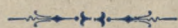

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. XIX (1928)

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

ЗАПИСКИ

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

Кн. ХІХ (1928) —

За головним редагуванням голови Відділу
акад. Агатангела КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ
З друкарні Всеукраїнської Академії Наук
1928

Бібліографічний опис та шифри для бібліотечних каталогів на цю книгу вміщено в „Літопису Українського Друку“ та „Картковому репертуарі“ Української Книжної Палати.

Дозволяється випустити в світ.
За Неодмінного Секретаря Академії Наук, акад. *К. Воблий*.

Київський Окрліт № 232, 1928.
Друковано 1200 прим. Зам. № 919.

Збірник легенд Агапія Критянина „Αραρτωλῶν σωτηρία“ в українському та московському письменствах та народній словесності.

Вельмишановному, дорогому навчителеві академікови Володимирові Миколайовичеві Перетцеві присвячує автор свою працю.

Зацікавившись твором Агапія Критянина „Αραρτωλῶν σωτηρία“, як збіркою легендарного матеріялу, я спочатку мав був на думці дослідити стосунок легенд, що в ньому містяться, до легенд на ті самі теми, котрі обертаються в народі.

Про наслідки цих спостережень я повідомив у доповіді „Збірник Агапія Критянина „Αραρτωλῶν σωτηρία“ та українська і угро-руська народня легенда“, зачитаній у „Товаристві дослідників української історії, письменства та мови“ в Ленінграді.

Працюючи далі над досліджуванним матеріялом, я заходивсь вивчати джерела, тенденцію та характер цього новогрецького твору, студіювати його переклади й стосунок легенд „Αραρτωλῶν σωτηρία“ до писаної літератури української та московської.

Цю розвідку у первісному її вигляді, коротко, я зачитав у Східній літературі Середніх віків та Відродження Науки. Додатково її змісту порівняльної історії літератур та мов Заходу в Сходу призначено в Київському університеті. Узято на увагу завваження академіка В. М. Давидова, професора І. І. Соколова й професора Д. І. Абшпелера. Автор склав і видав цю працю подяку.

Вступ.

Жадібне до всього цікавого й загадкового, до всього чудесного, усього, що дає простір для фантастики та уяви — західньо-європейське середньовіччя утворило поетичний та гарний, багатий на літературні легенди й мистецькі твори культ Мадонни.

До нас легенди та апокрифи про Діву Марію дісталися двома шляхами: східньо-візантійським та західньо-католицько-польським. Літературу цю загалом можна поділити на дві групи. Перша — це повідання, що ст-

суються до життя Божої Матері на землі. Вони мають апокрифічно-церковний характер і застосовані, здебільшого, до певних свят. Другу групу становлять легенди про Божу Матір-помічницю та ратівницю грішних, що зіходить з неба до земного світу вже аж після Свого Успіння. Ці легенди одрізняються од перших більшим реалізмом, цікавішим та різноманітнішим оповіданням.

Повідання першого типу більше-менше досліджено в нашій науковій літературі. Праці І. Смірнова ¹⁾, Сахарова ²⁾, Кіріпнікова ³⁾, Сумцова ⁴⁾, Чебана ⁵⁾ та ин. з'ясували склад, шляхи, що ними дісталися до нас ці твори, зміни, яким підпадали вони у нас, знов-же й те, як одбилися ці легенди в народньо-поетичній традиції українській та російській, — перша, як виявляється, „по богатству мотивовъ, по законченности и полнотѣ, далеко оставляетъ за собой великорусскую народную легенду“ ⁶⁾ і ближча до західніх джерел.

Легенди другого типу дійшли до нас у таких творах, як „Великое Зерцало“, „Звѣзда Пресвѣтлая“ та в інших збірниках, що містять чуда Божої Матері ⁷⁾. Галятовський завів до своїх творів „Небо Новое“ та „Ключъ разумѣнія“ чимало таких легенд, запозичених з західніх джерел. Користується з них і Антоній Радивиловський у своєму „Огородкѣ Богородицы“. Є хоч і не гурт таких легенд і в „Рунѣ Орошенномъ“ Дмитра Ростовського. Цей тип легенд значно менше досліджено в нашій науковій літературі. Праці Владімірова ⁸⁾ присвячено „Великому, Зерцалу“, Сумцова ⁹⁾ та Огієнка ¹⁰⁾ — творам Галятовського, С. Ф. Шевченка ¹¹⁾ — „Великому Зерцалу“ та Галятовському й деякі інші. „Звѣзда Пресвѣтлая“ ще чекає на свого спеціального дослідника. Що-до стосунку цих легенд до усної традиції, то тут зроблено дуже мало. Питання це ускладнюється, найбільше, тим, що ми маємо страшенно мало записів таких легенд з народніх уст як в українській та російській, так і в південно-слов'янській

¹⁾ Апокрифическія сказанія о Божьей Матери и дѣяніяхъ апостоловъ. Православный Собесѣдникъ, 1873 р.

²⁾ Апокрифическія и легендарныя сказанія о Пресв. Дѣвѣ Маріи, особенно распространенныя въ древней Руси. Христ. Чтеніе, 1888, березень-квітень.

³⁾ Сказанія о житіи Дѣвы Маріи и ихъ выраженіе въ средневѣковомъ искусствѣ. Журналъ Минист. Народнаго Просвѣщенія 1883, липень; його ж — Успеніе Богородицы въ легендѣ и искусствѣ. Труды Одесскаго Археологическаго Съѣзда, 1888.

⁴⁾ Очерки исторіи южао-русскихъ апокрифическихъ сказаній и пѣсенъ. З „Кіевской Старины“, 1887—1888 рр.

⁵⁾ Румынскія легенды о Богородицѣ. Этногр. Обзорѣніе, 1911, №№ 3—4. М. 1912.

⁶⁾ Ibid., стор. 52.

⁷⁾ Отакий Збірник Симонового монастиря, що його описав М. П. Попов.

⁸⁾ „Великое Зерцало“, 1884 р.; Къ изслѣдованію о „Великомъ Зерцалѣ“, 1884 р.

⁹⁾ Іоаникій Галятовскій. Кіевская Старина, 1884 р.

¹⁰⁾ Отраженіе въ литературѣ „Неба Новаго“. Филолог. Записки, 1911—1912 рр.; Легендарно-апокрифическій элементъ въ „Небѣ Новомъ“. К. 1913.

¹¹⁾ Отчетъ объ экскурсіи Семинарія русской филологіи въ Москву 1912 г. и въ Нѣжинъ 1914 г.; Къ исторіи „Великаго Зерцала“ въ Юго-Западной Руси. „Великое Зерцало и сочиненія Іоанникія Галятовскаго. Русскій Филолог. Вѣстникъ, 1909, 3—4.

літературі. Чебан одзначає аналогічне явище і в румунській народній словесності. Це явище узагалі можна пояснити тим, що народ довше зберігає в пам'яті мотиви, котрі так чи инакше стосуються до побутових явищ у житті. Такі повідання першого типу про земне життя Божої Матері, застосовані до певних свят. Треба зважити ще й на те, що збирачі звичайно більшу звертали увагу на казки та інші твори; легендам-же приділювано скромну роллю. А, тимчасом, легенди другого типу про Божу Матір, що приходять на землю на допомогу людям, через те саме й цікаві, що, трохи чи не зовсім не зв'язані церковними традиціями, давали найбільший простір для уяви їхніх авторів; уява тая була суто земної сили й наближала „чудо“ до реальної повісти, доходила, коли можна так висловитися, до матеріялізації Божества, що ставила Його мало не на однаковий ступінь з іншими своїми героями — людьми. Тим-то й треба звертати увагу на кожнісіньку таку легенду, з уст народніх записану.

З зазначених збірників, що містять оповідання про Божу Матір, „Великое Зерцало“, присвячене й инакшим легендам, має Богородичних легенд обмаль. „Звѣзда Пресвѣтлая“, хоч і спеціально присвячена їм, та оповідання у ній менш докладні й цікаві. Вони справляють таке вражіння, неначе автор зрівняв риси, які сами аж просилися, щоб їх деталізувати й розвинути. Галятовський дає, згідно з своїми завданнями, саму-но сухеньку схему оповідання, часом навіть обмежуючись звичайнісінькою вказівкою на факт, а то переказує тільки частину оповідання — котрийсь один епізод¹⁾. Тільки-ж ми маємо один дуже популярний твір XVII в. — твір Агапія Критянина під назвою „Αμαρτωλῶν σωτηρία“, що з нього безперечно найсуцільніша збірка таких легенд. Окрім того, легенди ці визначаються докладним, барвистим та певною мірою жвавим викладом. Оцю-о розвідку ми й присвячуємо на те, щоб з'ясувати питання про тенденцію, джерела та переклади цього новогрецького твору, про його стосунок до інших поширених у нас творів, знов-же й про те, як одбилися легенди „Αμαρτωλῶν σωτηρία“ в усній словесності.

I.

Тенденція, джерела та переклади „Αμαρτωλῶν σωτηρία“.

У слов'янській науковій літературі „Αμαρτωλῶν σωτηρία“ торкалися або тільки мимохідь, притягаючи цю пам'ятку й покликуючись на неї, коли досліджували інші питання, або в працях та замітках характеру бібліографічного й описах рукописів.

Отож Ів. Яхонтов у своїй книзі — „Ієродіаконъ Дамаскинъ, рускій полемистъ семнадцатаго вѣка“ (СПБ. 1884, стор. 16—17)²⁾ каже, що

¹⁾ Так само ставляться до своїх джерел й інші українські письменники, прим. Ант. Радивилівський. Пор. М. Марковський, Антоній Радивилівський южно-руський проповідникъ XVII в. Київ, 1894, стор. 101 і дд.

²⁾ Так само в „Духовной Весѣдѣ“, 1869 р., №№ 51—52, стор. 422.

новгородський мітрополіт Іов замовив перекласти цей твір чудівському єродияконові Дамаскінові й подає Дамаскінові листи до Іова.

І. Н. Жданов у дисертації „Русский былевой эпосъ“ (СПБ. 1895, стор. 309, прим. 4) каже, що цю збірку побожних роздумів та легенд склав чернець Агапій; відомі переклади цього твору — російський та болгарський. У книзі три частини, легендарний матеріал згуртовано переважно в останній, що містить чуда Пресвятої Діви. За джерела авторові були: почасти грецькі синаксари та патерики, почасти західні джерела. Він зазначає *βιβλία διαφορά Ἰταλικά καὶ Ῥωμαϊκά*, згадує про Цезарія (Caesarius Heisterbacensis) та Вінценція (Vincentiu Bellovacensis). Агапієву книгу, видано скількись разів: 1641, 1671, 1803, 1840 та 1883 рр. Жданов одзначає видання та списки, що містять переклади „*Ἀρχρωτῶν σωτηρία*“ або уривки з цього твору ¹⁾ й переказує їх, а в додатку й видає ²⁾, рівнобіжно з грецьким текстом, легенду з нашого збірника про дитину приречену дияволу (чудо 40) у російському перекладі, за рукописом Рос. Публічної Книгозбірні Q I № 786.

О. І. Соболевський у „Библиографических замѣтках“ („Чтенія въ Историч. Обществѣ Нестора Лѣтописца“. К. 1900, кн. 14, вип. II, III, стор. 14—16) зазначає сербський рукопис, що містить переклад нашої пам'ятки, Публ. бібл. Погодіна № 1105, к. XVII в. Подібні сербські списки були в Шафаріка, Караджіча й Новаковича; обидва останні видали з них уривки. Двоє списків 1725 та 1768 рр. одзначив у книгозбірні Хіландарського монастиря Савва Хіландарець (№№ 390 і 427). Існують російські списки російського тексту.

З грецької переклав, як згадано в усіх чисто списках, Самійло Бакачич, російський чернець, що жив на Атоні. Оригінал — одна з численних книг ченця Агапія Критянина, що жив у XVII віці, яка витримала низку видань у XVII та XVIII вв. Соболевський користувався виданням 1725 року.

Книга становить собою збірку оповідань про чуда Божої Матери й по суті не аби-якою мірою збігається з „Небомъ Новымъ“ Галаятовського. Агапій користувався не самими грецькими, ба й латинськими джерелами. Цю книгу добре знали й на Московщині. Мітрополіт новгородський Іов замовив її перекласти чудівському єродияконові Дамаскінові, і той, очевидно, це зробив (покликування на Яхонтова). Книгозбірня Архангельської семінарії ще р. 1791 мала список цього перекладу, що, як відомо, був близький до діячів Чудового монастиря.

¹⁾ Два уривки в рукоп. Москов. Синод. бібл.; за останню частину збірника згадано серед рукописів Архангельської семінарії; збірник XVIII в. Q I № 786 — переклад тієї-таки третьої частини Агапієвої книги; список російського перекладу першої частини належав Жданову, згодом цей рукопис надійшов до книгозбірні Рос. Академії Наук. У болгарському перекладі видано останню частину (1817, 1846, 1851 рр.). Жданов користувався венецьким виданням грецького тексту 1883 р. та болгарським перекладом у виданні р. 1846, з книгозбірні П. А. Сирку.

²⁾ Стор. 607.

У своїй „Переводной литературѣ Московской Руси“ (СПб. 1903, стор. 336) Соболевський характеризує „Амартолон сотірія“ за рукописом Рос. Академії Наук 31.6.38, до 1716 р. Він складається з присвяти, передмови од автора й трьох частин: у першій 38 розділів, у другій 22 розділи, у третій 69 чуд. Третя частина містить чуда Божої Матери, що їх автор частенько-таки запозичує з „*Speculum*“ Вікентія з Бове, з „*Dialogus*“ Цезарія Гайстербахського й т. п. західніх збірників. Звідси такі місця дії в оповіданнях, як Париж, Агаманія, Саксонія. Переклада зробив чудівський чернець Дамаскін наприкінці XVII й на початку XVIII в. З уривків у Синодальному збірникові № III (= Горськ. і Нев. № 337, аа. 246, 260) знати, що Евтимій брав участь у перекладі. Оригінала багато разів видано у Венеції—найперше відоме видання р. 1641. Мова—церковнослов'янська наукова.

Од Дамаскінового перекладу слід одрізняти переклад тієї самої книги, що його зробив атонський чернець Самійло Бакачич. Переклад той відомий у російських та сербських списках.

П. А. Лавров, у своїй статті: „Сокровище Дамаскина Студита въ новомъ русскомъ переводѣ“ (Одеса 1901, стор. 26) каже, що Самійло Бакачич переклав „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“, а иншого її переклада мітрополіт Новгородський Іов замовив чудівському еродияконові Дамаскінові (покликування на Соболевського „Бібліографическія замѣтки“). Зазначає Академічний список ¹⁾ цієї книги з записом: „сія книга прислана из Новаграда от казначея Θεодосія в 7 еевраля 1716 года“ — „Имени переводчика не указано. Писана рукопись двумя почерками, переплетъ очень похожъ на переплетъ ‚Сокровища Дамаскина ²⁾“. Тѣ же приємы употреблены, чтобы сохранить помѣты на поляхъ: каждый разъ въ соотвѣтствующемъ мѣстѣ бумага подогнута кусочками. Переводъ подвергался такимъ же исправлениямъ въ стилѣ; мѣстами есть выписки греческаго текста“.

Володимир Розов у своїй статті: „Повѣсть о Саввѣ Грудцынѣ“ (Кіевскія Университетскія Извѣстія, 1905, № 3) згадує про перше видання „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“ р. 1641; каже, що збірник своєю тенденцією дотуляється до культу Св. Діви, який ясно бував був у католицькій Європі; зазначає чернечу тенденцію Агапієвого твору; каже про те, що в другій половині XVII в. на Москву діставсь культ Божої Матери, який вже прищепивсь був на Україні, каже й за Дамаскінів переклад, зроблений у головному вогнищі української освічености у Москві, а через те й найважливішому провідникові цього культу на Московщині—Чудовому монастирі.

У сербській науковій літературі торкнувсь нашого збірника, у звязку з своїми студіями над легендою про дівчину з одрубаними руками у писаній та усній літературі південних слов'ян, Павло Поповић („Приповетка о девојци без руку“. Београд 1905, стор. 25). Агапієве „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“ у своїому третьому відділі містить, між иншим, і оповідання про

¹⁾ Рукоп. 31.6.38.

²⁾ Рукоп. Рос. Акад. Наук 31.4.13.

дівчину з одрубаними руками. Перше видання р. 1641 перекладено на сербську мову. Перекладач, як одзначено в багатьох рукописах, Самійло Бакачич (покликування на Шафаріка та Соболевського „Переводную літературу“). Поповић наводить низку рукописів та стародруків у сербському та болгарському письменствах, що мають заголовок або „Амартолон сотірія“, або „Чуда Божої Матери“. Багатьох з них він особисто не бачив, а описує з других рук, тим-то частенько не може сказати, що в них є і хто їх переклав.

Докладно каже про „*Αμάρτωλὼν σωτηρία*“ А. І. Яцімірський у своїй чималенькій рецензії на Поповић'єву книгу („Извѣстія отдѣлення русскаго яз. и словесности Академіи Наукъ“, 1911 р., книга 3). Завваживши, що з 13 рукописів, які наводить Поповић, безперечно переклав Бакачич усього чотири, Яцімірський поповнює ці відомості ще сімома списками. Виявляється, що список Віденської двірської книгозбірні старіший і має инший заголовок порівнюючи з тими, які подає Поповић. Яцімірський має його за оригінал, наготований до друку, і застосовує до 1687 року самий переклад. Трапляються по рукописах і окремі чуда з „*Αμάρτωλὼν σωτηρία*“ у тому-таки перекладі, трапляються й витяги з передмови. Поповић не з'ясував, у якому поміж собою стосункові перебувають усі або кількоро сербських, або похідних з них списків збірника „*Αμάρτωλὼν σωτηρία*“. Як гадає Яцімірський, не можна навіть казати за переклад, а треба казати за переклади Бакачичеві. Цей висновок рецензент підсилює прикладами й завважує, що в дальшій праці, може бути, буде поставлено питання про різні редакції порівнюваних текстів, ба навіть про різні оригінали, коли перекладач близько додержувавсь оригіналу. Згаданий віденський список подає деякі відомості про Бакачича. Він перекладав на замовлення од еромонаха атонського Павлівського монастиря Василя, працював у скиті св. Ганни на Атоні й закінчив свою працю 7 грудня 1687 р. З Бакачича й за иншими звітками (у рукопису — „русина родомъ“) українець, дарма що прізвище його, неначеб-то, набуло сербської форми. Далі Яцімірський згадує й про російський переклад нашої пам'ятки — Дамаскінів.

Довідливо зіставивши тексти: списку Сербської Академії з Гільфердінґовим списком болгарського рукопису Народної Софійської книгозбірні з перекладом Ракіча; болгарський текст Самоковського видання р. 1851, близький до сербського перекладу В. Ракіча, і букурештського видання р. 1846, ближчого до сербського перекладу Бакачича, Яцімірський робить висновок, що текст Гільфердінґового списку що-до заголовку — переклад Бакачичів, далекий од Білградського рукопису (себ-то списку Сербської Академії), який утворює таким чином одну групу з текстом Букурештського видання, але дає, судячи з заголовку, переклад тієї самої особи. Друга версія близька до сербського перекладу Ракіча. Болгарський-же переклад у рукопису Софійської книгозбірні одрізняється й од слов'яно-сербського Бакачичевого перекладу й од болгарських друкованих видань і од сербського перекладу В. Ракіча. Він стоїть цілком самотньо

й такий далекий од інших, що його цілком можна назвати особливою версією, яка належала, може статися, одному з редакторів „Дамаскінів“.

С. Н. Чебан у статті: „Румынскія легенды о Богородицѣ“ (Этнографическое Обозрѣніе, 1911 р., кн. 90—91, стор. 51) завважує, що „Αρχαιολόγος σωτηρία“, найсуцільніша збірка легенд про Божу Матір, будши західнього походження, перейшов до українського письменства через греків. Легенди у цьому збірникові надзвичайно повні й довершені, тут почуваться велика сила вигадки, що її не стримують жадні перепони.

З усієї цієї літератури найцінніші праці акад. Соболевського та стаття Яцімірського. Яцімірський ставить так само й питання для майбутнього дослідника.

Агапій, у світі Афанасій, на прізвище Ландос, чималенький новогрецький письменник, народивсь наприкінці XVI в. на острові Криті. Там він дістав і початкову освіту. За молодечих років він поїхав на Атон та й прожив двох років у Лаврі св. Афанасія, де продовжував свою освіту. Переїнятий аскетичними змаганнями, Агапій, щоб обізнатися з життям грецьких ченців, одвідав монастирі на островах Скіросі, Андросі та інших, далі удруге поїхав до Атону, де в одному з скитів прожив десь близько трьох років, цілком присвятивши себе молитвам та літературній діяльності. А що за один з осередків грецької освіти у XVII в. сталася Венеція, де була велика грецька громада, яка мала власну друкарню, то Агапій подавсь до цього міста у 40-х рр. XVII в., та й заходивсь друкувати тут свої твори, використовуючи для того свої мізерні матеріяльні засоби. Агапій написав силу творів, дуже поширених серед греків. Як каже грецький учений Костянтин Сафа, саме Агапіїві твори протягом двох віків найбільше читав грецький народ. Їх написано народньою грецькою мовою й вони чимало сприяли розвиткові освіти у греків. Агапій гаразд знав не то свою рідну грецьку мову, що її вивчив, керуючись найкращими творами давнього грецького письменства, ба й мови латинську та арабську. Агапій помер у Венеції близько р. 1664. Численні його рукописи позалишалися в книгозбірні грецької Георгіївської церкви у Венеції.

Вже як Агапій вмер, р. 1671, повстала цікава справа, що обвинувачувала його в неправославії. Повстав навіть сумнів, чи його перові належить „Αρχαιολόγος σωτηρία“. Про це ми довідуємось з однієї записки, що її подає Legrand (т. III, стор. 532). У тій-о записці ченці Св. Гори свідчать про зразкове та святе життя Агапія, як це доводять його праці й надто книга „Спасіння грішників“, що її православна наука напучує на все християнське та добре. Та що вона суперечить науці кальвіністській, то й вигадали, ніби ця книжка то не твір Агапіїв. Ченці свідчили, що цю книжку й багато інших надрукував у Венеції Агапій, чернець Св. Гори.

З виданих Агапієвих творів найважливіші такі:

1. Παράδεισος видано вперше у Венеції р. 1641¹⁾.
2. Θηκαράς. Венеція 1643.
3. Θεστοκάριον „ 1643.
4. Γεωπονικόν „ 1643.
5. Ψαλτήριον „ 1643.
6. Ἐκλόγιον „ 1644.
7. Καλοκαιρινή „ 1656.
8. Νέος παράδεισος „ 1664²⁾.
9. Κυριακοδρόμιον „ 1675.

Надто-ж цінний

10. Ἀμαρτωλῶν σωτηρία. В. 1641.

Кожен з цих творів видавано по скількись разів.

У своїх численних працях Агапій аж надто мало за себе каже. Тільки-ж дещо там можна знайти. Приміром у „Καλοκαιρινή“ він уміщує цікаве про себе завваження (стор. 147—148 за виданням р. 1861. Пор. Legrand, III, стор. 531).

Коротенькі біографічні відомості про Агапія та список його творів є в отаких працях:

1. Κ. Σάθας, 1) Νεοελληνική φιλολογία, σ. 313—314. Ἀθήναι 1868, 2) Νεοελληνικῆς φιλολογίας παράρτημα, σ. 59. Ἀθήναι 1870.
2. Γεδεών, ὁ Ἄθως, σ. 212—214. Κωνσταντινούπολις 1885.
3. Emile Legrand, Bibliographie hellénique au XVII-me siècle, t. I—III i V. Paris, 1894, 1895 та 1903.
4. Παπαδόπουλος-Κρετς, Νεοελληνική φιλολογία, τ. I—II. Ἀθήναι 1854—1857.

Твір Агапія Критянина, що нас оце цікавить, зветься: „Βιβλίον ωραιότατον καλούμενον Ἀμαρτωλῶν σωτηρία μετὰ πλείστης επιμελείας συντεθέν εἰς κοινήν τῶν Γραικῶν διάλεκτον, παρά Ἀγαπίου Μοναχοῦ τοῦ Κρητός, τοῦ ἐν τῷ ἀγιωνύμφῳ ὄρει τοῦ ἄθω ἀσκήσαντος:—καὶ νῦν νεώστι διορθώθεν παρ' αὐτοῦ. Καὶ τυπωθέν οἰκειοῖς αὐτοῦ ἀναλώμασιν... Ἐνετησι 1641“ (перше видання)³⁾. — „Книга преизрядная, именуемая Амартолонъ сотирія, сирѣчь Грѣшныхъ спасеніе, юже сочини на греческій простый языкъ многимъ прилѣжаніемъ Агапій Критянинъ, скитствующий во святой горѣ Аѳонстѣй“ и исправи той же и печатію издаде в Венеці (російський переклад. Рукопис бібліотеки Російської Академії Наук 31.6.38, а. 1)⁴⁾.

Ми користувалися трьома грецькими венецькими виданнями „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“: 1681, 1725 та 1889 рр. Усі вони збігаються один з одним

¹⁾ У Рос. Публ. Книгозбірні є видання р. 1865 цього твору.

²⁾ У Рос. Публ. Книгозбірні є видання р. 1872.

³⁾ Legrand, op cit., I, р. 413, № 300.

⁴⁾ Дальші цитати подаємо так само за цим рукописом, титла розкриваємо, виносні літери запроваджуємо до рядка, в іменнях власних ставимо великі літери, ставимо звачки розділові.

як що-до тексту, так і що-до числа та порядку вміщених у них статтів. Число оповідань у третій частині — 69¹⁾.

Свою книгу Агапій починає посвятою Божій Матері. У вступі, що зветься: „Преславной Приснодевѣ Богородице и Владычице всяя твари“, він згадує за звичай вчителів та творців присвячувати свої книжки начальникам та достойникам, а про себе каже: „Азъ же твой непотребный рабъ, Преславная Владычица, со всяким тщаніемъ, благоговѣніемъ и смиреніемъ приношу и даровручаю тебѣ сію тезоименитую ти книгу и тебѣ возлагаю. Ты бо истинна и господственно еси всѣхъ грѣшныхъ спасеніе“ — звідси й заголовок збірки. Він зве Божу Матір беззаплатним та старанним лікарем для тих, хто заслаб тілом та душею, і прохає в неї, щоб вона благала Сина Свого „да изліетъ на сію книгу благодать все-святаго и совершителнаго своего Духа“, щоб ті, хто прочитав її, покаялися. Наприкінці Агапій прохає розв'язати й йому гріхи й зберегти на майбутнє „от стрѣль лстиваго“ (а. 2).

У загальній передмові до цілої книги, що йде далі й зветься: „Агапій всѣмъ обще“, автор розвиває думку про те, що чисто-всі піклування за світові блага ніщо проти піклувань про спасіння душі: „Аще владѣши всѣмъ міромъ, о человекъ, яко македонскій Александръ, и аще имаши паче Соломона мудрость и разумъ, паче Сампсона и Ираклея мужество и силу, аще богатѣйшій еси Миды и Приама, и красѣйшій Наркисса... окаянная же душа твоя, аще мучима будетъ, кая полза“... Автор склав „сію малую книгу количествомъ, но зѣло велику качествомъ, въ ней жебы да видѣлъ кіиждо грѣшный тяготу грѣховную... и како дѣяти, да избавится от душевныя смерти. Даем же и имя книзѣ, да глаголется „Амартолонъ сотириа“, сирѣчь грѣшныхъ спасеніе“. Автор сподівається „еже наставитися мнозѣмъ чрезъ сію къ покаянiю во еже спастися“. І в іншому місці передмови: „невозможно убо чести кому сію книгу... и не покаятися“. Агапій радить читати цю книгу юнакам та дідам, покинувши усе інше, „...вся книги

¹⁾ У виданні р. 1681 є друкарські помилки у нумерації легенд — ті самі номері поставлено двічі. Отож, двічі поставлено № 21, і через те дальші легенди позначено на одну цифру менше. № 65 позначено № 66, і через те під 66 № стоїть двоє оповідань. Тим-то останнє оповідання стоїть тут під № 68 замість 69. Коли оправлювано, переплутано сторінки. Після стор. 368 іде 385; після стор. 400 — 369; після стор. 384 — 401. Це видання для дослідників вашої пам'ятки лишилося невідоме.

Видання р. 1725 цілком збігається з попереднім, навіть що-до сторінок. Є так само помилки у нумерації: № 64 помилково позначено № 65, і через це вийшло двоє 65-х номерів. Але сторінки тут не переплутано. Одрізняється воно од попереднього тільки правописом деяких слів; ці правописні подробиці споріднюють його з виданням р. 1889. Живописні, тут почато деякою мірою виправляти текст, що цілком здійснено вже аж у пізніших виданнях.

У виданні р. 1889 окрім правопису виправлено й нумерацію легенд. Давній грецький шрифт з лігатурами замінено на новий — звичайний. Додано наприкінці зміст. Цим виданням дослідники так само не користувалися. Усі три видання належать тепер Російській Публічній квігозбірні. Перші двоє передше належали були бібліотеці С. П. В. Духовної Академії.

презрите: исторіи, комодійскія и ина душевредная словеса творческая“... Далі автор виправдує свою працю, покликуючись на притчу про ледачого раба. Наприкінці автор прохає виправляти його працю, але „по Бозѣ, а не страсти коей либо и ревнозавистію“... (аа. 2 зв. — 4).

Отже, тенденція Агапівового твору — дати свою книгу засіб для грішних спочатку довідатися за гріхи свої, а далі покаятися. Ратує-ж їх Мати Божа — поратунок грішним, а через те Агапій і присвячує їй свою книгу. Відповідно до цього праця Агапівва складається з трьох частин. У першій частині мова мовиться про гріхи: про смертельні гріхи, про великі гріхи, про легкі гріхи; подано способи лікувати й ліки взагалі для будь-якого гріха. Далі мова про окремі гріхи: про лайку, гордощі, пиху, неситість, про тваринячий блуд, про лютість та гнів, про черевосказ, про заздрощі, про лінощі, то-що. У багатьох випадках подано приклади. Завдання цієї частини зазначив Агапій у передмові — щоб читач, прочитавши „вся беззаконія единого по единому раздѣленно съ сказаніями и образы прекрасными... кіждо прегрѣшеніе, еже содѣла, обрящетъ и образъ исцѣленія своего“. У другій частині автор каже про сповідь, причастя, про Страшний Суд, райську славу праведних та муки грішників. Тут так само для прикладу подано легенди. Третя частина містить легенди про те, як Мати Божа уратувала рід людський. До неї Агапій дає окрему передмову. Тут Матір Божу він знову прирівнює до вправного лікаря, вона допомагає душам та тілам, через те він й описав тут чуда Божої Матери, щоб недбайливий та ледачий покаялися й полюбили Вседіву, а грішники, прочитавши за Матери Божої чуда, не втратили надії на своє спасіння. Далі, після канона Федора Ласкаря, іде 69 оповідань.

Агапіїв твір багатьма сторонами нагадує поширені за середніх віків на католицькому заході повчальні чернечі твори, що містять у собі й напучування до каяття, і приклади, і легенду. Отака, приміром, збірка *Caesarius Heisterbacensis — „Dialogus miraculorum“*, що на неї Агапій покликуюється в деяких своїх оповіданнях. Отож, і в Агапія і в Цезаря праці передує загальна передмова до цілого твору, де пояснено мету й склад збірки; а окремі частини мають свої передмови, що розвивають пристосовно до даної теми те, за що в головній передмові сказано тільки в загальних рисах ¹⁾. У загальній передмові автори 1) мають за необхідне пояснити самий заголовок своєї книги. Агапій зве її „*Ἀμάρτωλὼν σωτηρία*“, бо сподівається „еже наставитися мнозѣмъ чрезъ сего к покаянiю во еже спастися“... (а. 3). Цезарій-же каже: „*Et quia continentia huius Dialogi satis miraculosa est, nomen ei indatur Dialogus Miraculorum*“ (prologus, стор. 2) ²⁾. 2) Далі вони докладно перераховують її відділи, пояснюючи,

¹⁾ Отож Цезарій, кажучи про те, як розподілено відділи в його творі, попросту каже: „*In principis vero distinctionum, tam de istis, quam de ceteris quae sequuntur distinctio-nibus, ratio ordinationis plenius assignata est*“ (стор. 3).

²⁾ *Caesarii Heisterbacensis — Dialogus Miraculorum, textum accurate recognovit Josephus Strange. Coloniae, Bonnac et bruxellis MDCCCLI*. Далі так само цитуємо за цим виданням.

чом уміщують той чи инший відділ і чом відділи йдуть у тому, а не в иншому порядкові. Самий зміст відділів у Цезарія та Агапія в багатьох випадках аналогічний. Приміром, вони кажуть про скорботу грішників, про втіху, сповідь, то-що. Агапій каже „о“ „неизреченной славе райской и жестоких томленіяхъ безконечныя муки“ (а. 3). У Цезарія карі й славі померлих присвячено спеціальний 12-й відділ: „*Distinctio duodecima de praemio mortuorum*“. Нарешті, 7-ий відділ Цезарієвої книги спеціально присвячено Діві Марії: „*Distinctio septima. De sancta Maria*“. 3) Агапій каже: „еже рещи о коем чудеси, яко нѣсть истина, но от себя примысль... тѣмже Бога всѣхъ вамъ даю во свидѣтеля, ничтоже написах от ума моего, но якоже изобрѣтохъ написана въ различныхъ книгахъ учителей италійскихъ же и греческихъ, тако и азъ изобразихъ тая“ (російський переклад, а. 198 зв.) ¹⁾. У Цезарія: „*Testis est mihi Dominus, nec unum quidem capitulum in hoc Dialogo me finxisse. Quod si aliqua forte aliter sunt gesta, quam a me scripta, magis his videtur imputandum esse, a quibus mihi sunt relata (var. — recitata, стор. 2).* 1) Обидва автори у вступі, присвяченому Божій Матері, благають Господа допомогти їм у їхній праці й обдарувати її благодаттю своєю. Агапій прохає Матір Божу молити Сина Свого „да излиетъ на сію книгу благодать Всесвятаго и Совершеннаго своего Духа“ (а. 2). Цезарій: „*Cuius virtutem, ut digna scribere et scribenda possim perficere, suppliciter imploro*“ (*Distinctio septima. De sancta Maria. Prologus, стор. 1*) і т. под.

Відповідає книзі Цезарієвій і характер оповідань у збірці Агапія. Здебільшого вони оповідають про духовних осіб і одбуваються по церквах і, головним чином, по монастирях (чуда: 8. 9. 12. 13. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 24. 25. 27. 29. 33. 36. 41. 42. 45. 46 і 59); деякі оповідають про незайманих дівчат (12. 13. 14. 50); инші повідають про цілющі джерела (4. 5. 6. 7); у багатьох оповіданнях удачні за допомогу од Божої Матери йдуть у ченці (7. 10. 26. 31. 35. 37. 55. 56); часом Богородиця допомагає людям, котрі обіцяються за це постригтися (23. 28); говориться і про вретиків (19); багато оповідань каже про бісів (15. 16. 17. 18. 23. 24. 39. 40. 47 й ин.); у Цезарія демонам присвячено цілий відділ: „*Distinctio quinta de daemonibus*“; деякі оповідання „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ присвячено привидам (3. 42. 64. 69 та ин.), що про них маємо так само цілий відділ у Цезарія: „*Distinctio octava de diversis visionibus*“; оповіданням, що згадують за таїнство Св. Євхаристії (43 та ин.), відповідає у Цезарія такий відділ: „*De sacramento corporis et sanguinis Christi. Distinctio nona*“ ²⁾.

¹⁾ Διατί τόν Θεόν τῶν ὄλων σᾶς, διῶ μαρτυρα, δέν ἔγραψα τίποτας ἀπό τόν νοῦν μου, ἀλλά καθῶς τὰ ἤρα τετοπωμένα εἰς διαφόρους βίβλους διδασκάλων Ἰταλῶν τε καί Γραικῶν, οὕτω καί ἐγὼ τὰ ἱστορήσα.“ (Видання 1889 р., стор. 256).

²⁾ На Цезарія, як на джерело, покликається й низка оповідань „О Святѣйшей Евхаристіи“, що подходили до нас у збірці Московського Симонового монастиря, №№ LXII та LXIII. Пор. Н. П. Поповъ, Описание рукописей Симонова монастыря стор. 152. й дд.

Культ Мадонни, що розвивавсь у християнському світі ступенево, за середніх віків через історичні обставини особливо поширивсь на Заході. На християнському сході шанування Матері Божої не було оточено такою пишнотою та обрядовістю. З літературного та художнього поглядів воно було значно бідніше й блідше, ніж шанування Мадонни на Заході, „но зато оно всегда сохраняло характеръ высокой простоты, искренности, величія и святости, не было игрой личнаго произвола или каприза художника“ й було вільне од хиб католицького шанування Мадонни¹⁾. Одколи-ж турки звоювали Царгород і Візантійська імперія впала, літературна творчість у царині розвитку й поширення Богородичних легенд чималою мірою підупала, коли не припинилася зовсім. І тільки на Атоні, невеличкому куточкові колишньої грецької монархії, що зацілів од ворожої руки, і далі склалися й розвивалися повідання про Діву Марію²⁾. Така, приміром, легенда про те, що Мати Божа одвідала Атонську гору. Агапій, як атонський чернець і освічена людина, звичайно, був добре обізнаний з маїдрівними Богородичними легендами й звязаною з культом Божої Матері літературою. А на Атоні була відома й західня література про Діву Марію. І от, на подобу католицьких повчальних чернечих збірок, що з ними Агапій міг обізнатися у багатющій книгозбірні Лаври св. Афанасія (деякі з них правили йому за джерела), він, *mutatis mutandis* і склав найголовніший з своїх творів — „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“. Його, як і низку інших, що належать його перові, творів, написано новою (вульгарною) грецькою мовою. „Въ XV—XVII вв. разница между языкомъ святоотеческихъ твореній съ одной стороны и живымъ языкомъ народа, новогреческимъ языкомъ, съ другой, была почти такая же, какъ теперь“, каже акад. О. І. Соболевський³⁾.

Перейдім тепер до літературного матеріалу нашого збірника. Багато тез у першій та другій частині своєї книги Агапій ілюструє прикладами, що являють собою або окремі оповідання, або скількись таких оповідань на таку саму тему. Отож, у першій частині, де мова мовиться за гріхи, відповідно до гріха подано й приклади, що показують, до чого він призводить людей. У 6-ому розділі „О богоненавистнѣй хулѣ“ маємо дев'ятеро оповідань про покараних огудників (а. 19); у розділі 8 „О тшц-славїи“ подано два оповідання про пустославних подвижників (арк. 28 зв.); у розділі 9 „О сребролюбїи“ маємо сім прикладів (арк. 32 зв.); у розділі 10 „О скотинном блудствѣ“ уміщено четверо оповідань про блудодїїв (арк. 42 зв.); у розділі 12 „О чревобѣси“ подано одне оповідання про ченця, що страшенно обжерся (арк. 51 зв.); у розділі 13 „О зависти“ розказано про царя, заздрісного й срібллюбця (арк. 54 зв.); у розділі 15 „О неразумїи“ маємо

¹⁾ Н. Ф. Сумцовъ, Очерки исторїи южно-русскихъ апокрифическихъ сказанїй и пѣсень. 10. Пресвятая Дѣва Марїя.

²⁾ Сахаровъ, Апокрифическія и легендарныя сказанїя о Пресв. Дѣвѣ Марїи. Христ. Чтеніе 1888 р., березень — квітень, стор. 326.

³⁾ Переводная литература, стор. 284.

4 оповідання про вдячних звірів: про св. Гарасима та лева, про вірного пса, то-що (арк. 64). У другій частині приклади так само відповідають змістові розділів. Отож, у розділі 2 „О любве яже к ближнимъ“ маємо одне оповідання на цю тему (арк. 127 зв.); у розділі 20 „О неизреченнѣй славе райстѣй и о праведныхъ блаженствѣхъ“ маємо два оповідання про ченців (арк. 178 зв.); розділи 12—15 містять у собі легендарний матеріял про Св. Тіло й Кров Христову, без жадних повчальних міркувань: у розділі 12 „О дерзнувшихъ недостойнѣ священнодѣйствовати чудеса нѣкая и судъ всесилнаго Бога“ подало 6 легенд на цю тему (арк. 152 зв.); у розділі 13 „О недостойнѣ причастившихся и наказанныхъ отъ Бога в семь вѣдѣхъ, намъ во образъ и в наущеніе“ — 4 легенди (арк. 156); у розділі 14 „О достойнѣ причастившихся добродѣтелныхъ женахъ“ — 2 легенди (арк. 157 зв.); у розділі 15 „Отъ многихъ мала нѣкая чудеса Владычия тѣла“ — 7 легенд (арк. 159); розділ 7 „О четырехъ женахъ, иже мучены быша, понеже оставиша одинъ грѣхъ не исповѣданъ“ так само містить у собі без ніяких повчань лиш 4 оповідання про цих жінок (арк. 141 зв.). Найбільше літературного матеріялу є в третій частині нашої збірки, що містить у собі 69 легенд, які оповідають про різні випадки, коли Мати Божа допомагала родові людському.

Ми спинимося, найголовніше, на легендах у третій частині, притягаючи мимохідь і деякі оповідання, уміщені в перших двох частинах. Літературний матеріял в „Ἀρχαῖων σωτηρία“ доволі різноманітний: почасти агіографічного характеру (деякі оповідання у першій та другій частині й переважно перші оповідання в третій частині); почасти це оповідання, що наближаються до літописного типу, де точно зазначено час або місце дії; нарешті, — легенди, найбільші що-до розміру, з більш чи менш захопливим сюжетом та цікавою фавулою, які визначаються барвистим та мальовничим викладом, а частенько й нестримною уявою. Що-до джерел, звідки брав Агапій цей матеріял, то в передмові до третьої частини своєї книги він каже, що знайшов свої оповідання „εις διαφόρους βιβλους διδασκάλων Ἰταλῶν τε καὶ Γραικῶν ὁπῶτε [καὶ ἐν] τὰ ἱστορία“ „...въ различныхъ книгахъ учителей италійскихъ же и греческихъ, тако и азъ изобразихъ тая“ — російський переклад (арк. 198 зв.). У деяких оповіданнях він сам показує на джерела, часом навіть одзначаючи відділи та розділи у цих творах. Грецькими джерелами Агапій користувався для своїх оповідань агіографічного характеру; джерела ці агіографічні повідання, патерики та синаксари. 1. Синаксари: оповідання про видіння Іоанове (чудо 3) починається словами: „Τῆ καὶ τοῦ Νοεμβρίου φαίνεται εἰς τὸ Συναξάριον“... (Видання 1889 р., стор. 267). „Въ 23 день ноября является въ Синаксарѣ...“ (руський переклад, рукопис бібл. Рос. Академії Наук 31. 6.38 а. 204); оповідання про церкву в Неорії (чудо 4) — „Φαίνεται εἰς τὴν ὑστερην τοῦ Ἀγίουστου“... (ibid., стор. 268) — „Зрится въ послѣдній день августа“ (ibid., а. 204 зв.) і ми його справді маємо під 31 серпня в Пролозі; оповідання про сліпого, що зробивсь видющим од води цілющого джерела (чудо 5) — „Φαίνεται εἰς τὸ Πεντηκοστάριον τῆ ἀ Παρασκευῆ“... (стор. 269). — „Ви-

диться в Пентикостарії в першому п'ятку“ (а 205 зв.); в оповіданні про мудрого царя Леона (чудо 6) сказано: „εις τόν Συναξαριστήν φαίνεται ες τὸν Δεκεμβρίου“ (стор. 270) — „якоже в Синаксарѣ являється в 16 день декабрія“ (а. 206); оповідання про воскреслого Фіттала (чудо 7) починається словами: „Εἰς τὸ Πεντικοστάριον, τῇ Παρασκευῇ τῆς Διακαινησίμου ἀναγιγνώσκεται...“ (стор. 271) — „В Пентикостарії, в п'ятку Свѣтлыя недели читається“ (а. 206 зв.) (синаксар Цвітної Тріоди); оповідання про Гарасима та лева, уміщене в 15 розділі першої частини, запозичено з Синаксаря: „Φαίνεται εἰς τόν Συναξαριστήν εἰς τὰς δ'. τοῦ Μαρτίου.“ (стор. 61) — „Видиться в Синаксаристѣ в 4 марта“ (а. 64).

2. Агіографічні повідання: оповідання про Романа Солодкопівця (чудо 8) починається: „Φαίνεται εἰς τόν Μεταφραστήν τῇ α'. τοῦ Οκτωβρίου Μηνός...“ (стор. 272) — „являється писано в Метафрастѣ, першого октоврія мѣсяца“ (а. 207); з Метафраста запозичено й оповідання в 10 розділі першої частини про преп. Мартиніяна й жінку: „Γράφει ὁ Μεταφραστής Συμεὼν τῇ ιγ'. Φεβρουαρίου...“ (стор. 38) — „Пишетъ Симеонъ Метафрастъ в 13 фебруаріа.“ (а. 42); звідти-ж запозичено й оповідання 2-ого розділу у другій частині про ісея Саприкія й мирянина Ничипора: „Τῇ θ'. τοῦ Φεβρουαρίου. Μηνός γράφει ὁ Μεταφραστής...“ (стор. 143) — „В 9 день фебруаріа мѣсяца пишеть Метафрастъ...“ (а. 127 зв.). Твори С. Метафраста Агапій, живовидячки, знав добре. Інші два його твори: „Παράδεισος“ і „Νέος παράδεισος“ являють собою збірники житій, запозичених з Метафраста. В легенді про Григора Неокесарійського (чудо 9) маємо покликування на житіє його, що склав Григор Ніський (стор. 273; а. 208); в оповіданні про Іоана Дамаскіна (чудо 10) — „Φαίνεται εἰς τόν Βίον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Διαμακηνού, ὅπου τὸν ἔγραψεν ὁ σοφώτατος Ἰωάννης πατριάρχης Ἀντιοχείας...“ (стор. 274) — „Свѣтитися в житіє св. Іоанна Дамаскіна, еже написа премудрий Іоаннъ патріархъ антиохійскій...“ (а. 209); в легенді про Лавру Атонську й воду св. Афанасія (чудо 21) — автор покликується на житіє Афанасія.

Деякі оповідання у перших двох частинах Агапій запозичив з Патериків. Отож, легенда 8 розд. першої частини про пустельника починається: „Ἔτι δέ εἰς τὸ Πατερικόν ἀναγιγνώσκεται τὸ φοβερόν τοῦτο...“ (стор. 24) — „Еще же в Патерикъ прочитається страшное сіє“ (а. 29); оповідання в розділі 10 про пустельника, який спалив свою руку, щоб його не спокусила жінка — „Φαίνεται δὲ καὶ εἰς τὸ Λαυσαϊκόν...“ (стор. 39) — „Видиться в Лавсаиконѣ...“ (а. 43); в оповіданні розд. 29 про старця, що вратував молитвою свого померлого учня, маємо: „Φαίνεται εἰς τὸ Λαυσαϊκόν, ἦρουν εἰς τὴν Ζωὴν τῶν ὁσίων Πατέρων...“ (стор. 99) — „Видиться в Лавсаикѣ, си єсть в житіє преподобныхъ отцевъ...“ (а. 98); в першій легенді 12 розд. другої частини ¹⁾ про Макарія Олександрійського та ісея, покараного тим, що йому стято голову, — „Φαίνεται εἰς τὸ Λαυσαϊκόν, ἦρουν εἰς τὴν Ζωὴν τῶν Ὁσίων Πατέρων...“

¹⁾ У грецькому виданні р. 1889 пагінацію розділів пересунуено тут на один розділ наперед. Розділ 12 відповідає розд. 13; 13—14; 14—15, 15—16 і т. д. Розділ 14 помилково помічено 16.

(стор. 190) — „Зрится въ Лавсаике, иже есть житія преподобныхъ отецъ“ (а. 152 зв.) в оповіданні розд. 15 про діда, що не вірив в таїнство Св. Евхаристії — „Αναγνωσκειται εις τὸ Λαυσαϊκόν...“ (стор. 199) — „Пишетъ в Лавсаицѣ“... (а. 159).

Латинськими джерелами Агапій користувався найбільш для оповідань власне легендарного характеру. За такі джерела для нього були насамперед збірники „Dialogus Miraculorum Caesarii Heisterbacensis (Цезарія Гайстербахського) і „Speculum Majus“ (Magnus) Vincentii Bellovacensis (Вікентія з Бове, він-таки — Vincentius de Burgundia). Отож, оповідання про отроковицю, що бачила Христа, як він правив службу в раю (чудо 48), починається словами: *Γράφει ὁ Καισάριος εἰς τὸν Διάλογον αὐτοῦ...*“ (стор. 331) — „Пишетъ Кесаріе въ Діалозѣ своемъ...“ (а. 250); про прощеного й дивним способом похованого розбійника (чудо 51) починається: „Ὁ ἄνωθεν Καισάριος γράφει εἰς αὐτὴν τὴν Βίβλον τῶν Διαλόγων...“ (стор. 335) — „Вышеченный Кесарій пишетъ в книзѣ бесѣдъ...“ (а. 252 зв.); оповідання про людину, що вратувалася од морських вод (чудо 62), починається: „Γράφει ὁ Βικέντιος εἰς τὸν Καθρέπτην τῶν Ἱστορικῶν...“ (стор. 346) — „Пишетъ Викентій въ Зерцалѣ исторіямъ“ (а. 259 зв.); про людину, що позбулася хвилювання (чудо 63): „Εἰς τὴν αὐτὴν βίβλον φαίνεται...“ (стор. 347) — „В той же книзѣ является...“ (а. 260); в легенді про дивне видіння людини, що святобливо ставилася до Божої Матері (чудо 64) говориться: „ὅπως γράφει ὁ Ἐπίσκοπος Βικέντιος εἰς τὸν Ἠθικόν αὐτοῦ Καθρέπτην...“ (стор. 347) — „еже пишетъ епископъ Викентій во Нравоучительном своем Зерцале“ (а. 260 зв.). На ці самі джерела покликується Агапій і в перших двох частинах свого твору. Отож, він покликується на Вікентія у 6 розділі першої частини, запозичуючи в нього оповідання про першого орудника: „Γράφει ὁ Ἐπίσκοπος Βικέντιος εἰς τὴν Βίβλον αὐτοῦ, ὅπως ὠνόμασεν Ἠθικόν Καθρέπτην...“ (стор. 14) — „Пишетъ епископъ Викентій в книгѣ своей, юже именована Иеиконъ Каерептинъ, сирѣч Нравное Зерцало...“ (а. 19). Покликується наш автор на Вікентія і в двох оповіданнях 9-го розділу про те, що привидилося срібллюбці, й про пшеницю срібллюбцеву, яка сповнилася зміями (арк. 35). Покликується Агапій на „Кесарія“ в оповіданні 9 розд. першої частини про гроші, що їх забиває диявол у серце померлому срібллюбці (арк. 34 зв.) і в 15 розд. другої частини в легенді про Св. Причастя, що виявило еретика (арк. 160); у легенді про Св. Причастя, що потопило еретиків (ibid.) і в оповіданні 20 розд. про ченця, який бачив райську втіху (ст. 230, а. 178). Користувався Агапій й Бесідами Григора Двоєслова, папи Римського, про життя італійських батьків (Римським Патериком). Він скількись разів на них покликується. Отож, у розд. 6 першої частини, в оповіданні про немовлятко-орудника: „Ἐτι δὲ γράφει ὁ ἅγιος Γρηγόριος εἰς τὴν τετάρτην βίβλον τῶν Διαλόγων...“ (с. 15) — „Еще же пишетъ Григорій святой в четвертой книгѣ Діалогскихъ...“ (а. 20 зв.); у 12 розд. тієї-таки частини в оповіданні про ченця, що потайки обжиравсь у своїй келії: „Λέγει ὁ Ἅγιος Γρηγόριος εἰς τοὺς διαλόγους του, Μέρος α'. εἰς τὰ ξη'. παραδείγματα...“ (стор. 48) — „Глаголетъ святой Григорій во своихъ Діалогахъ, часть 1, парадигмата 68“ (а. 51 зв.); в 29 розд. в оповіданні про корабель, що розбивсь: „Γράφει

ὁ Μέγας Γρηγόριος εἰς τοὺς Διαλόγους του...“ (стор. 99) — „Пишетъ великій Григорій въ Діалогѣхъ своихъ...“ (а. 98). Далі Агапій покликується ще на такі джерела: в оповіданні розд. 8 першої частини про пустельника й розбійника: „Εἰς τὸ ἀνθισμένον Λιβάνδιον φαίνεται...“ (стор. 24) — „В Разцвѣтivyй рай видится...“ (а. 28 зв.); в оповіданні розд. 9 про жебрака, що попередив чеснотливу жінку за те, що її хату буде затоплено: „Γράφει ὁ Διδάσκαλος Σίμων...“ (стор. 28) — „Пишетъ дидаскаль Симонъ...“ (а. 32 зв.); в оповіданні розд. 10 про бахура, що обдурив чужу жінку: „Γράφει Πέτρος ὁ Δαμιανός...“ (стор. 40) — „Пишетъ Петр Даміанъ...“ (а. 44); в оповіданні розд. 13 про царя, завидника й сріблोलюбцю: „Φαίνεται εἰς τῶν Ἑλληνῶν τὰς Ἱστορίας...“ стор. 51) — Видится в еллинскихъ исторіахъ...“ (а. 54 зв.); в оповіданні розд. 13 у другій частині про негідного священника, що запричастивсь на Великдень: „Φαίνεται εἰς τὴν Βίβλον τῶν Ῥωμαίων Ἀρχιερέων...“ (стор. 195)¹⁾ — „Видится в книзѣ Ромскихъ архіереєвъ...“ (а. 156); в оповіданні 15 розд. у першій частині про вірного пса Агапій покликується на Амвросія, єп. Медиоланського: „Διηγείται ὁ μέγας καὶ θεῖος Ἀμβρόσιος Ἐπίσκοπος Μεδιολάνων...“ (стор. 63) — „Повѣдаєть великій и божественный епископъ Медиолановъ“ (а. 65).

Нарешті, Агапій відзначає, що він користувався якоюсь книгою чуд: „Φαίνεται εἰς τὸ γ. Μέρος τῆς αὐτῆς βίβλον τῶν: Θαυμάτων Λά...“ (стор. 340) — „Зрите в третій часті книги чудесъ Пресвятыя Богородица, во главе 31...“ (а. 255 зв.), починає він оповідання про клірика, що зблудив та й утоп у річці (чудо 55), і Вертограднымъ цветником: „Φαίνεται εἰς τὸν Λειμῶνα τῶν Ἀνθέων, εἰς τὸ γ. Κεφ. τοῦ γ. Μέρους...“ (стор. 356) — „Свѣтитъ в Вертоградномъ цвѣтницѣ, в 8 главе, в третій часті...“ (а. 265), починається останнє в збірникові оповідання про дивне привиддя (чудо 69); в легенді 20 розд. у другій частині про ченця, що слухав 300 років співи янгола, який набрав вигляду птаха, маємо таке саме покликування: „Φαίνεται εἰς τὸν Λειμῶνα τῶν Ἀνθέων...“ (стор. 231) — „Показується в книзѣ, глаголемой Вертограде цвѣтовъ...“ (а. 178 зв.).

Деякі легенди Агапій знав з кількох джерел. Отож в оповіданні про жінку, що воскресла після смерті (чудо 54), він каже: „Ὅδὸν μόνον γὰρ εἰς ἓνα τόπον εἶναι γεγραμμένον τὸ παρὸν θαυματόρηγμα, ἀλλὰ εἰς πολλοὺς. Εἰς τὰ θαύματα τῆς Ἱεραγίας τοῦ Σιλβανοῦ, Μέρος α'. Κεφ. λδ'. εἰς τὸν Κήπον τῶν παραδειγμάτων, εἰς φύλ. τσά. εἰς τὸν Ἀνθισμένον λειμῶνα, φύλ. ριγ'...“ (стор. 339) — „ниже бо во единой книзѣ есмь написано сіє чудодѣйствіє, но во многихъ: въ чудесѣхъ Пресвятыя въ книзѣ Силвана, части первой, в главе 34: во Вертоградѣ припоказов, лист 371; в книзѣ Вертоградѣ, лист 113...“ (а. 255 зв.). У 12 розділі другої частини Агапій каже, що подане в нього оповідання про негідного священника (чудо 2) „φαίνεται εἰς τὴν βίβλον τοῦ λειμῶνος τοῦτο τὸ θαῦμα, εἰς τὰ ρπδ'. Φύλλα, τὸ ὁποῖον γράφει καὶ ὁ Καισάριος, καὶ ἄλλοι τινὲς λέγουσιν...“ (13, стор. 191) — „зрится в книзѣ Вертограда сщцвое чудо, лист 184, еже и Кесарій пишеть

¹⁾ У вид. р. 1889 розділ 13 помилково позначено 16

Порівнюючи тексти, з'ясуємо, як ставивсь Агапій до своїх джерел. То дарма що Агапій каже у своїй передмові до третьої частини: „ἀμή ὁ Πνευματικός μου Πατήρ μέ ἐπρόσταξε νά μή προσθέσω τίποτα ἀπό Λόγου μου, μόνον νά τά γράψω καθώς τά εἶχασιν οἱ παλαιοί γεγραμμένα“, чом він „δὲν ἔγραφα τίποτα ἀπό τόν νοῦ, ἀλλά καθώς τά ἦδρα τετυπωμένα εἰς διαφόρους βίβλους...“ (стор. 256) — „но духовный мой отец повелѣ мнѣ не приложить ничесоже от себе самага, но токмо написати, якоже содержатъ прежденаписанная“, чом він „ничтоже написах от ума моего, но якоже избобрѣтохъ написана въ различныхъ книгахъ...“ (руський переклад а. 198 зв.). Проте він, згідно з висловленою у нього думкою в загальній передмові до цілої книги, що коли в ній або в будь-якій іншій книзі, котру він склав, „εὐρεθῆ τις Λόγος, ἢ Λέξις.. καί νά μὴν εἶναι καθώς ὀρίζει ἡ ἁγία τοῦ θεοῦ καθολική καί Ἀποστολική Ἐκκλησία τῶν γραικῶν, ἐξαλείφω, καί ἀφανίζω το, ὥσπερ, ποτὲ νά μή τό ἤθελα γράψαι. Ταῦτα λέγω, λέγω ¹⁾, διαί οἱ λόγοσι οὗτοι εἶναι εὐγαλμένοι, ὡς ἄνωθεν εἶρηται, ἀπό βιβλία διάφορα Ἰταλικά καί Ρωμαϊκά (стор. 4). — „обращается кое либо слово, или реченіе... и не было бы, яко повелевает святая божія католическая и апостольская церковь греческая, да погребится и погубится сіе, яко бы никогда писано было тое. Сія глаголю, зане словеса сія суть избрана от различныхъ книгъ греческихъ, и італійскихъ, и римскихъ“ (а. 4), змінює своє джерело відповідно до своєї релігійної тенденції й завдань. Приміром, насамперед він бере саме оповідання, проминувши розмову новіція з ченцем, що міститься в усіх-чисто Цезарієвих оповіданнях ²⁾, а так само залишивши й інші пороблені в Цезарія, згідно з його тенденцією, додатки до оповідання. Далі він проминає або змінює, згідно з духом східної Церкви, ті місця та подробиці в Цезарієвому оповіданні, котрі мали характер католицький. Отож кажучи в чуді 48 про чесноти героїні оповідання — слабої дівчини, Агапій проминає Цезарієві слова: „Ordinem postquam summo honore venerabatur“; описуючи службу Божу, яку правили святі і врочистий похід святих, що його бачила дівчина, Агапій проминає й змінює подробиці цієї картини, перейняті католицьким духом. Він проминує таке місце: „Antiphonas sive responsoria, ad diem pertinentia, more Ecclesie militantis, omnes decantabant, stationes debitas observabant“; одяг католицького єрарха, що надів його Цезарій на Спасителя, Агапій замінив „одеждою свѣтловидною паче соннца, с вѣнцемъ царскимъ и патріаршескимъ преславнымъ и многоцѣннымъ“ (а. 250 зв.); кажучи про Христа, що сів на престіл слави, як літургію одправлено, Агапій проминує, що він сів „de ordine nostro“. Є й інші відміни. Можливо звичайно, і те, що, перероблюючи Агапій своє основне джерело, користувався й іншими. Така заміна подробиць, що мали католицький характер, на православні була звичайна. Те самісіньке маємо і в Великому Зерцалі.

Историческим ¹⁾ Це слово повторено двічі в грецькому тексті. Видання р. 1889.

Хоч додане до легенди про жінку, яка ожила, щоб сповідати захований гріх

²⁾ Агапіїве міркування, що зв'язує це оповідання з легендами про жінок у дру-

¹⁾ За *ἱστορικῶν σωτηρίων*, нагадує подібні Цезарієві міркування в розмовах нові-

Ми бачили були попереду, що було скількись південно-слов'янських перекладів і руський переклад „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“. Ми користувалися отакими з цих перекладів списками:

Бакачичеві переклади.

1) Список Рос. Публічної Книгозбірні, Погодінської збірки № 1105, сербський рукопис кінця XVII в., що зветься: „Книга глаголема Грѣшныхъ Спасеніе, прѣведена отъ грѣцьскаго языка на словенский и Приснодѣвы Маріи Богородици и Владычици вѣсее твари възложена“. На початку третьої частини сказано, що написано тут „свѣкупи въ едино Агапіе философъ, родомъ кипренинь; потомъ же прѣведена быше отъ языка грѣцьскаго на словенский Самуиломъ даскаломъ, пришьдшу ему отъ русские земли зде въ Святую Гору“. В иншому місці (а. 4 зв.) читаємо, що „Самоиль даскаль, русинь родомъ Аз же, меньши отъ всѣхъ инокъ Василіе именовъ, дробнякъ родомъ, отъ села Загуля, и съ братомъ моимъ по плъти Стефаномъ възделехомъ прѣвести на свой езикъ“. „Прѣведесе сіа книга отъ езика грѣцьскаго на словенский въ лѣто 1686“.

Збірка складається з трьох частин. На берегах, але доволі рідко, трапляються варіанти окремих слів перекладу, ще рідше грецькі слова. Третя частина містить 69 оповідань, за нумерацією 68, бо одне не пронумеровано. Далі, після слів: „конць... книги... Амартолонъ сотирія“ після застереження: „Сіа же аще и не суть от книги Амартолонъ Сотирія... присвѣвокупихомъ къ преднаписаннымъ...“ іде ще 6 оповідань (деякі подвійні й потрійні) і „от седмаго вселенскаго Събора канонъ“.

2) Список Публічної Книгозбірні, збірки А. Ф. Гільфердинга № 45, 1715 р. містить тільки третю частину збірки. Заголовок: „Чюдеса красна прѣсвятіе Богородице от грѣчаскаго езика на словенской превѣденна от Самоила іеромонаха Бакачиѣя въ святой гори Аеонской“. Він значно відрізняється од інших списків своїм складом. Тут з легенд, що їх подають Погодінський список та ин., є тільки 29 (з 69) і розташовано їх у зовсім инакшому порядку. Зате тут є три статті, яких там немає. Дві з них легенди: „Повѣсть святаго Іоанна Златоустаго душепользна“ (а. 80 зв.); „Повѣсть о убіеном дѣтици от своего ему отца, чюдо Богородици“ (а. 85), а третя: „Въкратце изъявленное како коиждо человекъ благочестивіи и православнии христіанинь длъжьнь есть знамѣніе творити къ себѣ“. Легенди-ж спільні иншим спискам мають текстуральні од них відмінні. Цей список можна назвати збіркою чуд з третьої частини „Амартолон сотирія“.

Окрім цих списків відомі ще ¹⁾: Список Київо-Печерської Лаври № 374 (190) „Чюдеса Пресвятыя Владычицы нашея Богородицы и Приснодѣвы Маріи, от греческаго языка на славенській преведенная

¹⁾ За описом акад. М. І. Петрова — Описаніе рукописныхъ собраній, нах ^{μελειας} φ ὄρει τοῦ θ ε ε ... Ευε-
въ г. Києвъ, М. 1897, вип. II, стор. 121.

и иных мнози...“ (а. 152 зв.); у легенді про бджіл, що вшанували Св. Тіло Христове, у 15 розділі другої частини, Агапій покликуються на „Кесарія и иных многихъ“ (грец. розд. 16, стор. 201, рос., арк. 160).

Джерел для інших оповідань Агапій не подає. Характерно, що сюди потрапляють саме-іменно найцікавіші й найбарвистіші легенди, які, як побачимо далі, знаходять багато до себе паралелей і в письменстві західньому та слов'янському, і в усній словесності. Живовидячки, за ці легенди Агапій міг довідатися з багатьох джерел, а через те, знов-же й тому, що мав їх за відомі, і не покликуються на жадне певне. Деякі з легенд, що джерел їхніх Агапій не відзначив, є в тих самих джерелах, де й перші. Отож, прим., в „Dialogus miraculorum“ Цезарія Гайстербахського, окрім зазначених у нашого автора легенд, маємо ще: „De Aleide sanctimoniali in Lancwade, quae per confessionem a visibili infestatione daemonis liberata est“. Capitulum XIII ¹⁾. У Агапій: „Ὅτι τό πανσέβαστον Ὄνομα τῆς Ἀειπαρθένου Μαρίας ἀρπάζει καὶ διώκει τοὺς δαίμονας“ (ἄσμα ΙΖ' стор. 289), „яко всечестное и пресвятое имя Пресвятыя Богородицы и Приснодѣвы Маріи отгоняет и губит бѣсы“ (чудо 17, а. 221); „De Adam monacho de Luka per Sanctam Mariam a scabie capitis sanato, et de sanitatibus quas operatur in Monte Pessulato, et imagine eius apud Sardanay“ Cap. XXIV ²⁾. У Агапій: „Περὶ τοῦ ἱατροῦθέντος Λεπρού, καὶ ἀπελθόντος εἰς Μοναστήριον“ (ἄσμα ΝΘ', стор. 344) — „О исцѣлившемся прокаженномъ и отшедшемъ въ монастырь“ (чудо 59, а. 258). У французькому рукопису кінця XV в. ³⁾, що його описав А. Paulin Paris, що містить „Les faits et miracles de Notre Dame“, маємо низку оповідань ⁴⁾, тих самих, що й у Агапівій збірці. Дослідник взаємовідносин поміж французьким та грецьким письменствами А. Ch. Gide, у своїй книзі — *Études sur la littérature grecque moderne* ⁵⁾, — порівнюючи французькі легенди з легендами „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ за першим грецьким виданням 1641 р., зауважує: „Il suffira de donner l'indication de quelques-unes de ces légendes. Le titre seul montrera la ressemblance des deux versions“. Далі „N'est-il pas curieux de trouver ainsi dans un livre de spiritualité la preuve des rapports qui n'ont cessé d'exister entre la Grèce et la France, depuis les temps les plus reculés du moyen âge jusqu'au XVIIe siècle, quand la tradition antique se renoue... Par combien de chefs-d'oeuvre la Grèce ne nous payait — elle par alors les dettes qu'elle avait contractées envers nous à l'époque des croisades!“ Ось ще за які джерела, коли не в французькій, то, може бути, латинській версії міг знати наш автор. Попереду ми були бачили, що в одному з своїх оповідань (чудо 55) Агапій покликуються на книгу чуд Божої Матери, а серед легенд французької збірки є й це оповідання — „D'ung moine à qui on trouva sur la lange Ave Maria“ (№ 34).

¹⁾ *Distinctio tertia*, стор. 125.

²⁾ *Distinctio septima*, стор. 33.

³⁾ *Les manuscrits françois de la bibliothèque du roi, Paris 1841* т. IV. *Recueil de livrés* львівської Книгозбірні № 7018⁴.

⁴⁾ числом 9.

⁵⁾ Paris 1866. *Chapitre XI*, pp. 2)

общую пользу, от смиреннаго іеромонаха Самуила Бакачича, во святой горѣ Аѳонской“. На а. 194 така замітка переписувачева: „Сію книгу списалъ Павелъ Кришталевиичъ, послушник 1758 года, на той час на ближнем пещеры живущи“. Усіх оповідань — 69. Тієї ж збірки № 375 (234), XVIII в.

Руський переклад.

1) Список Бібліотеки Рос. Академії Наук 31. 6. 38 (осн. 864), XVIII в., до 1716 р. — скоропис. „Книга презрядная, именуемая Амартолонъ сотирія, сирѣчь Грѣшныхъ спасеніе, юже сочини на греческій простой языкъ многимъ прилѣжаніемъ Агапій Критянинъ, скитствующій во святой горѣ аѳонстѣй, и исправи той же и печатію издаде в Венеціи“, містить усі три частини. На берегах рукопису варіанти перекладу й окремі слова грецького оригіналу, написані тим самим письмом, що й текст. Число легенд у третій частині — 69. Заголовок третьої частини: „Грѣшныхъ спасенія часть 3. От вышеестественныхъ чудесъ Пресвятыя Владычицы нашея Богородицы и Приснодѣвы Маріи. Малая нѣкая списана от различныхъ учителей и преведена от мене, глаголетъ Агапій“.

Цей заголовок буквально збігається з заголовком 2-го списку Рос. Публічної Книгозбірні *Q. I. № 786*, писаного півуставом, що містить саму-лиш третю частину, а після йде, як і в рукопису Академії Наук, „От святого вселенскаго седмаго собора канонъ“; далі додано статті, що вже не стосуються до Агапівової книги, яких у рукопису Російської Академії нема. Цей список і числом оповідань, і цілим текстом — такі самі варіанти на берегах, деякі запроваджено до рядка й навпаки — буквально збігається з третьою частиною „*Amartolon sotiria*“ Академії Наук. Списки, що містять Бакачичів переклад, не такі близькі.

3) Список Рос. Академії Наук 34. 8. 33 (Нов. 1011), пер. пол. XVIII в. містить тільки першу частину збірки. Заголовок такий самісінський, що і в спискові Акад. Наук 31. 6. 38, такі самі варіанти на берегах. Передше цей список належав акад. Жданову.

Окрім усіх цих відомий ще список Архангельської семінарії¹⁾ № 9. — Грѣшныхъ спасеніе, твореніе пустынножителя Агапія Святогорца. Число оповідань — 67.

Маємо й витяги з „Амартолон сотирія“, от як два витяги в збірникові XVII в. Москов. Синодальної Бібліотеки № 337. В Синодальному Архіві є рукопис XIX в. № 3899, 3900, що містить „Благодатный источникъ“ У ньому зведено легенди про Діву Марію, запозичені з різних збірників: Цезарія, „Звѣзды Пресвѣтлой“, „Великаго Зерцала“, „Неба Новаго“, „Руна Орошеннаго“, Баронія, Якова з Вітри, Агапівового збірника, надрукованого в Венеції р. 1681, та ин. У передмові до „Благодатнаго источника“ Матір Божу, як і в нашому збірникові, порівнюється з вправним лікарем. Автор завважує: „да не воспротивится кто либо.. сказать

¹⁾ За описом Вікторова. Спб. 1890, стор. 56.

о какомъ либо чудеси, яко нѣсть истинно, но моя собственная умышленія. Таковъ убо имѣти будетъ соперницею себѣ Пресвятую Дѣву, яко истиннѣ противляющійся“... Тут є ѣ канон Федора Ласкаря¹⁾).

До списків Бакачичевих перекладів, що їх дослідив А. І. Яцимірський, можна додати й згаданий Погодінський список № 1105. Порівнявши його з іншими списками, бачимо, що він найближчий до групи, яку утворюють Білградський Академічний список (видав його Поповић) і текст Букурештського видання р. 1846. Тексти мало не збігаються. Погодінський список і найближче з усіх порівнюваних текстів іде за грецьким оригіналом.

Яцимірський, назначаючи завдання для майбутнього дослідника, заважає, що в дальшій праці, можливо, буде поставлено питання про різні редакції порівнюваних текстів, ба навіть про різні оригінали, коли перекладач близько тримавсь оригіналу. Цей останній здогад обумовлює, звичайно, одміну в грецьких виданнях „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“. Для нас неприступне перше грецьке видання р. 1641, що ним користувався Яцимірський, тільки-ж попереду ми були бачили, що в трьох, які ми вивчили, виданнях 1681, 1725 та 1889 pp., одміни ці по суті нікчемні. Яцимірський каже, що чуд 22, 69 та 70—76 у першому венецькому виданні нема, чим і пояснюється одміна в числі розділів грецького видання та сербських списків. У відомих для нас виданнях число оповідань 69. Списки Бакачичевого перекладу й усі відомі нам списки російського перекладу здебільшого мають те саме число. Отже, легенд 70—76, живовидячки, і немає в жадному грецькому виданні, і вони належать слов'янським перекладачам. Що-ж до № 22 та 69, то вони є у відомих нам виданнях, а так само і в перекладах. І коли Яцимірський не помиливсь, бо в виданнях 1681 та 1725 pp. тут саме маємо плутанину у номерах — № 22 помилково позначено № 21, а № 69 — № 68, то виходить, що цих оповідань немає тільки в перших виданнях — до р. 1681. Але-ж чим тоді пояснити те, що руські перекладачі буквально перекладають, як ми були бачили попереду, заголовка першого грецького видання р. 1641? Чи не користувалися вони саме-іменно цим виданням? Адже-ж в них є чуда №№ 22 та 69. Заголовки у пізніших грецьких виданнях трохи одрізняються од заголовка першого видання²⁾. Що-ж до Бакачича, який закінчив свого переклада р. 1687, то він хронологічно міг користуватися і не першими грецькими виданнями, а хоч-би, наприклад, найближчим до того часу видан-

¹⁾ Описаніє рукописей, хранящихся въ архивѣ Святѣйшаго Правительствующаго Синода. Томъ II, выпускъ второй. СПб. 1910, стор. 664—665.

²⁾ Отож видання р. 1664 зветься: „Βιβλίον ὡραίουτατον καλούμενον Ἀμαρτωλῶν σωτηρία, μετὰ πλείστης ἐπιμελείας συντεθέν εἰς κοινὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον, παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητός, τοῦ ἐν τῷ Ἀγίῳ ὄρει τοῦ ἁθῶ ἀσκήσαντος. Καὶ νῦν νεῶστι διορθώθη ἐπιμελῶς. Καὶ τυπωθέν τοῖς τοῦ Τοπογράφου ἀναλώμασιν... Ενετιησι... 1664“ (Legrand, op. cit., t. V, pp 83—84, № 120).

Видання р. 1671: „Βιβλίον ὡραίουτατον καλούμενον Ἀμαρτωλῶν σωτηρία, μετὰ πλείστης ἐπιμελείας συντεθέν εἰς κοινὴν τῶν Γραικῶν διάλεκτον, παρὰ Ἀγαπίου μοναχοῦ τοῦ Κρητός, τοῦ ἐν τῷ Ἀγίῳ ὄρει τοῦ ἁθῶ ἀσκήσαντος. Καὶ νῦν νεῶστι τυπωθέν καὶ μετ' Ἐπιμελείας διορθώθη ἐν... Ενετιησι... 1671“ (ibid., pp. 96, № 141).

Порівняльна таблиця.

Руський переклад

(за рукописом Рос. Акад. Наук 31. 6. 38).

ЧУДО ПЕРВОЕНАД'БЕД^н

СО ЦРЦѢ ФРА́ЖЕКОИ, Е́ же ѠСѢЧЕНІИ
РЪЦѢ И́ЦѢЛИ ВСЕИ́ЛНАѢ ВЛѢЦА.

Во ФРА́НЦЫИ БѢ И́ККІИ ЦРЬ ВДО́ВСТВОВА
Ѡ ПЕРВЫѢ ЖЕНЫ, С' НЕЮ́ же
РОДИ ОУТРОЧА́ ЖЕНЕКА ПО́ЛѢ
ПРЕКРА́СНОЕ, И́МЕНОВА́ВШИ МРІА.

ѠНѢ же ВШЕ́ДѢ ВО ВТО́РЫИ́ БРА́КѢ. ВЗЕМ-
ШИ КРАСИ́БІШУЮ
ВѢ ДЕРЖАВѢ ЕГѢ.

ѠНА́ же І́ЛІКѢ БѢ КРАСИ́А ПО́ ТѢЛѢ,
ТОЛІКѢ БѢ ПО ДШІ́ СЛООВРАЗНА,
НАИПАЧЕ́ же І́ ЗАВІ́СТЛИВА́ ТОЛМА́, І́АКО
НЕ ХОТѢ́ШЕ СЛЫ́ШАТИ КРАСИ́БІШУЮ
ВЫ́ТИ Ѡ СЕБЕ, І́ ЗРѢ́ШЕ
ПАСЕРВѢ́ СВОЮ́ ПРЕКРА́СНѢ,
ЗАЧА́Т' В' ЦРЦѢ́ СВОЕМѢ́ ВРАГѢ́,
І́ И́СКА́ШЕ СПОСОБѢ́ ѠМОРИ́ТИ І́ Ѡ
ЗА́ВІСТИ́ НЕПОВІ́ННЮ́ ѠРОКОВИЦѢ́ ДА́
НЕ́ ВЪДЕ́ТѢ Ѡ НЕѢ́ КРАСИ́БІША...

Грецький текст

(за виданням 1889 р.).

Θ α ὀ μ α Ι Α΄

Περὶ τῆς Βασιλείσης τῆς φραγκίας, ἧς τὰς κεκομ-
 μένας χεῖρας ἰάτρευσεν ἡ παντοδύναμος Δέσποινα.

Ἦτον εἰς τὴν φραγκίαν τίς Βασιλεὺς χη-
 ρεούμενος ἀπὸ τὴν πρώτην γυναῖκα, μὲ
 τὴν ὁποίαν ἔκαμεν ἕνα θηλυκὸν παιδί πολ-
 λὰ ὠραιότατον, καὶ τό ὠνόμασε Μαρίαν.

Ὅστις ἦλθεν εἰς δεύτερον γάμον, καὶ ἐ-
 πῆρε τὴν ὠραιότεραν γυναῖκα, ὅπου νὰ
 εὐρίσκετο εἰς τοὺς τόπους του. Ἡ ὁποία
 ὄσον ἦτον εὐμορφος εἰς τό σῶμα, ὅσον
 ἦτον εἰς τὴν ψυχὴν ἄσχημος καὶ ἐξόχως
 ἐκυριεύετο τοσοῦτον ὑπὸ τοῦ φθόνου, ὅπου
 ποσῶς δέν ἤθελε νὰ ἀκούσῃ πῶς ἦτον ἄλλη
 ποθές ὠραιότερη τῆς. Καὶ βλέπουσα τὴν
 προγονὸν τῆς, πῶς εἶχε κάλλος θαυμάσιον
 συνέλαβεν εἰς τὴν καρδίαν τῆς τὸν διαβο-
 λον, καὶ ἐγύρευε τρόπον νὰ θανατώσῃ ἀπὸ
 τὸν φθόνον τῆς τὴν ἀνεύθυνον κέρην, διὰ
 νὰ μὴ γένη ὠραιότερη ἀπὸ ταύτην...

Погодіна № 1105.

ЧУДО І.

СО ЕДИНОМ ЦРѢВНѢ, ЕНІ ЖЕ ѠСѢЧѢННЫЕ
рѢЦѢ ОУВРАЧЕКА ВСЕСІЛНАА ВЛѢЦА:

БѢ ВЪ ФРАНКІИ НѢКІИ ЦРЬ ѠВДОВѢ...
ВЫИ Ѡ ПРѢВЫЕ ЖЕНЫ СЪ НІЮ

ЖЕ СЪТВОРИ ЕДИНО ЖЕНЫСКО ѠТРОЧЕ
КРАСНО СѢЛО, І ИМЕНОВА Ѣ МАРІА.

ІЖЕ ПРИДЕ ВЪ ВТОРИИ БРАКЪ І ПО...
ЮТЬ ЖЕНѢ ТОЛИКО КРАСНѢ ІАКО НЕ

ѠВРѢТАШЕСЕ ВЪ ДРЪЖАВѢ ЕГО ПОДѢВНАА ІИ ВЪ КРАСОТѢ.

ІАЖЕ ЕЛИКО БѢ БЛГОѠБРАЗНА ТѢЛОМЪ.

ТОЛИКО ДШЮ БѢ БЕЗѠБРАЗНА И БЕЗВІДНА.

НАИПАЧЕ ЖЕ Ѡ ЗАВИСТИ ТОЛИКО ѠБЛАДАЕМА БѢШЕ ІАКО

НЕ ХОПѢШЕ ДА СЛЫШИ ІАКО ѠВРѢТАЕТЬСЕ НѢГДЕ

КРАСНѢИШАА Ѡ НІЕ. ВИДѢЩИ ЖЕ ДЬЩЕРЬ МѢЖА

СВОЕГО РОЖЕННЮ Ѡ ПРѢВАГО БРАКА ІАКО ІМѢШЕ ДОБРОТѢ ЧЮДНЮ

ПРИЕЧЬ ВЪ СРѢЦЕ СВОЕ ДІАВОЛА

І ИСКАШЕ ѠБРАЗА ДА ОУМРѢТВІТЬ Ѡ

ЗАВИСТИ НЕПОВИННЮ ѠТРОКОВИЦѢ ДА

НЕ ВѢДѢ ВЪ СТРАНѢ ѠНОИ КРАСНѢИШАА І БЛГО...

ѠБРАЗНѢИШАА Ѡ НІЕ...

Сербської Академії № 103.

(за виданням у книзі Поповића).

“О црци Францкој еи же восеченіе
рѣче ищели ксесилна влѣца чѣ. лі.:

Беше въ Франки неки црѣ въдова
по прѣвој жене; са нею
же роан едино женско ѡроче.

По семъ приде ва втори кракъ, и по-
іе женѣ толико краснѣ га не
обреташе се ва дрѣжавѣ е дрѣга пѣкна еи въ красоте.
Іаже елико бѣ блѣгоѡбразна тело,
толико бѣ злоѡбразна и зловиѣна дшею;
наипаче же ѡ зависти толико бѣ побержѣна га
не хотеше никакоже да слыши га обретаец се негѣ
дрѣга красенша ѡ неѣ. Видѣци же дацѣ црѣвѣ
роженнѣю ѡ прѣіе жени га имеше доброту тела чѣднѣ,
пріѣ въ срци своѣ дѣвола,
иска ю по гѣвнѣи ѡ
зависти да
не обретаец се красенша ѡ неѣ...

Букарештське видання 1846 р.

(за виданням у рецензії Яцимирського).

О́дні́но́й дьщѣри цѣреѣ ѡстѣченіе
 рѡцѣ па́ки нѣцѣли прѣстала вѣа чюдо а́и.
 Бѣше въ бра́кѣи некѣтѡ цѣрь въ до́бѣствѣ
 по женѣ прѣвои. съ тѣю
 же родѣ́нѣ́дніно женьско ѡчрѡче
 стѣло кра́сно, и именовѡ́ ю ма́рїа.
 посѣмь прѣиде въ вѣтѡри бракъ. и поетѣ
 женѣ́ толѣ́ко кра́сно ꙗ́ко нѣ
 ѡбрѣтѡше се въ дрѣжавѣ́ ѡго дрѡгѡла по до́бѣна ей
 ꙗ́же ѡлі́ко вѣ́ блѡгообра́зна тѣ́лѡмь.
 толѣ́ко вѣ́ безобра́зна дѣшею и безкѣ́на
 наипѡ́че ѡ́ зависти ѡ́владѣ́ема толѣ́ко вѣ́, ꙗ́ко
 нѣ хѡ́теше ника́коже да слы́шитѣ ꙗ́ко ѡ́брѣтѡ́лет' се не́где
 дрѡгѡла кра́снѣнша ѡ́ неіе. видѣши же дьщѣ́рь цѣ́ревѣ
 рождѣ́ннѡю ѡ́ прѣвѣ́е женьѣ ꙗ́ко и мѣ́ше до́ротѣ́ чю́днѣ,
 прѣетѣ́ въ ѡ́це́ свое дѣ́вола.
 и иска́ше ѡ́бра́за ка́ко бы погубѣ́ти ю ѡ́
 за́висти да
 не ѡ́брѣтѡ́ет' се бо́лша ѡ́ неіе кра́сотою...

Гільфердинга № 45.

Повѣсть о дѣвци цѣрковѣи дщери еи же събчєніиє
рѣцѣи ѿцѣлѣи прѣстѣла влѣца наша бѣла.:

Бѣше въ фрѣнцѣи некѣи цѣрь

вѣлѣчѣствѣ. и

имѣгаше дщѣрь дѣвицѣ

вѣлѣми крѣнѣи именѣ марѣа.

Смарши же матѣри еѣ побѣтъ

ѡцѣи еѣ цѣрь дрѣгдѣи жѣнѣи сѣбѣ толѣко крѣнѣи гѣко не
обѣрѣтѣшѣи дрѣгдѣа тѣковѣа въ стрѣлѣнѣи тѣоѣ.

гѣже ѣлико вѣше крѣна тѣбѣѡ.

толѣко вѣше

завѣстѣлиѣа. гѣко

нѣ хотѣше сѣишати гѣко иѣ негдѣѣ

инаѣа краснейшаѣа еѣ. видѣщѣи же цѣрѣа макѣѣха

марѣина дщѣрь мѣжа

сѣоѣго. гѣко иѣ красна сѣбѣло.

вѣсѣлѣи въ сѣбѣ дѣвола

и ѿскѣлѣи вѣрѣме кѣко погѣвѣнѣти дѣвицѣи ѡ

завѣнѣти. да

не обѣрѣтѣлѣтѣ сѣ краснѣиша еѣ...

Переклад Ракича

(за виданням у рецензії Яцимирського).

О ищѣленіи рѣкъ царицѣ галѣвъ.

Чудѣ 11.

Быо є у галіи некій царь, кой ѡвдовѣши
первомъ женомъ. коѡ мѡ

є родила еднѡ дщерь

вєсма лепу, и нарече еи име маріа.

Потомъ царь ѡженнєє съ дрѡгомъ,

коѡ є была вєсма лѣпа

но колико є была красна чѣломъ,

толико съ дѡшомъ слообразна,

и толико є была ѡбладана завистію, да

нїє могла чѣти да бы была

коѡ подобна нѡй красотомъ, видѣтъи

пасторкѡ да хѡтьє быти красотомъ коѡ ѡ нѡе,

наѡчаема дїаволомъ

намысли каквимъ годѡ начиномъ да смакне

дѣвнцѡ, да

се не надѣе да є коѡ лепша ѡ нѡе...

Самоковське видання 1851 р.

(ibidem).

Ὁ ἱσιϕελίνῃ ρῶκῃ царίцы γάλλωκῃ

Чудο αἰ.

Имáло оῦ Γάλλῆα нѣккой царь пѣрвѣта

жена мѸ оῦмрѣла. ко́лто мѸ

былà родила́ е́днà щерка,

мно́го краси́на и прѣлична дѣвица, и нарекли ѣмето ѣ ма́рїа:

и по́сле ца́ро па́кῃ се ѡжени́лῃ за дрѸга,

и о́нà былà мно́го хѸбава,

но ко́лко со сна́га хѸбава

чолко по́вече съ дѸшѣта ло́ша грѸба и завѣстлива,

и́скáла да не́ма дрѸга жена

ка́то не́ѣ хѸбава,

и видѣ́ла защò нейна

пáнѣторка ще да бы́де похѸбава ѡ́ не́ѣ,

и дѣ́волῃ налчи́

да ѣ оῦбѣе...

Болгар. рукоп. Соф. Народ. бібл. № 635.

(ibidem).

слово за маріа чѣга и ѿсекоха
 рѣцете. и па(к)ї гї дає сѣгга вѣца. и озрѣве пакь
 Имаше єинь црѣ на єинь грѣб и црѣваше и
 їмаше црѣца добра хрѣтіанка и
 дѣбѣха чѣо женско
 и крѣтиха ю името мѣ маріе
 и слѣь малко време ѣмре мѣ црѣцѣга. и оцѣта маріа
 сѣрѣце. и црѣ. ѣзе дѣрѣга црѣца:
 и доїде
 некое
 време чѣга (а. 75 зв.)
 ѿнде црѣ далєко
 на некое црѣка ракоцѣга
 à црѣцѣга вїдѣ мѣрїѣ
 какь є хѣбѣва и фѣрѣде (sic) рѣзѣмнѣ
 à чѣга кѣто бѣше лѣкѣва
 à чѣга и завїде на хѣбѣста зацѣо марїи
 зафалѣчь повечѣ ѿ црѣцѣга...

ням р. 1681¹⁾). Отже, одміну в текстах південно-слов'янських перекладів, об'єднаних під спільною назвою Бакачичевих перекладів, можна швидше пояснити тим, що існували різні редакції перекладів, ніж особливостями грецьких оригіналів.

Перейдімо тепер до відмінного од слов'янських руського перекладу „Αμαρτωλῶν σωτηρία“ на літературну церковно-слов'янську мову. Перекладачезового ймення в рукопису не зазначено. Мітрополіт Новгородський Іов, один з найосвіченіших єрархів свого часу, пильний поборник освіти, фундатор відомої Новгородської школи й патрон Ліхудів, як можна бачити з його листування²⁾, дуже цікавивсь цим перекладом. Він пише до патріяршого ризничого єродіякона Філарета: „Молю боголюбезную ти паки любовь — сподоби мя, недостойнаго, на списаніе святаго, именуемаго Грѣшныхъ спасенія книги, и иныхъ [о которыхъ святости твоей донесет ієродіаконъ, отецъ Дамаскинъ, присланный имать быти во святый постъ великій]³⁾ душеполезныхъ священныхъ писаній“⁴⁾). Послання це не датовано. З цього послання, знов-же й з послань єромонаха Чудового монастиря Дамаскіна до мітрополіта Іова ми довідуємось, що автор цих посланій і був перекладачем, або одним з перекладачів нашої пам'ятки. Тут Дамаскін, між иншим, пише: „Знаю я, що твоє преосвященство найбільше бажає здобути од мене книгу „Грѣшныхъ спасеніе“. Але й цю книгу... скільки дозволяють сили, або краще сказати — немощі мої, — пишемо й закінчуємо, хоч і поволі“. Листування це стосується до часу близько 1705 року⁵⁾). Після першої частини „Амартолон сотірія“ в російському перекладі читаємо завваження од перекладача: „Декемврія 19. 1693. Конецъ книги Грѣшныхъ спасенія первыя части и Богу слава“. У грудні 1707 року Іов пише Софронієві Ліхуду до Москви: „Еще паки святыню вашу купно прошу, извольте спросить, аще обрящете где преведенную книгу: Грѣшныхъ спасеніе, благоволите купить, аще и цѣнна будетъ“⁶⁾). Отже, наприкінці XVII в., на 1693 р. закінчено переклад першої частини, а цілий переклад закінчувано близько р. 1705 й було закінчено не пізніш од 1707 р.

Біографічні відомості про нашого перекладача дуже мізерні. Відомо, що Дамаскін жив більш як рік на Атоні в 40-х роках XVII віку і там „грамотѣ греческой учился“⁷⁾). Дуже можливо, що там-таки він познайо-

¹⁾ Узагалі відомі такі грецькі видання „Αμαρτωλῶν σωτηρία“: 1641, 1664, 1671, 1681, 1725, 1803, 1840, 1883 та 1889 рр.

²⁾ Листування це дійшло до нас у рукописах Новгородського Софійського собору в 3-х томах, що тепер перебувають в Рос. Публічній Книгозбірні. Новг. Соф. №№ 1425, 1426 та 1427. Частину його видав Іларіон Чистович у статті: „Новгородський митрополитъ Іовъ, жизнь его и переписка съ разными лицами“. Странникъ, 1861, томъ I.

³⁾ [] в рукопису. ⁴⁾ Соф. № 1427; Странникъ, стор. 120.

⁵⁾ И. Я х о н т о в ъ, Ієродіаконъ Дамаскинъ. 1884, стор. 17 та ин.

⁶⁾ Соф. № 1425, а. 74; Странникъ, стор. 83.

⁷⁾ А р х. Л е о н и д ъ, Аѳонская гора и Соловецкій монастырь. Труды чудовскаго ієродіакона Дамаскина. Памятн. Др. Письм. 1883 р.; С. А. Б ѣ л о к у р о в ъ, Арсеній Сухановъ, I, стор. XXXIII.

мивсь і з Агапіввим твором „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“. Дамаскін бував ще на Україні (в Києві) і в Соловецькому монастирі. З його був прихильник Ліхудів, отже й один з найбільших ворогів київо-латинській ученості й один з представників охорончої грецької партії в Москві ¹⁾). Він написав „Сто пять отвѣтовъ“, скерованих проти відомого Гаврила Домецького, і три послання до Новгородського мітрополіта Іова 1697—1716 р. ²⁾). Далі він переклав „Проскинитарій“, твір Іоанна Комніна ³⁾), і написав — Порівняння Атонської гори з Соловецьким монастирем.

Чи Дамаскін сам-один переклав „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“, чи він був тільки за одного з перекладачів цього твору? Не зазначивши свого ймення в самому перекладі, Дамаскін у посланні до Іова каже про цю працю у множині: пишемо й закінчуємо. Знов-же, у згаданому збірникові у зошитах XVII в. Московської Синодальної бібліотеки маємо, між иншим, два витяги з „Амартолон сотірія“: „О неизреченной славі райстѣй и о праведныхъ блаженствѣ, глава 20 части второй“, а. 246 і „О исповѣдані“. „Книги Амартолонъ Сотірія в третей части (помилково замість другої), глава 6“, а. 460. Другий з цих витягів являє собою чорновий список, що його виправив власноручно чернець Евтимій ⁴⁾). Цей справця Евтимій, учень Єпифанія Славинецького, належав до того самого Чудівського вченого гуртка, що й Дамаскін. Він написав проти латинської партії книгу „Остенъ“ та інші твори, а так само працював і над перекладами ⁵⁾). Ми побачимо далі, що переклад Агапіввого збірника тримається букви грецького тексту частенько на шкоду для змісту й зрозумілості. Отакій нахил до буквального перекладу помітно і в Евтимія ⁶⁾). Усе це разом узяте показує, що Дамаскін міг працювати над перекладом Агапіввого твору укупі з Евтимієм, а, може бути, і ще якимись помічниками. Отже, стверджується вищенаведена думка акад. О. І. Соболевського.

Це зовсім не випадковий факт, що переклад „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“ з'явивсь у Чудівському гуртку. Чудів монастир — великий літературний осередок у другій половині XVII віку. Дві прикмети особливо характерні для його діяльності. Він намагається підтримати традиційні, що вже рвуться, звязки з Царгородом та грецьким письменством. Це намагання висло-

¹⁾ Петровъ, Рецензія на книгу Яхонтова. Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія 1884 р., № 4, стор. 354; арх. Леонидъ, ор. сіт., стор. V; Строевъ, Словарь. Навряд чи з Дамаскіна був учень Ліхудів у прямому розумінні цього слова. Його ніде не згадано серед їхніх учнів. Пор. М. Сменцовскій, Братя Лихуды, СПб. 1899, стор. 288 і 340 і Приложенія къ VII т. Описанія документовъ и дѣлъ, хранящихся въ архивѣ Св. Правительствующаго Синода, СПб. 1885, стор. XCIV і дд.

²⁾ Строевъ, арх. Леонидъ Яхонтовъ.

³⁾ Арх. Леонидъ, ор. сіт., стор. IV, VIII, IX. Тут-таки видано й самий переклад „Проскинитарія“.

⁴⁾ Горскій и Невоструевъ, Описаніе славянскихъ рукописей Московской Синодальной Библиотеки. М. 1862 г. II, 3, № 337.

⁵⁾ М. Сменцовскій, Братя Лихуды, СПб. 1899, гл. II і V.

⁶⁾ С. Браиловскій, Отношеніе чудовскаго инока Евтимія къ Симеону Полоцкому и Сильвестру Медвѣдеву. Русскій Филол. Вѣстникъ, 1889, № 4, стор. 281.

словилося у силі перекладів з грецького, зроблених під той час у мурах Чудового монастиря, або за участю його ченців ¹⁾). Він обстоює давні звичаї супроти новин, що вдиралися з Заходу. Рівночасно дістається до Москви культ Божої Матері, що вже прищепивсь на Україні: у Москві перекладають р. 1668 „Звѣзду Пресвѣтлюю“, складають чуда од ікон Божої Матері, що подоходили в збірці гр. Уварова XVII—XVIII вв. № 2071 ²⁾), з'являються чуда св. Діви, які зберегла нам рукописна збірка Симонового монастиря ³⁾). Чудів монастир, як головне вогнище у країнської освічености у Москві, міг бути й за найважливішого провідника на Московщині цього культу ⁴⁾). І справді один з його діячів мітрополіт Новгородський Іов страшенно бажав одержати переклад „Αμαρτωλῶν σωτηρία“, другий — Дамаскін бере участь у його виконанні, третя, близька до Чудова особа — Афанасій Холмогорський привозить його, як здогадується акад. Соболевський, до Архангельського ⁵⁾). Чуда в збірці гр. Уварова перекладено з грецької; мова перекладу „Звѣзды Пресвѣтлой“ — церковно-слов'янська, учена — своїми прикметами відповідає мові безперечних чудівських творів. Такою самою вченою мовою перекладено й „Αμαρτωλῶν σωτηρία“. Усе це дозволяє здогадуватися, що й ці переклади вийшли з Чудова ⁶⁾). Агапіїв твір, задовольняючи zarazом дві тенденції чудівських діячів, не міг не звернути на себе їхньої уваги.

Тепер повстає питання — як зроблено руський переклад „Αμαρτωλῶν σωτηρία“: чи користувалися перекладачі і слов'янськими текстами цього твору чи перекладали тільки з грецького. Щоб це питання розв'язати, порівняймо руський переклад нашого збірника з грецьким текстом та Бакачичевим перекладом.

У чуді 4, у руському перекладі маємо: „онъ же ефимероваше (до цього на березі: „на всякъ день“), служба со всякимъ усердіемъ...“ (а. 205, а. 21) ⁷⁾).

В грецькому тексті: ...,ὅστις τὸν ἐφημέρευε μετὰ πάσης προθυμίας...“ (стор. 268) ⁸⁾).

У перекладі Бакачича: „иже и службу въ неи съврѣшаше съ всакимъ оусрѣдіемъ и прилежаніемъ“ (а. 237 зв.) ⁹⁾).

¹⁾ Соболевскій, Переводная литература Московск. Руси. 1903 р., стор 285—382.

²⁾ Ibid., стор. 222—224, 330 і 336—338.

³⁾ Рукопис стосується до XVIII в., але чуда до XVII-го. Н. П. Поповъ, Описание рукописей Симонова монастыря. Чтенія Общ. Исторія и Древностей, 1910 р., книга 2, № LXIV, стор. 162.

⁴⁾ В. А. Розовъ, Повѣсть о Саввѣ Грудцынѣ. Киевскія Университетскія Извѣстія. 1905 р., № 3, стор. 6.

⁵⁾ Розовъ, Ор. cit.; Соболевскій, Ор. cit.

⁶⁾ Розовъ, Ор. cit.

⁷⁾ Цитуємо за рукописом бібліотеки Рос. Академії Наук 31. 6. 38, покликаючись на першому місці на аркуші в цьому рукопису, а на другому на аркуші рукопису Рос. Публічної Книгозбірні Q I № 786.

⁸⁾ У грецькому тексті покликаємось на сторінки видання 1889 р.

⁹⁾ Бакачичів переклад цитуємо за рукописом Рос. Публічної Книгозбірні, Погодінської збірки № 1105.

Чудо 6. В руському перекладі: „Разболѣся царь веліимъ недугомъ и болѣзнію неисцѣлною, которая глаголется λιθίασις, сирѣч каменная болѣзнь“... (а. 206, в рукопису Публічної Книгозбірні назва хороби: „λιθίαση“, а. 25 зв.)

У грецькому тексті: „ἦλθε τοῦ Βασιλέως μεγάλη ἀσθένεια καὶ ὀδύνη ἀνιάτρευτος, ἣτις λέγεται λιθίασις, ἣγον φιάκο...“ (стор. 270).

У перекладі Бакачича: „Прииде на цара болѣзнь тяжкаа и неисцѣлнаа, яже глаголется камень“ (а. 239).

Чудо 7. Руський переклад: „рече к навклиру“ (а. 206 зв., а. 27).

Грецький: „εἶπε τὸν ναύκληρον“ (стор. 271).

У Бакачича: „рече Навклирови“ (а. 240).

Там-же: „Господинъ же корабля, сохранивъ тѣло...“ (а. 206 зв., а. 27 зв.).

Грецький: „Ὁ δὲ ναύκληρος ἐφόλαξε τὸ λείφανον...“ (стор. 271).

У Бакачича: „Навклир же съблюде мощи...“ (а. 240).

Там-же: „и отпѣвше его, изволися священнику, служащему ефимирееви¹⁾, отверсти трумно“ (а. 207, а. 27 зв.).

Грецький: „Καὶ καθὼς τὸν ἑφαλλαν, ἐφάνη τοῦ Ἐφμερίου νὰ ἀνοίξη τὸ σεντοδι...“ (стор. 271).

У Бакачича: „Егда же отпѣше все по чину, прииде на мысль ефимериеви да отворит раку“ (а. 240 зв.).

Чудо 11. Руський переклад: „Она же елико бѣ красна по тѣлу, толико бѣ по души злообразна“ (а. 212 зв., а. 45).

Грецький: „Ἡ ὁποῖα ὕσον ἦτον εὐμορφος εἰς τὸ σῶμα, τόσον ἦτον εἰς τὴν ψυχὴν ἀσχημος καὶ ἐξόχως“ (стор. 277).

У Бакачича: „Яже елико бѣ благообразна тѣломъ, толико душею бѣ безобразна и безвидна“ (рукопис Погодіна № 1105, а. 245 зв.) або: „Яже елико бе благообразна телом, толико бе злообразнаа и зловидна душею“ (рукопис Сербської Академії № 103, за виданням Поповић'а).

Там-же: „и зряше пасербу свою прекрасну“ (а. 212 зв., а. 45).

— „Καὶ βλέπουσα τὴν προγονὸν της, πῶς εἶχε κάλλος θαυμάσιον“ (стор. 277).

У Бакачича: „Видѣши же дьщерь мужа своего, рожденную от прьваго брака, яко имѣше доброту чюдную“ (рукопис Погодіна) або: „Видеши же дащер цареву, рожденную от прѣвие жени, яко имеше доброту тела чудну“ (рукоп. Сербск. Акад.).

Чудо 17. — „Сестры же совѣшаша ей имѣти в келліи мало воды освященныя, и егда приходитъ искушаяй, да кропитъ мало от агіазмы на ся, да отгоняетъ его знаменіемъ честнаго креста, и сице творяше, и врагъ бѣгаше, егда меташе нанъ святую агіазму, но паки въ маломъ разстояніи обращашеся“ (а. 221 зв., а. 70 зв.).

— „Αἶ δὲ Μοναχαὶ τὴν ἐσυμβούλεσαν νὰ ἔχη εἰς τὸ κελλίον καμπόσον ἀγίασμα, καὶ ὅταν ἔρχεται ὁ πειράζων, νὰ χύνη ὀλίγον κατ' αὐτοῦ, νὰ τὸν διώχνη με τὸ σημεῖον

¹⁾ У рукопису Академії Наук це слово стоїть у [], а в рукопису Публічної Книгозбірні цього слова немає.

τοῦ τιμίου Σταυροῦ, καὶ οὕτως ἔκαμνεν. Ὁ δὲ ἐχθρὸς ἔφευγεν ὅταν τοῦ ἔριπτε τὸ ἀγίασμα, ἀμὴ πάλιν εἰς ὀλίγον διάστημα ἔστρεφε“ (стор. 290).

У Бакачича: „Калугерницы же съвѣтоваху ей, да иматъ въ келліи своей Агіасму, и егда приидеть искуситель, да възлѣтетъ нанъ мало, да и отженетъ знаменіемъ честнаго крѣста, она же сътвори тако. Врагъ же, егда покropи и водою священною, тогда оубо отбѣже отъ нея на нѣ пождавъ мало, паки къ ней възратися“ (а. 257 зв.—258).

Чудо 46 — „и со словомъ опроверже лѣсъ, низринувъ долѣ и древа, на нихъ же иконописецъ стѣѣше“ (а. 249 зв., 148).

— „Μὲ τὸν λόγον, ἐχάλασε καὶ τὸ κρεββάτι, καὶ ἔρριψενъ κάτω τὰ ξύλα ὅπου ὁ ζωγράφος ἐστέκετο, ὁ ὅποιος ἐβόησε“ (стор. 330).

У Бакачича: „И съ словомъ разсыпа крѣвата и даски, на нихъ же иконописецъ стоеше, съврѣже на землю“ (а. 292 зв.).

Тамъ же: „И абіе, о чудеси ужасному! икона Пресвятыя Богородицы простерши руку свою десную и держа за рудѣ зографа“ (а. 249, а. 148).

— „καὶ παρευθὺς (ὡ θαῦμα ἐξαισῶν) ἡ Βικὼν τῆς Ὑπεραγίας ἐκτείνασα τὴν δεξιάν αὐτῆς ἐκράτει τὸν ζωγράφον ἀπὸ τὰς χειρας“ (стор. 330).

У Бакачича: „И абіе (о чудо предивное!) икона Пресвятыя Богородица, простръши десницу свою ять иконописца за рудѣ“ (а. 293) та сила ин.

З поданихъ прикладівъ ми бачимо: 1) що є випадки, коли чудівські перекладачі й Бакачич по-різному перекладають грецький текст; 2) є випадки, коли в обохъ перекладахъ не перекладено ті самі грецькі слова; 3) є випадки, коли перекладенимъ словамъ нашихъ перекладачівъ відповідають у Бакачича грецизми, і 4) маємо, навпаки, у руському тексті силу грецизмівъ у тихъ випадкахъ, коли Бакачич перекладає їхъ. Такихъ слівъ чимало у 7 розділі першої частини. Приміромъ: „Вѣтви гордості и дщери ея суть 12: περιεργία, ἀλαζονία, тщеславіе, хвала, ἰδιοραθυμία, ἀδάδεια, ἀπνοία, πρόφρασις, претворенное исповѣданіе, преступленіе, свобода или упразненіе и послѣднее — обычей грѣха, иже обѣмлетъ едино нѣкое καταφρόνησινъ заповѣдей божіихъ“ (рукоп. Ак. Наук, а. 22 зв. і 23)¹⁾. А у Бакачича маємо: „Вѣтви грѣдыне и дщери ея суть 12: оуничженіе велие, киченіе, тщеславіе, велехваленіе, самомнѣніе, дръзость, безстудіе, высокосръдіе, притворителное исповѣданіе, отступство или преступленіе, непослушаніе и грѣха обычаи, иже съдръжитъ въ себѣ едино нѣкое пренебреженіе заповѣдей Божіихъ“ (рукописъ Погодіна, а. 18).

Порівнявши руський переклад з грецькимъ текстомъ та слов'янськимъ перекладомъ, бачимо: 1) чудівські перекладачі, якъ вони і кажуть у заголовку, справді перекладали з грецької і 2) наші перекладачі не знали Бакачичевого перекладу, бо сербізмівъ, та й узагалі будь-якихъ слідівъ слов'янського перекладу, в їхньому перекладі не трапляється, вони-бо, инакше, скористувалися-б з нього у сумнівнихъ випадкахъ, а не залишали-б текстъ безъ перекладу.

¹⁾ У рукопису бібліотеки Рос. Академії Наукъ 34. 8. 33 ці грецькі слова подано у руській транскрипції (а. 37).

Акад. О. І. Соболевський, характеризуючи церковно-слов'янську мову зроблених у Москві перекладів з грецького, зауважує: „Епифаній Славинецький и его товарищи и ученики старались при переводѣ держаться какъ можно ближе своихъ греческихъ оригиналовъ и передавать не только смыслъ, но даже букву послѣднихъ. Отсюда неудобопонятность ихъ трудовъ, усиливается новою, странною терминологією“¹⁾. Ці слова можна цілком застосувати й до перекладу „*Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*“ зокрема, де буквальний переклад і сила грецизмів спричинилися до того, що, щоб пояснити текст, на берегах і над словами довелося вмістити варіанти перекладу, а в деяких випадках і слова грецького оригіналу²⁾. Наприклад, над словом „лазня“ стоїть варіант — „баня“ (чудо 4, рукопис Рос. Академії Наук, а. 205); над словом „чюваше“ — „терпяше“ (ibid.); до слова „лѣсу“ на березі варіант: „гаи“ (чудо 5, а. 205 зв.) і в тому-таки оповіданні до слова „гаи“ — лѣсу; до слова „навклиру“ на березі: „корабелнику“ (чудо 7, 206 зв.); над словом „трумно“ — „ковчегъ“ (чудо 7, а. 207)³⁾; до слова „напасти“ маємо на березі: „слученію“ (чудо 11, а. 213); над словом „брати“ стоїть: „взяти“ (ibid., а. 213 зв.); до слова: „разстоянїи“ на березі: „времени“ (чудо 17, а. 221 зв.); над словом „зографѣ“ стоїть: „іконописца“ (чудо 46, а. 249); над словом „лѣсъ“ — „подвязи“ (ibid.) та сила ин.

Маємо й варіанти цілих речень. Отож, у 17 розділі другої частини: „Обычай есть купцемъ, егда восхотят преслати от града купечества своего ради, тогда оныя сребреники полагають въ казну церковную, боящяся пути бѣдственнаго, да не како похитятъ имѣнія ихъ разбойницы, и ихъ убіють и вземлють у слуг царевых писанїе...“. До цього на березі: „Инъ преводъ: елицы хотят посылати имѣнія от нѣкія страны во иную, боящяся на пути бѣды, тогда идут и дают почестъ царедворцем, и творят имъ слуги царевы писанїя“ (а. 167).

¹⁾ Переводная литература, стор. 288.

²⁾ В бібліотеці Рос. Академії Наук знаходяться три рукописи, що скидаються на рукопис „Амартолон сотірія“ 31. 6. 38. Це — „Новое сокровище“ 1711 р., F^o. 34. 4. 11; „Сокровище“ Дамаскіна Студїта 1715 р., F^o. 34. 4. 13 і Макарія Єгипетського „Бесѣды духовныя... о долженствуюемъ и прилѣжномъ христіаномъ совершенїи“ 1713 р., 4°. 17. 8. 28. Усі вони, як і рукопис нашої пам'ятки, мають на берегах і між рядків варіанти до тексту перекладу і окремі слова грецького оригіналу, і по аркушах запис царевича Олексія Петровича про присилку рукопису з Новгороду од скарбника Теодосія р. 1716. У цих трьох творах зазначено, що переклав їх з грецької мови перекладач мітрополїта Новгородського Іова — Федір Гарасимов Полетаєв. Ця зовнішня схожість, без будь-яких інших даних, ще не дозволяє, на нашу думку, здогадуватися, що Полетаєв міг перекладати й „Амартолон сотірія“. Малозрозумілий через свою надмірну буквальність переклад, а через те необхідність запроваджувати варіанти й грецькі слова, це була загальна особливість перекладачів тієї доби. Так міг перекладати й Полетаєв у Новгороді й Дамаскін з Евтимієм у Москві. Що-ж до Академічного рукопису, то з його могла бути копія з перекладу Агапієвого збірника, зроблена для мітрополїта Іова, прислана разом з перекладами Полетаєва для царевича Олексія Петровича.

³⁾ У рукопису Рос. Публічної Книгозбірні QI № 786 слово „ковчегъ“ запроваджено до рядка поруч з „трумно“.

У 20 розділі тієї-ж частини: „Абіє внезапно явился въ церкви ангель господень во образѣ птицы велми прекрасныя паче естества, и окружаше всю церковь, и многажды близъ монаха леташе и сѣдаше...“. До цього на березі — „Инь преводъ: тогда зрить нѣкоего орла прекрасна паче естества, обхождающа церковь, приходяща же близ и монаха множицею“ (а. 179). У тому-таки розділі: „Подобнѣ небо и солнце, луна и звѣзды дадутъ свѣтлоту пречуднѣйшую от днешнія превосходителнѣйшу...“. До цього на березі — „Инь преводъ: и вящшу седмерицею, якоже глаголетъ Ісаіа, яко будетъ свѣтъ луны, яко солнечный, а свѣтъ солнечный седмерицею свѣтлѣе, аки свѣтъ седми дней“ (а. 181 зв.).

У 21 розділі тієї-таки частини: ...„ниже явимся въ богопоупенныхъ на насъ напастѣхъ, скорбѣхъ и бѣдахъ не стерпѣли и уныли мняще, яко намъ тамо стужаютъ неправедно, яко елико на насъ злая приходятъ от видимыхъ враговъ и невидимыхъ...“. До цього на березі — „инъ преводъ: имѣимъ же и терпѣніе в скорбѣхъ и не унываемъ, ни озлобляемся, яко искушаютъ насъ неправедно, зане елики бѣды и скорби на насъ приходятъ от видимыхъ и невидимыхъ врагъ“ (а. 190).

Часом перекладачі дають на берегах поясніння тих слів у тексті, котрі можуть бути незрозумілі для читачів. Наприклад, у чуді 26: „возми злая жена копела, его же родила еси“. До слова „копела“ маємо таке завваження на березі: „по гречески бастардъ (μαστάρδι, стор. 309), иже от невѣдома отца родился“ (а. 235); в чуді 22: „тамо бо есть середина горы и торгъ каріамъ“. На берегах слово „каріамъ“ (грец. „Καρεῶν“, стор. 302)¹⁾ пояснюється так: „карій торгъ болшей, или базаръ въ Аеонстѣи горѣ, идѣже приходятъ многи купли и продажи дѣля отсюду“ (а. 230), а в розділі 19 другої частини до слова „Аѳеіста“ маємо таке поясніння: „Аѳеістовъ есть ересь глаголющихъ: Бога нѣсть, но самовластнѣ правятъ жизньъ человекъ стихіи безначално и безконечно, и востанія мертвыхъ не будетъ. Грецки — „аѳеіста“, славенски — безбожник“ (а. 174 зв.) та ин. Легенда у 29 розділі першої частини оповідає про те, що жінка, гадаючи, ніби її чоловік помер (на нього завалилася гора), принесла священникові на спомин його душі хліб, вино та свічку, тимчасом виявилось, що цей хліб та вино йшли на харчування, а свічка на освітлення її чоловікові, що під обвалом залишивсь живий. Тут читаємо: „жена же того жива, яко благоговѣйна и вѣрная христіаніна, нанимала единаго іереа, дабы служилъ 40 литургій о душѣ мужа ея и приносяше в церковь по вся дни едину просфору, и единъ сосудъ вина, и едину лампаду, сі есть свѣщу, яко нища сущи“. До цього наші перекладачі додають на березі таке цікаве завваження: „здѣ обличается русскій обычай, яко не приносятъ в церкви просфоры никогда, якоже православнѣйшіи греки благоговѣино творять“ (а. 98 зв.)²⁾.

¹⁾ Тут мається на оці Карей, торговельний й адміністраційний осередок на Атоні.

²⁾ Те самісіньке маємо і в рукопису Рос. Ак. Наук, 34. 8. 33, а. 190 зв.

Трапляються на берегах і слова грецького оригіналу. Наприклад: до слова „болѣзновати“ маємо на берегах: „ἀδηνωνῶ“ (розд. 29 першої частини, а. 98. Пор. грец., стор. 99); до „кошунства, безчинства“ на берегах читаємо: „μετορισμός, εὐτραπέλιος“ (розд. 5 другої частини, а. 134 зв. Пор. грец., стор. 156); до слова „блудний“ на березі стоїть: „ἀλόαστον“ (розд. 7 другої частини, а. 143. Пор. грец., стор. 171) та сила ин. Далі зустрічаємо ще такі пояснення й замітки: у чуді 67 — „вся села хандаковы“, останнє слово пояснюється на берегах: „града имя в Критѣ“ (а. 264 зв.); на початку чуда 27 на берегах завважено: „справитце с греческим“ (а. 236) та ин. Деякі слова та вислови в тексті поставлено в нашому перекладі в дужки, наприклад, у чуді 54 третьої частини, у чуді 26, де в дужках стоїть згадане слово „Копела“. Багато дужок у чуді 2, у 12 розділі другої частини (арк. 152 зв.) та ин.

Цікаво, що оповідання легендарнішого й цікавішого характеру, що подібні до них зустрічаємо у „Великомъ Зерцалѣ“ та інших збірниках, а так само тії, котрі мають аналогії в Прологах та Патериках, а наші перекладачі, звичайно, знали усі ці збірники ¹⁾, переказано трохи чи не без пояснень на берегах, а деякі й зовсім без варіантів, і зрозуміліш, ніж ті, які трактують про речі церковного або обрядового характеру, знов-же й повчальні розділи першої та другої частин. Те самісіньке постерегаємо й що-до віддавання молитов, — узагалі текста так чи инакше відомого для перекладачів або такого, що став для них загальним місцем. Часом перекладачі, віддаючи молитву, що з неї у грецькому тексті подано тільки початок, продовжують її од себе й далі. Приміром, у чуді 40 пустельникову молитву до Божої Матери підчас таїнства Св. Евхаристії в грецькому тексті віддано: „Ἐξαρέτως τῆς Παναγίας ἀχράντου“ (стор. 324), що точно перекладено у Бакачича: „Изрѣднѣ о Пресвятѣи Чистѣи“ (рукопис Погодінської збірки № 1105), а в руському перекладі маємо: „Изрядно о Пресвятѣи, Пречистѣи, Преблагословеннѣи, Славнѣи Владычицѣ нашей Богородицѣ и Приснодѣвѣ Маріи“ (а. 245 зв.). До цього на берегах Академічного рукопису стоїть: „зри о пресуществленіи Святых Таинъ“ (ibid.). У чуді 7 слова тропаря з Великого Канона Андрія Критського: „Τὸν πηλὸν ὁ κεραμεὺς ζωπλαστήσας ἐνέθηκάς μοι, καὶ τὰ ἐξῆς“ (стор. 271) наші перекладачі віддають „Бреніе скуделника здателю живо создавъ мя, вложивъ ми“, а до цього додають: „еси плоть и кости и дыхание и жизнь и прочая“ (а. 207, а. 28). Те саме буває і в славословії, що ним закінчується оповідання, наприклад, чудо 11 закінчується такими словами: „ἦς γένοιτο πάντας ἡμᾶς ἐπιτοχεῖν“ (стор. 281); у перекладі Бакачича маємо: „его же и нам всѣмъ буди получити. Аминь“ (а. 249 зв.), а в руському перекладі після слів: „Его же буди нам всѣмъ уллучити“ додано у дужках: „благодатію Господа Бога и Спасителя нашего Іисуса Христа; ему же подобаеъ всякая слава, честь и поклоненіе, со безначалнымъ его Отцемъ и со пресвятымъ

¹⁾ Отож, приміром, в одній з легенд (чудо 54) маємо дописку на берегах: „зерцало великое 31“ (арк. 255 зв.).

и благимъ и животворящимъ его Духомъ, нынѣ и присно и во вѣки вѣков. Аминь“ (а. 215).

Часом перекладачі дають у дужках свої пояснення, наприклад, у чуді 54¹⁾, де Агапій наприкінці оповідання покликається на таку легенду про клірика (чудо 55), напі перекладачі після слів: „Καὶ ἀκούσατε νά δοξάσετε, τόν Κύριον“ (стор. 340), що ними кінчиться грецький текст і переклад Бакачичів: „И слышите, да славите Господа“ (а. 301 зв.), додають у дужках: „той бо Агапіе Святогорець изъ книгъ святяя горы Аѳонскія преписав и на концѣ свояя книгъ нареченной положивъ и в третіей части“. До цього на березі стоїть: „сего в греческом нѣсть“ (а. 255 зв.). Так само наприкінці чуда 53²⁾ у руських перекладачів порівнюючи з грецьким текстом (пор. стор. 338) і Бакачичевим перекладом (а. 300) додано в дужках: „глаголетъ Агапій, списатель книги сея“ (а. 254 зв.).

В одному випадкові відоме з інших джерел оповідання: „О причастившемся дѣтищѣ жидовскомъ Святымъ Тайнамъ и не спалившемся во огни пещномъ“ (чудо 38, а. 243) навіть виперло текст грецького оригіналу, і, тимчасом як Бакачич совісно перекладає тут грецький текст, чудівські перекладачі подають інше аналогічне, але багато в чому відмінне од Агапівової книги оповідання, попередивши читача допискою на берегах: „Сіе от хронографа, не по книзѣ настоящаго изданія“. І ми його, справді, маємо в Хронографах, де воно то докладніше, то коротше. Найближче до оповідання наших перекладачів повнотю й подробицями оповідання в хронографі Дорофея Монемавасійського³⁾. Отож:

1. У руському перекладі „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“ і Дорофеевому Хронографі, де дія'одбувається в Царгороді⁴⁾, докладно розповіджено, що був жид, який виробляв скло. Він мав кузню (у хронографі — крамницю) та піч, де „творяше художество“, і був у нього єдиний син, що навчавсь письма жидівського. Місце-ж, де він навчавсь, було „близь Великія церкви“ і юнак, ідучи з школи, прилучавсь до християнських дітей та й гуляв з ними.

У грецькому тексті й Бакачичевому перекладі усіх цих подробиць немає й коротенько сказано, що в країнах східних був жид, який мав семирічного сина.

2. У руському перекладі та Хронографі сказано, що діти пішли запричаститися до церкви з школи у великий четвер підчас обіду й дорогою зустріли жиденя, що йшло обідати. Жиденя теє прилучилося до них та й пішло до церкви, де їло св. хліб і пило з чаші.

У грецькому тексті і в Бакачича знову проминено подробиці й по-просту сказано, що жиденятко, яке одного дня прилучилося до

1) У рукопису Погодіна № 1105, чудо 53.

2) В рукопису Погодіна — чудо 52.

3) Ми користувалися Хронографом Дорофея Монемавасійського, що його було переглянено й доповнено наприкінці XVII в. у списку бібліотеки Рос. Академії Наук 45. 13. 12 першої чверти XVIII в. та Хронографом Дорофея у списку останньої чверти XVII в., бібліотеки Рос. Академії Наук 16. 12. 14.

4) Пор. далі назву „Великая церковь“, що прикладається до самої Св. Софії.

християнських дітей, увійшовши до церкви, запричастилося з ними чесного Тіла й Крови Господньої.

3. У руському перекладі та Хронографі сказано, що охоронець чаші не знав, що це жиденя, а в грецькому та в Бакачича — єрей, гадаючи, що це християнська дитина, запричастив його.

4. У руському перекладі та Хронографі сказано докладно про те, як хлопець повертався: коли вони вийшли з церкви, жиденятко пішло до свого батька. Батько спитавсь в його, чом він затримавсь. Дитина відповіла, що вона разом з християнськими дітьми ходила до церкви й там їла.

У грецькому тексті та в Бакачича коротенько переказано, що, запричастившись, хлопець пішов додому й розповів про це батькам своїм.

5. У руському перекладі та Хронографі — роздрочений батько, увійшовши до кузні (крамниці), запалив січ та й укинув сина до неї.

У грецькому тексті та в Бакачича — обурений батько укинув безневинного хлопця до однієї, що страшенно палала, печи (бо там нічого не сказано про його ремество), бажаючи, як він окаянний думав, помститися за наругу Мусієвого закону.

6. Руський переклад та Хронограф, розповідаючи про те, що хлопець залишивсь у печі неушкоджений, додають, що мати його прийшла до кузні (крамниці). Побачивши, що вона замкнена, мати приклала вухо (око) до дверної щілини й почула голос.

У грецькому та в Бакачича сказано тільки, що мати хлопцева пішла ридючи до печи, бо гадала, що він вже обернувся на попіл.

7. У руському перекладі та Хронографі виведеного з печи хлопця спиталися, що було йому, і він сказав, що по тому, як батько кинув його у вогонь, замкнув двері та й пішов, прийшла жінка, вбрана в червоне, загасила вогонь і сказала: „не бійся, чадо!“ Мати-ж його, вихваляючи Бога та Пресвяту Богородицю, узяла хлопця та й пішла до патріярха Мини. Вона розповіла йому за все, що сталося, й прохала його охрестити її з сином. Патріярх повів їх до царя. Цар післав по хлопцевого батька, а коли той не захтів був охреститися, звелів одрубати йому голову, як вбивці. А жінку та сина патріярх охрестив, зробив її черницею, а хлопця читцем, і цар дав йому дари.

У грецькому та в Бакачичевому перекладі оповідання значно змінено, має інакші подробиці й инший порядок викладу. Отож, тут страта батька-вбивці інакша й розповіджено про неї в иншому місці, а саме — по тому, як вивели неушкодженого хлопця з печи, захтіли укинути до печи батька його, нехай-би він згорів од того вогню, що наготував синові своєму, і окаянний згорів. Тоді спиталися в хлопця й він сказав: „це та самісінька жінка, що була в церкві, коли я їв хліб, стала біля мене, тримаючи немовлятко на руках і вкрила мене ризою своєю і вогонь не торкнувсь мене“. І зрозуміли усі, що то була Пресвята Божа Мати, і що зберегла вона його за-для благодати Св. Причастя. Тоді й мати й инші юдеї охрестилися разом з хлопцем.

Хронограф, що його склав письменник кінця XVI й початку XVII в. Дорофей, мітрополіт Монемвасійський, вийшов між люди вперше у Венеції р. 1630. Згодом його багато разів перевидавано. З грецької на російську мову його переклав спочатку Арсеній Грек, а згодом Діонисій, що й закінчив переклад р. 1665¹⁾. Цього переклада наприкінці XVII в. переглянено й доповнено за участю Евтимія²⁾, що, як ми бачили, брав участь і в перекладі „Амартолон сотірія“. Отже, для Евтимія разом з іншими перекладачами нашого збірника цілком природно було скористуватися цим Хронографом і для свого оповідання про жидівську дитину. Оповідання Хронографів інших редакцій значно коротші од нашого оповідання³⁾. До легенди про жидівську дитину наші перекладачі додають: „есть же и другое сицево чудо, разликующее въ нѣчесомъ мѣстомъ и временемъ. Мнози же еврее чудесе ради вѣроваша и крестисася во имя Святыя Троицы. Ей же слава во вѣки. Аминь“ (а. 243 зв.). Це натяк на аналогічне оповідання в „Ἀμαρτωλῶν σωτηρία“, що, як ми бачили попереду, закінчується звісткою про те, що юдеї охрестилися.

Іван Фетісов.

(Далі буде).

¹⁾ Соболевскій, Переводная литература, стор. 356 і 358.

²⁾ Ibid., стор. 359.

³⁾ Хронографа редакції 1512 р., надрукованого в 22 томі Полного зібранія рускихъ лѣтописей и Хронографовъ II и III редакцій, по класифікаціи А. Попова (Обзоръ Хронографовъ русской редакціи, 1866—69 гг., 2 выпуска). Щоб порівнювати тексти, ми користувалися отакими списками Хронографів бібліотеки Рос. Академії Наук: I ред. — 31. 6. 27, II ред. — 45. 10. 16 і III ред. — 31. 6. 28, 34. 5. 33 і 33. 10. 7.

Життя й літературна спадщина Лодовіка Гвіччярдіні¹⁾.

III.

„L'Nore di ricreatione“ в російсько-українському перекладі XVIII віку.

Як це ми вже знаємо, „L'Nore di ricreatione“ здобули найширшу популярність далеко поза межами того невеликого кола італійських читачів, що для них Л. Гвіччярдіні складав свого збірника. У багато разів перевиданих перекладах обійшли вони Францію і Німеччину і, нарешті, уже в XVIII в. з'явилися російською мовою. Оцей переклад, так звані „Забавные Часы Людовика Гвиццардина“, що зберігся в трьох списках XVIII в., і становить предмет цього розділу.

Але нам не хотілось-би обмежитися розглядом цього пам'ятника так мовити „an und für sich“ — цікавіш було-б втиснути його в певну історично-літературну рамку, показати, які попередні літературні впливи визначили собою уподобання до такої літератури, розглянути цей переклад на тлі аналогічних російських збірників, з'ясувати, який великий був попит на них у XVIII стол., то-що. Тільки-ж робота в цьому напрямку становить чимало труднощів. Бо коли більші види: роман та повість, драма, лірика давно вже звернули на себе увагу дослідників, — дрібні оповідні жанри: коротенька історична й побутова анекдота, фанеція і навіть байка, тоб-то все те, що входить звичайно до збірників типу „L'Nore“ залишилось у тіні. Отож ні друкований, ні, тим паче, рукописний матеріал з цієї царини далеко не цілком відомий, а значить — немає тієї бази, що на її підставі можна-б було збудувати історію збірників змішаного змісту на російському ґрунті.

Далі, „Забавные Часы“, як це ми побачимо нижче, є рівночасно фактом і російської й української літератури: російської — через мову перекладу і української — через національність перекладача. Та, хоч XVIII вік в історії України — вік приєднання до російської культури, хоч російська мова робиться її літературною мовою²⁾, хоч книжки, друковані на півночі, вільно читаються, переписуються і засвоюються укра-

¹⁾ Див. Зап. кн. XII, ст. 139—164; кн. XV, ст. 8—53; кн. XVIII, ст. 51—62.

²⁾ П. Житецкий, Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. К. 1900.

їнським читачем, — інтерес до нових літературних форм і до нового змісту в жадному разі не міг бути нав'язаний іззовні: розвився він органічно, визначає його попередній хід розвитку, коріння його шукати треба в українській літературі XVI і XVII вв. Отож, говорячи про історично-літературні умови, що витворили тяжіння до анекдотичних збірників в XVIII віці, зокрема звязуючи його переважно з розвитком повісти, того жанру, що найсильніш завдовольняв потребу легкої лектури, — необхідно брати треба на увагу факти і російської, і української літератури. Тимчасом вирішення в широкому масштабі питання про історію української повісти ще чекає свого дослідника. До цього часу мали ми або статті про окремі переклади на українську мову ¹⁾, чи огляд українських списків якогось пам'ятника ²⁾, чи замітки про відгуки того чи іншого твору в того чи іншого письменника ³⁾. І тільки тепер почасти Возняк ⁴⁾ й особливо акад. Вол. Перетц ⁵⁾ утворюють тверду базу для майбутнього дослідника, виявляючи наявний склад повістярської української літератури.

Отож, коли ні генезу зацікавлення до анекдотичної лектури на ґрунті російської й української літератури, ні еволюцію дрібних повістевих жанрів не можна ще тепер висвітлити з потрібною повнотою, нам доводиться обмежити своє завдання тим, щоб хоч-би у найзагальніших рисах намітити ті історично-літературні умови, що на їх тлі з'явився переклад „Забавныхъ Часовъ“.

Перші зразки дрібних літературних форм, які входять до збірників типу „L'Noге“, треба шукати ще в давньо-руській літературі. Звернімся за-для цього до гномічних збірників („Пчела“, „Менандръ“, „Премудрость философская“, то-що), що пішли з візантійсько-грецьких флорилегій і набули як-найширшого розповсюдження на руському ґрунті. Так, списки найпопулярнішого з них „Пчелы“ охоплюють хронологічно століття, і поширені були скрізь: і в північно-східній Русі, і в київській, де на проф. М. Н. Сперанського здогад, і був зроблений переклад цього пам'ятника ⁶⁾. Одне слово, немає — як висловлюється згаданий тільки-що дослідник — жадного хоч трохи „сноснаго собранья“, де не було-б повного

¹⁾ Прим., В. П. Науменко, Новелла Боккаччо въ южно-рускомъ стихотворномъ пересказѣ XVII—XVIII ст. — Відб. з „Кіевск. Старини“, 1885, кн. VI.

²⁾ Прим., Н. К. Гудзій, Къ вопросу о переводахъ изъ „Великаго Зерцала“ въ Юго-Западной Руси, К. 1913.

³⁾ Такі: Владиміровъ, „Великое Зерцало“ (Изъ исторіи русской переводной литературы XVII в.). М. 1884, стор. 32—35; М. Н. Марковскій, Антоній Радивилонскій — южно-русскій проповѣдникъ XVII в. К. 1894, стор. 108—110; С. Ф. Шевченко, Къ исторіи „Великаго Зерцала“ въ Юго-Западной Руси. „Великое Зерцало“ и сочиненія Іоаннікія Галатовскаго. — РФВ, 1909, кн. III—IV; И. И. Огієнко, Легендарно-апокрифическій элементъ въ „Небѣ Новомъ“ Іоаннікія Галатовскаго, южно-русскаго проповѣдника XVII в. К. 1913.

⁴⁾ Михайло Возняк, Історія української літератури. Том I—III. Л., 1920—1924.

⁵⁾ В. Н. Перетц, Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVII веков. Л. 1926. VII. К истории украинской повести, стор. 101—106.

⁶⁾ М. Н. Сперанскій, Переводные сборники изреченій въ славяно-русской письменности. Исслѣдованіе и тексты. М. 1904, стор. 329.

чи в уривках рукописного тексту „Пчелы“. Причиною такої широкої популярності було те, що гномічні збірники були висловом хоч і моралізаторського, то проте-ж усе-таки світського елементу в нашому середньовічному письменстві, бо мали вони за мету загально-життєву, а не виключно-церковну й абстрактно-християнську мораль¹⁾. Не дарма-ж до складу їх окрім висловів із Євангелії, Апостола, Батьків церкви великою мірою входили античні та напівантичні сентенції. Ба що більше, в декотрих випадках „Пчелы“ не обмежувалися простою передачею афоризма, але, щоб пояснити його, звязували його з тим чи иным фактом, даючи таким чином історичну анекдоту; правда, вона тут тільки пояснює сентенцію і не набула ще самодовільної цінності. Отож із „Пчелы“ давній читач довідувався про думки, а почасти й анекдоти, звязані з отакими йменнями античного світу: Арістотелем, Арістидом, Антифаном, Біасом, Демокритом, Діогеном, Демостеном, Епіктетом, Евріпідом, Ксенофонтом, Леонідом Спартанським, Левкіппом, Менандром, Платоном, Плутархом, Пітагором, Сократом, Софоклом й іншими, не такими відомими²⁾. Багато з оцієї спадщини античності ввійшло у нас згодом, наприкінці XVII в., вдруге в літературну обихідку, але вже з переказів західньо-європейських, із усяких „Апофтегм“ і збірників історичних анекдот, де центр ваги перенесено на цікавість оповідання³⁾.

Моралізаторську сентенцію, але підсилену не історичним прикладом, а байкою, знаходимо у „Стефаніті й Іхнілаті“, де оповідачі, обмінюючись притчами для підсилення своїх поглядів, черпають звичайно свої приклади з життя тварин, а почасти з життя людей. В такому разі байка тісно наближується до анекдоти, як це ми бачимо у притчі „о проліявшем медъ и масло“. Історія тексту цілком ясно показує, що апологи тії не мали для давнього читача самодовільного літературного значіння; у них він бачив тільки ілюстрацію до моральної сентенції. Принаймні, не зважаючи на вікову рукописну традицію з XIII і правдоподібно до XVIII в., не зважаючи на різноманітність списків⁴⁾, ми не знаємо такої переробки, де-б моралізація була відкинута як непотрібний баласт. Нав-

¹⁾ М. Н. Сперанскій, *op. cit.*, стор. 565.

²⁾ М. И. Сухомяиновъ, *Исследования по древне-русской литературѣ*. Спб. 1908 (Сборн. Отд. русск. яз. и слов., т. LXXXV, № 1) — Замѣчанія о сборникахъ, извѣстныхъ подъ названіемъ „Пчелы“, стор. 508, прим.

³⁾ На літературну традицію „Пчелы“ в „Апофтегмах“ Петрівської доби та в „Письмовнику“ Курганова вказав був ще Ф. І. Буслаєв у промові: О народности въ древне-русской литературѣ — Очерки, II (1860), стор. 90—92. Відзначмо до-речи, що до цієї-ж традиції по всій правдоподібності відносити треба збірник сентенцій і анекдот, перекладений мабуть з латинського, що зберігся в одному рукописі кінця XVII — початку XVIII стор., — дав. А. И. Соболевскій, *Переводная литература Моск. Руси XIV—XVII в.*, стор. 179.

⁴⁾ Одзначмо, що недавно знайдено й український список цього пам'ятника. Див. М. В. Гелпенеер, *До історії старої української повісти „Стефаніт та Іхнілат“ за рукописом Всенародньої Бібліотеки України в Києві — Зап. Іст.-Філ. Відділу У.А.Н, кн. XII, стор. 40—47.*

паки, трапляється виписування самих сентенцій, афоризмів і заведення їх до „Пчелы“ поруч із сентенціями найславетніших і найшановніших гномістів¹⁾).

Коли по „Пчелах“ сентенція приправлена була найпримітивнішою історичною анекдотом, а в „Стефаніті й Іхнілаті“ ілюструвала її байка, то в одному з перекладних збірників XVII в., маємо складніший зміст, як це уже видно з повного його заголовку: „Зрѣлище житія челоувѣческаго въ немже изъявлены суть дивныя бесѣды животныхъ со истинными къ тому приличными повѣстми въ наученіе всякого чина и сана челоувѣкомъ...“ Тут при байках окрім неминучої моралізації знаходимо й історичні приклади, взяті з таких класичних письменників, як Геродот, Плутарх, Цицерон, Светоній, Флавій, Діон, а також відомості, запозичені з „Gesta Romanorum“ та середньовічних істориків²⁾).

Мішані що-до свого складу і ставили собі одночасно двояку мету: моралізації та розваги ще два переклади з кінця XVII віку: „Гюлістан“ та „Бостан“ С'адія. Кожний розділ з „Гюлістана“ складається з оповіданнів і анекдот з моралізаторськими висновками і сентенціями, запозиченими чи з історії чи з особистого поетового життя. Ця різноманітність складу підкреслена в самому заголовку: „Персицкой крынный долъ, въ которомъ много веселыхъ и пріятныхъ исторей, остроумные рѣчи, прибыльные ученія, основательные статьи и притчи (такое же при томъ Персицкого благоученного и славного Локмана складу и примѣры такожъ обрѣтаются); и списалось сіе дѣло тому назадъ 500 лѣтъ отъ тогдашняго славнаго и высокоразумнаго поэта Сшихасадія, по Персицки описалось и для ево избранства и достоинства высоко почитаетца и возлюбляетца...“³⁾. Цікаво, що в цьому заголовку ми вже знаходимо типові в XVIII в., для заголовків збірників анекдот епітети, як „веселый“, „пріятный“, „остроумный“, „прибыльный“, „славный“, то-що.

У XVIII віці звичайно по збірниках цікавого для нас типу поряд з історичною анекдотом та афоризмом найширше місце приділяється побутовій анекдоті, фацеції, отій живій грі дотепу. Тяжіння до отакого роду лектури теж підготоване було пам'ятниками попереднього часу, а саме „Римскими Дѣянїями“, „Великимъ Зерцаломъ“, „Семью Мудрецами“ й декотрими іншими. Справді-бо, не зважаючи на постійну моралізацію першого з тільки-що названих збірників, не зважаючи на повчальну мету другого, — читач знаходив у них низку цікавих сюжетів: і історичне оповідання (прим. про „благоразумнаго Папірія“ й інш. у Римських Діяннях) і легку новелю, що навіть часто різнила з загальним тоном решти статтів. Виключно з новель складається, нарешті, повість про „Сім Мудреців“⁴⁾).

¹⁾ А. Пыпинъ, Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ. Спб. 1857, стор. 168—169.

²⁾ Ibid., стор. 175—177.

³⁾ А. Пыпинъ, *op. cit.*, стор. 178—179; другий список описаний у А. И. Соболевскаго, Переводная литература Московской Руси XIV—XVII вв. Спб. 1903, стор. 74—75.

⁴⁾ А. Пыпинъ, *Op. cit.*, стор. 196.

Чимало з тих сюжетів, з якими російський і український читач познайомився вперше, очевидячки, із цих пам'ятників, настільки йому припали до вподоби, що зійшли до народу, набули національних рис і зробилися, кінець-кінцем, народними анекдотами. Згадаймо з-поміж них хоч-би отакі: „Прикладъ о лести дьяволстей“ із „Римських Діяннів“ — (загально-відома анекдота про розділ хліба, що має припасти тому, хто побачить кращий сон), чи друга з „Великого Зеркала“ про те, що „нѣсть гнѣва паче гнѣва женскаго, ни жестокосердія и непокорства, твердѣйшаго и неукратимаго“ (— суперечка жінки й чоловіка про те, чи викошений чи виголений луг). „Сім Мудреців“ теж дали декотрими своїми новелями в чисто Бокачівому дусі матеріял для народньої фацеції. Але шляхи просякання в наше письменство побутової анекдоти більше покручені, поплутані і складні, ніж шляхи історичної анекдоти й апофтегми. І для першої, як і для другої часто трапляються випадки, коли той самий сюжет через широкую популярність по західньо-європейських збірниках скількись разів шляхом різних перекладів входив в обихідку в російській й українській літературі. Але в протилежність до історичної анекдоти, що вимагала декотрої освічености і поширювалася письменським шляхом, в царині побутової анекдоти позначну роль відогравала також і усна традиція і літературна мода XVII ст., що веліла церковним проповідникам прикрашувати свої казання забавними прикладами¹⁾. Але ця остання обставина, що-правда, не знижує ваги „Римських Діяннів“, „Великого Зеркала“ та „Сімох Мудреців“ в витворенні нахилу до побутової анекдоти, що виявився в XVIII віці.

Але не вони мають уважатися за предків для збірників XVIII віку з їх мішаним складом, де чергувалася анекдота, фацеція, почасти байка й сентенція, иноді анонімна, але переважно звязана з історичними особами чи пояснена з історичної події. Для цього в них надто мало подібности: лиш збіг декотрих деталів, декотрих окремих сюжетів та загальний настрій декотрих оповідань. Безпосередньо історію анекдотичних збірників XVIII в. треба починати з двох перекладних пам'ятників XVII віку, саме з „Апофтегматъ“ та „Фацецій или жартъ польскихъ“.

Оригінал першого — один із модних на Заході з легкої Еразма Роттердамського руки збірників історичних анекдот і сентенцій з назвою „Апофтегм“. Склав його Беняш Будний і видрукуваний він у Польщі вперше на початку XVII в., потому скількись разів пізніше з заголовком: „Krotkich a węzłowatych powiési, ktore po Grecku zową Apoptegmata, ksiąg czworo przez Bieniasza Budnego. Z rozmaitych przednieyszych authorow zebrane...“²⁾.

В одному з російських рукописів ми маємо перед собою текст у його первісному вигляді: збірник просто переписаний з польського оригінала

¹⁾ Див. А. Пельтцеръ, Происхождение анекдотовъ въ рус. народн. словесности (Сборн. Харьк. Истор.-Фил. О-ва, кн. XI, 1899 р.).

²⁾ А. Пыпинъ, Op. cit., стор. 262.

руськими буквами з заголовком: „Кроткихъ вензловатыхъ повѣстѣ всеі книги“. Можна гадати, що роботу цю проробила особа українського походження, що вільно розуміла польську мову ¹⁾. „Далѣ — каже Пекарський — мы встрѣчаемъ уже настоящій переводъ на русскій, также XVII в.“ ²⁾. Не ясно, що мав він на думці, чи появу иншого перекладу, чи може з бігом часу при переписуванні текст поволі різним способом очищувався від полонізмів і кінець-кінцем перестав відрізнятися своєю мовою від инших пам'яток другої половини XVII в. ³⁾. Це питання, — яким способом „Апофтегмати“ набули свого остаточного вигляду — можна буде вирішити тільки через дослідження списків, і поки-що воно залишається відкритим.

У пізнішому своєму вигляді заголовок уже читається так: „Апофтегматы, сіесть соплетенныхъ, краткихъ повѣстей книга 1-я. Краткихъ и сокровенныхъ повѣстей книга 2-я, въ ней же положенная словеса царей королей, воеводъ сѣгклитикъ и иныхъ старѣйшинъ. Краткихъ и узловатыхъ повѣстей книга 3-я, въ ней же заключаются повѣсти Лакедемоновъ. Краткихъ и узловатыхъ повѣстей книга 4-я, въ ней же положенная гадательства честныхъ женъ и благородныхъ дѣвъ не простыхъ“.

Оцей самий текст, тільки не в повному вигляді, а з пропуском багатьох історичних анекдот і всієї 4-ої книги та з деякими змінами, особливо на початку, використано було при виданні за Петрівської доби ⁴⁾, де йому було надано новий заголовок: „Краткихъ витієватыхъ и нравоучительныхъ повѣстей книги три. В нихъ же, положены различныя вопросы, и отвѣты, житія и поступки, пословицы и бесѣдованія различныхъ філософовъ древнихъ. Переведены съ полского на славенской языкъ“. Москва 1711. Швидко виникла потреба на нові і нові перевидання протягом усього XVIII віку: М. 1712, СПб. 1716, М. 1716. СПб. 1723 ⁵⁾, СПб. 1745, СПб. 1765, СПб. 1781 ⁶⁾. Не зважаючи на значну кількість друкованих видань, „Апофтегмати“ й далі переписуються, чи то в повному обсягу, чи в уривках, то з давнього рукописного тексту, то з друкованої книжки ⁷⁾. Нарешті, про величезну популярність цього збірника свідчить і те, що ним широко

¹⁾ А. И. Соболевскій, Переводная литература Московской Руси XVI—XVII вв. Библиограф. матеріали. СПб. 1903 (Сборн. Отд. рус. яз. и слов., том. LXXIV, № 1), стор. 43.

²⁾ Н. Пекарскій, Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. СПб, 1862, т. II, стор. 264.

³⁾ Принаймні, А. Н. Папін (Історія русскої літератури, т. II, СПб. 1907, стор. 519) вважає отакій, так-би мовити, переклад у процесі послідовного переписування за правдоподібний для повісти про „Сімох Мудреців“ і „для другихъ произведений“, що переходили в російське письменство через Польщу.

⁴⁾ О. Буслевъ, Историческая хрестоматія. М. 1861, ст. 1390—1391.

⁵⁾ Н. Пекарскій, ор. сіѣ, т. II, №№ 206, 220, 310, 322, 547.

⁶⁾ В. С. Сопиковъ, Опытъ російской библиографіи. Редакція, примѣчанія, дополненія и указатель В. Н. Рогожина. Ч. II, СПб. 1904, під № 2003.

⁷⁾ Пор. рукопис, описаний у И. Бычкова під № 94 в „Каталогѣ собранія рукописей О. И. Буслева“. СПб. 1897.

користувались в XVIII в. складачі анекдотичних збірників, зокрема значно йому зобов'язаний „Товарищъ Разумной и Замысловатый“ та „Письмовникъ“ Н. Курганова.

Посеред історичних анекдот і афоризмів „Апофтегмат“ є й такі, що змістом своїм наближуються до факцій, але треба підкреслити, що загальний характер цього збірника серйозний і окрім того притягав він наших предків тим, що завдовольняв цікавість до історії. Адже-ж мало не через ціле століття, характеризуючи освіченість Євгенія Онегіна, історичні його пізнання обмежує Пушкін знанням анекдот „отъ Ромула до наших дней“.

Легшу і цікавішу, часто фривольну лектуру подавав другий із названих збірників — „Факції“. За оригінал їх Пипін вважає, судячи із заголовку, „Faciese polskie, żartowne a trefne powieści biesiadne, tak z rozmaitych autorow, iako też u z powiesci ludzkiey zebrane“... але цієї книжки в руках він не мав ¹⁾ і невідомо, що саме і як брав звіттіля Новгород-сіверський перекладач. „Факції“ припали, очевидно, до вподоби нашим предкам: те, що рукописи їх дійшли пошарпані ²⁾, з пообриваними картками, показує, як часто вони читались і перечитувались. Про живий інтерес, з яким ставилася до них публіка, промовляє і те, що тексти в різних списках різняться кількістю статтів і мають різні заголовки. Так, в одному випадку ми маємо на титульній сторінці: „Фрашки сирѣчь издѣвки: факції или жарты польски, издѣвки смѣхотворны московски“ — і на 2-й: Повѣсти смѣхотворны, есть же ѣ злыхъ обыкlostей обличительны“..., а в другому рукописі: „Факцы или жарты полскиі, повести, бесѣдки утѣшки московскиі“ ³⁾, і т. д.

Зміст збірника становлять почасти історичні анекдоти про славетних мужів античності, як прим. загальновідома „о юношѣ подобнѣмъ Августу“, почасти (і в великій кількості) анекдоти нового часу, італійського, а здебільша, німецького походження — як про це можна судити на підставі згадуваних власних іменнів та тих географічних назв, що до них події відносяться.

Чимало із цих анекдот новелістичного характеру захопили увагу читача, дійшли поволі в переказах в народню гушу, дали матеріал для народньої картинки і зустрічаються пізніше по російських збірниках і повістях, прим. у „Похожденіяхъ Ивана Гостиннаго сына“. А. Н. Пипін подає спис декотрих із найпопулярніших оповідань „Факцій“ з деякими до них паралелями, то вказуючи, в яких західньо-європейських збірниках трапляються такі самі сюжети, то відзначаючи аналогічні російські й українські перекази чи ті випадки, коли ці сюжети вводяться в оригінальні наші твори.

¹⁾ А. Пыпинъ, Очеркъ..., стор. 265—269.

²⁾ Див., прим., № 147 в „Описаніи рукописей Тверского Музея“ М. Н. Сперанскаго. М. 1891.

³⁾ Див. текст видавий в „Памятн. древн. письменности“, 1878—1879, стор. 94—152.

Здавалось-би, що коли „Апофтегмати“ та „Фацеції“ з'явилися в російських перекладах уже в XVII в. і зразу-таки почали поширюватися в списках і в друкованому вигляді („Апофтегмати“) — то можна було-б сподіватися швидкого розцвіту збірників цього типу вже з самого початку XVIII в. Але-ж масово починають вони з'являтися значно пізніше, аж у другій половині цього століття.

На це причин багато. Насамперед перекладарську діяльність за Петра I-го по давньому, як і в Московській Русі, скеровував уряд і, звичайно, при загальному утилітарному характері освітньої політики, видання Петровської доби не становлять винятку з цього погляду. Підбір перекладів ясно показує, що на першому плані стоїть не цікавий, захоплюючи проведений сюжет, а задоволення читачевої допитливости. Для чистої белетристики місця немає. „Апофтегмата“¹⁾, „Історія о разореніи града Трои“²⁾, „Книга Квинта Курція о дѣлахъ Александра Великаго“³⁾, „Історія о разореніи Іерусалима и Константинополя“⁴⁾, „Театронъ или позоръ историческій“⁵⁾ — усьому цьому сприяв Петро I-ий, вважаючи очевидячки це за виклад ніби справжніх історичних фактів.

Таким чином змагання до цікавої лектури могло знайти задоволення переважно тільки в давній, до Петра I, рукописній традиції і, почасти, в освіченіших представників суспільства — в західньо-європейських оригіналах; отак бібліотека Стефана Яворського серед сили серйозних і богословських книжок мала в собі і „Aprophthegmata philosophorum“ Беняша Будного і „Aprophthegmata“ Еразма Роттердамського і один з дуже популярних збірників анекдот латинською мовою — „Democritus ridens“⁶⁾.

Цілком инакшу річ бачимо ми в другій половині XVIII в. Загальне підвищення культурного рівня, цілком неподібне до давнішого становище жінки у суспільстві, розвиток салонувого життя на французький лад, новий ідеал світських людей: петиметр і чепуруха, культивування мистецтва легкої й дотепної балачки, — все це висунуло і новий кадр читачів, яким треба було такої книжки, де-б можна було знайти зразок гарного каламбура, вдалої й ідовитої відповіді, коротку анекдоту, що надала-б розмові різноманітності, лапідарно-висловлений афоризм, який можна було-б повернути до речі, щоб виявити свою освіченість⁷⁾.

Сатиричні журнали, висміюючи чепурух і петиметрів, не забувають підкреслити їх замишування з дотепних слівць.

„Многія (із чепурух) — пише „Сатирический Вѣстникъ“ — не будучи сь природы одарены острою разума, стараются замѣнить сие начитанностью, и для сего не выпускаютъ изъ рукъ сь утра до вечера Спутника

¹⁾ П. Пекарскій, Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ. Т. II. Спб. 1862, №№ 206, 220, 310, 322, 547.

²⁾ Ibid., №№ 156, 223, 344.

³⁾ Ibid., №№ 158, 207, 580.

⁴⁾ Ibid., №№ 236, 319, 541.

⁵⁾ Ibid., № 562.

⁶⁾ С. И. Масловъ, Библиотека Стефана Яворскаго. К. 1914, стор. 37.

⁷⁾ Ролю анекдоти в житті суспільства XVIII в. живо змальював Л. Гроссман у статті: „Искусство анекдота у Пушкина“ — у збірнику „Этюдъ о Пушкинѣ“. М. 1923.

и собесѣдника веселыхъ людей, Разумного и Замысловатаго Товарища и Dictionnaire des bons mots“¹⁾. А „Адская Почта“ отак висміює одну із сучасниць: „она за весьма умную женщину сама себя почитаетъ, записываетъ острия словца, и сама оныя выдумываетъ, такъ что хочетъ изъ оныхъ здѣлать лексиконъ пріятныхъ и остроумныхъ изреченій“²⁾.

Такі самі і петиметри. Ось один із них, як його описує „Всякая всячина“: „Ни единого слова не молвить онъ безъ приразумѣванія: какъ онъ уменъ, какъ онъ остеръ! Онъ и при семъ случаѣ не позабывался, и любо было смотрѣть, какъ онъ умъ свой мучилъ для произведенія новыхъ и витієватыхъ выражений“³⁾. Отож, начитаність в царині анекдоти — зробилася „модною“.

І перекладачі і видавці прекрасно зважили оце захоплення і ми зустрічаємо анекдоту і на сторінках історичного журналу, і в періодичних виданнях для легкої лектури призначених⁴⁾, і в альманахах і в збірниках повістів і казок, а на книжковий ринок викинуто було і переклади латинських, французьких, німецьких і англійських збірників, і уривки з них, і наново складені збірники, що до них матеріал набрано і в західньо-європейських і в своїх-таки російських попередників, і багато з цього швидко розійшлося і навіть виникла потреба на нові і нові видання.

Щоб показати, який великий був попит на ці збірники, наведемо тут, користуючись почасти власними спостереженнями, почасти даними із Сопікова, Смірдіна, Губерті, Березіна-Шіряєва й ин., перевіреними за примірниками, що належать лєнінградським і кївським бібліотекам, попередній, що потрібує без ніякого сумніву і широких додатків і великих поправок⁵⁾ хронологічний (починаючи з 1745 р. і кінчаючи кінцем XVIII в.) список друкованих збірників змішаного типу, що охоплюють переважно анекдоти і апофтегми⁶⁾. При тому до свого списку не занесли ми тих книжок, котрі своєю цілевою установкою не цілком підходять під досліджуваний у звязку з „L'Note di ricreazione“ тип; отож

¹⁾ В. И. Покровскій, Щеголихи въ сатарической литературѣ XVIII в. М. 1903, стор. 53.

²⁾ Ibid., Приложенія, № 6.

³⁾ В. И. Покровскій, Щеголи въ сатарической литературѣ XVIII в. М. 1903, Приложенія № 8.

⁴⁾ Див. А. Н. Неустроєвъ, Указатель къ русскимъ повременнымъ изданиямъ и сборникамъ за 1703—1802 гг. и къ историческому разысканію о нихъ. СПб. 1898 г., під словом „Анекдоты“.

⁵⁾ У тих випадках, коли доводилося судити про збірник на підставі його заголовку, можливі великі помилки через нестійкість самого терміну „анекдота“. Ще в XIX в. часто-густо „анекдотом“ називають такі оповідання, що з нашого погляду мусіли-б називатися „новелею“. Див. уваги Гроссмана з цього приводу в його статті: Искусство анекдота у Пушкина (Этюды о Пушкине. М. 1923).

⁶⁾ Не вводимо в цей список видань сентенцій, бо вони присвячені виключно одному родові статейок і мають за мету лиш моральне повчання читачів. Цікаво зазначити, що в Смірдінській „Росписи“ збірники цього типу вміщено не в відділі словесности, а в відділі „Философія IV. Разсужденія нравственныя“.

залишили ми на боці ті збірки, що мають за завдання завдовольнити якийсь спеціальний, приміром етнографічний чи історичний інтерес ¹⁾).

1. Апофѳегмата то єсть краткихъ витієватыхъ и нравоучительныхъ Рѣчей книги три, въ нихъ же положены различные вопросы и отвѣты, житія и постушки, пословицы и разговоры различныхъ древнихъ философъ, переведены съ польскаго на славенскій языкъ. Противъ перваго изданія третьимъ тисненіємъ напечатаны. Въ Санктпетербургѣ 1745 года ²⁾).

Г у б е р т и. Матеріали для бібліографіи, вып. III, № 53.

2. Товарищъ Разумной и Замысловатой или Собрание хорошихъ словъ, разумныхъ замысловъ, скорыхъ отвѣтовъ, учтивыхъ насмѣшекъ и пріятныхъ приключеній знатныхъ Мужей древняго и нынѣшняго вѣковъ. Переведенной съ Францускаго и умноженной изъ разныхъ Латинскихъ къ сей же матеріи принадлежащихъ писателей какъ для пользы, такъ и для увеселенія общества. Петромъ Семеновымъ. Omne tulit punctum qui (sic) miscuit utile dulce то єсть Тотъ всякому угождаєть, кто въ другъ и полезное и пріятное предлагаєть. Гораций. 2 части. Въ Санктпетербургѣ. 1764.

Б и т о в т ь. Рѣдкія русскія книги и летучія изданія XVIII вѣка. М. 1905, № 1510 ³⁾.

Титульний лист II-ої частини читається инакше: „Товарищъ разумной и замысловатой или Собрание разумныхъ замысловъ, благородныхъ мнѣній, пристойныхъ словъ и скорыхъ отвѣтовъ нынѣшняго вѣка Мужей, съ прибавленіємъ нѣкоторыхъ забавныхъ сказокъ. Переведенной съ французскаго, и умноженной изъ разныхъ Латинскихъ къ сей же матеріи принадлежащихъ писателей какъ для пользы, такъ и для увеселенія общества. Петромъ Семеновымъ. Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci то єсть, Тотъ всякому угождаєть, кто въ другъ и полезное и пріятное предлагаєть. Гораций. Часть II. Въ Санктпетербургѣ. 1764 г.

Всеукраїнська Бібліотека України. З бібліотеки кол. Павла Галагана, від. Смѣсь, 4573. XII. 134.

Зміст обох частин: перемішані без ніякої системи анекдоти історичні, побутові, фацеції, сентенції, „уподобленія“ (тоб-то розвинуте порівняння, прим. любови з химерою, то-що), байки; наприкінці кожної частини—новелі.

¹⁾ Прим., „Китайскіє, сіямскіє, тонквінскіє и прочіє анекдоты, въ которыхъ найпаче описываются нравы, поведенія, обычаи и религія сихъ различныхъ Ассійскихъ народовъ“. М. 1791 (Сопіков, № 1962), чи „Духъ Генриха IV, или собраніє весьма любопытныхъ анекдотовъ, изъясняющихъ поступковъ, остроумныхъ отвѣтовъ, и нѣсколько писемъ сего Государя“. Пер. съ франц. М. 1789 (Смірдін, № 3350) й ивші збірки, що торкаються окремих державних й історичних діячів і являють собою таким чином ніби збірку біографічних, хоч і анекдотичних відомостей.

²⁾ До 1745 року, як це ми вже вказували вище, „Апофтегматы“ перевидувались скількиє разів, а саме: М. 1711, М. 1712, СПб. 1716, М. 1716, СПб. 1723.

³⁾ Вказівки подаємо або de visu, або за найдокладнішим описом, або за Сопіковим, бо В. Н. Рогожін у своїх увагах і доповненнях (В. С. Сопіковъ, Опытъ русской бібліографіи. Ред., прим., дополн. и указатель В. Н. Рогожина. СПб. 1904. Ч. I—V і Указатель) використав попередню бібліографічну літературу.

3. Апофегмата, то есть кратких витієватыхъ и нравоучительныхъ Рѣчей книги три... СПб. 1765.

С о п і к., № 2003.

4. Гномологія, или собранная изъ разныхъ творцовъ мнѣнія Хрисолоровы, по алфавиту. И при томъ краткія нѣкоторыхъ древнихъ писателей эпистола, или Граматки: Еще же седми Греческихъ Мудрецовъ и другихъ Філософовъ Апофегматы, или Наставленія и Совѣты. Переведено съ Эллино-греческаго языка статскимъ совѣтникомъ Стефаномъ Писаревымъ. М. 1767.

Г у б е р т и, Матеріалы для русской библіографіи, вып. I, № 141.

5. Россійская универсальная Грамматика или Всеобщее Писмословіе Предлагающее Легчайшій способъ основательнаго ученія русскому языку съ седмью присовокупленіями разныхъ учебныхъ и полезнотабавныхъ вещей. — Clericus est legito hoes Laicus! legito ista libenter, Crede mihi, invenies hic quod uterque voles. D. Collis. Издано во градѣ Святаго Петра 1769 года.

Г у б е р т и, Матеріалы... вып. III, № 104.

„Присовокупленіе“ друге становлять „Краткія замысловатыя повѣсти“ (тоб-то анекдоти). Користувалися вони величезною популярністю і поширювалися скрізь також і в окремих списках, і на півночі, і на Україні¹⁾.

Характеристику „Грамматики“, яка становить перше видання „Письмовника“, подали Е. Колбасинъ: Литературные дѣятели прежняго времени. Слб. 1859, стор. 169—239: Кургановъ и его „Письмовникъ“, і А. И. Кирпичниковъ: Былыя знаменитости русской литературы. Н. Кургановъ и его „Письмовникъ“, де між иншим встановлено й одне джерело його анекдот²⁾.

6. Смѣющійся Демокритъ, или поле честныхъ увеселеній, съ поруганіемъ меланхоліи. Пер. съ латинскаго. М. 1769.

У збірці акад. Вол. Мик. Перетца.

Латинський оригінал: Democritus ridens sive campus recreationum honestarum cum Exorcismo melancholiae перевидавався нераз (1643, 1655, 1667, 1670, 1701). Мабуть у Росії і на Україні був він відомий і до появи російського перекладу: є відомості, що один примірник був у бібліотечі Олексія Михайловича; його називає і опис бібліотеки Стефана Яворського³⁾. Що-до змісту, то історичну анекдоту з античного світу переважають анекдоти нового часу, анекдота-фацеція. Що-до мавіри викладу, то для цього збірника характерне те, що за анекдотом іде відповідне „мнѣніе“.

7. Книга Письмовникъ, а въ ней наука російскаго языка съ седмью присовокупленіями разныхъ учебныхъ и полезнотабавныхъ вещесловій.

¹⁾ Див. наприклад уривки із „Краткихъ замысловатыхъ повѣстей“ в одному збірнику XVIII в., що належить Всенародній Бібліотечі України (ркл. Церк.-Арх. Музею № 131, за „Описаніемъ“ Петрова № 663).

²⁾ Историческій Вѣстникъ, 1887, вересень.

³⁾ С. И. Масловъ, Бібліотека Стефана Яворскаго. К. 1914, стор. 37.

Новое издание пересмотрѣнное, поправленное и умноженное. Цѣна не одѣтой пятнадцать гривенъ. Во Градѣ Святаго Петра 1772.

Г у б е р т и, Матеріалы. . вып. III, стр. 441.

8. Старина и новизна, состоящая изъ сочиненій и переводовъ прозаическихъ и стихотворныхъ, издаваемыхъ по частно. Ч. II. Въ Санктпетербургѣ. 1773.

Київ. Публ. Б-ка, відд. Юзефовича, XVIII, 1137.

Стор. 50—86 — збірка анекдот і оповідань під заголовком: „XXII. Краткіе забавные и нравоучительные повѣсти“¹⁾.

9. Спутникъ и собесѣдникъ веселыхъ людей, или собраніе пріятныхъ и благопристойныхъ шутокъ, острыхъ и замысловатыхъ рѣчей и забавныхъ повѣстей, выписано изъ лучшихъ сочинителей; а на Русской языкъ переведено Московскимъ мѣщаниномъ Хрстфрм Дбрсрдвм. Чч. 1—3, М. 1773, 1774, 1776:

Друга і третя частина—в Держ. Публ. Б-ці в Ленінграді, 18. 255. 2. 35.

Соп. (№ 11280) вважає підпис на титульний картці за псевдонім Матвія Комарова, але без достатньої на це підстави. За Бакмейстером, як на це вказує В. Н. Рогожін, оригінал книжки — *Vademecum für lustige Leute* 1765 p.

10. Письмовникъ, содержащій въ себѣ науку Россійскаго языка, со многимъ присовокупленіемъ разнаго учебнаго и полезно-забавнаго вещесловія, соч. Николая Курганова. Спб. 1777.

Соп., № 8256, А. И. Кирпичниковъ, ор. сіт., стор. 501.

11. Разказчикъ забавныхъ и увеселительныхъ повѣстей. Въ Санктпетербургѣ, 1777 года.

Київ. Публ. Б-ка, відд. Юзеф, XIX, 2367.

Під присвятою підпис — Іванъ Тредіаковскій. Вміщено в ній 41 анекдоту²⁾.

12. Апоегмата, то есть Краткихъ витіеватыхъ и нравоучительныхъ Рѣчей книги три... Противъ перваго изданія пятымъ тисненіемъ напечатаны. Спб. 1781.

Н. Березинъ - Ширяевъ, Оконч. мат. для библ. Спб. 1896, стор. 255.

¹⁾ У I-й частині цього видання (Спб. 1772) анекдот немає.

²⁾ Дещо з анекдот вміщено ще в отаких виданнях 1779 року:

1. Сава, ночная птица, повѣствующая Русскія сказки, изъ былей составлены С. Друковцевымъ. 1779.

В. В. Сиповскій (Изъ історіи русскаго романа и повѣсти. Ч. I—XVIII в. Спб. 1903, № 430) відзначає, що в збірнику вміщено 24 повісті і анекдоти.

2. Собраніе разныхъ забавныхъ и веселыхъ повѣстей, или историческій магазинъ для разума и сердца. Пер. съ фр. Никита Ункоеской. 2 ч. М. 1779.

Окрім деякої кількості анекдот історичних давнього і нового часу, є й анекдоти-сентенції, напр. визначення, що таке Бог і т. д.

13. Разказчикъ забавныхъ Басень, Служащихъ къ чтенію въ скучное время, или когда кому дѣлать нѣчево. Стихами и прозою. Полугодіе второе. Въ Москвѣ 1781 г.

Київ. Публ. Б-ка, відд. Юзеф. XIX. 1966¹⁾.

14. Городская и деревенская юмористика, слово или забавы и удовольствія разума и сердца въ праздное время. Ч. IV. М. 1782.

Показує її, серед інших книжок, що зберігаються по церковних архівах, В. М. Доманицький в „Отчетъ объ археологической экскурсіи въ Звенигородскій уѣздъ (Кіев. губ.) лѣтомъ 1901 года“ (Чт. въ О-вѣ Нест. Лѣтоп., кн. XVII, вип. III, К. 1903, стор. 107 в першому відділі).

15. Спутникъ и собесѣдникъ веселыхъ людей... II вид. 3 ч., М. 1783.

Соп., № 11281.

I частина — Держ. Публ. Б-ка в Ленинграді, 18. 255. 2. 34/1.

Присвята підписана — Хфр. Добросердовъ²⁾.

16. Товарищъ разумный и замысловатый... вид. II-е в 2 част. М. 1787.

Соп., № 11801.

17. Товарищъ разумной и замысловатой или Собрание хорошихъ словъ, разумныхъ замысловъ, скорыхъ отвѣтовъ, учтивыхъ насмѣшекъ и пріятныхъ приключеній знатныхъ Мужей древняго и нынѣшняго вѣковъ. Переведенной съ французскаго и умноженной изъ разныхъ Латинскихъ къ той же матеріи принадлежащихъ писателей какъ для пользы, такъ и для увеселенія общества Петромъ Семеновымъ. Omne tulit punctum qui miscuit utile dulci. То есть Тотъ всякому угождаетъ, кто вдругъ и полезное и пріятное предлагаетъ. Гораций. Изданіе третье. Ч. I. М. 1787.

Титульна карта другої частини відрізняється деякими дрібними відмінками і читається так: Товарищъ разумный и замысловатый или Собрание разумныхъ замысловъ, благородныхъ мнѣній, пристойныхъ отвѣтовъ нынѣшняго вѣка Мужей съ прибавленіємъ нѣкоторыхъ забавныхъ сказокъ. Переведенной съ французскаго и умноженной... і т. д., як на титульній картці I-ої частини.

Титульна картка III-ої частини така сама, як на другій, тільки за словами: „Переведенной съ французскаго“ ідуть такі слова: „и умноженной изъ разныхъ какъ Латинскихъ, такъ и нѣмецкихъ, къ сей же матеріи принадлежащихъ писателей“... і т. д. Михайломъ Семеновымъ.

Ч. I і II — Держ. Публ. Б-ка в Ленинграді 18. 227. 1. 3; III ч. — у збірці акад. В. М. Перетца.

¹⁾ Сава, ночная птица... II вид. 1781 р.

В. В. Сиповскій, Изъ ист. рус. ром. и пов., № 555.

²⁾ Время неспрадно проведенное въ чтеніи, или полезныя повѣствованія разныхъ писателей. Собранныя и переведенныя дѣвицею Елисаветою Демидовою. Въ Санктпетербургѣ 1787 г.

Київ. Публ. Б-ка, відд. Юзеф., XVIII, 1017.

Поміж оповіданнями, міркуваннями, байками, то-що включено трохи анекдот і сентенцій.

Михайло Семенов, як це видно із його передмови, — син упорядчика перших двох частин, Петра. Про відношення III частини до „Письмовника“ Курганова див. нашу замітку: Къ исторіи анекдотической литературы XVIII в. (Тов. раз. и зам. Ч. III Мих. Семенова и „Письмовник“ Курганова) — в Сборн. въ честь акад. А. И. Соболевскаго, изд. Всесоюзн. Ак. Наук. Л. 1927.

Окрім анекдот і фацецій — наприкінці вміщено і скількись новель.

18. Письмовникъ... Курганова. Вид. III. М. 1788.

А. И. Карпичниковъ, ор. сіт., стор. 502 вказує, що жадних відмін супроти II видання тут немає.

19. Разумная бесѣда или собраніе важныхъ, острыхъ и замысловатыхъ изреченій. Переведена съ французскаго языка на Россійской А. Н. Москва, 1788.

Держ. Публ. Б-ка в Ленінграді, 18. 260. 4. 29.

У передмові перекладач пише між иншим, що „книжка можетъ служить продолженіемъ подобныхъ ей книгъ, изданныхъ на Россійскомъ языкѣ подъ названіемъ Товарища разумнаго и замысловатого, и Спутника веселыхъ людей“.

20. Собраніе нравоучительныхъ, краткихъ и замысловатыхъ рѣчей. Въ трехъ частяхъ въ которыхъ помѣщены такъ же различные вопросы и отвѣты, жизни и поступки, пословицы и разговоры древнихъ философовъ, знатныхъ Государей и другихъ знаменитыхъ мужей. Москва 1788 г.

Держ. Публ. Б-ка в Ленінграді 18. 79. 4. 25.

Кожна частина має свій заголовок: Часть первая о краткихъ, витѣватыхъ, нравоучительныхъ изрѣченіяхъ и отвѣтахъ на вопросы, древнихъ философовъ и мудрецовъ. Часть вторая, содержащая в себѣ краткія повѣсти о Цесаряхъ Римскихъ, или Императорахъ, Князьяхъ, Вождяхъ воинскихъ, Сенаторахъ и другихъ чиновачальникахъ. Часть третія Содержащая въ себѣ краткія Лакедемонскія повѣсти, о знатныхъ мужахъ.

Соп., № 10937 вказує: „Пер. съ фр. Дим. Тростивъ“.

21. Спутникъ и собесѣдникъ веселыхъ людей.. Часть III. Въ Москвѣ 1788 г.

Держ. Публ. Б-ка в Ленінграді, 18. 33. 5. 20 і 18. 255. 2. 34/2.

22. Веселый и шуточный Меландръ, повѣствующій короткіе, но пріятные анекдоты, восхитительныя повѣсти и исторіи съ довольной чувствительностію, челоуѣка къ честности и добродѣтели поощряюціе. Пер. съ лат. Андрей Урусовъ. 2 ч. М. 1789.

У збірці акад. Вол. Мик. Перетца.

23. Парижскія ночи, подражаніе аѳинскимъ ночамъ Авла-Геллія; или Собраніе отборныхъ историческихъ мѣстъ, анекдотовъ, достопамятныхъ обыкновеній, чрезвычайныхъ дѣлъ, критическихъ наблюденій, философическихъ размышленій, и проч. и проч. Переводъ съ французскаго. М. 1789.

Держ. Публ. Б-ка в Ленінграді, 18. 229. 3. 28.

Серед історично-природничих спостережень та коротких філософських міркувань — анекдоти переважно історичні.

24. Старичокъ-весельчакъ, розказывающій давнія Московскія были и Польскія диковини. Спб. 1789.

Смід., № 6668.

25. Веселая книжка для путешествующихъ людей, или собраніе разныхъ новѣйшихъ историческихъ анекдотовъ, остроумныхъ шутокъ, отвѣтовъ и краткихъ нравоучительныхъ повѣстей, содержащихъ какъ для препровожденія празднаго времени, такъ и для исправленія сердца. Переведено изъ разныхъ нѣмецкихъ сочиненій. Первымъ изданіемъ. Москва 1790 г.

Держ. Публ. Б-ка в Ленинграді, 18. 265. 3, 9.

Під присвятою підпис: Степанъ Дворяшевъ.

26. Нравоученіе представленное на самомъ дѣлѣ, или Собраніе достопамятныхъ дѣяній и нравоучительныхъ Анекдотовъ, могущихъ внушить любовь къ добродѣтели и усовершенствовать молодыхъ людей въ искусствѣ повѣствованія. Часть I. Переведено съ французскаго Въ Троицкой Семинаріи Учителемъ М. В. Москва 1790 г.

Те саме. Часть II-ая.

Держ. Публ. Б-ка в Ленинграді, 18. 92. 5. 29.

Окрім анекдот і фацецій — вміщені і порівнюючи довгі, на скільких сторінок, оповідання переважно на історичні теми

27. Письмовникъ, содержащій въ себѣ науку Россійскаго языка, со многимъ присовокупленіемъ разнаго учебнаго и полезно забавнаго вещесловія. 4-ое изд., вновь выправленное, приумноженное и раздѣленное въ 2 части. Спб. 1790.

А. И. Кирпичниковъ, *op. cit.*, стор. 502.

28. Старичокъ-Весельчакъ, розказывающій давнія московскія были. Въ Санктпетербургѣ. 1790 г.

Київ. Публ. Б-ка, відд. Юзеф. XIX, 2413.

Віршовані обробки фацецій і новель.

29. Букетъ, или Собраніе знаменитыхъ приключеній, славныхъ Греческихъ, Латинскихъ и Французскихъ писателей. Переведено съ Французскаго на Россійской языкъ Лейбъ-Гвардіи Коннаго полку Вахмистромъ Стефаномъ Никифоровымъ. Москва 1791.

Д рж. Публ. Б-ка в Ленинграді, 18. 264. 5. 1.

30. Нравоученіе, представленное на самомъ дѣлѣ или сто семдесятъ четыре достопамятныхъ дѣяній и нравоучительныхъ анекдотовъ, могущихъ внушить любовь къ добродѣтели, вселить благоговѣніе къ Богу, Государю и отечеству и показать всякаго состоянія людямъ, какъ должно поступать съ собою самими и своими ближними, что бы чрезъ то пріобрѣсть безсмертіе и вѣчную славу; такъ же научить молодыхъ людей

писать истории или разные повествования. Часть I. Переведено съ Французскаго. Въ Троицкой Семинарии Учителемъ М. В. Москва 1791.

Те саме, Часть II.

Держ. Публ. Б-ка в Ленинграді, 18. 193. 7. 14.

Те саме, очевидночки, видання, що вже в нас одзначене під № 26, із наново видрукуваною (з новою вже датою) титульною картою¹⁾.

31. Малъ золотникъ, да дорогъ или увеселительный и въ смѣхъ приводящій Разсказчикъ, хотя простымъ но пріятнымъ образомъ истории, сказки, приключенія, анекдоты, притчи, загадки и эпиграммы повѣствующій. Съ указаго дозволенія. М. 1792.

Держ. Публ. Б-ка в Ленинграді, 18. 258. 1. 95²⁾.

32. Разные анекдоты, содержащіе въ себѣ мудрыя дѣянія, великодушныя и добродѣтельныя поступки, остроумные отвѣты, любопытныя, пріятныя и плачевныя происшествія, и служащіе къ пользѣ, забавѣ, удовольствію и образованію всякаго состоянія людей. Переведены съ Нѣмецкаго Александромъ Даниловымъ. Москва 1792 года.

Держ. Публ. Б-ка в Ленинграді, 18. 263. 3. 34.

33. Забава въ сукѣ, или собраніе Разныхъ анекдотовъ, повѣстей и другихъ пріятныхъ, увеселительныхъ, трогательныхъ, историческихъ и нравоучительныхъ сочиненій. Въ двухъ частяхъ. Переводъ съ французскаго. Москва 1793.

Держ. Публ. Б-ка в Ленинграді, 18. 264. 6. 19³⁾.

34. Письмовникъ... изд. 5-ое, 1793.

Губерти, Матеріалы... вып. III, стор. 441.

¹⁾ Из самих заголовків судячи, можна було-б гадати, що до нашего списку слід було-б включити ще отакі видання 1792 року:

1. Новая Новинка или Всево по немножку, въ стихахъ и прозѣ, Забавное твореніе. Во градѣ св. Петра 1792 г. (Держ. Публ. Б-ка в Ленинграді, 18. 256. 2. 40), але в цьому збірнику афоризми й побутові анекдоти займають другорядне місце.

2. Нравственный пластырь заключающій въ себѣ лучшія изъ древнихъ и новѣйшихъ писателей выбранныя мѣста состоящія во нравоученіяхъ, въ добрыхъ примѣрахъ, въ небольшихъ историяхъ, забавныхъ повѣстяхъ, басенкахъ, притчахъ, анекдотахъ, и другихъ сочиненіяхъ стихами и прозою. Часть первая. Москва 1792. (Держ. Публ. Б-ка в Ленинграді, 18. 232. 2. 185), але-ж серед оповідань і віршів тут усього 2 історичні анекдоти і 4 байки.

²⁾ Сопік., № 6146 вказує, що „Малъ золотникъ“ відноситься до 1797 р; отож або було ще друге видання, або — і це правдоподібноше — „Опытъ рос. библиографіи“ дає непевні відомості.

³⁾ У березневій книжці періодичного видання: „Прохладные часы или аптека врачующая отъ унынія, составленная изъ медикаментовъ старины и новизны, т. е. философическихъ, критическихъ, риелотворныхъ, пастушьихъ и аллегорическихъ веществословій“. М. 1793 вміщені: „Любопытныя и пріятныя Анекдоты“ (числом XLVI) — А. Не устроєвъ, Историческое разысканіе о русскихъ повременныхъ изданіяхъ и сборникахъ за 1793—1802 гг. Спб. 1874, стор. 739.

35. Отборные плоды великихъ какъ древнихъ такъ и новѣйшихъ умовъ. Москва 1794.

Держ. Публ. Б-ка в Ленінграді, 18. 104. 4. 37.

До наукового анатомо-фізіологічного нарису „строєнія чловѣка“ додано моралізаторські сентенції східних мудреців, побутові анекдоти, описи „удивительныхъ произшествій“.

36. Отборные плоды великихъ какъ древнихъ такъ и новѣйшихъ умовъ съ присовокупленіємъ Изреченій восточныхъ мудрецовъ, Выбранныхъ изъ Арабскихъ, Персидскихъ и Турецкихъ сочиненій. Изъ Гербелотовой Восточной Библіотеки. Москва 1795.

Держ. Публ. Б-ка в Ленінграді, 18. 88. 5. 42.

Те саме, що тільки що зазначене видання 1794 р., тільки з новою титульною картою.

37. Новой спутникъ и собесѣдникъ веселыхъ людей, или собраніе пріятныхъ и благопристойныхъ шутокъ, острыхъ и замысловатыхъ рѣчей и забавныхъ повѣстей, выбранныхъ изъ лучшихъ сочинителей; а на Російской языкъ переведенныхъ Яковомъ Благодаровымъ. Ч. I—III. М. 1796.

Всенародня Библіотека України. З бібл. кол. Павла Галагана, від. Смѣсь, 4589, XII, 137.

У передмові автор повідомляє, що ці його книжки — вибірки із „новѣйшихъ, отборнѣйшихъ и лучшихъ“ статтів „Г. Лаценціата Рацеберга“ і правлять за продовження „прежде вышедшему Спутнику“.

Серед анекдот, переважно нового часу, вкраплено скількись байок, сентенцій і новель.

38. Письмовникъ... Н. Курганова. Изд. 6-ое. Спб. 1796.

Губерти. Матеріали... вып. III, стор. 441.

39. Любовники и супруги или мужчины и женщины (нѣкоторыя) И то и сіо. Читай, смѣлкой и можетъ быть слюбится. Г.(лѣбъ) Г.(ромовъ). Въ Санктпетербургѣ. 1798 г.

Держ. Публ. Б-ка в Ленінграді, 18. 256. 3. 27.

Збірник мішаного характеру, дуже різноманітний що-до свого складу; серед інших статтів — багато побутових анекдот.

40. Чувствительные анекдоты, посвященные душамъ благородномыслящимъ. Переводъ съ нѣмецкаго. Иждивеніємъ И. Новикова. М. 1798.

Б-ка Всесоюзн. Ак. Наук, $\frac{IV. а.}{1219}$.

Моралізаційні оповідання і історичні анекдоти.

41. Дополненіе къ чувствительнымъ Анекдотамъ, посвященнымъ душамъ благородномыслящимъ. Перевелъ съ Нѣмецкаго И. Новиковъ. М. 1799.

Б-ка Всесоюзн. Ак. Наук, $\frac{IV. а.}{1318}$.

Продовження попередньої книжки, причому продовжено і пагінацію (з 203—243 стор.) і нумерацію статтів (з №№ XXXIV до XLIV). Окрім моралізаційних оповідань маємо тут анекдоти історичні і побутові.

42. Медици́нській Вадемекумъ, или собеѣдникъ, служащій забавою врачамъ и отрадою больнымъ; собраніе Медицинскихъ острыхъ изреченій, комическихъ анекдотовъ, странныхъ произшествій, болѣзней, обычаевъ и проч. Пер. съ нѣм. (Студ. Ив. Венсовичъ). М. 1799.

Соп., № 2371. За Смірдіним № 9007 — вид. складається з двох частин. Становить воно мабуть або уривки, або переклад однієї якоїсь частини німецького збірника: *Medicinisches Vademecum für lustige Ärzte und lustige Kranken, enthaltend eine Sammlung medicinischer Scherze, komischer Fünfälle und sonderbarer medicinischer Geschichten und Gewohnheiten aus den besten Schriftstellern-zusammengetragen* [v. E. L. Nebel] I—IV Th. Frkf. Lpz. und Berl. 1795—98.

На цьому закінчуємо ми наш список, бо не можемо вказати жадних збірників, котрі-б вийшли року 1800, а брати на увагу й те, що з'явився в XIX столітті, — виходить поза межі тієї хронологічної рамки, яку ми собі поставили.

Хронологія цих книжок цілком виразно показує що-раз більше зростання зацікавлення до збірників, що об'єднують в своєму складі дрібні розповідні жанри. Максимум припадає на 80—90 рр., але мода на них переходить і в перші десятиліття наступного XIX віку.

Як-би не обмежувались друкованими виданнями можна було тут навести також дані про поширення апофтегми й анекдот усякого роду, шляхом рукописної традиції — то їх популярність виступила-би ще яскравіше. Але щоб позбирати матеріяли з цієї царини, на те треба було-б затратити чимало часу і це відтягло-б нас надто далеко від основної теми. Гадаємо, що й наведені дані досить яскраво змальовують ті літературні уподобання, що на їх ґрунті з'явився російський переклад збірника Люд. Гвіччярдіні.

Переклад цей, скільки нам відомо, дійшов усього в трьох списках.

Один з них під заголовком „Забавные часы Людовика Гвиццардина“ належить нині Всенародній Бібліотеці України¹⁾ і являє собою рукопис в 4-ку (15,5 см. × 20,5 см.) на 119 записаних аркушах. Перед ними і після них маємо по зшитку чистого паперу; по аркушу з кожного пішло на форзатц, — таким чином у рукопису всього 125 аркушів. Водяний знак, що проходить через усю основну частину рукопису — так званий „Pro Patria“. Загальною художністю, читкістю і ясністю контурів навіть найдрібніших деталей він надзвичайно скидається на голандську марку „Pro Patria“ 1727(?) року, зарисовану в Тромоніна (Изъясн. знаковъ видим. въ писч. бумагахъ. М. 1844), під № 711, а в Ліхачова (Бумага и древн. бум. мельн. Спб. 1891) під № 503. Та наш водяний знак ширший більш ніж на 1/2 сантиметра й окрім того, на другій половині аркуша виписуються на загині ніби букви *A I*, мабуть *A Γ*; гадаємо це не є закордонний папір, але один з кращих зразків продукції фабрики Афанасія Гончарова.

¹⁾ Відд. рукоп. Муз. Рук. j. III. 31. 2. Короткий опис його див. Н. Петровъ, *Описание рукописей Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академіи*. Вып. II. К. 1887, № 441.

Гончаровський папір — і в першому і в останньому незаписаному зшитку, так само з маркою „Pro Patria“ але з ініціалами *A G B* в першому та *B A G* в другому випадкові. Знак трохи чи не збігається з тим, що вміщений у Тромоніна під № 1057 (з датою 1754 р.). Єдині відміни в тому, що в нашому рукопису більше число дошок у городку і що в нашій філіграні перпендикулярно до держави над правою половиною знака стоять ініціали, чого в Тромоніна нема, чи точніш вони зарисовані окремо теж під № 1057. Нарешті, у Тромоніна не відзначено, чи є що на другій половині аркуша, — а у нас характерна Гончаровська валюта, але менша і майстерніша від тих, які зібрані у Ліхачова під №№ 3567—3569 і датуються 1763—64 рр.¹⁾, і в Тромоніна під №№ 588, 679, 785 з датами 1742, 1750 та 1754 р. Таким чином при всіх дрібних розходженнях, водяні знаки в списку „Забавныхъ Часовъ“ наближуються до зразків паперу 50—60 рр., — і на цю обставину треба звернути увагу при датуванні рукопису.

Приблизно на 60 рр. вказують й палеографічні особливості його почерку.

Весь рукопис писаний однією рукою дуже читким українським скорописом XVIII віку, з характерними українськими *в* та *жс*; з цікавими архаїстичними *ц* та *р* і з значними слідами великоруського впливу, наприклад, в написанні *д*. Небіжчик І. М. Каманін в особистій розмові з нами датував цей почерк 60-ми, може 70-ми рр., XVIII століття.

Оправлений рукопис у дошки, обтягнені шкурою; на передній стороні оправи витиснений золотом образ Розп'яття з учнями перед ним. По краю — витиснена золотом рамка. На спідній дошці — запис власника: „От книгъ Герасима монаха Святія Аeonския Афанасиевския Великия Лавры Горы“²⁾ теж українським скорописом, але кінця XVIII століття.

Повний заголовок рукопису читається так: „Забавные часы Людовика Гвицчардина Мѣщанина и шляхтича Флорентійскаго напечатаны въ Колоніи 1624 году“. За ним іде „Дедикація Сіятелнѣйшему и высокородному Господину Графу Іогану Адолфу фон дауну наслѣднику фалкештейскому, оберштейскому и бургскому“, підписана видавцем: „Матіас Смитць“. За перекладом присвяти йде текст, що обривається на середині 365³⁾ анекдоти; дальші сторінки залишилися незаписані.

Рукопис являє собою не оригінал перекладу, але далеко не досконалий список. Справляючи почерком своїм вражіння дуже старанної роботи, своїми помилками й опісками видає невисокий культурний писарів рівень. Він частенько перекичує власні, і то широко відомі ймення, не кажучи вже про рідші. Приміром: его петській зам. египетській

¹⁾ Н. П. Лихачевъ, Палеографическое значеніе бумажныхъ водяныхъ знаковь. Спб. 1899; 3 т.

²⁾ У цитатах отакі відміни: порозкривано всі титли; внесено в рядок надрядкові букви; пропущено паєрики над шелестівками; *ш, л а та v*, що зрідка трапляються, позамінявано через *о, я та и*; ортографію і пунктуацію оригінала заховано скрізь.

³⁾ За рахунком писаря, фактично це — 366-а.

(№ 201)¹⁾, патарскій зам. татарскій (№ 179), Вилгеллз зам. Вильгельмъ (№ 218), Дантель зам. Дантесъ (№ 103), Пуеллины зам. гибеллины (№ 362), то-що. Отакі помилки часто позбавляють текст будь-якого змісту, прим. дрозды зам. лозы (№ 254), бога зам. боба (№ 209) уловляться зам. удаляться (№ 235), пѣніе зам. преніе (№ 147), недавно зам. недивно (№ 146), венера воздуха зам. вѣянье воздуха (№ 201), то-що; нарешті, можна одзначити пропуски, що перекручують змісл оповідання — див. статті під №№ 15, 102, 120, 207, 28²⁾.

Щоб закінчити опис цього списку „Забавныхъ Часов“, треба зупинитися ще на його національності.

На перший погляд перед нами типова для XVIII віку літературна російська мова з її мішаниною церковно-слов'янізмів, усяких варваризмів і живої народньої мови, в якій виявляються сильніш то південно-то північно-великоруські особливості³⁾. Як-же ми уважніше вчитасмося в текст, то знайдемо такі фонетичні відступлення від звичайного правопису, які промовляють за українське походження писаря. Це будуть:

1. Змішування *ы* та *и*: должни №№ 128, 289, 320, замкнути № 183 і навпаки: однимъ №№ 103, 285, недавныхъ № 128, дальныхъ № 142, самымъ № 278, скрыпя № 89, стеблы № 41, Алчыгатурс № 62, бунтовщыкъ № 48, вещи № 129, ушы № 170, мышы № 146, то-що⁴⁾.

2. Поплутання *ъ* та *и*: идѣ зам. иди № 4, непреодолѣмый зам. непреодолимый № 133 та навпаки: вси зам. всѣ №№ 15, 118, 151, 253, 277, 281; ти зам. тѣ № 331, усмотрилъ зам. усмотрѣлъ № 352.

3. Твердість кінцевих шиплячих: рождь № 193, ложь №№ 103, (двічі) 267, роскошь № 210 (двічі), 238, 361, мышъ № 56, 154, помощь № 36⁴⁾, то-що і систематично проведене закінчення *-шъ* зам. *-шь* у II ос. одн. Оце останнє з'явище було вже, очевидячки, в прототипі і той факт, що писар ні разу не змінив правопису *-шъ*, показує, що він відповідав і його вимові: избавишь № 1, изволишь № 4 і *passim*.⁵⁾

4. Твердість кінцевих губних: любовь №№ 137, 185.

5. Нарешті, на рахунок писаря, мабуть, а не перекладача віднести треба декотрі окремі відступлення від російської літературної мови і в царині морфології, як приміром: вы хотите № 280, кто ѣздитъ № 59, кои держаться № 214, двома № 211.

¹⁾ Показуємо №№ статтів, як вони розмічені в рукопису, коли треба покликатися на „Декакацію“ — то показуємо арк.

²⁾ Е. Б у д д е, Очеркъ истории современнаго литературнаго русскаго языка (XVII—XIX вѣкъ) — Энцикл. Слав. Фил. подъ ред. И. О. Ягича. Вып. 12. Спб. 1908.

³⁾ Хоч у цих останніх прикладах *ы* можна пояснювати твердістю кінцевого приголосного в наз. одн.

⁴⁾ Твердість кінцевих шиплячих виявляється мабуть і в формах множини, де писар зам. правописного *и* пише *ы* — див. приклади під 1.

⁵⁾ П. Ж и т е ц ь к и й (Очеркъ литературной истории малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вв., ч. I К. 1889 стор. 103) одзначає, що вже в письменській українській мові XVII в., прийнято було як правило писати ці форми, згідно з народньою вимовою, з закінченням *-шь*, а не *-шъ*.

Всі ці особливості, а також українське письмо рукопису виразно вказують на українське походження цього списку.

Другий відомий нам список, так звані „Вимѣтки з забавнихъ часовъ Лудовика Гвициардина“, що являють собою невеличкі, на 5 аркушів, витяги із повного тексту¹⁾, входить в склад одного дуже різноманітного що-до характеру статтів збірника XVIII в. Належить він тепер С. І. Маслову, що найшов його на Прилуччині і свого часу, в звязку з виданням чотирьох казаннів Георгія Кониського, дав його короткий опис²⁾.

Складається рукопис з 329 аркушів в чвертку (21,6 см. × 16,5 см.); написаний різними почерками українського скоропису, сливе весь на однаковому папері³⁾, в сьогочасній оправі, що замінила собою дуже попсовану оправу старовинну. Збірник, без сумніву, об'єднує окремі зшитки, що їх писали різні особи, хоч приблизно однакового часу. За те, що писали цей збірник різні писарі, промовляє як різноманітність почерків так і пістрявість змісту. Перші 50 зшитків становили спершу одну цілість: всі вони перенумеровані одною рукою на споді першого аркуша кожного зшитку і містять в собі „Слова“ та статті духовного змісту — казання, що внесені сюди цілком аж до кінцевого „амінь“. Далі збірник набирає більше мішаного характеру що-до складового матеріялу, а в останній частині маємо переважно витяги і перекази, иноді дуже короткі, із книг світського змісту; наприкінці є між иншим конспекти по 1/2 сторінки кожен „амурных исторій“ та романів. Ще більше підсилює думку про те, що цей збірник зшитий був до купи пізніше, ось що: на арк. 233 під „Словом“ Самуїла Миславського маємо зазначку: „сказано 1763 года апрѣля 21 дня“, а на дальших аркушах зустрічаємо раніші дати: на арк. 266 — „1762 года“, на арк. 270 зв. — „переписано 1762 года іюля 7 дня“:

Та коли навіть рукопис зшито пізніше, проте все-ж-таки треба гадати, що окремі зшитки відносяться приблизно до того самого часу: 60—70 рр. XVIII в. За це промовляють і водяні знаки на папері, і те, що всі витяги, для котрих нам пощастило повстановлювати джерела, — результат читання видань, що виходили саме в 60 рр. Так, на арк. 250: „Вимѣтки изъ науки щасливымъ быть“, — написані тим самим чорнилом і почерком, що й дальші за ними „Animaduersiones quaedam“ з записом на кінці: „Haec excerpta ex trutina religionum celeberrimi Casparis Neumannii. 1762 года“,—являють собою без сумніву витяги із „Науки щасливимъ быть“, що вийшла в Слб. 1759 р. в перекладі з німецького Серг. Волчкова.

На арк. 270 зв., де кінчиться писана тим самим почерком і чорнилом „Тетрадь о лѣкарствахъ зъ лѣкарственной латинской книжки“, є, як це ми вже згадували, дата: „1762 года іюля 7“, а безпосередньо за нею тою

¹⁾ Тут ми знаходимо повністю чи в скороченні 32 статті, що відповідають отаким №№ рукопису повних „Заб. Часовъ“: №№ 2, 5, 7, 8, 10, 17, 27, 29, 30, 49, 55, 65, 66, 77, 82, 87, 107, 111, 113, 115, 139, 143, 171, 176, 180, 182, 185, 190, 191, 192, 195, 201.

²⁾ С. І. Масловъ, Еще четыре проповѣди Георгія Конисскаго. К. 1910, ст. IV—VI.

³⁾ Див. *ibid.*, стор. V, примітку; тут вказано №№ водяних знаків за Тромоніним.

самою рукою виписані: „Изъ экономіи жызны челоувѣческой“ — витяги із „Экономіи жызны челоувѣческой, или сокращеніе Индѣйскаго нравоученія, сочиненное нѣкоторымъ древнимъ Браминоу...“ в перекладі кн. Єгор. і Павла Циціянових, і то, очевидно, з I-го видання її, М. 1765 р.

Із арк. 275 зв. починаються „Вимѣтки із Ксенофонта“ — без сумніву із книжки „Ксенофонта о достопамятныхъ дѣлахъ и разговорахъ Сократовыхъ“. М. 1762.

Арк. 278 зв. „Изъ Круза Робинзона“ — невеличкий випис із роману „Жизнь и приключенія Робинзона Круза“ — але невідомо, з якого саме видання, чи з першого, що вийшло 1762—1764 рр., чи другого — 1775 року.

Арк. 280 зв. — „Изъ Марка Аврелія“ — низка виписів із „Житіе и дѣла Марка Аврелія“, що мало два видання 1740 і 1760 рр.

Арк. 284 зв. — „Изъ Прокоповича тома втораго“ — витяги із „Ееофана Прокоповича... слова и рѣчи поучительныя“. Спб. 1761.

На арк. 288 починається „Вимѣтка із Епиктита“, тоб-то із „Епиктета, Стоического Философа, Енхиридіонъ ..“, але невідомо з якого видання: 1759 чи 1767 р.

На арк. 324 зв. „Изъ басенъ Пилпаевыхъ“ — одна байка, виписана очевидно з „Политическихъ и Нравоучительныхъ Басенъ Пильпая...“. Спб. 1762.

Решту статтів не пощастило звязати з певними виданнями, та в усякому разі наведені в нас довідки показують, що збірник цей відбив у собі літературу 60 рр. і через те, взагалі, зважаючи на записи, на почерк і папір, доводиться датувати його 60—70 рр. XVIII віку. Через те і „Вимѣтки з Забавныхъ Часовъ“, що займають у збірнику арк. 315—320, доводиться віднести приблизно до цього самого часу. Таким чином, у „Вимѣткахъ“ ми маємо перед собою список, сучасний або трохи пізніший, ніж описаний вище рукопис повних „Забавныхъ Часовъ“¹⁾.

Звичайна річ, як витяги — „Вимѣтки“ не дають уявління про текст, як він вийшов з-під пера перекладача. Тільки частину статтів передано сліве буквально, як це ми бачимо, порівнюючи їх текст із текстом рукопису повних „Забавныхъ Часовъ“²⁾.

В інших випадках автор „Вимѣтокъ“ відкидає іноді заголовок³⁾, іноді частину статті⁴⁾, чи цілу статтю, залишаючи від неї тільки одну її назву — сентенцію⁵⁾. Взагалі ясно, що він не ставив собі жадної літературної мети, що це — безпретенсійні замітки „для себе“: звідсіля частенько церковно-слов'янсьми, звичайні для літературної мови, замінює

¹⁾ Далі повний список позначуємо — „Заб. Час.“, а витяги — „Вим.“.

²⁾ Порівн.: Вим. арк. 315 зв. — Заб. Час. № 2; арк. 315 зв. — № 17; арк. 315 зв. — № 27; арк. 315 зв.—316 — № 29; арк. 316 — № 65; арк. 316 зв.—317 — № 111; арк. 317 — № 113; арк. 317 — № 115; арк. 317 — № 139; арк. 317 зв. — № 143; арк. 317 зв. — № 171; арк. 318—318 зв. — № 190.

³⁾ №№ 49, 55 — арк. 316; № 66 — арк. 316—316 зв.; № 87 — арк. 316 зв.; № 176 — арк. 317 зв.—318; №№ 180, 182, 185 — арк. 318; №№ 191, 192, 195 — арк. 318 зв.

⁴⁾ №№ 5, 8 — арк. 315; № 30 — арк. 316; № 77 — арк. 316 зв.; № 185 — арк. 318; № 191 — арк. 318 зв.

⁵⁾ № 107 — арк. 316 зв.

він виразами, властивими звичайній розмові¹⁾, і, змагаючи до більшої стислості²⁾ передає иноді окремі місця тексту своїми безпретенсійними, простими словами.

Порівн., наприклад, оці два тексти³⁾:

З а б. Ч а с ы:

Человѣкъ неможег погрѣшностей своихъ извинить тѣмъ, что такъ тому надлѣжало быть.

Когда Зенонъ Цитикъ собственнаго своего раба ради вѣкоторой татбы велѣлъ повѣсить, грѣшникъ же извинялся прося о прощеніи, повеже де оное погрѣшеніе не от него, но учинилося по теченію или зодіи небесной, чтобъ ему быть воромъ, на что отвѣщаль Зенон: для того по теченію небесному надлѣжитъ тебѣ и повѣшену быть.

В и м ѣ т к и:

Зивона Цитика собственной слуга будучи пойманъ в воровствѣ: извинялся; мнѣ де говоря, чтобъ битъ воромъ по теченію зодій небесныхъ учинилось: на что отвѣщаль Зивонъ: Для того по теченію небесному надлежитъ битъ и повѣшенну.

У залежності від характеру „Вимѣтокъ“ стоїть і їх мова. Коли в „Заб. Час.“ національна стихія писаря прохоплюється тільки зрідка в помилках проти прийнятого російського правопису, коли її стримує необхідність, яко мога ближче, віддати оригінал, — то для автора „Вимѣтокъ“ оця остання обставина жадного не має значіння, він не дбає про правильність своєї російської мови, і через те українська фізіономія „Вимѣтокъ“ вималюється виразно й яскраво. Справді бо, ми тут можемо одзначити отакі явища:

1) Заміна *и* через *ы*: вимѣтки арк. 315; бикъ, синь, пребивають, на-сищаються арк. 315 зв.; обманивають, слези арк. 316; стидно, арк. 316 зв.; винуть, риба арк. 317; овци, рибка, рибакъ, гиросту, вопросы арк. 317.; сказивали арк. 318; выколоть арк. 318 зв. і т. ин., а такж постійно: ти, ви, ми; билъ, била, бивають та закінчення: іе, ихъ, имъ, ими зам. ые, ыхъ, ымъ, ыми.

2) Заміна *и* через *ы* і взагалі витриманість *ы*, яка показує, що для автора воно відрізнялося від *е*: безумѣю арк. 315 (двічі); цѣровъ, цѣцеронъ зам. цицеронъ арк. 316, 316 зв.; Сервѣусъ арк. 317 зв.; імператив: про-сѣте арк. 318 зв., возьмѣте арк. 319.

3) Твердість кінцевих губних і шиплячих: есмъ арк. 315 зв.; упадешъ арк. 315; ишуешъ арк. 315 зв.; можешъ арк. 316; говоришь арк. 315 зв.; несмѣшъ арк. 315 зв. і т. д.

4) Твердість *р*: израдная арк. 315, арк. 319; непрямо арк. 315 зв.; усмир-ался арк. 315 зв.; сраду арк. 317; внутръ арк. 318; сотвору арк. 318 зв.;

¹⁾ № 7: отвѣщаль — арк. 315: отвѣчалъ; № 8: егда — арк. 315: какъ только; № 180 повеже — арк. 318: чтобъ і т. ин.

²⁾ Порівн.: № 10 — арк. 315; № 82 — арк. 316 зв., №№ 180, 190 — арк. 318; № 192 — арк. 318 зв.

³⁾ № 180 — арк. 318.

цесарь арк. 316 зв., арк. 318 зв.; фанарь арк. 318 зв.; царь арк. 319; тераеть арк. 319 зв.

5) Епентетичне *л*: любля зам. любя арк. 315 зв.

6) Подвоення приголосних: друзя зам. друзья арк. 316 зв. (двічі), арк. 319; ночу зам. ночью арк. 317 зв.; княззя зам. князья арк. 318.

Коли до даних мови додати типово український почерк рукопису, а також те, що знайдено його на Прилуччині, — то українське походження його робиться цілком безсумнівним.

Третій список являє собою теж витяги із повного тексту і подібно до „Вимѣтокъ“ входить до складу одного рукописного збірника мішаного змісту. Давніш належав він Київському Церковно-Археологічному Музеєві, а нині входить до складу ВБУ¹⁾. Через те, що М. В. Геппенер²⁾ готує тепер серед інших, пропущених у Петрова, рукописів опис і цього рукопису, то ми обмежимося тут тільки необхідними відомостями.

Збірник являє собою рукопис у 4-ку (20,4 см. × 16 см.); на 10 нумерованих аркушах + 467 перенумерованих, із почерку судячи, самим складачем збірника; у старовинній шкурятиній з золотим тисненням оправі; з узором, видавленим по обрізу книжки. Писаний рукопис різним чорнилом, але, очевиднож, одним почерком кінця XVIII в. Через пізній час жадних національних особливостей в письмі одзначити не можна.

Старих записів немає. Тільки новим чорнилом, почерком другої половини XIX в., іде по аркушах підпис: „Сія книга принадлежить Подольской Епархії Литинскаго Уѣзда Села Зиновинець Священнику Константину Θεодорочу Стрѣльбицкому“.

Папір рукопису у переважній більшості випадків—або Гончаровський, або ярославської мануфактури Яковлева. Перший папір заступлений отакими зразками: 1) філігрань Pro Patria з ініціалами *Г А* на одній половині аркуша та ініціалами *С Н* на другій; 2) філігрань Pro Patria з ініціалами *А Г* і датою 1779 на одній половині аркуша і годъ та ініціалами *С Н* на другій; 3) те саме, але з датою 1780; 4) те саме, але з датою 1781. Папір ярославської фабрики Савви Яковлева має на одній половині аркуша філігрань: ведмідь з сокирою під короною і над нею цифри 17, а на другій половині — цифри 81 та під ними ініціали: *А М С Я*. Інші зразки паперу (з Гончаровською валютою; з буквами *Я С*, на одній половині аркуша і *Р Ф* на другій³⁾) — в надто незначній кількості.

Таким чином на підставі паперу рукопис доводиться відносити до часу після 1781 року.

Мало що дає для датування збірника така зазначка під першою статтею його: „1789 годъ марта 10 д. переписано“. Здається нам, що ця дата вказує не на час, коли збірник було почато, але на той рік, коли

¹⁾ Відд. рупок.; Муз. Рук. 185 (= Муз. Рук. 188).

²⁾ Користаю з нагоди висловити тут М. В. Геппенерові глибоку подяку за те, що вказав він мені на цей рукопис з цікавим для мене матеріалом.

³⁾ Н. П. Лихачевъ, Палеографическое значеніе... № 3592 вказує, що на папері з отакими ініціалами дійшов документ, датований 1782 р.

була написана перша його стаття,— перша нині, але підшита до головної частини пізніш. Підстава для такого припущення полягає в ось яких міркуваннях.

Текст самого збірника починається, власне кажучи, з третього ашитку, що його перший нумерований аркуш являє собою список титульної сторінки з „Путеводителя къ премудрости“ Людовика Вівеса в перекладі С. Гамалія, виданому в Спб. 1768 року. Далі йде текст цієї книжки, а за ним — інші виписи, кінчаючи зворотом аркуша 467. Всі ці аркуші перенумеровані однакою чорнилом, однакою рукою; причому тим самим чорнилом і тією самою рукою, очевиднож, за одним разом з нумерацією написано й оглав збірника (кінчаючи заголовком статтів, вміщених на арк. 396, — далі чорнішим чорнилом). Очевидячки, отже „Описаніє содержажщимся в сей книгѣ разнымъ нравоучительнымъ Разсужденіямъ“ написано в усякому разі після того, як закінчено було значнішу частину збірника. Воно зайняло зшиток безпосередньо перед нумерованими аркушами з текстом. Мабуть тоді-ж-таки, чи може навіть пізніше, до збірника було підшито ще один зшиток (тепер перший) з „Примѣчаніями нравоучительными“ та з наведеною вище датою — 10 березня 1789 року. Навряд чи можна припустити, щоб складач задалегідь міг був угадати, що для оглаву треба йому пропустити між 1 і 2 виписом як-раз один зшиток; до того-ж, чим з'ясувати собі отаке чудне розміщення матеріялу?

Таким чином, дата першого зшитку не дає нам матеріялу для датування збірника. Тому доводиться шукати інших шляхів, щоб розв'язати це питання.

Коли ми вдамося до хронології тих видань, що виписи з них заповнюють збірник, то побачимо, що найпізніші з них — це „Акростиhi Его Превосходительству Господину Дѣйствительному Статскому Совѣтнику... сочиненные въ Санктпетербургѣ 1779“ (арк. 239—239 зв.)¹⁾.

Оця цілковита відсутність виписів із книжок, котрі повиходили в 80 рр., коли тимчасом видання 50—60 і 70 рр., заступлені численними витягами, посередньо доводить, що навряд чи писався цей збірник пізніш од 80-х років.

Складом своїм збірник типовий для читача 80 рр. XVIII віку, широко відбиваючи обсяг лектури його складача. Світський елемент тут рішуче переважає над церковним. Із читань релігійного характеру відзначимо тільки „Примѣчанія нравоучительнія“ (арк. 1—5 зв. нenum.), „Примѣръ о воскресеніи Христовы“ (арк. 103 зв. — 109) та низку коротких статтів на зразок: „Грѣхъ в душѣ какъ болѣзнь в тѣлѣ“, „о Апостолѣ Павлѣ“, „О сообщеніи“, то-що (арк. 109 зв. — 166 зв.). Значно більше виписів філософічно-моральних міркувань. Такі із найбільших: „Путеводитель къ премудрости Людовика Вивеса“ (арк. 1—61 зв), „Энциклопедія или собраніе нравоучительныхъ мыслей пер. Ив Приклонскимъ“ (арк. 72—103 зв.), „Рассужденія выбранныя изъ Луція Аннея Сенеки“ (арк. 172 зв.—177 зв.); „Нра-

¹⁾ Акростиx П. А. Демидову.

гоучителныя правила графа Оксенстирна“ (арк. 181 — 190 зв.); „Разсужденія М. Аврелія“ (арк. 269—278 зв.); „Продикова Аллигорія съб Иракліи изъ Ксенофонта“ (арк. 278 зв.—282 зв.), „Епиктитовы Апоегматы“ (арк. 302 зв.—304), „В праздности неправное время“ (арк. 401 зв.—456), то-що. У незначній кількості є витяги чисто наукового і застосованого характеру на зразок статтів: „О годѣ, календарѣ“ і т. д. (арк. 62—70 зв.), „Четыри главнія природнія темпераменты“ (арк. 350—354), низка виписів із Флоринової економії і т. д.

Але переважають виписи із чисто літературних творів: зразки з реторики Ломоносова (арк. арк. 259—260, 304—304 зв., 327 зв.—333, 349—349 зв.), низка його од (арк. 360 зв.—390 зв.); вірші Тредьяковського (арк. 291 зв. 293 зв.); Сумарокова (арк. арк. 268—268 зв., 390 зв.—395 зв.); Хераскова (арк. 167—168); переклади з Горація (арк. 236 зв.—237 зв., 288 зв.—290), витяги із „Книги о человекѣ“ Попа (арк. 260—267), монологи із „Школы жен“ та „Скупого“ Мольєра (арк. 177 зв.—179 зв., 346 зв.—347) та низка більш-менш моралізаторських повістів на зразок „Сила челоѣческихъ пристрастій“ (арк. 192 зв.—194 зв.), „О неиспитанныхъ судьбахъ Божіихъ“ (арк. 196—199 зв.), „Повѣсть о Сентонѣ показывающая что слѣдствіи худыхъ дѣйствій происходятъ часто отъ худыхъ мыслей“ (арк. 200—204) й багато інших. Нарешті, у збірнику знаходимо низку анекдот і сентенцій, то вкраглених серед серйозніших виписів, то зібраних одна коло одної, иноді навіть під спільним заголовком і перенумерованих по порядку. До таких належать „Забавные Истории“ (арк. 239 зв.—259), що складені із статейок із вказівкою иноді під сподом на джерело: „изъ науки щастливымъ быть“, „изъ Абата Белегардда“, „изъ Граціана“, „Епиктита“, „Марка Аврелія“, „Роллена“, „Кв. Курція“, „Свѣтской Школы“ і т. д. Такі самі й „Разніе примѣры“ (арк. 267—268), „Еще нѣкоторыя подобія“ (арк. 297 зв.—299) із зазначкою „изъ разныхъ авторовъ“, та „Подобія“ (арк. 302—302 зв.)¹⁾.

Серед інших анекдот знаходимо ми й цікаві для нас витяги²⁾ із „Забавныхъ Часовъ“ Люд. Гвіччярдні. Займають вони арк. 228 зв.—238 і мають заглавок „Забавніе Часы“, але без зазначення авторового ймення. Усіх анекдот із Гвіччярдні 40. Хоч із нумерації судячи мало-б їх бути 44, але фактично статейок усього 43 (бо писар через помилку з № 36 відразу перескочив на № 38), і з них з (№№ 7, 35 та 48) привнесено з боку³⁾.

¹⁾ Коли порівняти склад цього збірника із складом того рукопису, де маємо „Вимѣтки“, то побачимо чимало спільного; так в обох є виписи з Ксенофонта, Марка Аврелія, Епиктета, „Науки щастливымъ быть“, Робінзона Круза, і т. д.

²⁾ Далі, для короткості, ми цей третій список просто будемо називати „Витягами“.

³⁾ Подаємо паралельний список повного перекладу і „витягів“:

„Заб. Часы“	„Витяги“	„Заб. Часы“	„Витяги“	„Заб. часы“	„Витяги“
№ 1	№ 1	№ 245	№ 6	№ 98	№ 11
№ 3	№ 2	—	№ 7	№ 137	№ 12
№ 15	№ 3	№ 55	№ 8	№ 154	№ 13
№ 18	№ 4	№ 69	№ 9	№ 156	№ 14
№ 50	№ 5	№ 76	№ 10	№ 176	№ 15

Як рівняги текстуально повні „Забавные Часы“ та „Витяги“, то на-самперед кидається ввічі, наскільки сильно відрізняються ці останні від перших своєю мовою, очищеною від церковно-слов'янізмів і варваризмів¹⁾. Друга відміна полягає в намаганні до стислішого переказу, і звідсіля насамперед пропущення в усіх статтях заголовків.

Щоб дати уявління про мову і маніру викладу „Витягів“, ми наведемо паралельно текст одної байки, де особливо яскраво виступають відмінності „Витягів“ від „Забавныхъ Часовъ“.

З а б. Ч а с ы,

№ 1: Нѣкій человекъ потерявъ теленка творилъ Богу Юпитеру обѣщаніе, ежели объявитъ ему хищника, то хоцетъ ему ягненка в жертву принести, и какъ сталъ онъ того теленка искать, нашелъ недолго послѣ того на лва в лѣсу, которы того теленка пожирает, от того он весьма ужаснулся, и поднявъ руки свои к небу возопилъ: О Юпитер! прежде обѣщалъ я тебѣ ягненка, буди объявишь мнѣ татя теленка моего, нынѣже я оногo нашедъ обѣщаю тебѣ быка, ежели мене от когтей лвовыхъ избавишь.

Наведемъ ще одну байку, що являє собою зразок переробки тексту:

З а б. Ч а с ы,

№ 284: Глупость есть болше ожидать от тѣхъ вещей, нежели имъ природа дала.

Когда нѣкій пастухъ, у котораго великое стадо овецъ было, увидѣлъ то, что повседневно из оныхъ овецъ волкъ по нѣсколку похищаетъ, то в нѣкоторый ден собралъ он все

В и т я г и,

№ 1: Нѣкій пастухъ потерявъ теленка, обѣщался Юпитеру, ежели онъ объявить ему вора, в жертву привести барашка. И въ семъ намѣреніи пошолъ искать теленка; но какъ нашель на льва, которой его теленка доѣдалъ, такъ испужался, что обѣщаль Юпитеру цѣлого быка посвятить, буде избавить его отъ когтей львовыхъ.

В и т я г и,

№ 25: Пастухъ, у котораго великое стадо овецъ было, примѣтивъ, что всякаго дня изъ оныхъ овецъ волкъ по нѣсколку похицалъ; великою рѣчью уговаривалъ ихъ, чтобъ они нападенія волчя нестрапились, и крѣпкобы противу ево стояли то одна старѣе всѣхъ овецъ сказала

„Заб. Часы“	„Витяги“	„Заб. Часы“	Витяги“	„Заб. Часы“	„Витяги“
№ 177	№ 16	№ 285	№ 26	№ 310	№ 36
№ 182	№ 17	№ 289	№ 27	№ 315	№ 38
№ 191	№ 18	№ 292	№ 28	№ 333	№ 39
№ 200	№ 19	№ 294	№ 29	№ 334	№ 40
№ 13	№ 20	№ 298	№ 30	№ 345	№ 41
№ 246	№ 21	№ 299	№ 31	—	№ 42
№ 252	№ 22	№ 300	№ 32	№ 354	№ 43
№ 255	№ 23	№ 306	№ 33	№ 355	№ 44
№ 273	№ 24	№ 308	№ 34		
№ 284	№ 25	—	№ 35		

¹⁾ Порівн.:

З а б. Ч а с ы,

№ 299: ...и какъ Периллъ сей дѣволскій инструментъ и орудіе тирану презентовал...

В и т я г и,

№ 31: ...и какъ Периллъ сей погибелный даръ тирану поднесъ...

стадо вмѣстѣ, и утѣшаетъ ихъ многими изрядными словами и продолжительною рѣчью, чтобъ они вперед волковъ неустрашались, понеже великое число ихъ, да сверхъ того с рогами, которыхъ волкъ не имѣет, и дабы они согласною крѣпкою бодростію храброе сопротивление чинили, и другъ другу помогали. А притомъ обѣщаетъ онъ имъ и свою всякую возможную помощь. От сихъ яко на сильномъ основаніи утвержденныхъ рѣчей приняли смѣлую бодрость, и обѣщались с присягою, никогда от волка не бѣгать. Однакъжь когда потомъ тревога от волка въ стадѣ учинилася, то оныя бѣдныя овцы такимъ страхомъ объаты были, что позабывъ изрядныя пастуховы рѣчи и свое обѣщаніе, не могли от бѣгу воздержатися. И какъ онъ потомъ предъ ними соболѣзновал, то одна разумнѣйшая изъ нихъ смѣло сказала:

Ищешь ты нынѣ то учинить,
чтобъ черное в бѣло обратить:
то здѣлай прежде, чтобъ ночь мрачна
премѣнилася в день свѣта зрачна.

ищешь ты нынѣ то учинять
чтобъ черное в бѣло превратить
то здѣлай прежде чтобъ ночь мрачна
премѣнилася в день свѣта зрачна.

Як бачимо, в основі його лежить старий переклад: вірші заховано без будь-якої зміни, хоч навряд чи задовольняли вони літературні вимоги читача, що захоплюється Ломоносовим, Сумароковим, Херасковим, то-що. А прозаїчна частина зазнала значної переробки: коли в „Заб. Часахъ“ вівці дають присягу, що її вони все одно не зможуть виконати через полохливу їх вдачу, то в „Витягах“ найстаріша, тоб-то найдосвідченіша вівця заздальгідь говорить про неможливість устояти перед вовком. Але отака переробка — з’явище поодиноке, і для „Витягів“ типова ближча передача оригіналу. Відзначмо при цьому, що текстуально, природня річ, найближчі, з відмінностями лиш що-до мови, ті статті, котрі складаються з сентенцій (прим. Заб. Час. № 182 — Вит. № 17).

Цікаво при цьому, що, не зважаючи на блискуче знання російської літературної мови, складач збірника не може захвати свою національність. Зраджує його найчастіше звичайний для українців камінь спотикання — неправильність в уживанні *и* та *ы*. Зазначимо отакі випадки в тексті „Витягів“: забавніе, обманивають (№ 8), временнія (№ 17), динь (№ 26), усихають (№ 28), которіе (№ 38), любезніе (№ 39), оніе (№ 40), жени (№ 43) і навпаки: искренныхъ (№ 8), въ зымѣ (№ 15), однимъ (№ 26). Окрім того, відзначимо ще твердість *р*: стрыжетъ (№ 14), скрыпа (№ 31) та ще показніше: бура (№ 38); далі форми: доказуются зам. доказываются (№ 27) та вынялъ зам. вынулъ (№ 40). Що поплутання *ы* та *и*

є особливість писаря рукопису, а не перенесене механічно до тексту із оригіналу, цілком певно доводить той факт, що це явище характерне для цілого збірника. От, приміром, в одах Ломоносова натрапляємо: пылаеть — и свѣтыла (арк. 373 зв.), постидитя (арк. 374), взыралъ, сылы, тышины (арк. 378), среды (арк. 379 зв.), въ мисляхъ (арк. 380), возры (двічі), гряды (арк. 380 зв.) і т. д. Усе це з безсумнівністю доводить українську національність складача збірника, що прохоплюється в нього стихійно, не зважаючи на прекрасне знання літературної російської мови.

Дослідження окремих списків — тільки підготовчий ступінь до вивчення прототипа що-до: 1) часу, 2) місця його появи, 3) характеристики його, як літературного явища, та 4) питання про його автора. Таким чином, чергове завдання — визначити час перекладу „Заб. Часовъ“. Що переклад був один, про це свідчить буквальний збіг низки статтів „Заб. Часовъ“, „Вимѣтокъ“ та „Витягів“, про що ми вже докладно говорили вище. А коли так, то 60—70 рр., — час, до якого згодом відносяться обидва старші списки, дають *terminus ante quem* для перекладу. Жадних інших даних для датування немає; здобути їх із самого тексту абсолютно не пощастило. Що-правда, двічі перекладач слово „Hohe Schule“¹⁾ та „Universität“²⁾ передав через „академія“, але заключити на підставі цього, що переклад зроблено до відкриття університетів у Росії, було-б надто ризиковито. Справді-бо, університети, і академічний, і московський, довго не були популярні. Недурно-ж Ломоносов висловлювався, що „при Академії Наукъ не токмо настоящего университета не бывало, но еще ни образа ни подобія университета не видно“³⁾. Це була чиста фікція: були професори, але-ж не було студентів⁴⁾; а коли набирали невеличкий (не більш як 20 душ) штат цих останніх, то вони жалілися, що академики їм лекцій не викладають⁵⁾. Що-ж до московського університету, то, правда, в 1758 р. було в ньому до 100 слухачів, але що далі, то тим більше академічне життя завмирало: багато катедр зовсім вакували, а число студентів настільки зменшувалось, що року 1765 на цілому юридичному факультеті рахувався всього на всього один студент; так само 1768 р. на медичному. А коли, року 1767 викликано з університету 18 студентів для роботи в комісії над складанням проєкту нового „уложенія“, то конференція університету заявила, що школа цілком спустіла, що на всіх курсах юридичного факультету залишилося тільки 4 душі⁶⁾. Правда,

¹⁾ Заб. Час. № 168 — *Erquickstunden* H. Ludwigs Guicciardini.. Cölln., стор. 201.

²⁾ Заб. Час. № 317 — *Erquickst.*, стор. 404.

³⁾ Гр. Д. А. Толстой, Академическій университетъ въ XVIII ст., по рукописнымъ документамъ архива Акад. Наукъ (Сборникъ Отд. русск. яз. и слов., т. XXXVIII, № 6), стор. 47.

⁴⁾ *Ibid.*, стор. 7—14.

⁵⁾ *Ibid.*, стор. 14—15.

⁶⁾ Гр. Д. А. Толстой, Взглядъ на учебную часть въ Россіи въ XVIII ст. до 1782 года (Сб. От. русск. яз. и сл., т. XXXVIII, № 4), стор. 40—42.

оці дані про запусітіння московського університету стосуються до того часу, коли переклад „Заб. Часовъ“ уже, цілком імовірно, був зроблений, та проте й раніш, коли число студентів було більше, університет не був широко популярний.

Коли-ж наше припущення про українське походження перекладача (про це далі) правдиве, то, звичайно, цілком природня річ, що замість чужого тільки з чуток може відомого слова „університет“ у застосуванні до вищої школи ужив він добре знайомого терміну „академія“. Тому, переклад цих слів нічого не може дати, щоб розв'язати питання про дату перекладу збірника.

Таким чином залишається тільки скількись загальних міркувань. По-перше, як видно з нашого хронологічного списку збірників, подібних до „Заб. Часовъ“, — масово з'являтися починають вони допіру наприкінці 60-х рр. XVIII віку. По-друге, відсутність списків, раніших, ніж оті відомі нам, доводить, що пам'ятник навряд чи мав перед ними довгу попередню історію на російському й українському ґрунті. Нарешті, по-третє, порівняння мови „Заб. Часовъ“ з пам'ятками Петровської та Катерининської доби показує, що вона ближче стоїть до цих останніх.

Правда, мова „Заб. Часовъ“ не скрізь однакова: у сентенціях вона урочистіша, більш насичена церковно-слов'янізмами; у байках, побутових анекдотах, як це й треба сподіватися, вона простіша і живіша. Далі, на перших сторінках перекладу частіш трапляються архаїзмами, ніж на дальших, що за те багатші на варваризми. Може, між иншим, показує це, що перекладач не був досить досвідчений в перекладарській роботі, і через те на початку не виявив достатньої легкості стилю. На оці менш вдалі спроби не треба зважати, характеризуючи мову збірника в цілості, і ми через те базуватимемось на таких прикладах, котрі типові для цілого збірника.

Наведім паралельно тексти з „Апофтегм“¹⁾, з „Заб. Часовъ“ та з „Товаряща Разумнаго и Замысловатаго“.

А п о ф т.,

З а б. Ч а с о в ь,

Т о в. Р а з. и З а м.,
1762, ч. I,

стор. 22: Ксенократъ нѣ-
коему многорѣчиву гла-
гола: слушай много, го-
вори мало, даде бо намъ
природа два уха, а однѣ
уста.

№ 3: Зенонъ, увидѣвъ от-
рока, которой говорил
многіе бездѣльные рѣчи,
сказалъ ему: помни сыне
мой, натура дала нам
два уха, а одни уста,
чтоб намъ много слу-
шать, а мало говорить.

стор. 88: Кратесъ философъ
юношѣ весьма много пу-
стословящему сказалъ:
„натура тебя двумя
ушми, а однимъ языкомъ
одарила для того, чтобъ
ты больше слушалъ, а
меньше говорилъ.“

¹⁾ Цитуємо за нашим примірником. Він не має титульної сторінки, але це, очеви-
дчяки, видання 1745 року.

Або знов:

А по ф т.,

Заб. Часы,

Тов. Раз. и Зам.,
1762, ч. II,

стор. 26: Вопрошенъ: когда время лучше ясти, таковъ даль отвѣтъ: богатоу тогда лучше ясти, егда похочетъ, а бѣдноу, когда можетъ.

№ 145: Нѣкій добрый другъ спросилъ Діогена, въ которое время надлѣжитъ обѣдать и ужинат, отвѣщаль ему Діогенъ: какъ кто к тому исправенъ: богаты, когда хочет, а убогій когда можетъ или имѣетъ.

стор. 149: Діогенъ будучи вопрошенъ, въ которомъ часу должно обѣдать, отвѣчалъ: „богато ѿ, когда хочешь, а убогой, когда можешь“.

Ясно, що-до мови „Заб. Часы“ займають проміжне місце поміж пам'ятками Петровської та Катерининської доби. А коли (що дуже ймовірно) перекладач був особа духовна і певну частину архаїзмів можна віднести на рахунок його освіти та звичної для нього церковно-слов'янської лектури, — то жадних сумнівів у тому, що він був сучасник, може трохи старший, „Товарища Разумнаго и Замысловатаго“ бути не може. Будь-що-будь, навряд чи допустимось ми великої помилки, коли на підставі всіх наведених вище міркувань віднесемо появу перекладу „Забавныхъ Часовъ“ на 60 рр. XVIII в.

Коли датувати переклад можна тільки приблизно, то локалізація його трохи легша.

Уже М. Петров у своєму „Описаніи“ звернув увагу на „значительное количество полонизмовъ“ і пояснював їх із польського оригіналу, що з нього ніби був зроблений переклад. Але й полонізмів тих не так багато, і пояснюються вони инакше. Детально, яке ми перевели, порівняння російського і німецького тексту „Заб. Часовъ“ безперечно доводить, що жадної польської проміжної, до речі сказати — нікому з бібліографів невідомої, ланки не було. Через те оті полонізми і, додамо, українцями, що прохопилися в російську мову перекладу, промовляють за національністю перекладача й дозволяють застосувати переклад „Заб. Часовъ“ до України.

Правда, не всякий полонізм показовий. Багато з них, через вплив вихіднів з України, ввійшли ще в XVII в., в обихідку російської літературної мови і поробилися настільки загальноживаними, що часом перемагали давні російські синоніми навіть у таких письменників, що великоруське їх походження жадному не підлягає сумніву. Складаючи свою енциклопедію — „Письмовникъ“, Курганов увів до нього „Русскій словотолкъ“, тоб-то тлумачний словник запозичених чи застарілих слів, котрі траплялися по пам'ятках сучасної літератури, але не цілком були зрозумілі для читачів того середнього кола, що доповнити їх освіту ставив він собі за мету. Тут він між иншим повідзначував низку полонізмів, радячи, як гарячий патріота, уникати чужих слів, як от: смакъ, жарта, ѳоноръ, то-що, коли поряд з ними є корінні російські: вкусъ, шутка,

честность, то-що¹⁾. Через те базуватися в своїх висновках на отаких окремих словах було-б з методологічного боку помилкою. Але й ігнорувати їх наявність теж не можна. Їх можна прирівняти до посередніх прилик. Сама собою одна посередня прилика — так що й нічого, але в своїй сукупності вони дають певну картину. Так само й сума полонізмів та українізмів, що трапляються в тексті „Заб. Часовъ“, свідчить про національність перекладача, а гебридні утворення, яких в перекладі чимало, виразно показують, як, не зважаючи на всенькі зусилля дотримати російської літературної мови, прохоплюється рідна стихія.

Відзначмо полонізми та українізми „Забавныхъ Часовъ“: прикладъ №№ 21, 182, 224; жарты № 276; шкода № 262; нешкодно № 228; шляхтичъ арк. I, №№ 37, 52, 214, 259, 330 і відповідно шляхтянка № 193, шляхетство №№ 35 (4 рази), 98, 129, 147, 185; шляхетный № 54, шляхетскій № 109, 316; маетность №№ 201, 288; талантовъ №№ 221 (двічі), 297; вага, важить № 241; вирши — *passim*; смачный № 324 та несмачный № 324; кляшторъ № 259; бископъ №№ 224, 225; Францишкъ (поруч із Францискъ) №№ 176, 189, 271, 272; малевали № 50; залежить № 138, 166; надъ мѣру № 201; по малу №№ 303, 351, 365; за малу № 356; черезъ то № 50, а ежели ни (зам. нѣтъ) № 44; замкнуты (заперты) № 183; добре (хорошо) №№ 6, 91, 144; я утекъ, онъ утекъ (я, онъ убѣжалъ), №№ 225, 324; сваритесь (ссоритесь) № 265; пихнулъ (толкнул) № 203; вдатися въ роскоши (роскошествовать) № 210; часте вживання для жін. р. една (зам. одна) і відповідно в окремих випадках для чол. і [сер. р. р.: однимъ разомъ № 317; однимъ кораблемъ № 13; однимъ лѣсомъ № 17; едчо (одно) № 8; ужина (жін. р.) № 168 (двічі)²⁾; форми наз. одн.: софиста № 11, поета №№ 69, 276; уживання місц. въ бани № 239; въ гори №№ 140, 143; на мори №№ 140; въ мори № 143; на земли № 211; на воли № 218; уживання таких займенникових форм, як: той младенець № 110; той (той) № 71; тая болѣзнь №№ 11, 57; тую №№ 16, 38, 43, 70, 89, 118, 132, 144, 190, 205; тоєю № 34; тоє мѣсто № 71, 222; перевага закінчення -ти в інфінітиві: получати № 72, спотыкаться № 33 і т. д.; дієслівні форми: побѣгъ (побѣжалъ) № 204; прибѣгла № 222; побѣгли № 271; выбѣгли № 80; заміна суфікса -ыва-, -ива-, через -ыва- (з пропущенням -ва- в формах тепер. часу): наказую № 12; сказуеть №№ 137, 277, 305, 309, (двічі), 322, 357; показуеть № 6, описуеть №№ 69, 130; удержуеть № 287; показується №№ 267, 323; показують №№ 78, 259; приписують №№ 72, 160, 231, 305,

¹⁾ Н. Кургановъ, Письмовникъ. Спб. 1796, стор. 288.

²⁾ Між иншим, П. Житецькій відзначає в „Дневнику“ Ханенка (1727—1753 рр.) вживання цієї форми і називає її „забавнымъ случаемъ“ переробки „великоруських слів „на малоросійській ладъ“. „Въ головѣ у автора мелькало малорусское слово вечера и оттого великорусское ужинъ превратился въ мнимо малорусское ужина“—дав. П. Житецькій, Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка. К. 1900, стор. 79. Може й справді оте „ужина“ — гебридне утворення, але наявність його і в „Заб. Часахъ“ показує, що воно було загальноживане на Україні в XVIII віці, а не було витвором Ханенка.

313, 342; наказуя № 116; показуя №№ 234, 289; показуючи арк. 1, №№ 2, 10, 78; показуемое № 238; вживання форми род. зам. вин., прим.: слушалъ нѣ-которыхъ диспуацій № 168; рѣка порицала источника № 115; добродѣтель воспросила денегъ № 55; тѣхъ денегъ посмотрѣтъ № 71; осматривать своихъ денегъ № 286; жаловаться на мене № 310; заколола себе № 310, себе охранять № 340 і т. д.¹⁾ і взагалі послідовне вживання займенникових форм: мене, тебе, себе, зам. мене, тебя, себя, чи мнѣ, тебѣ себѣ, прим.: сынъ мой не отъ мене, но отъ другого № 128; что до мене надлѣжить № 168, на мене № 233; ради мене № 265; у мене №№ 316, 334; у тебе №№ 171, 228; у себе № 365, отъ мене № 348; отъ тебе № 363; отъ себе № 334; изъ себе № 198; окрім того відзначимо й відділення зворотного займенника від дієслова: ся обрѣтати №№ 130, 311; ся обращаетъ № 22; ся попадаетъ № 356²⁾; і, нарешті, риму: смотрѣтъ та творить № 214, яка доводить, що для перекладача *тв = и*.

Гадаємо, що дані мови разом з тим фактом, що всі три відомі списки звязані з Україною, цілком виразно вказують на українське походження перекладача.

Переїдім тепер до питання, що являли собою „Забавные часы“ з погляду літературного.

За оригінал для них, як це видно з заголовку, був текст, випущений в „Колоніи 1624 году“, що видав його із підпису під „Дедикацією“ судячи, Матіяс Смітц. Скільки знаємо, видання цього року не відзначено в бібліографів; досі відомі були тільки Смітцівські видання з року 1609³⁾, 1622⁴⁾ та 1623⁵⁾. Отже коли дата нашого списку правдива, то німецький оригінал „Забавныхъ Часовъ“, як і багато інших видань (див. далі наш Бібліографічний список) уйшов з-під уваги дослідників давньої книжки.

Єдиний приступний для нас примірник німецького перекладу „L'Nore di ricreazione“, за яким нам доводилося порівнювати тексти, належить Державній Публічній Б-ці в Ленінграді і являє собою так само кельнське видання Матіяса Смітца. Титульна сторінка його читається так: L'Nore di ricreazione di M. Lodovico Guicciardini Patritio Florentino. Erquickstunden H. Ludwigs Guicciardini Burgers und Edelmans von Florents, etc. denen so beyde Sprachen su lehren begehren, zu nutz und Lieb also bey und neben ein ander getruckt. Durch Casparum Ens verteutst. Zu Cölln, bey Mat-

¹⁾ Див. №№ 3, 7, 69, 105, 115, 130, 142, 143, 165, 168, 170, 193, 196, 218, 234, 239, 253, 255, 264, 277, 291, 303, 307, 310, 316, 322, 324, 325, 328, 334, 340, 346 (трачі), 348, 349, 351.

²⁾ „Свободное употребленіе мѣстоименія ся при глаголахъ... составляетъ постоянную принадлежность книжной малорусской рѣчи XVII вѣка“ — П. Житецкій, Очеркъ літературной исторіи..., стор. 72.

³⁾ M. M. Deschamps et G. Brunet, Manuel du libraire et de l'amateur de livres. Supplément. T. I. A—A. Paris. 1878, стор. 578.

⁴⁾ Marchand, Dictionnaire historique, ou mémoires critiques et littéraires. T. I. A—I. A. La Haye, 1758, стор. 295.

⁵⁾ Graesse, Trésor de livres rares... т. III; 1863, стор. 178; Boele van Hensbroek, Lodovico Guicciardini, Descriptione di tutti i Paesi — Bassi. De oudste beschrijving der Nederlanden, in hare verschillende uitgaven en vertalinden beschouwd, стор. 14.

theysz Schmidts under der Nachtpforten“¹⁾). На жаль, визначити дату цього примірника не можна, бо на тому місці сильно стертий папір.

Але в кожному разі це не те видання, з котрого зроблений наш переклад. І то ось на якій підставі: своє видання „Erquickstunden“ М. Смітц присвячує „Dem Wolgebohrnen Herrn Hans Arnolden Grafen zu Manderscheidt und Blanckenheim, Herren zu Junckerradt und Erp“, а „Дедикація“ у „Заб. Часахъ“ заадресована „Сіятелнѣйшему и высокородному Госпоподину Графу Іогану Адолфу фон дауну наслѣднику фалкештейскому, оберштейскому и Брогскому“. Правда, за старих часів не рідкі випадки, коли різні примірники того самого видання присвячувано різним особам, але впевняти, що саме отаке явище маємо ми в даному разі, у нас немає жадної підстави²⁾.

Можна закинути, що коли „Erquickstunden“ Державної Публічної Б-ки не являють собою видання 1624 року, — то нам доводиться, характеризуєчи перекладарську маніру в „Заб. Часахъ“, порівнювати не той переклад, який вийшов з рук перекладачевих, з його німецьким оригіналом, — але пізніший, може де-в-чому попсований список із виданням, може де-в-чому відмінним від того, що було перед очима в перекладача. Та здається нам, що навряд чи це міняє суть справи. Недовга історія „Заб. Часовъ“ від моменту появи перекладу до 60—70 рр., якими датується наш повний рукопис, промовляє за тим, що навряд чи встигли вони підпасти якійсь переробці, вкороченням, чи подібній літературній зміні. З другого-ж боку наш досвід показує, що при перевиданні збірників, таких як „L'Ногє“, зміни їх складу хоч-би в формі пропущення окремих статтів, — дуже рідкі, а сам текст, як правило, передруковано звичайно без будь-яких відмін. Оці теоретичні міркування виправдуються цілком коли порівнювати тексти — настільки точно з усіх поглядів передає російський переклад свій німецький оригінал.

А що німецький оригінал нараховує близько 500 статтів, а в списках російського перекладу заступлені повністю („Заб. Часы“), чи в витягах („Вимѣтки“, „Витяги“) тільки перші 366 анекдот, то немає жадних даних судити про те, чи був взагалі закінчений переклад, а коли був, то що являла собою з кількісного і якісного боку друга його частина. Тому всі дальші наші висновки будуються тільки на підставі першої його збереженої половини.

У порівнянні з німецьким текстом, російський переклад проминає цілком отакі сім анекдот:

- 1) Стор. 157: Der Menschen schlecht und geringes wesen.

¹⁾ Оригінал набрано готицьким шрифтом.

²⁾ Відзначмо мимохідь, що в присвягній передмові Мат. Смітц каже про графа, що він парієть високих і славетних батьків (hohen, fůrtrefflichen Eltern), що в майбутньому він розгортатиме діяльність (...sich kůnftig auch im Werk erfinden) і квітка молодости його дасть прекрасні плоди, причому згадує титул його батька: „Herr Arnold, graf zů Manderscheidt und Blanckenheim, Herr zu Junckerrand, Da u n und Erp etc“, тоб-то батько молодого Арнольда був між иншим власником Давна, а як-раз цей маєток належить, судячи із „Дедикації“ патронові видання 1624 р.

2) Стр. 308: Der Jugendt vermessenheit hat kein raum bey den Philosophen.

3) Стр. 311: Eyffer bringt böse Früchten.

4) Стр. 324: Ein wolgestalt gemüt erleydet alles ungemach und unlust.

5) Ib.: Mit welchen Anfechtungen oder zuneigungen des Gemüts die dreÿ hollische Gottinnen Furiae genant, sich vergleichen.

6) Стр. 329: Die Natur des Menschen ist sehr schwerlich zu erkennen.

7) Стр. 331: Der Todt verschonet der Jungen so wenig als der Alten.

Відзначмо, що ці сім статтів різноманітні що-до свого змісту (1, 4, 6 — сентенції, 5 — опис і витлумачення трьох фурій, 2 — історична анекдота, 3 — коротка новеля) і нічим із решти складу не відзначаються; і через те не можна вловити, через віщо саме перекладач їх попроминав.

У №№ 228 і 229, що являють собою „Главнѣйшіє и забавнѣйшіє помянутаго Піодана (зам. Піована) пословицы“ та приповідки, взяті із „Боккиція“ (тоб-то Боккачіо), є теж по 2 прогалини¹⁾ і так само важко сказати, чим їх треба пояснювати. Так само нічим не обумовлена, а мабуть простою помилкою при переписуванні викликана перестанова двох приповідок: одна на місці другої в № 228²⁾.

Отже, зміна складу збірника шляхом пропуску окремих статтів надто незначна.

Таку саму близькість до тексту бачимо і що-до змісту. Із усього збірника ми могли відзначити тільки два виїнятки. Один із них — оповідання про перських жінок, що засоромили своїх синів і чоловіків, які втікали з поля бою, втратив у російському перекладі всяку гостроту і виразистість: різкий рух жінок, що закидають чоловікам їхню полохливість, і їдке їх запитання, чи не хтять вони для безпеки вернутися в черво своїх матерів³⁾, передано цілком безбарвно: „увѣдомилися о том (про втечу) жены ихъ, выбѣгли встрѣчатъ, и узрѣв ихъ сказали имъ в муже-

¹⁾ В № 228 проминуто з Erq. стр. 275: 1) Schenck ist gestorben, und Kom wider Ligt heftig Krank zu Bett nider.

2) Weib, Keib, Fraw, Kraw.

В № 229 — з Erq. стр. 279: Heimliche Sünd hat halb Ablasz;

та з стр. 281: Das beding bricht das Gesetz.

³⁾ Erq. стр. 275—276:

Kein Tugend ist auff diser Erd,
Die nicht durch Armut verderbt werd.
Wo überflüssig ist ein ding
Wirt man dess verdrüssig gering.

В рукоп. „Заб. Час.“ № 228:

Гдѣ какая вещь ест обилна,
там дешевизна ея силна
возможет добродѣтель всяку
убожество привесть ко мраку.

³⁾ Erq. стр. 94: Als solches jr Weiber vernommen, lieffen sie eylend jnen entgegen, und alsbald sie der selbigen ansichtig worden, huben sie das Gewandt vornen auff, unnd sagten mannlich zu jnen: wohin jr dapffere Kriegsleuth, wollet jr widerumb hier ein schlieffen da jr lang aussgeschloffen seyt? oder wo wölt jr euch, in aller rittnamen, bin verstecken?

ствѣнной бодрости: куды вы храбрые воины грядете, или паки вы в-домы свои идите: стыдно ест вамъ в покоѣ быть, понеже вы и такъ долго уже спали“¹⁾).

Але дивно, що, не пураючись в інших випадках слизьких жартів Гвіччярдіні, тут перекладач дає виклад ad usum delphini.

Друге, уже не таке значне відступлення від оригіналу — в передачі закону Лікургового про шлюбні стосунки між чоловіком і жінкою, де внесено критичну увагу з цього приводу²⁾). Інших змін тексту нам не трапилося, тоб-то і що-до змісту „Забавные Часы“ цілком відповідають своєму прототипові.

Переходимо тепер до характеристики того, як віддає російський переклад самий текст „Erquickstunden“.

Загальне вражіння, яке виносимо, порівнюючи російський переклад з німецьким оригіналом, — що це сумлінна робота людини, яка добре володіла і німецькою і російською мовою. Перекладач дає точний переклад не тільки в рядових випадках, але виявляє свідоме ставлення до тексту в окремих дрібницях. Отож, звертання до лисиці „lieber Bruder“ він передає через „любезная сестрица“³⁾); у загадці про рік у нього день і ніч, зважаючи на їх граматичний рід, уперсоніфіковані як „мужъ и жена“, коли тимчасом у німецького автора „der Tag und die Nacht“ механічно змальовані, відповідно до італійського тексту, в образі двох жінок⁴⁾); у тих випадках, де німецькі вірші перекладено прозою, слова „Vers, Reimen“, що йдуть перед ними, передано через „слово“, а в інших, де переклад віршовий, ми правильно маємо: „стихи, вирши“⁵⁾), то-що. Перекладач віддає часто цілком вільно навіть ідіотизми не піддаючись спокусі буквального перекладу. Так, Erq., стор. 257: *war er wie man sagt, hoch an das blatt kommen* — Заб. Часы, № 212: *в великую честь произошел*; Erq., стор. 274: *blieb derselbe mit einer langen Nasen* — Заб. Часы, № 227: *со стыдом отступилъ*; Erq., стор. 43: *auff freyen Fusz gesetzt* — Заб. Часы, № 41: *отпущень былъ на волю*. Далі, перекладаючи німецькі прислів'я, він або підшукує відповідне російське, або надає йому ритмічної, властивої звичайно прислів'ям, форми. Прим., Erq., стор. 117: *Nachdem einer säet, nachdem er mähet* — Заб. Часы, № 101: *Что посеешь, то и пожнешъ*; Erq., стор. 83: *Wer alles haben will, verleuhrt alles* — Заб. Часы, № 71: *Кто много желает, той много теряетъ*; Erq., стор. 279: *Der Mensch nemt wol ein ding für, aber Gott schickt und richtet alles* — Заб. Часы, № 229: *Человѣкъ предприемлет и предлагает, а Богъ располагаетъ*;

¹⁾ Заб. Час., № 80.

²⁾ Erq., стор. 161: *Sehr nutzlich ist es im Ehstand dasz man die Frucht desselbigen selten genieße* — Заб. Час. № 137: *Зѣло полѣзно естъ в супружествѣ рѣткое люботвореніе чинитъ*.

³⁾ Erq., стор. 83 — Заб. Час. № 70.

⁴⁾ Erq., стор. 390 — Заб. Час. № 308.

⁵⁾ Erq. стор. 50 — Заб. Час. № 45; Erq. стор. 72 — Заб. Час. № 62; Erq. стор. 159 — Заб. Час. № 135; Erq. стор. 165 — Заб. Час. № 140; Erq. стор. 202 — Заб. Час. № 169 і т. д.

Erq., стор. 260: Oftt kommen zusam die Leut, die Berg aber stehn still alzeit — Заб. Часы, № 214: Несходится гора с горою, люди жъ сходятся между собою.

Та не завжди російський переклад буває такий вдалий. У декотрих, правда виключних, випадках ми зустрічаємось із неправильним розумінням німецького слова. Отак двічі *sich kehren* зрозумів перекладач як *zurückkehren*. Через те в німецькому тексті мужик після довгих безрезультатних спроб здобути від адвоката пораду, здогадується, нарешті, прийти до нього з ягням і, коли адвокат, почувши бляння і зрозумівши, що мужик прийшов з гонораром, завдовольняє свого клієнта, то цей обертається до ягнати і дякує йому за резолюцію¹⁾. А в російському тексті, мужик, здобувши від адвоката пораду, „отшелъ домой и пришел к ягненку сказалъ к нему“²⁾. Тут не тільки темп оповідання зробився м'яв'іший, але й виходить навіть непогодженість з попереднім. Те саме і в № 68 „Заб. Часовъ“, де адвокат, обороняючи справу в суді, після відповіді прокурора на своє запитання „пошедь к судьямъ сказалъ...“ — в оригіналі (Erq., стор. 78): *Als bald kehrte sich der Advocat zu den Richtern und sagte*³⁾. Іноді вплив німецького тексту виявляється в невіддалому буквальному підборі слів при перекладі. Прим., Erq., стор. 128: *So kaum vier Jahr alt war* — Заб. Часы, № 109: *который едва 4 лет старъ былъ*; Erq., стор. 41: *Kam der Esel mit grosser Not darvon* — Заб. Часы, № 38: *а осель с нуждою избавился*; чи Erq., стор. 57: *Nachtessen* — Заб. Часы, № 51: *вечерняя пища*; там само: *sagte er in ein Ohr* — шепнулъ в ухо; Erq., стор. 164: *hanget an* — Заб. Часы, № 139: *зависитъ на*. Може, за вплив оригіналу вражати треба і отакі синтактичні звороти: Erq., стор. 122: *verbott ihm bey grosser straff dasz er nicht hinaus gehen sollte* — Заб. Часы, № 104: *запретилъ ему под штрафом изъ города впредь невыходить*; Erq., стор. 130: *welcher allzeit zu nemen, und nimmermehr zu geben pflag* — Заб. Часы, № 113: *который всегда принимаетъ, а давать никогда обыкъ*. Що-правда, Будде відзначує, що „прежде (тоб-то в XVIII в.) возможно было обходиться въ отрицательномъ предложени и однимъ отрицаниемъ, не повторяя послѣдняго при глаголь“⁴⁾.

Але всі ті нечисленні неточності та неправильності, що на них ми оце зупинилися, не порушують загального вражіння від „Забавныхъ Часовъ“: автор їх не тільки добре знав німецьку мову, але чудово володів і російською літературною мовою. Через те переклад його відзначається

¹⁾ Erq., стор. 21: *Wie nun der Bawr seinen bescheid bekommen, kehrt er sich zum Lämblin, und sprach...*

²⁾ Заб. Часы, № 21.

³⁾ Неправильний переклад (а зустрічається він двічі) слова *Ritter* (Erq., стор. 94) через ритторъ (Заб. Часы, № 82 Вим., арк. 317 зв.) пояснюється, очевидно, не через верозуміння слова, але як результат зорового вражіння від слова, бо далі знаходимо цілком доречний переклад „воинъ“, а в вишому випадку „кавалеръ“ (пор. напр.: Erq., стор. 79 — Заб. Часы, № 149).

⁴⁾ Е. В. Будде, Очеркъ исторіи современнаго литературнаго русскаго языка XVIII—XIX вѣка (Энцикл. слав. фил. подъ ред. В. Ягича вып. XII), стор. 111.

і порівнюючи легкістю стилю і точністю передачі. Наведім для порівняння хоч-би отакий німецький і російський текст:

Erq.,

стор. 29: Mancher verweyset einem andern ein gebrechen, damit er doch selbst beschafft.

Ein Krebs verwieset seinem Sohn mit bösen worten, dasz er nicht recht gehen könnte, unnd wann er gienge, er zuruck gienge. Darauff jhm der Sohn gantz ernstlich geantwortet: Vater, du redest wie ein Krebs mit zwey Meulern. Gehe du voran, so wil ich dir alsdann folgen.

Заб. Часы,

№ 27: Многие порицають другихъ в такихъ погрѣшеніяхъ, в которыхъ они сами находятъся.

Ракъ поносилъ своего сына злыми словами за то, что непрямо ходит, а ходитъ всѣгда задомъ, на что сынъ отцу ревностно отъщаль, Батюшко ты говоришь, аки ракъ двумя устами, види ты напередъ, а я послѣдую тебѣ.

Приклади не тільки близького й точного, а й просто буквального перекладу прозових статтів, зустрічаємо в збірнику на кожному кроці. Не накопичуючи їх у своїй характеристиці, зупинимось на тих випадках, де слідно певне оброблення німецького тексту. Іде воно в двох напрямках: вкорочення розтягlostів і надання більшої виразистости.

Наш перекладач виявляє виразну тенденцію пропускати подробиці, котрі занадто довгі або пстворюються, і тим спиняють хід оповідання. Приміром:

Erq.,

стор. 432: ...Dann dieweil es ungebürlich ist von demselbigen Freund oder Ladherrn Krametsvögel oder Rephüner, Lampreyer, oder anderen Wein zu fordern, dann den er uns fürgesetzt: so ist es demnach viel ungebürlicher von Gott disz oder jehnes mehr zubegehren dann er uns verleyhet...

стор. 167: Es war einer der ein gottlosz und schendtllich leben führte und viel todschläg unnd Diebstal begangen hette: also dasz deszwegen er dann endtlich bey einem scharpffen gericht in verhaftung gefallen, und zum galgen verurtheilt worden. Als er sich nu auff diesem (eussersten) Knopff befand, nam er sein zufucht zu dem bösen Feind...

Заб. Часы,

№ 337: ...Ибо когда не учтивству причтется то, ежели от призваншаго пріятеля сіе или иное требовать сверхъ предлагаемаго, то болше не подобающая вещь будетъ яшше что либо от Бога просятъ, нежели онъ намъ посылает...

№ 141: Нѣкій зѣло беззаконный человекъ творилъ многіе смерноубіствы, и татбы, такъ что еовманъ былъ и осужденъ къ вислицѣ, видя себе в такой бѣдѣ воспріялъ себѣ прибѣжище къ діаволу...¹⁾

¹⁾ Порівн. також: Erq., стор. 17 — Заб. Час., № 17; стор. 21 — № 22; стор. 43 — № 41 (вкорочено заголовок); стор. 69 — № 61; стор. 102 — № 87; стор. 127 — № 109; стор. 132 — № 116; стор. 171 — № 144; стор. 215 — № 180; стор. 250 — № 209; стор. 264 — № 218 і т. д.

Більша стислість російського тексту залежить ще від однієї обставини. Гаспар Енс, перекладаючи „L'Hore“ з італійського на німецьку мову, на кожному кроці на вислів одного поняття вживав по два й навіть по три синоніми, іноді щоб виточити тексти, а іноді щоб пояснити менше вживане слово частіше вживаним. Оце багатство синонімів робить його мову важкою й педантичною, а темп оповідань млявішим. Російський перекладач, лиш зрідка залишаючи обидва синоніми, звичайно систематично проминає один із них без перекладу: Erq., стор. 2: *Fortuna oder unglück* — Заб. Часы, № 2: фортуна; Erq., стор. 9: *erschrocklich und abschewlich* — Заб. Часы, № 10: страшлива; Erq., стор. 10: *übel oder unglück* — Заб. Часы, № 11: безщастіє; Erq., стор. 11: *nutslich und heilsam* — Заб. Часы, № 12: пол'заны; Erq., стор. 13: *versetzen und ausstehen* — Заб. Часы, № 14: отклонять і т. д.

Відступлення від такої тенденції надто нечисленні й поясніння собі знаходять у тому, що перекладач уважав іноді за потрібне рідше слово пояснити більш поширеним, прим. Заб. Часы, № 92: астрологъ или звѣздо-зритель; № 125: аліанція или союзъ; № 237: елементъ или стихія; № 38: избременятися или избавлятися і т. д. В інших випадках він, очевидно, цим передає якийсь тонкий, для нашого вуха сливе неловимий, відтінок: № 302: дружество и пріятельство; № 97: нещастіє или злуключеніє; № 15: бѣда или нужда і т. д.

Друга характеристична риса російського перекладу — більша його виразистість у порівнянні з німецьким оригіналом. Тут ми спостерегаємо в низці випадків іноді тільки просте підкреслення тієї чи іншої риси; прим. в Erq., стор. 57: один сенатор запрошує на вечерю Августа, який „aber gantz gering und schlecht, fast sonst täglichem Brauch nach tractiert worden, sagte — в Заб. Часахъ, № 51: призвавъ его к себѣ нѣкій ратманъ на вечернюю пишу, гдѣ было заготовлено просто против протчих дней“, чи Erq., стор. 68: *ein reicher Mann* — Заб. Часы, № 60: вельможный, богатый; Erq., стор. 118: *mit fertiger und listiger Antwort* — Заб. Часы, № 102: скорымъ, бодрымъ и лстивымъ (= хитрим) отвѣтом, то-що ¹⁾. В інших місцях ми зустрічаємо художній образ замість безбарвних слів німецького тексту. Порівняймо: Erq., стор. 1: Селянин, приобіцявши принести Юпітерові жертву, коли знайде, хто вкрав у нього ягня, зустрічає лева, deshalb er gantz erschrocken... sagte, — Заб. Часы, № 1: от того он весьма ужаснулся, и... возопилъ; Erq., стор. 155: *da sprach der Löw*, — Заб. Часы, № 133: левъ рыкнулъ; Erq., стор. 268: *setzte sich der Han auff einen Baum*, — Заб. Часы, № 222: взлѣтѣл петухъ на древо; Erq., стор. 316: довідавшись про страшну й цікаву новину, Папірієва мати *ist also bald sum hausz hinaus*

¹⁾ Пор. також: Erq., стор. 73: — у Зенона потопає корабель, на якого він *all sein Vermögen geladen*, — Заб. Часы, № 63: корабль его со всѣмъ товаромъ и пожитками; Erq., стор. 75: *liesse sie... jhren gemabel umbringen*, — Заб. Часы, № 64: приказала... царя а свого сурруга, убитъ; Erq., стор. 374: порівняння законів до павутини, що *die kleine Thierlein auffhalten*, — Заб. Часы, № 294: паутини мух и малыхъ козявокъ удерживаютъ, которые отъ бслыхъ съдаются.

geloffen, mit andern Frawen davon zusprechen, — Заб. Часы, № 255: побѣжала вонъ из двора с сосѣдками своими о том говорить, і т. д. ¹⁾ В одному випадку оповіданню надано більшої виразистости для російського читача тим, що чуже Trompetenklang заступлено „при барабанномъ боѣ“ — риса рідного побуту, але віднесена в перекладача до Асирії ²⁾.

Нарешті, вигідно відрізняє російський переклад тенденція заступати *oratio obliqua* через *oratio recta*. Особливо часто спостерегаємо це в байках, де через те замість млявого оповідання виступає жвавий діалог. Порівняймо прим., отакі тексти:

Егг.,

стор. 230: Die Fliege stritte mit der Ameisz, und gab für wie dasz sie Edel, die Ameisz aber unedel were, wie dz sie flogte, die Ameisz aber auff der Erde kroch, wie dasz sie in Könighen l'allästen wohne, die Ameisz aber in Hülinen und Krüfften, das Korn esse unnd wasser trincke, sie aber köstlich und wol lebte, unnd das ohne einige Arbeit ausszustehen. Darauff antwortet die Ameisz, wie dasz sie nicht unedel were, sondern jres geschlechts halben wol zu frieden: die Fliege sey wandelbar und umbschweiffend, sie aber beständig; das Korn, und das Wasser schmacke jr (der Ameissen) so wol, als der Fliegen der wein, und Pasteten: und zwar uberkomme und erwerbe sie solches nicht mit müssiggang, sondern mit fleisz und Arbeit. Sie (die Ameisz) seye sicher und jederman lieb und werth, und endlichen sey sie ein Exempel desz Fleisses, weil sie sich auff den Winter mit allerley notturfft versehe, und dann frölich davon lebe. Dagegen wer die Flieg von jedermann verhasset, lebe alzeit in gefahr und sorgen, und sey endlichen ein Exempler der Faulheit, sich

Заб. Часы,

№ 193: Муха спорила с муравьем я говорила: я шляхтянка, а ты простолюдин, понеже лѣтаю я, а ты по землѣ ползаешь, я и в царскихъ полатах живу, а ты в кустовниках рожь ѣшь, и пьешь воду. Я же питаюся и живу честно без труда, на что муравей отвѣщалъ: я не простолюдин но по природѣ моей доволен: ты муха ханжа, и скитаешься, а я постоянен, рожь и вода мнѣ велми вкусны паче вина и пирогов твоих, и я пишу свою не лѣнностію наживаю, но всегда в трудахъ обрѣтаюся, и я всегда безопасен, и всякъ мене любит и почитает. Я всѣм зѣрпало трудов, и к зимѣ всякою потребностію запасаяся, и тѣм весело живу. Вопротивъ же тебе муху всякъ ненавидит, ты живешь всегда в страхъ и опасеніи, и еще ты являешь на себѣ образъ лѣнности, на каждый день пишу себѣ промышляешь, а когда осен настает, не хочю говорить о зимѣ, то ты с голоду и холоду издыхаешь.

¹⁾ Пор. також: Егг., стор. 57: sagte er in ein Obr — Заб. Часы, № 51: шепнулъ в ухо; Егг., стор. 104: журавель витягае вовкові кістку з горла *vermittelst seines langen Kragens*, — Заб. Часы, № 89: вложу пюю свою в горло; кінець анекдоти Егг., стор. 75 — Заб. Часы, № 65; слова рибалки Егг., стор. 170 — Заб. Часы, № 143.

²⁾ Егг., стор. 400 — Заб. Часы, № 314. Одзначмо до речи, що перекладач узагалі при нагоді радо вживає звичайших для російського читача висловів: Царьградъ зам. Константинополь (Егг., стор. 153 — Заб. Часы, № 131), салтанъ — *turkischer Keyser* (Егг., стор. 48 — Заб. Часы, № 44).

allein von einem tag auff den
andern ernehrent, und folgendts
als der Herbst, wil geschweigen
der winter für handen, müsse sie
von hunger und kälte. sterben ¹⁾.

Всі ці відступлення від оригіналу: передача двох синонімів одним словом, проминення неістотних подробиць, підкреслювання тієї чи іншої риси, заміна безбарвних висловів більш образними, пряма мова, — роблять „Забавные Часы“, не зважаючи на постійне намагання перекладача буквально передавати текст, взагалі виразистішими, ніж „Erquickstunden“. І тільки в одиничних випадках російський текст більше м'який і розтягнений. Отож, Сократ, побачивши, що дві його жінки: Ксантіпа та Мірра почали битися, гукає до них у німецькому перекладі (Erq., стор. 334): was Teuffels solt jr anfangen, — в Заб. Часахъ (№ 265): почто вы сіе начинаете.

Коли в прозаїчних статтях „Забавныхъ Часовъ“ ми бачимо близький, взагалі точний, а проте для свого часу порівнюючи легкий переклад, то картина цілком змінюється, коли перейти до віршів. Вірш абсолютно не дається перекладачеві, він не може в вузькі його рамці вкласти думку свого оригіналу. Рідко, у виїяткових випадках, і тільки тоді, коли текст завбільшки невеличкий, щастить йому дати віршовий і рівночасно близький переклад ²⁾:

Erq., стор. 253:

Ein jeder der nach Ehren tracht,
Fleucht der Wollust und Liebes Macht.

або:

Erq., стор. 229:

Der Neidig allzeit mager wirt,
Wann seinem Nechsten guts gebürt.

Заб. Часы, № 210:

Всякъ кто чести жаелаетъ,
роскошь и похот отженяетъ.

Заб. Часы, № 192:

Завистный всегда всыхает,
Когда другим добро бываетъ ³⁾.

Із перекладів довших віршів одзначмо серед найудаліших — „о злых женах“:

Erq., стор. 459:

Sehr schrecklich seind die Wasserström,
Schrecklich ist das Meer ungestüm,
Erschrecklich ist ein grosses Fewr,
Grausam ist die Pest ungehewr.

Заб. Часы № 360:

Ужасенъ шум быстротечныхъ рѣкъ,
Страшится и моря человекъ.
Страшенъ есть огонь пламенно палаещъ,
Лют повѣтрія воздухъ вредяещъ.

¹⁾ Порівн. також: Erq., стор. 9 — Заб. Часы № 9; Erq., стор. 60 — Заб. Часы, № 54; Erq., стор. 61 — Заб. Часы, № 55; Erq., стор. 69 — Заб. Часы, № 62 і т. д.

²⁾ Там, де вірші німецького оригіналу передає він прозою, переклад зберегає всі риси прозового перекладу і, головне, намагання до точности перекладу.

³⁾ Див. також: Erq., стор. 6 (вірші Горація) — Заб. Часы, № 6; Erq., стор. 109 — Заб. Часы, № 94; Erq., стор. 186 — Заб. Часы № 155; Erq., стор. 219 (перша половина віршу) — Заб. Часы, № 184; Erq., стор. 300 — Заб. Часы, № 244; Erq., стор. 327 (латинський вірш Овідія) — Заб. Часы, № 261; Erq., стор. 359 — Заб. Часы, № 282; Erq., стор. 362 — Заб. Часы, № 284.

Die Armut thut ser weh und leid;
 Doch ist sawrer und bitterer weit,
 Ein böses Weib, vol Rach und Zorn,
 Weh dem dem ein solch ist beschorn.

Горестно убожество и гладь,
 все же сіе ест не безъ отрадь.
 Но множество золь изчисляя,
 всякъ усмотрит, что жена злая
 Веѣхъ злыхъ злѣе достойна естъ скрять.
 Горе мужу с таковою жить¹⁾.

Як бачимо, російський текст трохи розтягнений, у порівнянні з німецьким. Це типове для нашого перекладача. Один тільки раз укоротив він свій оригінал²⁾; а звичайно, щоб передати 4 рядки, йому треба 6³⁾, для 8—12⁴⁾ для 16—24⁵⁾, бо, не володіючи вільно віршем, не вміючи в його рамку втиснути оригінал, він затримується на місці і дає що-раз нові й непотрібні ампліфікації. Такий, приміром, переклад вірша про владу золота:

Erq., стор. 403:

Wann ich allein bin reich an gut,
 Ist gleich wie man mich heissen thut.
 Dann niemands fragt, ist dieser fromm,
 Sondern allein, hatt er Reichthumb?
 Man fragt auch ob ers habe schlecht,
 Und nicht obs gwonnen sey mit recht.
 Ein jeder wirt so viel geacht
 Als er heybringt an Gelt und Macht.
 Dem Menschen ist in allem Land
 Nichts haben un die gröste schand.

Заб. Часы, № 316:

Когда вижу себе богата,
 И много у мене ест злата,
 Какъ бы мене не называли,
 А хотяб и с грязью мѣшали:
 Однакожъ тогда я есмъ щастень,
 все, что похощу, творить властен:
 Того о мнѣ не вопрошаютъ
 добрый ли, но то искупаютъ,
 живуль я сыто и богато
 откудаб то ни было взято,
 весьма тот всѣмъ кажется рогать(?),
 Кто живетъ обилень и богать:
 Когда такова люди вѣдятъ,
 Потому какъ видятъ, такъ брѣдятъ:
 Ктожъ когда ничто не имѣетъ,
 Тотъ всюду со стыда краснѣетъ⁶⁾.

В інших випадках він навіть настільки відступає від оригіналу, що дає ніби нову варіацію, зберігаючи лиш основну тему і декотрі подробиці.

¹⁾ Пор., також Erq., стор. 207 — Заб. Часы, № 173 (перекручено тільки 2-й вірш); Erq., стор. 243 (вірші Данте) — Заб. Часы, № 201; Erq., стор. 247 — Заб. Часы, № 205; Erq., стор. 260 — Заб. Часы, № 214; Erq., стор. 298 — Заб. Часы, № 243; Erq., стор. 321 (вірші Аріосто і Лод. Аламані) — Заб. Часы, № 257; Erq., стор. 344 — Заб. Часы, № 272; Erq., стор. 430 — Заб. Часы, № 336; Erq., стор. 436 — Заб. Часы, № 340; Erq., стор. 461 (початок вірша Аріосто) — Заб. Часы, № 361.

²⁾ Erq., стор. 178 — Заб. Часы, № 148.

³⁾ Erq., стор. 365 — Заб. Часы, № 286; Erq., стор. 410 (вірш Петрарки) — Заб. Часы, № 322 й ин.

⁴⁾ Erq., стор. 410 (вірш Аріосто) — Заб. Часы, № 322; Erq., стор. 436 — Заб. Часы, № 340.

⁵⁾ Erq., стор., 352 — Заб. Часы, № 277.

⁶⁾ Так само Erq. стор., 421 — Заб. Часы, № 329.

Порівняймо, прим., опис „гнѣвливыя жены“:

Erg., стор. 456:

Ein zornig Weib in jhrẽm Mund
 Nichts hat dann Rach zu aller stund.
 Umb wenig Leids so man jhr thut
 Faszt sie hasz, Neid und grimmen Mut
 Es lasz jm auch keiner vorstehn
 Dasz sie wölle untergehn
 Mit weisem Raht. Sie übertrifft
 Der Aspis Schlangen Sommersch giff
 Gleich wie an dem Caspischen Meer
 Ein grausam wütend Tigerthier,
 Welches zerreisset also bald
 Was es betritt jung oder alt.
 Sie habe gleich recht oder nicht,
 Kein Schad oder Schand sie anflicht.
 Und ob man sie auch wol ermahnt,
 Halt sie doch alles für ein tandt.
 Sie spricht gantz zornig, thöricht, thumb,
 Ich wils also haben kurtzumb:
 Sie hat kein Gsatz noch vernunftt statt,
 Mein will musz gechehen mit der that.

Заб. Часы, № 356:

Что дѣлает жена сердита,
 Изъ рта своего ядовита,
 Мецет, не престанную злобу
 Тѣша свою злую особу:
 За мало что ей не по нраву,
 Не слѣдуя разуму здраву,
 Рвется, мятется, гнѣвом дышет,
 Как буря зѣлны волны движет:
 всякъ унять оу не хвалися,
 И с словомъ умным скоронися.
 Скорѣе Аспид, ядъ бросая
 Смирится, нежел жена злая:
 Она в гнѣвном своем задорѣ,
 Якоже при каспійском морѣ,
 Тигрос звѣр, свирѣпый все терзает
 Что ему ся ни поладаетъ:
 Когда она безумно злится,
 Ни чем тогда неумирится,
 Хотя оу увѣщаваютъ,
 Но уши ея невнимаютъ:
 Что тогда оная говоритъ,
 все то не так, какъ разум велит,
 Злу волю творит жена она,
 воля ей ест в мѣсто закона.

Таке саме вільне, навіть ще незалежніше, ставлення до оригіналу бачимо ми при перекладі філософських сентенцій Петрарки про смерть. Дуже близько віддавши початок, де говориться про її всемогутність, — у другій половині перекладач самостійно розвиває ідеї оригіналу:

Erg., стор. 353:

Und weil ich komm wanns man nicht acht,
 Hab ich viel Anschläg zu nicht gmacht.
 Drumb in ewerm letzten leben
 Last mich allzeit für euch schweben,
 Eh ich unglück und Bitterkeit
 Vermisch in euwer Süßigkeit.

Заб. Часы, № 277:

Многіе меня и нечая
 Видятся жизнь свою кончая:
 втуне сѹт все со мною споры
 отвожду и силны отпоры.
 Роскошь в печаль я претворяю,
 Когда свѣт очей затворяю.
 Будите убо вси опасны
 От моей косы ужасны.
 Когда жизни свѣт западает
 То лукъ мой конецъ навождает.

Всі ці образи: „отводить отпоры“, „претворять роскошь въ печаль“, „затворять свѣтъ очей“, „коса“ і „лукъ“, „свѣтъ жизни“ — все це привніс уже перекладач, як відгук своєї давньої лектури. „Забавные Часы“ дають скількись прикладів на отаке оброблення віршового тексту ¹⁾.

¹⁾ Порів. так само: Erg., стор., 121 — Заб. Часы, № 103; Erg. стор. 137 — Заб. Часы, № 118; Erg., стор. 139 — Заб. Часы, № 135; Erg., стор. 166 (вірші Проперція та Аламані) —

Таким чином, коли для прозаїчних статтів нашого збірника характеристичний точний переклад з ухилом у бік більшої стислості й виразистості, то для віршових перекладів типовіше поширення тексту, його ампліфікація, варіяція основної теми з доданням утертих поетичних трафаретів, на зразок показаних вище. Навряд чи ця відмінність у перекладі промовляє за тим, що проза й вірші належать різним особам. Ні, швидше проза легше давалася перекладачеві, а вимучені здебільша віршові спроби свідчать тільки про малі його здатності, як псета.

Хто був перекладач „Забавныхъ Часовъ“ — не відомо, але детальне порівняння російського тексту з німецьким його оригіналом дає деякий, що правда, бідний матеріал, який дозволяє судити про ступінь і характер його освіти і, значить, зробити висновок про приналежність його до певного стану.

Де й як вивчив він німецьку мову, сказати не можна, але, очевидно, володів він нею практично і навіть, може, бував за кордоном: промовляє за це його знайомство з грошовою системою Західньої Європи. Так, натрапляючи в оригіналі на назви монетних одиниць, він іноді переводить їх відповідно до російської валюти: Ducaten через дукаты ¹⁾ та через червонці ²⁾, Heller та Pfennig — через полушку ³⁾, а іноді замінює одну чужу назву іншою: Kronen передає то через кронні ⁴⁾, то через талери ⁵⁾.

Окрім німецької, вільно володів він мовою латинською, що, звичайно, характерне для XVIII віку. Йому жадних не робить труднощів перекладати латинські сентенції та вірші, чи точніш робить лиш настільки, наскільки для нього взагалі важко дається віршова форма. Через те, раз він досить вдало передає оригінал: Vivitur ingeina, Caetera mortis erunt (Erq., стор. 327) отаким двовіршем:

Духъ живъ есть и не умирает,
Протчее же все погибаетъ

(Заб. Часы, № 261).

Але в інших переклад йому не щастить. Пор. прим.: Tristia cuncta exuperat aut animo aut amico (Erq., стор. 418) і

Изрядно ест печаль побѣждать,
Кои могут скорбныхъ утѣшать:
Или духомъ в той терпѣливымъ
или своимъ другомъ неустивымъ

(Заб. Часы, № 327).

Заб. Часы, № 140; Erq., стор. 194 — Заб. Часы, № 163; Erq., стор. 202 — Заб. Часы, № 169; Erq., стор. 233 — Заб. Часы, № 194; Erq., стор. 289 — Заб. Часы, № 235; Erq., стор. 386 — Заб. Часы, № 304; Erq., стор. 388 — Заб. Часы, № 306; Erq., стор. 397 — Заб. Часы, № 311; Erq., стор. 418 — Заб. Часы, № 327; Erq., стор. 461 — Заб. Часы, № 361.

¹⁾ Erq., стор. 216 — Заб. Часы, № 181; Erq., стор. 323 — Заб. Часы, № 259.

²⁾ Erq., стор. 84 — Заб. Часы, № 71; Erq., стор. 94 (фактично 96) — Заб. Часы, № 82; Erq., стор. 148 — Заб. Часы, № 128; Erq., стор. 198 — Заб. Часы, № 165.

³⁾ Erq., стор. 299 — Заб. Часы, № 244; Erq., стор. 419 — Заб. Часы, № 328; Erq., стор. 427 — Заб. Часы, № 334.

⁴⁾ Erq., стор. 69 — Заб. Часы, № 61.

⁵⁾ Erq., стор. 182 — Заб. Часы, № 152; Erq., стор. 261 — Заб. Часы, № 215.

Судячи з декотрих вставок, перекладач мав деякі знання в царині античності та географії. Не зупинятимемося на таких загальновідомих відомостях, як те, що за покровительку кохання вважали Венеру¹⁾, чи те, що Олександр Великий інакше зветься Олександром Македонським²⁾, відзначмо, як показовіше, от що: в анекдоті про Солона перекладач од себе додає „законодавець“³⁾, слово „Raht“ у статті з римської історії передано через „сенатъ“⁴⁾; говорячи про вибори за допомогою бобу, він пояснює — „т. е. жеребьями“⁵⁾; наводячи оповідання про Папірія, він самостійно витлумачує надане йому прізвисьце „Претекстат.“ „ради украшеної одежы своеї Порфірою, которую онъ носилъ“⁶⁾; скити в історії про Даріїв похід для нього — „татары“⁷⁾.

Нарешті, характеризує перекладача і сама мова перекладу. Як ми знаємо, він добре володів російською літературною мовою, настільки добре, що національна стихія прохоплюється тільки зрідка, і на перший погляд пам'ятка не виділяється мовою з гурту інших пам'яток того століття. З другого-ж боку, коли вчитатися в текст, то виявиться таке багатство церковно-слов'янських і такі архаїзми, які свідчать про церковно-слов'янську лектуру перекладача. Нема чого й казати про загальноновживані слова на зразок: аще, понеже, егда, паче, толико, зѣло, отвѣщаль, приємлетъ, обрѣтатся, отринуть, похощете, елень, чрево й ин., чи про вживання кличної форми, що властива й українській мові: сыне № 3, Диогене № 200, лицемѣре № 203, Аристодеме № 212, брате № 279 і т. п., а також про відгомін церковно-слов'янської відміни в таких випадках, як клич. жителіе № 335; род. противъ печалѣхъ арк. 1; дав. людемъ № 104, № 199, слушателемъ № 111; місц. въ народѣхъ № 247, въ случаехъ № 197, 239, въ мыслѣхъ № 130, въ людехъ № 104, 140, то-що; ми одзначимо вживання і рідкіших слів, прим. часто вреда (назв. ж. р.), остень, устенъ (род. від устнѣ)⁸⁾ й інші.

Коли зважити нахил до, іноді навіть вишуканих, церковно-слов'янських, як „устень“, знання латинської мови, деякі, — оскільки вони змогли виявитися, знання в царині античності, знайомство з мистецтвом віршової поезії, і, нарешті, той факт, що для передачі понять „вища школа“, „університет“ „Забавные Часы“ вживають слова „академія“, — то все це в своїй сукупності каже припускати, що свою освіченість виніс перекладач із якогось колегіюма, семінарії, чи може навіть із Академії, і наміжав, мабуть, походженням своїм до духівницького стану. Між іншим са-

1) Егд., стор. 189 — Заб. Часы, № 159.

2) Замінюється в Заб. Часахъ дуже часто; пор. Егд., стор. 12 — Заб. Часы, № 13; Егд., стор. 36 — Заб. Часы, № 36 і т. д.

3) Егд., стор. 307 — Заб. Часы, № 251.

4) Егд., стор. 318 — Заб. Часы, № 255.

5) Егд., стор. 63 — Заб. Часы, № 57.

6) Егд., стор. 318 — Заб. Часы, № 255.

7) Егд., стор. 214 — Заб. Часы, № 179.

8) Заб. Часы, № 361.

мий характер „Забавныхъ Часовъ“, у порівнянні з іншими аналогічними сучасними збірниками, теж підтверджує останній здогад. Як ми знаємо, в „L'Nore di ricreazione“ такі сильні були моралістичні тенденції, що навіть далеко не повчальні статті мають, як заголовок, моралізаторські сентенції¹⁾. Оті постійні моралізаторські афоризми, а також давній, ще середньовічний, погляд на жінку, що позначився і в доборі анекдот та віршів про її пороки²⁾, — все це, природня річ, повинно було зупинити на собі увагу й припасти до смаку саме особі з духівницького стану. Але це — не мешканець глухої закутини. Основне знання російської і німецької мови дозволяє припускати, що перекладач був причетний до тієї підвищеної культури, що властива тільки для більших міських осередків.

Цими увагами про перекладача доводиться обмежитись через брак будь-яких інших, окрім добутих із самого тексту, даних.

Цікаве тепер питання, чому при загальному в XVIII в. тяжінню до апофтегми та анекдоти всякого роду, збірник наш залишився ненадрукований, ба навіть не набув помітного поширення шляхом рукописної традиції.

Те, що „Забавные Часы“ залишилися недруковані, пояснюється дуже легко — тим, що взагалі більш чи менш систематичне друкування книжок світського змісту почалося на Україні досить пізно, — наприкінці XVIII в., чи навіть точніше (в широких розмірах) у XIX. Наведім отаку довідку про друкування гражданським шрифтом на території України в XVIII в. Перша що-до часу, закладена 1764 чи 1765 року у „крѣпости св. Елисаветы“ (пізніш Лизавет) і перенесена згодом до Кременчука друкарня видала, очевидно, одну тільки книжку легкого змісту — комедію Чертова: „Кофейный Домъ“. Інші її видання — цілком невідомі, а з того часу, як перейшла вона до видання „приказа общественного призрѣнія“, вся продукція її, як про це архієпископ повідомляв 1786 р. Синод, обмежувалася друкуванням пашпортів, подорожніх, ярликів на викуп шинкових зборів, то-що³⁾. Відкриття другої що-до часу української друкарні, що працювала гражданським шрифтом, припадає на 1787 рік, коли „высочайшимъ“ указом дозволено було Київській Духовній Академії завести при Києво-Печерській Лаврі печатню для друкування книжок російською й чужими мовами. Але-ж вона, та це було й цілком природньо, обслуговувала виключно потреби Академії та київської єпархії, випускаючи під-

¹⁾ Див. характеристику „L'Nore“ на початку попереднього розділу.

²⁾ Див. Заб. Часы, № 353: Жены не имѣютъ средствености и умѣренности в своихъ желаніяхъ и склонностяхъ; № 354: О женской слабости, какъ чрезъ оную мужъ искушается; № 356: Описание гѣвлизыя жены; № 358: Нѣкоторые почитаютъ женъ за неприятную и вредную вещь; № 359: Какое мнѣніе древле о женитбѣ имѣла; № 360: Ничто болезненнѣе и несноснѣе какъ алая жена; № 361: Мнѣніе нѣкоторыхъ философовъ, что касается до женъ, — і по інших місцях збірника.

³⁾ В. Семеновъ, Литературная и книгопечатная дѣятельность въ провинціи въ концѣ XVIII-го и въ началѣ XIX вѣковъ — „Русск. Библиофилъ“, 1911, VI, стор. 27—29; його - ж: Дополнительные материалы для исторіи правительственныхъ типографій XVIII и начала XIX в. — „Рус. Библиофилъ“, 1913, VII, стор. 60—64.

ручники, місяцеслови, описи Лаври та казання¹⁾. Дальша в хронологічному порядку — це переведена до Катеринослава й передана тут у відання „приказа общественного призрѣнія“ похідна друкарня кн. Потьомкіна. Продукція її була надзвичайно обмежена, принаймні від 1793 р. до кінця XVIII віку вийшла одна тільки книжка²⁾. На той-таки 1793 рік припадає відкриття друкарні в Харкові. Правда, ще в 1769 р. була думка утворити друкарню при Харківському Духовному Колегіумі, але вона так і не здійснилася³⁾, і тільки мало не через четвертину століття місто збагатилося на друкарню, яку завів „приказъ общественного призрѣнія“. Але обслуговувала вона потреби губерського правління і до початку XIX в. не випустила жадної книжки белетристичного змісту⁴⁾. Нарешті, так звана „Черноморская Адмиралтейская типографія“, що функціонувала в Миколаїві з 1798 року, не дала нічого окрім творів двох місцевих письменників: Захарьїна та Боброва, та книжок, котрі служили для потреб штурманської школи та флоту⁵⁾.

Коли про продукцію названих друкарень дійшли певні звістки, то що-до Чернігівської й Кам'янець-Подільської — невідомо нічого окрім дат їх заснування (1797 та 1798 рр.). Навряд чи можна через це припускати, щоб у них була розвинена книгодрукарська діяльність⁶⁾. Правдоподібно, вони, як і попередні, засновані були, щоб обслуговувати урядові потреби⁷⁾.

Таким чином, коли письменники та перекладачі, що працювали в Росії, могли так чи інакше сподіватися на видання своїх праць чи в столицях, де кипіла жваво друкарська діяльність (прим., за доби розцвіту приватної ініціативи в 80-х рр. у Москві було 5, а в Спб. до 8 друкарень⁸⁾, чи в місцевих печатнях, що часто дуже енергійно випускали книги, то для рядового українського прихильника письменства XVIII в. побачити труд свій пропущеним через друкарський варстат було справою важкою, складною, а при браку звязків, то навіть неможливою⁹⁾.

¹⁾ В. Семеновиковъ, Литературная и книгопечатная дѣятельность — „Русск. Библиофилъ“, 1911, VII, стор. 16—18.

²⁾ *Ib.*, стор. 40—41; його-ж: Библиогр. списокъ книгъ, напечатанныхъ въ провинціи со времени возникновенія гражд. типографій по 1807 г. — „Рус. Библиофилъ“, 1912, II, стор. 77.

³⁾ В. Семеновиковъ, Литерат. и книгопечатн. дѣятельность... — „Рус. Библиофилъ“, 1911, VII, стор. 41—42.

⁴⁾ В. Семеновиковъ, Библиографическій списокъ книгъ... — „Рус. Библиофилъ“, 1912, III, стор. 36.

⁵⁾ В. Семеновиковъ, Литер. и книгопечатн. дѣятельность... — „Рус. Библиофилъ“, 1911, VIII, стор. 35—37.

⁶⁾ *Id.*, — „Рус. Вибл.“, 1911, VI, стор. 19.

⁷⁾ *Ibid.*, стор. 18—19. ⁸⁾ *Ibid.*, стор. 22.

⁹⁾ Звичайно, і з маси українців, що в XVIII в. тягнуться на північ, виділялися щасливці, що прокладали собі дорогу до найвищих державних постів (Завадовський, Безбородько, Трощинський), чи ввійшли в загальну колію літературного руху і подвигалися на російському літературному полі (Кондратович, Козицький, Емин, Рубан, Сікарьов, Сохадський й ин.). — П. Ж и т е ц к и й, Энеида Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка. К. 1900, стор. 35.

Коли так стояла справа за розцвіту друкарської діяльності, то переклад, зроблений у 60-х роках, міг, звичайно, рахувати тільки на поширення шляхом рукописної традиції.

Як це ми вже знаємо, „Забавные Часы“ дійшли всього в трьох списках. Скромна ця цифра говорить ніби про їх, порівнюючи, малу популярність. А проте, здавалося-б, слід було-б сподіватися инакшого: широка публіка цілком ясно виявляла вподобання до анекдотичної лектури, і такі збірники, як ще до-Петрівські „Апоетегматы“, пізніше „Товарищъ Разумный и Замысловатый“, „Письмовникъ“ Курганова й ин., як це ми знаємо, і вимагали що-раз нових перевидань, і розходилися в рукописних списках і по Росії і по Укїаїні. У „Забавныхъ Часахъ“ читач знаходив не тільки однаковий з названими збірниками матеріал, але й просто низку статтів, що мало не буквально збігалися з ними. Ми не торкатимемося „Апоетегматъ“, бо батьком такого характеру збірників був Еразм Ротердамський, сепосередне джерело і для Гвіччярдні — звідсіля спільність їх складу, ми наведемо тільки цифру статтів „Забавныхъ Часовъ“, що збігаються з статтями декотрих найпопулярніших російських збірників: до 83 збігів із „Товарищемъ Разумнымъ и Замысловатымъ“ (перші дві частині); до 51 — з „Письмовникомъ“ і до 54 — із „Демокритусомъ смѣющимся“¹⁾.

Та коли своїм матеріалом „Забавные Часы“ були такі близькі до инших сучасних збірників анекдот, то можна поміж ними відзначити і велику відмінність: як ми бачили в попередньому розділі, „L'Heure de recreation“ Гвіччярдні виділялися серед аналогічних збірок своїм яскраво виявленим моралістичним ухилом. Не тільки $\frac{1}{4}$ всієї цієї книжки одведено було під сентенції, — а й мало не кожна стаття, навіть вільного змісту, мала за заголовок відповідний повчальний афоризм, а це — при короткості статтів — надавало „L'Heure“ певної фізіономії.

Гадаємо, що не зважаючи на всенький нахил до моралізаторського, наш читач XVIII в. охтітніш удавався до таких збірників, де оповідання не переборщене моралізацією, де воно виступає і виразистіше, і читкіше і в таким чином справді „забавне“. Коли так, то зайва моралізація „Забавныхъ Часовъ“ повинна була шкодити їх популярності, і вони не могли через це конкурувати ні з „Апоетегматами“, ні з „Товарищемъ Разумнымъ и Замысловатымъ“, ні з Курганівським „Письмовникомъ“. Нагадаймо до речі, що вже раніші „Вимѣтки“ часто відкидають заголовок-сентенцію, а пізніші „Витяги“ проводять уже це послідовно протягом усього тексту.

Та, звичайно, може невеличка кількість відомих збережених списків справа випадкова, може детально дослідивши численні розкидані по різних бібліотеках змішані збірники XVIII в., знайдено буде новий матеріал

¹⁾ Даємо цифри, здобуті з зіставлення повного тексту німецького оригіналу „Забавныхъ Часовъ“ з російськими збірниками, через те, що найправдоподібніше наш список випадково уривається на середині 366 анекдотів і не дає через те уявлення про склад повного перекладу.

для висновків про популярність „L'Heure di recreatione“ на українському і, може, на російському ґрунті.

Відзначмо тут до речі, що низку анекдот „L'Heure“ використав був Семенов для перших двох частин „Товарища Разумнаго и Замысловатаго“. Тим і пояснюється значна, наведена в нас вище, цифра (83) спільних статтів. Але російський складач, як про це можна судити на підставі вжитої в нього в передмові форми імення „Гишардент“, знав французький текст „L'Heure“. На жаль, через брак потрібних видань, не можна встановити, чи користувався Семенов повним перекладом 1609 року¹⁾, чи може збірничком: *Contes et historiettes divertissantes, tirées de Sieur Guichardin et autres, avec plusieurs dialogues en italien et en français par le sieur Pompe*. Paris, 1688 р. (2-ге збільшене видання 1693 р.), куди, очевидно, увійшли тільки витяги з „L'Heure“ чи з „Detti et Fatti“. Таким чином, визначити ступінь залежності „Товарища Разумнаго и Замысловатаго“ від Гвіччярдіні не можна, але сам факт залежності його від збірника італійського автора цілком безперечний.

Коли навіть популярність „Забавныхъ Часовъ“ була менша, ніж можна було-б сподіватися, то це не позбавляє їх інтересу в очах історика культури і письменства. Для першого мовна сторона трьох списків цілком виразно малює картину що-раз більшої русифікації України в другій половині XVIII віку. Коли перекладач, при всьому своєму бажанні дотримати російської літературної мови, не може приховати національного свого обличчя, коли у писаря найстаршого списку раз-у-раз, то тут, то там, у помилках проти прийнятих норм російської мови прохоплюються фонетичні особливості його говірки; коли в безпретенсійних, для себе самого писаних „Вимѣткахъ“ українська стихія проступає ще різкіш і яскравіше, то за яких 15—20 років автор „Витягів“ навіть у тих випадках, коли цілком самостійно переказує байку, прекрасно користується російською мовою, і коли-б не заміна зрідка *и* через *ы*, то навіть не можна було-б визначити його національність. Тоб-то перед нами той самий шлях, що і в графіці цих рукописів: від почерку з більш чи менш яскраво виявленими українськими особливостями, але з значним впливом великоруського скоропису, — до безобличного з національного погляду почерку 80-х років.

Для історика літератури поява і поширення „Забавныхъ Часовъ“ цікаві як вияв смаку українського читача другої половини XVIII віку, причому читача з високими порівнюючи культурними потребами, як про це свідчить склад тих збірників мішаного характеру, куда входять „Вимѣтки“ та „Витяги“. Очевидячки, і нашого перекладача, і нашого читача, як і Belleforest, Pomp'a, Ens'a, Смітца й ин., перекладачів, видавців, та шанувальників „L'Heure di recreatione“, притягло до цієї збірки сполучення

¹⁾ Heures de recreation ou les fleurs des apophthegmes ou les dits et faits notables, recueillies par L. Guichardin et traduit de l'italien en françois par M. P. B. P. Paris. N. Bonfons 1609. Мабуть той самий переклад використано в виданнях 1610, 1624 і 1636 рр.

приємного з корисним: серйозної, авторитетом давніх філософів освяченої сентенції, історичної анекдоти з рисами з життя героїв і діячів античного й нового часу, дотепного іноді навіть обценного жарту та забавного сюжету. Все це, викладене до того в формі коротеньких, іноді на 2—3 рядки, статейок, що не вимагають ні багато часу, ні великого напруження уваги, що легко залишаються в пам'яті через відсутність деталей і що їх можна через те до речі застосувати в живій розмові, — припало до душі, і таким чином твір далекого італійського письменника XVI віку увійшов, два століття потім, у літературну сім'ю аналогічних збірників російською мовою.

Олена Маслова.

(Далі буде).

Звістки чужоземців, як історичне джерело.

Писання сучасників чужоземців становлять великої ваги джерело, щоб відтворити минуле України й Росії, надто за ті століття, від яких до нас зацілили тільки нужденні отчизні писані пам'ятки. Саме оповідання арабських письменників про перші віки існування „руського“ народу являють собою дуже цінний матеріал, який досі ще не до краю опрацьовано і який жде ще не одного невтомного талановитого працівника, що-б дослідив і навіть розшукав нові, невідомі ще нам, арабські рукописи, поширивши тим коло наших, загалом кажучи вбогих, відомостей про стародавню Русь. Наступні віки, не менше бідні на місцеві пам'ятки, теж під рукою вдумливого вченого можуть видобути дуже багато цінного з записок мандрівників, що одвідували тоді Східню Европу. Праці Барбаро й Контаріні висвітлять XV вік докладніш, ніж обмежене число зацілених до нас російських джерел. Те саме треба сказати й за XVI вік. І навіть XVII вік, дарма що подає нам величезні скарби московських документів, не може перебутися без уважливого студіювання повідомлень чужоземців, що часто в деяких питаннях становлять єдине свідцтво.

Різноманітні були причини, що спонукали чужинців одвідувати Східню Европу. Не раз випадкові обставини закидали в її межі чужоземців, напр., Контаріні, Рубруквіса. Але більшість одвідувала Росію з торговельною або політичною метою.

Коли в XVI в. Московія, внутрішньо вже зміцніла, починає відгравати в Европі політичну роль, сусідні й дальші держави пильну звертають на неї увагу. Турецькі й польські справи не раз викликають посольства з Відня, питання балтицько-архангельське — посольства данські, шведські й англійські, мотиви релігійні — місії з Риму. Після Лихоліття („Смуть“), завдяки новим міжнароднім стосункам і швидкому розвитку світової торгівлі, Росія ще більше зацікавила європейські держави. Безперечні природні багатства Росії, вигоди її географічного положення на шляху до казкових Індії й Китаю, могутність Росії, що своїми силами могла впливати на перекроювання політичної мапи найближчої Європи — усе це сприяло тому, що Москву дуже часто одвідували послы західніх держав. Через те від XVI віку в нас збереглося не менше як 80 чужоземних записок, а від XVII — не менше як 160, тоб-то вдвоє більше. Деякі чужинці навіть залишалися жити в Росії на багато років і посиляли звідси своїм урядам реляції (донесіння) про московські справи. Такі

реляції, з яких можна назвати шведські та єзуїтські з XVII віку, мають велику цінність. Але ще більше пощастило росіянам, коли Росію одвідали Месрберг і надто Пальмквіст, що після них залишилися альбоми різноманітних малюнків з московського життя, разом з малюнками Олеарія й Герберштейна вони дають нам наочне, мало не єдине в своєму роді уявлення про те, чим була тоді Росія.

З мандрівників XVI віку особливо відзначають Герберштейна й англійців, поміж ними Флетчера, з XVII віку Олеарія, Месрберга та інших, але це, певна річ, наслідок однобічних студій над численними творами чужинців; здебільша-ж вони нам невідомі й ховають у собі дані дуже для нас цінні. Треба взяти на увагу, що між широкою публікою ставали популярними не суто-наукові, до легкого читання нудні твори мандрівників, а написані художньо, метким пером автора, що вмів часом прибрати своє оповідання в романічні шати. До таких писань треба зачислити твори Герберштейна та Олеарія. А Барберіні з своїми надзвичайно цікавими записками про економічне життя Москви, Кільбургер з своїм сухим трактатом про російську торгівлю та інші до них подібні — не могли свого часу знайти видавців. Численні-ж твори й реляції навіть і не призначалися для широкої публіки, знайшовши собі затишний притулок у державних архівах. А втім силу-силенну чужоземних писань не тільки видрукувано в оригіналі, а навіть перекладено на інші мови. Нещодавно В. Кордт видав цінну працю „Чужоземні подорожні по Східній Європі до 1700 р.“ (Збірник Істор.-Філол. Від. У.А.Н., № 38, 1926 р.)¹⁾, а раніш С. Мінцлов виконав величезну роботу, склавши „Обзоръ записокъ, дневн., воспом., писемъ и путешествій, относящихся къ ист. Рос. и напеч. на рус. яз.“ (Новг., 1911—1912 гг.)²⁾. Але й тепер не втратила значіння монографія Ф. Аделунга, видана ще 1846 р. — „Критико-литерат. обзоръіне путешественниковъ по Россіи и ихъ сочиненій“ (СПБ), премійована великою Демидівською премією.

Ті російські переклади творів чужинців, які ми маємо на нинішній день, не варті того, щоб ставитися до них однаково. Багато перекладів мають великі хиби, що повстали через незнання методології. З видань добрих одзначу „Посольство К. ф.-Кленка“, переклад Ловягіна, „Описание путешествія въ Московію Олеарія“, переклад того-ж-таки Ловягіна та декотрі інші. До поганих видань з нових (XX ст.) треба зарахувати твори Флетчера й Коллінса в аби-якому перекладі Семеновича. На Флетчера в виданні Суворіна був такий великий попит, що довелося випустити одно за одним три видання. А втім текст його не вартий такого поширення і звичайний механічний передрук давнього, півчварта віку тому зробленого перекладу, може викликати тільки великий жаль. Але той факт, що була потреба в трьох виданнях, пояснюється

¹⁾ В. Курц, „Україна“, 1927, № 1—2, с. 206, Критика.

²⁾ В. Курц — рецензія на С. Мінцлова — „Ж. М. Нар. Просв.“, 1912. VII, с. 147.

не так науковими інтересами, як часом видання цієї книги (1905—1906 рр.), коли суспільство жило невиразними сподіванками, головне тим, що, як багатозначно каже видавець у передмові до своєї видання, „книга Чтеній (1848 року, де вперше цей переклад надрукував Бодянський) была конфіскована, а самъ Бодянскій переведень въ Казанскій университетъ“. Оскільки це видання може відповідати суворим вимогам ученого, видно хоч-би з того уступу в творі, де автор каже про поділ московського управління „на четверти“. Література давно вже відзначила неточність перекладу цього речення, але в останньому виданні ми знаходимо його знову.

Щоб видавати переклади або оригінальний текст чужоземних мандрівників, треба знати, як їх слід видавати.

Насамперед такі видання вимагають суто-критичного до них ставлення. Без цього чужоземні звістки не матимуть для нас ваги і цінність їх буде надто сумнівна.

Треба переводити критику зовнішню і внутрішню.

Першій критиці повинні підлягати зовнішні сторони пам'ятки. Не обізнавшись з усіма, які є, рукописами й друкованими виданнями, не порівнявши їх одно з одним, щоб виявити їх вартість, не можна братися до перекладу чи до видання оригінального тексту. Коли маємо кілька рукописів, то повинні визначити, котрий з них основний, а котрі тільки списки з нього і які в них пороблено зміни та додатки. Коли-ж є скількись друкованих видань, треба з'ясувати, котре з них краще, тому що не завжди перше видання буває цінніше, знов-же наступні видання можуть бути гірші від попередніх, залежно від того, хто й як видавав. Наприклад, у Олеарія портрет царя в I виданні 1647 р. мало скидається на портрет у VI виданні 1696 р. Книгу Олеарія видано в XVII віці шість разів. II видання 1656 року переробив і доповнив сам Олеарій, а дальші видання були тільки передруки з цього. Отож Ловягін зробив цілком слушно, переклавши друге, а не инше видання. А втім малюнки взяв він з I видання, додавши з II тільки нові малюнки; думка в нього була цілком правдива: перші що-до часу зариси ближчі до дійсности, ніж пізніші. Так само добре робив Юрій Толстой, коли, перекладаючи записки Горсея, заразом порівнював три тексти, тимчасом як Білозерська, переклад якої, дарма що застарілий, 1909 р. видав був Суворін, користувалася тільки з одного тексту. Зрозумілива, отож, річ, що перевагу ми віддаємо перекладові не кого, як Толстого. Само собою, там, де друковане видання можна порівняти з первісним рукописом, зробити це треба неодмінно, і ми, наприклад, могли-б тільки мріяти про те, щоб перше видання Флетчера 1591 р. порівняти з його рукописами.

Тільки після такої підготовчої роботи треба братися до перекладу чужоземців, навівши в примітках чужомовний текст тих уривків, котрі сумнівні або котрі можна по-різному тлумачити. Якщо певні твори вже перекладено, то роблячи новий переклад, дуже важливо зазначити роз-

біжності з перекладом попереднім і навести відповідний текст оригіналу, коли помилка попередника не очевидна. Так, за перекладом Ловягіна виходить, що мало не щорічні московські посольства до Персії мали мету дипломатичну, а за перекладом Барсова — торговельну, що в цілому більше відповідає даним російських архівів. Хто з перекладачів правдивіше віддав Оларієву думку, для нас неясно, бо пізніший перекладач Ловягін не навів цього уривка в оригіналі, ба навіть не зазначив, що Барсов переклав инакше.

Маючи вже критично зроблений переклад чужоземного автора, дослідник повинен визначити його вірогідність, тоб-то перейти до критики змісту даного твору, инакше кажучи до критики внутрішньої. Для цього треба знати, хто такий був автор, його національність, час його життя, його освіту, навіть вдачу, громадське становище, тоб-то його фах, мету його подорожі до Росії та твори. Не знаючи цього, ми вважатимемо, що багато звісток чужоземців освітлено неправдиво. Записки Горсея, що дуже довго жив у Росії, набувають для нас іншої міри вірогідности, коли нам відомі негарні його особисті приклади: надмірна чваньковитість, зарозумілість, грошлюбство, запобігливість, неперебірливість, аби лиш досягти мети. Особливо обережно ми повинні ставитися до його опису англо-російської торгівлі, бо ми знаємо, що англійські купці були дуже невдоволені з його діяльності в справах англійської компанії; а Горсей і собі винуватив у невдачах зажерливих англійських купців. Коли Горсей повідомляє, що Іван Грізний вигубив у Новгороді 700.000 городян, ми йому не ймемо віри, бо ця цифра не відповідає числу людности в Новгороді за тих часів і тому, що, як ми знаємо, народні поголоски надмірно перебільшують страшні події. Не дурно-ж сам народ каже: „У страху глаза велики“. Або подивіться, як визначає, скільки люду живе по російських містах, Хуан Перський: маючи вдачу південної людини, що все легко перебільшує, подає він неймовірні цифри для міської людности. Те самісіньке бачимо почасти й у Павла Алепського. І нам мимоволі згадується, як китайці в Чифу, під час російсько-японської війни, раз-у-раз, коли японці нападали на Порт-Артур, запевняли чужоземних дописувачів, що японців при тому загинуло 10 тисяч; тільки згодом з'ясувалося, що китайці, отак висловлюючись, хтіли сказати, що жертв була сила-силенна, а не визначити точну їх кількість. Знаючи національність автора, ми вже заздалегідь можемо почасти визначити характер його записок. Ми знаємо, що Маржерет і Невіль — французи родом, і тому нам зрозуміло, що з властивою їхній нації легкістю вони діставали силу вражінь од тогочасного московського життя. Взагалі авторова особа може багато дечого нам пояснити. Так нам дуже важливо знати, що архідиякін П. Алепський їздив з патріархом до Росії прохати милостини й тому прихильно ставивсь був до українців та росіян, як до своїх одновірців, та цікавивсь релігійною стороною їх життя. Поссевіна, а певне й Барберіні та Рейтерфельса (але ледві чи Крижанича) посилали до Росії пропагувати католицьку віру і це

мало на їхні писання певний вплив. Ченслер, Дженкінсон, Тедалдї приїздили до Росії торгувати й тому велику звертали увагу саме на торгівлю. Традескант, славнозвісний англійський природник, цікавиться на російській півночі рослинами й тваринами. Ульфелд, зазнавши в своїй дипломатичній місії поразки, розлючений мстить за вчинену йому кривду, злосливо характеризує Росію. Флетчер, вихований серед ліберальних течій англійської аристократії, правник освітою, що домагавсь посади англійського історіографа, підчас свого перебування на Московщині, на все дивиться очима англійця, зовсім забуваючи за те, що він не в Англії, а на Московщині, яка мала самобутній розвиток, такий неподібний до західно-європейського життєвого ладу і зрозумілий тільки слов'янинові Юрієві Крижаничеві. Коли ми знаємо, що чужинець, аматор жіночого товариства, після кількомісячної подорожі по Московщині, повної всяких невідгид, побачить у вікні московського терему веселі жіночі обличчя, що, крадькома визираючи, радіють з нагоди посміятися, то зрозумімо, чом невинні вчинки цих жінок можуть йому видатися догани вартими знаками. Ми спокійно слухаємо оповідання чужинців про численні вночіпні дупогубства в Москві та взагалі про грубіянські норози москвичів, бо знаємо, що останнім теж не варто було переймати тоді лагідні звичаї від культурнішого Заходу, де за тих часів палили людей иншої віри, підсилаючи убійників, позбувалися своїх ворогів, де аристократ, щоб удовольнити свою пристрасть до поєдинків, виходив на вулицю й приневолював першого, кого зустрине, скидати йому чобіт, а коли той одмовлявсь, з насолодою вгороджував у його груди шпаду. Ті страхіття, що за них ми чуємо іноді від чужинців, то тільки відгомін їхнього настрою: звичайно, людина, що труситься за своє життя, людина боязка, може намалювати дуже сумну картину норозів, але зовсім иншу думку висловлюють ті чужинці, котрі, довго пробувши на Україні та в Росії, призвичаїлися до місцевих звичаїв.

Отже визначити особу письменника це для дослідника чужоземних писань завдання аж надто важливе, бо допомагає з'ясувати, наскільки можна йняти їм віри.

Дальшій перевірці підлягає вже безпосередній матеріал книги: опис подій, цифрові дані — усе це до певної міри можна перевірити, коли не безпосередньо, то побічно, за допомогою тубільних джерел. Для прикладу здамся на Ключевського: він, уважно поставившись до матеріалів, мусів висловити здогад, що ціна четверти збіжжя, яку Родес для московського повіту визначив був у 1 карб., неправдива. Справді, нові розвідки виявили, що в матеріалі, з якого користувався Ключевський, була помилка. Ціни та инший цифровий матеріал для XVII віку часто можна перевірити українськими та російськими архівними й друкованими документами, але для XVI віку, через скупість документів, зробити таку перевірку можна тільки врядигоди. Перевірити можна не тільки чужоземний текст, але й малюнки. Пальмквіст, приміром, дав нам художньо виконаний малюнок, як цар Олексій Михайлович приймав шведських послів

Знайомлячись в архіві з російськими описами того церемоніялу, ми помітили в цій видатній картині низку неточностей.

Перевіривши як-найдокладніш матеріал автора й побачивши наскільки він вірогідний, ми можемо вважати, що й решта його матеріялу має таку саму вартість, тоб-то можемо прийняти або відкинути його цілком, або-ж поставитися до його звісток недовірливо чи й виправити їх.

Робити це треба дуже обережно. Наведу такий яскравий приклад. Року 1618 відряджено до Китаю перше московське посольство, про що в Московському Головному Архіві Чужоземних Справ збереглися документи. Отже, що це посольство справді одбулося 1618 року, безперечно стверджують документи. Тимчасом у Кільбургерових записках читаємо, що москалі відрядили „перше“ посольство до Китаю допіру 1654 року. Звідси, отже, виходить, що в Кільбургера помилка. Але, не покладаючись на такий видимий факт, ми розгорнули суверток посольських документів 1654 р., що переховується в Московському Архіві Юстиції, і тут несподівано для себе натрапили на двох таких реченнів: „учинилась нынѣ (1654 р.) ссылка первая, а передъ сего ссылокъ не бывало“, а в грамоті, надісланій самому богдыханові було сказано: „Съ предки вашими... у... предковъ нашихъ и у нашего отца... ссылки и любви не бывало, и послы и посланники не посылываны“. Отже, на думку московських приказів, посольство 1618 р. не можна було вважати за перше, бо відряджено його не з Москви, а з Томська, тоб-то з ініціативи місцевого вовводи, а не центрального уряду; за перше-ж посольство до Китаю прикази вважали посольство 1654 року. Значить, Кільбургер, кажучи, що це було „перше“ посольство, говорив правду, висловлюючи тільки думку московських канцелярій. З другого боку, дійсність потверджує іноді виразні вигадки, хоч, що правда, в инакшому трохи світлі. Так, оповідання Герберштейна, Маржерета, Барберіні, Олеарія й Рейтенфельса про рослину між Волгою й Доном „называемую баранецъ“, з породи динь, що знищує навколо себе траву й має шкуру м'яку, наче овеча вовна, має свою рацію, бо ботаніці відома рослина „скитський баранецъ“ (*Agnus Scithicus*) і її ботанічна назва — *Aspidum Baromez Willd*, і це є відміна папороти (Фон-Тумень, „Растенія въ колдовствѣ“. 1889. Москва, стор. 16 й далі). Коли поставимо поруч з цим звістку Таннера, що з Астрахана довозили смушки (овчини), то зрозуміємо ототожнення *Agnus Scithicus* з живою істотою. Подам іще один приклад на те, як перекручувано часом правду: Олеарій розповідає, як москалі призвичаюють себе до побоїв від своїх господарів: „Молодые люди и подростки иными днями сходятся, принимаютъ другъ за друга и упражняются въ битьѣ, чтобы превратить его въ привычку, являющуюся второй натурой, и потомъ легче переносятъ побои отъ хозяевъ“. Хто в цьому оповіданні, що в надміру цікавого чужинця набуло такого сворідного тлумачення, ні пізнає улюблених у москалів кулачок!

А втім зайва недовіра до звісток чужинців може іноді тільки пошкодити правді. Так, коли Дженкінсон подає негативну характе-

ристику астраханської торгівлі (1558 р.), це може дати деяким ученим привід казати про нещирість цього автора, будім він хотів применшити значіння перської торгівлі. Справді, за чотири роки перед тим Тедалді дуже високо оцінював астраханську торгівлю, але-ж після того, як Астрахан здобув Іван Грізний, протягом кількох років місто підпадало всім несподіванкам війни, а це, безперечно, мусіло відбитися на занепаді його торгівлі за Дженкінсонових часів.

Поруч із звістками, які викликають у дослідників сумніви, ми зустрічаємо й такі нісенітниці, що, читаючи їх, лишається тільки плечима здвигнути. Так, Таннер серйозно завважує, що російське „ребенокъ“ відповідає чеському „hríbátko“ („жеребенокъ“), Вундерер, який мандрував у Литві, без тіни сумніву оповідає, що латиші „большею частью занимаются волшебствомъ, превращаются въ кошекъ и собакъ, ночью летаютъ по воздуху на козлахъ въ лѣса и уединенныя мѣста на свои дьявольскія сходбища, гдѣ занимаются разными ужасами, о чемъ рассказываютъ чудеса“.

Щоб визначити вірогідність оповідань, треба дослідити, яким шляхом здобув автор свої відомості. Коли він переказує звістки, як самовидець, ми дуже цінимо його переказ. Приміром, Лізек у своїх записках містить „только то“, що він „видѣлъ собственными глазами и слышалъ собственными ушами“, і це надає його звісткам величезної цінності, якої історики ще не використали й не зрозуміли. Навпаки, опис Московії Мільтона, як опис не самовидця, не витримує критики. Правда, є в нас цінні писання й не самовидців, що користувалися були з певних джерел і потрапили критично поставитися до матеріялу. Так, Іовій Новокомський писав за словами Дмитра Толмача, що послував в Італії, Компензе почасти використав оповідання свого батька й брата, які довго жили на Московщині. Середнє посідають становище ті письменники, котрі довго були в Росії, багато бачили й сами чули, але одночасно, пишучи свої праці, користувалися з творів і попередників. Так робили мало не всі чужоземці, і це чимало їхні писання знецінює. Справді, візьмімо хоч-би Койета, що описав посольство Кленка; свої звістки про те, що жінки фарбуються, він узяв од Олеарія, отже позбавив нас спромоги знати, чи сам Койет бачив на жінках косметику, чи ні. А що найгірше, дуже мало хто з письменників зазначає, що дану звістку він узяв од іншого, а мало не всі ніби від себе повторюють звістки давніших авторів і тим баламутять довірливого читача. Тому неодмінно треба запозичене відзначити від новітнього, а для цього дослідник повинен пильно висвітлити питання: коли автор писав свій твір, якими під той час він міг користуватися книгами, якими мовами він орудував та оскільки взагалі численна була тоді література з даного питання. Звичайно, така праця потребує старанних розшуків і великого терпцю, але „nil tam difficile quin quaerendo investigari possiet“, справді, нема нічого остільки тяжкого, щоб не піддалося воно дослідженню; не з'ясувавши допомічної літератури даного автора, ми ніколи не здолаємо визначити справжню цінність

досліджуваного твору й відзначити в ньому все те здорове, що може краще приоздобити нашу історію.

Треба так само з'ясувати, в яких умовах перебували на Україні та в Росії чужоземці, чи вільно їм було переїздити, чи сиділи вони в зачині, який дух — доброзичливості чи ворожості оточував їх тут. Знаючи, напр., юридичне становище, в якому підчас перебування в Росії жили чужоземці, і умови перебування послів, нам легше буде визначити вірогідність творів мандрівників. Нам відомо, що почет послів мав більше волі, ніж самі послы, і який-небудь незначний дворянин і взагалі член посольства вільно міг знатися з москвичами й ходити по місту, тимчасом як за самими послами стежило пильне око московської сторожі. Коли ми знаємо, що Таннер мав сливе необмежену волю ходити по Москві, безбронно одвідував чужоземну слобідку, де до-п'яну напивавсь смачного темного пива, ми робимо звідси висновок, що він міг добре придивитися до московського життя, до звичаїв, здобути більше вражінь, ніж, наприклад, полонений Обухович. Почасти тому ми рішуче віддаємо перевагу звістці Таннера, що москалі лаяли чужинців, називаючи „шипами на Кукуф“, ніж негарним поясненням Олеарія, що в Астрахані тайкома закравсь до лазні, щоб підгледіти місцеві звичаї.

Деякі чужинці, щоб здобути відомості, нав'язували діяльні стосунки, з приказними людьми. Це найзручніше було робити тим, хто вмів розмовляти по-московському, як от Герберштейн, здається, Флетчер і, безперечно, Таннер. Не кажу вже про чужинців, які багато років жили на Московщині, як Маржерет, Коллінс, Гордон, Петрей та інші. Хабарі, що до них ласі були приказні, часто могли відкрити чужинцям „самыя секретныя дѣла“, і чужинці завсіди до цього вдавалися. Але, як кажуть Олеарій і Рейтенфельс, писарі часом подавали цілком неправдиві відомості або навмисне, або боячись кари від свого начальства, або не знаючи справи; будь-що-будь, неправдиві відомості, на свій час дуже для Московщини корисні, тепер приневолюють не звірятися на дані таких джерел. Рейтенфельс завважив, oprіч того, що москалі вмють потаїти свої справи, а що й відкривають, то видимо перебільшують у кращій бік, отже чужинець, виїжджаючи з Московщини, в цілому мало знає про справжнє становище. Саме в такому стані, можна гадати, опинивсь і Флетчер, що подав цифрові обрахунки про фінанси Росії дуже заплутані й сумнівні.

Ось такі в загальних рисах ті вимоги критики, що їх мусимо, користуючись звістками чужинців, виконувати.

Але мій виклад був-би неповний, коли-б я ще не зазначив, що критика повинна при цьому віддавати більше уваги психології чужоземців. Всякий чужинець має своєрідну здібність постерегати ті дрібниці буденного життя, які людині завсіди в ньому затоплений не впадають в око та які вона виконує зовсім механічно. Свіжій людині, що призвичаїлася до иншого побутового ладу, і приватного, і державного, всі ці дрібниці нового для неї життя являються несподіванкою, цікавлять її

їй вона записує їх у свою книгу. Тому з жадних московських документів ми не здобудемо таких цінних відомостей про норови й побут москалів, як од чужинців. Справді, з якого приводу могли-б московські документи зазначати, що москалі розважаються, гуляючи в французькі карти, в дамки, перстень, гоїдалки, що московки „были средняго роста, въ общемъ красиво сложены, нѣжны лицомъ и тѣломъ“ (Олеарій). Або за яких умов до нас зберігся-б такий, наприклад, яскравий зразок московської дотепности. Подорожуючи Волгою, Стрюйс одного разу знайшов із товаришами на березі великий камінь, на якому по-московськи було написано: „Кто бы ни былъ ты, имѣющій счастье найти меня, знай, что твое богатство обезпечено, если у тебя станеть силъ поколебать меня“. Доклавши всіх зусиль, чужинці на превелику силу й наражаючись на небезпеку, що їх задушить, перевернули камінь і на зворотному боці його прочитали: „Не въ первый разъ потрудился ты напрасно“. Як-же після цього чужинцям не назвати москалів брехунами!

Спираючись чималою мірою на чужоземні звістки, Костомаров дав нам опис хатнього побуту та звичаїв московського народу.

Дарма що про релігійне життя москалів чужовірці, здебільша католики, писали як про щось їм незрозуміле й вороже, Руцинський використав чужоземні звістки, як „весьма годный матеріаль“ для свого опису „Религіознаго быта русских“. На підставі самих лиш творів чужинців Ключевський здолав дати більш-менш правдивий опис московської держави.

Але, користуючись оповіданнями чужинців, треба добре розуміти їх своєрідну мову та спосіб висловлюватися. Коли Сергєєвич вимагав од дослідника, щоб той досконало розумів актову мову, і зазначав, що не розуміючи духу стародавніх документів, можна наробити з них помилкові висновки, то ще більше це треба сказати про писання чужинців. Спосіб висловлювати свої думки відмінний у шведів, німців, англійців, італійців, і часом речення, цілком зрозуміле для земляків подорожнього, в переказі іншою мовою здається дивовижним. Так буває і з сучасними описами подорожей. Для прикладу наведу дорожні Записки англійця Граһам'а, що р. 1910 одвідав Росію, був на Кавказі, проїхав через усеньку державу й жив потім в Архангельську. „Я пересѣкъ (пише він) у Ярославля, малютку Волгу“. На його думку, „Архангельскъ — таинственный городъ“. „Русскіе завоевали“, впевнено розповідає він, „и колонизовали сѣверъ въ ІХ и Х вв. Балтійскіе славяне и финны разширили владѣнія Новгородской республики и расселились по берегамъ Онеги и Двины. Мѣстные жители бѣжали передъ ними въ чащи лѣсовъ, гдѣ многіе погибли отъ холода и голода или были разорваны медвѣдями и волками“¹⁾. Цікава подробиця! А от як оповідає він про одну архангельську пригоду 1910 р. Якийсь кімлик силенно вдарив дрючком по голові п'яного супротивника. Звичайно, коло заводіак зібрався натовп.

¹⁾ „Извѣстія Архангельскаго Общества Русск. Сѣвера“. 1913, № 6, стор. 262.

„Кто-то предложилъ, — пише англієць, — (для сокрытія преступленія) бросить трупъ въ рѣку. Тогда выступилъ полицейскій и заявилъ, что теперь онъ распоряжается. (Но крестьяне не хотѣли отдать убійцы въ руки полицейскому)... Въ результатъ полицейскій отправился за своими товарищами, а они (крестьяне) поволокли трупъ разбойника на берегъ рѣки; здѣсь они поручили его одной женщинѣ и приказали отвезти его на берегъ и бросить тамъ на песокъ. Но эта женщина сдѣлала даже больше, чѣмъ предписывали ей наставленія; она доставила парня домой, гдѣ онъ вскорѣ и ожилъ“. Це з трупомъ таке сталося!?

І прочитуючи книгу Стефана Грахам'а про Кавказ та подорож по Росії, що її англійська публіка привітала надзвичайно прихильно, мимоволі згадуєш звороти й спосіб висловлюватися мандрівників минулих віків. Безперечно, й зацілілі описи москалів, які за ті далекі століття одвідували різні держави: Туреччину, Персію, Індію, Китай, Іспанію та інші, теперішнім мешканцям тих країн здалися-б дивачними і викликали-б на їхніх обличчях усмішку. Це доля всіх описів, що робили чужинці, які з'являлися в країну, мало їм відому й обмежувалися дорожніми замітками, а не довгим та уважним вивченням тої країни. Народи взагалі мало знали й тепер навіть не знають один одного, живучи в світі цілком неправдивих уявлень про інших. Європейці досі мали про українців та росіян неправдиве уявлення, розглядаючи їх з свого погляду. І нам не меншою мірою властива та сама хиба, так що і ми й чужинці однаково здаємося розгубленими в своєму обопільному нерозумінні.

Із сказаного вище сами собою випливають ті твердження, що характеризують звістки чужинців з боку їх вірогідности. Ці звістки — твори що-найбільш суб'єктивні, і тому ставитися до них треба суворо критично. Помилка була-б спитуватися визначити, які саме сторони московського життя чужинці могли висвітлити безсторонньо, а які — вони перекручували, бо все залежить од особистости автора-чужинця та згаданих вище умов. Додержуючись зазначених поглядів на характер творів чужинців про Московщину та на наукові способи їх критичного опрацювання, ми можемо правдиво визначити їхню вагу, як історичного джерела. І ми завжди уникнемо помилкових висновків, коли раз-у-раз матимемо на увазі, що оповідання чужинців мають відносно лиш вірогідність, а справжню цінність їх можна з'ясувати тільки докладно вистудіювавши кожне питання зокрема, притягнувши до досліду всі матеріали, до нього приналежні.

Проф. Борис Курц.

Запорозькі печатки XVIII в.

Коли Трушко, герой „Пана Халявського“, в зв'язку з різними справами перебравсь до Петербургу, він не марнував часу, а розглядавсь по людях і копіював чиновницьку обстанову. І лад у хаті запровадив на зразок петербурзько-чиновницького, й етикет засвоїв, і „галантерейное обращеніє“, і сам причепурились по-столичному. Трушко пристосовувавсь до життя. Приїхав-би він до губерніяльного міста — залюбки, власною охотою, мавпував-би був губернца. Побував-би цей український „недоросль“ у Франції — з нього вийшов-би добрий Іванушка Скотінін.

Але разом з тим існувало пристосування через необхідність. Представник Київської Русі X—XI стол., воюючи й торгуючи з Візантією, за-своював собі правила військового та торговельного обороту. Він і в фюфудях ходив і грамоту на себе мав з срібними печатками; його побоювалися пускати до центру Царгорода, а заразом улесливі, як каже літописець, напахані парфумами й розмальовані на обличчі, греки, укладали договори з грубим неотесою-русином. І рука полянина, звикла до меча й підпалу, тяглася до харатії, що писав під Іван, скріпляла її незграбним знаком або перстеном.

У подібному до першого вільного й другого вимушеного становищі опинивсь і запорожець.

Колишній рубака в безмежних степах і на бурхливому морі, непогамований і безтурботний запорожець, од другої половини XVII в. побачив себе взятим у більш-менш певні рамці. Розірвати їх було не сила. На півночі стискали Січ Гетьманщина з Слобожанщиною, за якими стояв суворий та твердий москвит, який визнавав тільки упокорення своєму торговому капіталові. На захід розкинулося Правобережжя з його облесливо-хитрими та впертими польськими панами, які не розуміли, що може бути свобода для інших. З півдня стирчала грізна турецька в чалмі голова й закаувала спинятися біля турецьких меж та чіпати татар-вівчарів. А на схід сонця донський козак, багато де-в-чому подібний до запорозця, дарма що з облесливою мовою на устах, не хтів посунутися до Волги й моря Хвалинського. Утворювалася межа осілости, де широкій запорозця вдачі не лишалося місця для розгону. Доводилося відмовлятися від колишніх наскоків, що можливі тільки тоді, коли межі невіразні й раз-у-раз змінюються.

Наскоки втрачали свою рацію. Вони вже не давали таких великих як давніш, прибутків. Більше мав запорожець од торгівлі з сусідами. Вона себе виправдувала. Запоріжжя, буфер між кількома державами, допомагало їм налагодити мирні стосунки, перевозючи продукти одних і товари інших. Гордий козак перетворивсь у спритного перепродувача-транзитника. У самій Січі жваво одбувалися жваві торговельні операції, дзвеніли грошима, шаруділи паперовими облігами, складали угоди на кредит, січовий скарб часом обертавсь у банкову контору, а отамання та „старики“ в рантьє й лихварів, що прибутки свої вкладали в землю, виходили з Січи, заводили хуторі, ставали гречкосіями й постачальниками власних продуктів до Січи, січових фобургів і шанців, що імператорський уряд виводив то тут, то там для оборони держави. Запорозці невдоволено дивилися на шанці, передбачаючи їхню зловісну в житті Запоріжжя ролю, але сами, об'єктивно кажучи, не могли таки взятися самостійно обороняти навіть свої Вольності. Тому вони не вимагали скасувати російські шанці й фортеці, навпаки, отаманські хуторі з людністю шанців досить жваво торгували.

Запоріжжя, як військова організація, вмерло задовго перед 1775 р. Воно перестало існувати відтоді, як широко розкинулися по Вольностях хуторі, а шабля з козакового боку перейшла на стінку хати, як прикраса й оборонне знаряддя „про всякий випадок“.

Запорожець-торговець і гречкосій і своєю охотою і мимоволі почав пристосовуватися до нових умов. Якщо раніш він гарцював по степах, засвоював молодецькі звичаї й підхідки своїх сусідів, то в XVIII столітті приглядавсь запорожець до їхнього мирного укладу. За ідеал його став не „козак молоденький“, що брав „собі дружиноньку — в чистім полі могилоньку“, а статечний господар. Господарство стає за культ для „нових“ запорозців; воно, на їхню думку, мірка всьому; доброю волею козак з ним не розлучається; воно неначе переслідує його не тільки вдома, а й по-за хатою, де запорожець здивавсь з іншими людьми, вступав із ними в різні стосунки. Свідомість запорозцеву визначало нове життя і виявлялося це як-найхимернішим способом навіть у таких дрібницях, як от печатки.

Печатки запорозькі, що збірку їх тут описуємо, діляться на скількись груп.

До першої можна зарахувати печатки, так-би мовити, звіринного типу. В нашій збірці їх небагато — тільки четверо.

Перша невеличка сфрагіс належала козакові Цибодризі 1774 р. Завдовжки вона 9 мм., уперек не сповна 5 мм., На ній красномовно змальовано мирного птаха, може курку на сідалі. Здавалося-б, що запорозцеві більш личив якийсь крилатий одворіг або думний орел. А то в цьому птахові на печатці нічого величного непомітно.

Ось друга печатка. Належить вона Якову Борщикові. Датується 1770 р. Вона кругла і в діаметрі має близько 10 мм. На ній вирізано кабанця, що веселенько закрутив хвостика. Не буй-тур чи стрункий лось, а досить свійська тварина звернула на себе увагу „нового“ запорозця.

Третя печатка в цьому-ж роді інгульського полк. Чорного, кругла, більше-менше 15 мм. у діаметрі. На ній вирізано бугая, що, обіпершись на задні й піднісши передні ноги, неначе-б ладнається стрибнути.

На четвертій печатці В. Кривцова 1768 р., квадратівій, з повтинаними ріжками (завбільшки 15 × 12,5 мм.) у щитку на долині змальовано, очевидячки, чорногуза або чаплю з довгим дзьобом і на довгих ніжках.

Всі печатки — перстeneві й скріплювано ними козацькі листи; безперечно, ними можна було скріплювати й торговельні папери. Печатки Цибодриги, Чорного, Кривцова та Борщика виразно вирізняються з-поміж химерних печаток інших торговців.

Та коли звичайний козак міг перебутися такими печатками, то видатні люди, що провадили поважніші справи, очевидячки, мали пристосовуватися до иншого оточення. Тому серед запорозьких печаток зустрічаємо групу й портретних печаток.

Тут на першому місці слід поставити печатку А. Головатого 1770 р. Завбільшки вона 25 × 20 мм. Напис (наскільки зберігся) ліворуч: „ова“, праворуч: „вбохі“. Вирізьблено на печатці портрет запорозця, з оселедцем на маківці, з рівним носом і короткими вусами; з-під короткого плаща визирає жупан. Відомий — портрет Головатого в „Нашому Минулому“, де його намальовано з шапкою волосся, коротким носом і невеличкими вусами. Ототожнювати портрет печатки з звичайним портретом А. Головатого, очевидячки, не можна. Одміну між портретами можна пояснити тим, що мальовано їх з нашого отамана, коли був він у різному віці. У відомого художника А. А. Ждахи був оригінал-портрет А. Головатого; на цьому портреті А. Головатого змальовано власне так, як на печатці. За старовинним портретом А. А. Ждаха зробив був ілюстрацію до книжки М. Комаля про кубанське військо.

Друга портретна печатка належала сергіївському отаманові Слабкому. Датуються 1770 р. Завбільшки 15 × 12 мм. На ній вирізьблено погруддя гостроносого чоловіка з маленькими вусами; у віщо вдягнутий — важко розібрати. Рівняючи печатку до портрета, що зберігся в копії з олійного, бачимо, що виображення ці скидаються одне на одного.

Дальша печатка звязується з ім'ям П. Калнишевського 1770 р. Завбільшки 20 × 20 мм. На ній вигравірувано тонке козацьке погруддя, правою рукою козак узявсь у бік, у лівій, правдоподібно, тримає рушницю. Перед нами, безперечно, збільшений малюнок частини військової печатки; бракує тільки долішньої половини постати. Коли взяти на увагу військову печатку 60—70 років, то в вирізьбленому на ній козакові можна вбачати портрет, може, того самого Калниша: та-ж коротка голова, ті-ж невеличкі вуса, задумливий вираз очей. Те-ж бачимо і на прекрасному малюнку в альбомі худ. Ждахи. Нічого несподіваного в тому, що на військову печатку перенесено портрет кошового, немає. Не вагалися-ж запорозці малювати своїх старшин на іконах. На відомому образі Покрови бачимо таки чимало живого отамання, що й до Бога ближче стояло, ніж просте козацтво, яке тулилося по-за спинами старшин.

Печатка „столечника“ Трубежного 1756 р., завбільшки 12×12 мм., подає невиразний малюнок годоу.

Є ще одна печатка невідомого старшини, кругла, 12,5 мм. у діаметрі; вирізьблено на ній чубату голову з поголеними вусами. Очевидячки вона в Запоріжжі з'явилася випадково і не звязана з ним органічно.

На описаних п'ятьох печатках показано тую частину запорозького козацтва, котра виступала була привселюдно, мала справи з великим начальством, отож користуватися їй печатками звіринного типу аж ніяк не личило.

Адміністраційні запорозькі особи робили простіш, запозичаючи зміст своїх печаток від українського шляхетства та російського начальства. Такі печатки запозиченого змісту становлять третю групу.

За зразок їх може бути печатка старосамарського отамана П. Середи, що користувався р. 1771 круглою печаткою, завбільшки 20 мм. у діаметрі. В горішній частині печатки стоять літери власника ($\Sigma \Pi \Gamma \Sigma$), в щитку на долині пара перехрещених шабель, або шаблі й довгої стріли, з боків візерунок у стилі бароко (щоб заповнити порожні місця).

Печатка В. Домонтовича 1758 р., прямокутна, з обрізаними кінцями. Завбільшки 20×15 мм. Нагорі літери П П Т С, в долині щиток з нахиленою шаблею, береги вкрито візерунками.

Такого-ж змісту кругла печатка 1770 р., завбільшки 25 мм. у діаметрі, Ф. Левінського й прямокутна з обтягненими кінцями, завбільшки 20×15 мм., самарського полковника І. Торського 1756 р. Може бути, що в основі останніх лежала зменшена печатка самарської або бугогардової паланки.

До цього-ж розряду треба зарахувати печатку козака Жураковського 1772 р., овальну, 20×15 мм. (на ній у щитку показано стрілку над півмісяцем) і печатку невідомого старшини 1770 р., завбільшки $17,5 \times 15$ мм. (має в щитку хрест над підковою).

Не може бути сумніву, що печатка полк. Сухині 1763 р. ($17,5 \times 15$ мм.) була походження російського: корона, прапори з боків, ядра в долині; так само печатка козацького шафара Товстонога 1774 р. (25 мм. — хрест на князівській мантиї), старшини П. Підлісного (15 мм. у діаметрі) й, до певної міри, печатка П. Головатого 1774 р. (під князівською короною, з боків літери П й Ф).

Є ще категорія монограмних печаток, де щиток запорожено літерами. Сюди належать печатки — запорозця Якубовського 1768 р. (20 мм. у діаметрі; в цілому на печатці сяє сонце, під промінням його росте деревце); старшини А. Семенова, з зрізаними кінцями, бік у 15 мм.; невідомого старшини 1773 р., розмір 17,5 мм. у діаметрі; кошового Д. Стефановича 1756 р., прямокутна, зрізана, $15 \times 12,5$ мм.; полк. Ф. Леби 1772 р., восьмикутна, сторона в 15 мм.; козака І. Щербини 1771 р., 15×15 мм. з грецьким текстом ($\Sigma \text{I} \text{M} \text{E} \text{O} \text{N} \text{T} \text{ I} \text{E} \text{A} \text{N} \text{M} \text{H}$); Ів. Пашківського (в листовому щиті в долині ножиці й ніж, над ними літери С Д В, правдоподібно,

з числа цехових, овальна, 20 мм.), полк. П. Рябого 1770 р. (кругла, 20 мм. у діаметрі, з звичайним георгіївським гербом і словами ЕНСОПС.. П.. ІГС).

До цієї-ж групи печаток наближаються круглі печатки гардового полк. В. Великого 1774 р. (20 мм. у діаметрі), полк. Я. Лелеки (кругла в 15 мм.), полк. І. Косяненка 1770 р. (15 мм.). Окремо стоїть печатка старшини П. Хижняківського 1770 р. (20 × 15 мм.) з складним малюнком (нагорі його стоїть жіноча постать над фортецею, долі ядра, місяць і подвійний хрест). Урядові особи користувалися печатками своїх посад. Напр., печатка кодацького полковника С. Мовчана й Гненіна 1756 р. була печаткою тамтешнього-ж полк. І. Горбоноса, а р. 1754 Т. Кошениці. Або полк. І. Андреїв р. 1762 користувався печаткою бугогардової паланки, полк. Велегура 1773 р. — печаткою калміуської паланки. Траплялося, однак, що особиста печатка одного переходила до іншого. Так, печаткою Сухині користувався бугогардовий полковник р. 1774.

Серед 30 печаток круглих — 17 штук, овальних — 6 шт., прямокутних обрізаних — 7 шт. Отож переважали печатки круглі й овальні. Чом вибрано саме такі форми? Якщо виходити з уявління про печатки різних запорозьких урядів, то урядові печатки були круглі, як от військова й нові паланкові печатки. Але відомі паланкові печатки й овальні (давні) та прямокутні з урізаними ріжками. Отож, приватні запорозькі печатки були тих самих форм, що їх дотримувалися уряди.

Печатки могли різатися на перстнях і на спеціальних металевих плиточках. Здавалося-б, що перші мусіли превалювати. Але вважати, що приватні печатки були виключно перстеневі, не доводиться: погодитися на таку думку не дозволяють иноді великі розміри печатки. За перстеневі можна визнати, вважаючи на розміри, печатки Я. Лелеки, Сухині, Підлісного, Слабкого, Семенова, Чорного, Трубожного, Цибодриги, Борщика, Кривцова, Жураковського, Стефановича й двох невідомих осіб. Всі інші, вважаючи на їхні розміри, треба зарахувати до печаток на держальці. Їх запорозці носили при собі. Взавши це на увагу, можна зробити висновок, що урядові печатки перстеневими, здається, ніколи не бували.

Розклавши печатки за хронологічним порядком, легко побачити, що в 50 роки XVIII стол. превалювала форма восьмибічна, в 60 роки — овальна з чималою домішкою восьмикутної, а на 70 рр. більшість припадає на печатки круглі (15 на 5 інших). Це стоїть у звязку з різними умовами: в 50 рр. в Запоріжжі, яке перейшло під „високу руку“ гетьмана, вплив Гетьманщини був чималий отже й форма тодішніх урядових на Січі печаток була восьмигранна. Жваві стосунки з Гетьманщиною, на шлях економічного й соціального розвитку якої ступило Запоріжжя, сприяли тому, що засвоєно форми печаток саме верхків Гетьманщини. 60-ті роки познайомили Січ підчас безконечних мандрівок запорозців до Петербургу, з овальними печатками російського панства. В 70 рр. Січ ступила на шлях широких торговельних різного роду оборудок, що їх доводилося зміцнювати своїм підписом і притисненням печатки. Урядові старшини при цьому могли користуватися печатками своїх урядів,

що лишалися в паланках і запорозьких містечках та слободах (цим треба пояснювати давню восьмикутну або овальну форму печатки). Інша річ — окремі купці, полишені на власну волю. Їм потрібні були печатки, щоб переводити грошові операції на папері негайно, не відкладаючи справи на довший час. Через це повинна була дуже поширитися перстенева печатка найзручнішої круглої форми. Мало не 50 відсотків печаток і були перстеневі. Зроблений висновок справедливий тільки для моєї збірки запорозьких печаток, хоч я сливе не сумніваюся, що він матиме силу і для будь-якої кількості даних запорозької сфрагістики.

Малюнок на всіх печатках, правду кажучи, неоригінальний. Наприклад, на печатці Середи можна помітити запозичення з поширених на Гетьманщині гербів Многогрішного, Лисенків, Силичів або Розторгуїв. Жіноча постать на печатці Хижняківського являла собою спрощену надкоронну частину герба Сахновських або (запозиченого з Польщі) герба українських панів Домбровських. Хрест у щитку печатки Товстонога, дуже поширений взагалі на Гетьманщині, красувався зокрема на гербах Грембицьких. Корову на печатці Чорного, безперечно, запозичено з герба Чернолуських, а кабанець потрапив до печатки Борщика від польських панів герба Сокола. Черногуз до печатки Кривцова злинув з гербового щитка Кафтановського чи Єремівних, як то видно в гербовнику Лукомського та В. Модзалевського. Хрест над підковою оздоблював гербовий щиток Базилевських або Гудовичів; іздець прикрашував герб Тарнавіотів; перехрещені шаблю й стрілку видно в щитку герба Лисенків. Навіть курка Цибодриги з'явилася на Січ або від Рославців або Троцьких, що в надкоронній частині їхніх гербів сидів орел з мечем, або від Чижевських. Отож не буде помилка перераховані малюнки запорозьких печаток виводити з Гетьманщини, представники панських фамілій з якої в вояцькій обстанові Січі користувалися частиною своїх гербів, по змозі спрощуючи їх. Не дарма-ж запорозький поет писав: „Что честь? Что слава?“

Немає поки-що даних, які-б свідчили, де саме вироблювано запорозькі печатки. Що-до монограмних і восьмикутних печаток, то, вважаючи на складний їх орнамент, важко припускати, щоб вироблювано їх у Січі. Можна гадати, що за батьківщину їм була таки Гетьманщина (печатки Жураковського, Домонтовича, Пашківського). Мабуть чи не там роблено й печатки Підлісного та Семенова, що дуже нагадують печатки напр. сорочинського сотника П. Ганчаренка 1760 р. або конотіпського поштмайстра П. Парпури в 1765 р. Що-до печатки Щербини й П. Рябого, то, можливо, їх було вивезено десь з меж Туреччини. Схожість перстневих виображеннів з мальованими потретами й трактування фізіономій дає привід думати, що без допомоги од петербурзьких різьбярів запорозці не перебувалися. Встановити, звідки походять інші печатки, принаймні поки-що, неможливо.

Невже-ж у Запоріжжі нічого не різьбили? Чом ні? Карбували-ж зброю — значить, різьбярі були й у Січі. Отож за працю місцевих запорозьких різьбярів і можна вважати печатки з спрощеними до природнього вигляду

кабанцями, корівками та орлами, що стали курками; в них за 70 рр. кохалися такі представники закріпачення людности в Вольностях, як Рудь, Баран або Сіромаха й такі торговці, як Терешко Поросяча Морда. Різьба на печатках звіринного типу грубенька, характеризується браком поетичного льоту. За неї й платили очевидячки небагато. А втім вона свідчила за те, що й у Запоріжжі, мовляв, живуть, як і по інших місцях і що й запорозький Халявський або Скотінін має смак до цивілізації й вмів, що правда, по своєму її цінувати.

Проф. Михайло Слабченко.

Гайдамаччина в 80-х роках XVIII століття¹⁾.

II.

Справа про гайдамакування містить у собі, як зазначувано, 20 допитів пійманих гайдамак. Це дає спромогу встановити склад гайдамацьких зграй. За територіяльною ознакою всіх пійманих учасників гайдамацьких нападів можна розбити на три групи: 1) виходні з Лівобережної України (Полтавського, Миргородського, Переяславського й Лубенського полків); 2) виходні з „Польской области“ і 3) виходні з земель „бывшаго войска Запорожскаго“ або Катеринославського намісництва. Всі ці три групи перебувають у такому відсотковому відношенню: 1) з Лівобережної України — 50%; 2) з Польської області — 35%; і 3) з земель Війська Запорозького — 15%.

Розгляньмо кожну з цих груп нарізно. Найбільше маємо виходнів з Лівобережної України — 50%. Серед них бачимо представників різних суспільних верстов: 1) „изъ мужиковъ“, 2) „изъ козачьихъ дѣтей“, 3) „изъ мѣщанскихъ дѣтей“, 4) „изъ казачьихъ подъямощниковъ“ і 5) навіть з розкольників. Виходні з мужиків і козачих дітей становлять 50% загального числа учасників цієї гайдамацької групи. Життєписи їх мають багато подібного. Для прикладу наведу декілька з них.

1) Гайдамака Іван Синьокий²⁾: „отъ роду спятдесять лѣтъ грамотѣ читать и писать неумѣеть, родился онъ въ малоросіи въ селѣ Кропивномъ изъ мужиковъ холостъ, авъ прошломъ 763 годѣ изъ показаннаго села зашелъ онъ на калміусъ и находясь тамо уразныхъ запорожскихъ козакъ по найму въ работахъ года счетыре пришелъ въ бывшую запорожскую сѣчь гдѣ проживая до самого уничтоженія оной и овѣрности службы у присяги былъ, а съ начала минувшей турецкой войны чрезъ все продолженіе оной бывалъ въ крымскомъ и Ачаковскомъ походахъ, а съ 775 года поуничтоженіи сѣчи запорожской находился надъ лиманомъ въ Солонцахъ при рыболовномъ своемъ неводѣ три года а по продажѣ одного пропивъ деньги при казацкихъ неводахъ же изъ найма при Червонной косѣ два года, а потомъ одинъ собою бѣжалъ на турецкую сторону, гдѣ проживалъ надъ лиманомъ же при широкой косѣ и при аджиголѣ“

¹⁾ Див. Записки кн. XVIII, стор. 63—73.

²⁾ Архівна справа, арк. 39.

при неводахъ два года“... Року 1782 в гарді знову перейшов на російський бік і проживав при дворі майора Михалората. Року 1784 за грабунок його заарештовано.

2) Гайдамака Карагулев (або Гарагула)¹⁾: „...отъ роду ему спятдесять летъ“; неписьменный, „родился онъ за днѣпромъ въ Малороссіи полтавского полку въ мѣстечкѣ келебердѣ изъ казачьихъ дѣтей холостъ и назадъ тому лѣтъ стритцать зашелъ въ бывшую запорожскую сѣчь, гдѣ проживая уразныхъ козаковъ во услуженіи лѣтъ спетнатцать и овѣрности службы у присяги былъ, и во время продолженія турецкой войны былъ въ походахъ съ кошевымъ до Ачакова пять, да въ Крыму съ полковникомъ порохнею одинъ разъ гдѣ ивъ сраженіяхъ съ непріятелемъ не однократно бывалъ, а съ 775-го году по уничтоженіи запорожской сѣчи обзаведясь скотомъ и имуществомъ имѣлъ жительство своимъ зимовникомъ за ингуломъ при урочищѣ вербовомъ шесть лѣтъ, а потомъ какъ пропилъ скоть и все свое имущество, то уже проживалъ указаконъ въ разныхъ мѣстахъ при неводахъ и для ловли звѣрю два года“... Року 1783 поклав чумакувати і прохав у „кадета Карпа Демского жъ на чумачество отпуску“. Того-ж року втік на турецьку територію, де працював „при неводѣ“ на лимані. Звідси року 1784 пішов гайдамакувати.

3) Гайдамака Павло Малий (Легкий чи Тихий)²⁾: „...отъ роду ему зъ двацать пять лѣтъ“, неписьменный, „родился въ малой Россіи перья[с]лавского полку въ мѣстечкѣ ирклевѣ изъ мѣщанскихъ дѣтей холостъ и на задъ тому лѣтъ съ шеснадцать въ малолѣтномъ ево возрастѣ, изъ показанного мѣстечка роднымъ дядею ево бывшимъ запорожцомъ... съ ведень въ бывшую запорожскую сѣчь въ которой будучи притомъ дядѣ ево во услуженіи шесть лѣтъ въ минувшую турецкую войну и дважды съ нимъ находился до ачакова въ походѣ а по уничтоженіи сѣчи запорожской съ прочими запорожцами бѣжалъ натурецкую сторону гдѣ поразнымъ мѣстамъ проживалъ семь лѣтъ а въ прошломъ 782 году добровольно явился къ находящемуся въ цариградѣ російскому министру а отъ онаго съ прочими добровольно явшимися запорожцами присланъ въ бывшую въ кременчугѣ новороссійскую губернскую канцелярію“... Канцелярія, з власного його бажання, відправила його „на жительство“ до слободи Мігеї, що належала Текелії. Звідси Малий пішов на заробітки. Нарешті, р. 1784 „извѣстился что надбугомъ изъ арнаутской команды составляетца казачий полкъ“... „пришелъ нарѣчку мертвоводъ и явясъ къ г-ну секундъ маіору Тодарею Михалорату, просилъ ево о причисленіи себя въ арнаутской полкъ въ казаки“. Через це „имъ Михалоратомъ въ тотъ полкъ записанъ, и для жительства отпразленъ въ деревню скаржинку“... Звідси він пішов гайдамакувати.

4) Гайдамака Кишинський (або Чорний)³⁾: скільки йому років, не знає, неписьменный, „родился онъ въ Малороссіи полтавского полку

¹⁾ Архівна справа, арк. 40.

²⁾ Там-же, арк. 67.

³⁾ Там-же, арк. 16–17.

въ местечке Кишинки изъ казачьихъ подпомощниковъ аназадъ тому лѣтъ стридцать въ малолѣтномъ возрастѣ изъ показанного мѣстечка зашелъ онъ счумаками въ ладеніе бывшаго войска запорожскаго наречку волчью гдѣ уразныхъ казаковъ проживаль болѣе десяти лѣтъ апотомъ когда пришелъ въ совершенные лѣта въ ступя вслужбу по верности оной присягалъ и вовемя прошедшей турецкой войны былъ въ походахъ апоуничтоженіи Запорожской сечи бежалъ на турецкую сторону гдѣ ипроживаль вразныхъ мѣстахъ лѣтъ здесять упражняясь вове то время въ рыбномъ промыслѣ...“ Згодом пристав до Тягуна.

Життєписи решти гайдамак цієї-ж групи не дуже одрізняються од вищенаведених. Трохи осторонь стоїть тільки життєпис гайдамаки Шепеля, що зайшов „въ бывшіе запорожскіе селенія“ вже по тому, як зруйновано Січ, і не був у походах підчас війни з турками. Загалом можна сказати, що мало не всі гайдамаки — виходні з Лівобережної України є колишні запорозці. Декотрі з них мають вже по 40—50 років. (Що правда, могло бути трохи й таких як Шепель, котрі зайшли на Запоріжжя вже по тому, як Січ скасовано). Кожен з них або „зашелъ“ (сам чи з чумаками), або „съведенъ въ малолѣтномъ возрастѣ“ до Січі, де проживав „изъ найма“, „въ работахъ“ чи „во услуженіи“, або „при неводахъ и для ловли звѣрю“ у різних козаків. Всі вони брали участь у турецьких походах 1769—74 років і після того, як скасовано Січ, або р. 1775, або трохи згодом повтікали на турецьку територію. Тут вони рибалкували на лиманах або полювали. Дехто повернувся назад на російський бік і проживав над Богом. Нарешті, всі вони в 80-х роках XVIII в. заходилися гайдамакувати.

Друга група учасників гайдамацьких нападів — виходнів з „польской области“ — не така монолітна. Вона розпадається надвоє: 1) заробітчани, що в 80-х роках XVIII в. за дозволом од шляхтичів-губернаторів приходили до гарду, і 2) втікачі на Запоріжжя перед тим, як скасовано Січ р. 1775.

Що-до своєї суспільно-класової приналежності це були здебільша „піддані мужики“, селяни. Але траплялися й такі гайдамаки, котрі ходили і з містечок, можливо міщани. Одного, може жартома, прозвали гайдамаки навіть „шляхтою“, дарма що сам він себе так не називав. Ось життєписи декотрих гайдамак із цієї групи.

1) Гайдамака Доманиченко ¹⁾: „...отъ роду ему двадцать пять лѣтъ“, неписьменный, „родился онъ въ польской области ключа бершадскаго въ слободѣ устьи, исподанныхъ мужиковъ; и сего 784 года весною испоказаной слободы съ прочими тамошними жителями вчислѣ тритцати пяти человекъ по отъ пуску бершадскаго губернатора шляхтича Жураковскаго зданнымъ отнего билетомъ, отъ былъ онъ къ рѣкѣ бугу въ рыболовной гардѣ ипоприходѣ вооной онъ по найму содержателя со здѣшней стороны того гарда маіора михалората... находилса пригардѣ врибной ловли,

¹⁾ Архівна справа, аркуш 35.

а протчіє снимъ пришедшіє жители тритцать два человекъ поокончаній вгарду весняной рыбной ловли зданнымъ всѣмъ имъ отъ шляхтича жураковскаго билетомъ поворотились въ свое мѣсто“. Сам Доманиченко лишивсь у гарді й звідси ходив гайдамакувати.

2) Гайдамака Томашевський (прозиваний „шляхтою“)¹⁾: „...родился онъ польской области ключа Шаргородскаго въ мѣстечке черневцах, а перешедъ изонаго жительство имѣлъ въ другомъ мѣстечке томашполѣ, изъ котораго сего году въ лѣтное время отбылъ онъ икъ имѣвшемуся унего на турецкой сторонѣ прирѣчке тялигулѣ рыбному неводу, и какъ оной послѣ его понезаплатѣ десятины въ зять былъ турками то онъ имея при себѣ дротикъ по приходѣ навеликую коссу“ пристав до Тягуновоі зграї.

3) Гайдамака Лисий²⁾: „...отъ роду ему лѣтъ шездесять“, неписьменный, „родился онъ полской области ключа смелянскаго въ деревни Капустиной исподданныхъ князя любомирскаго аназад тому лѣтъ ссорокъ испоказанной деревни поподговору запорожскихъ чумаковъ зашелъ снимы въ бывшую запорожскую сечь где инаходился приплатнировскомъ куренѣ хлебникомъ шестнатцать лѣтъ а потомъ вступя въ службу казакомъ лѣтъ спетнатцать оверности службы былъ уприсяге ичрезъ все продолженіе прошедшей турецкой войны былъ въ походахъ апо уничтоженіи сечи запорожской собственнымъ ево неводомъ снаходившимися унего приономъ шестью работниками бежалъ натурецкую сторону истого времяны поныне былъ поразнымъ мѣстамъ врыбномъ промыслѣ“, аж доки пристав р. 1784 до Тягуновоі зграї.

З наведенихъ життєписівъ можна бачити, що гайдамаки — виходні з польської области прибували до річки Бога з двохъ територій: російської й польської. З російської території прибували давні втікачі на Запоріжжя з Польщі, що вже після того, як скасовано Січ, переправлялися за Бог на турецький бік. Безпосередньо з Польщі прибували селяни, що в 80 роках XVIII в. йшли на заробітки до гарду й, лишаючись отут, приставали до гайдамак.

Остання група учасників гайдамацькихъ нападів — виходнів з земель Війська Запорозького та Катеринославського намісництва — найменша. Тут маємо представників: 1) „гусарскихъ дѣтей“, 2) „запорожскихъ детей“ і 3) „изъ мужиковъ“. Через те, що з цієї групи гайдамак піймано дуже небагато, не можна встановити, який саме елементъ бравъ гору над иншими середъ представниківъ цієї групи. Наведу життєписи двохъ гайдамак — Чернечого Чорта та Бурмаги.

1) Чернечий Чорт³⁾: „...отъ роду ему 26-ть лѣтъ, грамоты читать знаетъ, а писать неумѣетъ родился онъ здѣшняго екатеринославскаго намістничества въ двенатцатой ротѣ крутояркою называющейсѣ изъ гусарскихъ дѣтей, а назадъ тому восьмой годъ нежелая онъ вступить

¹⁾ Архивна справа, арк. 23—24.

²⁾ Там-же, арк. 22.

³⁾ Там-же, арк. 9.

въ бывшей черной гусарской полкъ въ службу оставя отца и мать своихъ по подговору приѣзжавшихъ въ ту роту турецкой области изъ гольмскаго монастыря чернцовъ родныхъ ево дядьевъ... ископанной роты учиня побѣгъ, зашелъ сними втотъ монастырь, въ которомъ принихъ прожилъ пять лѣтъ обучася играмоты читать, а потомъ вселѣ Ясеновой уволошена ивана лупула изнайма прожилъ одинъ годъ“... і згодом пристав до Тягунової зграї.

2) Бурмага ¹⁾: „...родился онъ бывшего войска запорожскаго въ метечке новыхъ кондакахъ изъ запорожскихъ детей аназадъ тому болѣе дватцати лѣтъ въ малолѣтномъ возрасте искондакъ казаками зашелъ въ бывшую сечь где ипробылъ поразнымъ казакамъ изъ найма лѣтъ своемъ апотомъ вступя вслужбу ипроизводя оную два года въ прошедшую турецкую войну былъ въ походахъ до кинбурха съ полковникомъ колпакомъ апоклученіи стуркомъ мира ипоуничтоженіи сечи запорожской находился наздешней сторонѣ надлиманомъ пририболовныхъ неводахъ наширокой Косѣ три года анаднепре причоцище великой воде два года втотоль назадъ тому четвертой годъ въ зимнее время перебежалъ чрезъ лиманъ натурецкую сторону гдѣ будучи года стри проживаль поразнымъ местамъ“... Потому пристав до Тягунової зграї.

З наведених життєписів видно, що серед тих гайдамак, котрі виходили з земель Війська Запорозького та Катеринославського намісництва, було трохи колишніх січовиків.

Розглядаючи разом життєписи пійманих гайдамак з усіх трьох груп, бачимо серед них представників різних земель України: немає тільки з Слобожанщини та Галичини. Так само бачимо серед них представників різних суспільних груп, але-ж завжди з економічно й правно пригнічених і залежних од пануючих суспільних верстов. Шлях життя їх неоднаковий, але-ж у 80-х роках XVIII в. всі вони збиралися над р. Богом переважно на турецькій території—від гарду до лиману—де рибалкували й полювали. Близько 65-ти відсотків з-поміж них було колишніх запорозців.

Як багато було цих втікачів на турецькій території і чи всі вони брали участь у гайдамацьких нападах, — відомостів за це справа про гайдамак не подає. У допитах пійманих гайдамак є вказівки тільки на те, що „натурецкой же сторонѣ икромѣ их гайдамаки имѣются но где они пристанище имѣють незнаеть потому что оные какъ скоро послѣ грабежа къ неводамъ возвращаются расходятся въ росъ иподвидомъ рыбалства кроутца...“ ²⁾, або-ж що „...на турецкой же сторонѣ гайдамаки и кромѣ показанныхъ имъ ватага Тягуна ипротчихъ изъ бывшихъ запорожцовъ немалое число находитца, которые подвидомъ рыбного промысла проживають приневодахъ“... ³⁾ Можна отже гадати, що тут при нагоді всі ті, хто „подвидомъ рыбного промысла проживають приневодахъ“, могли робитися

¹⁾ Архівна справа, арк. 14.

²⁾ Там-же, арк. 21.

³⁾ Там-же, арк. 64.

гайдамаками, а через це могло їх бути „немалое число“. З цього то люду й формувалися гайдамацькі ватаги.

Сами ці гайдамацькі ватаги були не дуже великі. Не було жадної такої, яка-б мала по-над двое десятків, або хоч не менш гайдамак. Але хоч яка-б нечисленна була гайдамацька ватага, на чолі її завжди стояв ініціатор або організатор, що ім'я його не раз-у-раз щастить бува встановити. Двое таких ініціаторів, що за них можна сказати, це більш-менш певно, гайдамаки Гураль і Синьокий, потрапили до рук російської влади. Життєписи їх, що є в допитах, нічим не відрізняються од життєписів інших гайдамак, хіба що були вони старі запорозці, років по 40—50. Окрім цих ініціаторів були ще привідці гайдамацьких зграй, що мали назву „ватагів“. Це очевидячки ті з ініціаторів та організаторів гайдамацьких зграй, котрі більш уславилися й були загально відомі. Через те, що їм пощастило уникнути російської в'язниці, ми не маємо їх життєписів і будь-яких визначних відомостей.

За „ватага Стадника“ згадувано вже передніш, а саме, що не хто инший, як він пограбував був „подпорутчика Щербана“. Ось ще що за нього сказано в допитові гайдамаки Карагулева ¹⁾: „подпорутчика Щербана грабилъ ватагъ же Федоръ Стадникъ съ его злодѣйскою шайкою котораго онъ при проходѣ ево въ Ачаковъ поразбити уже козаками одного только ивидѣлъ, а нынѣ извѣстно оной находится на телигулѣ вообщѣ съ тягуномъ...“ Звичайно-ж Стадник брав участь у нападах разом з своєю зграєю. Це, можливо, був один з Тягунових помічників, але-ж треба завважити, що, чи перебував він у гарді, встановити не можна і в нападах, котрі в його районі сталися, він участі не брав. Район його діяльності — це лиман і долішня течія р. Бога. Може бути, що він повинен був дбати за ті човни, на яких Тягунова згряя виїжджала для нападів по лиману та річках Богові й Дніпрові. Взагалі-ж стосунки між Стадником та Тягуном невиразні і відомостей за це немає. Яка доля спіткала ватага Стадника, невідомо. По розгромі зграї під той час, як грабовано коней на Вітовському кордоні, він одопричнивсь і „пошелъ въ степь сказывая.. онъ пройдетъ къ днепру ижезели гдѣ сищеть мѣсто, то ижить тамъ останется“ ²⁾.

У допитах гайдамак згадано ще одного „ватага“ Павла Косюринського, але окрім імення жадних відомостей за його більш немає. Ось вона ота згадка за його: „...на турецкой сторонѣ пригарду еще гайдамацкая шайка приватаге павле Косюринскомъ имѣтца“... ³⁾.

Тільки про ватага Тягуна є деякі, дарма що й дуже неповні, відомості. Ось ці відомості:

Розповідає гайдамака Головка ⁴⁾: „...пришелъ въ слободу Еланецъ... пришелъ вшинокъ пилъ горячее вино икогда зделался пьянь то будучи

¹⁾ Архівна справа арк. 41.

²⁾ Там-же, арк. 16.

³⁾ Там-же, арк. 13.

⁴⁾ Там-же, арк. 13.

еще до побѣга натурецкую сторону известен что ватага их тягуна родной братъ Семень Тягунъ тамо жительство имѣеть бывшимъ въ томъ шинке жителямъ изъяснился что онъ намеренъ ему тягуну отбрата ево переказать поклонъ ипередать ему денегъ пять копеек то потому те жители объявили отомъ слободскому ихъ атаману“... Слобідський отаман заарештував Головка. Далі в своєму допитові, кажучи за цей випадок, Головка зазначає, що „...хотя приатаману тягуну собственно отсебя денегъ пять копеекъ идалъ но на секретные речи ево тягуна неотъываль...“ Виходить отже, що рідний брат ватага Тягуна, Семен Тягун, перебував на російській території в слобідці Еланці.

Де саме перебував ватаг Тягун на турецькій території, з'ясуємо з допитів Чернечого Чорта ¹⁾ й згадуваного Головка ²⁾.

1) „...ватагъ тягунъ, съ ево сообщниками болшою частію пристанище успѣеть взимнее время на рѣчкѣ телигулѣ приурочищѣ аджиголѣ въ кишлѣ одного турка мустафы умершего ачаковского имени родного брата, а влетнее въ гарду увышеупоминаемого жида сапсаля“...

2) Од лиману „...ватагъ тягунъ стараномъ ходили вачаковъ къ байрактару тарану тамакчееву сыну которой делаая имъ пристанище наречке тели-гуле при урочище саригуле инарочно для нихъ избу имеетъ снабжаетъ ихъ порохомъ исвинцомъ“... Допити інших гайдамак теж кажуть, що ватаг Тягун перебував десь у напрямкові до Тілігула.

Наведені відомості говорять ще за „сообщников“ Тягунових. Скільки їх було, довідуємося з допиту Карагулева ³⁾: він побажав гайдамакувати, причому зазначає „...приставъ въ шайку къ извѣстному ватагу тягуну нарѣчке телигулѣ въ восьми человекъ находящемуся“... До цих „сообщниковъ“ найпевніш можна зарахувати Стадника й Тарана.

Дещо про Тягуна довідуємося з допиту гайдамаки Бурмаги, а саме, що Тягун „...какъ известно ему стайкою переходя наздешнею ипольскую стороны производилъ неоднократно злодѣйствы“.., і що лиманом плавали вони „на двухъ тягуновыхъ срещки талигула пригнатыхъ лоткахъ“... ⁴⁾. Ці човни, треба завважити, могли належати тому туркові, що робив „пристанище“ Тягунові. Що-ж до „неоднократныхъ злодѣйствъ“, то напади відомі з справи про гайдамак відбувалися здебільша під проводом ватага Тягуна, як це кажуть усі учасники цих нападів.

Ватагові Тягунові пощастило втекти від ув'язнення; яка спіткала його доля — невідомо. В листі Текелії до катеринославського намісника зазначено, що „...три съ ватагомъ ихъ (гайдамак) тягуномъ бѣжали, и думать яко они перешли рѣку бугъ попрержнему гдѣ какъ показанной походной атаманъ (Яновъ) меня рапортуеть что сего мѣсяца 3-го числа турецкія двѣ партіи обращааясь по той сторонѣ въ искорененіи ихъ, нѣ-

¹⁾ Архівна справа, арк. 64—65.

²⁾ Там-же, арк. 12

³⁾ Там-же, арк. 41.

⁴⁾ Там-же, арк. 14.

скількихъ! поймавъ девяти казнили смертю...“¹⁾. Чи був серед тих дев'ятьох ватаг Тягун, звичайно, сказати не можна.

Розглянувши склад учасників гайдамацьких нападів та їх ініціаторів або ватагів, спробуймо з'ясувати, як збиралися або організовувалися гайдамацькі зграї й як вони оперували. Діяльність гайдамак починалася з весни. Справа про гайдамак не відзначає будь-якого нападу, що припадав-би на осінь або зиму. Звичайно гайдамацькі зграї збиралися на турецькій території й звідси йшли нападати або на російську територію за Богом, або на польську за Кодимою. Як виняток треба відзначити, що одна зграя згуртувалася була для нападу на слободу Березки за Кодимою. Початок вона дістала на російській території, поповнилася в гарді на російському боці й остаточно зформувалася в гарді на турецькому боці, звідки й вирушила для нападу. Збиралися зграї так: на лимані або в гарді серед рибалок з'являвся ініціатор або „ватаг“ і намовляв їх іти для нападу на російську або польську територію, збиралися охочі, і так утворювалася гайдамацька зграя, раз-у-раз не дуже численна, як вище зазначалося. До Польщі йшли пішки, на російську територію перевозилися човнами. Як виняток, свій напад на слободу Гербину за Кодимою ватаг Тягун робив після того, як здобув коней з Усть-Мертводського кордона і з польського кордона „въ мѣстечкѣ Оквинѣ“. Напади робилися на узбережні слободи та містечка на лівому березі р. Бога й на лівому-ж березі Кодими, і на польські та російські „кордони“. Іноді ще перед виступом призначувано пункт, куди саме буде зроблено напад і брано провідників. Отож для нападу на слободу Гербину за Кодимою гайдамаки вирушили „...взявъ съ собою важаками изъ слободы голмы двухъ польскихъ мужиковъ..“, а для нападу на Новопетрівське над р. Богом „...взялся их довести из них Гургуць..“. За зброю кожен з гайдамак дбав окремо. Тільки порох та олово, як можна гадати, здобували гайдамаки спільно. Є вказівки на те, що порох і олово гайдамаки здобували за допомогою „жида Сапсая“ і турка, який робив „пристанище“ Тягунові. Зброя складалася з рушниць, пістолів і „дротиковъ“.

Напади одбувалися звичайно вночі. Підчас своїх нападів гайдамаки нікого не вбивали. Вбивства бували тільки підчас оборони, коли гайдамаки мусіли відстрілюватися від російського або польського війська. Боротися гайдамаки завзято.

За мету кожного з нападів був грабунок. На російській території гайдамаки грабували російських військовиків, запорозькі зимовники й жидів-орендарів, а на польській — шляхтичів, жидів і польських жовнірів. За основні об'єкти грабунку ставали, можна гадати, коні, гроші й зброя, дарма що так само охоче забирали гайдамаки різний одяг, навіть жіночий. Ось, для прикладу; що пограбовано в містечкові Новопетрівському в жида орендаря: „...у жида орендаря пограбили жиловских две

¹⁾ Архівна справа, арк. 2.

шубы волчихъ... одну шубу белыхъ смушковъ.. одинъ полушубокъ... четирѣ кафтана... синихъ рубахъ большихъ и малыхъ зъ десять шнуровокъ женскихъ две да детскую одну серебрянную малую ладоницу называемую по жишовски гудось... ручниковъ белыхъ два намисто женское безъ червонныхъ одно, две бѣлыхъ простины два платка... водки сладкой одну скляницу даспирту въ барилке дошести кварт адругова въ томъ шинке бывшаго жида денегъ два червонца російскихъ медныхъ копеекъ сятъдесять, полскихъ серебрянныхъ четире злотниковъ дву злотниковъ излотниковъ тридцать у бывшего назалогѣ донского козака изоружія пистолетъ саблю ледунку чекмень синей шапку чемоданъ коженой рубашку съ портками одну пару сапогъ денегъ серебрянныхъ три рубли меднихъ тридцать копеекъ узду и плѣть даупришедшего къ шинку тамошнего прапорщика гринки одно ружье ишапку...“¹⁾).

Зробивши напад, гайдамаки зараз-же верталися на турецьку територію. Тільки коли треба було довести коней до найближчого броду, гайдамаки дозволяли собі рейд по ворожій території. Справа ця була нелегка Обидва, наприклад, гайдамацькі рейди по російській території — під той час, як оперували гайдамаки Карагулев і Бурмага коло слобідки Березівки на річці Сагайдаці і під той час, як переходила зграя ватага Тягуна від Вітовського кордону до найближчого Чортальського броду з пограбованими кіньми, — закінчилися нещасливо.

Все пограбоване гайдамаки ділили, коли була спромога нарівно між собою. Правда, в допитові гайдамаки Чернечого Чорта значиться, що ватагові Тягунові, Сандурові й Стадникові припало „...по превосходному числу...“²⁾. Отже, можна гадати, що ватаг Тягун та його „сообщники“ брали собі з пограбованого більшу пайку, ніж інші учасники нападів.

Поділивши пограбоване, гайдамаки або готувалися до нового нападу, або-ж, як це бувало вже в-осени, розходилися „...по разнымъ мѣстамъ кому куда способно...“³⁾).

Гайдамацькі зграї не мали сталого характеру. Число їх членів зменшувалося або збільшувалося після кожного нападу. Так само склад зграй кожного року змінювався, здобуваючи що-року все нових членів, опріч, звичайно, ватагів.

Розходячись в-осени після нападів, декотрі з гайдамак переходили на російську територію й переставали гайдамакувати. Натомість прибували з російської й польської території нові кадри учасників гайдамацьких нападів. Декотрі з гайдамак потрапляли і до російських в'язниць.

Щоб докладно змалювати, яка доля спіткала учасників гайдамацьких нападів, погляньмо трохи на узграничне життя на кордонах Туреччини з Росією й Польщею в 80-х роках ХVІІІ сторіччя.

¹⁾ Архівна справа, арк. 14.

²⁾ Там-же, арк. 9.

³⁾ Там-же, арк. 25.

III

Межі Туреччини з Росією в 80-х роках XVIII в. лишалися в тому самому вигляді, якого вони набрали після Куйчук-Кайнарджійського миру р. 1774: за кордон правила р. Бог од гирла р. Кодими до Чорного моря. Кордон Туреччини з Польщею йшов од р. Бога р. Кодимою, потім переходив на р. Ягорлик та й прямував нею до Дністра. Всі ці кордони кожна з держав охороняла з свого боку. На російському боці над р. Богом стояла варта з дінських козаків на чолі в похідним отаманом Яновим, що перебував у містечкові Новогригорієвському. В певних місцях над р. Богом розташовано було вартові пости, або „кордонны“, між якими їздили „разъѣздные казаки“ або „кордонной стражи разъѣзды“. Такі кордони згадуються в справі про гайдамак: вище од гарда — Шворньовий, у самому гарді й нижче од нього — Чортальський, Усть-Мертвоводський і Вітовський.

На польській території за рр. Кодимою та Ягорликом теж розташовано було „кордонны“, де стояли польські жовніри. Згадуються кордони, приміром, у слободі Березках за р. Кодимою і „въ мѣстечкѣ Окнинѣ“ на р. Ягорлику.

На турецькому боці справа про гайдамак згадує тільки за „турецькі роз'їзди“.

Гайдамаки, нападаючи, кожного разу переходили кордони Туреччини то з Росією, то з Польщею. Переходячи кордони, мусіли гайдамаки зчиняти сутички з військовими частинами, що охороняли ці кордони. Окрім того, перебуваючи підчас нападів на польській і російській територіях, гайдамаки мусіли мати деякі стосунки з місцевою, бодай узграничною людністю цих територій так само, як на турецькій, де вони переважно перебували, і на російській, — коли вони переходили, щоб тут оселитися.

Військові частини — російські, турецькі й польські — ставилися до гайдамак однаково: вони завсіди переслідували гайдамак, намагаючись половити їх і відбити пограбоване. У першому розділові, описуючи гайдамацькі напади, ми відзначали вже сутички гайдамак з російськими й польськими військовими частинами. Депо казано було й за сутички гайдамак з турками. Тут додамо тільки те, що р. 1782 згряя ватага Тягуна теж мала сутичку з турками. Гайдамаки їхали з гарду і „...какъ отъѣхав згарду противъ мѣстечка новогригорьевскаго въ балкѣ останулись, то наехавшимъ нанихъ турецкимъ разъѣздомъ всѣ лошади унихъ отъ быти асами они засѣвъ въ каменя иобороняясь изъ ружей отъ поимки отъ былись...“¹⁾

Місцева людність кожної з трьох територій ставиться до гайдамак трохи неоднаково.

На польській території гайдамаки стикалися з селянством і шляхтою. Дехто з польських селян, що працювали влітку в гарді, приставав до гайдамацьких зграй і брав участь у нападах на польській-же території. В одному випадкові, як провідників, гайдамацька згряя використала „польських мужиков“. Отже цілком можливо, що польські селяни спочу-

¹⁾ Архівна справа, арк. 30.

вали гайдакакам. Те, що підчас нападу на слободу Березки поляки відбивалися за допомогою „прибѣжавшихъ мужиковъ“, не одкидає попереднього твердження, бо допомога „мужиковъ“, могла бути примусова, та й невідомо ще що це були за „мужики“. Шляхта-ж безперечно дивилася на гайдамак лихим оком, бо гайдамацькі напади по-перше завдавали їй матеріальних втрат, а по-друге могли баламутити селян-кріпаків. З цього можна бачити, що так звана „волинська тривога“ р. 1789 могла мати реальні основи в цих гайдамацьких нападах першої половини 80-х років XVIII в.

Інакше ставилися до гайдамак на турецькій території. Маємо вказівки на певні стосунки з гайдакаками таких осіб як: „жидъ Сапсай“, турчин, що робив „пристанище“ Тягунові, „лисичники“ Барабака й Куковенко і, нарешті, голтянський каймакан.

Цей останній не дуже суворо поведивсь з гайдакаками, що потрапляли до нього. Так гайдамака Бурмага від нього „будучи трое сутокъ подкарауломъ вночи бѣжалъ“; гайдамака Чернечий Чорт був під караулом два місяці, а після при каймакані „кухаремъ и бешлеемъ“.

Стосунки між лисичником Барабакою й гайдакаками були трохи інші. Барабака проживав на р. Тілігулі. Звідси він привозив до р. Бога човен, яким перевозилися гайдамаки, щоб пограбувати коней з Усть-Мертвоводського кордону. За цю послугу Барабака дістав „исъ казачьихъ двухъ сывую и рыжею лошадей“. Другий „лисичник“ — Куковенко або Кулик відпустив з свого „стану“ до зграї Тягуна двох людей, які пішли „по посылкѣ ево наданныхъ отъ него лошадахъ“. Повернувшись після нападу, ці двоє „и ему Куковенку испограбленных червонцы дали“¹⁾. Отже виходить, що заможніші з лисичників, котрі мали човна або коня, допомагали гайдакакам за певну матеріальну винагороду.

Мало не такі самі стосунки з гайдакаками, надто з ватагом Тягуном, мав той турчин, що робив йому „пристанище“ і постачав порох і олово. За ці послуги він мав звичайно якусь матеріальну вигоду. На це в допитові гайдамаки Тимошевського є певна вказівка: „при взятѣ ж ими казачьих лошадей когда нѣкоторые болѣе двенатцати то есть на каждого поодной брать несовѣтовали слышелъ онъ отъ тягуна что идля одного турка живущаго при сяригуле (:которой пристанище имъ делаетъ:) надобно привестъ ему одного астаднику двух лошадей, а безъ тогождѣ им тот турукъ никакова покою недаст...“²⁾. Очевидячки або послуги цього турчина були дуже потрібні, або можливо Тягун і Стадник були в якійсь залежності від нього, коли побоювалися, що він їм „никакова покою недаст“, якщо не приведуть коней.

Нарешті стосунки між жидом Сапсаєм і гайдакаками теж будувалися на матеріальній основі. Сапсай тримав на турецькому боці над р. Богом „на откупѣ уголтянского каймакана гардѣ“. Тут з весни, коли

¹⁾ Архівна справа, аркуш 33.

²⁾ Ibidem, аркуш 24.

починалися рибні лови, перебувало багато рибалок. Улітку мав тут „пристанище“ ватаг Тягун. Звідси іноді виряджались для нападів гайдамацькі зграї. Виступали гайдамаки з гарду або „получа отсодержателя того гарда жида Сапсея пороохъ и свинець“ або-ж „будучи снабдены... порохоомъ свинцомъ и хлѣбомъ“... Гроші на це давали гайдамаки. Так Сапсай „...783 году осенью на данные отнихъ деньги въ турецкомъ мѣстечкѣ балтѣ купилъ ивъ гардѣ къ нимъ доставилъ спорохоомъ и пулями дѣланыхъ патроновъ четыре ока“...¹⁾ За послуги гайдамаки розплачувалися з Сапсаем краденим майном. За придбані, напр., у Балті набої Чернечий Чорт подарував йому „жидовскую женскую лисью шубу, сообщавленіемъ ему что она ими въ матвѣевки ужида пограблена“... Іншим разом „поприводѣ пограбленныхъ ими полскихъ лошадей принялъ отнихъ заведомо пограбленныхъ двухъ свѣтлогнѣдою и карею мерѣновъ“... Взагалі-ж „ипротчихъ гайдамаковъ принимаетъ кто что испограбленного даетъ“... Справа про гайдамака дав вказівки і ще на деякі стосунки Сапсея з гайдамаками. Так Бурмага з Карагулевым переїхали на російський бік „завѣдомомъ того жида Сапсея“. Гайдамаки йшли грабувати. Коли вони поверталися назад на турецький бік і хтіли перевезтися через р. Бог вище од гарду, на них напали російські вартові козаки. До турецького берега пощастило дістатися тільки Бурмазі, але й тут він „козаками былъ пойманъ“. Тоді трапилася цікава пригода: „жидъ Сапсай зная за собою пристанодержательство имъ, идабы отомъ извѣстно небыло прибѣжавъ срабочими до сорока человекъ людьми ево указакоевъ усиленно отнял, и за то что онѣ съ пограбленными лошадьми ипротчимъ шли обратно на гардѣ и тѣмъ наводятъ слѣдъ къ прямому на него очиненію гайдамакамъ прибѣжища подозрѣнію билъ ево жестоко палками по подошвамъ ногъ и чтобъ вывести себя истого подозрѣнія представилъ ево къ голтянскому каймакану у которого онъ будучи трое сутокъ подкарауломъ вночи бѣжалъ и пришедъ вгардѣ за вѣдомомъ сказанного жида сапсея пробылъ дней съ сѣмь“²⁾. Важко з цього випадку робити якісь широкі узагальнення, але, що між Сапсаем і гайдамаками були досить тісні стосунки, це може свідчити.

Взагалі, на турецькій території мешканці не ставилися вороже до гайдамака. Маючи від їх діяльності матеріальні вигоди, вони де-в-чому навіть їм допомагали. Тільки побоювання, щоб їх не заплідозрили в співучасті, та обов'язки урядових осіб (можливо підо впливом скарг Росії перед султаном на гайдамакування над Богом) примушували іноді до суворих виступів проти гайдамака.

Інакше бачимо на російській території. Сюди гайдамаки з'являлися по-перше для нападів, а по-друге щоб оселитися. Тим хто переходив своєю волею на російську територію, щоб тут оселитися, російський уряд перешкод не чинив. Треба було тільки відбутися карантин, бо російський

¹⁾ Архівна справа, арк. 32.

²⁾ Там-же, арк. 26.

уряд побоювався якоїсь пошести, що ніби-то була на турецькому боці. (Справді, дехто з гайдамак зазначав, що на турецькому боці „въ ачаковѣ аджиголѣ янчекраке ипротчихъ близькихъ селеніяхъ продолжалась сильно опасная болѣзнь...“¹⁾). Ось, напр., як перейшов гайдамака Криворотий: з декількома товаришами „причертальскомъ кордонѣ, перешелъ онъ надѣшню сторону, и по[п]редставленію къ Г-ну Походному атаману Янову содержась при мѣстечкѣ Новогригорьевскомъ двенадцать дней въ карантинѣ пожеланію ихъ зданнымъ билетомъ отпущены на жительство въ ново населяемую нарѣчкѣ еланцѣ запорожскую слободу, аизоной повступленію ево въ ново составляемой изъ арнаутъ полкъ въ казаки, проживаль онъ надбугомъ въ арнаутской деревни скаржинкѣ, упражнясь изнайма работяхъ и нагарду въ рыбномъ промыслѣ...“²⁾.

Не всі гайдамаки так переходили на російську територію, коли хтіли тут оселитися. Деякі з них мали за краще переїжджати „потаенно“, „переждав разѣзды“. Переправа тоді відбувалася в районі гарду, і часом переводили пограбованих коней та інше майно. На російській території гайдамаки зараз-таки після переїзду, „невьясь нинакаторомъ кордонѣ“, їхали „прямо къ слободѣ секундъ майора Михалората“.

Ім'я секунд-майора або просто майора Тодаря Михалората частенько-таки трапляється в допитах гайдамак. Він мав над Богом нижче гарду „слободку“; мав один шинок на острові проти гарду, а другий — „при мертвоводѣ“. Окрім того, він був „содержателемъ“ гарду над Богом на російському боці і мав якесь відношення до козацького полку, що його утворювано „изъ арнаутской команды“, бо його прохали гайдамаки „о причисленіи себя“ до того полку.

До цього Михалората й простували гайдамаки, опинившись на російській території. Які саме стосунки мав Михалорат з гайдамаками, не зовсім ясно, відомо тільки, що в Михалората вони лишалися „подозволенію ево“. Бувало, що гайдамаки, з'явившись до Михалората „и закрывъ учиненное ими злодѣйство“, говорили, що вони „наздѣшню сторону возвратились добровольно“. Деякі навіть змінювали свої прізвища. Це, як вони казали, робилося „единственно для того чтобъ обнихъ какъ вомногихъ злодѣйствахъ обращающихся на сей сторонѣ никто доказать не могъ...“³⁾. Часом-же, як, наприклад, у випадкові з Чернечим Чортом, що мав при собі п'ятеро пограбованих коней, гайдамака оповідав, що коні „поворовани имъ напольской сторонѣ скоторыми онъ и переѣхалъ потаенно сюда въ гарду“⁴⁾. Та й тоді Михалорат не вагавсь дати дозвіл, щоб такий гайдамака „былъ въ ево слободѣ“. Навіть більше „и тѣхъ лошадей онъ михалоратъ имѣя усебя чрезъ одну неделю нанихъ работалъ“...

Улаштувалися в Михалората гайдамаки по-різному. Деякі „проживая при дворѣ ево михалората“ працювали „при имѣющемся на содержаніи ево рыболовном гардѣ“. Дехто з власного бажання був „причисленъ

1) Архівна справа, арк. 19.

2) Ibidem, арк. 33.

3) Ibidem, арк. 30.

4) Ibidem, арк. 64.

въ составляющейся изъ арнаутской команды полкъ въ казаки“ і тоді „для жительства“ переходив „въ деревню Скаржинку“. Бувало, що від Михалората, відразу після прибуття, гайдамаки переходили до інших місць, напр., до Кременчука. Іноді-ж, перебуваючи в Михалората, — одружувалися й заводили господарство, як це зробив напр., гайдамака Шепель. Траплялося, що одружившись такий одружений гайдамака разом з жінкою від Михалората „безвѣстно бѣжалъ“.

Що-до пограбованого майна, з яким гайдамаки прибували до Михалората, то його вони використовували теж по-різному: один „пограбленные въ польшї .. червонцы.. в шинкѣ ивесною въ гарду будучи пропиль протче вещи растратилъ“; другий, особливо той хто оженився, „употребилъ поженидьбѣ на покупку скота и протчего“. Чи перепадало дещо і Михалоратові, сказати важко, бо на це вказівок справа про гайдамака не дав, але-ж коней він таки використовував і „нанихъ работалъ“.

Взагалі, можна сказати, що певну користь від гайдамака Михалорат повинен був, безперечно, мати і через те повинен був ставитися до них зовсім не вороже. Урядове листування доводить, що не тільки Михалорат так ставився до гайдамака. Інші „обитающіе около рѣки Буга жители“ теж гайдамака „не объявляя нистражѣ военной... и никакому начальству принимаютъ въ дома свои и тѣмъ даютъ имъ прибѣжище въ укывательствѣ...“ ¹⁾). Найбільш незадоволені з цього були начальники військових частин, бо через це, казали вони, їм тяжче було боротися проти гайдамацьких нападів. Генерал Текелій, напр., прохав правителя катеринославського намісництва Сінельнікова „о непринятїи переходящихъ зъ сопротивной стороны, тайно безъ свѣдѣнїя состоящихъ на стражѣ командъ, лежащихъ надъ рѣкою бугомъ селеней начальникамъ учинить предписаніе“, на що було від правителя того намісництва „новомиргородскому нижнему земскому суду предложеніе“: „...употребить самые рѣшительные мѣры дабы бродягамъ со стороны турецкой въграницы наши преходящим никакова убѣжища недали“...²⁾). Пропонувалося пояснювати мешканцям над р. Богом, що від переховування гайдамака буває тільки шкода, що вони повинні повідомляти, де тії гайдамаки перебувають „по самыхъ ихъ слѣдахъ“; також пропоновано „осемь для лучшей благоуспѣшности публиковать воевѣхъ пограничныхъ побугу мѣстахъ“.

Таких заходів повинен був уживати російський уряд, щоб контролювати перехід гайдамака з турецького боку на російський, коли вони переходили своєю охотою, щоб оселитися. Коли-ж гайдамаки з'являлися на російській території для нападів, картина зовсім змінювалася: ставилися до них тільки вороже. Місцева людність над Богом повідомляла тоді військові частини, де перебували гайдамаки, і сама допомагала їх полувити. Так вже згадувано в описах гайдамацьких нападів, що „слободы константиновки жители салдаты“ повідомили, де сховалися гайдамаки

¹⁾ Архівна справа, арк. 43.

²⁾ Там-же, арк. 43.

Бурмага й Караулев „Есаула кононова съ казаками“; „ізокольнічнихъ мѣсть жители“ напали на гайдамак, коли вони засіли „въ асаду“ біля „вербової крѣпи“, причому одного „раскольнической слободы мужика“ було вбито. Гайдамаки й собі відчували, як ставилася до них людність, бо, ховаючись, напр., „въ балке злодейски“, вони затримали навіть „ходившихъ совечью атарою двухъ чабановъ“, щоб „пронхъ нигде известно небыло“.

Що-ж до російського уряду, то він тих гайдамаків, котрі діставалися йому до рук, карав і досить суворо. Ось, напр., яка доля спіткала гайдамак, полонених р. 1784. Половлених гайдамак пересилано до похідного отамана Янова, що перебував у Новогригорієвському над Богом. Тут їх допитувано. Підчас допиту траплялося, що гайдамаки виказували своїх колишніх співучасників, котрі вже раніш покинули гайдамакувати. Од отамана Янова гайдамак пересилано до Текелії до Новомиргорода. Текелій, у міру того, як гайдамаки прибували, переслав їх разом з копіями їхніх допитів до правителя Катеринославського намісництва Сінельнікова. Отож до жовтня р. 1784 переслав він — 3; у жовтні — 12; у листопаді — 1, і в грудні — 2 гайдамак. Всього від отамана Янова до Текелії переслано було 20 гайдамак; від Текелії-ж тільки 18, бо двом, що скуті були „руками въ мѣстѣ“, пщастило втекти. У канцелярії Сінельнікова на гайдамак проваджено цілу справу „по ордеру его свѣтлости Князя Григорія Александровича Потемкина“ від 19 серпня р. 1784 за № 1280. Сінельніков переслав гайдамак з копіями їх допитів (у жовтні — 15 і в грудні — 3 гайдамак) до кременчуцької нижньої розправи „предлагая произвестъ объ нихъ надлежащее слѣдствие и учиня приговоръ неукоснитъ представитъ съ мнѣніемъ своимъ по командѣ дабы преступники сіи могли быть наказаны по силѣ узаконеній безъ малѣйшаго провлаченія времени“¹⁾. У „предложеніи“ від 3-го грудня р. 1784 пропоновано навіть розправі подавати „свѣденіе объ успѣхахъ и теченіи дѣла о всѣхъ сихъ разбойникахъ въ вѣдомостяхъ двунедѣльных“²⁾. Судові органи доволі уважно поставилися до наказів Сінельнікова, і вже 31-го березня р. 1785 він мав „приговоръ“ на 9 гайдамак, надісланий „Екатеринославского наместничества изъ палаты уголовного суда“. 28 квітня й 1-го травня того-ж-таки року палата „уголовного суда“ надіслала судові вирокі ще на трьох гайдамак. (На шістьох гайдамак судових вироків зовсім нема і чи були вони з'ясувати не можна). У справі про гайдамак ці судові вирокі подано в копіях, а саме, в рапорті до Потьомкіна. З цього рапорту окрім того довідуємося, що ці вирокі перейшли скількись судових інстанцій: „за учиненіемъ объ оныхъ разбойникахъ сперва въ нижнихъ апотомъ въ верхнемъ судахъ слѣдствія заключены о наказаніи ихъ мнѣнии и представлены были наревизию въ Екатеринославскую Палату уголовного суда, которая по обревизованіи дѣлъ заключа свои приговоры внесла оные ко мнѣ (Сінель-

¹⁾ Архівна справа, арк. 42.

²⁾ Ibidem, арк. 11.

нікову)... на ревизіюж“, а Сінельніков „согласясь съ сими присужденіями палаты уголовного суда, но не производя однакожъ оныхъ въ дѣйствіе“... переслав їх „на благоусмотреніе князя Потьомкіна ¹⁾).

Що-до самих судових вироків, то вони значно різнилися один від одного. Найтяжче засуджено було Чернечого Чорта: „за учиненной имъ за границу побѣгъ и за содѣянные многіе злодѣянія... казнить смертию колесовать, но до точного о томъ разсмотренія по указу 754 года сентября 30 д. битъ кнутомъ дав 50 ударовъ и вырѣзавъ ноздры съ постановленіемъ указныхъ знаковъ сослать въ Сибирь на каторжную работу“ ²⁾. Так само засуджено було ще п'ятох гайдамак (тільки замість „колесовать“ значилося „отсѣчь имъ головы“) „за побѣгъ за границу“, за „неоднократные грабительства“ і „смертное убивство“. Решту гайдамак присуджено було: одного за „побѣгъ за границу“ і „два грабительства“ — „битъ кнутомъ дав тридцать ударовъ и вырѣзавъ ноздры сослать... въ Сибирь на каторгу въ вѣчную работу“; трьох за „переходъ за границу“ і „бытіе въ разбойнической партіи“ — „битъ кнутомъ давъ каждому изъ нихъ по дватцати ударовъ и затѣмъ сослать въ Сибирь же на поселеніе“; одного „за учиненное... въ первой разъ грабительство“ — „битъ кнутомъ давъ дватцать ударовъ и потомъ сослать въ херсонъ въ каторжную работу на три года“; і одного „въ разсужденіи что онъ имѣеть отъ роду только 26 лѣтъ ипришедъ изъ польщи въ россію будучи нигдѣ въ ревизіи незаписаннымъ покусился послѣдовать... на грабительство наказать плѣтью ивсилу инструкции оревизіи 744 года записать въвоенную службу въ легкоконные полки въ намѣстничествѣ Екатеринославскомъ расположенные...“ ³⁾.

Ці судові вироки показують, що найбільшу кару накладувано за „побѣгъ за границу“ і „многіе злодѣянія“. Треба так само завважити, що ці судові вироки, торкалися й російських підданців і мешканців Польської області (напр., гайдамаки Тимошевського). Нарешті, невідомо чи виконано ці вироки, бо немає відповіді князя Потьомкіна на „рапорт“ Сінельнікова.

Досі було відомо, що активні прояви гайдамаччини неначеб-то закінчилися в 60-х роках XVIII в. після Коліївщини. За рік 1789 маємо тільки очікування й побоювання гайдамацьких нападів з боку польської шляхти, — самих-же гайдамацьких нападів не бачимо. Діяльність запорозців над Богом, розглянена в попередніх розділах — напади на російську та польську території — дають спромогу поширити активні прояви гайдамаччини й на 80-ті роки XVIII в., надто на рр. 1783 та 1784.

Гайдамаччина над Богом 80-х років не скидається на великі гайдамацькі повстання 1734, 1750 і 1768 років. Її не оповито ідеями відстоювання релігії і скинення ярма чужої національності в особі польських

¹⁾ Архівна справа, арк. 48, 51.

²⁾ Там-же, аркуш 51.

³⁾ Там-же, аркуш 51.

панів. Але ж в основному і надто в царині боротьби за поліпшення тяжкого економічного становища, в її примітивній формі грабунку, гайдамаччина 80-х років XVIII в. має всі характерні ознаки гайдамацьких нападів попередніх років, звичайно, з деякими лиш їй властивими особливостями.

Учасники нападів 80-х років у тогочасному російському урядовому листуванні фігурують під назвою гайдамак. Але й що-до свого походження вони належать до тих самих груп людности України, які від початку гайдамаччини постачали головну масу гайдамак. Це є здебільшого — різні суспільні групи, що з економічного й правного погляду належали від інших суспільних угруповань України, — селяни, козачі діти, козачі підпомічники, то-що. У 80-х роках XVIII в. гайдамак безпосередньо постачали всі ті наймити, рибалки й лисичники, які збиралися за Богом на турецькій території. Грунтуючись на допитах пійманих гайдамак можна сказати, що трохи чи не половина з них належала до селянства. Але не були то селяни від землі. Здебільшого це були колишні селяни, що відірвалися від хліборобства, зайшли на Запоріжжя і тут поставали козаками, створюючи ту запорозьку „сіромашню“, що рибалчила, полювала, займалася добичницькими промислами й давала привідців та головних учасників гайдамацьких нападів аж до 80-х років XVIII в. Окремо стоїть група селян — виходнів з Польщі, що в 80-х роках приходили на заробітки до гарду і не були на Запоріжжі козаками. Та вже те, що вони перебували в гарді на заробітках, свідчить за те, що від хліборобства вони певною мірою відірвані.

Загальна кількість запорозців у гайдамацьких ватагах за 80-х років досягає 65%. Такий великий відсоток запорозців можна пояснити тим, що до гайдамак не приставала людність тих територій, куди вони заходили для нападів, справді дуже недалеко. До того на російській території гайдамаки здебільшого не знаходили співчуття своїй діяльності. У гайдамацьких нападах до 80-х років, коли до запорозців приставала людність тих територій, де ці напади відбувалися, відсоток запорозців повинен був бути, звичайно, менший. Гайдамаччина-ж 80-х років XVIII в. зосереджувалася в руках головно запорозьких, вони давали головні кадри гайдамак; з-посеред них виходили „ватаги“ гайдамацьких зграй; їм належала ініціатива і керівництво підчас нападів. Більше-менше половина полонених гайдамак з запорозців 80-х років перейшла до Туреччини за час від 1775 до 1779 рр., а друга половина — за час від 1780 до 1784 р. Беручи на увагу, що група запорозців, яка перейшла на турецьку територію на початку 80 років, становила лиш невеличку частину тієї маси запорозців, яка перейшла до Туреччини в другій половині 70-х років, — матимемо серед запорозців-втікачів до Туреччини за час від 1780 до 1784 рр., порівнюючи до їх загального числа, досить великий відсоток гайдамак. Звертаючись до територіяльної приналежності гайдамак за 80-х років, бачимо серед них виходнів з Земель Війська Запорозького і Катеринославського намісництва, Польщі та Лівобережної України. І всупереч твердженням

В. Антоновича, що „весьма рѣдко встрѣчаемъ жителей Малороссійскихъ полковъ и сотенъ въ числѣ пойманныхъ гайдамаковъ“¹⁾ і як довід на те, що висновок М. Горбаня, що „Лівобережжя дає чималий відсоток гайдамаків“²⁾, правильний, — серед спійманих гайдамак 80-х років XVIII в. маємо 50% виходнів з полків Лівобережної України.

Що-до території, де утворювалися гайдамацькі ватаги і де вони знаходили притулок після нападів, то в 80-х роках за таку територію було, як і за попередніх років, місце постійного перебування запорозців, з тією лиш одміною, що до скасування Січі ця територія лежала між Богом та Дніпром, а після 1775 р. — між Богом та Дністром. Територія гайдамацьких нападів, що раніш охоплювала Київське й Брацлавське воєводства, теж де-в-чому змінилася: замість київського воєводства гайдамацькі напади 80 років XVIII в. відбувалися на землях Війська Запорозького, що належали тоді російському урядові. Треба відзначити, що гайдамаччина 80-х років дуже недалеко розпросторювалася від місця свого зосередження — турецької території — углиб сусідніх територій — російської та польської. Гайдамакування 80-х років XVIII в., що відбувалося на кордонах Туреччини з Росією та Польщею, було явищем прикордонним і таким воно до певної міри, було раніш Характер кордонів відбивсь на характері самих гайдамацьких нападів: мало не половина їх вимагала того, щоб користуватися човнами, бо так найлегше було переїжджати через р. Бог на російську територію для нападів.

В організації гайдамацьких ватаг 80-х років XVIII в. бачимо те самісіньке, що й за попередніх років, вільне гуртування гайдамак навколо ініціаторів або „ватагів“; таке-ж вільне, з власного бажання залишування гайдамацьких ватаг; здебільшого рівний розподіл поміж усіма учасниками нападів награбованого майна і що-року початок діяльності на-весні.

За мету для гайдамацьких нападів, що від них найбільше страждали польська шляхта, жида, російські військові люди, часом запорозці, що жили зимовниками, і російські та польські „кордони“, — був виключно грабунок, придбання грошей, коней, зброї, то-що. Це можна пояснювати матеріальною їх незабезпеченістю, тяжким економічним становищем; треба пам'ятати, що головна маса гайдамак за 80-х років XVIII в. складалася з запорозців, отож у гайдамакуванні можна вбачати прояви „старовинного нетяжницького козакування“³⁾, до якого серед запорозців завжди були прихильники. Та можна зробити і деякі ближчі припущення що-до причин, які могли викликати гайдамакування над р. Богом в 80-х роках XVIII в. Відомо, що під той час султан наказав був запорозцям одходити від р. Бога за Дунай і що декотрі невдоволені з цього запорозці стали вертати до Росії, де відновлено було Запорозьке Військо під назвою „Чорно-

¹⁾ В. Антоновичъ, Исслѣдованіе о гайдамачествѣ... К. 1876 р., 25 ст.

²⁾ М. Горбань, Гайдамаччина 1750 року. „Наук. Збірн., Х. Д. К., Ч 2—3, 1926 р., 105 стор.

³⁾ Проф. Клименко, „Украшеной портрет“... стор. 59 (окрема відбитка з Зап. І В. У. А. Н., кн. X).

морського Війська“, а деякі р. 1785 перейшли до Австрії на річку Тису. З самої справи про гайдамак відомо, що, близько того-ж часу, на річці Бланці заселялася запорозька слобода; що над р. Богом у селі Скаржинці формувався „изъ арнауть“ козацький полк, і що декотрі з гайдамак прибували сюди, покидали гайдамакувати, записувалися в козаки, часом одружувалися й заводили господарство. Отже можлива річ, що найбільш незабезпечені з запорозців, щоб поліпшити свою економічну базу й придбати коней та зброю (речі необхідні для кожного козака), перш ніж або відправлятися у далеку дорогу до Австрії або-ж переходити до Росії, щоб тут оселитися й записатися в козацький полк, — зверталися до гайдамакування, як найпростішого способу забезпечити себе всім необхідним.

Гайдамакування 80-х років XVIII віку знаходило, можна гадати, спочуття в селянської людности Польщі. З самої справи про гайдамак не можна встановити, чи дуже було тев спочуття, бо серед пійманих гайдамак маємо аж надто невеличкий відсоток виходнів безпосередньо з Польщі в 80-х роках. За його силу може свідчити „волинська тривога“ р. 1789, саме, що за відповідних умов гайдамакування над р. Богом могло-б відбуватися за широкої участі селянства Польщі.

Деякий звязок мали гайдамаки 80-х років з промисловою людністю на турецькій території, напр., лисичниками, жидом Сапсаєм, що тримав гард над р. Богом з турецького боку, то-що. Цей звязок ґрунтувався на матеріальних вигодах, що їх мали ці промисловці від гайдамак за зроблені для них послуги.

Як і за попередніх років, гайдамаччина 80-х років XVIII віку найбільших поразок зазнавала була від російського війська. Трохи поразок зазнавали гайдамаки й од турків, що діяли, може бути, під натиском російського уряду. Чи успішно боролася Польща з гайдамакуванням 80-х років, невідомо. В боротьбі російського уряду з гайдамакуванням над р. Богом треба відзначити те, що слідство й суд розпочинали і над гайдамаками-підданцями Росії, і над гайдамаками-підданцями Польщі, і тими, що фактично з р. 1775 були підданцями Туреччини.

Нарешті, що-до місця, яке належить в історії гайдамаччини гайдамакуванню 80-х років XVIII віку, то, очевидно, це є кінцевий етап цього руху, останні активні його прояви після Коліївщини року 1768.

М. Суслонарів.

Селяни українських вотчин кн. Куракіних наприкінці XVIII віку.

Наприкінці XVIII віку чотирьом братам князям Куракіним — Олександрові (1752—1818, віцеканцлер, посол у Відні й Парижі), Степанові (1754—1805, дійсний таємний радник), Олексівві (1759—1829, генерал-прокурор, „малоросійський“ генерал-губернатор, міністр унутрішніх справ, канцлер) та Іванові (1761—1827, полковник) після їхнього батька, князя Бориса Олександровича (1733—1764), припали величезні маєтки, розкидані в 11 намісництвах з загальним числом людности в 16.125 душ, розподіленої між численними селами й хуторами¹⁾. Поміж цими численними й просторими маєтками одно з перших місць що-до розлогости зайнятої просторони, родючости ґрунту, суми прибутків, а надто економічних перспектив посідали вотчини українські, які лежали в Старобільському повіті Харківської губернії (за адміністративним розподілом XIX в.) і склалися з трьох, так званих Валуйських слобід: Білокуракіної, Танюшівки та Олександрівки з приписаними до них хуторами. Згідно з дільчим актом 1782 року сл. Білокуракіна (1816 душ чоловічої статі за 3 ревізією) числилася за кн. Олександром Борисовичем, а Олександрівка й Танюшівка (1746 душ чоловічої статі за 3 ревізією) за кн. Іваном Борисовичем, але згодом, як побачимо, дві слободи: Білокуракіна й Танюшівка числилися за першим з них, бо р. 1789 кн. Олександр Борисович купив у брата Танюшівку.

Згідно з переказом²⁾, землі слободи Білокуракіної одержав сподвижник Петра I князь Б. І. Куракін (1676—1727) від царя, коли разом з ним повертався з другого походу на Озів. Підчас постійки на р. Білій, серед широкого й тоді дикого степу, кн. Куракін висловив якось Петрові свій захват перед навкружним простором. На це Петро сказав: „Дарю тебѣ, какъ свояку, и сыну твоему Александру, какъ крестнику, все это мѣсто, которому послѣ ты самъ опредѣлишь границы“³⁾.

¹⁾ Див. дільчий акт р. 1782 в Курак. Архіві в Держ. Істор. Музеї в Москві (кн. 1281, арк. 139—142), що має заголовок: „1782 г. ноября 24 дня, вѣдомость, что по узаконенному расписанію ихъ сиятельствуамъ въ какихъ намѣстничествахъ имѣются вотчины и сколько въ нихъ по нынѣшней четвертой ревізійі состоитъ душъ“.

²⁾ Див. книгу „Восемнадцатый вѣкъ“. Историч. сборникъ, издаваемый по бумагамъ фамильнаго архива кн. Ф. А. Куракинымъ“. Т. II, М. 1905, стор. 487.

³⁾ Див. мапу. На ній позначено тільки ті селища (за винятком Старобільського, які належали до 3 слобід. Назов селищ інших поміщиків, які є на мапі Опермана, на нашу мапу не занесено.

Як кажуть автори збірника „Восемнадцатый вѣкъ“, кн. Б. І. обмеживсь тільки тим, що заснував сл. Білокуракіну й збудував тут церкву Петра й Павла. Його син виявив більше енергії й зробив більше. Він перевіз багато селян з Воронізької, Полтавської, Чернігівської, Київської та інших ще дальших губернь. Даровану від царя Петра ділянку земель почасти посіли були поміщики Тарабанова й Тевяшев, тому кн. Олександр Борисович I (1697—1749) ужив заходів, щоб ті землі повернути. З Тевяшевим він склав умову, а маєток Тарабанової — Тарабанівку, за переказом, повернув силою. (Тарабанівку він перейменував на Павлівку). Окрім того, р. 1745 він купив у чотирьох сусідів 800 четв. землі.

Слобода Танюшівка дістала свою назву від імени дочки кн. Б. І. Куракіна — Тетяни Борисівни (вмерла р. 1757). Підчас межування 1780 р. Танюшівка належала кн. Олександрові Борисовичеві II¹⁾, а за дільчим актом 1782 р. — кн. Іванові Борисовичеві; далі, як видно з архівних даних, вона (за це вже сказано) знову була за кн. Олександром Борисовичем, і тому в усіх донесіннях вотчинних управителів, у річних звідомленнях (за 80 й 90 роки), то-що, сл. Білокуракіна й Танюшівка йдуть неподільно, як власність одного дідача. Року 1804 сл. Танюшівка — за іншою назвою Березівка, з приписаними до неї 9 хуторами й 24.010 десятинами 2.000 кв. саж. землі, на підставі даровизного запису, перейшла від кн. О. Б. до його брата Олексія, а цей р. 1816 продав її за 500.000 карб. чотирьом місцевим поміщикам.

Слобода Олександрівка, за переказом, дістала назву від імени кн. Олександра Борисовича I. За нього ця місцевість, після джуми 1718 р. дуже спустілу, швидко було залюднено²⁾. Року 1782 ця слобода, як уже сказано, числилася за кн. Іваном Борисовичем. Опісля Олександрівку з її хуторами, з 1700 душами чоловічої статі та з 28.000 дес. землі купив якийсь А. В. Марков³⁾. У документах Куракінського архіву ми маємо про неї тільки уривчасті відомості.

Деякі дані про минуле „Валуйських“ слобід ми знаходимо в листі кн. Олександра Борисовича з 16 березня 1795 р. з Надеждина до управителя Нефнева. Подаючи вказівки для довідки до Валуйського нижнього земського суду в справі про горілчаний відкуп, кн. О. Б. писав⁴⁾: „1) слободы мои селиль покойный дѣдъ мой е. и. в. оберъ-шталмейстеръ, сенаторъ и кавалеръ кн. А. Б. Куракинъ, 2) земли подъ оныя получилъ онъ частью по указу изъ Правительствующаго Сената отводомъ бывшей Бѣлогородской губернской канцелярії во время губернатора П. М. Салтыкова, а частью по купчимъ, 3) оныя досталися по наслѣдству послѣ него отцу моему покойному е. и. в. гофмейстеру, сенатору и кавалеру кн. Б. А. Куракину, послѣ сего послѣдняго намъ его четьремъ сыновьямъ, и по бывшему между нами братьями въ 1782 г. объ отцовскомъ имѣнии

¹⁾ Збірник „Восемнадцатый вѣкъ“, стор. 501.

²⁾ Там-таки, стор. 505.

³⁾ Там-таки, стор. 506.

⁴⁾ Куракінський архів, кн. 1348, арк. 24.

раздѣлу мнѣ, 4) сколько память моя постигаетъ, первобытныя имена слободамъ и хуторамъ моимъ данныя безъ всякой перемѣны и теперъ сохранныя“.

На жаль, ми дуже мало знаємо процес колонізації того району, який одержав од царя Петра кн. Б. І. Куракін, та який його наступники поширили й збільшили¹⁾, але нам відомо, що він, той процес колонізації, особливо інтенсивний за кн. Олександра Борисовича I-го, не припинявся аж до самісінького кінця XVIII в. За один з прикладів унутрішньої колонізації в районі „Валуїських“ слобід наприкінці XVIII віку може бути такий епізод. Року 1795 продано було сл. Петровеньку й „англинскую“ винницю²⁾. Частину селян ще перед тим було переведено з Петровеньки до хутора Тарабанівського (Павлівки). Управитель Нефнев так писав про це кн. О. Б. в листі від 28 серпня 1795 р. з сл. Білокуракіної: „Назначеннымъ къ переводу изъ Петровеньки въ хуторъ Тарабановской крестьянамъ мѣсто въ линію къ Бѣлокуракиной выбрано и опредѣлено; а самимъ крестьянамъ приказано переселяться; землю жъ для хлѣбопашества ихъ способную и никѣмъ изъ черкасъ не занятую, съ помощію черкаскою, подѣ засѣвъ сею же я приказалъ осенью“³⁾. 10 жовтня він писав: „Съ начала сентября по 9-е текущаго выслано изъ обѣихъ слободъ (тоб-то Білокуракіної й Танюшівки) и хуторовъ ихъ для перевозки изъ Петровеньки крестьянскихъ строеній, лѣса и проч. до 1.000 воловыхъ подводъ. На нихъ перевезено въ хуторъ Тарабановской и уже поставлено 16 крестьянскихъ избъ; съ лишнимъ на 100 подводахъ вывезено лѣса; въ Бѣлокуракино и Танюшевку перевезенъ господскій домикъ, который уже приходитъ къ окончанію; подводахъ на 10 запасено въ обѣихъ слободахъ уголья. Для переведенцовъ распахано при хуторѣ же Тарабановскомъ свободной и удобной земли 32 десятины, изъ коихъ засѣяно собранною съ черкасъ рожью 15 десятинъ каждую по 2 четв.; остальные же пашни оставлены, по разсужденію нашему съ самими крестьянами къ весеннему засѣву“⁴⁾.

Хоч як там було, наприкінці XVIII віку в трьох названих „Валуїських“ слободах з хуторами числилося вже близько 7.000 душ чолов. й жіночої статі. Певна річ, це був значний поступ проти початку XVIII віку, але проти площі цілої вотчини ця цифра була ще невеличка. Що до розмірів цієї площі ми маємо такі дані. У листі старшини Ф. Лехницького від 26 жовтня 1774 р.⁵⁾ із слободи Олександрівки у цій справі сказано

¹⁾ Акад. Д. І. Багалій у своїх „Очеркахъ изъ исторіи колонизаціи степной окраины Московскаго государства“ каже за Волчанський і Старобільський повіт (стор. 251), що вони в XVII столітті „представляли изъ себя совершенную пустыню, и великорусское населеніе стало водворяться здѣсь только съ XVIII в.“.

²⁾ Слобідка Петровенька на р. Вільховій, за 62 в. на південь від Старобільського.

³⁾ Куракінський архів, кн. 1348, арк. 39.

⁴⁾ Навпаки, на початку 1795 р. до Петровеньки було переведено тарабанівських селян (кн. 1348, арк. 1).

⁵⁾ Куракінський архів, Кн. 1246, арк. 113.

ось що: „по отводу во всѣхъ трехъ слободахъ въ безспорномъ владѣнніи состоитъ 139.930 десятинъ, завладѣно слободою Вразовою 1.293 дес., сл. Александровкою до 1765 г. завладѣно изъ дачъ Тарабановскихъ 6.998 дес.“. Отже разом маємо 148.221 дес., тоб-то на 1 душу 21 дес., а на 1 двір (рахуючи в ньому 7 душ обох статів)—мало не 150 дес. Якщо вважати, що землі 3-х слобід обмежувалися тільки цими 148.000 дес. (а, певне, до них треба було-б прилучити ще різні непридатні землі, яри, то-що), то густість людности в куракінських вотчинах дорівнювала 5 душам на 1 кв. в.: $148\ 000 \text{ дес.} = 1406 \text{ кв. в.}$ (цифри заокруглюю); $7.000 : 1406 = 5$. Але що цифра людности 7.000 стосується не до 1774 р., а до 80-х років, то й густість людности 1774 р., буде менша, ніж 5 душ на 1 кв. в.

За відмовною книгою 1784 р.¹⁾ в слободі Білокуракіній з хуторами й двома присілками числилося 62.131 дес., а в слободі Танюшівці з хуторами за відмовною книгою 1796 р.²⁾ числилося 23.443 дес., тоб-то в обох слободах з хуторами разом 85.574 дес. За даними 1791 р. (про це див. далі) в обох цих слободах з їх хуторами рахувалося 3.322 душі чолов. стати, отже, подвоюючи цю цифру, матимемо загальне число всієї людности 6.644 душі. Значить, за такими даними, на 1 душу тут припадало 12,8 дес., а на 1 двір — 89,6 дес.; густість людности тут дорівнювала 8 душам на 1 кв. в. Який з цих двох розрахунків правдивіший, сказати важко, бо в документах архіву жадних підсумків у цьому питанні немає.

Отже людність „Валуїських“ слобід землею було забезпечено добре. Проте ані селяни, ані поміщик, видимо, всенької цієї землі не „освоїли“. Поміщик хліборобського господарства тут не провадив: оподаткувавши селян чиншем (оброком) і завівши в невеличких розмірах скотарство³⁾, він головну увагу звернув на те, щоб запровадити й розвинути тут винництво, перероблюючи здебільша куповане збіжжя. Присвячуючи цьому питанню окрему працю, я хочу спинитися тут на іншому: на побуті селян українських вотчин кн. Куракіна наприкінці XVIII в. В Куракінському архіві зберігся дуже цікавий документ, що дає суцільну картину того побуту—це „Свѣдѣніє“ одного з управителів кн. О. Б. Куракіна, титулярного радника Дм. Малимонова „О Валуїскихъ Черкасскихъ Слободахъ“⁴⁾, що стосується до 1775 р. 40 років тому Д. І. Багалій надрукував це „Свѣдѣніє“ Малимонова в „Кіевской Старинѣ“ (1887 р., № 6—7, стор. 559—566) під заголовком „Три черкассія слободы XVIII в. по современному ихъ описанію“. Не вважаючи за можливе просто відіслати читача до „Кіевской Старини“, наводимо тут цей опис за текстом Куракінського архіву. По-перше, ми гадаємо, що треба до цього опису додати низку приміток. По-друге, ми маємо спромогу долучити до нього низку додатків (почасти

¹⁾ Куракінськ. архів. Кн. 121. Копія.

²⁾ Там-же-таки.

³⁾ За даними 1769 р. — Куракінськ. арх., кн. 1281, арк. 2 — у „Валуїських“ слободах було 150 коней на кінському заводі, 70 волів, 3 корови, 1.769 овець, то-що.

⁴⁾ Куракінськ. Архів. Кн. 1281, арк. 247—258.

їх уже подано на початку статті). Усе це разом узятє дає досить суцільне уявління про побут селян у „Валуйських“ слободах наприкінці XVIII віку. Коли з тексту статті викинути „Свѣдѣніє“ Малимонова, цільність вражіння буде, безперечно, порушено. Тому ми сподіваємося, що читач не нарікатиме на нас за те, що наводимо текст „Свѣдѣнія“, хоч, можливо, він декому й відомий.

Малимонов дає переважно картину матеріяльного побуту слобідських селян, кажучи дуже коротко за нороби, звичаї й т. и. Він був свідомий, що змальована в нього картина не повна (причину цього він сам зазначає), й обіцяв кн. Ол. Б. Куракінолі надіслати додаткові відомості, та цього наміру не виконав, або серед документів Куракінського архіву ті відомості не збереглися; будь-що-будь, нам не пощастило їх знайти. Проте „Свѣдѣніє“ Малимонова про слободи Білокуракіну й Танюшівку з їхніми хуторами можна доповнити (про слободу Олександрівку та її хутори таких додаткових відомостей нам не пощастило здобути) цілою низкою інших документів, що їх склали з інших приводів інші особи, іншими роками почасті на теми, які виходять по-за межі „Свѣдѣнія“. Але взяті разом вони являють собою щось суцільне й подають цікавий додаток до тієї побутової картини, яку знаходимо в Малимонова.

Ось „Свѣдѣніє“ Дм. Малимонова:

„Свѣдѣніє титулярнаго совѣтника Дм. Малимонова кн. А. Б. Куракіну.

О Валуйскихъ Черкасскихъ Слободахъ.

Перввая слобода Бѣлокуракіна стоить разстояніемъ отъ Валукъ верстахъ во стѣ; менѣ или болѣ не мѣрныхъ отъ оной въ тридцати пяти Танюшевка, а въ сорока пяти верстахъ слобода Александровка, каждая изъ тѣхъ слободъ имѣеть себѣ приписные хутора, какъ о томъ Ваше Сіятельство обстоятельно усмотрѣть изволите изъ приложенной при семь особой описи онымъ¹⁾.

Слобода Бѣлокуракіна, населенная при рѣчкѣ Бѣлой, хотя по обширности своей и почитается первою всѣхъ слободъ, но по весьма безпорядчному селенію своему никакого виду въ себѣ не имѣеть; слобода же Танюшевка будучи поселена на возвышенномъ мѣстѣ и при большой рѣчкѣ, Гайдарѣ называемой, притомъ и нѣсколько лучшимъ порядкомъ въ расположеніи строенія, превосходнѣйшій видъ имѣеть, а слобода Александровка, сколько мнѣ кажется, и того еще лутче населена; близь оной протекаеть рѣка Лозная²⁾.

¹⁾ У документах цього опису немає. (Примітка К. С.).

²⁾ Слобода Білокуракіна, за 30 в. від Старобільського; в XVIII в. називалася також Отрадовим; лежить на обох берегах р. Білої. Слобода Танюшівка, за 60 в., від Старобільського, над р. Айдаром; називалася також Березівкою — від річки, яка протікає поблизу і вливається в Айдар. Сл. Олександрівка, за 70 в. від Старобільського; лежить у вузькій долині, тягнеться приблизно 3 верстви, по-над правим берегом р. Лозної, що вливається в Айдар. (Див. додаток — мапу і збірник „Восемнадцятий вѣкъ“, стор. 487, 501 і 505). (Прим. К. С.).

Всѣ избы Черкасскія, по ихъ хаты называемыя, имѣютъ видъ малыхъ каменныхъ, потому что сверхъ деревянныхъ стѣнъ обмазываются глиною и выбѣливаются мѣломъ, коего во всѣхъ тамошнихъ мѣстахъ имѣются преогромныя горы, а крышки имѣютъ соломенные или тростниковыя.

Въ разсужденіи внутренней чистоты хатъ, не можно ни малѣйшаго сравненія сдѣлать съ русскими черными крестьянскими избами. Ибо они столь чистоплотны и опрятны во внутреннемъ своемъ порядкѣ, что лутче нашихъ и требовать того не нужно бы было. Печи имѣютъ наподобіе голландскихъ, по ихъ называемыя грубы; стѣны и потолки внутри бѣлятъ мѣломъ, а иные моютъ оныя столь часто, что всегда они остаются бѣлыми, и хорошій видъ въ хатѣ составляющими.

Жители слободъ почти всѣ составляютъ не весьма имущественные или сказать частію и бѣдные, а по хуторамъ живущіе, напротивъ того всѣ богатые черкасы, которые и правило свое въ томъ имѣютъ, чтобы имъ, не мѣшаяся съ бѣдными, жить особенно, на выгоднѣйшихъ по своему выбору мѣстахъ. О имуществѣ ихъ усердно желалъ бы я подробныя каждому семейству порознь представить Вашему Сіятельству вѣдомости, но по дикости тамошняго края и по необыкновенію ихъ къ столь подробному осматриванію, поопася я къ тому приступить, однако же оставилъ форму и наставленіе прикащику Попову чтобы онъ исподволь старался тѣ описи имъ сдѣлать и прислалъ бы по времени оныя на усмотрѣніе Вашего Сіятельства, а теперь вообще о имуществѣ ихъ донесу, что все оное состоитъ во первыхъ изъ хлѣба разныхъ родовъ, какъ-то: пшеница, рожь, овесъ, греча и ячмень, коего имѣютъ изъ нихъ первостатейныя ржи четвертей до 100 и болѣе, пшеницы до 100-жъ, овса до 300, гречи до 50-ти, ячменю до 150 ¹⁾. По сему судя, посредственной имѣеть въ половину, а бѣдной въ одну треть менѣе противу первостатейнаго, да къ тому жъ и не всѣхъ родовъ того хлѣба; во вторыхъ имѣютъ они хорошее скотоводство, полагая по равнымъ же степенямъ, что 1-й имѣеть до 15-ти и до 20-ти воловъ, до 10-ти коровъ, до 10-ти лошадей и до 200 и болѣе овецъ, 2-й въ половину, а 3-й еще менѣе, разной птицы, какъ-то гусей, утокъ и индѣекъ куръ имѣютъ также довольное число. Изъ такового показанія ихъ имущества казалось бы, что ни въ чемъ имъ недостатка быть не можетъ, но по отдаленности отъ городовъ, а къ тому и по сущей дешевизнѣ въ тамошнихъ мѣстахъ всѣхъ прописанныхъ продуктовъ имѣютъ они со всѣмъ тѣмъ не сравненные недостатки противу низовыхъ вашего сіятельства крестьянъ, ибо хлѣбъ не дороже онъ продасть, какъ въ 50 и 60 коп. четверть ржи, развѣ уже въ дорогую пору, что въ 80 коп.; пшеницу въ 2 р. и 1 р. 50 коп., овса мѣшокъ мѣрою въ два четверика, кои въ другихъ мѣстахъ продаютъ по крайней мѣрѣ въ 40 коп., онъ продасть не болѣе 5-ти или 8-ми копѣекъ; сѣна возъ, стоящій 6 рублей, не болѣе 50 коп., вола, стоящаго въ другихъ мѣстахъ 8 и 10 руб., не дороже продасть 4-хъ рубл., и такъ далѣе; слѣдовательно при всемъ своемъ богатствѣ несравненно

¹⁾ Отже, разом 700 ч. або 5.600 пудів. (Прим. К. С.).

менше имѣеть, нежели иной и меньше имущій, но при торговомъ мѣстѣ живущій ¹⁾.

Главной промыселъ ихъ состоитъ отъ того, что тѣ, кои имѣють у себя рабочихъ воловъ, нагрузя телѣги двѣ, а иной и три хлѣбомъ, отвозитъ оной для продажи въ Черкасскъ, Ростовскую крѣпость и прочія мѣста, гдѣ выгоднѣе хлѣбъ продать могутъ, а оттуда нанимаются уже подъ разныя купеческія клади и отвозятъ оныя въ разныя мѣста, какъ-то Ярославль, Нижній Новгородъ, Казань, Саратовъ и Царицынъ, смотря по выгодамъ цѣны и дальности мѣста; а оттуда обратно подряжаются опять подъ клади въ тѣ мѣста, кои по близости уже къ дому его прилежать. Отъ сего только превосходнѣйшій промыселъ имѣють тѣ, кои достаточнѣе, да къ тому жъ и семью имѣющіе, на кого бы домъ свой оставлять надежно было. Малоощные же большею частію промышляютъ торгомъ и продажею скота на бываемыхъ въ слободѣ Бѣлокуракиной въ году четырехъ ярмонкахъ, кои бывають: 1-ая къ вербному воскресенію, 2-ая къ Троицыну дню, 3-я къ Рождеству, а 4-ая какъ случится; на оныя ярмонки приѣзжаютъ съ разныхъ сторонъ и съ разною рухлядью, какъ-то: съ одеждою, обувью, холстами, платками и проч. Симъ случаемъ черкасы пользуются покупать себѣ нужное и сами продають купцамъ скотину и хлѣбъ.

Пашни хотя имѣють отдѣленныя слобода отъ слободы и хуторъ отъ хутора, но между собою никакъ не соразмѣрны и не расположены, а пашетъ всякъ столько, сколько можетъ или заблагоразсудитъ, не имѣя порядка въ раздѣленіи даже озимаго и ярового хлѣба особымъ полемъ — иной имѣеть четыре поля, другой три, а иной и пять, разумѣя оныя пахотными полями, и то занимая посѣвомъ одинъ годъ поле, остальные три четыре года отдыхаютъ. Сѣнные покосы, лутшія полянки между ими подѣлены по чиншу, на каждый рубль по десяти сажень въ длину, а ширина какъ гдѣ придетъ; то естъ лутчими полянами почитаютъ они тѣ, кои къ ихъ жилищамъ ближе; впротчемъ по обширной степи сѣнокосъ изобильнѣйшій и почти во всякомъ мѣстѣ добротою равной, и сверхъ дѣловыхъ полянокъ, всякой косить сѣна на пустомъ полѣ, сколько пожелаетъ и успееть, словомъ сказать, полемъ столь изобилуютъ, что ни скосить, ни скотиною потравить всѣхъ мѣстъ во внутренности дачи не возмогаютъ ²⁾, да и возможно ли имъ занимать всю землю, пространствомъ столь обширную, что въ окружности всей границы трехъ слободъ едва ли не болѣе 500 верстъ будетъ ³⁾.

¹⁾ Дешевина збіжжя в районі „Валуїських“ слобід у 80-х роках XVIII віку пояснюється, звичайно, віддаленістю їхньою від ринків збуту. Здобуття північних портів Чорного моря (після 2-х турецьких війн за Катерини II) не могло ще тоді одбитися на, збіжжєвих цінах у Старобільському повіті. Не дурно-ж кн. Ол. В. Куракін уважав за краще переробляти збіжжя на місці в горілку, взявши на себе постачання її і до близьких, і до далеких міст. (Прим. К. С.).

²⁾ За деяких років косили вдруге на початку вересня (Куракіньск. архів. Книга 359, арк. 77, лист І. Остаф'єва).

³⁾ Це очевидне перебільшення. Коли вважати кружню (обвід) за рівну 500 в. то площа кола, в ній уміщеного, дорівнюватиме близько 20.000 кв. верстов або 2.100.000 де-

Прилагаю при семъ опись всѣмъ лѣснымъ буеракамъ, въ трехъ слободахъ находящимся, имѣю вашему сіятельству донести, что всѣ оныя издавна еще заповѣданы, и по моему обозрѣнію оныхъ, кажется, что исправно сохраняемы; въ оныя никто не имѣетъ вѣзду, полѣсовщики объѣзжаютъ оныя каждый день, кои выбраны по одному изъ близъ лежащихъ къ каждому буераку хуторовъ, и сверхъ ихъ еще есть главный, который надъ всѣми смотрѣніе имѣетъ и по всѣмъ буеракамъ самъ наѣзжаетъ. Впрочемъ нѣтъ и опасности отъ похищенія заповѣдныхъ лѣсовъ, ибо всѣ черкасы имѣютъ у себя дѣловые пайки по малымъ буеракамъ, изъ мелкаго лѣсу на каждую хату по 40-ку квадратныхъ сажень¹⁾; таковыхъ имѣется мѣстами столько, что всѣмъ имъ на подѣлъ поровну доводится, а рѣдкость и драгоцѣнность въ тамошнемъ краю лѣса, пріобучила ихъ къ соразмѣрному на необходимое домашнее продовольствіе употребленію онаго столь умѣренно и бережно, что оныя соблюдая лутчія деревцы имѣютъ въ своихъ пайкахъ и такія, кои хотя по нуждѣ, но и въ починку строенія домашняго пригодны.

О нравахъ ихъ сказать можно, что имѣютъ весьма добрый, чистосердечный и справедливы(й), и изъ нихъ искуснымъ обращеніемъ все почти сдѣлать можно, что ни заблагоразсудится.

Къ святой церкви весьма прилежны, ни отдаленность, ни погода не препятствуютъ ему въ праздничный день отдать долгъ по закону. Усердіе ихъ къ храму и тѣмъ свидѣтельствуется, что всѣ три церкви въ слободахъ снабжены всѣмъ нужнымъ и при томъ достаточно; въ слободѣ Александровкѣ церковь по приходу довольно вмѣстительна и въ Тянушевкѣ также и еще новая, а въ Бѣлокуракиной хотя и не ветхая, но весьма малая и по приходу конечно требующая новаго созиданія оной. Священники и причетъ церковные во всемъ исправны и добраго поведенія а особливо старшій іерей Бѣлокуракиной слободы Іяковъ мужъ почтенный, въ званіи своемъ свѣдущій и одаренный отъ природы разумомъ и просвѣщеніемъ; не преминулъ я въ сходственнѣйшій повелѣнія вашего сіятельства внушить привѣтливимъ образомъ о томъ, чтобы употреблялися приводить духовныхъ дѣтей своихъ къ наблюденію всѣхъ ихъ должностей, и о взаимствѣ, кои они со стороны вашего сіятельства, во всякомъ случаѣ черезъ то себѣ приобрѣсти могутъ на что они мнѣ и отозвалися весьма съ признательными чувствіями.

сятин. Це приблизно половина теперішньої Московської губ. й мало не половина колишньої Харківської губ. (Див. „Россія“, подъ ред. В. П. Семенова, т. VII, стор. 90). Так само перебільшені й цифри куракинського управителя Макгута, який в окремому „разсужденіи“, писаному в квітні 1774 р., визначав, що „владѣвіе Валуйскихъ слободъ состоитъ вдоль на 120, поперегъ на 50 верстѣ“ (книга 1246, арк. 145–8). За такимъ обміром ми матимемо площу в 6.000 кв. верстов, тоб-то більше, ніж половину колишнього Старобільського повіту (10.846 кв. в.). Звичайний обмір за мірилом на доданій мапі показує, що цифри Макгутові не реальні. (Прим. К. С.).

¹⁾ У слободах Білокуракиній і Тянушівці з хуторами числилося близько 1.000 хат (Истор. Музей. Собр. Барсова. кн. 1949). Отже, дрібного лісу за цією нормою на них припадало разом близько 16 десятин. (Прим. К. С.).

Об'яснивъ всѣмъ черкасамъ, сколь милостиво и попечительно къ до- ставленію въ ихъ странахъ просвѣщенія и блага въ жизни ихъ на буду- щія времена, ваше сіятельство снисходитъ изволигъ, къ порадованію ихъ об'явилъ имъ волю вашу о заведеніи въ слободѣ Бѣлокуракиной школы и сдѣлавъ къ оной всѣ нужныя распоряженія, открылъ онъ (?) еще при себѣ, добровольнымъ собраніемъ 17-ти человекъ учениковъ отъ 7-ми и до 12-ти лѣтъ; на-первый случай нашель имъ со стороны вольнаго учителя, и всѣхъ ихъ въ главное надзираніе препоручилъ священнику Іякову, который охотно сіе порученіе на себя принялъ. А по времени, когда пол- ный комплектъ 30-ти учениковъ соберется, то не угодно ли будетъ ва- шему сіятельству повелѣтъ другого учителя выписать изъ Харькова, гдѣ изъ гимназіи можно способнѣе и за дешевую цѣну пригласить, зна- ющаго совершенно російскую грамоту и ариеметику, между тѣмъ прила- гать честь имѣю на апробацію вашему сіятельству и штатъ всему годо- вому содержанию школы¹⁾.

...Теперь хотя къ сожалѣнію но по долгу истины донести имѣю вашему сіятельству и о прикащикѣ Поповѣ²⁾, что онъ равномѣрно же пристрастенъ къ пьянству, да къ тому еще и столь невоздержному, что труденъ для него тотъ день, который онъ не посвятить на удоволь- ствіе своей страсти; по приѣздѣ моемъ въ Бѣлокуракину три дни ожи- дль я его, пока онъ изъ Полатовскаго заводу за 120 верстъ только отстоящаго, приѣхать ко мнѣ могъ, да и то въ такомъ видѣ, какого бъ я по важности возложенной на него должности никакъ ожидать не думалъ. Сіе предисловіе само по себѣ подаєть уже неприятое ожиданіе и послѣд- ствій онаго; онъ, живучи всегда въ Полатовскомъ заводѣ, столь рѣдко посѣщаєть слободы и Березовской заводъ, что въ слободахъ отъ того жалкое неустройство, а въ заводѣ суцная запутанность находится... Нату- рально, что когда главный подверженъ хотя малому, а подчиненный и большому. Все черкасы въ большомъ негодованіи, что будучи обязаны покупать вино въ однихъ только обитающихъ ими слободахъ, не могутъ онаго за чистыя деньги имѣть чистаго же пробнаго, но большою полови- ною водою налитое покупають. Сею жалобою они меня всѣ встрѣтили и ожидаемая изъ продажи вина прибыль вашему сіятельству уповательно несравненно бъ лутше была, естли бы настоящее пробное вино и водка въ продажу пуцаемы были, ибо вмѣсто того, чтобы по добротѣ своей, привлекая болѣе покушчиковъ, болѣе бы онаго и въ продажу исходило, по нуждѣ уже и по одной привычкѣ черкасы оноє покупають, а отъ того гораздо менѣе онаго и исходитъ, и черкасы генерально говорятъ, что охотно бы по 3 рб. вмѣсто 1 р. 50 коп. за ведро платили, лишь бы только цѣльное имѣли. А изъ сего заключається все плутовство, какъ по заводу, такъ и по питейнымъ домамъ, не вѣрный расходъ хлѣбу, усышкѣ, утчкѣ, а равно непомѣрнымъ расходамъ по заводу, при поставкѣ въ города бываемымъ...³⁾.

¹⁾ „Штатъ“ додано окремо. (Прим. К. С.).

²⁾ Вище Малимонов писав за архітекта Барсукова. (Прим. К. С.).

³⁾ Р. 1795 ціна на горілку була вже 3 карб. за відро, й торгували нею добре. Так, у серпні в Білокуракині в орандах і хуторних висгавках продали 295 відер

...Въ разсужденіи умноженія платимаго черкасами малаго чиншу, говоривъ я о семъ съ Поповымъ и по довѣренности съ іереємъ Іяковомъ, но прибавку онаго весьма трудно кажется сдѣлать, налагая по хатамъ, но что удобно, да и полезно сдѣлать можно, то разложить окладъ на всѣхъ черкасъ по душамъ по 1 рб. 50 к. на душу; настоящей платежъ по 3 р. 80 к. съ хаты, сколь инымъ нечувствителенъ, столь напротивъ того другимъ отяготителенъ, потому что въ иной хатѣ живетъ достаточной и семьянистой, платя по 3 р. 80 к., а въ другой бѣдной и одинакой, платитъ равное же противу богатаго число, потому единственно, что съ хаты; а таковою раскладкою по душамъ, семьянистой, соразмѣрно съ своими помпшниками чинш платитъ будетъ, а одинокой по своему одиначеству не отяготительной также ему заплатитъ; черезъ то между собой справедливо платежемъ разравняются, да и вмѣсто платимыхъ вашему сіятельству въ годъ 4.000 рублей¹⁾ будутъ платитъ слишкомъ 6.000 руб... А онѣ, надѣяться можно, что охотно на сіе согласятся, естли на первый случай окуражить ихъ тѣмъ, чтобъ поступного хлѣба избавить. Между тѣмъ позвольте, ваше сіятельство присовокупить, и о крестьянахъ Тарабановскихъ и Алексѣевки²⁾, что лутче бы было, естли и ихъ по имуществу каждаго обложить денежнымъ оброкомъ, ибо они всѣ, сколько я слышалъ, согласятся дать по 4 руб., а имущіе и по 5 р. съ души въ годъ оброку, то на число находящихся тамъ по ревизіи 161 душу обойдется годового оброку болѣе 700 р., слѣдовательно выгиднѣе, нежели получать пашнею, къ тому же случиться можетъ и неурожай, то тогда нечего съ нихъ и получить, а оброкомъ должны они будутъ и въ такомъ случаѣ платитъ, имѣя къ тому другіе свои способы“.

Тепер за матеріялами Куракинського архіву доповнімо цю характеристику побуту селян „Валуїських“ слобід.

З переписного списку сл. Білокуракіної, датованого жовтнем 1791 р.³⁾, видно, що ця слобода була селище чимале. У ній було наявних 240 „хат“ або дворів⁴⁾, що мали 263 хати чи ізби; хат у 51 двора, що склалися з калік, одинців і втікачів, не позначено зовсім. Отже, разом за списком числився 291 двір. Число душ чоловічої статі в сл. Білокуракіній дорівнювало 804; втікачів числилося 53 души, на панській службі 33 души й на царській — 6 душ. У 25 хуторах, приписаних до сл. Білокуракіної, рахувалося 430 дворів (од 2 до 51 двору в кожному), 349 хат і 1.483 души⁵⁾.

горілки (недогару) на 887 карб. 25 коп., у Тявюшівці — 109 відер на 327 карб., але у версені, коли ціна підскочила до 4 карб. за відро, продаж підупав: до 104 відер, на 418 карб. 50 коп. у Білокуракіній та до 20 відер, на 81 карб. у Тявюшівці (Кн. 1359, арк. 29). [Прим. К. С.]

¹⁾ Отже, чинш стягали приблизно з 1050 хат. (Прим. К. С.).

²⁾ Слобода Олексіївка, над р. Білою, за 18 в. від Старобільського. (Прим. К. С.).

³⁾ Архивъ Истор. Музея. Собр. Барсова. Кн. 1949.

⁴⁾ Слово „хата“ визначає й „избу“ й „двор“ у великоруському значінні.

⁵⁾ Осъ назви цих хуторів: Тарабанівський, Рудева Криниця, Ганчарів, Курочкин, Хоменків 1-й, Хоменків 2-й, Заводянський, Морозів, Стативкин, Лаптин, Лизин, Відин, Кризький, Шапарський, Яремшин, Цілуйків, Паньків, Дацьків, Закин, Луб'яний, Гриценків, Бунчужний, Киселів, Лаврів і Шелкунів. На мапі Опермана з них позначено тільки 9.

Втікачів було 63 душі, на панській службі 30 душ і на царській 8. Отже, разом у слободі й хуторах було 721 двір, 712 хат і 2.287 душ, з них 116 душ утікачів, 63 душі на панській службі та 14 на царській. (На „панській“ („господской“) службі числилися ті, що були на заводах, у співацькій капелі, за танцюристів, на послугах, учні; на „царській“ („государевой“) — погоничі, салдати, службовці трункових податків та інші).

Слобода Танюшівка була менша, і хуторів при ній рахувалося не 25, а 9¹⁾. У слободі було 229 дворів і 630 душ, а разом з хуторами — 350 дворів і 1035 душ (числа хат у ній не зазначено); з них 72 душі було втікачів, 6 душ на панській службі й 9 душ — на царській.

Разом у двох слободах та 34 хуторах було 1071 двір і 3.322 душі²⁾.

З листування кн. Ол. Б. за 1790 р. з управління „Валуїських“ слобід видно, що 3 тис. душ селян у двох слободах мали 86.000 дес. „самой плодородной земли“³⁾. Отже, на 1 душу (чоловічої статі) припадало близько 28 десятин. Коли взяти не заокруглену цифру 3 тисячі, яка фігурує в цих документах, а точну, за переписною книгою 1791 року, тобто 3.322 душі, тоді ми матимемо той самий підсумок на 1 душу, який ми підбили вже вище (див. стор. 134)⁴⁾. Значить, ще раз кажемо, людність „Валуїських“ слобід було забезпечено землею дуже добре. Правда, низькі ціни на хліб, які подає в своєму „Свѣдѣніи“ Малимонов, знижували цінність цієї забезпеченості, проте, обертаючи на гроші за Малимонова обрахунком тільки з види збіжжя — жито, пшеницю й овес (для іншого збіжжя він цін не дає), ми матимемо 300 карбованців, для „первостатейныхъ“ селян і 150 та 100 карбованців для двох інших груп. Але, прилучивши до цих сум ще інші, які селяни здобували від реалізації гречки та ячменю, також сіна, худоби й птиці, ми можемо констатувати, що матеріальний добробут селян „Валуїських“ слобід був вищий од завдовільного. За таких умов пропозиція Малимонова встановити суму чиншу 1 карб. 50 коп. з душі була цілком реальна. Незабаром виявилось, що її можна збільшити вдвоє: р. 1790 з слобід Білокуракіної й Танюшівки з хуторами стягали чиншу (оброку) 9.262 карб., тобто по 3 карб. з душі (з 3.322 дес. за переписною книгою 1791 р. частину треба відкинути — втікачі, двораки на панських послугах та інші).

¹⁾ Ось назви цих хуторів (за тією-ж переписною книгою 1791 р.): Шарий, Буряків, Поповичів, Пластунів, Хомутів, Майстеровий, Липовий, Лазоревий, Путневий. На малі Опермана з них зазначено тільки 1.

Характерно, що на багатьох хуторах прізвища селян суголосні або навіть однозвучні з назвами хуторів.

²⁾ Переписного списку сл. Олександрівки між документами Куракінського архіву мені не пощастило знайти.

³⁾ Куракінськ. архів. Кв. 1296, арк. 38—44.

⁴⁾ Цифра 86.000 дес. у двох слободах з їхніми хуторами, яку ми з одмовної книги 1784 р. навели раніш і яка фігурує в документах 90-х рр., видимо, найреальніша.

Чиншова (оброчна) система була переважна в „Валуїських“ слободах кн. Куракіних, і селяни давали їй видиму перевагу над панщиною ¹⁾. Коли в деяких випадках вотчинна адміністрація давала наказ виходити на панщину, наслідки від цього були мало задовольні. Характерного з цього погляду маємо листа від одного з управителів, І. Остаф'єва (р. 1795), до кн. Ол. Б. з приводу робіт над улаштуванням саду в сл. Білокуракіній ²⁾: „Работы тѣмъ всегда увеличиваются“, писав він, „что черкасы выходят на работу поздно, работают лѣниво и уходят съ работъ рано, а принуждают ихъ, какъ почитающихся на оброкѣ, всего хуже“. Чиншова система, видимо, відповідала намірам та інтересам поміщика (про це кілька слів буде далі), тому кн. Ол. Б. у 90-х роках вирішив остаточно скасувати „собственное хлѣбопашество“ (р. 1780 зорано „скарбової“ ярини тільки 48³/₄ дес.: 25 дес. пшениці, 15 дес. вівса та 8³/₄ дес. гречки) ³⁾ та „всякія инныя собственныя работы“, звільнивши від „панщини“ ті 600 тягол, які на ній ще перебували (див. вище в „Свѣдѣніи“ Малимонова про селян Тарабанівки й Олексіївки). Кн. Куракін хотів, щоб селяни, окрім грошового чиншу, ще перейняли на себе, як він писав, „снабжение зборомъ съ нихъ въ утвержденные годовые сроки надобнаго хлѣба для прокормления моихъ дворовыхъ людей и надобнаго овса и сѣна для содержания моихъ лошадей и моего скота“ ⁴⁾. Цю свою пропозицію він наказував прочитати на „громадномъ ихъ сборѣ въ каждой слободѣ“, а копії з неї, затвержені в головній вотчинній конторі, — в кожному хуторі. Щоб умовитися з самим князем Ол. Б., селяни повинні були відрядити 2 або 3 депутатів, із старожильців.

Очевидно, згідно з цим, р. 1794 в сл. Тянюшівці, де було наявних 1.104 душі, належало виплатити 2.794 карб. 76 коп., чиншу 674 крб. 55 коп. подушного й 500 четв. чиншового збіжжя — по 1 п. 13 ф. з кожного сплачуваного в чинш карбованця ⁵⁾. При цьому чиншові гроші (пізніше чинш виріс до 4 карб. з душі) слобідські селяни сами що-року розкладали між собою ⁶⁾.

Чиншова система, встановлена в українських чорноземних вотчинах кн. Куракіних, ніби суперечить звичайному уявленню, що на півдні завжди переважала панщина, а на півночі чинш (оброк) (таке уявлення ввійшло до підручників, історичних картограм, то-що). До цього уявлення конче треба зробити один важливий коректив: окрім місця, де вотчина лежить, значить, окрім тієї чи іншої міри родючости ґрунту, наявности ринків збуту, то-що, присутнє мали значіння розміри вотчини: як показують досліді останніх років, що брали собі за об'єкт маєтки Шереметєвих, Юсупових, Воронцових, то-що, у вотчинах великих звичайно перева-

¹⁾ Куракіньск. архів. Кн. 1296, арк. 36—37.

²⁾ Ibidem, кн. 359, арк. 73—74.

³⁾ Ibidem, кн. 1257, арк. 111.

⁴⁾ Ibidem, кн. 1296, арк. 36—37.

⁵⁾ Ibidem, к. 1.007 „Книга окладная оброка, подушныхъ и поступного хлѣба сл. Тянюшевки на 1794 г.“.

⁶⁾ Ibidem, кн. 1348, арк. 27.

жала чиншова, а не панщанна система, незалежно від географічного тих вотчин положення¹⁾. Не маючи змоги розвинути тут цю тему, обмежуюсь цими нечисленними завваженнями.

За характерного показчика матеріального добробуту людности „Валуйських“ слобід може правити те, що людність ця природньо зростає і смертність серед неї невелика. Отож, за даними року 1787²⁾, в трьох слободах та хуторах того року народилось 257 душ чол. ст., 170 жін. ст.³⁾, тоб-то разом 427 душ, а вмерло 55 душ чол. ст. й 58 жін., тоб-то разом 113 душ; шлюбів було 114. За 11 місяців 1788 року народилося 296 душ, а вмерло 122 душі⁴⁾. Таку саму картину малюють дані року 1793⁵⁾ й інших років. Переписний список слободи Білокуракіної за 1791 рік (див. попереду) дає таку картину. За 9 років після 3-ї ревізії (тоб-то на 1791 р.) у слободі Білокуракіній та приписаних до неї хуторах народилося 692 душі, а вмерло 280 душ; у слоб. Танюшівці з її хуторами за той самий час народилося 320 душ, а вмерло 116 душ. Коли до померлих прилучити втікачів (цифри їх див. попереду), то природній приріст за 9 років для Білокуракіної й Танюшівки виявиться в отаких цифрах: за 3-ю ревізією в Білокуракіній з хуторами було 1595 душ, а р. 1791 — 1.814 душ, у Танюшівці з хуторами за 3-ю ревізією було 918 душ, а р. 1791 — 1035 душ; в першому випадкові ми маємо приріст людности на 13,7%, а в другому — на 11,6%. Безперечно, в першому випадку цей приріст людности цілком нормальний і в другому — близький до норми (1½% на рік).

У XIX віці відсоток приросту людности в „Валуйських“ слободах іще збільшивсь. Отож, за даними „исповѣднѣхъ росписей“ (див. „Историко-статистическое описаніе Харьковской епархіи“ Филарета. Отд. 5, стор. 396—400) у Білокуракіній р. 1800 рахувалося 4.447 парафіян (і в цьому прикладі, і в дальших чолов. й жін. статі трохи чи не нарівно), р. 1810 — 5.059, тоб-то на 14% більше або на 1,4% на рік, а р. 1830 — 8.189 душ, тоб-то на 62% більше або на 3,1% на рік (пересічно). У сл. Олександрівці парафіян з 2.762 душ р. 1800 побільшало аж до 4.130 душ на рік 1810, тоб-то на 50% або на 5% на рік, а на рік 1830 аж до 6.424 душі, тоб-то на 55% або на 2,75% на рік. Нарешті, в Павлівці (давній Тарабанівці) за перше десятиріччя XIX віку парафіян побільшало на 10,3% (з 1949 душ до 2173 душ) або на 1,03% на рік, а за наступні 20 років на 85% (до 4.024 душ) або на 4,25% на рік. Правда, в усіх цих прикладах ми маємо числа парафіян (а вони були не тільки з кріпаків, а парафіяни-кріпаки були різних поміщиків), інші, ніж у книгах вот-

¹⁾ Це явище завважив ще В. І. Семевський. Див. „Крестьяне въ царствованіе имп. Екатерины II“, том I. Изд. 2. Спб. 1903. Гл. 2-я.

²⁾ Куракіньск. архів, книга 1298, арк. 2.

³⁾ Инакше кажучи, число народжених хлопців в 1½ рази перевищувало число народжених дівчат.

⁴⁾ Куракіньск. архів, арк. 24.

⁵⁾ Ibidem., кн. 1326.

чинних, методи обліку, то-що, тільки-ж гадаємо, що й ці приклади можуть підсилити наш попередній висновок, зроблений на підставі документів Куракінського архіву ¹⁾.

Цікаві дані маємо й про вік померлих із складу людности „Валуїських“ слобід. Як зазначено вище, в Білокуракіній та на хуторах за 9 років після 3-ьої ревізії вмерло 280 душ; 70 душ з цього числа, тоб-то $\frac{1}{4}$ були в віці од 50 до 80 років, 50 душ, тоб-то трохи менше від $\frac{1}{3}$, були в віці від 1 р. до 9 років, а решта—в віці від 9 до 50 років. У сл. Танюшівці з хуторами з 116 душ, померлих за 9 років, 29 душ, тоб-то $\frac{1}{4}$, вмерло в віці від 50 до 80 років, 39 душ, або $\frac{1}{3}$, в віці від 1 р. до 9 р., решта—в віці від 9 до 50 років. Отже, не зважаючи на велику, правда, дитячу смертність (за 9 років в обох слободах з їхніми хуторами вмерло $\frac{1}{8}$ дітей, що за той час народилась), людність доживала здебільша дійшлого віку, а $\frac{1}{2}$ її—до похилих літ.

Тим-то нас не здивують і рапорти лікаря „Валуїських“ слобід І. Крейтера за 1788 р. ²⁾, з яких видно, що за місяць у нього в лікарні бувало на лікуванні від 16 до 25 душ.

За всіх цих умов треба було-б видимо сподіватися, що людність „Валуїських“ слобід спокійненько собі житиме на місці. Тимчасом, як ми вже були бачили, втікачів серед неї було чимало: проти людности Білокуракінної й хуторів утікачі становили 5%, а проти людности Танюшівки з хуторами—мало не 7% (за переписною книгою 1791 р.). Часом ці втечі набували, живовидячки, характеру масових явищ. У вересні р. 1795 згаданий вже І. Остаф'єв писав до князя Ол. Бор. ³⁾: „Нынѣшнимъ лѣтомъ великіе были побѣги черкасъ въ предѣлы Войска Донского, даже наѣзжали многолюдныя команды казаковъ съ ихъ начальниками и, подговоривъ, вводили цѣлыя небольшія селенія, съ послѣднихъ же чиселъ іюля мѣсяца по разнымъ случаямъ и дошедшимъ жалобамъ послѣдовала перемѣна, и зачали изъ донскихъ мѣстъ высылать и отдавать бѣглыхъ одинъ здѣшний помѣщикъ поручикъ Лофицкой ѣздилъ къ самому г. Иловайскому ⁴⁾, которой просьбу его благосклонно принялъ и не только велѣлъ людей на коштѣ держателей отвезть, но и препроводить до прежнихъ жилищъ воинскою командою, что и исполнено“... „ибо“, каже він далі, „безъ команды самимъ сумнительно ихъ брать“. Головний управитель І. Ф. Нефнев того самого року 1795 (6 грудня) подавав до відому кн. Куракіна ⁵⁾: „Все Екатеринославское намѣстничество поставляетъ себѣ непремѣннымъ правомъ при-

¹⁾ Щоб порівняти, не пошкодить, може, зазначити, що в першій половині XIX в. людність у 3-х українських губ. (Харківщині, Полтавщині і Чернігівщині) зростала більше-менше на 1% на рік, а в другій половині століття—близько $1\frac{1}{2}$ %, і тільки в Харківщині—близько $1\frac{3}{4}$ %. Рр. 1888—1897 тут приріст був $1,8\%$ на рік, а по цілій кол. Росії—лиш $1,4\%$. (Див. „Росія“ под ред. В. П. Семенова, т. VII, гл. 5).

²⁾ Куракінськ. архів, кн. 1298, арк. 134—137.

³⁾ Ibidem. Кн. 359, арк. 76—77.

⁴⁾ Наказний отаман Війська Донського.

⁵⁾ Куракінськ. архів, книга 1348, арк. 12.

писувать въ настоящую новую перепись (тоб-то 5-ту ревізію) всѣхъ зашедшихъ, откуда бы то ни было, и поселившихся въ немъ людей, русскихъ и малороссіянъ... Сколько ни стараются отыскивать тамъ своихъ бѣглецовъ помѣщики изъ разныхъ намѣстничествъ, но не только не получаютъ желаемого успѣха, но и сами подвергаются великимъ опасностямъ отъ Екатеринославскихъ своевольныхъ помѣщиковъ“.

Отже, як бачимо, за одну з головних причин, чом тікали куракінські селяни, була боротьба між українськими поміщиками за робочі мужичі руки. Процес колонізації краю, його „засвоєння“ 80—90 роками XVIII в. був саме в розпалі, і поміщики не зупинялися ні перед якими обіцянками, щоб переманити до себе селян од інших власників. Можливо, в утіканні та його збільшенні наприкінці віку відіграло ролю й те, що на Україні в 80-х рр. XVIII віку запроваджено кріпацтво. На жаль, документи Куракінського архіву не мають даних, щоб дозволили висвітлити питання про дійсні причини, чому втікали селяни „Валуйських“ слобід. Найважливіше було-б з'ясувати, до якої економічної верстви селянства належали втікачі. Можна тільки напевне сказати, як оце зараз побачимо, що це не була сама голота, зубожілі житці сіл та хуторів.

Політика кн. Куракіних та їхніх вотчинних управителів що-до селян-утікачів була подвійна: з одного боку пильнували втечам запобігти, а з другого — коли вже вона сталася, пільгами й лагідними заходами повернути втікачів назад. Отож, в інструкції прикажчикові „Валуйських“ слобід ще в лютому р. 1770, в п. 5-му, сказано ¹⁾: „Всегда за черкасами смотрѣть тово, чтобы у нихъ у всѣхъ собственный свой хлѣбъ довольно засѣваемъ былъ и тѣмъ не допускать ихъ до побѣгу, а особливо тово наблюдать весною, и для тово тогда имѣть ночные караулы; лишь который вознамѣритца къ побѣгу, примѣчая, есть ли хлѣба мало сѣять, пожитки свои продаетъ и худа около двора ихъ огорожа, то у таковыхъ отбирать съ описью пожитки, особливо рогатый скотъ и возвращать послѣ все то, по приводѣ поручителей надежныхъ“. (Як бачимо, заходів уживають не проти нетяг або голоти). За 20 років, у вересні 1790 р., кн. Ол. Бор. писав у наказі в слободу Білокуракіну ²⁾: „Непремѣнно долженъ я надѣяться, что всѣ мои исправные и добропорядочные черкасы не только воздержатся отъ вредныхъ и для нихъ самихъ разорительныхъ побѣговъ, но и всѣ способы употребятъ ко удержанію и прочихъ не благомыслящихъ о томъ ихъ собратій, предписываю жъ, что за учиненный кѣмъ либо по легкомыслію побѣгъ възыщется впредь не только на родственникахъ, но и на близъ живущихъ сосѣдяхъ, коимъ нельзя не запримѣтить намѣренія и приготовления таковыхъ бѣглецовъ къ упоминаемымъ побѣгамъ“. Знов-же, в наказі головній конторі „Валуйських“ слобід р. 1790-го ³⁾, у відповідь на п. 13-й донесіння кн. Ол. Бор. писав, що дозволяє 30 душам селян та

¹⁾ Куракінськ. архів, кн. 1231, арк. 34—39.

²⁾ Ibid., книга 1296, арк. 86—88.

³⁾ Ibidem, кн. 1296, арк. 38—44.

черкас, які повернулися до Танюшівки й слободи, „для ихъ пашень и скотоводства опредѣлить достаточную землю“, дозволяє їм оселитися на одному з хуторів, де сами побажають, дати дерева на будування нових хат; далі він наказував — „ни одного изъ нихъ за учиненный побѣгъ не наказывать и даровать имъ еще льготу“ — не платити чиншу аж до 1 липня 1791 року. „И на семъ правилѣ“, писав кн. Куракін далі, „и съ одинаковымъ обрядомъ приказываю поступать и съ протчими изъ моихъ слободъ въ прежніе годы утекшими, которые или моими людьми найдены или сами добровольно возвращаться будутъ“.

Та, знову кажемо, всіх цих даних надто мало, щоб з'ясувати справжні причини, чом тікали селяни. Тимчасом це питання набуває особливої ваги в зв'язку, наприклад, з установленим недавно фактом, що пугачовщина значною мірою це був рух середняків, ба навіть заможних верстов селянства ¹⁾, а не самої бідняцької маси, як про це звичайно гадали були давніш.

У своїому „Свѣдѣніи“ Малимонов писав, що в Білокуракіній було 4 ярмарки на рік. У справах Куракінського архіву зберігся „реєстръ установленнымъ въ слободахъ вашего сіятельства ярмарочнымъ сѣздамъ, сколько гдѣ прежднихъ ярмарочныхъ торговъ было и къ тому еще вновь по особой прозьбѣ намѣстническимъ правленіемъ имѣть позволено въ какое время“ ²⁾. Реєстр належить до 1788 р. і доповнює дані Малимонова такими відомостями: в Білокуракіній ярмарки відбувалися: 1) у лютому, 2) у Великий Піст і 3) 8 листопада; заново були дозволені: 1) 15 серпня й 2) 26 грудня; в слободі Олександрівці: 1) 23 листопада та 2) у Великий Піст; у слободі Танюшівці: 31 серпня. Отже, в усіх 3-х слободах після 1788 р. відбувалося 8 ярмарків на рік.

Останнє питання що-до побуту людности „Валуйських“ слобід, яке можуть висвітлити документи Куракінського архіву, це питання про управління цими слободами. В архіві збереглися „Уставъ объ управленіи и судѣ“, складений, як сказано в ньому, „къ лучшему доставленію справедливости крестьянамъ черкасамъ моимъ въ тяжбахъ и требованіяхъ одного противъ другого“, та „Наставленіе“, послане „въ дополненіе прежде учиненнаго обряда въ слободы Бѣлокуракину, Александровку и Танюшевку“ ³⁾. Обидва ці документи можна датувати 1786 і 1787 рр.

В п. I „Устава“ сказано: „Избирать одного атамана и двухъ старшинъ отъ мірскаго изволенія изъ лучшихъ и добронравныхъ людей въ каждой черкасской слободѣ по одному человѣку ежегодно со смѣною, по мірскому въ выборѣ приговору, для бытности начальства въ судной слободской расправѣ“. Пункт II каже: „Всѣхъ трехъ чиновниковъ оныхъ избирать на

¹⁾ Див. книгу „Пугачевщина“, т. I, подгот. къ печати С. А. Голубцовымъ. Изд. Центрархива. 1926. Пор. також дані про повстання 1744 р. селян Псковської провінції в статті автора цих рядків „Из истории крестьянских восстаний XVIII века“, в II вип. „Известий Тверского Педагог. Института“. 1926, стор. 76—94.

²⁾ Куракінськ. архів. Кн. 1298, арк. 123.

³⁾ Ibidem, Кн. 1296, арк. 46—52 і 54—64.

сходкѣ громадской при наступленіи года и изтеченіи онаго за двѣ недѣли, людей, конечно, трезваго состоянія и ни въ какихъ подозрѣніяхъ не бывшихъ, хотя и безграмотныхъ, но чтобъ они были хорошаго житія и добрые хозяева, съ порядочнымъ разсудкомъ и склонные къ челоуѣколюбію и къ збереженію состоянія своего ближняго, а паче имѣли бы уже совершенный навѣкъ и основаніе къ добронравію, изъ коихъ и составится въ каждой слободѣ судъ словесной и расправа“. Далі „Уставъ“ докладно навчав, як цей суд повинен провадити й розв'язувати справи, як по черзі судді повинні засідати в „присутствіи“, в яких стосунках повинен бути цей суд до органів державної влади, то-що. Отже цілком ясно, що в справах суду й розправи людність слобід користувалася правом самоврядування, дарма що обраних осіб „Уставъ“ зве „чиновниками“.

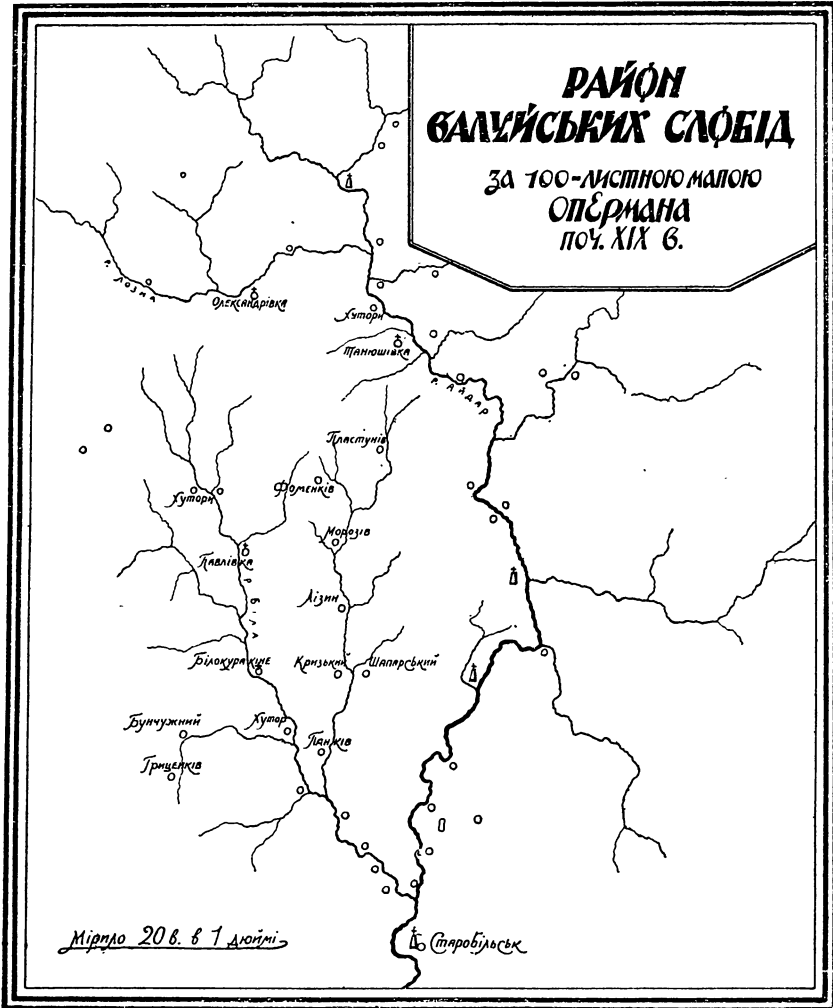
А втім, через 4 роки становище різко змінилося. У вересні р. 1790 в слободі Білокуракіній кн. Ол. Б. Куракін підписав наказа, що сам його зредагував ¹⁾. Наказ цей для тої доби надзвичайно характерний. „По прибуттіи моемъ въ помянутыя свои слободы“, писав у ньому князь Ол. Б., „сверхъ всякаго чаянія и къ совершенному удивленію и неудовольствію моимъ, узналъ я, что подъ именемъ непостижимаго для меня слова „громада“ доселѣ продолжаютъ существовать издревле случайно введенныя грубыя, своевольныя, безразсудныя и истинному благочинію совершенно противныя и вредныя народныя скопища“. (Далі закреслено слова: „Здравый разсудокъ и самый порядокъ естественный, какъ первоначальныя виновники всѣхъ обществъ и гражданствъ, по необходимости установили начальство и подчиненность въ оныхъ: слѣдственно, они же требуютъ, дабы то и другое было завсегда въ своей силѣ и въ своихъ границахъ непоколебимо“. Видима річ, кн. Куракін зважив, що ці філософські міркування були зайві у наказі, зверненому до селян). „Посему“, писав він (далі закреслено слова: „любя и“), „душевно желая благоденствія моимъ подданнымъ и стремяся ревностно отвращать отъ нихъ все то, что только можетъ нарушать или тревожить оное, считаю необходимымъ предписать определенному мною начальству надъ Бѣлокуракиной и Танюшевкой и всѣхъ къ нимъ принадлежащихъ хуторовъ крестьянами слѣдующее:

1. Отнюдь не терпѣть никакихъ громадъ или скопищъ, обыкновенно состоящихъ изъ пьяныхъ, буйныхъ, строптивыхъ и къ единому разврату склонныхъ головъ. И поелику таковыя скопища основаны на совершенной закоснѣлости въ своевольничествѣ и выступленіи изъ должныхъ границъ повиновенія, то приказываю отнынѣ навсѣгда пресѣчь поводъ къ своевольству и дать возчувствовать всѣмъ и каждому, что есть начальникъ и начальство, подчиненный и подчиненство.

2. Я опредѣляю атаманомъ Оуму Пирогова, доказавшаго уже на дѣлѣ исправность и расторопность свои, и двухъ старшинъ или судей народныхъ, и вышеупомянутаго атамана Оуму Пирогова безъ моего собственного соизволенія отнюдь отъ должности сей не отрѣшати. Избравъ же

¹⁾ Куракіньск. архів. Кн. 1296, арк. 86--88.

судей трезвяхъ, расторопныхъ, усердныхъ, зажиточнѣйшихъ ¹⁾ и безкорыстныхъ, приказываю наблюдать и подкрѣплять ихъ, дабы завсегда воздаваемо имъ было отъ протчаго народа все должное: а что важнѣе всего, недремлющимъ окомъ наблюдать, дабы никто какъ изъ старшинъ народныхъ, такъ и изъ протчихъ къ дѣламъ употребленныхъ людей моихъ не отважился чинить какого-либо посползновенія къ злоупотребленію во ввѣ-

ренномъ каждому дѣлѣ. Всякую же порчу въ добромъ порядкѣ и преступленіе долга предускоряють исправлять или истреблять безъ послабленія“.

Чим пояснити, що кн. Куракін так ставивсь до громад і до виборних суддів у 1790 році, коли р. 1786 він сам установив — обрання отамана й суддів саме на „громадах?“ Чи тим, що р. 1786 він ще не знав, що

¹⁾ Характерна вказівка, що виразно промовляє, які саме верстви селянства кн. Куракін уважав за найпевнішу свою підпору.

воно таке „громада“ в її реальній дійсності, а р. 1790 безпосередньо з нею обізнався й відчув одміну між ліберальними філософськими теоріями, якими жила здебільшого російська шляхта за другої половини XVIII віку, та фактами життя? Чи тим, що вересень 1790 року — це початок другого року французької революції, коли не тільки в Росії, а й на Заході, у ліберальної шляхти вже зникло багато політичних ілюзій, що під їхнім впливом рік перед тим вони вітали здобуття Бастилії? Правдивіш, мабуть, припустити, що факти й російської й французької дійсності спричинилися до такої зміни в поглядах кн. Куракіна на систему управління його вотчинами.

А втім, „громади“ існували в „Валуйських“ слободах і згодом, тільки, видимо, вже з іншим значінням, не як місцевий найвищий орган самоврядування. Принаймні, управитель орандою в слободах Тим. Тропольський писав 28 серпня р. 1795 до кн. Куракіна з Білокуракіної: „Въ минувшее воскресенье прочтены мною въ громадѣ, въ присутствіи священниковъ, всѣ тѣ приказы вашего сіятельства, которые до черкасъ, атамановъ и священниковъ касаются“. Тут громада — по-просту зібрання слобідської людности, скликане на те, щоб вислухати поміщикаві накази; жадних розпорядчих, а тим більш законодавчих функцій воно, живовидячки, не мало.

Над цим „мірскимъ правленіємъ“ (громадським урядуванням) стояли вотчинні власті. Із „штату“ 1793 р. по Білокуракіній вотчинній конторі¹⁾ та з відомости р. 1795 на виплату цьому штатові утримання²⁾ ми бачимо, що на чолі управління „Валуйськими“ слободами стояв „г. главноуправляющій“ І. Ф. Нефнев. Він одержував 500 карб. платні на рік. У нього був помічник „подпоручикъ Троєпольскій“ з платнею 350 карб. на рік. На третьому між вотчинними урядовцями місці стояв танюшівський прикажчик „корнетъ Поповъ“ (150 карб. на рік). Далі йдуть конторські писарі (р. 1793 5 душ і р. 1795 7 душ); вони одержували від 20 до 40 карб. на рік, писарські учні (по 8 карб. платні), повірений трункових оплат (платня 40—60 карб. на рік), повірений подушніх та чиншових податків (40 карб. платні), 2 отамани слободи Білокуракіної (платня по 30 карб. на рік), навчитель школярів — платня 15 карб. на рік (на р. 1795 цієї посади в штаті вже не було), нарешті, різні двораки: лакеї, козачки, 1 гуслист, 3 учні гуслистові та інші. Р. 1795 до цього штату додаються „нанимаемые отъ стороны мірской для служенія при конторѣ“: в Білокуракіній 1 осавула (платня 25 карб. на рік) та 2 сторожі (платня по 15 карб. на рік), а в сл. Танюшівці 2 осавули (платня по 12 карб. на рік) та 1 сторож (платня 10 карб. на рік).

Із згаданим вище танюшівським прикажчиком, вислуженим (одставним) корнетом Григ. Пантел. Поповим, 28 листопада 1795 року було складено окрему умову³⁾. Згідно з цією умовою, він повинен був перебувати під

¹⁾ Куракіньскій архів. Книга 1326, арк. 209—212.

²⁾ Ibid., книга 1359, арк. 53—55.

³⁾ Куракіньск. архів. Книга 1348, арк. 113—114.

зверхністю білокуракінської вотчинної контори та її начальника. Йому-ж доручувано начальство над усіма людьми, що живуть у Тянушівці й на хуторах. Він повинен був „наблюдать за состояніемъ, безопасностью и благоповеденіемъ всѣхъ черкасъ его сіятельства, т. е. чтобъ они были во всемъ исправны, спокойны и между собою и противъ сосѣдей своихъ благочинны“. Він повинен був боротися проти корчмарства, стежити, щоб люди правильно вносили оплати й податки, пильнувати млинів і поміщицьких лісів. На роз'їзди йому давано коні й вози з громадської пошти. Окрім платні — 150 карб. на рік, він одержував 6 ч. пшеничного борошна, 2 ч. житнього, 2 ч. гречаного, 3 ч. крупів та 6 баранів; нарешті, йому призначено робітника й робітницю; на панській папі він міг тримати трохи худоби. Приміщення йому приділено в панському будинкові. (Цього Г. П. Попова не слід плутати з прикажчиком Кузьмою Поповим, що за його згадує в своєму „Свѣдѣніи“ Малимонов).

Наприкінці скількись слів про дальшу долю „Валуцьких“ слобід. Р. 1804 кн. Ол. Б. Куракін склав з селянами Білокуракіної, Павлівки й 22 хуторів умову про те, що вони переходять у вільні хлібороби („вольные хлѣбопашцы“) ¹⁾. В архіві зберігсь окремий том документів, що на його титульній сторінці кн. Ол. Б. Куракін власноручно написав: „Условіе мое съ Бѣлокуракинскими крестьянами моими о вѣчномъ увольненіи ихъ,

Актъ,

ввѣренный мною С.-П.-Бургскому Опекунскому Совѣту, коимъ распорядилъ я слѣдующіе отъ Бѣлокуракинскихъ крестьянъ договорные платежи въ пользу воспитанниковъ и воспитанницъ моихъ бароновъ и баронесъ Сердобинныхъ ²⁾ и переписка моя по симъ двумъ постановленіямъ съ министрами. 1804 года“.

Поміж документами є й громадський присуд слобідських селян про те, що вони погоджуються на Куракінові умови (арк. 3) і текст умов з 19 пунктів, що його Куракін підписав 4 вересня 1804 р. (стор. 118—162). Умови ці були такі. Селяни цих слобід і хуторів, разом 2973 душі (за 5-ою ревізією), а фактично 2.883 душі, бо частину їх було переписано в двораки, в Сердобську вотчину, то-що, викупалися за 1.000.000 карб. асигн., тоб-то по 300 карб. за душу плюс виплата 200.000 карб. позички, яку в звязку з цією операцією одержав кн. Куракін, із виплатою грошей протягом 25 років: перші 4 роки селяни виплачували по 60.000 карб. що-року, в наступні 6 років — по 50.000 карб., протягом 9 років по 40.000 карб. і протягом 5 років по 32 000 карбов. Окрім того, вони сплачували по половині з кн. Куракіним 55.000 карб. оплат — по 1.100 карб.

¹⁾ Куракінський архів. Книга 214, стор. 1—287.

²⁾ Нешлюбні діти кн. Куракіна, що дістали прізвище від назви повіту — Сердобського (Саратівської губ.), де була головна його вотчина с. Надеждіно.

протягом 25 років. Гроші сплачували Петербурзькій Опікунській Раді на користь згаданих вище Сердобиних. За це селяни одержували з 62.341 дес. слобідської землі 59.341 дес., бо 3.000 дес. степу кн. Ол. Б. подарував братові Олексі, тоб-то по 20¹/₂ дес. на душу; окрім того, вони одержували 15 млинів (з них 2 водяних), поміщицький будинок, де могли завести лікарню, то-що. 1.738 душ було заставлено за позички в банку й орандах, отже їх кн. Куракін викупав (для цієї операції він позичив з 20-річного банку 200.000 карб., і цю позичку селяни зобов'язувалися сплатити разом з виплатою викупних грошей).

Чи здійснено було всі ці умови? Не маючи цілком точної безпосередньої на це відповіді, наведемо низку побічних свідоцтв. У збірній відомості про селян, звільнених у вільні хлібороби, що її наведено в книзі В. Вешнякова „Крестьяне-собственники въ Россіи“ (Спб. 1858), додаток 3, на четвертому місці стоять селяни т. р. кн. Куракіна, в Старобільському повіті Воронізької губ.¹⁾, числом 2.986 душ. Складено цю відомість на підставі всепідданчих доповідів од міністра внутрішніх справ, але за який саме час, на це в книзі Вешнякова вказівок нема. Коли дані про куракіньських селян занесено до неї на підставі доповідів 1804—5 рр., то вона не може правити за довід на те, що умови Куракіна з селянами було справді виконано.

Коли звернемось до „Приложеній къ трудамъ Редакціонныхъ Комиссій“, що мають у собі відомості про поміщицькі маєтки, де рахувалося 100 й більше душ, а саме до тому VI (Спб. 1860), то в реєстрі маєтків Старобільського повіту, на Харківщині (стор. 34—36) ні Білокуракіної, ні Павлівки ані жадного з хуторів (деякі з них уже в XVIII в. нараховували по-над 100 душ), тут не знайдемо. Безперечно, це вже є побічний довід на те, що згадані слободи й хутори в той час уже не були поміщицькі, тим паче, що й Танюпівка (Березова) й Олександрівка й хутір Шарий в цьому реєстрі позначено — але вже за іншими поміщиками²⁾.

Нарешті, в „Спискахъ населенныхъ мѣстъ Россійской Имперіи“, вип. 47, по Харківщині (Спб. 1869), за відомостями 1864 р., ми знаходимо вказівки (стор. 145—161), що Білокуракіна, Павлівка й Олексіївка — слободи скарбові; так само скарбовими показано хуторі Паньків, Хоменків, Курочкин, Рудів, Кризький, Бідин, Лізин, Стативкин, Бунчужний, Грицаїв (Гриценків). З другого боку поміщицькими показано слободи Олександрівку, Шарову (кол. хутір Шарий), прис. Петровеньку та ин. Згідно з указом од 15 липня 1848 р.³⁾ „свободныхъ хлѣбопашцевъ“ треба було в усіх актах називати „государственными крестьянами, водворен-

¹⁾ Рр. 1802—24 Старобільський повіт увіходив до складу Воронізької губ.

²⁾ Згідно з даними „Приложеній къ трудамъ Редакціонныхъ Комиссій“ сл. Олександрівка перед 1861 р. належала Н. і Вол. Олекс. Мухановим, Танюпівка (Березова) — Г. Г. Суханову, прис. Петровенька — М. Ф. Шидловській, х. Шарий — А. М. Биковській. Володінь Куракіних у Старобільському повіті під той час уже зовсім не було.

³⁾ Вешняков т, оп. сіт., стор. 45.

ними на собственныхъ земляхъ“. Отже, видимо, в цьому саме значінні й треба розуміти термінологію видання „Списки населенныхъ мѣстъ“, що терміну „свободные хлѣбопашцы“ не знає й слова „казенный“, живовидячки, вживає в розумінні „государственный“. Це вже вказівка безпосередніша на те, що селяни 2-х „Валуїських“ слобід і 22 хуторів справді перейшли в „свободные хлѣбопашцы“.

В таких рисах являються нам побут і становище селян українських вотчин кн. Куракіних наприкінці XVIII в. Перше, що характеризує життя цих селян — це значна матеріальна забезпеченість, заснована на великих земельних наділах родючого ґрунту. Цю забезпеченість підсилювали й зміцнювали візництво та скотарство. Звідси безупинний природний приріст людности (перевищення народженности над смертністю), що в деякі періоди доходив 5% на рік і перевищував пересічний приріст людности Росії XIX в. в 3—4 рази; звідси-ж високий пересічний вік людности Куракінських вотчин. Але матеріальне розшарування між селянами Валуїських слобід було чималеньке: коли одні мали на рік до 700 ч. різного збіжжя, то інші збирали тільки третину або чверть тієї кількості. Знов-же, коли одні родини мали по 2 хаті, то були й такі, що власних хат зовсім не мали. Не вважаючи на чималий матеріальний добробут, випадки, що слобідські селяни тікали, траплялися не рідко; а втім, на жаль, ми не знаємо, до яких верстов селянства ті втікачі належали. За одну з причин цього втікання було, треба гадати, мале залюднення краю, що зрушувало поміщиків на боротьбу між собою за селянські робочі руки. Селяни Валуїських слобід були на чинші (грошовому й натуральному), а не на панщині, що, безперечно, звязане з величезними розмірами вотчини, в якій власник її не мав постійного перебування. До останнього десятиріччя XVIII в. вони, видимо, користувалися самоврядуванням, і лиш у 90 роках цього віку влада вотчинного управління посилювала: „громади“, видимо, втратили тоді колишнє своє значіння.

Чималий матеріальний добробут з одного боку, чиншова система, що існувала в цих вотчинах, з другого, дали спроможність селянам Валуїських слобід скористатися з закону 1803 р. про вільних хліборобів і, заплативши по 300 карб. за душу, вийти на волю.

К. Сивков.

Р. Гонорський „формаліст“ початку ХІХ в.

І.

Окрім кількох завважень у спеціальних працях з історії м. Харкова й місцевої освіти та „Описанія дѣлъ архива мин. народ. просвѣщенія“ т. II, за Гонорського ніде немає згадок. А втім, ця визначна людина заслужовує на як-найпильнішу увагу.

Хоч писав він тільки російською мовою, та, оскільки працював у Харкові, був фундатором і діяльним співробітником мало не всіх місцевих видань, то його особа чималою мірою цікава й історикові українського письменства, тим більш, що в близьких йому виданнях („Харьковскій Демокритъ“, „Украинскій Вѣстникъ“) уперше виступають на літературній ниві Квітка й Гулак-Артемівський, що були з Гонорським у як-найкращих особистих стосунках. Щоб зрозуміти творчість цих письменників, звичайно, необхідно всебічно вивчати літературне оточення, серед якого вони жили.

Відомості про життя Разумника Тимофійовича Гонорського уривчасті й нечисленні. Одно з джерел — некролог, що надрукував його приятель, ад'юнкт харківського у-ту, Є. Филомафитський, та надмогильна промова, теж ад'юнкта, Д. Борзенкова („Украинскій Вѣстникъ“, 1819, № 8). Дещо єсть і в інших числах цього часопису, в творах самого Гонорського, згаданих уже дослідках з історії Харкова і справах мін. народн. освіти. Випадкові вказівки трапляються навіть по деяких провінціальних архівах (справи „Екатеринодарскаго Уѣзднаго Училища“). На підставі всього цього й складено короткий нарис життєпису Гонорського. Народивсь він р. 1791 у м. Тулі. Як здебільшого й інші його харківські колеги — виходень з духовного стану. Вчивсь у тульській семінарії. Перші друковані спроби Гонорського належать до 1808 р. Це — „Письмо къ издателямъ съ приложеніемъ стиховъ“, уміщене в квітневому числі „Друга Юношества“ за 1808 р.¹⁾ Про походження своїх віршів молодий автор повідомляє: „Я весьма великій охотникъ писать стихи; почему, уповаю на Васъ въ томъ, что Вы мой трудъ не оставите тщетнымъ, предпринялъ

¹⁾ За Филомафитським — 1805 р. Та в той час не було навіть самого часопису що почав виходити тільки з 1807 р. Такі неточності у Филомафитського можна зустріти не раз.

твердое намѣреніе, взявши изъ спутника и собесѣдника веселыхъ людей 4 и изъ веселой книжки одну писанные прозой — превратилъ въ стихи“ (31). (Цей важкий зворот дуже точно виписано з „Друга Юн.“. Орфографія теж звітділя. В. Д.). Вірші ці, не зважаючи на їхню двозначність, що так не відповідали „высоконравственному“ духові часопису, все-таки прийняли „съ великимъ удовольствіемъ“ і прохали надсилати ще. Однак при цьому дано було пораду „избирать болѣе нравственные предметы, а не тѣ, гдѣ одна острота блистаетъ“ (32).

Р. 1810, скінчивши семінарію, Гонорський вступив до СПб. Педагогічного Інституту, де відразу-ж визначивсь через свої виїняткові здібності, хоч, як він сам визнає, і відчував якісь незручності минулих років (видно, нестатки), що дуже гальмували успішність роботи.

На початку 1813 р. Гонорський надрукував вірші: „Духъ русскихъ, осенняя пѣснь 1812 г.“, СПб., 12^о, 6 ст. і „Ночь на развалинахъ Тибура“ СПб., 12^о, 7 ст. „Духъ“ — не так патріотичний, як, справді, художній твір, звернув увагу куратора округи й самого міністра народньої освіти. Близько цього часу авторові вже було доручено готувати відсталих товаришів з Інституту й викладати німецьку мову в Петропавлівськiм німецькiм пансіоні. Останнє сприяло знайомству Гонорського з найвидатнішими німецькими родинами в місті. Надто зблизився він з проф. Ляйпцизького університету Р-вим (? В. Д.), що втік з своєю величезною книгозбірнею від французів. Професор навчив Гонорського грецької та італійської мови й згодом провадив з ним „на итальянскомъ языкѣ прекрасную переписку“ (Филомафитський).

Наблизив Гонорського й инший видатний письменник і видатна людина того часу, директор Педагогічного Інституту Е. А. Енгельгардт, що був згодом (з 1816 р.), як відомо, директором царськосільського ліцею, де виховувався Пушкін. Гонорський дуже цинив це знайомство й підтримував його навіть скінчивши Інститут.

Не вважаючи на вигідні пропозиції, він у Петербурзі не залишивсь, а „имѣя странность торопиться жить, а потому какъ можно больше перемѣнить мѣсть“ (Филомафитський) поїхав на південь, де одержав скромну посаду вчителя Новооскільського „уѣзднаго училища“. У цій глушині Гонорський прожив рік і встиг за керівництвом одного полоненого капітана досконало вивчити французьку мову. Внаслідок вийшла, присвячена Енгельгардтові „Pratique de la langue française composée par le chevalier de Fulvécourt et par R. Honorski“ X. 1814, 8^о т. I, 135 + 8 ст. т. II, 125 ст. — твір, що його гаряче радило харківське начальство. У другій його частині вміщено „взятыя нами картинныя мѣста изъ французскихъ авторовъ и сравнительно переведенныя на рус. языкъ“. Проте з 35 уривків 10 належать найдіяльнішій співробітниці Гонорського, дочці харківського професора українофіла, Г. П. Шумлянській.

Окрім того, Гонорський переклав Бланшєрдів твір „Délassemens de l'Enfance“ в 6 ч. Децхо з нього побачило світ в „У. В.“, але цілком не було видано.

Наприкінці того-ж-таки 1814 р. талановитий перекладач вступає до харківського університету ¹⁾ й друкує 5 високо-художніх критичних оповідань, об'єднаних під заголовком: „Духъ Горація и Тибулла“. Х. 16^о, 36 ст. Проте міністерство народної освіти визнало цей твір „исполненнымъ сладострастныхъ мыслей и выражений“, університетові за цензурний недогляд було зроблено догану, а автора суворо одчитали ²⁾.

Хоч і існує думка (В. Срезневський, акад. Д. Багалій), що Гонорський „быль духовнымъ чадомъ“ відомого харківського професора красномовства та поезії І. Є. Срезневського, та це не так. Літературні вподобання й нахили його склалися раніш, ніж він зустрівсь з Срезневським і визначилися, мабуть, за допомогою петербурзьких знайомих.

Крім „охоты къ изученію языковъ, которая съ быстрыми успѣхами въ оныхъ превратилась въ страсть“ (Борзенков), Гонорський обробляє працю свого життя — „Теорію подражательной гармоніи слова“. Филомафитський пише: „сколь велико было его пристрастіе обработать сей предметъ, тому я былъ свидѣтелемъ, живши съ нимъ вмѣстѣ; тысяча книгъ перечитано, тысяча листовъ исписано — и, наконецъ, онъ напечаталъ въ 1815 г. сущность своихъ мыслей о семъ предметѣ“. Та книжечка „О подражательной гармоніи слова Опытъ“ Х. 16^о, 59 ст., це була тільки спроба. Згодом автор не раз змінював і доповнював свою теорію.

Твір його присвячено „О-ву наукъ“ при харківським університеті; за його діяльного члена-асесора був сам Гонорський. Окрім того, він був член-кореспондент СПБ. „О-ва сореvнователей просвѣщенія и литературы“, а так само Московського „О-ва любителей рос. словесности“.

Р. 1816 Гонорський, тоді вже викладач у слобідсько-українській гімназії, виступає й як один з фундаторів харківської журналістики. Він дає два переклади до сатиричного часопису В. Масловича „Харьковскій Демокритъ“ (ч. ч. 1 і 2), а в серпні 1816 р. дістає разом з проф. Пільгером дозвіл видавати сільсько-господарський часопис „Украинскій Домоводъ“, де й видає перекладами (див. ч. I за 1817 р.). Та головну увагу віддано „У. В.“, що виходив спершу за редакцією його, Филомафитського й Квітки, а з 23/ХІІ 1817 р. тільки двох перших.

Гонорський, як каже сам Филомафитський, був душею цього безперечно найкращого й найпопулярнішого свого часу часопису ³⁾. За три

¹⁾ Як видно з одного вірша, присвяченого Гонорському, на Україну йому хтілося давно. Див. такі рядки: „И ты въ странѣ своей желанной, куда мечта отъ раннихъ дней, какъ будто въ край обѣтованный, тебя влекла съ родныхъ полей, и гдѣ твое воображенье Аркадію создало вновь“ [„Къ Гонорскому“ П. П. (Южев? В. Д.) „Сынъ Отечества“ 1818, № 48].

²⁾ Акад. Сумцов („Ист.-фил. ф-тетъ Харьк. У-та. Сбор. подъ ред. Халанскаго т. II, 71—72) каже, що „Духъ Горація и Тибулла“ передруковано в „Трудахъ Моск. О-ва Любит. рос. словесности“ за 1819, VIII. Те саме див. в „Описаніи дѣлъ Архива мин. просв.“, т. II, 227 ст. Це невірно. У жадному томі „Трудовъ“ творів Гонорського немає. Вміщено тільки його листа з 12/ІІ 1817, де повідомлено що вислали У. В. („Труды“, ч. VIII за 1817, а не 1819 р.).

³⁾ За це промовляє і велика кількість „пренумерантовъ“ (253) і географічний обсяг. „Вѣстникъ“ мав передплатників в обох столицях, Вятці, Пермі, Оренбурзі, Кяхті,

роки він містить у ньому 4 переклади для „Дѣтскаго Чтенія“, 3 для відділу „живописной прозы“, що він сам утворив, уривок „Козаки и Б. Хмельницькій“ (1816 р. ч. 1 і 4, неск.), 4 перекладні вірші (2 з еспанської мови й 2 Петрарчині сонети), 1 оригінальний, 3 перекладні статті, 7 оригінальних про наслідовну гармонію, то-що, 3 переклади з „Теорії музики“ Гесса де-Кальве, переклад промови проф. Делавіня про винищування лісів та засоби боротьби з цим лихом, виклад системи Ланкастера, „Рѣчь, говоренную въ торжественномъ засѣданіи слободско-украинской гимназіи“, з палким закликком дбати за освіту нижчих клас та організувати відповідне товариство, нарешті, перейняту вірою в поступ на підставі науки, статтю „О духѣ времени“.

Останні три речі, що мали в собі часом дуже гострі закиди проти владущих клас, чимало важать для громадсько-політичної характеристики не самого Гонорського, але й часопису, що загинув кінець-кінцем, як жертва цензурних утисків¹⁾. Та це окрема тема.

Огже, хоч деякі з цих творів були вже надруковані, все-ж продукція значна, тим більш, що Гонорському належать і деякі непідписані статті (про „Живописную прозу“ та ин.). Цікаво подані різноманітні теми й тонкий добір кращих зразків з 5 європейських літератур (німецької, французької, італійської, еспанської й фінської) свідчать за велику культурність Гонорського²⁾. Що-до мови й стилю його статтів, художніх творів та перекладів, то вони виїнятковно блискучі й мали справедливу славу серед сучасників.

Гонорського закидали пропозиціями перекладів. Найбільші його праці в цій галузі є переклади „Теорії музики“ харківського проф. Г. де-Кальве Х. 1818, 8^о—величенька праця на 2 томи (I т.—304 ст., II—373)³⁾ і „Статистики“ Майзеля, що залишилася, проте, ненадрукована. Обидва з німецької мови.

Приїхавши до Харкова, Гонорський того-ж-таки року утворив з університетської молоді та професорських родин „маленькое общество, которое не имѣло ни публичныхъ, ни частныхъ засѣданій, и потому никогда не печатало своихъ протоколовъ, но которое имѣло и еще теперь имѣетъ въ виду, составить полное собраніе живописныхъ отрывковъ для всякаго рода словесныхъ картинъ“ (передмова до „Опытовъ въ прозѣ“). До цього

Іркутську, Туккумі, Теодосії, Катеринодарі, Вільні та інших несподіваних місцях. Своім видавцям часопис не тільки не давав збитків, а давав навіть невеличкий прибуток, що тоді бувало рідко. Нарешті за поважність та репутацію „Українскаго Вѣстника“ промовляє і те, що в ньому працювали такі славетні особи, як Гнідич та Богданович.

¹⁾ У додаток до історії цензурових пригод „У. В.“ (Див. Багал'їй „Опытъ ист. Харьк. У-та“, т. I) зазначу те, що вони почалися зараз-таки як одержано дозвола на часопис. Про це „Дѣла Архива...“, т. 2, 247 ст.

²⁾ Окрім цих 5 мов і 2-х стародавніх, Гонорський звідкілясь знав ще польську.

³⁾ Цей твір, що був у кол. Росії першим систематичним курсом музики, дуже цікавий і для істориків українського мистецтва. Вони знайдуть там записи української пісні, цікаві думки про народню музику, важливі відомості за кріпацький балет, хори й оркестри, такі поширені тоді на Україні, то-що.

товариства ввійшли Ал. Каменська (згодом генеральша Семенютина), що знала трохи чи не всі мови й писала згодом у московських часописах, Гл. Шумлянська, А. Коростовцева і майбутній магістр історії, Н. Корсун, здається, теж предтеча „української школи“ в російському письменстві, Ор. Сомов, брат Р. Гонорського — середній віршотворець Іван, то-що. Усі вони були діяльними співробітниками „У. В.“ і неперіодичних студентських видань. Це була ціла школа Гонорського, бо перекладарська діяльність цих осіб відбувалася за його керівництвом і згідно з теорією наслідувальної гармонії слова. Зразки таких перекладів далі буде вміщено.

Знайшлися наслідувачі у Гонорського й в інших галузях: Филомафитський, А. Склабовський, В. Якимов, Н. Градовський, А. Токарев та ін. слідом за ним пишуть естетичні розгляди й теоретичні статті. Ю. Райдаровський і Г. Шкляревич, як самі вони за це говорять, у безпосередньому зв'язку з перекладами Гонорського, працюють над Петраркою, то-що. Перші віршовані спроби Квітчині й Гулака-Артемівського (подвійні акростиhi, акростиhi на честь Повінухіна, важкі жартівливі вірші, переклади з Расіна, Деліля й ін.) своїм технічним удосконаленням й кунштюками так само відповідають тому культові форми, що утворився в ранній харківській журналістиці.

Року 1818 ректор університету Осиповський домагавсь, щоб Гонорському дали редагувати „Харьковскія Извѣстія“. Їх були припинили через збитки, але мали відновити. Проте через матеріальні труднощі це видання не вийшло. Співробітництва Гонорського домагалися й деякі столичні видання, а Филомафитський писав: „Одинъ изъ санктпетербургскихъ журналистовъ недавно призывалъ его туда, чтобы ввѣрить ему изданіе своего журнала, такъ какъ самому журналисту надобно было отлучиться по дѣламъ своимъ за границу — честь истинно великая!“ А втім незабаром після цього запрохання Гонорський помер, відмовившись, проте, від журнальної діяльності вже за рік перед смертю.

Про незгоду його через „обстоятельства жизни или службы“ редагувати на наступний рік „У. В.“ Филомафитський повідомив передплатників ще в вересні 1818 р. У 12-му числі Гонорський умістив свій останній переклад „Страны душъ“ (Гердер, Осіян) і вже більше в часопису нічого не друкував. Одколи він відійшов, „Українскій Вѣстникъ“ став помітно підупадати, хоч той тип часопису, що утворив Гонорський, захоплення „живописной прозой“, підвищений інтерес до форми, школа перекладачів, то-що, жили в харківській журналістиці ще 20 рр. („Укр. Журналъ“).

Навчальна діяльність в університеті та напружена наукова робота приневомили Гонорського одмовитися від видання „У. В.“. Одколи переїхав до Петербургу проф. Дегуров, Гонорський почав викладати (1817—1818 рр.) всесвітню історію¹⁾, географію (за Зябловським) та статистику (за власними записами й Майзелем). Проти цього призначення, між иншим, був проф. Рейт, уважаючи Гонорського за людину, що знається на

¹⁾ Точніш середньовіччя.

лінгвістиці, але мало підготована викладати доручені йому дисципліни. Проте, як свідчать сучасники, викладав він не згірш за інших і на 1819 р. встиг скласти величезну „Статистику Европ. государствъ и Американскихъ Штатовъ“. Цей твір мав прихильне атестування від Факультету й спочутливу рецензію од Филомафитського („У. В.“ 1819 р., ч. 12), а 1820 р. мав вийти з друку. Іван Гонорський вже оголосив передплату, але видання чомусь не відбулося. Окрім перерахованих курсів, ще будши студентом, з пропозиції професорів Роммеля й Шара, Гонорський почав викладати початковий курс німецької мови й „упражнять студентовъ въ разговорахъ и сравнивать идиотизмы обоихъ языковъ“ (з 4/XII 1814). Згодом до цього додано й короткий курс історії німецького письменства. Нарешті, Гонорському доручено викладати курс рос. словесности, а 8/VII 1819 р. його підвищили на ад'юнкта катедри словесних наук.

Р. 1818, окрім перекладу праці Г. де-Кальве, Гонорський випускає „Опыты въ прозѣ“ X. 16°, 124 стор. збірник власних, почасти вже надрукованих, почасти нових статтів та віршів, а так само перекладів своїх гуртчан. Та за головну тему його праць була „...любимая моя мечта о возможности теории раздражительной теории слова“ (передмова до „Опытовъ въ прозѣ“). Велика, обіцяна ще 1818 р. „рукопись осталась конченною, но, кажется, стоила ему жизни“ каже Филомафитський. „Истощенный немовѣрнымъ прилежаніемъ и неусыпностью въ наукахъ“ (Борзенков) Гонорський заслаб на нервову пропасницю й 15/VIII 1819 р., помучившись двох тижнів, помер. Йому було тільки 28 років.

Такі нечисленні відомості про життя та трагічний кінець цього виїнятного лінгвіста, освіченої та всебічно талановитої людини, надзвичайно, як кажуть сучасники, принадної й як цікава, яскрава й оригінальна особа. Його безкористовність та спочутливість усі знайомі ставили за зразок.

II.

Раніш, ніж перейти до праці його життя — наслідовної гармонії слова, зробимо кілька завважень за Гонорського, як критика. Окрім зазначеного вже „Духа Горація и Тибулла“, Гонорський вмістив в „У. В.“ за 1817 р. ч. 12 близькі до цього твору „Образцы легкой поэзии“ і „Поэты мечтатели“. Згодом вони ввійшли в „Опыты въ прозѣ“. Завдання авторове — „бросить взглядъ на пѣтическое бытіе стихотворцевъ, прославившихся бездѣлками“. Гонорський прагне „сохранить хотя одну только тѣнь той прелестной небрежности, съ какою они описываютъ свои радости“. До таких поетів він вписує Горація й Катутла, до категорії-ж поетів мрійників — Тибулла, Віргілія, Тасса та ин.

Перекладні статті „Нѣчто объ элегии“ (з Жокура) і „Эскизъ“ (з Мармонтеля. Обидві в „У. В.“ 1817 р., ч. 6, а перша і в „Опытахъ“) мають на меті класифікувати елегії, розібравши Тибулла, Проперція та Овідія, і визначити поняття „поэтического эскиза“. Третя перекладна стаття

Гонорського „И проза можетъ быть языкомъ поэзія“ (з Мармонтеля „У. В.“ 1817 р., ч. 3) вже деякою мірою стосується до теорії гармонії, бо тут мова мовиться за існування гармонійної прози ще важчої, ніж вірш. Про це, до речі, трьома роками передше писав і сам Гонорський у „Вмѣсто отвѣта тѣмъ, которые совѣтовали мнѣ въ стихахъ изобразить духъ Горація и Тибулла“ („Духъ Горація и Тибулла“).

Окрім згаданого, античної літературі Гонорський присвятив ще суто наукову працю „Нѣчто о переводѣ Virgilievыхъ Georgikъ“ („У. В.“ 1817 р., чч. 2 і 4, не скінчена) і близькі до неї уривки з „Опытовъ въ прозѣ“: „Отдѣлка стиховъ у Virgilія“, „О рус. гекзаметрѣ“ і „Какъ должно переводить древнихъ“. Першу статтю написано з приводу Воєйковського перекладу. Автор розглядає першоджерело і переклади Росса та Воєйкова з погляду відповідності не тільки змістові але й звуковій інструментовці „Georgikъ“. При цьому він уживає пильних порівнянь по рядках і скрупульозних підрахунків літер. Висновок що-до російського перекладу несприятливий.

В уривкові „Какъ переводить древнихъ“ Гонорський, виходячи з думки, що звуковий склад (голосівки й шелестівки) в європейських мовах більше-менше однаковий і, отже, спільна теорія наслідовної гармонії можлива — вимагає, щоб було точно додержано першотвору. В уривкові про Віргілія, докладно заналізувавши такий шедевр звукової виразності, як „Вулканова кузниця“, автор каже, що вивчаючи Віргілія й керуючись „основательнымъ познаніемъ малѣйшихъ составныхъ частей слова, мы не только постигаемъ тайны искусства, но и сами усовершенствуемъ свой языкъ“. В уривкові „О рус. гекзаметрѣ“ Гонорський каже: „какъ желательно, чтобы изученіе подражательной гармоніи слова было философическою азбукой, которая предшествовала бы изученію самой словесности“. Стародавні народи, що були близькі до природи й мали гострий слух, дали нам чудові зразки наслідовної гармонії, а тому спроба сучасників запровадити в літературі гекзаметр наблизять до удосконалення й російську мову. Не вважаючи на всі труднощі (на них автор з великим розумінням довго спинається), російський гекзаметр можливий і твори стародавніх народів, будь-що-будь, треба перекладати тільки цим розміром.

Цікаві думки Гонорського й що-до російської літератури. Він порушує це питання в статтях „Не въ шутку или взглядъ на нынѣшнее состояніе нашей словесности“, „Капризъ“ і „Развитіе гармоническаго чувства, представленное въ характерѣ 4 рос. стихотворцевъ“ (усі три в „Опытахъ“. Перша так само в „У. В.“). Перша стаття — відповідь на запитання деяких читачів: „Почему въ отдѣлѣ живописной прозы У. В. нѣтъ оригинальныхъ вещей, а только переводныя?“

Зробивши кілька правдивих завважень про карамзіністів та пішківців, Гонорський виділює своїх однодумців в окрему групу, яка гадає, що невдосконала російська мова перебуває на історично-неминучій стадії учеництва. Треба з античних і нових європейських письменників

вибирати найгармонійніші зразки й, подаючи їх російською мовою, „скільки-нибудь содѣйствовать приведенію нашего языка въ лучшія формы“. А наприкінці: „За такія сужденія иной душею давно уже пожаловалъ меня въ чужезычники; прощаю такому отъ всего сердца. Пусть онъ пишетъ для почтенныхъ своихъ прадѣдовъ, а намъ нужно говорить со своими современниками, которые, безъ сомнѣнія увѣрены въ истинѣ, что во всякое время, а особливо при нынѣшнемъ состояніи нашей словесности, лучшій иностранный отрывокъ, удачно переведенный, пріятнѣй и полезнѣй дюжины толстыхъ и безвкусныхъ подлинниковъ“.

У статті „Капризъ“ Гонорський не дивується читачкам, що не бажать нічого російського, бо занадто вже захаращують сучасні автори російську мову слов'янщиною й недоречним уміщенням слів. „Гдѣ же у насъ языкъ простой, натуральный, гдѣ языкъ сердца?“ Хоч-не-хоч доводиться звертатися до чужомовних зразків та перекладів. Нарешті, в останній статті Гонорський визначає за рівнем гармонійної досконалости таку градацію: Ломоносов — Петров — Державін — Жуковський. Останній досяг великої досконалости, вивчаючи стародавні і нові чужомовні зразки.

III.

Та найцікавіший твір Гонорського — нарис його великої праці, себ-то „О подражательной гармоніи слова“. „Я попытался“, — визначає автор завдання своєї роботи: „изъяснить причину удовольствія, ощущаемаго нами при чтеніи прекрасныхъ стиховъ, когда мы обращаемъ вниманіе единственно на ихъ стопосложеніе... Мои положенія основаны на свойствахъ составныхъ частей челоуѣческаго слова; и это дѣлаеть ихъ общими“.

Книжку поділено на дві частини: 1) елементи слова і 2) змішення елементів. Елементи слова є, як гадає Гонорський, голосівки, шелестівки й склади. Вивчення їх — неодмінна умова „вѣрнаго искусства“, хоч приписувати правила, як їх винаходити — не можна. Починаючи це вивчення з голосівок, автор визначає, з уваги на їхній обсяг (маса повітря, що видихують через рот), такий поступінний ряд: „а, о, у, э, ы, ѣ, е, и, й. Я, ю, ѳ (ё) він уважав лиш за змінені а, о, у, що можуть підтримувати як свої основні, так і додаткове „и“. Далі, виходячи з фізичних особливостів, автор визначає властивості окремих голосівок, ілюструючи це за допомогою багатьох латинських, французьких, німецьких, італійських, еспанських та російських прикладів. Кількість їх, на жаль, доведеться скоротити до minimum'у, віддаючи, при тому, перевагу прикладам російським. Істотне застереження, що його робить Гонорський: він вивчає не первісне, а конкретне значіння звука, з'єданого з іншими, або навіть взятого окремо, але скількись разів повтореного.

„Е“ і „и“ як найменші обсягом, на Гонорського думку, придатні щоб виображати тонкі речі і надто поривчастий рух у напрямку простої лінії („И ласточки надъ нимъ кружилися, вилися“. Дм.). „Для изображенія

движущихся предметовъ въ большомъ видѣ“ треба вживати голосівки великого обсягу. Тут „и“ зміцнюється близьким до нього „ы“:

(„Ахъ, скоро, милый другъ, Эоль
Помчится на крылахъ шумящихъ съ горъ на долъ,
Завоетъ, закружитъ, кусты къ землѣ приклонитъ,
Свинцовыя волны на озеро нагонитъ,
Въ пещерахъ зареветъ и засвиститъ въ лугахъ —
И съ воздухомъ смѣситъ и листвія, и прахъ“.

Д.м.).

„А“, фізично протилежне розгляненим голосівкам, навпаки, визначає: 1) тихий і спокійний рух („Златая плавала луна“. Дер.), 2) рух великих речей, 3) припинений рух, 4) перебування на одному місці, 5) розрідження, 6) прискорення, 7) обшир. Як і в першому випадкові, усе це підсилено багатьма прикладами.

Що властивість „о“ в округлість, то воно добре висловлює: 1) обкруження („Descripsit radio totum qui gentibus orbem“ V.), 2) закруглену течію („Внизъ съ рамень по багряницѣ въ кудряхъ золото течеть. Дер.). Сполучене з іншими голосівками великого обсягу „о“ визначає обшир.

Властивість голосівки „у“ — глухість і поглиблення; тому вона визначає глухий звук. У латинській мові її звичайно сполучують з „m“ і „n“, у російській та німецькій з „ш“ і „х“.

(„At nebulae magis ima petunt campoque recumbunt“. V. „Und es wallet und siedet und brauset und sischt“. Schil.).

Схарактеризувавши так властивості голосівок, Гонорський переходить до шелестівок. Як і в першому розділі¹⁾ він розповідає спершу про те, як їх утворено, а далі виводить „отличительное свойство каждой согласной, определяющее по качеству ея массы, приличное для нея мѣсто въ раздражительной гармоніи; отсюда видно, почему и какъ каждая изъ нихъ можетъ поддерживать дѣйствіе однородной“.

Якість маси шелестівок така:

м'які <i>в, ф</i>	} середні	}	нейтральне з
тверді <i>д, т</i>	} <i>б, п, м, с, з</i>		
дзвінкі <i>д</i> (лат. <i>g</i>)	} середні		
текучі <i>л, р</i>	} <i>h (г), sh (х), ж</i> <i>ш, н, ч, щ</i>		

Далі розглянемо взаємну дію шелестівок. Тихий звук виображено, наприклад, таким сполученням:

h, s, v, s, s
h, s, s, f, s, s
s, v, s, s, v, s, s.

¹⁾ Читко виділені розділи про голосівки, шелестівки та ин. розділами Гонорський не зве. Це має визначення.

У цьому тоні у Віргілія:

„Hinc tibi, qui semper, vicino ab limite sepes
Hyblaeis opibus florem depasta salicti
Saepe levi somnum svadebit inire susurro“.

2) Тихий звук з шелестом. Тут домішується „р“.

(„Слышатъ шорохъ тихихъ тѣней“ Жук.). У тому самому дусі Гонорський визначає сполучення, щоб визначити: 3) приглушений і шиплячий, 4) гострий, 5) ясний, 6) голосний, той, що визначає зойк, 8) той, що глухо відбивається.

Подібно до того, як це буває в малярстві, „и въ подражательной гармоніи одна согласная, совокупно съ ея однородными, должна отгѣнить каждую черту, равно какъ и цѣлую картину“. Як приклад подано аналізу Віргілієвого виображення Тартара (*Tenarias etiam fauces alta ostia ditis* і т. д.); „т“ тут характеризує темряву, що скидається на гущину, а „п“ — глухість (смуток). Схожі сполучення відтінюють і жалісність. Подібно до цього розглянено способи висловлення гучної, дощової й бурхливої картини, а як протилежність цьому — ясної та тихої.

Третій маленький розділ першої частини присвячено складові. Прості (фізичні) склади своїм обсягом стоять у тому самому ряду, як і голосні, що їх утворюють. Друга властивість складів стосується до обсягу кожної шелестівки й з цього погляду ось їхня поступовість: ше, ше, же, че, ге, хе, ме, не, бе, пе, ре, ле, ке, де, те, зе, се. Окрім фізичних складів є склади складні: їхній обсяг збільшується через додавання шелестівок. Вони бувають двох родів: 1) коли шелестівки зливаються (гла) і 2) коли між ними чувається віддалення (лга, гал). „Тонкая разборчивость въ расположеніи слоговъ, приличныхъ объему каждого изъ нихъ, есть главное условіе подражательной гармоніи слова“.

Другу частину поділено на маленькі розділи: 1) „смѣшеніе элементовъ для изображенія качества предметовъ или словесная живопись“ і 2) „смѣшеніе элементовъ для изображенія движенія массъ или словесный тактъ“. „Рѣчь, выражая слуху качество массы и перемѣны въ ея движеніи“, каже Гонорський: „должна свойственнымъ ей образомъ живописать и то, и другое“. І тут широке поле для мистецької роботи (вибрати й розмістити слова, акустично характерний епітет, то-що). З'ясувавши відміну між окремо взятими складами, автор переходить до „сравненія цѣлой массы элементовъ сихъ въ смѣшеніи употребленныхъ“, що вважає за практичну частину своєї праці. Знову він складає порівняльні ряди складів що-до обсягу голосівок та шелестівок (приспосовуючись до визначених передніх).

Щоб висловити 1) тонкість та вузькість, як гадає Гонорський, потрібні склади невеличкого обсягу (*Et liquidi simul ignis: V. Angustum formica ferens iter, V.*, 2) рідину — склади, що ллються (*L'huile coule à flots d'or. Del.*). Плавкий рух інструментує „л“ та інші, схожі що-до способу утворення звуку; але дзюрчання висловлюють „р“ з твердими шелестів-

ками. Рідина має такі варіації: а) переливання, б) слизькість, с) прилипання. Останнє перехід до з) м'якості, що її віддають складами з м'яких шелестівок „л“ і „м“ за допомогою в, ф, б, п, н (*ille, latus, niveum, molli, fultus, hiacinto V.*). Посереднє між м'якістю та твердістю — пружистість з 4 видами: а) гнучкість (*Die Blume neigt sich bey des westes kufs (? B. D.) Schil.*), б) переплітання, с) обвивання, d) помавання. Проте різні стани часто переходять один в одного. Відрізняють: 1) витончення, якого досягають, помалу зменшуючи склади (*Aut in aquas tenues dilapsus abibit. V.*) 2) м'якшення через пом'якшення їх, з) розпушення — поступовість (невипадкову поступовість „ра“, „ре“ Гонорський зазначає й у слові „раствореніє“), 4) підвищення — збільшення складів, 5) нахил.

Далі Гонорський розглядає стан повноти, зазначаючи такі відтінки: 1) грубина — склади більшого обсягу (*stant circumfusa pruinis corpora magna boum V.*), а в ній: а) численність, б) густина, с) тіль; 2) твердість — грубі сполучення: а) цупкість і аналогіч. жорстокість (*Dura jacet pernaх instrata saxa cubili. V. Ven fu rabiossa tigre a lui nutrice e'l produsse in aspra alpe orrida pietra.*) б) Кострубатість і аналогіч. дзюрчання (*Qu'un doux ruisseau murmure en vers plus doux encore. Del.*)

У другому розділі автор, зазначаючи, що бере самі-но елементарні види різноманітного руху, спинається на способах висловлювати швидкість та повільність. 1. Швидкість має в собі легкість, остання-ж вимагає складів, що легко відділяються, і біглого каданса („Вотъ легохонько замкомъ кто-то стукнулъ — слышишь? Ж.“). 2. Повільність — звязана з важкістю, а тому вимагає складних і трохи важкеньких для вимови складів. Каданс рівніший і важчий. („И черныя волны, вздымаясь, бушуютъ“. Ж.). У повільності відзначено такі відтінки: а) тихий рух. („Подъ зыбкимъ сводомъ древъ, какъ сномъ покрыты, волны тихо льются, рѣкою млечною влекутся“. Дер.), б) ослаблення, с) втома, d) кволість. Повільність і собі певною мірою звязана з довготою чи протягом, що їх висловлюють довгими словами й довгими складами. („И стлался кудрявый кустарникъ по значнымъ окрестнымъ холмамъ“). Наприкінці Гонорський наводить досконалий, на його думку, приклад приспання з Лагарпа.

Такий у загальних рисах зміст цього цікавого „опыта“. Мій виклад дає за нього лиш деяке уявління, бо головне полягає в численних прикладах, що їх наводить автор на кожен випадок, і їхній тонкій аналізі. Звичайно, Гонорський „формаліст“ тільки в вульгарному розумінні цього слова, скажемо, в такому, як кажуть за „формалізм“ у працях символістів, з яких особливо хочеться порівняти з Бальмонтвою „Поэзіей, какъ волшебство“.

Немає потреби говорити за імпресіоністичність, недостатню наукову базу й непевність лінгвістичних підстав Гонорського. Патос віддалення повинен убезпечити від цієї некорисної праці. Шукання Гонорського треба сприймати й оцінювати лиш у плані історичному.

Цікавіше було-б простежити, якою мірою він оригінальний. Сам Гонорський не один раз казав, що він „однѣ въ такой отвлеченной области“

і т. ин. Що-до сучасних йому російських поетик, то це, певне, слушно, хоч, наприклад, в „Опытъ риторики“ так само харківського професора Рижського в дещо відповідне до того, що писав Гонорський, чого, зрештою, не можна сказати за інші праці цього самого автора. „Правила піитическія о стихотвореніи російскомъ и латинскомъ“ 5 вид. М. 1795 Аполлоса, „Разсужденіе о словесности вообще“ СПб, 1810 р. Н. Язвицького, „Курсъ словесности“ СПб, 1812 І. Левитського, „Опытъ краткаго руководства къ эстетическому разбору по части російской словесности“ Казань, 1813 Г. Городчанінова та ин. шкільні поетики тогочасні за наслідовну гармонію теж не кажуть, а Левитський навіть завважує: „излишняя заботливость о мелодическомъ составленіи стиха не стоитъ такого вниманія, какое обращаютъ на нее поверхностные цѣнители стихотвореній“ (ч. II, 14 ст.). За таких цінителів, що ймення їхні, до речі, нам невідомі, писав і Цертелев у своїй статті з приводу книги Гонорського: „Съ нѣкотораго времени звукоподражаніе вошло въ большую моду“ (С. О. 1818, № 37). Та все-ж і він не відкидає, що рецензований твір оригінальний.

Здається, більше спільного у Гонорського з західньо-європейськими теоретиками. Не дурно він згадує часом за Вольтера, Мармонтеля, Деліля, звучи, навіть, останнього „однимъ изъ немногихъ, постигнувшихъ тайну піитическаго языка“ („О подраж. гарм.“, 22). Та перевірка й розвиток цих гадок стали-б за тему окремої праці, од чого я тут ухиляюсь.

Цікаво, що наука Гонорського не зминула безслідно. Сам він писав: „Сколь ни слабъ сей первый опытъ, но онъ былъ принятъ благосклонно“ (Теорія музики, ч. I, 203). Є на це й інші вказівки¹⁾. Вплив Гонорського відчувається й у теоретичних статтях харківських вчених 10—20 рр. Та найцікавіше — це його гурток. Дозволю навести переклад Бюффонового „Соловья“²⁾, „слѣланный, як каже Гонорський, по излагаемой здѣсь теоріи и представляемый какъ опытъ подражательнаго перевода прекрасной прозы“ (примітка до „Опыта“, ст. 39—44).

„Приготовляется ли сей пѣвецъ весны пѣть гимнъ природѣ? Онъ начинаетъ робкою прелюдією, слабыми тонами, почти нерѣшительными, какъ бы желая попытаться и только занять слушателей; но потомъ, ободряясь, одушевляється постепенно, воспаляется и вскорѣ раскры-

¹⁾ Див. цілу статтю, написану з приводу „Опыта“ Гонорського в „Сынѣ Отечества“ за 1818 р., ч. 37. Назва її: „О подр. гармонія слова“ (Лист до О Сомова) Цертелєва. Рецензія досить несприятлива: рецензент гадає, що звуконаслідування часто бувають випадкові. Мальовнича сила їхня, окрім того, дуже невелика. Важливіша мелодія. Особливо критикує Цертелєв теорію Гонорського за голосівки. Як гадає рецензент, звуконаслідовний ефект утворюють не вони, а шелестівки.

З твердження „Справедливѣй основать подражательную гармонію на совокупномъ дѣйствіи звуковъ и мѣръ слова“ (211), видно, що Цертелєв не зрозумів Гонорського, бо той з цим теж погоджується. Те самісіньке можна сказати й за деякі інші рецензентові гадки.

Були рецензії на працю Гонорського й по інших часописах.

²⁾ А втім, як залєвляє Гонорський, цей твір належить не Бюффові, а сзуїтові: Гено де Монбельярові.

ваєть во всей полнотѣ свой несравненный органъ, голосъ его громокъ, игра жива и легка, пѣніе льется — и въ его переливахъ всегдашняя чистота, внутреннее журчаніе глухое — едва постижимое слуху, — но весьма способное увеличить свѣтлость вягныхъ тоновъ; стремительные яркіе, быстрые перекаты, сильно выраженные, даже не ровные — но пріятные во вкусѣ; жалобные тоны, нѣжно лющіеся, звуки выводимые безъ искусства — но въ которыхъ видна вся душа; звуки очаровательные и пронизательные, кои выходятъ, кажется, изъ сердца — кои производятъ во всемъ, что чувствительно, движеніе столь пріятное, томность столь трогательную“.

Цей тонко інструментований уривок належить Г. П. Шумлянській. Як типові зразки „живописной прозы“, що наповнювала „У. В.“, наведу ще два уривки, які належать тій самій перекладачці.

1. „Лѣса и жители сѣверныхъ странъ тамъ обитаютъ въ пещерахъ *грубые лютые и неукротимые люди, живущіе только охотою, питающіеся кровью, и жаждущіе пить ее изъ черепа непріятелей. Когда зима покроетъ льдами сіи суровыя страны, посыплетъ снѣгъ большими клоками; когда воды перестаютъ течь, замерзаютъ и твердѣютъ, рѣки превращаются въ плотныя массы, могущія держать на себѣ самое тяжелое бремя; когда моря представляютъ затвердѣлую ледяную равнину; тогда сіи свирѣпыя люди выходятъ изъ своихъ вертеповъ“... (У. В. 1816 р. 6 до „Опыты въ прозѣ“, з фрѣнц.).*

2. „Изверженіе. Вдругъ среди ночной тишины *ужасный шумъ* раздается въ ихъ *ушахъ*; они *слышатъ* какъ вдалекѣ *реветъ море*, гонящее къ берегу свои *бугристыя волны*; *глубокія подземелія отзываются удвоеными гулами*, земля *трясется* подъ ногами ихъ; *объятыя ужасомъ бѣгутъ* они среди *густого мрака*. Сосѣдняя гора, *напрягшись, растворяется* и *вержетъ* въ высоту *огненный столпъ*, разливающій во тьмѣ багровый и печальный свѣтъ; огромные камни летятъ во всѣ стороны, молнія блещетъ и ниспадаетъ, огненные моря въ быстромъ стремленіи наводняютъ поля; съ приближеніемъ его возгораются лѣса; земля представляетъ видъ ужаснаго пожара, питаемаго чрезмѣрными громадами горячихъ веществъ и раздуваемаго бурными вѣтрами. Куда вы бѣжите, несчастные смертные“ і т. д. („У. В.“, 1816 р. 1. „Опытъ въ прозѣ“ з Ласенада).

Було вже сказано, що, написавши „О подражательной гармоніи слова“, Гонорський і далі розроблював цю тему до самісінької своєї смерті. В „У. В.“, почасти як виклад уже надрукованої книжки, почасти як нове, вміщено такі статті: „Главное правило подражательной гармоніи слова“ (1816, 4), „Четыре рода звукоподражательности“ (ib., 5), „Краткое начертаніе теоріи подражательной гармоніи слова“ (1817, 1 і 2) і „Дополненіе къ этой статьѣ“ (ib., № 4). Окрім того в „Опытахъ въ прозѣ“ вміщено статтю „Возможность теоріи подражательной гармоніи слова“¹⁾. Нарешті, з погляду цієї теорії, як у своєму місці можна було-б пересвідчитись, написано й деякі критичні завваженія Гонорського.

¹⁾ А втім це — з маленькими змінами — передруковано з „У. В.“, 1816, № 1.

З цих статтів не всі рівноцінні. У першій Гонорський каже: „Въ подражательной гармоніи каждое слово должно имѣть 2 значенія: 1) означать свой предметъ и 2) быть выводимой черты, кромѣ тѣхъ словъ, кои сами по себѣ звукоподражательны“. Це ілюстровано розглядом Віргілієвого опису Вулканової кузні.

У другій статті зазначено такі роди звуконаслідування: 1) сполучення слів за допомогою звуків, що виображають потрібну річ, 2) словесний такт, 3) тонший випадок—стосунки елементів слова до мас (див. попереду) і 4) визначення за допомогою звуків, фарб та кольорів. Хоч можливість цього й дуже суперечна, та все-таки очевидна з прикладів найкращих поетів-пейзажистів.

В „Краткомъ начертаніи“ стисло й поліпшено викладено зміст першої частини „Опыта“. Далі автор детально аналізує з погляду своєї теорії уривки з Віргілія: 1) Вулкан лає вітри і 2) Вулканова кузня. Чималодосить досконалих зразків можна знайти і в Ломоносова, Петрова, Державіна, Жуковського; загальну характеристику їхніх інструментальних засобів подано.

Дуже солідне чомусь нескінчене „Добавленіє“ до цієї статті. Гонорський підводить тут під теорію наслідовної гармонії солідну лінгвістичну базу, використовуючи й доповнюючи „Mécanisme de la parole suivi de la description d'une machine parlante“ Кемпелена й Жабеленів твір про походження первісної мови. Од них він бере збудований на ступені дзвінкості розподіл голосівок, доповнює це власною таблицею, „представляющей каждую основную гласную въ соединеніи съ каждою согласною (що, як гадає Гонорський, впливає на міру дзвінкості голосівки. В. Д.), начиная отъ самыхъ глухихъ до самыхъ открытыхъ“. Далі обіцяно подати поліпшену, порівнюючи з поданою в „Опытѣ“, класифікацію шелестівок.

В уривкові „Возможность теоріи подражательной гармоніи слова“ Гонорський, зробивши кілька завважень за природне гармонійне чуття стародавніх поетів (Гомер, Віргілій), зазначає, що французькі та німецькі наслідувачі їх так само досягли високої досконалости. Це тому, що взагалі немає грубих мов, бо матеріяльна частина їх трохи чи не однакова. А тому, „кажется, возможна теорія подражательной гармоніи слова одна для всѣхъ языковъ“. Тут Гонорський завважує: „Сія мысль пространно изложена въ особенномъ трактатѣ о подражательной гармоніи слова, который по совершенномъ окончаніи его не замедлю издать“ („Опыты“, 52). За цей твір каже він і в інших місцях („Теорія музики“, ч. I, 203—204, то-що).

Загальне вражіння від усіх розглянутих статтів таке, що вони були нарисами окремих місць майбутнього трактату, який, судячи з них, мав науково перейти шляхами, талановито, але імпресіоністично наміченими в ранньому нарисі. Шкода, що цей цікавий трактат, як видно, десь загинув!

В. Дроздовський.

Спроба пояснити процес зміни *o*, *e* в нових закритих складах у південній¹⁾ групі українських діалектів.

„Dans toute langue, les phonèmes sont étroitement liés les uns aux autres; ils constituent un système cohérent et fermé, dont toutes les parties se correspondent. C'est le premier principe de la phonétique; il est d'une extrême importance, car il établit qu'une langue n'est pas constituée de phonèmes isolés, mais d'un système de phonèmes“.

J. Vendryes. Le langage, p. 40.

„Un enseignement plus générale qui résulte des faits exposés, c'est qu'un état phonétique donné n'est pas un ensemble de résultats morts, mais un système de tendances qui agissent en tant que telles et non seulement par leurs résultats“. A. Juret. Essai d'explication de la transformation des voyelles latines accentuées *e*, *o*, *a* en roman *ie*, *uo*, *é* (Bulletin de la Société de linguistique de Paris v. XXIII, p. 155).

Вступ.

Той факт, що рефлексі давніх *o*, *e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів (як і деякі інші мовні явища) не залежать від наголосу, а в північних діалектах зв'язані з наголосом, навернув мені думку про можливість двох відмінних процесів, якими відбувалася ця зміна в двох основних групах українських діалектів, південній і північній. Друковані праці з української діалектології та етнографії, мої власні діалектологічні дослідження²⁾ та рукописний матеріал

¹⁾ Тоб-то в тій групі українських діалектів, де цей процес відбувався незалежно від наголошеності чи ненаголошеності *o*, *e*. В розумінні цього терміну, як і нижче терміну північний, іду за В. Ганцовим в його „Діалектологічній класифікації українських говорів“.

²⁾ Діалектологічні дослідження, які зв'язані з цією темою, я робила за своїх екскурсій: дві екскурсії на Чернігівщину 1923 р. та чотири екскурсії на Поділля 1924, 1925 й 1926 рр. Наслідком моїх дослідів на Чернігівщині це досі три надруковані праці: 1. Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів Сновської округи. Київ 1924 (Збірник Іст.-Філ. Відділу У.А.Н., № 21); 2. До характеристики й процесу монофтонгі-

окремих збирачів¹⁾ вказують на дві українські звукові системи, відмінні своїми основними тенденціями, настільки відмінні, що творять дві різні бази для двох різних процесів зміни *o*, *e* в нових закритих складах. Контраст саме тим так яскраво позначається, що матеріял мій походить переважно з крайніх пунктів (найбільший матеріял я збрала на Чернігівщині та на Поділлі), де ці дві язикові системи не перемішалися з собою і не творять проміжних явищ.

Виставлені за motto цитати вказують, яким шляхом іду в поясненні певної язикової зміни, в даному разі зміни давніх *o*, *e* в нових закритих складах. Процес цей я розглядаю не як окреме, відірване від інших язикових процесів, явище: зіставивши ті загальні язикові явища, які й тепер ще живі в українській мові, в її південних діалектах, явища, що свого часу спричинилися до зміни *o*, *e* в нових закритих складах незалежно від наголосу, я даю ту базу, на якій виросла названа зміна, як неминучий результат збігу певних язикових тенденцій.

В дотеперішній лінгвістичній літературі сучасні монофтонгічні рефлексі давніх *o*, *e* в нових закритих складах переважно вважаються за дальші стадії попередніх дифтонгічних рефлексів незалежно від того, чи рефлексія ця відбувалася в північній групі українських діалектів, чи в південній. Проте Р. Брандт допускав, що природніше було-б виводити *i* з *o* та *e* не через дифтонгічні стадії, а в дифтонгах, на які вказують дані діалектології, вбачати явище локальне²⁾. Позиція Р. Брандта в цьому

заді чернігівських дифтонгічних звуків (Україна 1925, кн. 5); 3. До питання про умови розвитку дисимілятивного акавня (Записки Іст.-Філ. Відділу У.А.Н., кн. XVI). На названі праці я й посилаюся в цій своїй розвідці.

Зібраний на Поділлі матеріял досі ще не опублікований. Пункти, де я збирала матеріял, будуть у відповідних місцях вказані. Характеристику особам, що правили мені за об'єкти для дослідю подільських говірок, даю не тут, а в передмові до 1-го випуску діалектологічного словника Поділля.

¹⁾ Матеріял, не від мене зібраний, склався в мене з записів малописьменних українськи, а то й узагалі малописьменних людей, з школярських записів та з діалектологічних записів в окремих пунктах Поділля, що їх місцева інтелігенція робила за мою спеціально для подільських говірок виготовленою діалектологічною програмою. Особи, що мені подавали матеріял, названі у відповідних місцях. Усім їм, як і всім тим, хто сприяв моїй роботі за моїх діалектологічних екскурсій, я радо складаю тут свою щирю, сердечну подяку.

²⁾ Лекція по исторической грамматикѣ русскаго языка, читанняя... Романомъ Брандтомъ. Вып. 1. Фонетика. Москва 1892, стор. 96—100. Наведу тут Брандтові слова, щоб спростувати дещо: „Мнѣ казалось бы, къ чему склоненъ и Ягичъ, что естественнѣй выводитъ *i* изъ *e* и *o* безъ посредства дифтонговъ, считая дифтонги побочнымъ явленіемъ областной рѣчи“ (стор. 99). Брандт не вказує, де саме Ягич висловився проти дифтонгічних стадій у переході від *o*, *e* до *i*. У рецензії на П. Жатецького „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчя“ Ягич пише: „...kann ich mich einverstanden erklären mit den Worten des Verfassers auf S. 115, dass die kleinrussischen Varietäten mit den Diphthongen *uo*, *ie* die wirklichen Stammführer des kleinruss. Vocalismus sind, d. h. ich fasse die Erscheinung so auf, dass uns die betreffenden Formen deutlich den Weg zeigen, auf welchem das Kleinrussische von dem ursprünglichen *o* bis zum äussersten *i* wandelte“. J. Arch. II, 2, 356.

питанні невиразна: поряд із наведеним твердженням маємо й „Въ пользу дифтонговъ говоритъ обычность передъ сжатымъ *o* призвукѣ: подвергшееся сжатію начальное *o* всегда имѣетъ передъ собой *в*, напр. слово *окно* звучитъ *вѣкно*“. А ще вище: „Также и малорусское сжатіе м. б. проходило черезъ эти стадіи“, тоб-то через стадії \bar{o} , uo , через які проходила й чеська мова.

Неймовірна й безпідставна є друга частина думки В. Шимановського, що „переходъ *o* въ *y* и *e* въ *и*, *ѣ* и въ *ю* (воль — вуль, несъ — нисъ, нѣсъ, нюсъ) могъ совершиться безъ посредства какихъ бы то ни было другихъ звуковъ, и что въ слогахъ, измѣнившихъ *o* въ *и*, такая замѣна могла произойти лишь подъ влияніемъ аналогіи слоговъ закрытыхъ съ *e*“. Дифтонги має В. Шимановський за явище пізніше, в мовних бо пам'ятниках дифтонги на місці *o, e* не відзначені: *y, ю* з *o, e* в закритих складах не можна вважати за дифтонги: пам'ятники, де такі *y, ю* мають місце, писані на території, де відповідних дифтонгів нема¹⁾.

Також автори „Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache“, Степан Смаль-Стоцький та Теодор-Гартнер, не визнають дифтонгічних стадій у процесі зміни *o, e* в *i*. На їх думку втрата \bar{z} та \bar{y} утворила нові умови: консонанти²⁾ опинилися в кінці слова або складу, і вся артикуляційна сила й зосередилася на консонантах у незвичній досі позиції; тимчасом попередні вокалі *o, e*, скоротившись й ослабнувши, перейшли в *i* (стор. 76—77). Пізніше акад. С. Смаль-Стоцький так висловлюється з приводу дифтонгічних звуків у чернігівських г-вірках: „Дифтонгічні звуки в чернігівських говорах зявище зовсім не ‚архаїчне‘, а досить молоде — зявище до того не українське, а чуже, противне дотеперішній загальноукраїнській звуковій системі і українській системі наголошування“³⁾. Появу дифтонгічних звуків в українській мові С. Смаль-Стоцький пояснює сусідством білоруським⁴⁾.

Цілком ізольовано стоїть у розумінні переходових стадій від *o, e* до *i* В. Богородицький. Для зміни $e > i$ В. Б. допускає дифтонгічну стадію *ie*; перед паляталізованим консонантом елемент *e* був вужчий, і тут дифтонгічний звук *ie*, спавшись з $ie < \bar{e}$, разом з останнім дав *i*; елемент *e* перед непаляталізованим консонантом діставав відтінок e^o і через стадію *ii* також перейшов в *i*. Зміна $o > i$ відбувалася через стадії \bar{o} — $\bar{o} - \bar{u} - u^y - y$ (*i*)⁵⁾.

¹⁾ Звуковья и формальныя особенности народныхъ говоровъ Холмской Руси. Варшава 1897, ст. 28—29.

²⁾ Думаю, що в спеціальних розвідках слід-би держатися міжнародньої термінології, — це я й роблю в тих випадках, де певні терміни здобули вже собі широкого вжитку. Справедлива мені видається думка В. Вондрака: „užívám zde většinou běžných mezinárodních terminů grammatických z praktických ohledů, jež jsou na bílé dni, a tak si počínají, jak vidím, i mnozí čeští a polští slavisté. Zamlouvalo by se to ovšem pro všechny!“ Prace lingwistyczne ofiarowane Janowi Baudouinowi de Courtenay, стор. 7.

³⁾ Slavia, Ročník VI, seš. 1, 36. ⁴⁾ Slavia, Ročník III, seš. 2—3, 468.

⁵⁾ „Общій курсъ русской грамматики“, Казань 1913, стор. 423—424, примітка.

В давніх українських мовних пам'ятниках дифтонгічних звуків не відзначено ¹⁾. Не відзначено дифтонгічних звуків і в південних діалектах українських ²⁾. Цей останній факт дав підстави Т. Лер-Сплавінському до здогаду про два різні процеси зміни *o*, *e*. Дозволю собі навести довшу цитату: „Dotychczas wprawdzie przyjmuje się ogólnie, że dyftongi są daw-

¹⁾ В написанні „Чеолчич“ в купчій В'ятслава Дмитровського, писаній у Львові у вересні—листопаді 1370 р. (дату беру за В. Розовим — „Южнорусскія грамоты, собранныя Владиміромъ Розовымъ“, т. I, Київ 1917, стор. 16—17; А. Соболевський та А. Кримський датують цю грамоту 1371 роком, — див. А. Соболевського „Очерки изъ исторіи русскаго языка“, стор. 63, А. Кримського „Украинская грамматика“, т. I, вип. 2, ст. 420з), не можна, думаю, вбачати дифтонгічний звук по ч. Соболевський (ib.) читає це слово „Чюлчич“, даючи до нього (як і до слів „по юю“, „Василювъ“) примітку, що з *ю* це слово читається в „Aktach grodzkich i ziemskich Rzeczypospolitej Polskiej“ т. VIII, а Головацький читає: по ній, Василієвъ, Чеолчич. Розов таку дає примітку до цього слова: „Повидимому нужно читать Чеолчич, но буква е своимъ языкомъ достигаетъ о; получившееся сочетание наминаетъ ю, передѣланно изъ е“ (ор. с. 18). Навіть коли й обставати за написанням *eo*, то в цьому можна бачити м'якість попереднього ч.

Написання „куждоа“ у присязі молдованського господаря Стефана польському королеві Казімірові, писаній у Сучаві 1468 р. („отъ куждои парсоуны“ — див. В. Уляницького „Матеріали для исторіи взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахіи и Турціи въ XIV—XVI вѣкахъ“, стор. 106; див. також А. Кримського „Украинская грамматика“, т. I, вип. 1, стор. 148) це технічна помилка замість „куждои“. За помилку мабуть мав це написання й А. Яцимирський у своїй розвідці „Языкъ славянскихъ грамотъ молдавскаго происхожденія“ (у збірнику „Статьи по славяновѣдѣнію“, вип. III), де те саме місце цитується за Уляницьким „отъ куждои парсуни“ (стор. 158). Загалом у молдованських грамотах знана форма „каждий“, — див. Documentele lui Ștefan cel Mare publicate de Ioan Bogdan, volumul I, II, București 1913. I. Богдан пише в названій присязі „wtъ каждои парсоуны“ (т. II, стор. 302), додаючи в примітці, що форми „куждои“ в Уляницького та „куждой“ в Калужняцького помилкові: в оригіналі написано „каждоа“. Інтересно те, що в тій самій присязі і в іншому місці (див. у названій праці І. Богдана, т. II, стор. 300) в оригіналі, як видно з доданої примітки, теж є форма „каждому“, яку І. Богдан виправляє на „каждому“. Що написання таке двічі трапляється, то можливо, що така вимова становила індивідуальну особливість писаря.

²⁾ Цитата з Лучкая, що її подає І. Галюн у своїй розправі „Як досліджувано українські дифтонги“, взята не з оригіналу і суперечить тому, що в латинському оригіналі сказано: Лучкай дифтонгічних звуків ніде не відзначив. І. Галюн цитує: „На Угорскій Руси в Сатмарскій и Бережскій столицѣ (яко на розгранью Руси) говорять: кунь, вуль, цупъ; або кунь, цупъ, вуль; або кунь, вуль, пупъ; і просто — кунь, віл, пуп“. М. Lutskey — Grammatica Slavo-ruthena, seu vetero-slavicae et actu in montibus Carpathicis Parvo-Russicae. edita Budaе, 1830, с. 5 (Записки Іст.-Філ. Відділу У.А. Н., т. X, стор. 99). На вказаній тут сторінці М. Лучкай пише: „o pariter sonat velum o latinum. Sed inter Ruthenos in quibusdam partibus velut Hungaricum u, Gallicum u, поp p̄p, пост p̄sz̄t, волцм vol̄m, alii demum amant et ut i vel ъ sam pronunciare, e. g. п̄п, св̄п, к̄н̄, п̄п, св̄п, к̄н̄, в̄л, alii item exemplo Valachorum ducti ut ou seu ŝ, e. g. св̄п, к̄н̄, в̄л“. В перекладі на українську мову це буде: „o вимовляється (бренить) однаково, що o латинське. Але в деяких місцевостях (вимовляється), як u угорське, u французьке, поp p̄p, пост p̄sz̄t, волцм vol̄m; інші люблять його вимовляти, як i або ъ, напр. п̄п, св̄п, к̄н̄, п̄п, св̄п, к̄н̄, в̄л; інші, ідучи за прикладом (зором) Волохів, — як ou або ŝ, напр. св̄п, к̄н̄, в̄л“. Так і розуміє Лучкай М. Возняк, — див. його „Галицькі граматики української мови перш. її половини XIX ст.“, Львів 1911, стор. 84.

Не вказує на дифтонгічну вимову ъ і твердження Йосипа Левицького в його граматиці „Grammatik der ruthenischen oder kleinrussischen Sprache in Galizien“, Перемишль-

niejszą fazą tego samego procesu, który dalej drogą monoftongizacji za pośrednictwem *u, ü, y* doprowadził ostatecznie do postaci *i*, ale przy bliższem rozpatrzeniu rzecz ta nie przedstawia się tak prosto. Powiązanie wszystkich tych warjantów w jeden szereg zmian fonetycznych, któreby w sposób naturalny jedna z drugiej wpływały, jest bardzo trudne. Niewiadomo, dlaczego droga od wzdłużonego *o* do *u* musiała koniecznie prowadzić przez dyftongi w rodzaju *uo, ue*: *o* wiele prościej przedstawia się przecież rozwój fonetyczny, jaki widzimy w języku polskim, gdzie bez pośrednictwa dyftongów dawniejsze wzdłużone *o* wskutek ścieśnienia (podwyższenia artykulacji) zbliża się do *u* i w wielu gwarach zupełnie się z niem identyfikuje¹⁾. Dalszy zaś rozwój od *u* do *i* drogą stopniowego przesuwania artykulacji ku przodowi (*ü, y, y'*) jest całkiem prosty (! *O. K.*). Tak więc zupełny brak postaci dyftongicznych w gwarach karpaccich, co z całą pewnością stwierdza Żyliński, nie dowodzi bezwzględnie ich mniej konserwatywnego charakteru w porównaniu z gwarami pasa północnego, w którym dyftongi spotyka się prawie powszechnie: możliwe bowiem, że rozwój głosowy szedł tu i tam odrębnymi drogami. Małoruska dyftongizacja wzdłużonych *o, e* znajduje pa-

1884 р. (граматики цієї не маю, нема детального розгляду її й у названій тут праці М. Возняка, — посилаюся отже на відповідне місце названої розправи І. Галюна, ст. 100), що звук *ѣ* вимовляється в Галичині, як німецьке *ie* в словах *die, wie*: в німецькій літературній вимові ортографічне *ie* це довгий високий переднього ряду вузький звук *i*.

Дифтонгічного звука нема й у сполученні *yí*, що ним Верхратський віддає вимову німецького *ii*: „Місто загалом у нас в рущині уживаного *i*, що повстало з первісного *o* або *e*, чути понайбільше на Угорщині давніші форми, в котрих *o* стісняє ся на *y* або (в порівнянні новітші вже) форми, в яких *y* переходить на *ö* (звучить майже як *yí* або німецьке *ii*)“ — Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів (Записки Наук. Товариства Шевченка, т. XXVII, I кн., стор. 11).

Сучасний дослідник карпатсько-руських діалектів Г. Геровський відзначає один випадок дифтонгічної вимови, а саме в заперечному слові *nieť* (ніт, ні) з *e* нескладовим (*Slavia, Ročník VI, seš. I, s. 140*). Можливо, що тут маємо вплив дифтонгічного звука у відповідному словацькому слові *nie* (якщо в поближких словацьких діалектах нема ідентичного заперечного *nieť*), підсилений спеціальною заперечною інтонацією на емпатично подовженому вокалі, інтонацією, яка, думаю, й сама може дати підставу до розщеплення вокала. Заперечна інтонація, яку-б тут можна допустити, znana мені з вимови заперечного двоскладового *ňe'ě!* у Фельштині на Поділлі: після першого енергично-наголошеного складу *ňe* відбувається зімкнення голосників (позначаю це значком *'*), які розминаються, даючи закритий ненаголошений злегка зредукований *ě* Інтонація тут варіантно падуча з значним інтервалом між двома складами. Подібна інтонація znana мені й із вимови польського заперечного *ńe!* Це теж падуча інтонація з двома вершками і значним між ними інтервалом; зімкнення голосників відбувається не всередині, а вкінці: слівце сприймається, як односкладове.

¹⁾ Інакше думає І. Розвадовський про зміну *u < o* в польській мові: „Nie ulega wątpliwości, że ze zwięzieniem łączyła się pierwotnie i zasadniczo także dążność do dyftongizacji, czyli: długie *ae* o przeszły w zasadzie w *au, éi, óu* długa nosówka w *au*; przy zatracie dyftongizacji doszły do końcowego rozwoju w postaci *o i(y) u q*.. (Historyczna fonetyka w kolektywnій праці: „T. Benni, F. Łoś, K. Nitsch, F. Rozwadowski, H. Ułaszyn. Gramatyka języka polskiego“. Kraków 1923 str. 75). Дифтонги тут, як бачимо, з кінцевим звуженим звуковим елементом.

raleę w niektórych gwarach wielkoruskich i białoruskich, które — jak to badania najnowsze wykazały — przemawiają mniej lub więcej silną tendencją do dyftongizowania wzdłużonych *o*, *e* (choć w innych zupełnie pozycjach, w zależności od pewnych warunków akcentowo-intonacyjnych). Nie jest wykluczone, że fakta te stoją, mimo odmiennych warunków, w pewnym związku z małoruskimi¹⁾. A w takim razie możnaby przypuścić, że prasłow. *o* i *e* wzdłużone w zgłoskach zamkniętych odbywało na gruncie małoruskim dwojaki rozwój: w gwarach południowo-zachodnich graniczących z obszarem polskim uległo, tak samo jak w polskim, ścieśnieniu, które doprowadziło do postaci *u* i *i* (w dalszym ciągu *u* przesunęło się ku przodowi, dochodząc przez brzmienia *ii*, *y*, *y'* do *i*); w gwarach zaś północno-wschodnich stykających się z obszarem wielkoruskim i białoruskim ulegało, podobnie jak w tamtych językach, dyftongizacji, która stopniowo (drogą przemian w rodzaju $uo \geq ue \geq uy \geq ii'$) doprowadziła ostatecznie również do brzmienia *i*²⁾.

Два різні процеси переходу *o*, *e* в *i* в двох основних групах українських діалектів допускає й Н. Дурново, причім в обох процесах проміжними стадіями мали бути стадії дифтонгічні. У своїй розправі „К української діалектології“ Дурново з приводу твердження В. Ганцова, що процес зміни *i* < *o*, *e* був єдиний сливе на всьому просторі української язикової території, пише: „Это утверждение основано на наблюдении над судьбой дифтонгов только в северномалорусской области. Но раз фонетический строй северномалорусских говоров издавна коренным образом отличался от фонетического строя южномалорусских говоров, то и изменение дифтонгов могло идти в этих говорах иным путем, чем в южномалорусских, тем более, что в южномалорусском процесс изменения дифтонгов в *i* протекал самостоятельно, а в северномалорусском под влиянием южномалорусских говоров, в которых этот процесс уже закончился. Поэтому вопрос о том, каким путем шло изменение дифтонгов в *i* в южномалорусском, в настоящее время не разрешим. Карпатские говоры выяснению вопроса не помогают, потому что и в них мы имеем более или менее законченный процесс изменения дифтонгов, но несколько в ином направлении; севернокарпатское *i* могло получиться и органически из *ii*, известного нам из карпатских говоров, но скорее всего явилось в результате подражательного процесса под влиянием галицких говоров; среднекарпатское *ii* трудно выводить из *u*, какое имеется в южнокарпатских говорах, в виду того, что старое *u* в среднекарпатских говорах сохранилось“³⁾.

Ті нижче описані язикові тенденції, що й тепер ще живі в південній групі українських діалектів, в звязку з тим фактом, що в названій групі

¹⁾ Про питання можливої паралельності української та білоруської дифтонгізації з одної сторони і великоруської з другої див. нижче.

²⁾ Tadeusz Lehr. З рецензії на „Пробу упорядкованя українських говорів“ Івана Зілинського. RS. t. VIII, 211—213.

³⁾ Slavia, Ročník IV, 1925—1926, ст. 128.

дифтонгічних звуків, рефлексів давніх *o, e*, нема, вказують, що процес переходу *o, e* в *i* не мав у південних українських діалектах стадій дифтонгічності.

Перш як описати всі ті мовні явища, що в південній групі українських діалектів виявляють процес переходу *o, e* в *i* (ев. в інші рефлекси) в нових закритих складах, я коротко вкажу на ті мовні явища, що йдуть у супроводі з творенням дифтонгічних звуків, рефлексів *o, e*, в нових закритих складах, у північній групі українських діалектів. Це потрібне на те, щоб, зіставивши основні мовні явища в дифтонгічних діалектах з основними явищами в діалектах південних, вказати на їх цілковиту відмінність, на брак у південних діалектах всіх тих головних моментів, що спричинилися до дифтонгізації *o, e* в північних українських діалектах. На дотичні явища північні я тут коротко вказую: детальніше вони схарактеризовані в моїх надрукованих уже працях. Див. вище на ст. 167—168 прим. 2. Там дана й характеристика дифтонгічним звукам.

Явища, що тісно зв'язані з дифтонгізацією *o, e* в північних діалектах українських, такі:

1. Шляхом фонетичним дифтонгічні звуки розвинулися в новому закритому складі тільки під наголосом. В ненаголошеній позиції дифтонгічні звуки в закінченнях — явище морфологічне, а не фонетичне¹⁾.

2. Більш-менш однакова квантитативність усіх наголошених вокалів. Див. Хор.²⁾ § 3. (Меншу квантитативність *u* та *i* поясню умовами творення цих звуків). В інших чернігівських говірках крім хороборської я теж не відзначила різниці між квантитативністю наголошених вокалів різного тембра. Див. В. Ганцов. Характеристика поліських дифтонгів і шляхи їх фонетичного розвитку³⁾.

3. Енергічна експіраторна сила та значна квантитативність наголошеного складу проти ослаблення, квалітативного й квантитативного, складів ненаголошених⁴⁾. З досліджених від мене чернігівських говірок найсильніше це явище проявлене в Хоробричах. Див. Хор. §§ 3, 5; також Дис. ак.⁵⁾, ст. 60—67.

¹⁾ Дифтонгічний звук у ненаголошених прикметникових закінченнях має аналогію у відповідних численних наголошених закінченнях прикметникових. Подаю тут вибрані з розвідки Л. Булаховського „Наголос українських прикметників“ (Записки Іст.-Філ. Відділу У.А.Н., кн. XIII—XIV) прикметники з наголосом на кінцевому складі: старій, товстій, радій (і радий), малій, слабій, блідій, вороній, глухий, густий, дорогій, живій, золотій, кривій, крутий, лихий, молодій, нагій, німій, половий, пустий, рудий, святій, скупий, дурний, тупий, худий, твердий, прямий, кривий, новий (і новий), плоский, волосяний, бортяний, земляний, костяний, водяний, смоляний, льняний, шкляний, дощавий, кам'яний та ін. Також: слабкий, хисткий, крихкий, м'який, липкий, та інші з суфіксом *к*.

²⁾ Скороченням Хор. позначаю свою працю „Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки с. Хоробричів“. Київ 1924.

³⁾ Записки Іст.-Філ. Відділу У.А.Н. кн. II—III, ст. 124.

⁴⁾ Це має силу, як загальна тенденція фізіологічна, — тут не взято на увагу окремих випадків, де з певним ненаголошеним складом зв'язана важлива його функція в слові.

⁵⁾ Скороченням Дис. ак. позначаю свою розвідку „До питання про умови розвитку дисимілятивного акання“ в „Записках Іст.-Філ. Відділу У.А.Н.“, кн. XVI.

4. Падучий напрям наголосу, передусім експіраторної сили, в наголошеному складі ¹⁾. Див. Хор. § 2; Дифт. зв. ²⁾ ст. 19—33.

5. Напружена лябіовеляризація ев. паляталізація консонантів перед наголошеним вокалем. Хор. §§ 11, 12; Дифт. зв. 19—33.

6. Неоднотайне творення наголошеного вокаля, зв'язане з напруженою лябіовеляризацією ев. паляталізацією консонантів перед наголошеними вокалями і з падучим напрямом наголосу в наголошеному складі: починаючися вузько й напружено, наголошений вокаль укінці слабшає й ширшає. Див. Хор. § 4.

Для інших чернігівських говірок крім хороборської я ще не мала нагоди висвітлити останнє явище тим матеріалом, який в мене є. Про неоднотайність творення дифтонгічних звуків див. Дифт. зв. ст. 19—33. Неоднотайне творення інших наголошених вокалів виразніше й частіше виступало в Хоробричах, як в інших чернігівських говірках. Наводжу тут слова, що характеризують це явище, одного з найкращих моїх об'єктів для досліджу хороборської говірки, неписьменної Ганни Лаврієнкової. Коли я вимовляла наголошене *e* в слові *eńé*, як його звичайно вимовляють в українській літературній мові, без кінцевого поширення й ослаблення, і спиталася Ганни Л., чи як слід вимовляю це слово, вона мені відповіла: *wi kãžãt'ã pr'õstã, atrùbãm, a u nas trëbã z afažkãiu*. А свекруха Ганнина Хведоска Л., що на той час була в хаті, додала: *na weš jãžik*. Див. Хор. ст. 32. Подаю тут приклади на виразно неоднотайного творення наголошені вокалі в чернігівських говірках (крім с. Хоробричів). Сильніша позиція наголошеного складу, сильніша позиція слова, взагалі всі ті моменти, що підсилюють наголошений склад у слові, спричиняються до виразнішої неоднотайности в творенні наголошеного вокаля.

Дифтонгічні говірки ³⁾.

с. Шабелинів: *na r'õzi, stëni* (стіни, через аналогію до форми однини *stënà*);

с. Лутава: *r'õbice, praw'õdãf, bãbã, pãrãbãk* ⁴⁾;

¹⁾ Даю на увагу твердження Е. Зіверса: „Die Diphthongierungd von \bar{e} , \bar{o} zu *ea*, *oa* (тоб-то дифтонгічні звуки з кінцевим ширшим звуковим елементом *O. K.*) setzt aus phonetischen Gründen jedenfalls zunächst fallenden, vermutlich von Hause aus zugleich geschleiften Ton voraus“. Eduard Sievers: Steigton und Fallton im Althochdeutschen mit besonderer Berücksichtigung von Ofrids Evangelienbuch“ в „Aufsätze zur Sprach- und Literaturgeschichte. Wilhelm Braune zum 20 Februar 1920 dargebracht von Freunden und Schülern“. Dortmund 1920; ст. 158. І далі на тій самій сторінці в примітці: „Bei steigendem Ton ergibt \bar{e} vielmehr die Diphthongierungsform *ei*“.

²⁾ Скороченням Дифт. зв. позначаю свою розвідку „До характеристики й процесу монофтонгізації чернігівських дифтонгічних звуків“ в „Україні“ 1925, кн. 5.

³⁾ Про положення названих тут сіл проти більших пунктів, що їх можна й не на детальній географічній карті знайти, див. Дифт. зв. стор. 14—15.

⁴⁾ Знаком *ã* позначаю вузький *a*.

с. Виповзів: pò'iezd, bõ'hu, bõ'že(ä), žwó'näf, wõ'l'ä, kalõ'dežäü¹⁾, parõ'm, dārõ'hü, hõ'd'i, nõsāci, nõ'säf, dõ'brü, dõieť, steklõ', hnezdõ'; màk, da màtèrü, pàrābāk; astèr, kazèlec, ianhèli, panèslü, wedèrce, tixèñki; babùšä;

с. Виблі: hõ're, hõ'rečko, brõ'wü; ehè, berè, pèrwe, trèba, z mène, za-latèñki;

с. Баба: mò'fä, hõ'd'i, hõ're, zdalõ's'ä, ne xõ'çu;

м. Березче: u põ'l'i, wõdif, za bõ'čku, hawõ'rif, čirwõ'ni, drõ'wa, hõ'rad, karõ'wa, paprõ'däü, krutarõ'ha, u warõ'fäx, xõ'lad, lõ'dka, salõ'menik, kónika, šaukõwïe, hatõ'w(u), stõ'raž; màtka, bàčite; ehè, umèr, žiwè, tìbè, sibè, tepèr, praxadèc, kanèc, pamèrzli, zapèrli, prinèsla, wtèrtü, pasèdäť, jèsüp, u berèznõ(u)m;

м. Стільне: õ'l'ho, põ'iès, zwõneť, čabõ'fäx, bõ'bu, rõ'bif, na warõ'fäx, prõ'sto, xlõ'pèc, okõ'nečko, dõ'ma;

с. Змітнів: põ'le, põ'lemo, paulõ'; pàwäl; perè, umrèm, žiwèm, tepèr, sèrcä (nom. sg.), alèno, dèrewa; wüxa;

м. Мена: kalõ'deža, abharõ'žden, hõ're, xõ'dèť, sõ'kal, asõ'bü; bùdeš.

Монофтонгічні говірки (тут це явище виступає значно рідше, як у дифтонгічних говірках):

м. Остер: hõ'rad; bàfuška; idè, astèr, pà sèlah, pràserèdäk (= острів) awèčäk, nèwadäm;

с. В'юнице (коло Сосниці): ehè, kopèm;

с. Козилівка: dèweť, dèseť.

Наведені приклади показують, що найчастіше неоднотайна артикуляція зв'язана з звуками *o, e*. Наголошені вокалі неоднотайної артикуляції треба тут так приблизно розуміти: $\acute{e} = \acute{e}e\acute{a}$, $\acute{a} = \acute{o}(u)\acute{a}a$, $\acute{o} = u\acute{o}o$, $\acute{u} = \acute{u}u\acute{o}$.

7. а) Що енергічніше в творення наголошених *o, e*, то ці вокалі вужчі²⁾. Напруженість позначається тут не тільки звуженням вокаля, а й творен-

¹⁾ Різних відтінків *l*, від *l* злегка вищого власного звука, як *l* російське (і польське, в кого воно не перейшло в *u*) до *l* злегка нижчого власного звука, як *l* німецьке, а все позначаю тут знаком *l*.

²⁾ Сильніша експірація звучує звук. Див. Untersuchungen über Lautbildung von Dr. Ernst A. Meyer. Die Neueren Sprachen 1910. Ergänzungsband. Festschrift Wilhelm Viëtor. Marburg, стор. 166. Thomson Alexander. Beobachtungen zur russischen Aussprache. Zeitschrift für slav. Phil. 1925, B. II, Heft 1/2 стор. 34; ib. Heft 3/4 стор. 391. A. Meillet L'accent quantitatif et les altérations des voyelles. MSL, v. 21, f. 3, p. 109.

Твердження, що енергічніша артикуляція, зв'язана з сильнішою експірацією, звучує *õ*, підсилюючи його початковий вужчий перехідний звуковий елемент, можна підперти й такими окремими, переважно з психічним натиском уживаними словами, як хороборське випадкове buõ'l'äi проти загалом уживаного bõ'l'äi, як хороборські тільки пісенні форми maõõdka, sasõõnka проти звичних maõdka, sasõnka, як лутавське ruõdaleko, як білоруське mпиõho (див. Дифт. зв. ст. 18; 20), де й нема потрібної тут для дифтонгізації *o* умови — закритості складу.

ням переходових звуків: вужчого переходового звука між попереднім консонантом і наголошеним вокалем, ширшого переходового звука між попереднім наголошеним вокалем та наступним консонангом. Див. вище пункт 6 укінці. Див. Хор. § 4, Дис. ак. ст. 68.

б) Ослаблене творення вокалів призводить до їх поширення. Це має силу і для кінцевого ослабленого елемента наголошеного вокаля, і для ненаголошених вокалів (див. Дис. ак., стор. 68) не тільки в чернігівських а кучих дифтонгічних говірках, а й в окучих дифтонгічних говірках: ненаголошені *o*, *e* в чернігівських дифтонгічних говірках ширші звуки, як наголошені *o*, *e*. Широки відтінки ненаголошених *o*, *e* в зв'язку з їх ослабленою наголосовою силою це ті моменти, що не дають названим ненаголошеним вокалям можливості дифтонгізуватися.

Явище, у цьому пункті вказане, є вияв дисимілятивного принципу, який у сприятливих умовах призводить до дисимілятивного акання. Див. Дис. ак., стор. 67—72.

8. У зв'язку з ослабленою вкінці артикуляцією наголошеного вокаля наступний консонант стикається з ним легко, тоб-то консонант, що безпосередньо йде за наголошеним вокалем і що кінчає собою склад, не обриває попереднього вокаля на місці сильної його артикуляції, а вже в ослабленому елементі, і сам артикулюється ненапружено. Із консонантом наступного складу кінцевий консонант попереднього складу теж легко стикається, не асимілюючися йому (Хор. § 10): в чернігівських говірках дзвінки консонанти перед глухими загалом не втрачають голосу і не стають напруженішими, тоб-то не переходять у відповідні глухі (pałážka, rižši, dúbčik, hlibši).

Перш як на підставі відзначених тут живих іще язових явищ вказати, як відбувався процес дифтонгізації в тих дифтонгічних говірках, де дифтонгічний звук, маючи початковий вужчий елемент, падучої сонорності, я спинюся на питанні, що на сучасному українському (та білоруському) ґрунті не має безпосередньої живої підстави, а саме на питанні про зміну квантитативності *o*, *e* в новому закритому складі в зв'язку з ослабленням і втратою слабих піввокалів.

Від Міклошича починаючи встановилася гіпотеза про зв'язок зміни *o*, *e* в нових закритих складах з довгістю *o*, *e* в цих умовах. Проте Ягіч у своїй критиці „Лекцій по історії руссаго язика“ А. Соболевського відхиляє гіпотезу про замінене подовження *o* та *e* в зв'язку з втратою наступних слабих піввокалів: „И противъ этого положенія можно бы очень много возражать, напр. спросить бы, почему это дѣйствие не распространяется на остальные гласныя, а только на *o*, *e*?“¹⁾ Ще не так категорично висловлюється Ягіч у цитованій уже тут рецензії на П. Житецького „Очеркъ...“: „Aber selbst das ist mir nicht sicher, ob jedes *o* in dieser Weise gedehnt war“²⁾.

¹⁾ Критическія замѣтки по исторіи руссаго язика. Сб. отд. русск. яз. и слов. РАН 1890, т. 46. ст. 33—34.

²⁾ J. Arch. II, kn. 2, ст. 355,—мога тут про *o* в новому закритому складі в українській мові.

Проти замінного подовження *o*, *e* висловився й ак. С. Смаль-Стоцький¹⁾.

Р. Брандт відносить подовження *o*, *e* до доби спільнослов'янської: українське звуження *o*, *e* в закритому складі це слід давньої квантитативності не спільноруської а спільнослов'янської²⁾.

Детально розвиває таку думку А. Шахматов.

Шахматов допускає, що ще на спільнослов'янському ґрунті *o* та *e* в позиції перед складом з півкоротким \check{o} , \check{e} , \check{i} були півдовгими закритими звуками \bar{o} , \bar{e} . Підпору тому, що *o* у вказаній позиції не було коротке, Ш. бачить у серб. дом, к̄ост, м̄ој та ин., словен. n̄os, b̄og, tv̄oj та ин., поль. b̄og, s̄ol, та ин., чеськ. b̄ih, k̄ih та ин. вх. луж. k̄ob̄, b̄oh, укр. д̄им, с̄іль та ин., де \bar{i} веде до дифтонга *uo* з \bar{o} . Можна-б, думає Ш., допустити, що \bar{o} замість \bar{o} з'явилося в окремих слов'янських мовах, а не за спільної слов'янської доби, але імовірніше виходити тут із двох моментів: перший, ще за спільнослов'янської доби, коли \bar{o} переходило в \bar{o} півдовге через свою позицію перед півкороткими \check{o} , \check{e} , \check{i} , а другий—в окремих слов'янських мовах, де півдовге \bar{o} переходило в \bar{o} довге в зв'язку з втратою в наступному складі півкороткого вокаля. Таких двох моментів вимагає саме українська мова: укр. р̄ор, звідки ruor, ruo, r̄uo, r̄io, не можна виводити з спільноруського роръ з коротким *o*, бо спільноруські напр. kogoľ, mogoľ не дали укр. *koril', *moriz; отже r̄io веде або до спільноруського та спільнослов'янського роръ з \bar{o} або до спільнор. та спільносл. роръ з *o* півдовгим. Але в серб. і словен. р̄ор *o* коротке, також чеська й польська мова не знають тут звуженого *o*,—через те більше сили має другий здогад: \bar{o} у вказаних вище умовах на спільнослов'янському ґрунті змінилося

¹⁾ Gramm. d. ruth. (ukr.) Spr. ст. 76—77; Slavia, Ročník III, seš. 2. a 3, ст. 467; Ročník VI, seš. I, 33—34.

Даю тут на увагу, що А. Juret у цитованій вже тут (див. ст. 167) розвідці своїй відхилив гіпотезу про подовження *e*, *o* в романських мовах, яке ніби має стати за одну з умов дифтонгізації. Вихідний пункт для дифтонгізації А. Juret бачить у самому факті наголошеності *e*, *o* (ор. с. 138; 140). Jules Ronjat в розвідці „Accent, quantité et diphthongaison en roman“ (Bulletin de la Société de linguistique v. XXIV, 1923) вважає, що умовою для дифтонгізації мусить бути певна довгість: „On admet généralement que la diphthongaison est due à la longueur de la voyelle interessée; il vaudrait mieux dire, je crois: la diphthongaison suppose une certaine longueur; il y a toujours quelque difficulté, dans la parole comme dans le chant, à filer un son bien égal pendant une durée notable“ (ст. 357). „Une certaine intensité, que varie avec les langues et avec les époques, peut entraîner un vacillement du son, surtout s'il est tenu pendant une certaine durée“ (ст. 366).

Заміне подовження знають латиські діалекти; воно тут в окремих говірках зв'язане з падачою інтонацією. Див. Dr. J. Endzelin. Lettische Grammatik. Heidelberg 1923: „Für die livonischen Mundarten ist der regelmässige Schwund der gemeinlettischen Kürzen der Endsilben geradezu charakteristisch... Vor stimmhaften Konsonanten wird dabei ein kurzer Vokal der unmittelbar vorhergehenden Wurzelsilbe gedehnt“. І далі в примітці: „Die so entstandene Länge wird in Dondangen. Ruhtern u. a. mit fallender Intonation gesprochen, anderswo, z. B. in Sussikas, mit dem Dehnton“. (ст. 55—56).

²⁾ Ор. с. 99—100. Див. також його „Начертание славянской акцентологии“ СПб. 1880, ст. 203—212.

в *o* півдовге. (Підпору тому, що півдовге *o* було закритим, III. бачить у розщепленні його на *uo* в окремих слов'янських мовах). Відповідні міркування наведені й що-до *e*¹⁾.

А. Мейє має спільнослов'янські *o*, *e* за звуки короткі, а подовження їх — за явище секундарне, властиве окремим слов'янським групам: „Malgré leur extension, ces allongements sont de date dialectale“²⁾. Ближче на цьому питанні Мейє не спиняється.

Н. Трубецької у своїй розвідці „Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit“, спираючися на тому, що українська (та білоруська) дифтонгізація відбувалася одночасно з втратою піввокалів і що дифтонгізуватися могли тільки старі *o*, *e* подовжившись, робить висновок, що втрата піввокалів у південноруській групі тоді сталася, коли ще існувала давня квантитативність вокалів. Подовження старих *o*, *e* відбулося ще за праслов'янської доби наслідком ослаблення піввокалів ще перед втратою³⁾.

Як сказано, наголошені вокалі, не виключаючи й дифтонгічних звуків, квантитативністю більш-менш рівні. Такі поодинокі факти в мовних пам'ятниках, як воовьца в Галицькій Євангелії 1266—1307 р.⁴⁾, вооца, о вооци в Полікарповій Євангелії⁵⁾, не можуть правити за підставу твердженню, що *o* тут довший звук, як інші вокалі⁶⁾.

Форми *вууль*, *куунь*, що їх Шишацький-Ілліч записав у Глухівському повіті на Чернігівщині⁷⁾, можна, думаю, пояснити близькістю складових елементів дифтонгічного звука *uo*, що мало вправне вухо (звичайно асимілюючи те, що чує, з набутими авдиційно-графічними звичками) сприймало за *uu*.

У Брандта сказано: „Кое-гдѣ (въ Гродненской и Ковенской губ.) слышится, будто бы, вмѣсто сжатаго *o* просто *ō*; если это вѣрно, то въ этомъ можно видѣть глубокой архаизмъ“⁸⁾. Наскільки відомо, інших даних

¹⁾ Очерк др. пер. ист. русск. яз. ст. 3; 5.

²⁾ Le slave commun §§ 120; 121.

³⁾ Zeitschrift für slav. Phil. V. I, ст. 299—300.

⁴⁾ А. Соболевскій. Очерки изъ ист. русск. яз. ст. 24. А. Крымскій. Укр. грам. т. I, вып. I, ст. 143.

⁵⁾ А. Соболевскій. ор. с. 39.

⁶⁾ В. Шимановскій у наведеній вище праці думає: „Что касается написаній въ родѣ воовьца, воовьчихъ, вооца, вооци (которыя = во овьца, во овьчихъ и т. д.), то, по нашему мнѣнію, они пріобрѣтають доказательную силу лишь въ томъ случаѣ, если будетъ доказано, что она появились не въ силу того же обстоятельства, по которому явились написанія: боогу, идооша, коолижъто, держашеть, идуущимъ и т. п.“ (ор. с. ст. 30). Див. також проф. А. Е. Крымскій. Деякі непевні критерії до діалектологічної класифікації старо-руських рукописів. Відбитка з „Наукового Збірника присвяченого проф. М. Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині“ Львів 1906, ст. 1—12. Виставлені в цій праці аргументи й досі зберігають свою довідну силу.

⁷⁾ Черниговск. Губ. Вѣдомости 1854. 47. Часть неоффиц. ст. 311. Цитую за П. Н. Тихоновичем: Брянскій говоръ. Сборн. отд. русск. яз. и слов. РАН. т. 76, 1904, ст. 123.

⁸⁾ Ор. с. 100.

крім цієї чутки нема на більшу довгість *o* проти інших вокалів; хоча-б і не з української мовної території.

Гіпотеза про зміну квантитативності вокалів у звязку з ослабленням та втратою давніх слабих піввокалів у тих мовах, де нема живих слідів давньої квантитативності, можлива в як-найзагальніших рисах. Можна допустити, що в певних східньослов'янських діалектах, у яких пізніше певні умови фонетичні призвели до дифтонгізації *o, e* в нових закритих наголошених складах, вирівнювання квантитативності вокалів відбувалося в звязку з ростом експіраторної сили та ослабленням піввокалів у слабій позиції: ішло загальне підсилення наголошених складів і загальне ослаблення складів ненаголошених¹⁾, — це, треба думати, і сприяло тут втраті давньої квантитативності вокалів. Проте треба допустити, що таке зодностайнення квантитативності не було ще поширене на всі вокалі, коли відбувався процес дифтонгізації: *o, e* у другому закритому складі повноголосих форм були ще мабуть меншої квантитативності, як старі *o, e* в новому закритому складі. Крім надто малої для дифтонгізації квантитативності могло ще на перешкоді до дифтонгізації таких *o, e* стояти і їх тоді ще менша експіраторна сила й ширше творення проти *o, e* старих. Меншої проти інших вокалів квантитативності були очевидно й *ъ, ь* у сильній позиції²⁾.

Всі відзначені вище живі ще мовні явища в звязку з природою дифтонгічних звуків падучої сонорности, де початковий звуковий елемент вужчий, таке дають розуміння процесу дифтонгізації в українських та білоруських дифтонгічних говірках.

Втрата слабих піввокалів позначилася підсиленням усіх нових закритих наголошених складів. Виходячи з напряду наголосу в наголошених складах у чернігівських дифтонгічних говірках, з його падучости, можна думати, що до цього спричинилася втрата піввокалів, яка була звязана з експіраторним підсиленням нових закритих наголошених

¹⁾ Про подовження безпосередньо переднаголошених *a, ä* (*e*) в певних умовах див. мою розвідку Дис. ак.

²⁾ Яків Головацький у своїй граматиці 1849 р. пише, що *e* вимовляється в горах Самбірської округи та на угорському боці в так званій Країні, як „полугласна *ь* (стиснене коротке *e*: днь, пнь, тьпърь, държитъ, нынька. Є то винятковий вимоворъ, але забытокъ колишнього може обще уживаного заслуговує ма увагу граматики“ (цитую за М. Возняком — Галицькі граматики української мови першої половини ХІХ ст. у Львові, 1911, ст. 220). Вказую на цей факт, як на можливість певних ухилів і при зодностайненій квантитативності. Кажу „зодностайненій“, бо думаю, що коли-б тут був іще якийсь інший ухил від звичної для Я. Головацького квантитативності вокалів, він-би і його відзначив.

Думаю, що залежність квантитативності *o, e* від втрати слабих піввокалів далася-б почасті вияснити інструментальними досліддами над квантитативними змінами вокаля у звязку з його підсиленням та ослабленням. Зокрема вказую, що напр. у великоруській літературній вимові „ударенный гласный немного сокращается по мѣрѣ усиленія“. Л. В. Щерба. Русск. Гласн. ст. 154.

складів: тут сталося перенесення слабкої експіраторної сили піввокалів, що згодом втратили свою складотворчість, у попередній наголошений вокаль і зосередження наголосової сили на початку наголошеного складу¹⁾.

Підкреслюю той момент, що втрата слабких піввокалів зв'язана була з експіраторним підсиленням не всякого нового закритого складу, а тільки складу наголошеного: підсиленню нових закритих ненаголошених складів стояла на перешкоді загальна тенденція до ослаблення ненаголошеного вокалізму, — звідси й різна рефлексія *o*, *e* (як і *ě*, *ę*) в наголошеній і ненаголошеній позиції в дифтонгічних говірках.

Падучий напрям наголосу, що утворився в нових закритих наголошених складах, міг пізніше поширитися й на інші наголошені склади²⁾.

Зміцнення експіраторної сили в зв'язку з втратою піввокалів було в нових закритих наголошених складах більше, як в інших наголошених складах, і це проявилось в сильнішому звуженні *o*, *e* в нових закритих наголошених складах проти *o*, *e* в іншій наголошеній позиції³⁾, тоб-то в сильнішому звуженні тих вокалів, що вони своїм творенням не досить вузькі й не досить широкі, щоб ставити опір зв'язаним з звуженням і з напрямом наголосу змінам. Зосередження наголосової сили на початку наголошеного складу призвело до сильнішого звуження початкових звукових елементів *o*, *e*⁴⁾.

Зміцнення експіраторної сили наголошених складів проявилось й у лябіовеляризації непал'яталізованих і в сильнішій пал'яталізації пал'яталізованих консонантів, що були безпосередньо перед наголошеними *o*, *e*.

Падучий напрям наголосу наголошеного вокаля в експіраторно підсиленому новому закритому складі в зв'язку з напруженою лябіовеляризациєю та пал'яталізацією попереднього консонанта йшов у парі з неоднотайною артикуляцією вокалів у нових закритих складах: напружений вузький звуковий елемент на початку вокаля, ослаблений широкий на

¹⁾ Див. на ст. 177 в примітці 1. цитати з граматики І. Ендзеліна.

²⁾ Пор. Schuchardt-Brevier, „...die Häufigkeit eines gewissen Lautwandels wird zur Allgemeinheit“ (стор. 49).

³⁾ Див. вище на стор. 175 примітку 2.

⁴⁾ Н. Трубецької думає, що в українській мові дифтонгізація *o*, *e* в нових закритих складах стала наслідком антеципації слабких піввокалів, звужених перед втраченою. „Die klr. Diphthongierung war die Folge der gleichzeitigen Wirkung zweier Faktoren: der Länge des \bar{o} bzw. \bar{e} und des Schwundes des Halbvokals der nächsten Silbe. Lautphysiologisch kann man sich den Vorgang so denken: ein im Schwinden begriffener „Halbvokal“ zeigt immer die Tendenz sich stark zu verengen; diese Verengung kann schon im Anfang der vorhergehenden Silbe antezipiert werden; die Antezipation geschieht aber nur dann, a) wenn der Vokal der vorhergehenden Silbe nicht allzu eng und nicht allzu breit ist (also nur bei *o*, *e*, aber nicht bei *u*, *y*, *i*, *a*), und b) wenn Anfang und Ende der Vokalartikulation für das Sprachgefühl nicht in einem Punkte zusammenfallen, d. h. wenn dieser Vokal (*o*, *e*) nicht kurz, sondern lang ist“ (ор. с. 299—300). (Експіраторній силі тут не дано уваги).

Можливість антеципації зредукованих вузьких піввокалів мало ймовірна в українських і білоруських дифтонгічних говірках, де нема фактів, які-б вказували хоча-б на незначні сліди тенденції до такої вокальної асиміляції.

кінці. Неодностайна артикуляція найсильніший свій вияв мала в експіраторно підсилених наголошених *o* та *e* нових закритих складів, тоб-то там, де вокаль з природи своєї нестійкий, уможливив виразну диференціацію своїх складових звукових елементів, тоб-то дифтонгізацію.

Наперед висунені в напрямі до *y*, *i* дифтонгічні стадії з'явилися, думаю, підо впливом діалектів південної групи, де $o > i$.

Втрата піввокалів позначилася отже в дифтонгічних говірках з дифтонгічними звуками падучої сонорности, де початковий звуковий елемент вужчий, зміною самих *o*, *e* в новому закритому складі, тоб-то зміною самого вокаля, залишивши попередній консонант, що колись ставив з *ʒ* або *ʋ* склад, незмінним.

Вказані тут мовні явища, що спричинилися до диференціації звукових елементів у давніх *o*, *e* в нових закритих складах, становлять, можна думати, базу для дифтонгізації *o*, *e* в тих говірках, де наголошений дифтонгічний звук має ослаблений укінці звуковий елемент. Інший характер дифтонгічного звука міг бути спричинений іншими супровідними умовами. Так, напр., пустошенські дифтонгічні звуки (*ie*, *io*¹⁾), будучи цілком відмінного від чернігівських дифтонгічних звуків характеру, мали, судячи з відповідних фактів, і іншу базу для свого розвитку: „Отношение между обоими элементами дифтонга *ie* очень разнообразно. Чаще всего *i* является слабѣйшимъ элементомъ и должно быть характеризовано, какъ неслоговое *i* приблизительно той же степени открытости, что и обыкновенное *i* слоговое... Иногда элементъ *i* звучитъ настолько слабо, что долженъ быть признанъ звукомъ въ количественномъ отношеніи редуцируемымъ: *vⁱesiti*, *plⁱen*... Въ медленной рѣчи немолодыхъ женщинъ оба элемента дифтонга *ie* приблизительно равновѣсны, а слоговая функція распределена между *i* и *e* приблизительно равномерно... Иногда стремление произнести обѣ части дифтонга *ie* съ одинаковымъ вѣсомъ приводитъ къ разложенію *ie* на *ie*, т. е. образованию двухъ слоговъ на мѣстѣ одного. При этомъ — какъ это ни странно — удареніе какъ будто обнимаетъ сразу два слога“ (стор. 313). Такий самий приблизно є стосунок складових елементів дифтонгічного звука *io*, причім елемент *i* частіше тут підпадає квантитативній редукції, як *i* в дифтонгічному звукові *ie* (ст. 314).

З усього тут видно, що пустошенські дифтонгічні звуки загалом ростучої сонорности з сильнішим кінцевим звуковим елементом. А з цим зв'язані й інші мовні явища: „Всякая гласная артикулируется качественно строго равномерно на всемъ своемъ протяженіи, т. е., какъ она начинается, такъ и продолжается, такъ и кончается. Въ этомъ отношеніи пустошенскій говоръ представляетъ собою полную противоположность,

¹⁾ Д. В. Б у б р и х ъ. Фонетическія особенности говора с. Пустошей Ягод. вол. Судогод. у. Владим. губ., Изв. РАН, т. XVIII, кн. 4.

напр., московському говору, гдѣ качественная неравномѣрность въ артикуляції гласныхъ — явленіе обычное. Приведу примѣръ. Въ то время, какъ *о* въ словѣ ‚возь‘ въ московскомъ произношеніи заключаєть въ себѣ своеобразный переходъ отъ лабіалізації усиленной къ лабіалізації ослабленной, *о* въ словѣ ‚возь‘ въ пустошенскомъ произношеніи лабіалізовано съ начала до конца совершенно равномѣрно; москвичи слово ‚возь‘ произносять приблизительно, какъ $v^{\circ}o^{\circ}as$, тогда какъ пустошенцы произносять это слово vos° (стор. 309).

У великоруськихъ дифтонгічнихъ звукахъ, судячи з описів, переважає ростучий напрям, тоб-то в нихъ кінцевий звуковий елементъ сильніший. Проте можливі й хитання в стосункахъ складовихъ елементівъ великоруськихъ дифтонгічнихъ звуківъ. В тотемськихъ дифтонгічнихъ звукахъ *О. Брок*¹⁾ констатує в наголошеному складі в спокійній мові падучий напрям (ст. 21). Проте „Не трудно было подмѣтить случаи, и въ скорѣйшей и въ болѣе медленной рѣчи, въ которыхъ гласную слога слѣдовало опредѣлить, съ одного конца до другого, какъ такую, относительно однообразную артикуляцію. Но безусловно чаще замѣчалось, какъ говору какъ будто было трудно удержать однообразную артикуляцію; гласная масса слога тогда превращалась въ рядъ переходящихъ другъ въ друга оттѣнковъ, въ родѣ болѣе или менѣе яснаго дифтонга, о которомъ можно было установить лишь то, что болѣе узкая его часть — передняя, болѣе открытая — послѣдняя, никогда не наоборотъ; а какую часть считать „слоговой“, какую „неслоговую“ или же только слабымъ переходящимъ звукомъ, это можно было обыкновенно установить для отдѣльнаго случая или извѣстныхъ группъ, но оказалось невозможнымъ подвести всѣ эти случаи подъ общее правило.“ (ст. 26). Сказане має силу й для \widehat{ie} і для \widehat{uo} (ст. 45—46). Відзначено тут зміни стосунківъ складовихъ елементівъ дифтонгічного звука в звязку з зміною інтонації. Ростуча інтонація питання зосереджує силу звука на кінцевому звуковому елементі: „Мѣстоименіе то „ $\widehat{t\hat{o}}$ “ подъ вопросительнымъ удареніемъ принимало видъ $\widehat{t\hat{o}}$, названіе „ $\widehat{t\hat{o}t'na}$ “ или „ $\widehat{t\hat{u}ot'ma}$ “ равнымъ образомъ въ выраженіи вопроса или сомнѣнія переходило въ „ $\widehat{t\hat{u}ot'ma}$ “ (ст. 21)²⁾. Хитання відзначає й В. Тростяньскій у воронізькихъ дифтонгічнихъ звукахъ:³⁾ коли слово з наголошенимъ *о* вимовляється приспіненимъ темпомъ, то переважає звуковий елементъ *о*; проте зрідка бувають випадки коли при дуже повільному темпі, також у співі, переважає елементъ *и*.

Великоруські дифтонгічні звуки ризняться від українських (і білоруських) не тільки стосункомъ складовихъ елементівъ: також і позиція їх не збігається з позицією дифтонгічнихъ звуківъ в українській і білоруській

¹⁾ Описаніе одного говора изъ юго-западной части Тотемскаго уѣзда. Сборн. Отд. русск. яз. и слов. РАН. т. 83; 1907.

²⁾ Пор. наведене вище на ст. 174 у примітці І. твердження Е. Зіверса.

³⁾ Къ изученію мѣстныхъ говоровъ въ Воронежской губ. Сборн. Отд. русск. яз. и слов. РАН. т. 95, 1920, ст. 7—8.

мові. Шахматов ¹⁾, в. Вайк ²⁾ та Л. Васільєв ³⁾ встановили незалежно один від одного, що великоруський дифтонгічний звук *uo* має місце в наголошеному складі там, де він вийшов з *o* новоакутованого: це збігається з певними даними з південних (переважно словинської мови) та західних слов'янських мовних груп. А в українських та в білоруських дифтонгічних говірках дифтонгічні звуки розвинулися незалежно від праслов'янських наголосово-інтонаційних умов, а в певних від звукового оточення залежних наголошених позиціях. Через те, думаю, трохи чи й можна вбачати звязок між дифтонгізацією *o, e* в українських та білоруських дифтонгічних діалектах з одної сторони і в великоруських дифтонгічних діалектах — з другої (див. вище на стор. 171—172 здогад Т. Лера-Сплавінського).

Олена Курило.

(Далі буде).

¹⁾ Очеркъ древн. пер. ист. русск. яз. § 322¹.

²⁾ Zur sekundären steigenden Intonation im Slavischen, vornehmlich in ursprünglich kurzen Silben. Arch. XXXVI, 323—324, 344 і д., 354 (примітка 1), також R. S. VII, 163—164.

³⁾ Л. Васильєв, О значені каморы въ нѣкоторыхъ древнерусскихъ памятникахъ XVI—XVII вѣковъ. РФВ. LXXVIII, кн. 3—4, Казань 1918. Ця дуже цінна праця, на жаль, не закінчена.

Куди йде українська мова?

(До питання про предикативний номінатив та „предикат.“ інструменталь в українській мові).

I.

Номінатив предикативний (бо він здебільшого належить до зложеного присудку), або, як його ще звуть, другий номінатив (перший — підмет, другий — до присудку), — чи не найбільша особливість української мови проти польської та російської, де на місці предикативного номінатива набув і де-далі все більшого набуває поширення т. зв. „предикативний“ інструменталь¹⁾.

Зберігши широко предикативний номінатив (акузат. і датив також) навіть у тих позиціях, що їх уже не знають ні польська ні російська, — українська мова (народня) йде шляхом обмеження предикативного інструменталю, розвиваючи в певних випадках на його місці поруч із номінативом прийменникові та ин. конструкції, і наближаючись цим до мов романських²⁾. До української мови цілком (як покаже дальший виклад) можна застосувати сказане в Miklosich'a: „Wenn man die einzelnen slavischen sprachen in betreff dieser anwendung des instr. mit einander vergleicht, so nimmt man wahr, dass einige unter ihnen jetzt die letzten überreste der selben aufzuweisen vermögen und dass in anderen die selbe immer mehr zu gunsten der auf den classischen sprachen fussenden syntax, die man die allgemein europäische nennen kann, eingeschränkt wird (Mikl. Op. c., 727).

І от, доводиться констатувати, що на цю величезної ваги своєрідну прикмету української мови досі звертали аж надто мало уваги. Її або недобачали (др. Ом. Огоновський, проф. О. Синявський, М. Йогансен та ин.)³⁾.

¹⁾ Акад. А. Шахматов зве його „присудкове ім'я.“ „Назовем этот творительный падеж сказуемым именем“. „Синтаксис русского языка“. Ленинград, 1925, ст. 170. Про неточність назви „предик.“ інструменталь див. F. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. Vierter Band. Syntax. Wien, 1883, ст. 727, а також у проф. Д. Овсяннико-Куликовського, Синтаксисъ русскаго языка. С.-Петербургу, ст. 155.

²⁾ Пор. F. Miklosich, op. cit., ст., 726: „Dieser Regel (про застосов. номінативу й акузативу предикативних. С.) folgen auch die romanischen sprachen, die jedoch hier wie malat. in einigen fällen durch anwendung der praepositionen *ad* und *pro* gestört wird“.

³⁾ Др. Ом. Огоновський, Грамматика русского языка для школъ среднихъ. Львовъ 1889, ст. 176—177; О. Синявський, Украинский язык. 1924, ст. 84; Мих. Йогансен, Украинский язык. Киев 1923, ст. 29, 33—34.

і освітлювали зовсім, як у російській або польській мовах, або-ж її бачили, її підносили, її відтіняли навіть, але не досить (др. В. Сімович, др. Ст. Смаль-Стоцький, О. Курилова, проф. Ів. Огієнко та найповніше й наґрунтовніше в своїх цінних працях проф. Є. Тимченко ¹). У працях останніх учених ця прикмета української мови виловлюється в найголовніших своїх рисах уже досить виразно. Проте пояснюючи її й намагаючись дати певні правила (коли номінатив, а коли інструменталь), звичайно допускають певні методологічні упередження (про них далі), що їхні наслідки для літературної української мови можуть бути шкідливі: вони бо прищеплюють, на нашу думку, неправдивий погляд, ніби-то українській мові однаково властиві обидва відмінки, ба ще й з певними відтінками, як і в російській та польській мовах. Проф. Є. Тимченко, що йому належать найґрунтовніші й найцінніші розвідки про номінатив та інструменталь предикативні в українській мові (див. *op. cit.*), приймає навіть думку, що панує в питанні про предик. номінатив та інструменталь у рос. мові ²), ніби „форми інструменталу потроху випирають форми з номінативом“ (Ном. і дат. в ук. м., 17), хоч з усього викладу в обох цитованих вище розвідках та добраних прикладів такий висновок зробити трудно. Спричинилось до цього, на нашу думку, те, що, прийнявши наперед погляд, виставлений від Потебні супроти погляду Miklosich'a й Буслаєва ³) про первісність форм з номінативом, про все більшу перевагу форм із інструменталем та про спільність цього процесу для всіх слов'янських мов, — уже якимось не зважають на те, що в українській мові відбувається процес зовсім инший, і застосовують до української мови ті самі правила, що їх вироблено переважно для польської та російської мов, де звороти з інструменталем, існуючи поруч з номінативом, набули иншого значіння, так наче й українській мові властиві обидва звороти, так наче й в українській мові вони мають якісь свої відтінки. Це — ніби-то „в пред. інструменталі виражена неістотна, змінна ознака, а в пред. номінативі істотна, незмінна“ (пор. О. Курилова, Уваги, 78), що „в оруднику стоїть воно (присудкове ім'я. С.) тоді, як про когось балакається, що він тільки виступає в якійсь ролі, під якимось видом, в називнику тоді, як балакається про

¹) Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache von Stepan Smal-Stockyj und Theodor Gartner. Wien, 1913, стор. 400—404; Др. В. Сімович, Граматика української мови. Київ—Ляйпциг. 1919. стор. 366—368, 481; О. Курило, Уваги до сучасної української літературної мови. Вид. 3, 1925, ст. 77—88; проф. Ів. Огієнко, Чистота й правильність української мови. Львів, 1925, стор. 151—152; проф. Є. Тимченко, Вокатив і інструменталь в українській мові. У Києві — 1926, стор. 79—89 та його-ж „Номінатив і датив в українській мові. У Києві — 1925, ст. 15—22.

²) Пор. хоч-би проф. Овсянко-Куликовський: „Они (інструменталі. С.) стали появляться въ отдаленной древности, но развивались постепенно;... съ теченіемъ времени получили преобладаніе и стали вытѣснять или ограничивать форму составного сказуемаго со вторымъ именительнымъ. *Op. cit.*, стор. 164.

³) „...ursprünglich war sie (зворот з інструменталем. С.) allen (слов'янським мовам. С.) gemeinsam. Miklosich. *Op. cit.*, 727; Потебня, Изъ зап. по русск. гр. II, 443—535, див. проф. Тимченко, Ном., стор. 17—18; О. Курилова, Уваги 78.

когось, що він справді є тим, чим його малює присуд“ (др. В. Сімович, *op. cit.*, стор. 367)¹⁾. Пор. із цим також подані в Miklosich'a (*op. cit.*, 737—741) означення різниці між номінативом та інструменталем від польських, російських та ин. дослідників, а також у проф. Овсянико-Куликовського (*op. cit.*, 165), де його подано мало не тими самими словами, що й в українських. Ці самі, (рос. і поль.) правила ми бачимо й по наших найпопулярніших підручниках. Так, у грам. О. Синявського „постоянный и непостоянный признак“, „временное состояние“ (*op. c.*, 84), у П. Горецького „змінна, неістотна і тимчасова ознака або стан підмета і незмінний, істотний“²⁾, у Гр. Іваниці так і говориться, що „форма именительного пад. в роли именной части сказуемого выступает, как и в русском, наравне с формой творит. пад.“ (підкресл. *мов. С.*), також „постоянный признак и непостоянный, временный“³⁾. Про такі ляпсуси, як у підручнику М. Йогансеновім, що в нього вийшло, ніби в укр. мові „Существительное или прилагательное, составляющее часть составного сказуемого может (тільки може! *С.*) стоять в именительном падеже... но чаще ставится в литературном языке с творительным падежом“ (*op. cit.*, 29) та що „при настоящем времени глагола, бути' (форма е) в украинском литературном языке обычно ставится творительный“ (*ib.* 33—34), що навіть у рос. того нема, — згадуємо лиш для того, щоб показати, як легко ставляться до цього явища навіть деякі укр. філологи. Проте, перевага номінативу це така для української мови характеристична прикмета, що далі оминати й недобачати її вже ніяк не можна. І справді, вже останніми часами маємо тут певне зрушення. Найбільше тут важать згадані вище праці проф. Є. Тимченка та О. Курилової. Так, О. Курилова, дослідивши у своїх „Увагах“ великий етнографічний матеріал, — уже констатувала, що „коли російській літературній мові можна в присудковому номінативі вбачати здебільшого істотну, незмінну ознаку, а в присудковому інструменталі — ознаку неістотну, змінну, — то українська мова сильно ухиляється від цього правила“ (підкресл. *мов. С.*) (*op. cit.*, 78). Проте, навівши приклади такого ухилу, О. Курилова ще не відходить цілком від „правил“ рос. мови і подає для української мови вже таке правило, як і сама завважує, „у великій мірі узагальнене: в інструменталі виражена неістотна, змінна ознака; в номінативі може бути виражена і істотна, незмінна, і неістотна, змінна ознака, — цим⁴⁾ українська, передусім наддніпрянська, мова архаїчніша від російської та польської мови“ (*ibidem*). Отже, ніяких „відтінків“, що

¹⁾ Пор. „Hingegen (проти номінативу. *С.*) lässt der Instrumental als Prädikatskasus merken, dass das Subjekt oder Objekt entweder nicht wirklich das ist, was das Wort im Instrumental aussagt, dass es nämlich das nur vorstellt, davon nur das Aussehen, die Gestalt hat oder angenommen hat, oder dass es nur vorübergehend oder nebenher in einer solchen Rolle auftritt. Dr. Smal-Stockuj, *Op. c.* 401.

²⁾ П. Горецький — Ів. Ш а л я, Українська мова, 1926, ст. 97.

³⁾ Гр. Іваниця, Курс українського язика. 1925, ст. 100.

⁴⁾ Див. Потебня, Изъ зап. П², 515.

обмежували-б уживання номінативу, нема: номінатив може бути при всіх відмінках. Інструменталь — навпаки, обмежено. „Узагальненість“ тут тому, що в українській мові відбувається зовсім інший процес і правила, справедливі для рос. і пол. мов, навіть пристосовані, обрізані для укр. мови, — не можуть охопити й пояснити явищ української мови. Проф. С. Тимченко теж констатував, що „важко достерегти якої семасіологічної різниці між обома відмінками в тім самім реченні“ (Ном., ст. 17). Відзначивши позиції, де може бути тільки номінатив: 1. Коли значимо стан або прикмету без обмежі на певний час, загалом, 2. Коли підметом речення займенник *т е, ц, е*, 3. Коли дієслово „бути“ кладеться в гаданім способі (тепер часточки *б, бу*), де інструменталь уже зовсім неможливий, — проф. Тимченко завважує: „коли номінатив означає стан або прикмету тимчасову, несталу, принагідну, випадкову, не цілком властиву підметові, а тільки, що належить йому про певний час, то тут ми маємо вагання номінативу з інструменталем; той інструменталь може конкурувати з акузативом і прийменником *за* або з льокативом множ. і прийменником *в (у)*, (Ном. 18). Отже, проф. Тимченко проти попередніх дослідників (др. Ом. Огоновський, dr. Smal-Stockyj, др. В. Сімович, проф. О. Синявський, Гр. Іваниця та ин.) остаточно збиває чужі укр. мові „правила“: виходить, що номінатив означає все те, що за попередніми дослідниками мав означати інструменталь. Ще й більше, проф. Тимченко констатує тут „вагання“¹⁾ номінативу з інструменталем. Отже, як бачимо, позиція інструменталю тут зовсім не є певна, а до того-ж із цим інструменталем крім номінатива ще конкурують акузатив з прийм. *за* і льокатив множ. з прийм. *в (у)*. Замість — „Вже Маруся гістем у нас“ Чуб. IV, 286 говорять: „Вже Маруся (гість, за гостя, в гостях) у нас“. Іще більше, в сполученні з прикметниками проф. Тимченко відкидає вже „вагання“ і просто констатує: „В сполученні з прикметниками номінативна форма переважав, так напр., в теперішнім часі тільки номінатив, так само номінатив завжди в сполученні з причасниками (діеприкметниками)“ (Ном. 19; підкресл. мов. *С.*). Проф. Ів. Огієнко також констатує перевагу номінативу: „В класичних мовах іменникова частина зложеного присудку ставилася в називнім відмінкові... Цей самий спосіб зберегла українська мова й до днесь... Рідше іменникову частину ставимо в оруднім відмінкові“... (Ор. с.,²⁾ 151). А др. В. Сімович уже рішуче й цілком слушно констатує, що коли за присудок „самий прикметник, то він ніколи (підкресл. др-ове Сімовичеве. *С.*) не може вживатися в оруднику“ (Ор. с., 367)²⁾.

Для нас тут не має великої ваги питання, які звороти (номінативні — Потєбня й за ним Овс.-Кул. О. с., стор. 164 — чи інструментальні — Miklosich) були в книжній мові давніші: ми бо всю увагу переносимо на живу на-

¹⁾ На нашу думку, слово „вагання“ тут не точне, бо номінатив і прийм. звороти і тут переважають.

²⁾ Хоч др. В. Сімович висловлює цілком слушну думку, що дійсно відбиває особливість української мови, та на мотивування його пристати не можна. Див. подане вище др-ове Сімовичеве означення різниці між відмінками.

родню мову українську й гадаємо, що які-будь висновки тут слід робити лиш од неї йдучи. Не має великої ваги тому, що висновки, базовані на матеріалі мови книжньої, що завжди була більшою чи меншою мірою чужа народній, ще й в умовах різних впливів, перемішання пам'яток, то-що, — не можуть бути цілком певні. Не маємо бо достатніх підстав (маючи лиш окрушини нар. укр. мови, що їх можна виділити з чужих книжніх) з певністю сказати, що було в старій народній укр. мові. Не можна бо й погодитись, напр., із висновком (подає прикл. Зограф. та Маріїн. Єванг.) проф. Овсяннико-Куликовського, що „в ц.-слов'янській мові зворот з другим номінативом — правило, але зрідка вже трапляється й форма з інструменталем предикативним“ (Op. cit., 164), — бо-ж тут ніяк не можна не зважати на велику залежність ц.-слов'янської мови від грецької, що за нею вона йшла в своїх перекладах здебільшого безоглядно. Чи не тому де-далі в пам'ятках усе збільшувалася кількість інструменталів, і так мало їх у найдавніших, що за причину тут не „процес розвитку інструменталу“ (принаймні для української мови), а процес „емансипації“ від впливів ц.-слов'янської мови (а в ній грецької). Отже можливо, що питомий зворот був для ц.-слов. саме інструментальний (отже архаїчніший), можливо Miklosich і слушно мав його за „eigenthümlich slavische ausdrucksweise“ (Mikl. Op. cit. 740).

Але, це не має тут великої ваги. Вважаємо, що єдиний правильний шлях — це відкинути наперед узяту думку, засновану до того-ж на певному (невідомо, як було в справжній нар. укр. мові давній) матеріалі — що ніби форми інструменталу „випирають“ форми з номінативом (що може й справедливо в погляді на розвиток рос. мови)¹⁾ та що в цім процесі укр. мова йде в однім напрямку з іншими слов'янськими (чи точніше з польською та російською) і базуватись на самій тільки народній українській мові. Констатуймо, що дає нам природня українська мова, і тоді тільки побачимо, куди, в яким напрямку йде процес в українській мові: чи до переваги інструменталу, чи до його обмеження; чи дійсно форми інструментальні „випирають“ форми з номінативом, чи дійсно він (інструменталь) захоплює де-далі все ширші позиції, чи навпаки — де-далі свої позиції втрачає. І тоді, якщо ідентифікувати стару нар. укр. мову (в питанні про номінатив-інструменталь) з старою книжною, і вважати, що в старій нар. укр. мові панував номінатив, то треба визнати, що, не вважаючи на довгі віки чужих (польських та російських переважно) впливів, — українська мова йде своїм шляхом від них відмінним. А саме: зберігши старі позиції номінативу, українська мова йде разом із романськими, розвиваючи де-далі конструкції прийменникові²⁾. Якщо первісні були звороти з інструменталем, — то доведеться визнати, що укр. мова

¹⁾ Пор. Овсяннико-Куликовський, що йде за Потебнею, Op. cit., 164 „вмѣстѣ съ тѣмъ видно, что творительный предикативный все болѣе распространяется“.

²⁾ Цікаво-б докладніше з'ясувати цю близькість до роман. мов, бо-ж наближається укр. мова до них і інш. сторонами.

з якихось причин, будь то Miklosich'ів „europäismus“¹⁾ чи інші які, почала на місці цього інструменталю розвивати номінатив та прийменникові конструкції, та що українська мова знов-таки йде своїм шляхом, від польської і російської відмінним: іде до обмеження інструменталю.

Друге, що заваджає встановити правильний погляд на процес, що відбувається в українській мові, — це не досить виразне розмежування самого матеріалу — тих конструкцій, що їх розглядають у „предикативному інструменталі“. У питанні про номінатив та інструменталь предикативні не буде доти ясности, доки виразно не відмежувати звороти, де інструменталь уже не є „предикативний“ (при дієсл. не форм., апозиційний інструм. з темпор. відтінком, інстр. порівняння і т. ин.), де тільки й може бути мова про пред. номінатив та інструменталь, — від зворотів „суто“ предикативних.

II.

Отже, оминаючи матеріал книжної мови, і базуючись на самій лиш мові народній. — розгляньмо насамперед, чи дає вона достатні підстави, щоб уважати за проф. Тимченком (стоїть на ґрунті попередніх дослідників), ніби „форми інструменталю потроху випирають форми з номінативом“ та ніби інструменталь захопив уже всі позиції опріч поданих для номінативу у проф. Тимченка (Ном. і д., ст. 17—18)²⁾.

1. Предикативний номінатив у зворотах з особовими й неособовими формами дієслова „бути“ (дієслово чистої формальности, абстрактности)³⁾.

а) Номінатив-речівник.

1. Теперішній час. Я знатиму, що він у мене *не купець*, а *душоубник* Е. Зб. XIV, 75 — Січ нам і *мати*, а Великий Луг *батько*.. Кул. ЧР, 46. — Що людям *плач*, те йому іграшка *ib.* 47. — ...і от уже ми тепер рідні *брати*.. *ib.* 58. — Латинці і мені *враги* Котл. Е. V. — Тепер же я ні *дівушка* ні *вдова* Гн. в. II, ч. I, 49. — Історія бо народу *не те*, що історія царства або гетьманства Кул. VI, Г., 461. — Вийди, вийди, кгаздиненько, Бо'єв вже *сирота* Рудч. ЧП, 164. — Який *пройдисвіт* єсть Еней Котл. Е. IV. — Що з Турном

¹⁾ Пор. Mikl. Op. cit., 740 „Die den europäische sprachen analoge ausdrucksweise drängt die eigenthümlich slavische immer mehr zurück, eine erscheinung, die sich auch in anderen sprachen unseres welttheils beobachten lässt; denn, ein gewisser man möchte sagen, europäismus strebt die sprachen der an der cultur theilnehmenden völker Europa's wie zu einem idiom zu vereinen. Wer die tendenz der sprachen unseres welttheils nach einer gewissen gleichförmigkeit nicht beachtet, wird sich die allmähliche metamorphose der slavischen sprachen, nicht erklären können. Nicht alles geschieht in den sprachen von innen heraus.“

²⁾ Так само оминаємо тут питання, що вже має навколо себе значну літературу, про те, як узагалі розвинувся „предикативний“ інструменталь з індо-європейських предикативних номінативу, акузативу й дативу. Див. про це в проф. Тимченка (Інстр., ст. 79).

³⁾ З причин від автора незалежних (брак місця) доводиться зменшити кількість добраних прикладів. Тим і подаємо більше прикладів з речівниками і менше з прикметниками, де перевагу номінативу вже визнано. Зазначаємо, що кількість прикладів така велика, що мови про якийсь спеціальний чи випадковий добір бути не може.

дружба есть пуста ів VI. — І смерть моя вам есть *потіха* ів. Не то *сирота*, що роду нема, а то *сирота*, що долі немає Ном. 10690. — Чоловік собі *не ворог* Закр. 222. (Тимч. закузат. і прийм. за:). Тепер же він *за попа* в нашому селі С. А хто у вас *за старосту*? С.

2. **Минулий час.** ...Я, каже, *чумак був*, гнав 12 возів чи з рибою чи з сіллю, Е. Зб. XIV, 55. — Прошу вас благословенія, вас батюшко, і вас матушко, на Найді вінчатця, щоб вона *була* мені *жсена*, а я їй *муж* ів. 87. — У сього царя мати *була* собі *відьма і волшебниця* ів., 106. Чоловік *п'яниця* був, а жінка ще й більше *п'яниця* Гн. в. IV, 20. — Бо запевне *грішниця* я *була* велика, що Господь послав на мене таке лихо К. Черн., 222. — *Був я гетьман*, володів Україною, з царями-королями водився як з рівнею, а тепер на чужій стороні в понижєнні, в неволі ів. 214. — Мене повинчали я *не дівка була*, а мужатая *асона* ів. 171. — ...адже він *не* нашого царя *був холоп*, а польський чи турецький ів. 161. — *Не осінка* вона тобі *була* ів. 129. Мазепа мені великий *приятель був* ів. 72. — ...що й на світі нема такого злиденного города, дарма що кияне *були магдебурці* Кул. VI, Г. 200. — Інший *був* і не *Лях* з роду свого, а рівно з Ляхами стояв на панську юрисдикцію ів. 201. — Ото-ж *були* тії князьки — Русь разом і *воїни і торгові люде* ів. 214. — ...сам він *був* і *суддя* над ними, сам їх карав і милував... ів. 223. — Хто ж *був державець* з діда прадіда... ів. 294. — Ну, не *така* ж бо вона *молдиця була* та вдова попадая... ів. 360. — Добре всі знають... що Трахтомировський монастир... *був* козача маєтність ів. 147. — Предислав той Лянцкоронський *був лицар* старосвітського литовського роду Збигнівів ів. 47. — Як хилились козаки під руку старости, *були* вони тоді *міщане*... ів. 52. — руйнувати і пліндруваги Волощину *було* в них сьвяте діло... ів. 97. — Патріарх царіградський *був* найстарший *суддя* в духовних справах... ів. 419. — *Козак був* той, хто роздобував собі хліб далеко від домівки... ів. 92. — ...щоб він *був хазяїн* добрий Квіт. М. 95. — Я *був би баба*, а не козак, коли-б заплакав од свого лаха Кул. ЧР. 50. — ...тільки *не* такий Шрам *був батько*, щоб дав кому догадатся... ів. 53. — ...хоч *би* вона *була* сто раз *княгиня*... ів. 104. — А той Грива *був* старий, дідизний *чоловік* Кул. Ор З. — Да й *був* собі той князь *стрілець* такий... ів. 6. — Бо ця *була сестриця* Турну Котл. Е. VI. — Тоді б Турн первий *лицар був* ів. *Був знахур* в порошках нешпетний ів. — Чи я в лузі *не калина була* Гн. в. П, ч. I. 89. — Не може бути, *щоб* ви *були богатирі*. — Ні, богатирі Е. Зб. XIV. 40. — *Щоб* собі *були брат* та й *сестра* Е. Зб. XII. 153. — А він, як *був поганин*, то сьї знав Плакида ів. 161.

З акузативом і прийм. за: Не піддався український Русин тому ляканню, що за *звичай* було в толкувателів Письма Кул. VI. Г. 432. *За кучеря* був у його чоловік... Е. Зб. XIV. 39. — *За ватажка бували* в них которі найкраще степи й прикмети знали Кул. VI. Г. 225 — Хмельницький був при Барабашеві *за писаря* К. I. I. 167 (Мік. С. 409). Сокіл *був за дружска*, б. 66 ів. *Що* ти *був* у мене *за наймита* Е. Зб. XII 160.

З локат. множ. і прийм. в(у). ...іздячи... у близький монастир, де *пробував* у ченцях його рідний дядько Кул. VI. Г. 466. *Була* у своєї подруги в *дружсках* о. 81. (Мікл. С. 659).

Інші констр.: *Козарлюга з його був* добрий Кул. VI. Г. 97. — *Що* за бравий *козак був би* з *Харла*, коли б його не скалічено ів. 332.

б) Номінатив-прикметник.

Найдужчий з тих непахарських народів *були Козаре* Кул. VI. Г. 9. і 212. — ...не звавши того, щоб вона з ким *іншим була повинчана* К. Ч., 179. — а казав нам, щоб ми *покірни були* ляхам ів. 88. — Оце, каже, Оленко, я твоїх братів *попик* та *поїв*, щоб ти мені *рідніша була* Е. Зб. XIV. 215. — *Було* тоді Чорне море ще не *турецьке* й не *татарське* Кул. VI. Г. 13. — ...дарма, що всі *були* там *рівні* між себе братчики... ів. 69. — Як я *був* ще *малий*, то тато... Е. Зб. VII. 28.

Інші констр.: ...а е слава і свята *пам'ять* лицарям-козарлюгам, що *побороли* таких, як були Варяги, дуків, вельможну шляхту *ляцьку* ів. 209. — ...щоб *заховатись* *іншим часом* од хижого натовпу, як от *були* й тії Русь Варяги ів. 214.

а) Номінатив-речівник.

3. Прийдешній час. Я твій товариш *буду* щирий Котл. Е. V. — То буде нам Еней *Сусід* іб. VI. — ...ут Енеус Вам *буде рекс*, Амагі *зять* іб. Що Турн-князьок *не буде зять* іб. IV. — Яким то хлопцям (Еней. С.) *буде дід* іб. Ш. — Чи *будем* ми собі *брати* іб. V — ...що в якій би одежі латинство до його ні підходило, *буде* воно *омана* Кул. VI. Г. 335. — ...та заберемо молоду княгиню, — *буде* вона моїм старощам підмога К. Черн. 24. — Ходім, сестро, горою. Розсгелемось травою: Ой ти *будеш* синій *цвіт*, А я *буду* — жовтий *цвіт* Рудч. ЧП. 110. — Воли мої половії, Хто ваш *буде пан?* Рудч. ЧП. 157. Полт.-Катер... ..аби ти зрубав, то ти мені *зятько будеш* Е. Зб. XIV, іб. 57... вишлеш, я тобі *буду гость*, а не вишлеш, я твоє царство... іб. 75. — Ну, ..я вам *буду гость* тепер іб. 75. — *Будь*, каже, ти мій *синок*, Камнянка-Голова іб. 128. — Нехай він *буде й чортик*, — одвітує Черевань ...Кул. ЧР. 21. Дайте мені торбу грошів, я вам *буду* піп хороший Колб. Р. I, 143. — Тимч. — Я, ..вашого пана убу і *буду* я ваш *пан*, Котигорошок Е. Зб. 217. — Ось моя доч, подивись; коли по нраву підойде, вона *буде* тобі *жсоча* іб. 74. — Не малий *буде* він *панок*... I всім їм *буде ватажок* Котл. Е. I, Коли маеш сто кіп, то *будеш піп* Пом. 208. — ...не буду чужим дітям *ненька* (Колб. II, 189, Тимч.).

З акузативом і прийм. *за*: ..каже змії, так ти мені *за хозяїна будеш* Е. Зб. XIV. 18. — ...А в молодих літах, літ 18-ти до 20-я *будеш за мужа*, а я тобі *за жсону* іб. 35. — у старих літах з жєнського полу, то *будеш* мені *за матку* рідну, а в молодих літах — *будеш за сестру*, за рідну іб. 84 ...та мені *за отця* за рідного *будете* іб. 69. — Інші констр. Я думала, *з тебе буде хозяїн*, а ти *перевів*... іб. 136.

б) Номінатив-прикметник.

Буде і вся Україна *наша* Кул VI. Г. 328. — Хоч так, хоч сяк, а дівчина *буде моя* Кул. ЧР. 46, — ...і тоді моє царство *ваше буде*. Е. Зб., XIV. 117. — Без мене він *хоть буде бідний* Котл. Е. VI. — ..а як тоді не пізнаеш, так і не ходи, *буде* уже твій *син мій*. Е. Зб. XIV, 50. — А тепер *буде* над вами Бух Копитович *старший* іб. 41. — А як *буду старий*, то де буду брать для свого *роходу?* Гн. в. IV. 95. — Ой не бийтесь і не лайтесь, *Во не ваша буду* Гн. в. П. ч. I. 83. Комусь *будеш* *вірнесенька* Гн. іб. 65.

Вольовий спосіб: Літа мої *молоді*, літа *молоденькі*, Як *будете* *нешасливі*, так *будьте коротенькі* іб. 17. — ...то вот, коли *угодно*, то я твоя *жена*, а ти *будь мій муж* Е. Зб. XIV. 210. — А ти, *школо*, *будь* *весела* з рана до вечора Чуб. V. 1080 Тимч. Ти *будь* *здорова*, як вода *Метл. 208*, Тимч. *Будь багатий* як земля, *будь веселій* як весна.

При дієприслівнику: Юнона з неба *увильнувши і гола*, як *долоня*, *бувши* Котл. Е. VI. — ...що *жінка моя*, *будучи* зо мною *повінчана* в законнім малженстві, *розірвала закон* К. Черн. 128. — Латин і *серцем і душею далекий* *бувши* од війни Котл. Е.

При інфінітиві „бути“: ...а старшина *мусіла бути* *надана* *козакам* із *шляхти* Кул. VI. Г. 195. — Уповала, *мамцю*, на *жупани*, *думала бути* за ним *пані*... Метл. 237, О. Кур. (далі: „Керею-попадею“ — для римв) Тимч. Як я маю *зеленая бути* Колб. Р. II. 217. — Як я маю *весела бути* іб. Гріх, *люди*, *гріх* не *минає*, він має *бути відкуплений* Стеф. О. К. — *Подай, мила*, білу *руку*, щоб *бачили люди*, що *малася чужа бути* — тепер *моя будеш* Гр. О. К. Ти *хтїв-ись бути такий мудрий* як *ми*... Е. Зб. XII. 101. — *Личко* *моє рум'янее*, *мусиш бути* *кожанее* чи *дякові* чи *попові* Чуб. V. 10. Тимч. — Щоб то *робити*, що я *старий*, а я *хочу бути* *молодий* Е. Зб. I. 17. Тимч. — Я не *можу бути* *твоя* Чуб. V. 153. — Т.

Пор. приклад Гоголевої мови поданий у В. Істоміна, як *відмінний від рос.*: „Что *мужики* *должны быть помещики*, а *помещики* *будут мужики* *Мертв. Души* (див. О. Курилова *Уваги*, 82).

З акузативом і прийм. *за*: ... а то *разом хочеш* *бути і за попа* і *за дяка*... Кул. ЧР. 67. — Ти мені *мусиш за жсону бути* Каз. 96. (Мікл. С. 409).

З локат. мн. і прийм. *в(у)*: Не зарікайся *бути в старця* Чуб. I. 263. — Добре *в гостях* (за гостя. С.) *бувати*, але клопіт гостей приймати Е. Зб. 16. 334.

Увага: У Грінченковому словникові під словом „Бути“ в розумінні рос. „Быть чѣмъ, въ качествѣ чего“, стоїть прийм. *за*: Бути за свідка Гр. Сл. 158. Отже, „быть сапожникомъ“ — бути за шевця: він був у нашому селі за шевця і т. ин. Крім того, укр. мова вислови відповідні рос. „быть чѣмъ“ здебільшого передає відповідним дієсловом: шевцювати, кравцювати, злодіювати, професорувати і т. ин.

Крім поданих тут прикладів, див. іще багато в проф. Тимченка (Номін. 18—19) і О. Курилової (Уваги 79, 81—82).

1) Отже, як бачимо з поданих прикладів, в українській народній мові та в мові україн. класиків предикативний номінатив у реченнях із особовими та й не особовими формами дієслова „бути“ широко зберіг усі свої позиції: як з речівниками, як і з прикметниками, як у теперішньому часі (є, єсть і без них), як і в минулому (був, була, було, були) й прийдешньому (буду, будеш... будуть), як у ствердних, як і в заперечних реченнях, як у дійсному способі, як і в гаданому, вольовому, то-що.

2) Жадного відтінку народня українська мова для номінативу не знає і його нині не обмежує: номінатив означає стан або предмет однаково як „незмінну, істотну¹⁾“, — як і тимчасову, несталу, припадкову, не цілком властиву підметові, а тільки, що належить йому про певний час“²⁾.

3) Поруч із номінативом укр. народня мова знає, подібно до романських мов, применникові звороти (акузатив з прийм. *за*, або локатив у мн. з применником *в(у)*, або навіть інші конструкції без І номінатива: з жінки став птах), що де-далі все більшого набирають поширення, конкуруючи з інструменталем і його випираючи³⁾. Нема-бо жадного т. зв. „пред.“ інструменталю, щоб нар. українська мова не знала на його місці або номін. або прийм. конструкцій.

Отже, щоб вивести вже остаточне правило, — нам треба розглянути приклади з „предикативним“ інструменталем, що є ще в українській мові, і встановити: чи цей „пред.“ інструменталь „органічний“⁴⁾, — і тоді — яке його значіння, яка його роля в мові, що дає йому право на життя, — чи він, цей „пред.“ інструменталь, „неорганічний“, — і тоді — як пояснити все-ж-таки, що він у мові є?

¹⁾ Цей висновок робить і О. Курилова, Уваги, 78.

²⁾ Див. проф. Тимченко, Ном. 18.

³⁾ Пор. у проф. Тимченка Ном. 18, Локат. в ук. м. У Квіві, 1925, 22: „Применник *в(у)* з іменем (у локативі. С.) показує на якість або властивість другого імені, підмету або предмету, і конкурує з присудковим інструменталем, або-ж із присудковим номінативом і акузативом, що на його звести дасться цей інструменталь“.

⁴⁾ Під словом „органічний“ розумію тут такий, що вріс в укр. мову, що в ній живе, що без нього перебути не можна, що має якусь свою, лиш йому одному властиву функцію.

Що „предикативний“ інструменталь не є „органічний“, — це вже (для зворотів з формами дієслова „бути“) доведено: жадного якогось свого відтінку він не має, і всюди, в усіх відтінках, українська народня мова широко знає номінатив предикативний або акузатив і прийм. *за*, або локатив у мн. і прийм. *в(у)*¹⁾. Інструменталь, як бачимо, в українській мові не набрав такої сили, як у мові російській, де він словами проф. Овсяннико-Куликовського „стала́ одною изъ обычныхъ и излюбленныхъ синтаксическихъ формъ“ і тоді в рос. мові сталося те, „что всегда случается, когда въ языкѣ оказывается двѣ равнозначныя формы: одна изъ нихъ была примѣнена къ выраженію одного оттѣнка, другая — къ выраженію другого“ (Синт. р. яз, 16). В українській мові цього не сталося, бо інструменталь у ній не поширився, не став за одну з улюблених синт. форм, не прищепився. І те, що проф. Тимченко наводить, ніби на ствердження думки про перевагу інструменталю, а саме, що „вже в найдавніших пам'ятках нашої мови бачимо вагання між присудковим номінативом і інструменталем“²⁾, це саме „вагання“, коли-б воно справді було й тепер (бо тепер це не „вагання“, а ухилення — поясіння їх далі — від норми: номінатив і прийменникові звороти), свідчило-б теж не на користь того, що інструменталь „випирає“ номінатив. Чи вже-ж, як-би справді був такий процес, у нас і досі було-б вагання? Воно свідчило-б що-найбільше лиш про те, що ніякого процесу взагалі нема, та що українська мова не пішла тим шляхом, що російська. Але ми оминаємо тут свідчення старої книжньої мови, хоч-би для нас і корисні, а залишаємось на ґрунті самої народньої. Отже „пред.“ інструменталь в українській мові не є органічний. Не виборовши собі довгими віками якогось свого „відтінку“, не виправдавши нічим свого існування, — хіба тим, що живе в російській та польській, — „пред.“ інструменталь де-далі вступається перед номінативом та прийменниковими зворотами.

Але-ж, чим пояснити приклади з „пред.“ інструменталем, що є ще в нашій мові? Найперше — чужими (польськими та російськими) впливами. Інструменталь при теперішньому часі дієслова „бути“ вже давно визнано за полонізм³⁾. За полонізм уважає Потебня такі звороти, як „історія єсть учителькою життя“⁴⁾. За вплив польської синтакси має і Житецький такі інструменталі предикативні „въ польской конструкціи“: „кто хочетъ пріятелемъ быти свѣтовѣ, то єсть непріятелемъ Божиимъ“. „Всѣ люде

¹⁾ Пор. О. Курилова, Уваги 78—82; проф. Тимченко, Ном. 18—19.

²⁾ Потѣбнѣмъ сіа рѣчьнители быти и подражатели житію преподобнаго Феодосіа Ж. О. 43, але: Сподобилъ мѣ еси. . быти стѣтымъ твоимъ въгодникомъ ів. Це вагання ми спостерегаємо і в сучасній мові, напр.: Торба мені жінка, кий у мене братом Ном. 4646, Номін. 17.

³⁾ „Творительный при настоящемъ времени глагола бытъ составляетъ особенность польскаго нарѣчія; напр.: „твое слово пръжыказанемъ“ — твое слово—приказаніе“. Пор. Историческая грамматика русскаго языка, составленная О. Буслевымъ. Изд. пятое. Синтаксисъ. Москва. 1881, 263.

⁴⁾ Пор. Потебня, Из зап. П. 515, приклад цей див. у Мікл. с. 737.

грѣшніи сѣ хорыми“ (Г. Кл. 39)¹⁾. Також проф. Тимченко вважає за полонізм інструменталь у реченні „Чоловік не є собі ворогомъ“ Е. Зб. 28, 315 (пор. Ном. 18). І не можна допускати тут інструменталью жадним мотивуванням, хоч-би й тим, щоб внести в зворот значіння відповідне до особових форм російського дієслова „являться“²⁾. Це-бо значить прищеплювати за всяку ціну дієслову „*бути*“ (вл. особовим його формам *є, єсть*, хоч і опущеним) значіння й конструкцію російського дієслова „являться“, що воно (дієслово *бути*) його в укр. мові зовсім не має. До того-ж у поданих у О. Курилової прикладах дуже трудно відчутти значіння рос. „являться“, напр.: Накажи ти мому роду, що я сиротою Чуб. V, 422. Штучно й по-російському навіть сказати: „что я являюсь сиротою“. Якщо особовим формам дієслова *бути* (хоч і опущеним) прищеплювати значіння відповідне до значіння рос. дієслова „являться“, то той, хто виховався російською мовою,—залюбки ширитиме цілком чужі українській мові звороти, як це, напр., подається в М. Йогансенівій книжці „Украинский язык“: „пролетаріят є класом, що йому належить майбутне“, „обмін є передумовою товарового господарства (У. я., ст. 34), тоб-то ті самі звороти „історія єсть учителькою життя“, що їх уже остаточно визнано за полонізм (див. вище Потебня). Так само полонізм — „Куліш — героєм роману“ (див. У.А.Н., Збірн. Іст.-Філ. В., № 53, 1927, ст. 157). Українська мова знає для цього ось які звороти: 1) Куліш — *герой* роману, 2) Куліш *за героя* роману, 3) Куліш *в героях* роману, чи навіть 4) Куліш *як герой* роману. Відтінків тут досить. Отже не можна виправдувати ці чужі, невластиві українській мові звороти, бажанням „збагатити“ укр. мову: добре-бо, щоб ми' впорались, як слід, із тими, що їх уже має нар. мова. Отже, це — полонізм (а не „полонізмом“ чи „є полонізмом“, хоч підставити за рос. мовою „являється полонізмом“ і дуже легко), під польським впливом дуже поширений у Галичині, як от: Відень *столицею*, Корд. Іст., 62, Данило *королем*, 66, ів., — Тепер ти *нашим опікуном* Чайк. На ух. 47 і т. ин.³⁾ Пор. аналогічний до „Куліш — героєм роману“ приклад: „Св. Петро і Павло — *молотники*“ Е. Зб., XII, 100 (а не „молотниками“).

Отже, при особових формах дієслова *бути* — *є, єсть*, як опущених, так і не опущених, — українській мові інструменталь невластивий⁴⁾, якщо він (інструменталь) ще є, то лиш під чужими впливами: або польської мови, або російської (перенесенням значіння й конструкції дієслова „являться“ на особові форми *є, єсть*). Цьому не суперечить думка Потебнева про такі інструменталі, як: Накажи ти мому роду, що я сиротою Чуб. V, 422. —

¹⁾ Див. Очеркь литературной истории малорусскаго нарѣчія въ XVII и XVIII вв. П. Житецкаго, ч. I. изд. „К. С.“, Кіевъ. 1889, ст. 50.

²⁾ Пор. О. Курилова, Уваги, ст. 80.

³⁾ Приклади взято з праці проф. Ів. Огієнкової, Чист. і прав. ук. м., 152. Навішні їх, проф. Огієнко каже: „Це все полонізми, по укр. ставимо тут лише називний відмінок“.

⁴⁾ Те саме визнає і О. Курилова (Уваги, 80), залишаючи інструменталь тільки для тих випадків, коли дієслово *є, єсть* опущене, але з ним „в'яжеться той самостійний відмінок, що є в російському „являється“. Але ми вже бачили вище, що й це — полонізм.

Я ж не причиною, що болить Гр.¹⁾ Коли-б навіть прийняти за Потебнею їхню архаїчність (хоч ми за іншими дослідниками вважаємо їх за полоніزم), — то все-ж в українській мові цей архаїзм (особливо в цій позиції) міг зберегтися лиш підтриманий польським впливом²⁾. Акад. Шахматов каже, що „Можно привести лишь очень немного примеров, где сказуемое бессвязочного предложения является в творительном падеже (С. р. яз. 205)³⁾. А крім того, це не суперечило-б і основній думці нашій, що в українській мові процес зовсім інший, ніж у польській та російській, що в українській мові „предикативний“ інструменталь явище проти сучасного стану мови взагалі архаїчне⁴⁾.

У таких прикладах, як Тепер же я ні *дівкою*, ні *вдова* (запис. на Волині, див. О. К. 78, а на Полт. — Тепер же я ні *дівушка*, ні *вдова*, приклад цей ми знайшли у Гн., в. II, ч. I, стор. 49) та Торба мені *жінка*, кий у мене *братом* Ном. 4646 (де інструменталь такий самий, як і вище „сиротою“ та ин., і на нашу думку — полонізм) — паралельні й поруч номінатив і інструменталь можна пояснити або вимогами розміру або спільністю (для кількох народів) поширених приказок, — і ніяк тим, ніби тут мова знає й вимагає конче інструменталю (пор. приклад з Полт., що подано вище). Ці самі приклади свідчать навпаки про те, що ніяких відтінків номінативу й інструменталю українська мова не знає. Ось чому можливі були ці інструменталі з вимог метру та рими. Пор. у Котл. Для мене білий світ єсть *тьмою* (приклад цей подано у проф. Тимченка, Инстр. 83) інструменталь при цілком правильних номінативних формах (див. вище прикл. на тепер. час дієслова бути). Тут без ніякого сумніву „*тьмою*“ лиш тому, що далі йде „Нема на світі мні *покою*“. Еліптичні: Болото болотом, а чорт чортом Ном. 7925. — То як світ світом, не було в нас... (пор. польськ. Jak świat światem, tego nigdy nie było; дружба дружба, а służba służba (Łoś, f. n. 150, див. Тимч., Инстр. 83), де те саме ім'я і суб'єкт і предикат, але як такі вже не відчуваються, — єсть тільки вислови. Про ці вислови, спільні й польськ. і рос. мовам, — архаїзми, можна-б і не згадувати. Значіння їхне — зміцнити виразовість.

Так само інструменталь при минулому й прийдешньому часі вважаємо (як речівниковий, так і прикметниковий особливо) або за чужі, переважно польські (а далі й російські впливи), бо-ж найбільше трапляються вони в західньо-укр. говірках⁵⁾, або за українські архаїзми, під-

¹⁾ Взято з „Уваг“ О. Курилової, стор. 80; такі самі приклади, де в інструменталі теж „сиротою і „причиною“, див. у проф. Тимченка, Инстр. 83.

²⁾ Навіть російській мові цей інструменталь невластивий.

³⁾ Акад. Шахматов в инш. місці подає такі приклади, завваживши, що „примеров сравнительно немного“: „Худо тому дому, где жена попом, а муж дяконом (посл.), Ах, этот человек всегда причиной мне ужасного расстройства Г. от у., III, 14, Синт. р. яз., ст. 177.

⁴⁾ А як погодити з цим твердженням про архаїчність номінативу, якщо вважати, що й інструментальні звороти архаїчні?

⁵⁾ Пор. О. Курилова, Уваги, 80 про приклад Пострілений був чоловіком тої любаски, Стефаном Шух. 267, і там-таки уступ з Потебні, що вважає їх за невластиві східньо-українським говіркам.

тримані чужими впливами. Українська-бо мова, як бачили, тут широко знає номінатив і прийм. звороти. Такі випадки, як *Суддею* був ведмідь, вовки були *підсудки* Греб. або *Старшим боярином* був з города парубок Квіт., Мар. пояснюємо тим, що предикат стоїть на початку речення, тоб-то на місці, властивому суб'єктові, і коли-б залишити номінатив, то могла-б вийти двозначність (*Суддя* був за ведмеда і *За суддю* був ведмідь і т. д.). Інструменталі пояснюємо тут чужими впливами, бо-ж тепер у таких випадках природніше, як і говорять звичайно, — *За суддю* був... *За старшого боярина* був... Пор. і в Грінч. словникові, стор. 158, — при дієслові *бути* в розум. рос. „Быть чем, в качестве чего“ українська мова знає прийм. *за* з акуз. *Бути* за свідка, *то-що*. А в першому прикладі-ще й розмір впливав ¹⁾).

Крім того, нема жадного прикладу з „предикат.“ інструменталем, щоб на його місці народня укр. мова не знала широко (як ми й бачили з поданих прикладів) номінативних та прийменникових конструкцій (акузат. з прийм. *за*, локат. множ. з прийм. *в(у)*, або-ж ин. констр.)²⁾. Не може бути, коли-б справді інструменталь був властивий українській нар. мові, і в ній де-далі поширювався, — щоб мова, зберігши всі позиції номінатива, розвивала поруч із номінативом стільки інших конструкцій, і не залишила інструменталеві якогось свого відтинку, що виправдував-би його існування й робив його за конче потрібний. Гадаємо, що ці прийменникові конструкції почали розвиватися в українській мові саме на ґрунті боротьби з невластивим їй інструменталем. Крім того, взагалі в індо-європейських мовах іде процес від чистих відмінків до прийменникових конструкцій. Навіть у інших конструкціях як (не як предикативний) при речівниках і прикметниках інструменталь починає вступатися перед зворотами прийменниковими (пор. проф. Тимченко, *Інстр.*, 89: зам. *газда* цілою губою, — на цілу губу, пан на всю губу і т. д.). Нарешті, кожен, хто має чуття живої нар. мови, — без ніякого сумніву відчуває, що номінативні й прийменникові звороти природніші, й свіжіші, а інструментальні — як чужі, безбарвні, неприродні. Як легко й природньо відчуваємо ми ті самі речення, де в рос. і польськ. інструменталі, — у властивішій укр. мові номінативній конструкції; напр. *Зозуля* й *дятель* були перше люди (зам. *людьми*), а потім поробилися птиці (зам. *птицями*). Це тому, що ці конструкції живуть у народі, мові українській властиві, набирають усе більшої сили, стають улюблені, звичайні³⁾.

¹⁾ Др. В. Сімович м. ин., беручи цей самий приклад, щоб довести твердження, ніби „в оруднику стоїть воно (присудкове ім'я, *С.*) тоді, як про когось балакається, що він тільки виступає в якійсь ролі“ (ор. cit., стор. 366—367), наводить лиш першу половину, бо друга „вовки були підсудки“ вже суперечить його правилу, бо-ж вовки теж у ролі, а не справді підсудки. Це приклад, як штучно треба пояснювати правила, справедливі в чужих мовах, якщо намагаться убити в них явища української мови.

²⁾ Пор. хоч-би приклади з інструменталем, подані у проф. Тимченка (*Інстр.*, 83—84) і О. Курілової (*Уваги*, 79—82) з поданими у нас або розібраними вище.

³⁾ Цікаво-б дослідити тут (у зміцненні номінативів і обмеженні інструменталів) роль артикуляції, що завжди йде до спрощення, полегшення: не знаю як кому, а я по-

Отже, з усього, що вище, впливає і єдине правило, виведене вже незалежно від прикмет і правил чужих мов, а базуючись на самому тільки українському матеріалі, до того-ж на матеріалі мови живої, народної, а не книжної, та з прикмет самої мови української виходячи. А саме: при всіх формах дієслова „бути“, в усіх позиціях і без жадних відтінків значіння, українська мова знає, як норму, тільки предикативний номінатив, а поруч із ним у певних випадках прийменникові та ин. конструкції. Інструменталь тут українській мові невластивий, буває здебільшого під чужими впливами (хоч і в архаїзмах своїх) і вживати його в літературній українській мові не слід.

2. Предикативний номінатив у зворотах з иншими дієсловами меншої формальности (з напівабстрактною або знаменною звязкою, що більшою чи меншою мірою зберігає своє конкретне значіння).

Не будемо тут подавати приклади до тих дієслів, що мають при собі визначений номінатив. Подаємо їх список за проф. Тимченком (Ном., 19—22): бігти, вертатись, вивчитись, вигнатись, вставати, господарювати, допасти, їхати, лежати, лізти, матись, падати, придатись, пуститись, сидіти, снитись, спати, стояти, танцювати, удатись, чекати, чинитись та баг. инш. Спинімось ближче на инших дієсловах, де бувають ще інструменталі, і найперше на тих сполученнях, де є перехід з одного стану в другий при дієсловах суб'єктивних і перенесення з одного стану в другий — при дієсловах об'єктивних, — тоб-то на тих, що їх уважають за правзірці конструкцій з інструменталем (див. проф. Тимченко, Інстр. 79—80)¹).

1. **Обернутись, перевернутись.** З інстр. *Обернувшись зозулею та й в год прилетіла Метл.* 257.

З акузат. і пр. *за:* *Войсками всю Полщу оберну в попелъ Літ. Вел. П, 13. Князьку будівлю обернули в хлів К. ПС. Гр. — В сумне стогнання обертались речі. К. XII. 52. Гр. — Ціле весілля перевернено ніби у вовкулаки. КС. 1883 XII. 700. Гр. — З акузат. і пр. на:* *Обернися порося на карася Ном. 119. — Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці Кул. ЧР. 43. — Церков Турки на свой мечеть обернули ПІгр. Іп. Виш. 35. — З акузат. і пр. в(у):* *...а далі й самі козаки перевернуться в те поважне, справне і служняне королеві лицарство. Кул. VI, Г. 205—206. — От відьма знов перевернулася у сороку Кр. Ум. і С. 766.*

2. **Перекинутись, скинутись.** З інстр.: *(Гадюка) перекинулася дівкою Чуб. П. 12.*

З акузат. і пр. *в(у):* *Голуб перекинувся у змія та й убив Івана н. к. Гр. Чайч. Ум. і Сп. 766. — Хоч як вертись і одступайся, хоч у віщо хоч перекидайся Гул. Арт.*

мічав, як не природно й важко артикулювати інструментальні форми. Напр. пор. вже станеш ти тоді *письменницею* і вже станеш ти тоді „письменниця“. Ставлю це явище у звязок також і з другою особливістю укр. нар. мови — з паратиктичністю. Про це докладніше подам у відповіднім розд. праці моєї „Студії з синтакси укр. мови“, що одяє є один з її розділ.

¹) Приклади з інструменталем та деякі ин., що їх розглядатимем тут, беремо почасти з праць проф. Тимченкової, Інстр. 81—86, Ном. 19—22, О. Курилової, Уваги 82—85. Словн. Грінченкового, Ум. і Сп., а почасти подаємо добрані у нас для цієї праці.

Ум. Сп. 766. — Русалка з звичайної дівчини перемінюється в русалку, а опісля перекидається з русалки в звичайну рибку. Зап. Ум. Сп. 766. — Вона перекинулася в крас-ного коня ЖС. П, 355. — З акузат. і пр. за: Я перекинувся за щука, за півника, за сома Ш. XI.

3. Вчинитись. З інстр. Я ся вчиню пророком Чуб. П. 646. З номінат. Дивувався, розглядаючи все те, Черевань: який-то його шуряк учинивсь дука Кул. ЧР. Він чиниться Христос, а йому грішна-жінка ноги мие Канів. п... З инш. констр. ...і з малого козацтва... вчинилось уже козацтво велике.. Кул. VI. Г. 229. Учинилась бондарівна німая і глуха Закр. 101.

4. Робитись, зробитись, поробитись. З інстр. Вони поробились птицями Чуб. 135. — З номінат. (Він) уже зробився багач Kolb. P. IV, 215. — ...тоді закладає вуздечку своїй нареченій на шию і зробилася кобила хороша Е. Зб. VII. 4... і скидає вуздечку — нараз зробилася прекрасна панна іб. А вона упала і зробилася нежива Гн. в. IV. ст. 45. — ...воївода вже обурив проти себе людей і зробився їм огидний К. Черн., 115. — Завзятий під ту чорну раду сільський мод ізробився К. ЧР. 91. — ...люди його не допывали, не доїдали, як мертеї зробились. Е. Зб. XIV, ст. 69. — Такий котяра здоровий робиться наш котик Вінниця, С. С. — А ти зробисся слаба Шух. 117. — Добрі зробилися іб. 77. — Величнтя зробилася Москва не однією стихійною силою Кул. VI. 577, — Полізла на піч, зробилася недужа Чуб. V, 643, — і з прийм. в(у) й ЛОКАТ. Вона у недужих зробилася. 2. 51. (Мікл. С. 659).

5. Ставати, стати, -ся. З інстр. Жінка стала птахом М. Пр. 9. — З номінат. Ганна йому жінка була, а тепер уже що-ж: не жінка йому стала, чи як? К. Черн. 225. — Ні, він мені не жєних, а чоловік став, як я повинчалася іб. 103. — ...а вже коли до мене прийшов, так став мій гість іб. 51. — Чєво, чєво сирота такий багач став Гн. в. П, ч. I, 199. — Тут вона перекинулася і стала бариння, да і така хороша... Е. Зб. XIV, 99. — І дожив він до того, що став парубок, і боїться його усе село, як свого царя іб. 227. — Що всі на мене вороги стали Kolb. V, 229. — Всі жиди пани стали ЖС. П, 223. — Я стала молодичка Чуб. V, 1077. — В инш. констр. з Як. А то волшебница їх перевернула, а сама стала як цариця... Е. Зб. XIV, 158. — Ой виїду я в поле, стану як биллина Kolb. P. II, 74. — Як приїду я між пани, то щоб стали вони як сухе дерево Чуб. I, 95. — Инш. констр. — Що се за диво, питає цар, із перстєня пионо стало, а з чоловіка півень... Е. Зб. XIV, 54. — З жінки став птах (Твмченко, Івстр. 80) ...то заложим на тую панну і з неї стане кобила Е. Зб. VII, 3. — З акуз. і прийм. за. Стала йому дячиха за матір Стор. 156. — Зараз став за вїята Яв. 96. — Він мені за дитину рідву став М. В. — Станься за дуба і стій Яв. 114. Стань за тверду недвижиму Кул. — Гр. він мені за дитину рідну став М. В. Став за профєсора Є. (пор. І вже він став профєсор С.). Тісна домовина стала мені за веселую світлицю Кв. — З акузат. і прийм. на. ...а я на ксьондза став ...Е. Зб. VII, 14 — Ой як стану я на вїята... Kolb. P. II, 242. — З прикметником: Коля такий став по-ложливий Котл. Е. VI. — Змій як дмухнув, став ток срібний... Е. Зб. XIV, 217. — Яке було лице, руки, таке і стало... іб. 202. — Я осліпив усьо царство, усьо царство стало сліпе... іб. 72. — ...стала королева дочка така, як і була Е. Зб. XIV, 62. — ...і осіяла кімната, стала золота, саме золото сяє у кімнаті іб., 24. — такий став-сад зелений, молодий... іб., 2 Р. — Чого я така біла стала Гн. в. П, ч. I, 127 — Ой чого ти, доню моя, така стара стала іб., 72 — і ст. 15. — ...і все навкруги ставало таке сумнє К. Черн., 35. — Як чує, що над шиею гостре залізо висить, то який став доступний, простий іб., 48. — ...однаково вона вже йому стала нєлюба... іб., 127. — Ганна спершу засоромилася, що стала простоволоса іб., 167. — ...і така стала гарна, що не можна й надивитися Е. Зб. XIV, 155. ...Яка була, така і знов стала, іб., 155. То був козак над козаками, а то став іще кращій Кул. ЧР., 19. — Пуста, мовляв стала Україна, звелася ще за Хмельницького Юрася... Кул. VI, Г. 333. — ...що колись був грецький город, а послі став турецький... іб., 328.

6. **Рости, вирости:** З інстр.: Хлопець на вісім літ великим виріс Чуб. П, 375. — З номін. А він хлопець такий виріс великий за рік, як-би му вже сім рік було Колб. р. 26. — З прикметн. Рости *здоровий*, в Бога *щасливий* Шух. Г. 711087. — За рік виросла *рівна* з мамою Чуб. П., 390. — Рости, рости, дубе, *тонкий, високий* Чуб. III, 473. — *Великий* рости, *здоровий* будь. *Які високі* та *товсті* повзростали (дерева) Стор. 267. — Той хлопець *виріс великий* Яв. 242.

7. **Родитись, вродитись.** З інстр. Нещасливим уродився, нещасливим згину Колб. В. 258. — З номінативом. *Яка біда уродилась, така й згине* Ном. 5044. — Не родися *красний*, але *щасний* Закр. 189. — Не родися *хороша*, а родися *щаслива*. — Чуб. I, 304. — *Лисий* вродився, *лисий* згине Чуб. I, 237. — Уродились ми на світі *нещасливі* Х. Сб. VI — П, 93. — *Який* вродився, *такий* і згине Чуб. V, 1190.

8. **Ходити.** З номінат. Він *такий пан* ходить Полт. п. Що я в тебе, моя мати, *нежонатий* ходжу Мил. 79. — Ой щось наш отаман *невеселий* ходить Чуб. V, 1051. — Він ходить *веселий* Сосн. п. Ходить Маруся вже *розчесана* Метл. 74. — *Смутний* хожу, *невеселий*... Чуб. V, 476.

9. **Іти, вийти, піти, прийти.** З номінат. Якщо ти *гость* прийшов — сідай оддыхати Март. 242. — З прийм. *в(у)* й локат. МНОЖ. ...а *в сватах* пішли не аби які люди... К. ЧР. 140. Ой бо від Бога іду я *в послах*, від Бога *в послах* до господаря Чуб. III, 347. — З прикметн. Веселий іду на роботу Чуб. V, 39. Розступися, сира земля, бо я піду *живий* в тебе Чуб. V, 468. — Не йде замож *молода* Чуб. V, 1110. — Я *босий* не піду перед суд Яв. 201. — Я йтиму до пана голий Рудч. П, 191. Ні один лях *живий* звідієла не вийде Кул. VI, 282.

10. **Зватись, називатись.** З інстр. Був собі чоловік, Остапом звався Овруч. п. Рудч. ск. I, 63. — З номінативом. *Звався* той князь і його рід і його дружина — *Русь*, а по літописях — *Варяги Русь* Кул. VI, Г. 213. — і ст. 175, — *Називався* сей народ *Русь* з того часу, як... іб. 9. ...селище в зволиці, *що зветься* Велика *Слобода*... іб. I, 47. — Волоські бояре служили також і в узгрянинському війську, *що звалось* *Подільське*... іб. 74—75. — Все те вкупі *звали* вони *Січ*. — іб. 65—66. — ...хто був найдотепніший, і такий старший *звавсь* *одаман* іб. 39. — Я з Києва Карпенко, *зовуть* мене *Іваненко*... Рудч. ЧП., 110. — Полт. Його *звуть* Яцько *Молявка-Многопіяжний*... К. Черн. 168. *Ганна Кусієна зветься* ця дівка, адже так? К. Черн. ст. 119. — Город *звався* *Кархваген* Котл. Ен. I, 212 (Тимч.) Через такі ярмарки се вже не *слобода звалася*, а *містечко* Кв. — А та палиця — *пан називається* Ном. 1140. — ...сестра *звалася* Маря *Кмонхестра*... Е. Зб. XII, 143. — ...аби *сьи звала* *Гельмина*... іб. 140... такі ест птахи великі, *кораблі сі називають*... Е. Зб. VII, 22. — Сього *продразнили* *Незнайка* Е. Зб. XIV, 20 (приклад на те, що коли й не дійсне ім'я, то номінатив).

11. **Зіставатись, зістатись, остатись.** З інстр. Пані-ляшка удовою *зосталась* ИП. П, 35 (удова, в удовах, за вдову). — З номінат. Тепер-же я *сиротина* у світі *зосталась* Чуб. V, 747. — З прикметн. ...що після тої біди *осталися живі* на світі К. ЧР. 193. — *Зосталася* Маруся *сама*, Кв. Мар. 61. — Народ, який *зоставсь непобитий* од чужого меча, розбігся... К. Черн. 88. — Що тільки в польському народі *зосталось незадавлене*, все воно з по-за Висли до тієї волі ринуло... Кул. VI, Г. 166.

12. **Здаватись, здатись.** З інстр. Зледащів-же я понурий, стареньким *здався* Макс. П, 113. — З номінат. Мужача жінка *здалась* йому *красча* од ясновельможної Кул. VI. 339. — Другий-же брат... *вищий* од верстви *здавався* Котл. Е. V. — Він *здавався* і *нікчемний*, та був розумний і непевний Котл.

А такі дієслова як *служити, правити, найнятися, бути* (в роз. рос. *быть чем, в качестве чего*), *стати* (в розум. *найнятися*) укр. мова знає вже тільки з акузат. і прийм. *за*. Скриня моя *за стіл править*, Барв. 435. — Став він *за огородника* в того царя Каз. 14. Мікл. С. 409. — ...і *найнялася*

за наймичку в одного багатого чоловіка Лев. — А служив він за старшого рибалку Нар. 168. — Служив за голову Стор. 193. — Служити за секретаря, діловода і т. ин. З прийм. *в(у)*. Не схотіли ваші сини *в пікінерах* (за пікінерів) служити Макс. П, 115.

Також багато инш., але досить і найхарактеристичніших, що їх ми оце подали. І ще один приклад з дієсловом доводиться, де теж при речівникові маємо номінатив: „А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрасеві дядько“ К. ЧР. 15.

Не розглядаємо тут (із зазначених вище методологічних причин) інструменталі в таких конструкціях, як „Його старший брат *каменем* лежить Чуб. П, 78, — тоб-то *як камінь*, де інструменталі показують в подобі кого або чого виявляються підмет або предмет, причому в однім разі інструменталь означує певний реальний образ, в яким виявляється підмет або предмет діяльністю дієслова, в другім разі інструменталь вказує не що, як рису подібности в чинності або стані підмету або предмету; иншими словами, одно поняття або уподібнюється з другим діяльністю дієслова, або зближується рисою подібности. Різниця між обома відтінками не гостра і характеру не граматичного, і залежить від способу уявління. Від порівняння легкий перехід до виображення способу (пор. Тимченко, Інструм. 80). — Через темний ліс *ясним соколом* лети, через бистрий води *білим лебедем* пливи, через степи далекий *перепелочком* біжи Піс. 2. 146. Мікл., с. 735. Їх не розглядаємо в конструкції предикативного інструменталю. Це — інструменталь порівняння чи перенесення. Тут нема переходу з одного стану в другий. Інструменталь тут не входить до складу предикату; навіть умовно (заступивши другу його частину), як це в „предикативному“, і становить прислівник чи реч. додаток; тут-бо кожне дієслово становить самостійно (без інструменталю) присудок. Жаден із зворотів не можна замінити паралельними зворотами типу „з жінки став птах“ замість „жінка стала птахом“. Напр. Вона приплила щукою Рудч. Ск. П, 53. — не можна ніяк сказати „З неї приплила щука“ і т. д. Поруч із цими зворотами порівняння стоять лиш звороти з *як*. Порів. про ці інструменталі у Міклошича: „Die trennung dieser function von der unter III erklärten ist demnach in vielen fällen schwierig, nur dann sicher, wenn an eine verwandlung nicht gedacht werden kann“ (Op. cit. 735).

Також виключаємо з розгляду приклади типу: Чи-ж вам моя неволя мила, ище я сі дівкою не нажила Kolb. P. П, 138. — та ин., де маємо вже не предикативний інструменталь, а апозиційний (див. Тимченко, Інстр. 88)¹⁾ з певним темпоральним відтінком, що дуже наближав його до інструм. часових понять²⁾. Та чи не знає й ці звороти укр. мова в певних випадках з номінативами і лок. мн. з прийменником *в*? Так, зам. дівкою не нажила —

¹⁾ Пор. „Де особове дієслово е у функції самостійного присудка, там речівник чи прикметник при йому, не бувши присудковим іменням, а здебільшого час або стан вказуючи, е у формі інструменталю“.

²⁾ Думки Дельбрюкової (див. Тимченко, Інстр. 80), що апозит. інстр. розвинувся з інструменталю предикативного з опустом дієслова „бути“ (напр.: Дівкою будиши — людька розмовонька Чуб. V, 279) не поділяємо. Не говорить на користь цього, на нашу думку, і темпоральний характер цього інструменталю: Любив тебе дівчиною (як була д.),

„в дівках не нажила“; зам. А шевчиха ізраділа, молодою завдовіла Гн. в. П. ч. I, 171, — „молода завдовіла“¹⁾ і т. д.

1. Отже й при інших дієсловах меншої ф'ормальности, навіть при тих, що, означаючи перехід (перенесення) з одного стану в другий, — стали за правзірці пред. інструменталія взагалі, — українській мові властивий або тільки номінатив²⁾, здебільшого при прикметниках³⁾, або акузатив з прийменником *за, на*, або номінатив, або особлива конструкція з прийменником *з* і генітивом першого номінатива (шідметового) (з жінки став птах, зам. жінка стала...), — як до дієслова, — здебільшого при речівниках. У російській мові при цих дієсловах „Творительный падежъ сталъ уже почти во всѣхъ случаяхъ обязательнымъ“. Проф. В. А. Богородицкій. Общій курсъ русской грамматики, Изд. 4. Казань, 1913, 294. Те-ж саме у проф. Овсянико-Куликовського, Синт. р. яз., 160 і 162: „Творительный предикативный получилъ здѣсь почти полное преобладаніе“.

2. Інструменталі при речівниках, що є ще в мові, мають поясніння те саме, що й при формах дієслова „бути“; тоб-то: або чужі впливи, або українські архаїзми, підтримані довгими віками чужих впливів (польських, російських, і де процес емансипації від цього інструменталія не дійшов іще свого кінця), — або належать до тих конструкцій, що їх у предикативному інструменталі розглядати не слід (інстр. порівняння, апозиційний, то-що).

3. Отже й тут бачимо той самий процес зміцнення й поширення номінативних та прийменникових конструкцій⁴⁾, що властивіші (ніж інструменталі) українській мові не тільки при прикметниках, як про це вже зробила висновок О. Курилова⁵⁾, але, як бачимо, і при речівниках.

Цей процес при дієсловах відзначив у своїх розвідках проф. Тимченко: „Окрім чого, (інструм. *С.*) при наступних (розглянутих вище *С.*) дієсловах, конкуруючи з акузативом прийменниковим“ (Інстр. 81) і в іншому місці: (при одних дієсловах *С.*) „номінатив конкурує з інструменталем, при других подибуємо тільки номінатив“ (Ном. 19). Конкурує номінатив і, додамо ми, перемагає. Народня-бо мова всюди тут широко знає номінатив і прийменникові звороти, що лиш і властиві їй.

любить буду молодцею (коли будеш м.) Чуб. V, 457. В укр. бо мові пред. інстр. не захов. темпор. характеру. І цей темпор. характер апозиційного інструменталю і наближає його, гадаємо, до інстр. часових понять.

1) Хоч пор. у Тимченка: „Інструменталь апозитивний не надається до заміна його за акузатив чи номінатив з злучником, *яко*, або за льокатив множ. з прийм. *є*, або за акузатив з прийм. *за*, як то ми бачимо в предикативнім інструменталі“ (Тимч. Інстр. 88).

2) Пор. Тимченко, Ном. 19.

3) Пор. О. Курилова, Уваги, 85.

4) Пор. у нім. мові при цього самого типу дієсловах прийм. „*Wozu etwas gemacht ergannt, wozin es verwandelt, wie es benannt, wofür es gehalten wird usw.* Mikl. Op. cit. 730.

5) „Властивіше українській мові, напр., сказати: — Праця зосталася нескінчена; листки виростають довгі; спроби показалися невдалі, ніж: — Праця зосталася нескінченною; листки виростають довгими; спроби показалися невдалими.. Уваги, 85.

III. Висновки.

Отже, зібрані приклади і все, що вище у викладі, дав нам право зробити такі висновки: -

1. Зберігши широко в своїх глибинах, не вважаючи на довгі віки чужих впливів, предикативний номінатив (акузатив і датив також)¹⁾, українська мова народня проти польської і російської іде шляхом обмежування невластивого їй предикативного інструменталю, зміцнюючи й розвиваючи на його місці номінативні та прийменникові конструкції, і в цім процесі наближаючись до мов романо-германських.

2. Ці конструкції (номінатив і прийменникові), що їх не знають так широко ні польська ні російська мова, — для української мови типові і їх треба визнати для української мови за нормальні (норму). Час бо й для синтакси зробити те, що вже зроблено (хоч і не до кінця) для фонетики та морфології, тоб-то зафіксувати її питомі, своєрідні, типові, згідно з процесами укр. мови розвинені, конструкції, що надають їй одмінного серед інших мов обличчя.

Сергій Смерчинський.

¹⁾ З незал. від автора причин (брак місця) не маємо змоги спавитися тут ще й на вих.

МАТЕРІАЛИ

Матеріали з української літератури, що перебувають у Пушкінському домі, та співробітники Альманаху „Сніпъ“ 1841 р.

О. Корсуна.

Альманаху „Сніпъ“ — „Українськїй новорочникъ“ — видав р. 1841 у Харкові О. О. Корсун (народ. р. 1818, пом. р. 1892-го). Тоді йому було не більше як 23 роки. З О. О. Корсуна був автор белетристичних творів (проза й вірші), прихильник української історії, її літератури та археології. Зазначеному виданню передувала низка літературних збірників, що вийшли з друку в тому-ж-таки місті, а саме: „Українскїй Альманахъ“ р. 1831 Срезневського і Розковшенка, „Утренняя Звѣзда“ р. 1833 Петрова і „Запорожская Старина“ в 1833—38 рр. Срезневського. Характерна оцих видань риса була тая, що всі вони що-до свого змісту мали виключно український характер. Акад. Сергій Єфремов у своїй книзі „Історія українського письменства“ (стор. 208) пише: „Характерною рисою харківських альманахів 30-х років було свідоме бажання надати їм цілком українську фізіономію що-до змісту“. Так само й Корсун заходившись коло видання свого „Снопа“, навколо цього літературного заповзяття згуртував тільки представники культурно-національних змагань тодішньої „Харьковщини“, як схарактеризував оцю першу літературну заслугу Корсуну Володимир Павлович Науменко в некролозі О. О. Корсуна, вміщеному в т. XXXV „Кіевской Старини“ за 1891 рік. На такісіньких-же засадах, трохи згодом, А. Ю. Бецький береться за видання альманаху „Молодик“ 1843 і 1844 р. Корсуну пощастило притягти до спільництва в „Снопі“ такі молоді сили, як: 1, Микола Іванович Костомаров, 2, Порфир Михайлович Кореницький, 3, Степан, Петро й Марта Писаревські, 4, Михайло Миколайович Петренко. Сам Олександр Олексійович Корсун теж містить у „Снопі“ свої власні твори.

Микола Іванович Костомаров (народ. р. 1817, пом. р. 1885), відомий історик і український поет, подав для „Снопа“ віршовану трагедію „Переяславська Ніч“, а також переклад Байронових „Єврейських Мелодій“, „Єврейські співанки“ та вірш „Олень“. Їх уміщено під псевдонімом „Єрмія Галка“, під яким пізніше Костомаров друкував свої українські твори (ліричні вірші), що їх він уміщав у своїй „Вітці“, „Молодику“, „Сборникъ“ Мордовцева і згодом в „Основи“.

Про своє спільництво в „Снопі“ Микола Іванович Костомаров згадує у листі до О. О. Корсуна (П. Д. під шифром $\frac{7197}{XXXVI \text{ б. } 180}$), з 22 грудня

1878 р. з Петербургу, так: „Ваше письмо перенесло меня живо въ прошлыя времена молодости, припомнился мнѣ и маленькій домикъ противъ озера, гдѣ Вы проживали, и „Снѣпъ“, который тогда издавали. Сколько было тогда надеждъ, сколько юношескихъ увлеченій. Много оказалось пустоцвѣтомъ, но не по нашей винѣ, мы же вели себя искренно и прямо и въ томъ совѣсти нашей награда на старость“. Далѣ пишетъ: „Если бы, паче чаянія, на мое счастье, у Васъ сохранился экземпляръ „Снопа“, пришлите его мнѣ. У меня въ 1847 году, когда меня арестовали въ Кіевѣ, отобрали и не возвратили всѣ малороссійскія книги, и нѣкоторыя я потомъ прибрѣлъ снова, но Вашъ „Снѣпъ“ и мои „Украинскія баллады“ нигдѣ ни за какія деньги достать невозможно“. До листа прикладено записку О. Корсуна, з якої видко, що багато автографів Миколи Йвановича Костомарова (напр. цілісінька трагедія „Переяславська Ніч“) геть погоріло в Корсуна підчас пожежі 28-го січня 1863 року.

Про цю пожежу у Корсуна, що знищила величезні літературні цінності, а так само про свою трагедію „Переяславська Ніч“ Микола Йванович Костомаров пише до Корсуна в листі з 10-го лютого 1880 року із Петербургу (П. Д. за шифром $\frac{7197}{\text{XXXVI 6. 180}}$).

Він висловлює свій жаль з приводу пожежі, що трапилася у О. О. Корсуна в 1863 р., і пише далі: „жаль еще и пропавшихъ тогда малороссійскихъ писаній. Вѣроятно, пропала тогда и переписанная рукою Шевченко „Черниця Марьяна“, которой рукопись, какъ теперь помню, вся исчерчена была рисунками, воспроизведенными перомъ. Хотя в послѣдствіи подъ этимъ названіемъ и напечатано было стихотвореніе, но оно *не то*, которое тогда онъ присылалъ Вамъ. А того, которое я когда то читалъ въ рукописи, принадлежащей Вамъ, я въ печати не встрѣчалъ. Вы пишете, что у Васъ уцѣлѣло что-то мною написанное. Но что именно не знаю. У меня также былъ погромъ, лишившій меня всего, что было по малорусски печатнаго и писаннаго, но это былъ не пожаръ, а арестъ постигшій меня въ Кіевѣ“... „Въ числѣ тамъ пропавшаго была драма, написанная по малорусски: „Контекій“, которой мнѣ очень жаль. Что касается до мысли Вашей, гдѣ то напечатать переводъ „Переяславской Ночи“, то я принимаю смѣлость пѣ совѣтовать Вамъ это дѣлать. Моя „Переяславская Ночь“ поистинѣ произведеніе до крайности слабое во всѣхъ отношеніяхъ и при томъ фальшивое до глубины своего существа. Фальшивость эта произошла отъ того, что я тогда находился подъ зловреднымъ (въ научномъ отношеніи) вліяніемъ такихъ псевдоисторій, какъ исторія Руссовъ, приписываемая никогда не сочинявшему ея Конисскому и также сборниковъ псевдонародныхъ произведеній, какъ „Запорожская Старина“ Срезневскаго. Много вреда надѣлалъ малорусской исторіи и этнографіи этотъ чловѣкъ, прости ему Богъ (онъ теперь уже при смерти); онъ, конечно, самъ знаетъ грѣхъ свой и удаляется не только отъ повторенія его, но даже избѣгаетъ разговоровъ и упоминаній о его. „Запорожской Старинѣ“, однако мужества и честности у него не хватаетъ, чтобы рѣшиться, во имя истины, публично сознаваться въ томъ, что все, выдававшееся имъ за историче-

скую и этнографическую правду, была ложь. Мой Богданъ Хмельницкій очищался — очищался отъ этого навоза, попавшаго туда въ изобилии, благодаря довѣрїю къ добросовѣстности и учености Срезневскаго, и всетаки до сихъ поръ, послѣ третьяго изданія, не совершенно очистился. Срезневскій не только печаталъ фальшивые стихи, выдавая ихъ за народныя пѣсни и думы, но даже подставлялъ и сообщалъ фальшивыя лѣтописныя повѣствованія. Такимъ образомъ онъ подвелъ честнаго и до крайности простодушнаго покойнаго Бодянскаго, напечатавшаго въ „Чтеніяхъ“ полученныя отъ Срезневскаго вещи, которымъ не слѣдовало появляться“... „А что касается до пѣсенъ, то Максимовичъ былъ также обольщенъ Срезневскимъ и перепечатывалъ изъ „Запорожской Старины“ пѣсни и думы въ свои сборники, хотя незадолго передъ смертью бывши въ Петербургѣ, сознавалъ, что былъ тогда безсовѣстно обманутъ. И Гоголь вѣрилъ въ народность этихъ думъ и пѣсенъ, черпая изъ нихъ знакомство съ народнымъ духомъ“.

Про ту-ж самісіньку „Переяславську Ніч“, у звязку з наміченим друкуванням її перекладу, а так само про спілництво Т. Г. Шевченка в „Снопі“, що свого часу передбачалося, М. Й. Костомаров пише в листі з 23-го березня 1872 р. із Петербургу (П. Д. під шифром $\frac{7197}{\text{XXXVI 6. 180}}$). Автор питається: „при изданіи Кобзаря Шевченки въ 1867 году я писалъ Вамъ, но отвѣта не получилъ, я писалъ къ Вамъ, не уцѣлѣлъ ли у Васъ отрывокъ „Черницы Марьяны“, который нѣкогда покойникъ Вамъ прислалъ въ „Снїпъ“. Его не отыскали въ его бумагахъ. Нужно было бы издать его¹⁾. Относительно „Переяславской Ночи“ я не могу взять на себя содѣйствіе о помѣщеніи ея перевода, по причинѣ, которую Вы исполнѣ оцѣните. Вѣдь это мое — какъ же я буду себя самого рекомендовать. Хоть и переводъ, но всетаки содержаніе мое: это щекотливо“.

Другим співробітником „Снопа“ був Порфїр Михайлович Кореницький (диякін), український поет та байкар, як його зве сам О. Корсун, а за характеристикою, яку подав Володимир Павлович Науменко, („Кіевская Старина“ т. XXXV—1891 р.), — письменник, що подавав багато надій своєю влучною м вою та знанням народнього побуту, але потім, з причини невдатного особистого життя, хутко зійшов у могилу і також хутко був зовсім позабутий.

Порфїр Кореницький — син священника з Харківщини, вихованець Харківської духовної семінарії, відкіля його було виключено на четвертому чи п'ятому році навчання. Зминуло декілька років безпритульного бурлакування; Кореницький одружився й став за диякона на одній із харківських парафій. Життя його всіма сторонами було аж надто тяжке, і от сталося так, що він запив „гірку“ і якось повертаючись до

¹⁾ Про цей список „Мар'яни-Червиці“ див. у М. Новицького — Поема Т. Шевченка „Мар'яна-Черница“, „Записки Істор.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук“, кн. IV; там-таки надруковано і текст поеми.

дому в такому стані замерз. Життєписа його подав В. Науменко („Кіевская Старина“, 1899 р. т. LXVII, жовтень, стор. 11—14).

Кореницький вмістив свої вірші в „Снопі“, а так само і в альманасі „Ластівка“, видання 1841 р. Євгена Павловича Гребінки. Із творів Кореницького відомі: „Вечерниці, сатирицька поема“, вміщена в „Снопі“ і байка „Панько та Верства“ надрукована в альманасі „Ластівка“. Першим літературним твором Кореницького, якого він написав ще за шкільною лавою, будиши семінаристом 4—5 курсу, була поема „Куряж“, що змальовує в непринаданому вигляді тодішнє чернече життя; почасти за написання оцієї поеми, а також узагалі за нестатечне поводження („за написання пасквілів“—як каже священник Мартинович, будиший колега П. М. Кореницького у харківській семінарії) та малоуспішність (семінарські науки він цінував не високо, а через те за шкільні книжки так що й не брався) Кореницького виключено з семінарії. Про це повідомляє Науменко („Кіевская Старина“ 1899 р., жовтень). Там-же ми натрапляємо відомості про те, що з-під пера Кореницького вийшов ще вірш „Нехай“, автограф якого Науменко одержав від М. І. Петрова. Оцей вірш, що його надрукував Науменко, малює життя невдахи і має автобіографічний характер.

Про спілництво Порфіра Михайловича Кореницького в „Снопі“ і про інші, що їх він написав, літературні твори, а так само про їх взаємини з Корсуном, є вказівки в трьох, що дійшли до нас, листах до О. О. Корсуна, належних до 1843 і 1844 років (П. Д. під шифром $\frac{7087}{\text{XXXVI 6. 41}}$), і що їх опублікував Я. Айзеншток (Науковий збірник 1921 р. т. XXI).

У першому листі з 4-го вересня 1843 р. із с. Селімовки автор після щирого звертання до О. О. Корсуна пише: „Хотѣлось бы мнѣ самому побывать въ Харьковѣ и побалагурить съ тобой кой о чемъ, но обстоятельства удержали, — ради чего не упуская вѣрнаго случая, хоть на этомъ маленькомъ лоскуткѣ челоуѣческой мудрости и уже исписаннымъ отрывкомъ гуси — величія побесѣдую съ тобой“... „Петренко..., узнавши отъ меня, что я отдалъ тебѣ всѣ свои нелѣпости, онъ разбранилъ меня самымъ лучшимъ славянскимъ нарѣчіемъ и просилъ меня, чтобы я все взялъ обратно. Да и въ самомъ дѣлѣ, Александръ Алексѣевичъ, если все то, что я тебѣ оставилъ, ненадобно и не служитъ ни къ чему, то, пожалуйста, черезъ подателя этого письма пришли мнѣ обратно и особенно повѣсть „Антипку“, я ее передѣлаю на другой ладъ“. Далі прохає прислати йому „Снїп“, „Наталку Полтавку“, „Гайдамаки“ і „Енея“, а так само якісь сатиричні Атестати, дані начеб-то Левицькому і Македонському, що їх склало „Общество Г-дъ Студентовъ“.

У другому листі з 9-го лютого 1844 року, із с. Селімовки, Кореницький пише О. О. Корсунові: „Когда я былъ въ Харьковѣ, ты обѣщаль писать ко мнѣ и увѣдомлять меня о обстоятельствахъ малороссійской литературы, но я кромѣ одной маленькой записочки, писанной тобой, какъ видно, во время сна, а полученной мной черезъ пьянаго дьячка, больше отъ тебя ничего не получилъ. Развѣ, Александръ Алексѣевичъ, ты меня уже разлюбилъ, или столѣтняя пыль судейскихъ бумагъ (натяк на те, що Кор-

сун служив у Карній Палаті) не даєть тебѣ видѣть прежнихъ друзей, или не знаєшь адреса, куда писать. Жаль, право жаль, что я забыть тобою. Повѣрь, я тебя до гроба не забуду“... Далі прохає сказати, де перебувають „двѣ книги и двѣ тетради моихъ сочиненій“, і благає надіслати їх до нього. „Пожалуйста, „Снѣпъ“ и ихъ пришли мнѣ“... „Взгляни въ сердце свое, пожалѣй моего. Если то, что я у тебя прошу, исполнишь, то я готовъ тебѣ служить еще 3 русскими повѣстями, листовъ въ 30, именно: „Человѣкъ XIX столѣтія“, „Чудный Живописецъ“, „Говорунъ безъ языка“ и 12 малороссійскими баснями. Возврати только всѣ мои сочиненія оставленныя у тебя, т. е. писанныя, — я, клянусь Богомъ, ихъ и всѣ будущія и теперешнія отдаю издать отъ себя, безъ всякаго моего интереса“...

У третьому листі з 12 вересня 1844 р. із с. Рай-Олександрівки Кореницький дивується й питає Корсуна, чом він не одержує відповіді на свої три листи. Прохає повернути йому його твори: „Въ прошломъ году іюль мѣсяцѣ, по просьбѣ твоей, я оставилъ тебѣ двѣ книжонки моихъ малороссійскихъ стихотвореній и въ тетрадкахъ повѣсть „Антипку“; ты просилъ ихъ у меня только на время, для переписки нѣкоторыхъ, и далъ честное слово прислать ихъ ко мнѣ, въ цѣлости и невредимости; — но вотъ прошелъ уже годъ, какъ они у тебя, и я не получаю отъ тебя объ нихъ никакого извѣстія, — кажется, пора уже моимъ дитеночкамъ возвратиться изъ путешествія въ объятія родного, — я думаю, что и они, подобно какъ и я безъ нихъ, очень соскучились. Любезный Александръ Алексѣевичъ, ты самъ знаєшь по себѣ, — какъ дорого то для тебя, что въ часы досуга и въ минуты фантазіи выходило у тебя подъ перо изъ мудрой твоей головоушки, равно такъ и для меня и для всякаго. Изъ отданныхъ мною тебѣ сочиненій я не имѣю у себя ни одной пьески, ни вчернѣ, ни вбѣлѣ, — наизусть почти ничего не помню — всѣ мои былыя фантазіи живьемъ у тебя; только двѣ повѣсти: „Человѣкъ XIX столѣтія“ и „Гудокъ“ находятся налицо“.

Далі в зворушливих висловах благає надіслати „все взятое и цѣло и здраво и невредимо, — оно мнѣ нужно — и нужно не для труднаго и мучительнаго тисненія, но для вспоминанія прошедшаго“... „Всѣ мнѣ смѣются, что я тебѣ отдалъ и считаютъ погибшими, — но я увѣренъ, что они у тебя все равно какъ и у меня“... „Если ты что собираєшь и думаєшь печатать — я могу служить тебѣ нѣкоторыми пьесами, даже очень большими“... Із цих листів видно, що крім зазначених у Петрова та акад. Бѣремова творів, Порфир Михайлович Кореницький написав ще оповідання „Антипка“. Оповідання це було вміщено в „Маякѣ“ за підписом „Антипенко“, і помилково приписано було О. О. Корсуну, що стверджує припискою на обгортці автографів Кореницького сам Корсун, де його рукою написано: „Автографы Порфирия Михайловича Кореницкаго. Малороссійскій поэтъ и баснописецъ. Его пьесы: въ альманахѣ Гребенки „Ластівка“ и въ моемъ „Снѣпъ“. Его рассказъ по русски: „Антипка безпятый“ помѣщенъ въ Маякѣ за 184 — (проминено) и ошибочно приписанъ мнѣ, съ псевдонимомъ „Антипенко“, противъ чего я протестовалъ изд. Бурачку“.

Помилку, що оповідання Кореницького „Антипка“, — про яке він так турбувався і не раз, ще у вересні 1844 року, прохав О. О. Корсуна повернути йому, — вміщено в тому-ж році в „Маякѣ“ за псевдонімом „А. Антипенко“ і за титулом „Антипка или невѣдомый домоправитель“, можна пояснити тим, що, живовидячки, Корсун відіслав оце оповідання до редакції не зазначивши його автора, підпису-ж Кореницького на рукопису не було. Редакція-ж „Маяка“ вмістила оце оповідання, під псевдонімом „А. Антипенко“, треба гадати, з тої причини, що за отаким псевдонімом (А. А. Антыпенко) ще раніш, а саме року 1842 у т. 3-му „Маяка“ було вміщено оповідання „Какъ думаютъ областяне“, що вийшло, очевидно, з-під пера Корсунового. Чому Корсун, здавши рукопис до редакції, не написав про це Кореницькому і не заспокоїв його про долю „Антипки“, на це завдовільного поясіння нам не пощастило знайти. Окрім того Кореницький, як видно з його листів до Корсуна, був ще автором чотирьох оповідань, які не дійшли до нас, оповідань (очевидячки тих, що згоріли підчас пожежі у Корсуна): „Человѣкъ XIX столѣтія“, „Чудный Живописецъ“, „Гудокъ“ і „Говорунъ безъ языка“, 12-ти українських байок і двох зшитків різних (мабуть віршованих) творів, повернення яких так марне домагався їхній автор. Співробітником „Снопа“ був також Степан (Степанович) Писаревський (священик), відомий під псевдонімом Стецька Шерепері, що писав і друкував свої твори між 1813 і 1841 рр.

За відомостями, наведеними у М. І. Петрова, відомі такі твори Степана Писаревського: 1) „Писулька до мого братухи Яцька“, 2) пісня „За Немань иду“, 3) „Купало на Ивана“, українська опера, 4) Байка („шутка, юморескъ“) „Крути, Панько, головою“, 5) пісня „Де-б-то допитаться правди“ і 6) декілька, що зібрав він, народніх пісень.

У „Снопі“ вміщено: „Писульку“, „Байку“ і „Пісню“. Окрім опери „Купала на Ивана“, виданої окремо р. 1840 в Харкові, окрім „Снопа“ твори Писаревського друкувалися в Гребінчиній „Ластівці“. З архівних матеріалів Пушкінського дому (П. Д. під шифром $\frac{7170}{\text{XXXVI } 6 \text{ VI}}$) видно, що перу цього автора належать ще: Казка (байка): „Свинья и троядник“ (рожевий кущ) 1838 року, яка дійшла до нас у рукопису. Наводимо цю байку, зберігаючи звичайно правопис автографа.

КАЗКА (Баснь).

СВИНИЯ И ТРОЯДНИК

(розовий куст)

Сіому бувъ очевидецъ я:

Зъ свынѣнця вѣрвалась свѣнья.

Та-й — прямо въ бѣлясадникѣ! (полисадник)

Де бувъ розвѣдений Троядникъ. —

Ох! як на все падка свѣнья!

Що-й — пахне, що-й — воня!..

Троядникъ — хочъ и винъ пахучій;
 Та зъ б'иса — якъ колючій!...
 Бо въ ні'ого естъ шп'ычки
 Понюхай — й — бережи и морды, и руки! —
 Св'яня Троядника бажає;
 Троядникъ морду ий кусає
 Шожъ тутъ робить, — пора втикать!
 В свын'и м'орду облызати!...
 Така зъ свинею прышта сталає —
 Тильки въ свын'и облызалась!...
 Хороші Дивочки!
 Гарненьки жиночки!
 Як хто захропає изъ вами —
 Колить того шп'ычками
 Щобъ небуло пини
 Чи такъ — чи ни.

Стецько Шереп'єр.

15 Декабря
 1838 года.

Из Корсунового напису на обгортці цього автографа видно, що деякі пісні Степана Писаревського зробилися народними, як от: „За Немань иду“, „Де ты бродишь моя доле“ й інші.

Петро Степанович Писаревський, український поет і байкар, мабуть брат Степана Писаревського, так само був співробітником „Снопа“. Твори його друкувалися, окрім „Снопа“, в альманасі „Ластівка“ 1841 року і у „Сборникъ Галицко-Русской Матицы“, львівському виданні 1869 року. Из його творів відомі: 1) „Мирошникъ“, 2) Байки: „Панъ“, „Цуциня“, „Панське слово — вельке дило“ і „Собака та злодій“, 3) Оповідання „Стецько можебилиця“. Останній твір, а так само „Байки“ — „Панъ“ і „Цуциня“ надруковано в „Снопі“.

За матеріялами Пушкінського дому (П. Д. під шифром $\frac{7108}{\text{XXXVI } 6-92}$) до творів Петра Писаревського належать і вірші: П'єсни народн'я: „Коло млына все калына“, „Чи я въ поли не травиця була!“ й „Ой, маты, маты“ і „Розмова“ 1840 р., автографи до яких зберігаються в архіві Пушкінського Дому.

Марта Писаревська подала в „Снїпъ“ переробку сонетів Петрарки: „Петраркина пісня“. Короткі відомості про поетку подав П. Зайцев („Наше Минуле“ 1918, кн. I, стор. 129—134). Думка тогочасного критика про цей твір така: „въ слогъ автора-женщины, ея образъ мыслей, изложеніи этихъ мыслей естъ что-то особенное отъ произведеній литератора-мужчины, что-то особенное, воздушное, розовое...“ („Маякъ“ 1842 р., кн. 5. Критика, стор. 1. Н. Тихорскій. Снїпъ. Украиньскј Новорбчникъ. Ал. Корсунъ).

Дальшим співробітником „Снопа“ був Михайло Миколайович Петренко (народ. р. 1817) як гадає акад. Єфремов, письменник „симпатичний, але неглибокий“, такий-ж „безталанний співець власного горя“ (С. Єфремов. Історія українського письменства, стор. 241). Він подав до „Снопа“ скількись своїх „думок“, написав оперу, ніде не надруковану й кілька ліричних віршів, вміщених, опріч „Снопа“, в „Молодику“ Бецького р. 1843 і в „Южно-Русскомъ Сборникѣ“ Метлинського 1848 року. Відомі такі вірші Петренкові: „Недоля“, „Вечерній дзвін“, „Смута“, „Думи да співи“, „Брови“, „Вечір“, „Батьківська могила“, „Небо“, „Весна“, „Слав'янськ“, „Іван Кучерявий“, „Недуг“, „Дума про батька“, „Минулися мої ходи“, „Дивлюся на небо“. Окрім того, Петренко написав ще драму за титулом: „Панська любов“, „Слав'янські пісні“ і „Саур-могила“, що лагодивсь сам видавати. Про ці три твори його стає відомо із вищенаведеного листа Порфіра Михайловича Кореницького до О. О. Корсуна, з 4 вересня 1843 р., де автор між иншим подає: „Петренко нашъ кончаєть уже свою драму, подъ заглавіемъ „Панська любов“ очень хорошую и занимательную пьесу; также написалъ онъ еще „Слав'янски пісни“ и „Саур-могила“ и самъ отъ себя хочеть издать“.

Наприкінці відзначимо ще одного письменника, що бажав вмістити свій твір у „Снопі“ і передав його до розпорядження видавця — Корсуна. Це — Степан Васильович Александров (священик), од якого дійшов до нас тільки один твір „Вовкулака, украинское повирье“, віршоване оповідання. Твір оцей, що його акад. Єфремов уважав за „незграбний“, не було вміщено в „Снопі“. Згадка про нього є в листі Степана Васильовича Александрова до О. О. Корсуна, з 31 листопада 1843 року (П. Д. під шифром $\frac{6972}{\text{XXXV } 6-60}$), де автор, надсилаючи „многострадального Вовкулаку“, жартома прохає вивести в люди „первенца“. „А первенцы, какъ и мизинчики-дѣти, большею частію бывають у родителей своихъ любимые баловни“. У другій половині листа „серьезно“ прохає сповістити „какъ вы сочиненіемъ намѣрены распорядиться. Помѣтитъ въ Вашъ „Снѣпъ“?“ — питає він Корсуна. Далі прохає видрукувати в Харкові не більш як сто примірників і викинути серед публіки за найпомірнішу ціну, тоб-то не дорожче як 60 копійок на срібло, з тим, що тоді будь-хто із „любителей малороссійскаго слога“, взяв-би на свій кошт видрукувати вже незрівнянно більше примірників. Висловлює на все, як розпорядиться О. О. Корсун, згоду, „лишь бы это сопряжено было съ общею нашею пользою“.

„Снѣпъ“, коли він вийшов у світ, публіка зустріла спочутливо і все видання швидко розійшлося; вже в 1878 році воно було бібліографічним раритетом, і „Снопа“ ніде, ані за будь-які гроші не можна було здобути. Про це, як видно з попередю цитованого листа М. І. Костомарова, останній і повідомив О. О. Корсуна.

Відомі дві критичні думки про це перше літературне заповзяття О. О. Корсуна: 1) Тихорського, що вмістив критику на „Снопа“ в „Маякѣ“ за 1842 рік. Думка його була спочутлива що-до творів, які увійшли до „Снопа“, окрім „Переяславської Ночи“ І. Галки, де, на критикову думку,

є сила хиб. Зате „Еврейські співанки“ надто „Журба Еврейська“ і „До Жидівок“ того-ж автора — „прелесть какъ хороши“, захоплено каже критик — „и за нихъ дякую и кланяюсь автору понижче, чім у поясъ“. Похваляє „Олену“, але „Переяславську Ніч“ визнає за грубу і рекомендує авторові взяти її швидше назад — „умойте ее, принарядите, и тогда покажите ее нам, гарну и чепурну, як українська дівчина“. Вірші Кореницького у „Вечерницях“ визнає за плавкі, легкі і жартівливі, як у Котляревського, „зачѣмъ почтеннѣйшій авторъ такими прекрасными стихами описальть теньеровскія картины и при томъ такъ откровенно и ужъ черезчуръ живо“.

Вірші: „Писулька“, „Байка“ і „Пісня“ Степана Писаревського, як гадає критик, досить жартівливі, багато гумору, особливо гарна „Пісня“. „Стецко можебилиця“ і „Байки“ Петра Писаревського написані плавкими віршами, читаються легко. „Стецко“ — це невеличке, гарненьке віршоване оповідання. Байка „Пан“ — переклад Криловської байки „Вельможа“, але не дослівний. „П. Писаревскій умѣль еє такъ искусно передѣлать на Малороссійскій ладъ, примѣнилъ ее къ Малороссійскимъ обычаемъ и понятіямъ, что право не знаешь, кому изъ авторовъ и которой баснѣ—Русской или Малороссійской отдать преимущество“.

„Петраркиною піснею“ Марти Писаревської критик захоплюється — „это произведение литератора-женщины — пушистое, игривое, какъ локонъ красавицы, легкое и стройное, какъ ея станъ, милое, какъ улыбка дѣвы любви, грустное, какъ слеза огневыхъ очей“.

Про „Думки“ Петренка критик пише: „Думки поетъ не Петренко, а поэзія...“ „Сама поэзія поетъ эти „Думки“, не самозванецъ поэзія, а поэзія настоящая, поэзія, которая пѣла съ Пушкинымъ, Лермонтовымъ...“.

Дуже похваляє критик і „Українські повір'я“ Корсуна, у „Віршах-же“, „какъ и въ пѣснѣ Степана Писаревскаго сквозь слезы видна улыбка, при дождикѣ свѣтитъ солнце, лучшая изъ виршъ это „Коханка...“.

Який-же висновок подає критик? „Да, много таланта, много дарованій видно въ сотрудиникахъ Снопа — малороссійская литература имѣетъ на нихъ блестящія надежды“ „...А у васъ у всѣхъ почти всѣ десять талантовъ. Съ Богомъ же, впередъ...“.

І 2) Сементовського, що подає розгляд цієї пієси теж в „Маякѣ“ за 1843 рік. Цей критик, заперечуючи Тихорському, бере під свій захист „Переяславську Ніч“. Визнаючи хибі „Переяславської Ночи“, що їх зазначено у Тихорського, — а саме — грубу, незграбну мову цього твору — визнає ці хибі за неважливі, незначні. „Если одинъ недостатокъ выкупается многими хорошими сторонами, -- то должно ли только порицать это произведение изъ-за двухъ-трехъ слишкомъ грязныхъ словъ...“.

Змістом, ідеєю та характером дійових осіб трагедія Єремії Галки викликає глибокий інтерес і заслуговує на особливу похвалу.

Мова трагедії цілком відповідає предмету; вірші взагалі плавкі. Невеличкі хибі її що-до виконання трохи шкодять загальному вражінню

в цілому і стають помітними тільки тоді, як читати дуже уважно. А що автор суворо додержувався трьох одностей класичної драми, то це надало творові його натуральности, яка так рідко трапляється у романтиків, і жвавого інтересу, що захоплює й підтримує читачеву увагу геть до самісінького кінця трагедії.

Загалом молоді літературні сили, що взяли участь у „Снопі“, знайшли в критиці і серед своїх читачів велике співчуття і похвалу. Читачі сподівалися другого випуску „Снопа“, та так і не дочекалися, дарма що О. О. Корсун аж до кінця життя не покидав думки видати дальший випуск свого альманаху.

Лев Перетц.

Невідомий вірш Амвросія Метлинського.

Поетичний доробок А. Метлинського невеличкий, але можна сподіватися, що розшуки в архівах та старих журналах додадуть дещо до загально-відомої його спадщини. Наводимо тут вірш „Українськія ночи“, надрукований за підписом „Амвр. Метл.“ в „Литературныхъ прибавленіяхъ къ Русскому Инвалиду“ за 1839 рік (№ 18, 6 травня) — в петербурзькому органі, що через рік перетворився в „Литературную Газету“ і в ті роки дуже сприятливо ставився до українського письменства й часто вміщав твори, написані російською мовою на українські теми:

Помню: тихо, величаво,
 Лучезарно-весела,
 Надъ Украиною плыла,
 Въ облачкѣхъ злато-кудрявомъ,
 Полуночная луна.
 И надъ лугомъ благовоннымъ,
 И надъ лѣсомъ будто соннымъ,
 И на небѣ тишина...
 Какъ роскошно и свѣтло
 Небо въ озерѣ легло!
 Какъ блеститъ на вышинѣ,
 Какъ горитъ во глубинѣ!..
 Но какъ будто въ роцѣ робкій шелестъ?
 И померкла разомъ неба прелесть,
 Для меня всѣ звѣзды потемнѣли —
 Нѣтъ! земныя двѣ звѣзды горѣли:
 То въ тѣни роскошной ночи
 Черныя горѣли очи.

Цього-ж 1839 року вийшли „Думки і пісні та ще дещо“ Амвросія Могили — А. Л. Метлинського — в них нанують мотиви історичної романтики і непомітно відгуків на події з особистого життя поета. Вірш „Українськія ночи“ не тільки мовою, а й тематикою, образами та ритмом відрізняється від поезій згаданого збірника, наближуючись до інтимної лірики.

Павло Филипович.

До літературної спадщини 60—70 рр.

Вивчаючи літературні придбання якої-небудь доби, ми зупиняємо свою увагу переважно на діяльності видатних осіб. Тому іноді здається, що всю художньо-літературну працю провадив лиш невеличкий гурт людей, і то тільки по великих культурних центрах.

Але пильніше приглянувшись, ми в кожному епоху знайдемо ще чимало менших робітників, що часами й на глухій провінції провадили свою цінну працю, так чи інакше координуючи її з роботою, що провадилася по великих українських центрах. Ув'язуючи свою роботу з роботою всеукраїнською (культурно-науковою та громадською), вони в загальній сумі й творили тип епохи. Це можна сказати й що-до епохи 60—70 рр.

Літературно-наукову працю згаданої доби переводили тут (на провінції) оті численні „аполітичні“ культурники, що здебільшого походили з міщанських або дрібно-поміщицьких кіл, або з урядової інтелігенції, особливо з попівських родин, що були досить тісно зв'язані з селянськими масами. Ці низові культурники, через своє походження й становище, вклинювалися (мимоволі) в широкі народні маси; вони дуже добре серед їх орієнтувалися, відчували їхні потреби й змагання, і сами переймалися тими настроями, що серед народніх мас панували. Само собою, що ці взаємовпливи відбивалися й на творчості народників, яка своєю чергою дуже часто й була тим єдиним матеріалом, тим ґрунтом, що на ньому зростала більша робота великих центрів.

Оці дрібні робітники, що провадили низову роботу, відігравали велику роль в тодішньому культурно-громадському й літературному житті. Вони мали змогу ширити серед селян, міщан та серед дрібної підупалої шляхти ті досягнення, що їх мали в своєму посіданні більш рафіновані робітники, які свою роботу провадили по більших містах.

Далі ми й подаємо коротку біографічно-літературну характеристику одного з таких малопомітних працівників, а саме — Ол. Анд. Руданського.

Олександр Андрійович Руданський — український етнограф. Його етнографічні матеріали містилися в „Трудах“ Чубинського. Року 1870 Ол. Руданський за свої етнографічні праці одержав срібного медаля від „Географического О-ва“, за збірник українських пісень з Поділля¹⁾; в 1871 р. був обраний до того-ж-таки „О-ва“ на члена-співробітника²⁾.

Родом Ол. Руданський з Поділля (народився 1845 ? р.); стричний брат відомого українського поета й етнографа С. В. Руданського.

В 1869 р. він скінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію³⁾. Закінчивши семінарію не пішов одразу в священники, а дякуючи, кілька

¹⁾ Відношення „Императорск. Русск. Геогр. О-ва“ від 20/І—1870, № 48, СПб.

²⁾ Відношення того-ж „О-ва“ 21/V—1871, № 1078, СПб.

³⁾ „Епархіальн. Вѣдом.“ (додаток), № 17 — 1869 р.

років і вчителював. Цікаво зазначити, що Ол. Руданський завжди вживав української мови. Його сучасники, напр., проф. Сіцінський та инш., свідчать, що коли Ол. Руданський, по кількох роках учителювання, впрішив піти у священники й звернувся в цій справі по дозвіл до подільського архірея українською мовою, то цей його не прийняв, зазначивши: „иди, сначала научись говорить по человечески“. Все-ж після того Ол. Руданський висвятивсь (1873 р.) і попував у с. Вовчку-Немирівському, Чукові, Могилеві-Под. і знов у с. Вовчку-Немирівському.

Помер 1921 р.

Найбільше енергії Ол. Руданський поклав у с. Чукові. Його стараннями тут було закрито корчму й відкрито натомість чайню. Р. 1885 він збудував початкову школу, що в 1896 р. була перетворена у второкласову; окрім того, в 1897 р. він одкрив школу для дівчат. Над обома цими школами він сам був завідуючим. Дуже любив співи, звертав на це увагу в школі, вводив і українських пісень. Останніми роками у нього в школах викладачем співів був відомий український композитор Лєонтювич¹⁾.

Як бачимо, це був не звичайний „піп-чревоугодник“, але він провадив культурницьку роботу. Його освіченість та культурну працю визнано од його співробітників, які, при переїзді Ол. Руданського з с. Чукова до Могилева-Под., піднесли йому адресу (1907 р.), одзначаючи низку його чеснот і поруч з тим і його „просвѣщенный умъ“. Звичайно, важко судити з тих мізерних відомостей, що у нас є, про його „просвѣщенный умъ“ і громадсько-педагогічну діяльність, що він провадив, особливо беручи на увагу те, що він був священником, та все-ж треба признати, що він значно зберіг свої ще молодечі переконання й на старості літ.

У нас, напр., зберегається одна його досить цікава чернетка, з якої видно, що Ол. Руданський, навіть і підчас світової війни (1914 р.), був настроений проти політики обрусіння, що її провадив царський уряд. В цій чернетці згадується за „Кієвлянинъ“ського Савенка, якому, як каже Ол. Руданський, „во всякомъ интеллигентѣ изъ малороссовъ, говорящемъ на своемъ родномъ нарѣчїи, уже видится подлинный Мазепа-измѣнникъ, и такому малороссу не должно быть мѣста въ Россійскомъ государствѣ“. Далі він скаржить на подільського архірея, що ладен був, як мальовниче висловлюється Ол. Руданський, викинути його без жалости „за борть церковнаго корабля въ пучину морську“ за те, що він „чуждается навѣянной политики перелицовывать малоросса въ великоросса“²⁾.

¹⁾ Зазначені біографічні відомості ми взяли з „Лѣтописи“ с. Чукова, що її до того й підписав сам Ол. Руданський; по-за тим ще деякі факти з його життя нам подали вихованка Ол. Руданського — А. О. Мосійчук, Є. О. Сіцінський та Д. Яворська, за що ми всім цим особам висловлюємо тут щирю подяку.

²⁾ Тут не безінтересно одзначити, що Ол. Руданський листувавсь з Л. Толстим. У нас зберегається чернетка листа Ол. Руданського до Л. Т-го, але ми не використовуємо цього листа, бо він чисто реліг. змісту.

Ол. Руданський, крім того, що провадив громадсько-педагогічну діяльність та збирав етнографічний матеріал, пробував ще й писати.

У нас є рукописний збірник його віршів, що складається з 116 стор., з яких 56 — списано віршами. Це невеличка завбільшки книжечка, в шкуратяній палітурці, з орнаментальними обводками. На застыжці цієї книжечки відбито золотими літерами: „Альбом Олександра“¹⁾.

Коли приглянутися до місцевостів та дат, що є під деякими віршами цього збірника, то можна сказати, що Ол. Руданський розпочав його, ще будучи семінаристом, бо тут перший твір позначено с. Говори. А в с. Говорах Ол. Руданський жив за часів семінарської науки у батьків. Закінчивши-ж семінарію, Ол. Руданський пішов з с. Говорів од батьків на самостійний хліб і жив по інших селах. І справді, вже далі його поезії позначено с. Калюсик, потім Шумівці 1870 та инш.

Так само і етнографічну діяльність Ол. Руданський розпочав з семінарської лави, тоб-то поруч із своєю поетичною діяльністю, бо за збірку українських народніх пісень він вже в січні р. 1870 одержав медаля від „Географіч. О-ва“, тимчасом як саму семінарію скінчив допіру в 1869 р. Отже виходить, він цей збірник мусів розпочати ще задовго до 1869—1870 рр.

Тепер цікаво зупинитися на тому, хто-б міг спричинитися до того, що Ол. Руданський ще за юнацьких років почав збирати пам'ятки народньої творчости та складати власні вірші.

Можна припустити, що на нього мав вплив його старший стричний брат С. Руданський, що його поетично-етнографічна діяльність та особисте життя напевне йому були відомі²⁾.

У самій бурсі, за часів Ол. Руданського, очевидно, вже прокинувся певний інтерес до українського життя, руху. Напр., Ол. Руданський, удаючись до товариша семінарста Степана, скаржитись на гірку долю й запитує, — чи не втопилась вона в морі, а вітер йому на це доносить:

— „Не плач даром, — гіркі сльози	Бо вже москаль...“ й вітер влихне
Не виплачуть долі,	Свого недоскаже.
Бо Дніпрівські буйні лоза	(„Здоров друже, ти єдиний“).
Вже не мають волі,	

¹⁾ У цій книжечці такі вірші: 1. „Покинута дівка“ Говори, стор. 1—3; 2. „Покритка“ Говори, стор. 4—6; 3. „Колись свою рідну неньку я мав“ Калюсик, стор. 7—8; 4. „Но мужачку з опавчою“ (кінець, початок вирвано), Шумівці 1870, стор. 9; 5. „Полівка“ 31/I—1871, стор. 10—32; 6. „Вчера з дівчиной ходивим“ Явтушків, стор. 33—34; 7. „Грає море, сине море“ (Тов. І. Г.), 8/V, стор. 35—36; 8. „Здоров друже, ти єдиний“ (Тов. Степану. Піємо), Калюсик, стор. 37—40; 9. „Здоров батьку, ти й діточки твої милі“ (Колесникову) Вівківці, стор. 41—42; 10. „От товариш оженився“ (Думка по весіллі в Ш... х), С. Ш..., стор. 42—44; 11. „Дивлюсь у вікно, прислухаюсь“ 28/IX, стор. 45; 12. „Даремна любов“ (початок, кінець вирвано), стор. 46; 13. „Прибав, Боже, мені сили“ (кінець, початок вирвано) С. К-ка, стор. 47; 14. „Думка“ 25/VII, стор. 48; 15. „Розставання“ (посв. Іванові С-чу і Галині Я-кої) Студень, Явтушків, стор. 49—52; 16. „Обман Го-го“ (посв. А. Л-чу) 28/V, стор. 53—56

²⁾ Юл. Романчук припускає, що Ол. Руданський листувався з С. Руданським. Твори С. Руданського, т. II, стор. 419. Львів 1913.

Треба зазначити, що поетична й етнографічна діяльність Ол. Руданського припадає саме на час розвитку на Україні практично-культурницького народництва. Це народництво відзначалося соціологічним консерватизмом, що не давало змоги йти далі од таких ідеологів свого часу, як Костомарів, Куліш та инш., а в поезії далі од історично-побутової романтики Шевченка. Народники, через свій консерватизм, не могли ширше глянути на світ, через це вони навіть не змогли збагнути Шевченка в цілому, з його соціальною поезією. Їх консерватизм, а разом з тим і той традиційний культ (ідеалізація) народу, з такими його (народу) святощами, як мова, побут, народня словесність та инш., все це не давало їм змоги піднятися вище, стати носіями не вузько локальних інтересів, а піднятися до інтересів всеукраїнських, вселюдських. Цікаво, що культурно-практичне народництво в цей час у нас позначилося головне в збиранню та обробці етнографічного матеріалу. Ця течія, збирання та обробки етнографічного матеріалу, захопила Ол. Руданського, як і багатьох його сучасників подолян народників, що разом і творили, як то ми були зазначили вище, — тип епохи. За того часу нам відомі такі подільські письменники та етнографи — А. Свидницький, С. Руданський, Шейковський та инш. В „Трудах“ Чубинського, де вміщено матеріали й Ол. Руданського, ми знайдемо ще чимало етнографів з Поділля, як Д. Струцинський, Воронежський, Чарнецький та инш.

Праця над етнографічними матеріалами, очевидно, розбудила в Руданському інтерес до самостійної творчості, і він почав писати свої власні вірші; для багатьох з них він бере епіграфи з народніх пісень.

Як відомо, більшість народників не мала розуміння ваги й значіння економічної сторони життя. Вони вірили, що громадсько-культурна свідомість у робітників, а переважно селян може зростати повільно й мирно. Тому в усій своїй практично-теоретичній діяльності вони головну вагу надавали культурній праці. Через свою малокультурність, соціальну нерозвиненість і політичну безправність тодішнє суспільство було дуже обмежене, а тому воно було пасивним кільцем у громадсько-політичному та культурно-економічному ланцюзі життя. Отож не дивниця, що й у багатьох народників, зокрема поетів та письменників, які являли собою частину цього суспільства, не було тем на громадські мотиви. Часто густо їхні твори зводилися до тем побутових, психологічних та инш., а це теж яскравий показчик відбитку од певної епохи, певного часу¹⁾.

Отже й у Ол. Руданського ми знаходимо переважно твори на теми побутово-родинні (Покритка, Колись свою рідну неньку я мав), кохання, (Вчора з дівчиною ходивим), на теми з життя й інтересів провінціальної інтелігенції (Полінька, Розставання), заздрости та провінціальних сварок (Колесникову, Товаришу Степану), самотности (Грає море, синє море, От товариш оженився) та инш., ширших же проблем він не зачіпав в своїх творах.

¹⁾ Якубський, Соціологічний метод у письменстві. К. 1923. Стор. 5—7.

На Ол. Руданського живовидячки впливали російські поети — Мінаєв, Пушкін¹⁾, а з українських — особливо Шевченко (з Шевченкових творів він наводить, в формі епіграфів, кілька уривків), найбільше його реалістична поезія (Катерина, Наймичка). Зраджена дівчина, покритка, — ось сюжети, що їх оброблює й Ол. Руданський.

В одному з таких віршів, покинута дівчина тужить за своїм милим, нарікає на свою безталанну долю; свій необережний крок вона пояснює стихійною любов'ю:

Довго чесно дівувала;
Серце любови хтіло;
Я не знала... волю дала —
Й вийшло злеє діло.

(„Покинута дівка“).

Поруч, у багатьох своїх віршах („Полінька“, „Розставання“ та инш.) Ол. Руданський бере сюжети з тодішнього життя на Поділлі. У цих віршах він виводить писарчука, урядника, попівен, узагалі дрібно-міщанські верстви, з яких і сам походив.

У творіві „Полінька“ автор змальовує кохання між дівчиною (попівною) та урядовцем (поліцаєм) на тлі нових життєвих проявів, коли патріярхальність старосвітського життя порушували буржуазні впливи, з його жадобою на гроші, кар'єру. Полінька це дівчина, що була настроєна в сентиментально-романтичному дусі доти, поки її зрадив її улюбленець; після-ж зради, вона, як і Галя („Розставання“) не віддається тузі, а якось одразу, раптово отямлюється й цілком спокійно розв'язує справу відповідно до тону й вимог свого часу:

По всім тім (зраді коханого) вона рішила —
Доки в світі буде жила
Кавалерів замовляти
І їм правди не казати.
Замуж вийти йно за того,
Чи дурного, чи старого, —
Тільки щоб був він багатий —
І міг її в злото одягати.

Про велику силу грошей, що вони мають у всьому на світі, автор згадує в досить тужливій формі:

Любив щире — не сміявся, —
Дунав думкой я багато,
Та все взяло чуже злато.

(„Вчера з дівчиной ходивим“).

¹⁾ Порівн.

у Пушкіна:

То какъ звѣрь она завоюетъ,
То заплачетъ какъ дитя,
То по кровлѣ обветшалой
Вдругъ соломокой зашумитъ.

(„Зимній вечеръ“).

у Ол. Руданського:

То звірюкою говорить,
То злим псом залає,
То з минуту встепениться, —
Й вдруг пеклом клопоче.

(„Грає море, сине море“).

або:

Ой ви гроші, гроші — гроші золоті,
Вам легко рівняти та гори круті,
Не тяжко й з ворога зробить дитину,
Но найлекше осліпить молоду дівчину.

(„Полінька“).

Тут, як бачимо, відбивається отая зневага до грошей, а в захованій формі власне заховується зневага до розвитку капіталістичних форм, що вже почали вклинюватися в народне життя, і тим, як гадали були народники, почали псувати патріархальну чистоту родинного життя середніх груп суспільства та широких народніх мас.

У віршах, де автор торкається особистого свого життя, своїх власних переживань, ми помічаємо більше крихоток поетичного чуття. Тут поет, зневірений в людях, нарікає на свою долю, нудьгує, думає про кінець життя. Цей песимізм поетів цілком випливав із тодішніх стосунків. Закутне, провінціяльне оточення, обмежене в своїх інтересах і поступуванню, при величезному значінні, яке стали відгравати гроші, дуже часто в боротьбі між собою виявляло просто зоологічну конкуренцію, розвивало в цьому оточенні страшенну охоту до гулянки в карт, то-що. Всяка нова, свіжа, а тим більше молода, що прагне світла й знання, людина не могла не поставитися до цього багнища з огидою; це багно не могло не викликати у молодій ще людини сумних думок. Од цих віршів віє безпорадністю, тим „цвинтарним духом“, що такий властивий був багатьом з тодішніх інтелігентів.

Серед брихнів, кривди — так щось тяжко жити,
Як против хвилі на синім морі плисти,

а далі автор безнадійно повертає свої очі на цвинтар і каже —

Всім спокій в мугилі, всьо в праві зрівнялось...
Чи довго-то, браття, мені жить зісталось.

(„Думка“).

З версифікаційного боку вірші Ол. Руданського дуже слабенькі. Часом читаючи деякі його твори, думавш, що перед тобою середньовічні вірші київського спудея:

Скучно що-то стало по світу шататись,
Та даремне толку в людях добиватись.

(„Думка“).

Але вірші Руданського рясні народніми зворотами, цілими уривками, що він бере з великого етнографічного матеріялу, який він сам попри-збирував:

Не pomoже сонце квітці,
Як мороз праб'є;
Не весело пташці в клітці,
Хоч пить і їсти с.

(„Думка по весіллі в Ш . . х“),

або:

Де мій милий-чорнобривий,
 Де ти забарився.
 Де так довго уродливий,
 Де так запинився.

(„Покинута дівка“).

Є в його віршах чимало порозкиданих гарних порівнянь:

Чи пристало будякові
 З ростою рівнятись.
 Чи до пари журавлеві
 З синичкой кохатись.
 Не вгадаю... но на людях
 Цего є доволі;

ліричних відступів:

Ні вітер не віс,
 Ні лист не шумить
 А серденько мліє —
 І душа болять;

або:

Жалко квітки, що на осінь
 Листочки пускає,
 Її вітер буйний крушить
 Й холод докучас.

(„Полівка“).

Взагалі, в своїх віршах Ол. Руданський виступає, як натураліст (звичайно дуже слабенький), що передає нам фотографічно жанрові картини, переважно з кіл подільських міщан, і змалювання цих (жанрових) картин іноді переходять у нього в шарж, карикатуру. Напр., у віршові „Розставання“, при опису картини зворушливого прощання закоханих, Іван, що їде на службу до міста, на запит Галини —

Барвінку Ваню! Хто мило поцілує,
 І щире „люблю“ так скаже не жартує,

дає їй відповідь у такій формі:

Крихто Галино. В правленні чорнило
 Мня вірне полюбить й поцілує мило;
 Біла бумага зо мною поплаче;
 Чорнильна душа ввечері поскаче...

Оригінальності годі шукати в цьому збірникові. Всі вірші — чи то самостійні, чи наслідувані, занадто вимучені, так і відчувається, що ось-ось і думки й слів забракне у автора. Але все-ж ці вірші не втрачають свого інтересу з боку історичного; в них відчувається певний живчик тодішнього життя, тодішнього літературного інтересу, смаку, що був властивий, як зазначено вище, українській міщансько-урядовій інтелігенції Поділля народницького толку з 60—70 рр. минулого століття.

Володимир Герасименко.

До біографії Олександра Кониського.

Хто з українських письменників та громадських діячів не зазнав обіймів царського уряду: заслання, ув'язнення? Не сховався од далекосяглого ока поліції й Олександр Якович Кониський, що його ім'я потрапило до „секретів“ міністра внутрішніх справ та новоросійського генерал-губернатора у вигляді „Дѣла объ учрежденіи надзора полиціи за кол. рег. Конисскимъ“ за 1866 рік.

Здобувши освіту в дворянській школі, усунений 13-ти років з гімназії за те, що писав вірші українською мовою, Кониський попадає на службу до Прилуки, а далі до Полтави, де дістає посаду в канцелярії полтавського губерніяльного правління. Тут він познайомився з українською громадою, що велико на його вплинула, довершивши його ще молоді прагнення й народолюбство. Полтавська громада в 60 рр. широко розгорнула свою працю й активно переводила її в життя. Степан Ніс у своєму листі до Кониського з 28-го листопада 1861 року пише: „Добра Ваша братія, що трудиться, заробляє спасіння на той світ, а у нас недільні школи, ні се, ні те — тліють, а не горять“ ¹⁾. Леонид Глібів у листі з 11 травня 1861 року до того-таки Кониського про працю полтавської громади каже: „Воскресныя школы въ Нѣжинѣ и въ Черниговѣ идутъ не такъ хорошо какъ у Васъ“ ²⁾. Молодий Кониський завзято й енергійно кидається до роботи. Він швидко став відомий і з ним намагаються зблизитися старші українські письменники та діячі. „Я чув про Вас і дуже бажав спознатися с Вами“ ³⁾ — признається Кониському Глібів.

Діяльність Полтавської громади швидко уряд припинив, а активніших її членів заслано „въ мѣста не столь отдаленныя“ кол. Російської імперії. Строніна, наприклад, що, як гадає акад. Єфремов, стояв на чолі полтавської громади ⁴⁾ (насправжки, Стронін був лиш за одного з найактивніших її членів) ⁵⁾, жандарі обвинувачували в „дѣятельномъ участіи въ образованіи кружковъ для возбужденія народа къ правительству съ цѣлью отдѣленія Малороссіи“. Кониського обвинувачено тільки в „прикосновенности къ дѣлу о лицахъ, обвинявшихся въ распространеніи малорусской пропаганды“ й заарештовано в грудні 1862 р. ⁶⁾. Степан Ніс — у листі до Кониського з 24-го лютого 1863 р. вже каже про чужину й запрошує О. Я. швидше повертатися до рідного краю: „Ось, повертайтесь лиш швидчій у свій край, — писав Ніс — ліпше буде“ ⁷⁾.

¹⁾ М. Возняк, Укр., 1927 р. кн. VI, 120.

²⁾ Ibidem, 116.

³⁾ Ibidem, 115.

⁴⁾ Акад. Єфремов, Виб. тв. О. Кониського, кн. I, IX.

⁵⁾ М. Є. Слабченко, Матеріяли, т. II, ст. 49.

⁶⁾ Акад. Єфремов (ор. с. IX) припускає, що Кониського заарештовано 9 січня 1863 року. Дата шановного академіка, як видно, не збігається з офіційною в справі Кониського.

⁷⁾ М. Возняк, Укр., 1927, кн. VI, 123.

Чужим краєм для Кониського стала Вологодська губерня, де він перебував „подъ строгимъ надзоромъ полиції и наблюденіемъ за перепиской“¹⁾. Згодом О. Я. дозволено перевестися до Воронежа з „учрежденіемъ“ того-ж „надзора и наблюденія“, а 4-го жовтня 1865 року Кониський одержав од воронізького губернатора паспорт на рік з правом виїхати за кордон. Як видно з відношення від 16-го січня 1866 р. м. в. справ, Кониський вирушив до Дрездена, та лишавсь там недовго, бо туга за рідним краєм, що досягла надзвичайно гострої форми, не дала йому спромоги використати цілком строк перебування за кордоном. Лікарі радили йому, не гаючись, повертатися до України²⁾. Міністр справ унутрішніх писав з цього приводу до новоросійського й басарабського генерал-губернатора, що Кониський прохав дозволити йому повернутися не до Воронежа, як було призначено, а до иншого міста з теплішим підсонням. Міністерство погодилося, щоб Кониський виїхав до Лизавету, про що й повідомило начальника Херсонської губерні: „по прибытіи Кониссаго въ Елисаветградъ учредить за нимъ строгій полицейскій надзоръ и наблюденіе за перепиской“. В Лизаветі Кониський перебував, проте, недовго і випрохав дозвіл переїхати до Бобринця. На перебування в цих двох містах припадає не більш як півроку (з 16-го січня 1866 р. по 15 липня 1866 р.). Останнього числа, як показує папір м. в. справ за № 2625, Кониському дозволено було перевестися до Катеринослава й повідомлено генерал-губернатора і начальника Катеринославської губерні, що мав „учредить по прибытіи Кониссаго строгій надзоръ и наблюденіе за перепиской“³⁾. Проживши в Катеринославі мало не рік, Кониський удається до начальника Катеринославської губерні з проханням дозволити йому виїхати на півроку до Криму, а звідтіля за кордон⁴⁾. Губернатор у цій справі звернувся до міністра. Право на виїзд до Криму міністр дав у відношенні м. в. справ до новоросійського й басарабського генерал-губернатора 2 червня 1867 року. „Удовлетвореніе просьбы Кониссаго, — пише міністр справ унутрішніх, — признается возможнымъ съ тѣмъ, чтобы во время пребывания его въ Крыму продолжаемъ былъ за нимъ тамъ полицейскій надзоръ“. Але чи побував Кониський у Криму, про це відомостів не маємо.

Як гадає академик Єфремов, од „надзора“ звільнено Кониського до піру р. 1872⁵⁾.

На жаль, матеріяли одеського окружного архіву про це не мають відомостів.

¹⁾ Акад. Єфремов, зазначає, що Кониського з Вологди переведено до Тотьми, але офіційні матеріяли про це не згадують.

²⁾ Акад. Єфремов, Виб. тв. О Кониського, кн. I, X.

³⁾ Акад. Єфремов (Виб. твор. О. Кониського, кн. I, X) подає иншу дату — кінець 1866 року.

⁴⁾ Акад. Єфремов, каже, що Кониський прожив у Катеринославі 6 років, заробляючи на хліб адвокатською практикою та літ. роботою (ор. с., XI).

⁵⁾ Акад. Єфремов, Виб. твор. О. Кониського, кн. I, XI.

Дѣло объ учрежденіи надзора полиціи за кол. рег. Конисскимъ, для коего мѣстомъ жительства назначенъ г. Елисаветградъ.

Канцелярія Новороссійскаго и Бессарабскаго Ген.-Губернатора.

Секретный столъ № 9 за 1866 годъ св. № 54.

(В Одеському Окружному Архіві).

16 Января 1866 г.

№ 159.

Секретно.

Господину Новороссійскому и Бессарабскому Генераль-Губернатору.

По Высочайшему повелѣнію, послѣдовавшему въ Декабрѣ 1862 г. бывший канцелярскій служитель Полтавскаго Губернскаго Правленія Коллежскій Регистраторъ Александръ Конисскій, по прикосновенности къ дѣлу о лицахъ, обвинявшихся въ распространеніи Малороссійской пропаганды, высланъ былъ на жительство въ Вологодскую губернію, подъ строгій надзоръ полиціи и съ учрежденіемъ наблюденія за его перепиской.

Впослѣдствіи разрѣшено было перевести его на жительство въ городъ Воронежъ и воспользоваться отпускомъ за границу, куда онъ отправился съ паспортомъ, выданнымъ ему Воронежскимъ губернаторомъ 4-го октября 1865 года за № 3017, срокомъ на годъ.

Нынѣ Конисскій, находясь для пользованія отъ болѣзни въ г. Дрезденѣ, обратился ко мнѣ съ просьбой о дозволеніи ему возвратиться вмѣсто Воронежа, въ другой городъ болѣе теплый климатомъ.

Назначивъ для жительства Конисскаго г. Елисаветградъ Херсонской губерніи и разрѣшивъ ему черезъ Министерство Иностранныхъ Дѣлъ отправиться въ означенный городъ для сокращенія пути прямо, не заѣзжая въ городъ Херсонъ, имѣю честь увѣдомить о томъ Ваше Высокопревосходительство, присовокупляя, что мною вмѣстѣ съ симъ сообщено Начальнику Херсонской губерніи сдѣлать надлежащее распоряженіе, чтобы по прибытіи Конисскаго въ Елисаветградъ былъ учрежденъ за нимъ строгій полицейскій надзоръ и наблюденіе за его перепиской.

15-го Юля 1866 г.

№ 2625.

Господину Новороссійскому и Бессарабскому Генераль-Губернатору.

Въ слѣдствіи просьбы высланнаго на жительство въ Елисаветградъ и оттуда въ г. Бобринецъ Коллежскаго Регистратора Конисскаго о переводѣ его въ г. Екатеринославъ, признавъ возможнымъ дозволить ему жительство въ семъ городѣ и сообщивъ о семъ Начальнику Херсонской губерніи для зависящаго распоряженія къ переводу Конисскаго изъ Бобринца въ Екатеринославъ, имѣю честь увѣдомить о томъ Ваше Высокопревосходительство, въ послѣдствіи отношенія моего отъ 16 Января сего года за № 159, присовокупляя, что мною вмѣстѣ съ симъ сообщено На-

чальнику Екатеринославской губерні сдѣлать распоряженіе объ учреженіи за Конисскимъ, по прибытіи его въ Екатеринославъ строгаго полицейскаго надзора и наблюденія за его перепискою.

2 Іюня 1867 г.
№ 1623.

Господину Новороссійскому и Бессарабскому Генераль-Губернатору.

Начальникъ Екатеринославской губерні отнесся ко мнѣ по просьбѣ состоящаго въ г. Екатеринославѣ подъ строгимъ надзоромъ полиціи Коллежскаго Регистратора Александра Конисскаго о дозволеніи ему отправиться на полгода въ Крымъ и за границу для пользованія отъ болѣзни.

Сообщивъ вмѣстѣ съ симъ Екатеринославскому Губернатору, что удовлетвореніе означенной просьбы Конисскаго признается возможнымъ, съ тѣмъ, чтобы во время пребыванія его въ Крыму продолжаемо былъ за нимъ тамъ полицейскій надзоръ и поставивъ объ этомъ въ извѣстность Начальника Таврической Губерніи, имѣю честь о семъ Ваше Превосходительство увѣдомить.

Подав М. Ралив.

Перша друкована поезія Я. Щоголева.

У замітці про „Раніші твори Я. І. Щоголева“, що ввійшла в „Рух“івське видання творів Щоголева, за ред. акад. М. Сумцова, Я. Айзеншток писав: „Друкуватися почав Щоголів ще як був у гімназії, в р. 1841: в „Отечественныхъ Запискахъ“ (1841, іюнь, № 6, стр. 181) з'явилася його поезія (російська) „Канарі“.

До цього твердження треба зробити поправку — ще 17 липня 1840 р. „Литературная Газета“ (№ 57) надрукувала вірш Я. Щоголева „Раздумье“, текст якого і подаємо тут:

Да, провель я незабвенные
Дни въ родимой сторонѣ,
А теперь ужъ вдохновенныя
Не летятъ мечты ко мнѣ.

Какъ, бывало, съ думой тайною
Я любилъ одинъ бродить;
Но зачѣмъ стезей печальною
Суждено мнѣ жизнь влачить?

Пролетѣли дни прекрасные,
Мой удѣлъ — тоска, печаль,
Грусть мрачить минуты ясныя,
Затмѣваетъ жизни даль.

Я брожу, какъ очарованный,
Въ тѣсномъ мірѣ средь страстей,
И несется духъ взволнованный
Дальше, дальше отъ людей.

Съ думой черной и печальною
На людской гляжу я пиръ,
И съ улыбкою прощальною
Я смотрю на Божій міръ.

Есть далеко безмятежная,
Незабвенная страна —
Вотъ туда душа мятежная,
Вотъ туда летитъ она.

Все прекрасно и божественно
Въ сторонѣ небесной той...
О, съ улыбкою торжественной
Я бъ оставилъ міръ земной!

Я бъ покинулъ жизнь мятежную,
Полетѣлъ бы въ край небесъ,
И помчался бъ въ даль безбрежную
Въ край таинственный чудесъ.

Цей вірш молодого поета, переспівуючи мотиви характерні для багатьох російських сентименталістів та романтиків (їм віддав певну данину й Шевченко в „Тризні“), цікавий ритмічно. Хореї з дактилічними римами ввів в російську поезію Жуковський (див. І. Н. Розановъ, Русская лирика. М. 1914, ст. 194—199), слідом за ним пішли й інші поети. Для зіставлення з віршем Щоголева наведемо початок „п'єсни“ Жуковського (1820 р.).

Отымаеъ наши радости
 Безъ замѣны хладный свѣтъ;
 Вдохновенье пылкой младости
 Гаснетъ съ чувствомъ жертвой лѣтъ.

Павло Филипович.

До історії повстання Петра Іваненка (Петрика).

Питання про час і обставини Петрикової смерті немов-би остаточно розв'язано в історичній науці. З легкої руки „Історії Русов“ визнано відому легенду про забивство Петрика від Вечорки, осавули полкового Гадяцького ¹⁾, р. 1696. Вечорка („охочекомонный старшина“) „дѣйствовавъ съ партією своєю на татаръ съ отличнымъ и удивительнымъ мужествомъ и храбростію, и побужденіємъ, видно, поступленныхъ Мазепою талеровъ всегда напускалъ въ средину татаръ и искалъ Петрика, и посему-то схвачень онъ такъ, что другія войска примѣтитъ того не могли, и умерщвленъ татарами тиранскимъ образомъ, что примѣчено на тѣлѣ его, изуродованомъ на многихъ мѣстахъ варварски. Но и Петрикъ тутъ же погибъ отъ удара, видно, Вечоркина. Трупъ его найденъ между татарскими, пробитый на сквозь копьемъ и повѣшенный на крюкъ при мѣстечкѣ Кишенькахъ съ надписью: „Бунтовщикъ и возмутитель народный“ ²⁾. Це оповідання повторив Маркевич у своїй „Історіі Малороссіі“ ³⁾. Костомаров, очевидно, теж був такої думки. „Тогда постигъ конецъ и Петрика — пише він. — ...Нашелся... охотникъ воспользоваться тысячею рублей, обѣщанною гетманомъ за голову возмутителя. То былъ нѣкто Якимъ Вечирка, или Вечирченко... Подъ Кишенькою напалъ онъ на Петрика и прокололъ его копьемъ. Но награды отъ гетмана ему не пришлось получить: вслѣдъ затѣмъ татары схватили Вечирку и умертвили мучительнымъ образомъ, какъ показывали раны на трупѣ его, найденномъ Кишенцами вмѣстѣ съ трупомъ Петрика. Кишенцы повѣсили послѣдній на крюкъ,

¹⁾ Вечорка Федір Юхимович, Гадяцький полковий хоружий і осавул (В. Модзалевскій, Малороссійскій Родословникъ, I—Київ, 1908, — ст. 190). „Історія Русов“ (ст. 192), Костомаров (Монографія, VI, 457) і проф. Д. І. Яворницькій (Історія запорожскихъ козаковъ, III, 229) помилково називають його Якимом.

²⁾ Історія Русовъ, 192. Див. *ibid.*, 191. Отож, очевидно, й автор І. Р. тільки припускав, що Петрика забив Вечорка. Розбивка скрізь наша.

³⁾ Н. Маркевичъ, Історія Малороссіі, т. II (Москва, 1842), ст. 340—341.

а Вечирку похоронили съ честью“¹⁾. Проф. Д. І. Яворницький пише: „для самого Петрика этотъ походъ былъ роковымъ: онъ былъ убитъ подъ городомъ Кишенкой козакомъ Якимомъ Вечирченкомъ и не вызвалъ ни въ комъ ни жалости, ни слезъ“²⁾. Відтоді це питання й не порушували в науці. Дальші дослідники вважали цю версію за непохитну³⁾.

Ні Костомаров, ні Д. І. Яворницький не зазначають тут точніше своїх джерел. На відповіднім місці в Костомарова маємо поклик на Бантиш-Каменського й почасти на пісню про Вечорченка⁴⁾. Д. І. Яворницький не подає поклику. Проте немає жадного сумніву, що за джерело їм була тут „Історія Русов“. На це натякає Костомаров, що в своїй праці про „Историческое значение южно-русского народного пѣсенного творчества“ пише: „объ этомъ рассказываетъ Исторія Русовъ Конисскаго... Это одно изъ тѣхъ мѣстъ, гдѣ недостоверная эта исторія сообщаетъ извѣстие не вымышленное авторомъ, а заимствованное изъ народной памяти, по крайней мѣрѣ относительно судьбы самого Вечирки“⁵⁾. Бантиш-Каменський, що у першому виданні своєї „Історії“ не міг скористуватися з „Історії Русов“, розповідає про смерть Вечорки, жадним словом не згадуючи за вбивство Петрика⁶⁾.

Пісня про Петриковського й Вечорку не дає певних підстав звязувати смерть Вечорки з забивством Петрика. Костомаров у названій праці своїй констатує, що „пѣсня не говорить объ убіеніи Петрика или Петриковского, а только о взятіи самого Вечирченка“⁷⁾. Справді, не кажучи вже про те, що не доведено тотожність Петриковського й Петрика, згадка за нього дуже невиразна:

„А позадь його да панъ Петриковскій да тугій лукъ натягає“⁸⁾.

Акад. Д. І. Багалій гадав, що тут у запису пісні бракує оповідання про забивство Петрика від Вечорки⁹⁾. Та це не доведено. Взагалі, треба згадати, що „пѣсня о Вечирченкѣ не изъ распространенныхъ повсемѣстно“¹⁰⁾.

¹⁾ Костомаровъ, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. VI (Спб., 1905), ст. 457.

²⁾ Д. И. Яворницький, Исторія запорожскихъ козаковъ, т. III (Спб., 1897), ст. 228—229.

³⁾ Уманецъ (Гетманъ Мазепа — Спб., 1897, — ст. 113); акад. Д. І. Багалій (Русскій Біографическій Словарь, томъ „Павель-Петръ“, ст. 640); акад. М. С. Грушевський, Иллюстрированная исторія Украины (Спб., 1913), ст. 371.

⁴⁾ Костомаров, VI, 457, пр. 3.

⁵⁾ Костомаров, Монографіи, кн. VIII (Спб., 1906), ст. 922. Див. Костомаров, Исторія козачества въ памятникахъ южно-русского народного пѣсенного творчества (Русская Мысль, 1880, кн. VIII, відд. „Русская жизнь“, ст. 19—20).

⁶⁾ Бантишъ-Каменскій, Исторія Малой Россіи, III (Москва, 1822), 28—29.

⁷⁾ Костомаров, VIII, 922. В універсалі гетьмана Скоропадського синові Вечорки — Семенові Федоровичу від 29. I. 1719 сказано тільки, що Федір Вечорка „подъ часъ нашествія непріятельского подъ Голтвою, тиранскою пострадалъ смертію“ (Модзалевський, ор. сіт., I, 190—191).

⁸⁾ Костомаров, VIII, 922, пр. 1.

⁹⁾ Русск. Біогр. Словарь, томъ „Павель-Петръ“, ст. 640.

¹⁰⁾ Костомаров, VIII, 922.

Обидва відомі записи її зроблено на Чернігівщині (записи О. Марковича й Куліша) ¹⁾. Цікаве питання про взаємини пісні й оповідання „Історії Русов“ ²⁾ виходить по-за межі нашої праці. Але-ж пригадаймо, що П. С. Єфименко, який видав був один з варіантів (Кулішівський), мав сумніви що-до народнього походження тієї пісні ³⁾

У своїй розвідці про „Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом р. 1692“ ми писали: „дата і обставини смерти Петрика досить непевні... Не заперечуючи того, що 1696 рік міг бути справді останнім у житті Петрика, констатуємо, що Петрик якось непомітно зникає з історичного кону, і в кожному разі ця подія, навіть за пісню, мабуть не звязана з забивством Вечорки“ ⁴⁾. Отож треба вдатися до джерел.

Старі літописці (Самовидець, Величко) нічого не згадують ані за участь Петрикову у татарському нападі р. 1696, ані за його смерть, — хоча й розповідають про той напад ⁵⁾. Тимчасом Самовидець повинен був добре знати за це, бо участь у поході проти татар брав син Романа Ракушки Іван Романовський ⁶⁾. Величко нічого не кажучи за Петрика, оповідає, що „Вечорченка... поймано и для ворожбитства своего поганского зъ живого сердце винято и на огонь кладено“ ⁷⁾. Знов-таки й Величко мусів бути добре обізнаний на тих справах, бо-ж близький був до тих кіл, що особливо справою Петрика цікавилися. Характерно, що Величко з цим звязує відступ татарський. „Якая ихъ поганская ворожка, и жъ не добре имъ поганцомъ вѣщовала, теди збоявшись далѣй внутрь Украины вторгати... раздѣлившись на двое... и овшемъ сами силою Божією престрашени, ломя голову, назадъ зъ Украины утѣкали“ ⁸⁾.

Основне значіння безперечно належить офіційному листуванню того часу. Мавмо досить докладні відомості за той похід ⁹⁾. Петрик безперечно брав участь у поході. Татарські бранці казали, що „з Бѣлогородцкоу

¹⁾ Ibid.; Киевская Старина, 1886, V, 173—175.

²⁾ Це питання зняв був акад. Д. І. Багалій (Русск. Біогр. Словарь, томъ „Павель-Петръ“, ст. 640).

³⁾ Киевская Старина, 1886, V, 175. Акад. Д. І. Багалій гадає, що цей сумнів є безпідставний (op. cit., ст. 640).

⁴⁾ Юбілейний Збірник Укр. Акад. Наук на пошану акад. Д. І. Багалія (У Києві, 1927), стор. 732, прим. 3.

⁵⁾ Літопис Самовидця (Київ, 1878), ст. 186—187; Літопис Величка, III (Київ, 1855), ст. 368—369. Див. Літопис Граб'янки (Київ, 1854), ст. 244—245.

⁶⁾ Самовидець, 187. Див. нашу статтю про автора Літопису Самовидця (Записки Історично-Філологічного Відділу У.А.Н., кн. VII—VIII, ст. 195).

⁷⁾ Величко, III, 368. Див. ще „Краткое описание Малороссіи“ (Літопис Самовидця, вид. 1878 р., ст. 293); Літопис Лизогубівський (Сборникъ літописей, относящихся къ истории Южной и Западной Руси — Київ, 1888, — ст. 39); то-що.

⁸⁾ Величко, III, 368—369. Цілком можливо, що деякі подробиці про смерть Вечорки, наведені в Величка, є легендарні й мали на меті в'ясувати причину несподіваного повернення орд татарських. Що правда, Величко подає тут і реальнішу причину, а саме про те, що близько Лохвиці були великі сили українські.

⁹⁾ Костомаров, VI, 455—457.

ордою (вона йшла з-за Дніпра) пришел для прелести і Петрушка, а с нимъ восьмь члвкъ, і в томъ числѣ половина волоховъ; а в тотъ де походъ назвался онъ Петрушка самъ, для того, что де увидя ево Петрушку казаки скоряе на прелестъ ево склонятца“¹⁾. Похід було організовано на широку міру. „В тотъ походъ хотѣл было і ханъ итить, толко ево от того походу удержали какъ для старости ево, такъ і для трудности от походу немецкого, бѣи і мурзы“²⁾. Орди „вторгнули первѣе въ побережніе города полку Полтавского, где Китайгородъ весь спалили, тилко люде зъ душами въ замочку тамошномъ спаслися, тое-жъ Кипшенць и Келебердѣ досталось“. Далі татарська сила „втиснулася“ в полк Миргородський³⁾. Маємо Петриків універсал „старшинамъ, і черни, і посполитымъ людемъ города Потока і Омелника“, виданий підчас цього походу⁴⁾. Мабуть, заклик Петрика лишився без відповіді. У Миргородському полку татари „побережніе городки и села... знесли огнемъ и мечемъ; людеи где нагабали въ пень рубали, не беручи живцемъ, и такъ чрезъ недель 3 стоячи, либо въ людехъ малую, однакъ въ селеніяхъ и пожиткахъ ихъ великую, здѣлали руину“. Українське військо (полки Миргородський, Гадяцький, Полтавський) не могло витримати татарського натиску й відступило за Псьол⁵⁾. Серед татарського командування була думка йти походом до Батурина⁶⁾. Під Голтвою татари перемогли й посунули до Гадяча. Але відомості про те, що всеньке українське військо на чолі з Гетьманом згуртувалося десь поблизу Лохвиці, стримали дальший наступ орди⁷⁾. Похід закінчився розбратом серед татарського війська⁸⁾. Орда поділилася й пішла назад. Білгородська орда „зъ полку Миргородского за Днѣпръ уступила восвоеси и въ немъ надтопилась“; йшла вона від Голтви на Кременчук. Певне, з нею був Петрик. Кримська орда „чрезъ полкъ Полтавскій на село Петровку за Ворскло преправилась, и людеи, уже не рубаючи живцемъ, брала, где кого заскочила“; йшла тая орда від Голтви на Будища⁹⁾. „Зъ горъ и пагорковъ Ворсклянихъ розбивалися и въ рецѣ Ворсклѣ на рознихъ мѣсцахъ, за поламаниємъ леду, тѣпилися“. Спроба здобути Нехворощу була невдала, і татари, „фолварки и монастырь тамошній новопостроенній Святаго Спаса спаливши, повернули до Криму“¹⁰⁾.

¹⁾ Дрєвлєхранилище РСФРР, Архив Міністерства Юстиції, „Дѣла Малоросійскаго Приказа“, кн. 75, арк. 1174. Див. *ibid.*, арк. 1135, 1142, 1188 зв.

²⁾ *Ibid.*, арк. 1173. „Калга салтанъ со всѣми ордами Крымскими, Бѣлогородцкими, Черкѣскими, Калмыцкими і Нагайскими“ (*ibid.*, арк. 1139).

³⁾ Вел и ч к о, III, 368.

⁴⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Приказа“, кн. 75, арк. 1139, 1144—45.

⁵⁾ Вел и ч к о, III, 368.

⁶⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малорос. Приказа“, кн. 75, арк. 1135, 1173.

⁷⁾ Вел и ч к о, III, 368—369. Є відомості, що татар налякала передчасна відлига (Костомаров, VI, 456).

⁸⁾ Див. Костомаров, VI, 456—457.

⁹⁾ Вел и ч к о, III, 369; Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Приказа“, кн. 75, арк. 1196 зв.

¹⁰⁾ Вел и ч к о, III, 369.

Полковники Миргородський, Гадацький та Полтавський сповіщали Гетьмана з Голтви 25 січня р. 1696 про відступ орд; вони писали, що „одного толко Вечорки ясаула полкового Гадацького не нашли тѣла“¹⁾. Отож Вечорка зник під Голтвою. Тим самим падає твердження „Історії Русов“, ніби-то його забито під Кишенкою, куди, до речі, орда — ні Білгородська, ні Кримська — мабуть не вертала. Жадної згадки про Петрикову смерть в донесіннях полковників і Гетьмана немає. Звичайно, таку важливу подію Гетьман не обминув-би в своїх повідомленнях до Москви. Отож вбивство Петрика, підчас походу 1696 року, байдуже — від Вечорки, або від когось иншого, — не доведено. Та й не можна довести.

Р. 1700, у лютому, посланцям московським до Січі — Д. Жедринському та С. Фролову наказано було на Запоріжжі „провѣдывать накрѣпко: впрядь отъ нихъ Запорожцовъ чаятъ ли вѣрности и к великому государю службы, и нѣтъ ли у нихъ с кѣмъ ссылокъ или откуда какихъ к нимъ присылокъ, и буде есть, о чемъ и с кѣмъ тѣ ссылки, также буде есть и изъ иныхъ сторонъ к нимъ присылки, отъ кого имянно и для чего тѣ присылки, и напередъ сего такія присылки к нимъ были ль, и гдѣ нынѣ ханъ крымской и крымскія и бѣлгородцкія орды, также воръ и измѣнникъ Петрушка, и много ль съ нимъ товарищей такихъ же воровъ, и в какомъ у нихъ почитаніи тотъ воръ Петрушка, и вѣрятъ ли ему татаровя, и нѣтъ ли у него вора с ними Запорожцы какихъ ссылокъ, и буде есть, для чего ссылается²⁾, и не чаятъ ли крымскихъ и бѣлгородцкихъ ордъ по веснѣ рано подъ великоросійскіе и малоросійскіе города войною и много ль товариства ихъ нынѣ в Таванскомъ городѣ?“ На превеликий жаль, невідомо, чи пощастило Жедринському й Фролову дізнатися про Петрика. У звідомленні посланців про це немає ні слова³⁾. Будь-що-будь, з цього документу, якого ще р. 1903 опублікував був проф. Д. І. Яворницький⁴⁾, видно, що р. 1700 у Москві знали (чи гадали), що Петрик був живий. Цілком зрозуміло, що „смерть“ його р. 1696 не могла викликати „ни жалости, ни слезъ“.

Останні літа Петрикові темні для нас. Певне, там, на чужині для колишнього Гетьмана час минав повільно й важко. А все-ж його особа ще довго завдавала клопоту ворогам. Не знати, коли, де й за яких обставин увалося життя цієї видатної людини.

Проф. Олександр Оглоблін.

¹⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Приказа“, кн. 75, арк. 1152 зв.

²⁾ В рукопису після цих слів закреслено: „и запорожцы не хотят ли с Крымом смирятца, и на чем и для чего хотят смирятца и надолго ль“ Дрєвлєхран. РСФРР, (Арх. Мін. Закорд. Справ, „Дѣла Малорос.“, 1700 р., № 27).

³⁾ Яворницький, Источники, I, 863. Див. *ibid.*, 857—875. Арх. Мін. Зак. Справ, „дѣла Малорос.“, 1700 р., № 27.

⁴⁾ Див. ще покажчик до „Источниковъ“, т. II, sub voce.

До історії української політичної думки на початку XVIII в.

Велика Північна війна з самісінького початку надзвичайно гостро поставила питання про Україну. Скерована проти Швеції спілка Московщини й Речі Посполитої немовби відновлювала давню ситуацію політичну за часів Хмельниччини (Виленська угода р. 1656)¹). Платити за тую спілку Москва мала коштом України. Інфлянти, що їх після перемоги над Швецією мала здобути Річ Посполита, були в очах польського суспільства набутком меншої ваги, аніж багаті простори українські, млеком і медом текучі²). Польський уряд тоді знімає питання про реституцію державних прав Речі Посполитої на Наддніпрянщині³). Цим далекосяглим планам польським, що правда, не пошастило; проте відтоді унеможливлено було прилучення Правобережної Наддніпрянщини до Гетьманщини й взагалі забезпечено було на довгий час польське панування над Правобережжям. У дальшому ході Північної війни, коли перемога була цілком на боці Швеції, виникають нові труднощі для анти-шведської коаліції та нові загрози для України. Р. 1702 воєнні дії перенесено було на територію Речі Посполитої. Тоді в польсько-литовських політичних колах поширюється думка про спілку з Швецією проти Москви. Одне з основних завдань тієї спілки — було повернути Україну до Речі Посполитої⁴). Те, чого не могла дати Польщі Москва, тепер могла дати Швеція. Але треба було порозумітися з політичними колами українськими: останнє слово бо їм належало.

Участь українського війська у боротьбі урядової партії (Огинського) й партії шведської (Сапєги) на Литві⁵) утворювала сприятливі умови для зносин української старшини з литовськими (і польськими) панами. Як репрезентант українських політичних кіл, виступає стародубівський полковник Михайло Миклашевський⁶), що його ім'я було дуже популярне в Литві після капітуляції фортеці Бихова у жовтні року 1702⁷).

¹) Костомаровъ, Историческія монографіи и изслѣдованія, кн. IV (Спб., 1904), ст. 611—614. Див. Kubala, Wojna Brandenburska (Szkiecy historyczne, V).

²) „Намъ полякомъ ходить о одну Ригу по Пернаву, а Царю... на ихъ килкодесять вортаецъ шведцкихъ; может же лі поровнятися Ріга одна до такъ обширныхъ мѣсть шведцкихъ“ — казав М. Коцел О. Покорському р. 1703 (див. Додаток, § 16).

³) Костомаровъ, Монографіи, кн. VI (Спб., 1905), ст. 520—521; Соловьевъ, Исторія Россіи съ древнѣйшихъ временъ, кн. III (Спб., вид. „Общественная Польза“), ст. 1253; Чтенія въ имп. Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ, 1859, I, 30—35.

⁴) Костомаровъ, VI, 522—523. У листопаді р. 1703 чернігівський полковник Лизогуб сповіщав Гетьмана про те, що „Литва мыслитъ с Шведем и выбираетъ из сыновъ Сапѣшских на Королевство Полское“. З Білоруси й Литви сповіщали, що Швеція обіцяла Польщі повернути Київ та Смоленськ (Древлехранилище РСФРР, Архів Міністерства Юстиції, „Дѣла Малороссійскаго Приказа“, кн. 94). Див. Чтенія, 1859, I, 44—47.

⁵) Костомаровъ, VI, 522 і далі.

⁶) Миклашевський Михайло Андрійович, товариш військовий (1671), дворянин Гетьмана Многогрішного (1672), Глухівський городовий отаман (1675), Ніженський полковий осавул (1679—1682), генеральний хоружий (1682), генеральний осавул (1683—1686, 1689), полковник Стародубівський (1689—1704, 1705—1706), стольник (1689); р. 1706 забитий був

Гетьман Мазепа був поінформований про якісь зносини Миклашевського з Литвою. Певні особи (приміром, Білоруський єпископ Серапіон Полховський, староста Гомельський Хома Красінський) застерегали Гетьмана, щоб він „того не почитал за лехко, что частые посылки полковника Стародубовского в Литву а із Литвы до Стародуба отправуются“¹). Не бракувало й інших даних для підозри на Миклашевського. Бо й сам він у розмовах з Гетьманом казав, що „теперь... имѣем часъ“ здобути собі „лутчую волность“²). Гетьман був невдоволений з того, що „за Быховскую войну никого иного ксѣнже гетман не ударовал, яко тѣхъ полковниковъ, которые ровно з... Миклашевскимъ под Быховом pracowали, и ему... Миклашевскому одному толко Кнѣжество Литовское приписует желательность и пріязненное о Быхове стараніе“. Мазепу нервувало й те, що Миклашевського „в Литвѣ пішут ясневелможнымъ“³).

Особливо цікавили Гетьмана стосунки Миклашевського з Михайлом Казиміром Коцелом, на той час каштеляном Троцьким⁴), одним з найвидатніших представників литовського панства: адже-ж Мазепа казав, що він серед литовських панів „может ся звати... принципалом“⁵). Коцел брав велику участь у справі переговорів польсько-литовських владущих кіл з впливовими угрупованнями української старшини. Він мав зносини з Миклашевським⁶) і намагався нав'язати безпосередні стосунки з Гетьманом. Коли Андрій Юрчевський, поковний Гетьмана, перебуваючи на Литві бачив Коцела, той казав йому, що бажає Гетьманові Мазепі „вол-

під Несвіжем. Один з видатних представників лівобережної старшини Мазепинської доби й великий землевласник Північної Гетьманщини (В. Модзалевскій, Малоросійській Родословникъ, т. III—Київ, 1912,—ст. 475—479; Киевская Старина, 1882, VIII, ст. 243—247; А. Лазаревскій, Описание Старой Малороссіи, т. I. Полкъ Стародубскій—Київ, 1889,—ст. 27—33; Оглоблін, Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине—Київ, 1925),—ст. 32—35).⁷) Костомаров, VI, 523. Див. Додаток, § 11.

¹) Архів Міністерства Юстиціі, „Дѣла Малоросійскаго Приказа“, кн. 94. Серапіон (Серафіон) Полховський — архіандрит Слуцький, єпископ Могилевський і Мстиславський (1697—1704) (Строевъ, Списки ієрарховъ и настоятелей монастырей Россійскія Церкви,—Спб., 1877,—ст. 494, 543. Хома (Томаш) Красінський (h. Ślepownon), стольник Цеханівський, староста Гомельський і Пропойський (A. Boniecki, Herbarz Polski, t. XII, Warszawa, 1908, str. 213).

²) Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малорос. Приказа“, кн. 94.

³) Ibid. Розбівка скрізь наша. „Ксѣнже гетман“ — князь Михайло Сервацій Вишневецький, гетьман польний Литовський (1702), гетьман великий Литовський (1703) (Wolff, 157).

⁴) Kocieli Michał Kaźmierz (h. Pelikan), підкоморій Опшмянський (1683), каштелян Витебський (1685), каштелян Троцький (1700), воевода Троцький (1703); р. 1707 усунутий з того уряду, як ворожий королеві Станиславу; підскарбій великий Литовський (1710). Якийсь час був за писаря Литовського; маршалок Трибуналу Литовського (1698, 1702). Р. 1698 був за полковника генерального війська ВКЛ. Активний прихильник Огинського й ворог Сапєжиної партії. Помер р. 1722 (K. Niesiecki, Herbarz Polski, t. V — вид. 1840 р.—str. 145; A. Boniecki, Herbarz Polski, t. X — Warszawa, 1907 — str. 298; див. ibid., str. 296—300; J. Wolff, Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego — Kraków 1885,—str. 61, 62, 68, 140, 189).

⁵) Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малорос. Приказа“, кн. 94.

⁶) „Сносилвся не один разъ чрезъ людей“ (див. Додаток, § 1).

ности лутчей“. Згодом Коцел надсилав (через Миклашевського) Гетьманові листа, „будто благодарствую за Быховъ“. Того листа Миклашевський переслав Гетьманові до Батурина, але посланця Коцела — Кропивницького під різними претекстами затримав у Стародубі, а потім одпустив його до Литви¹⁾. Тоді Мазепа викликав до Батурина Опанаса Покорського, Стародубівського полкового писаря²⁾, й послав його до Коцела з зфальшованим листом Миклашевського³⁾, де той писав, щоб Коцел „во всемъ повѣрил в конейденталныхъ замыслахъ нашихъ“ Покорському. Покорський знайшов Коцела у маєтності його Молодечній й сповістив, що приїхав „в томъ дѣле, в которомъ присыланъ былъ полякъ Кропивницкій, когда нынѣ пѣвныхъ себѣ присовокупилъ господинъ Миклашевскій конейдентовъ, же дали они конейденты послать до (Коцела)... для лутчего своего утверженія желая явственнаго постановленія інеормацій“. Коцел і розповів Покорському за свої зносини з Миклашевським⁴⁾.

Основна тема Коцелових переговорів з Миклашевським — це об'єднання України з Коронаю й Великим Князівством, „дабы Украина в таковой же волности цвѣла“, як і ті держави. Головне завдання для цього було визволити Україну з-під московської корми. Було розроблено цілого плану. Акція мала розпочатися, коли „покой с шведомъ король его милость и Рѣчь Посполитая примет примиреніе, либо чрезъ трактаты, или и инымъ каковымъ нибудь способомъ“. Тоді польсько-литовське військо було-б наблизилося до українського кордону, а українські керуючі кола вдалися-б до Москви, „прося, дабы царь... позволил на казацкую волность, подобную полской“. Звичайно, великої надії на добровільну згоду Москви не могло бути. Отож, коли-б вона відмовилася, Україна мала вчинити збройний опір („станете прі всякой готовности протіву царя войною“), а Польща — розпочати війну з Московщиною. В таких умовах, гадали, цар „хотя и нехотя мусить... поляком уступить Украину“. Україна тоді ввійшла-б до федеративної спілки з Польщею й Литвою. „Волность Украинская будет таковая, какова Рѣчь Посполитая Коронная і Литовская, и таковая ж будет Рѣчь Посполитая третья Украинская“. Число українських сенаторів мало дорівнювати польським і литовським. Козакам було-б забезпечено шляхетські права. Духівництво й міщанство залишалися-б „прі своихъ волностяхъ“; „гдѣ приналежит воеводствамъ, повѣтомъ быть і староствамъ, тѣ города воеводствами і повѣтами и староствами

¹⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малорос. Приказа“, кн. 94. Лист Коцела до Гетьмана писаний був „во днѣхъ ѣли сырной пред великимъ постом“ (ibid.).

²⁾ Покорський Опанас Федорович народивсь близько 1668 року; службу розпочав десь коло 1690 р. в Генеральній Військовій Канцелярії; Стародубівський полковий писар (1698—1707); „канцеляриста значный войсковой“ (1709); знатний військовий товариш (1709—1714); бунчуковий товариш (1730, 1745). Мабуть у звязку з справою Полуботка в 1725—1728 рр. перебував на засланні в Москві та в Архангельському (Модзлевський, Родословникъ, IV — Київ, 1914, — ст. 102—103).

³⁾ „Листъ будто от полковника Стародубовского писанный указомъ regimentарскимъ, в сенсѣ и печатію полковничею вымышленный“ (див. Додаток).

⁴⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Пр.“, кн. 94.

от короля его милости уволены привиліями з сейму будуть“. Про ці плани знали, окрім Коцела, лиш король Август, князь Вишневецький, гетьман великий Литовський, і двоє панів з Корони. У розмові з Покорським Коцел застерегав, що справа дуже конспіративна: „с тѣми всіми рѣчами тайно хранитися надобно пота, пока с шведомъ состоїтся миръ“. Та Миклашевський повинен був притягти до справи певних і впливових осіб з української старшини, „проізыскывая (?) тому всегда знатныя причины, для которыхъ далѣй под ѣремъ... Украинѣ прожити невозможно“. Коцел особливо цікавивсь, „не вѣдает ли о тайнѣ сей его милость Господи́нь Мазепа Гетманъ Запорожский“. Коли Покорський дав негативну відповідь, Коцел прохав переказати Миклашевському, щоб той довідався, як ставиться Гетьман до „того совѣту“¹⁾.

Справа набирала ширшого значіння. Мимоволі згадував Мазепа „о братѣ князя Четвертинского ксендзе, которой многое время живет при немъ брате и частые послышки посылает в Польшу, а ему гетману ни о чем не доносит“. Князь Святополк-Четвертинські, надто-ж князь Юрій, віддавна були сіллю в оці Гетьманові. Отож він повідомляв Москву про те, що вони „едва не одной ли факции с нимъ же Миклашевскимъ“²⁾. Для цієї підозри були певні підстави. Четвертинські, посвячені з родиною колишнього Гетьмана Самойловича, були завязані вороги Мазепині³⁾. Тісними зв'язками вони були сполучені з Миклашевським. Бо-ж Миклашевський був зв'язаний з Глуховом і глухівською старшиною і мав великі мастності на Глухівщині, обіч кн. Ю. Четвертинського⁴⁾. До того ще Миклашевський одружений був (удруге) з жінкою Якова Івановича Самойловича, гетьманича, полковника Стародубівського (зятя кн. Четвертинського), — смоленською шляхтянкою Ганною Володимирівною Швейківською; старший син його Андрій Михайлович пізніше одружений був (уперше) з донькою кн. Ю. Четвертинського — Мариною⁵⁾.

У квітні р. 1703 Гетьман повідомив московський уряд про поведінку Миклашевського. „Миклашевской, по взятіи города Быхова, зѣло нынѣ возгордился, понеже вся Литва имѣют его, яко за Моисея; и часто из Литвы приѣзжаютъ к нему разныхъ чинов люди невѣдомо для чего“. До цього Гетьман згадав і за інші гріхи Миклашевського. „Также чинить

¹⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малоросс. Приказа“, кн. 94. Див. Додаток.

²⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Прик.“, кн. 94. Неясно, кого з братів кн. Юрія тут має на оці Гетьман. Кн. Долгоруков (Россійская Родословная Книга, ч. I — СПб., 1854, — ст. 123) згадує за двох (окрім Юрія) синів кн. Андрія Захаровича — Маркіяна та Януша. Думка про те, що тут Мазепа говорить за Сильвестра кн. Святополк-Четвертинського, ігумена на той час Старо-Четвертинського монастиря на Волині (Письма и бумаги имп. Петра Великого, II, 575), мабуть помилкова.

³⁾ Про це дав. Костомаров, VI, 396, 415—416, і нашу розвідку про договір 1692 року (Юбейний Збірник Української Академії Наук на пошану академіка Д. І. Вагалья — Київ, 1927. т. I, ст. 727).

⁴⁾ Модзалевський, Родословникъ, III, 476—479; Лазаревський, Описаніе Старой Малороссіи, т. II. Полкъ Нѣжинскій (Київ, 1893), ст. 441—442.

⁵⁾ Модзалевський, III, 479, 480; *ibid.*, IV, 479.

онъ полковникъ стародубскимъ жителем великую тягость и разореніе обще с тамошним войтомъ; понеже ему онъ войтъ в сватовствѣ, і никто в том противитися имъ не смѣтъ“¹⁾). Та найголовніше мабуть дошкуляли зносини з Литвою. „Того ради зѣло он гетманъ и кавалер опасен, чтоб ево полковника Литва в чемъ не прельстила, понеж онъ человекъ простой и неписменной“. Щоб запобігти цьому, „намѣренъ онъ гетманъ и кавалеръ ево Миклашевского оттуду взять к себѣ в Батуринъ и учинить вторымъ генеральным судьей“, про що й прохав „великого государя повелительного указа“²⁾). Посилаючи до Москви у червні р. 1703 глухівського сотника Олексу Туранського, Гетьман запитував, „не пристойно ли бы было его (= Миклашевського) по войсковым правам наказать за его преступленія, подержать в Батуринѣ в вязеньѣ, от полковничья уряду отставить, из Стародуба перевести в Глуховъ на старое господарство, чтоб жил, нежели посылать к Москвѣ“. Тут Мазепа мав на увазі не тільки своє ставлення до справи: треба було зважати й на настрої старшинські. Висилка Миклашевського до Москви, як гадав Гетьман, була небажана: щоб „таковымъ поступком иных полковниковъ не ожесточить сердца и не привести в отчаяніе, напаче в нынѣшние времена, какъ при моемъ гетманствѣ никаких еще ссылокъ не было (sic!)“. Проте „в томъ онъ... гетманъ полагается больши на волю великого государя“. Надалі, коли „впредь окажется на немъ Миклашевскомъ какая вина, и в то время воспримет достойная по дѣломъ“³⁾). Мабуть наслідки тої справи у Генеральному Суді можна було передбачати.

У Москві чогось не надали великої ваги цій справі. Відповідаючи Гетьманові, писали: „О Миклашевскомъ полагает его царское величество на ево гетманскую вѣрную к нему великому государю службу, а что ему жити в Глуховѣ изрядно, токмо в Стародубу учинить наказного (= полковника) до тѣх мѣстъ, какъ онъ Гетманъ увидит царское величество самъ“⁴⁾). Подібна була резолюція і в справі Четвергинського⁵⁾). Мабуть мо-

¹⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малорос. Приказа“, кн. 94. Ширай Спиридон Якович, вїт Стародубівський (1681—1708) (див. Лазаревський, Описаніе, I, 118—119). Його син Степан, бунчужовий товариш, одружений з донькою Михайла Миклашевського — Марією (Модзале в ськи й, Родословникъ, III, 482).

²⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малорос. Приказа“, кн. 94.

³⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малорос. Приказа“, кн. 94. Див. Письма и бумага имп. Петра Великого, II, — СПб., 1889, — ст. 196. Пор. Чтенія Моск. Общ. Ист. и Др., 1859, I, 44—45.

⁴⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Приказа“, кн. 94. Див. Письма и бумага имп. Петра Великого, II, 201. Власноручна резолюція царя була така: „Смотрѣть надъ нимъ (= Миклашевским); толко все отсрочить подлинно до бытности“ (ibid., 196). Донесіння Гетьманове подано було Петрові „въ походѣ у Шлотбурка въ государственной посольской походной канцеляріи“ (ibid., 193). У записній квижді Петра I р. 1702—1703 є запис: „О полковникахъ, что вмѣсто Миклашевского Четвертенской и Ломаковской“ (ibid., II, 315; див. ibid., 704).

⁵⁾ Арх. Мін. Юст., „Дѣла Малор. Приказа“, кн. 94. Див. Письма и бумага имп. Петра Великого, II, 201. Власноручна резолюція Петра в цій справі: „Какъ хочеть (= Гетьман): или держи, или вышли“ (ibid., 196).

сковський уряд, за тогочасного складного стану свого, не хотів загострювати свої стосунки з литовськими панами та з українською старшиною, зважаючи ще й на те, що в справу втягнуто було особистих ворогів Гетьманових. Перед Генеральним Судом Миклашевський, мабуть не відкидаючи своїх зносин з Коцелом, заперечував їх політичний характер. Проте, зважаючи на те, що ці зносини провадилося без відома Гетьмана, Миклашевського було позбавлено полковництва. Воно незабаром було йому повернуто ¹⁾.

Короткі відомості про справу Миклашевського подав був Бантиш-Каменський у своїй „Історії Малої Росії“ на підставі даних т. зв. „Коллежскаго Архива“ ²⁾. Їх — ще коротше — повторив Маркевич, що вбачав у цьому наклеп з боку Мазепи ³⁾. Докладніші відомості про справу Миклашевського знаходимо в Костомарова. „Гетманъ ввзводилъ подозрѣніе въ измѣнѣ на стародубскаго полковника Миклашевскаго въ томъ, будто онъ велъ тайныя сношенія съ литовскимъ паномъ Коцеломъ и послѣдній сообщалъ Миклашевскому, что если у поляковъ состоится миръ со шведами, то поляки приблизятся къ границамъ Московской державы и заставятъ царя уступить Польшѣ Украину; тогда украинская вольность будетъ такова же, какова польская и литовская: сколько сенаторовъ изъ Короны и Литвы, столько же будетъ и изъ Украины, и всѣ козаки вольностью и шляхетскимъ достоинствомъ одарены будутъ. Миклашевскій, преданный войсковому суду, отрицалъ, чтобы слышалъ подобныя внушенія, но за самовольныя сношенія съ Коцеломъ безъ вѣдома Гетмана былъ отставленъ отъ полковничьяго уряда, однако вскорѣ обратно получилъ его, примирившись съ Гетманомъ. Трудно рѣшить, въ какой степени былъ виноватъ Миклашевскій, но надобно принимать во вниманіе то, что малороссійскихъ старшинъ соблазняла не совсѣмъ еще забытая, хотя и неудавшаяся попытка Выговскаго образовать изъ Украины автономное политическое тѣло подъ единою федеративною властью съ Польшею Гетманъ Мазепа въ душѣ болѣе, чѣмъ всѣ старшины, сочувствовалъ этой мысли, но по обстоятельствамъ не находилъ еще современнымъ и удобнымъ для своихъ выгодъ показывать такое сочувствіе, а потому и выдалъ Миклашевскаго“ ⁴⁾. Протилежної думки був Лазаревський. „Нѣтъ сомнѣнія — каже він, — что подозрѣніе, взведенное Мазепою на послѣдняго (= Миклашевського), было выдуманное: не таково было положеніе Миклашевскаго, и семейное и экономическое, чтобъ онъ могъ думать о какой нибудь „невѣрности“; вѣль онъ переписку съ Коцѣломъ, какъ и съ другими своими литовскими сосѣдями, конечно о своихъ дѣлахъ торговыхъ, о поташѣ, о пеньгѣ, но ужъ

¹⁾ Костомаров, VI, 517. Див. Бантиш-Каменський, III, 58, пр. 1.

²⁾ Бантишъ-Каменскій, Історія Малої Росії, III (Москва, 1822), ст. 57—58.

³⁾ Маркевичъ, Історія Малоросії, II (Москва, 1842), ст. 363—364.

⁴⁾ Костомаров, Монографія, VI, 517.

никакъ не о присоединеніи Малороссіи къ Польшѣ. Вѣрнѣ всего, что Мазепа отводилъ царю глаза и для этого пожертвовалъ Миклашевскимъ, при чемъ можетъ быть и урядъ послѣдняго нуженъ былъ Гетьману для кого нібудь изъ близкихъ людей“¹⁾. Пізніше, коли думку Костомарова прийняв Уманець²⁾, Лазаревський знову подав свої заперечення; повторюючи свої попередні висновки, він писав: „Такіе некультурные стяжатели, какимъ былъ Миклашевскій, ни въ какую „политику“ не мѣшались; она имъ была совершенно чужда уже по одному отсутствію у нихъ какого-либо образованія“. З Миклашевського, мовляв, був „несомнѣнный антагонистъ этого направленія“, тоб-то того, на чолі якого був Гетьман. Мазепа скинув Миклашевського з полковництва, зважаючи на його багатство, а так само, можливо, маючи на оці надати той уряд якомусь своєму „присному“³⁾.

Справа Миклашевського року 1703 являє великий інтерес для історії тогочасної української політичної думки. Північна війна, що одрізала Гетьманщину від балтицьких портів, спричинилася до занепаду українського торгу й промисловости. Торговельні зносини України з Гданськом та Королевцем було сливе унеможливлено; українська поташна промисловість переживала дуже важкі часи. Тая криза найгостріше позначилася на торговельних осередках північної Гетьманщини, насамперед на Стародубі⁴⁾. Лазаревський цілком слушно надав ваги торговельно-промисловим інтересам лівобережної старшини, в особі Миклашевського, одного з найвизначніших державців Сіверщини. Але в умовах шкідливої для українського господарства Північної війни та ще й скрутного воєнно-політичного становища Московської держави, саме той поташ і тая пенька втягували українське панство до складних політичних комбінацій. Інтереси українського господарства й лівобережної старшини—з одного боку, Литви (й Білоруси)—з другого, конче вимагали, щоб відновлено було українську торгівлю з Балтикою. Отож треба було вилучити обидві держави (ще й Польщу) з анти-шведської коаліції, зокрема відокремити Україну від Московщини. На цьому ґрунті й нав'язується таємні зносини стародубівського полковника Миклашевського з одним з лідерів литовського панства Михайлом Коцелом. Українська політична традиція нагадувала за часи Виговського й Гадяцької унії 1658 року, коли Велике Князівство Руське створило федеративну спілку з Короною Польською та Великим Князівством Литовським, триєдину Річ Посполиту. За часів Північної війни на Гетьманщині, в старшинських колах були досить популярні ідеї Гадяцької унії⁵⁾. Не дарма-ж десь у жовтні р. 1707 у Києві Гетьман та

¹⁾ Лазаревський, Описаніе, I, 30. Див. Кіевская Старина, 1882, VIII, ст. 245—246.

²⁾ О. М. Уманець, Гетьманъ Мазепа (Спб., 1897), ст. 212, 240—241.

³⁾ Ал. Лазаревскій, Замѣтки о Мазепѣ. — Кіевская Старина, 1898, IV, 152—153.

⁴⁾ Оглоблін, Мануфактура в Гетьманщинѣ, ст. 37.

⁵⁾ Див. М. Грушевський, Виговський і Мазепа (Літературно-Науковий Вістник, 1909, кв. VI, ст. 417—428).

полковники читали „пакта Комиссії Гадяцькоє“¹⁾. Одрив од Москви й спілка (або федеративна злука) з Литвою й Польщею, утворення міцної політичної організації на території між Балтикою й Чорноморщиною, нейтральної в російсько-шведській борні,—це був як на ті часи єдиний вихід з того становища, що в ньому опинилася Україна²⁾. Та події розгорталися хутко. Річ Посполита випадає з анти-шведської коаліції, щоб увійти до коаліції анти-московської; воєнні дії наближувалися до українського кордону; ідея утворення нейтральної держави зникає з кону, й Україна неминуче перейде на бік переможної Швеції—а стане проти переможної Москви.

Проф. Олександр Оглоблін.

Додаток.

Пункты предложенія...³⁾ Михайла Котла, каштеляна Тр..., до ізвѣщенія Гдну Михайлу Миклашевскому, полковнику Стародубовскому, тайно мнѣ писарю Аѳонасію Покорскому, на листѣ будто от полковника Стародубовского писаный указомъ региментарским, в сенсѣ и печатію полковничею вымышленый, повѣреные в маености его Котла Молодечной...

1.

Ужъ мы съ Его Мѣтию господиномъ Миклашевскимъ, полковникомъ Стародубовскимъ, сносилися не одинъ разъ чрезъ людей, яко же недавно я чрезъ моего посланника господина Кропивницкого, одного того дѣла желая, понеже меня Гдѣ Бѣтъ позвалъ с стороны полской, а господина Миклашевского с украинской, дабы Украина в такой же волности ц... цвѣтет Корона Полская и К... Литовское.

2.

О семъ скрывать и тайно совѣтовати надобно потам, поколь с Шведомъ Король Его Мѣть и Рѣчь Посполитая примет примиреніе, либо чрезъ трактаты, или іннымъ каковымъ нибудъ способомъ.

3.

А тѣмъ часом, пока у насъ с Шведомъ учинітся примиреніе, да утверждается Его Мѣть господи́нъ Миклашевскій в увѣренныхъ таковыхъ, которые не толко у казаковъ... всего народу Украинского імѣють... мѣть, і суть многогородныя, проізыскив... тому всегда знатныя причины, для которыхъ далѣй под Цремъ Его Мѣтию Украинѣ прожити невозможно.

4.

А когда станетца с Шведомъ і нами поляками покой, в тотъ час Король Его Мѣть, Полша, і мы Литва с войскомъ приближимся ко гра-

¹⁾ Чтенія Моск. Общ. Исторіи и Древн. Рос., 1859, кн. I, ст. 102. Див. Основа, 1862, XI, „Ист. Акты“, ст. 10—11.

²⁾ Уманець, 364.

³⁾ Місця, відзначені крапками, в рукопису або погнали, або зшиті.

ницям Мѣтей Вашихъ казацким і в ту пору главнѣйшия с Мѣтию Вишею того... секрету увѣренныя опишитеся до Цѣ... Его Мѣти, прося, дабы Цѣ Его Мѣть позволил на казацкую волность, подобную полскою, дая... причины, для которыхъ... далѣй Украинѣ под ярмомъ Московским не подобно.

5.

Естли бы же Цѣ Его Мѣть не хотѣл доброволно соизволити на волность Украинскую, подобную полскою, а начал бы то возбраняти и запрещати, тогда Мѣть Ваша, імѣя на насъ поляковъ надежду, станете прі всякой готовности противу Цѣ Его Мѣти войною, и мы с войскомъ Короннымъ и Литовскимъ будучи поблиску, поспѣшимъ на границы Московскіе... нем (?) за Мѣть Вишу войну, в тот часъ Цѣ Его Мѣть хотя и нехотя мусіть намъ полякомъ уступитъ... краиною.

6.

Волность Украинская будетъ таковая, какова Рѣчь Посполитая Коронная і Литовская, и таковая ж будетъ Рѣчь Посполитая третия Украинская, и сколко сенаторей из Литвы и с Короны, толко особъ годныхъ увѣренныхъ, столко ж креслъ сенаторскихъ засѣдати імут в Украинѣ, в колѣ сенаторскомъ, которыхъ тот часъ на мѣморіаль присылать надобно, и Королю Полскому предлагать; ..шляхтою прі своихъ волностяхъ... ями уволнены будутъ. Чинъ духовный, мѣщаня прі своихъ волностяхъ; а гдѣ приналежитъ воеводствомъ, повѣтомъ быти і староствамъ, тѣ города воеводствами і повѣтами и староствами, от Короля Его Мѣти уволнены привіліями з сейму будутъ.

7.

С тѣми всеми рѣчами тайно хранитися надобно пота, пока с Шведомъ состоітся миръ, ибо естли кто в томъ секретѣ выдасть, все повредит, и дѣло до совершенства не придет.

8.

И понеже і у насъ никто еще о томъ не вѣдает, толко Король Его Мѣть Полскій, кѣнже Вишневецкій гетманъ, я Котель і два іс Короны,

9.

Таковымъ о семъ пусть извѣряетъ Его Мѣть гднъ Миклашевскій, которые бы его не здрадили в таковой тайнѣ.

10.

Я Котел, естли бы по воли Бжіей отшел скоро свѣта сего, імѣти іму по себѣ таковыхъ увѣренныхъ, которымъ тот секретъ повѣрити, д(?)... во ісполненіе волности Украин... дили, да имѣеть тогда Его Мѣть господинъ Миклашевскій таковыхъ особъ годныхъ, чтобы, не дай Бжѣ смерти, по немъ было кому тѣ потребныя доканчивати замыслы.

11.

Пытал меня посланника господинъ Котел, не вѣдает ли о тайнѣ сей Его Мѣть Господинъ Мазепа, Гетманъ Запорожскій; отвѣтовал есмь ему: естли бы вѣдал Его Мѣть Господинъ Мазепа, Гетманъ ...мъ, не имѣл бы подозрѣнія на господина Миклашевского о том, что его, господина Миклашевского, в Литвѣ пішут ясневелможнымъ, который титул не належитъ у насъ полковником; а другая, что за Быховскую войну никого иного кѣнже гетман не ударовал, яко тѣхъ полковниковъ, которые ровно з господином Миклашевскимъ под Быховом працювали, и ему господину Миклашевскому одному толко Кнѣзство Літовское приписует желательность и пріязненное о Быхове стараніе.

Отвѣтъ Котловъ: мудрый... Мѣть Господинъ Мазепа, дар ...утруждает, всякому волно кого чтить ...и даровать.

12.

Не замай (?) Его Мѣть господинъ Миклашевскій в той тайнѣ не обявляється пред Его Мѣтью Гдѣиномъ Гетманом; мы на сеймѣ, или і приватно совѣтовавъ с Королем Его Мѣтью, чрезъ посланца от Рѣчи Посполитой сами постараемся довѣдатися в том секретѣ его намѣренія; можетъ же тѣмъ временемъ ...подінь Миклашевскій разсуждать съ Его Мѣтию Господином Гетманомъ, может ли онъ Господинъ Гетманъ до того жъ совѣту склонитися, или нѣтъ.

13.

Нѣкогда господину Котлу Готовцов¹⁾ будто сказывал, что на Украинѣ сколко ні есть людей, но не имѣеть Црское Величество кому вѣрити, оприч (?) единого Гдѣна Мазепы, и то подобно до времени, от чего (?) господинъ Котелъ надѣется, что будто у всѣхъ казаков нѣтъ сердца доброго до М... Гдѣрства, и скоро можетъ Мала... приклонитися до волностей полскихъ.

14.

Таковая то правда Црѣя Его Мѣти, какъ то с нами Црѣя Его Мѣть поступает, отбирает шведские пожитки, получает себѣ славу, завоевываетъ еортецыи, а мы для самого Москаля непріятелей шведовъ на главахъ ншихъ полскихъ держимъ; за то намъ не четыреста тысячей от Москвы надобно; пусть толко увидимъ далѣ.

15.

Правда, что ншь Король Его Мѣть Полскій щыре и братерски содержит доселѣ союзъ Црѣю Его Мѣти, но хо... чтобы с нашимъ добра общаго пожиткомъ было; не такъ, какъ в первомъ протіву Турчина союзѣ Азовъ, Казыкермень и іные еортецыи Црѣя Его Мѣть завоевалъ, и ннѣ протіву Шведа Арешекъ взял, а мы трудимся в томъ союзѣ, сабли голые на себѣ непріятельскія нося, і трудности; дастъ (?) ...будемъ в короткомъ времени... собою.

¹⁾ Готовцов — російський резидент у Литві при Огинським (Письма и бумаги имп. Петра Великаго, II, покажчик, sub voce).

16.

И кто здѣсь не усмотрит, что хотя с Цзем Его Мѣтию чрезъ колко-надесять лѣтъ держатися імѣемъ в союзѣ, то намъ поляком ходитъ о одну Ригу по Пернаву, а Црю Его Мѣти на ихъ килкодесятъ вортаецъ шведцкихъ; может же(?) лі(?) поровнятися Рига одна до такъ обширныхъ мѣстъ шведцкихъ.

17.

Жедал онъ, господинъ Котел, дабы господинъ Миклашевскій еще кого вѣрного до его, господина Котла, прислалъ знатныхъ увѣренныхъ, которые угодны б были до такового совѣту, а я правый (?) Котел, будучи в сих числѣхъ скорыхъ у Короля Его Мѣти Полского, подамъ лутчую иноормац...

(Древлехранилище РСФРР, Архів Міністерства Юстиції, „Дѣла Малоросійскаго Прпказа“, кн. 94).

Подав проф. Олександр Оглоблін.

До українського портретознавства.

У своїй статті про „украшений портретъ“ військового отамана Чепіги (Записки Істор.-Філ. Відділу У. А. Н., т. VII—VIII) я вияснив вагу виображень окремих осіб для історичних дослідів. Тепер можу додати про потребу досліджувати портрети, як історично-побутовий матеріал. Вони повинні визначатися не тільки індивідуально, але й масово-статистично. Основний науковий матеріал мають давати спеціальні експедиції або збирання портретів у місцевих музеях. Є ще одне джерело не такого науково-добрного, але все-ж корисного матеріалу. Це збірки фотографів-фахівців. Буваючи в різних містах, я завжди знаходжу у місцевих фотографів цікаві етнографічно-побутові знімки, загалом-же усе, що вони фотографують, до певної міри виявляє етнічне й культурне обличчя відповідних околиць. Альбом таких знімків, що я якось його придбав, складений іще за давніх часів протягом кількох років, виявляв навіть до певної міри культурно-побутову еволюцію цілої околиці. Цей альбом (я подарував його Кам'янець-Подільському Музеєві) давав значний портретознавчий матеріал, але без архіву, де-б іменовалися особи зфотографовані, для історично-статистичного дослідження мав лиш відносну вагу. Теперішні збірки фотографів-фахівців можуть дати досить багатий матеріал, будши збережені вкупі з відповідними записами прізвища, стану, місця життя й віку виображених осіб. Всі негативно-фотографічні й архівно-записові матеріали мають передаватися після певного терміну до місцевих музеїв, де й зберегатимуться для наукових дослідів.

Проф. Пилип Клименко.

Рештки невідомого приватно-власницького архіву з м. Козельця на Чернігівщині.

Року 1922 П. І. Рябуха купив в одній крамниці м. Броварів документи, виміняні в червоноармійців і вживані на те, щоб угортати в них оселедці. Документи ці являють собою досить важливий матеріал для історії соціально-економічного життя від кінця XVII до кінця XVIII ст. та початку XIX. Писано документи в м. Козельці на Чернігівщині та м. Києві. Всього було придбано 39 документів. Поділяються вони на: 1) купчі записи — 27 (один — XVII ст., чотирнадцять XVIII ст., дванадцять — XIX ст.). Копії купчих записів (три — XVII ст., сімнадцять — XVIII ст.); 2) затвердження купчого запису від козелецького магістрату; 3) заставний запис початку XIX ст.; 4) вимінний запис, стверджений від козелецького повітового суду наприкінці XVIII ст., 5) заповіт стверджений від того ж суду; 6) квитанція київської полкової канцелярії другої половини XVIII ст., 7) ордер київського полковника на сотенне отаманство другої пол. XVIII ст., 8) універсал гетьмана Розумовського про віддачу в оренду деяких доходів у київському полку 1752 р.; 9) записи про віддачу селянам землі в користування; 10) прохання на царське ім'я про затвердження купчих записів початку XIX ст. З документів найважливіші купчі записи, явлені в козелецькому сотенному суді та в козелецькому магістраті наприкінці XVII й на початку XVIII ст., затвердження від козелецького магістрату купчих записів, ордер київського полковника на сотенне отаманство, гетьманський універсал 1752 р. Копії купчих записів, що мають посвідчення од козелецького магістрата, затвердження та універсал збереглися з відповідними печатками. Змістом своїм документи становлять певну єдність, як належні одному маєткові, що зростав на правнім ґрунті Гетьманщини, потім Імперії протягом більш ніж століття. Почасти вони відбивають і змінність ладу на Україні за цей час. Депо є для фінансово-економічних стосунків: уживані гроші на Україні, виплата з полкової канцелярії обивателям за вінтер-квартири, орендування прибутків од Гетьмана, віддача од пана в користування посполитим землі. Депо для спадкових стосунків дає матеріал заповіту: спадкоємці — онуки; онуці дається тільки посаг і то в розмірах, визначених од опікунки-матери, заміжню доньку померлого позбавляється будь-якого права на спадщину. Деякі документи цікаві з палеографічного погляду. Печатки дають матеріал для української сфрагістики. Зазначені документи передано до Української Академії Наук, де вони тепер і переховуються.

Проф. Пилип Клименко.

Київ чи Мерв?

(До питання про те, чи існувала в XI в. астрономічна обсерваторія в Києві).

Pierre Salet, один із астрономів при теперішній Паризькій обсерваторії й секретар „Société Astronomique de France“, у щомісячному органі цього авторитетного Товариства, в журналі „L'Astronomie“ (1925 р. травень, стор. 224—6), умістив невеличкий нарис під титулом „Omar Khayam, poète-astronome“. Незабаром цю статтю, з невеликими скороченнями, в перекладі англійською мовою було репродуковано і в такому самому науково-популярному виданні „Popular Astronomy“ (1926 р. лютий, стор. 98—9), що виходить у північноамериканському місті Northfield (у штаті Міннесота)¹). Замітка французького вченого, що своїм змістом зацікавила закордонних читачів і, очевидно, справила певне враження навіть по-за межами Франції, дуже цікава й для нас. На підставі відповідного літературного матеріалу, схарактеризовано в ній світогляд Омара Хейяма, перського поета, вченого й мислителя другої половини XI та першої чверти XII вв. († 1223 р.).

Етюд Salet — не історика й не сходинавця — написано на підставі не перводжерел; та, про що свідчить загальний характер паризького часопису, не має він спеціальних дослідчих завдань; отож притягає до себе нашу особливу увагу, по суті, одно лиш місце в ньому, а власне — звістка, що відомий турецько-сельджуцький султан Мелік-шах (1054—72—92) доручив Омарові Хейяму завідувати (*confia la direction*) обсерваторією (астрономічною) в Києві.

Цілком природній ефект — не для нас тільки киян — справила заява, що на сході Європи ще напередодні Хрестових походів повстала астрономічна обсерваторія, з європейських друга після Севільської (IX в.) своєю давністю.

Наведена звістка, спонукаючи відновити в гадці, хоч-би й коротенько, культурний стан як нашого міста щось із 8½ віків тому, так і Персії за тих часів, коли панували в ній турки-сельджуки, накладає разом з тим на кївознавця з історичним підготуванням і обов'язок перевірити цю звістку на відповідних фактах.

I.

Чим був Київ за часів Ярославичів та Володимира Мономаха, — між иншим, сучасника († 1125 р.) Омара Хейяма?

Місце, де розкинулося тогочасне місто, та обриси його основних осередків, Подоліє (від Почайни до сусідніх правобережних високостей) і Гори (від Золотої Брами з Сінною та Львівською площею до урвищ по-над Долішнім містом), тоб-то територію лиш у декілька квадратних верстов, можна зазначити більше-менше приблизно. Але число осельників в оселищі, що було за поважний транзитний пункт для колишніх торго-

¹) Знайомість з обома часописами автор розвідки завдячує ласкавій допомозі проф. С. Д. Чорного, завідувача Київської астрономічної обсерваторії.

вельних зносин, водою й суходолом, і до того становила господарчій і політичний осередок Наддніпрянщини, можна уявити тільки з припущенням, гіпотетично. Тітмар Мерзбургський, наприклад, переказує про „незчисленну силу“ (*ignota manus*, тоб-то невідь скільки) людности Київа, у ньому 8 базарів та по-над 400 церков ще за часів боротьби між Святополком та Ярославом; а наш літопис теж свідчить, що тут століттям пізніше (р. 1124) загинуло від пожежі самих лиш київських церков близько 600 ¹⁾.

Коли навіть завести, як дехто тлумачить, до зазначених цифр каплички без парафій, то не треба забувати, що в сучасному нам Київі, на припочатку недавньої війни, існувало лиш коло сотні установ молитовного призначення. Певна річ, неоднакова кількість парафіян по церковних парафіях доби сучасної й тої далекої від нас, коли, що правда, менш численна проти сучасної, мало не півмільйонової, київської людности не мала зате, опріч базарів та храмів, інших закладів, які-б заспокоювали потреби в почуваннях громадського та емоційно-релігійного змісту. У всякому разі гадаємо, що Київу тої доби не можна одмовити в залюдненості хоч-би в межах не більше від першої півсотні тисяч. А втім людність тогочасного середньовічного Київа доводиться визнати в цілому за дуже помірну, коли порівняти її не так з сучасними західньо-європейськими міськими оселищами ²⁾, як із чималими теж сучасними містами Сходу, наприклад, з таким (не кажучи вже за Олександрію, Каір, Дамаск, Багдад та інші) середньоазійським згадуваним трохи далі Мервом: у межах території сучасних руїн цього міста в Туркестані, розкиданих на декілька десятків квадратних верстов, містилася свого часу така численна людність, що в добу одного з періодичних, стихійних колись для Азії лихоліть, а власне, коли на початку XIII в. моголи сплюндрували Мерв, тут було, як переказують, знищено близько 1.300.000 люду...

Про матеріальні ресурси Київа за тієї доби, коли він відігравав ролю столиці тільки для однойменного великого князівства, та за того часу, коли половці почали на таку шкоду для київської торгівлі вгніжджуватися на низу Дніпра, в, далі, спроможність поробити відповідні висновки на підставі не тільки зовнішнього спадку Володимира Великого та Ярослава Мудрого, приміром, колишня місцева міцна фортеця з Золотими — та іншими — Ворітьми, декілька паралель із надвірних прикордонних, так званих змієвих валів або давні величні храмові будови, скільки на підставі того, яка завбільшки була територія міського оселища, поширеного й далі, того, що існували навіть окремі чужоземні квартали ³⁾, що збудовано було тут цілу низку нових, мурованих переважно, монастирів

¹⁾ Пор. також „Очеркъ истории Киевской земли“ М. С. Грушевського, стор. 18—19.

²⁾ Пор. Кулішера („Лекции по истории экономического быта Зап. Европы“, т. I, вид. 6-е. П., 1920), стор. 122.

³⁾ Наприклад, „жидове“, місцеве гетто, за Сінною або Львівською площею й до урвищ сучасного нам Кудрявця (біля Кудрявського завулка), так само „Латина“ — на схід, здається, від Софійського собору.

та церков¹⁾, що з'являлися князівські позаміські дачі — тереми²⁾, а нарешті, почасти і з того, що знаходимо тут місцеві приватні й частенько багаті клади-скарби. Окрім постійних тогочасних звісток про численні, за малим не безупинні міжкнязівські чвари та озброєні сутички з безпосередніми сусідами Руси, про активний чи пасивний для наших предків їх характер і, нарешті, про реальні наслідки походів та війн, — про питому вагу взагалі тогочасного Києва в царині колишніх міжнародніх зносин можна, слідом за попередю зазначеним, скласти думку на підставі місцевих-же пам'яток минулої виміни товарів, як от більш-менш випадкові знахідки монетних кладів і взагалі матеріальної старовини візантійського та західньо-європейського (раніш східнього) походження, що переховуються по київських, переважно, музеях, так само й на підставі різних виявів дипломатичних зносин. Зосібна, за дуже в даному разі показову, окрім свідоцтв про шлюбні звязки наших князів з половцями, ясами або-ж грузинами, треба визнати дуже цікаву й навіть імпозантну довідку в одній з недавніх спеціальних французьких праць³⁾ що-до широких династичних звязків Київської Руси з дворами північної та західньої Європи, не кажучи вже за її православний південний схід. „Руська дівка“, до речі, є предмет мало не незбутних неначе-б помислів співця саги, норманського молодця, а шлюб з Ганною Ярославівною, певне, був за велику честь для сіренького, безбарвного Капетинга, одного з перших заступників недавньої, безсилої ще тоді французької династії.

Знов-же певну височінь духовної культури на Київщині можна вбачити в кількох напрямках.

У царині соціально-економічних стосунків треба зазначити змагання внормувати звичаєве, варварське ще право наших предків і по змозі давній, старий побут пристосувати до вимог як ідеї державности, що саме зміцнювалася, так і пануючої церкви. Про досягнення творчої думки в її літературному вислові, опріч низки зразків переважного тоді церковно-богословського та морального змісту (наприклад, у „Слові“ Іларіона), можна мати досить виразне уявління з того, як відтворила сучасне життя наша тодішня національна історіографія (вона, що правда, технікою своєю була ще доволі примітивна, але швидко розвивалася), як надзвичайно цікаво відбили в собі сучасний побут і світогляд „Поученіє“ Володимира Мономаха або Печерський Патерик, також із славетною своєю поетичністю, хоч, правда, трохи пізнішого і не-київського, „Слова о полку Ігоревім“ й т. и. До того, відсотків з 50 представників нашого письменства перед-

¹⁾ Наприклад, на території теперішнього Михайлівського (Золотоверхого) Манастиря, в двох пунктах Копиревого кінця, в двох місцевостях біля Клова, так само на Видобичах (з пізнішим водоупірним тут муром), на Куренівці й т. и.

²⁾ Наприклад, Красний двір, Рай та інші, окрім Берестова, Вшгорода й инш.

³⁾ Leib. Rome, Kiev et Byzance à la fin du XI-e siècle (Paris, 1924), розділ VI („Le princes chrétiens, les alliances matrimoniales“, стор. 143—78 та 354—5), де занотовано династичні звязки Києва, опріч Візантії, в XI в. більше ніж у 20 випадках із Швецією, Норвегією, Данією, Англією, Францією, Німеччиною, Угорщиною та Польщею.

монгольської доби становили між иншим, кияни, і число цих останніх можна ще збільшити виходними з Київа до инших місцевостей.

Про колишній естетичний смак у нас, слідом за дуже численними предметами нашої художньої промисловости, так само достатньою мірою дають нам уявління як зразки трьох галузів образотворчих мистецтв, так і художня краса не тільки „Слова о полку Ігоревім“ але й низка уступів у літопису, церковному письменстві, то-що.

Книголюбство Ярослава та його наступників, п'ятеро мов, що володів ними Всеволод, аскетизм заступників нового, ідеалістичного світогляду й т. и. — усе це тільки додаткові штрихи до картини зовнішнього вияву київської культури в XI столітті.

Отже в цілому — як-не-як по суті напівварварський — Київ перед-монгольської доби, коли розглядати його в відповідному історичному аспекті, має право на увагу до себе, не меншу, звичайно, ніж сучасне нам місто.

II.

По змозі стисло відновлений у нашій уяві образ Київа по-над 800 років тому викликає також, під вражінням знайомости з статтею m-teur Salet, відповідні ремінісценції з приводу становища тодішньої Персії, хоч-би й сконцентровані з необхідности біля особи одного лиш з її славетних речників Омара Хейяма, що є за предмет розвідки французького вченого¹⁾.

Об'єкт постійних у давньому минулому турецько-монгольських нападів роздоріжжя між Індією й Китаєм з одного боку та країнами середземноморської цивілізації з другого, разом з тим вмістилище й горно власної оригінальної й давньої культури (згадаймо, наприклад, місцеві пластичні мистецтва, літературу, релігію, то-що), Персія другої половини XI в. входила до складу держави визначних, що правували один по одному, турецько-сельджуцьких султанів Алп-Арслана та Джелиаллєдіна Мелік-шаха, яка простягалася від індійських і китайських кордонів до морів Егейського й Мармурового і від Туркестану до арабійського Йемена та охоплювала всю тодішню мусулманську Азію.

¹⁾ Cahun („Introduction à l'histoire de l'Asie“. Paris, 1896), Мюллер (Історія іслама, т. III. Спб., 1896), Бартольд: (а) Туркестанъ въ пору монгольскаго завоеванія, т. II. Спб. 1900, та б) „История Туркестана“. Ташкент, 1922), Бобянин (замітка „Омар Хейям“ в 42 випуску „Энциклопедического Словаря“ вид. Брокгауса та Ефрона), акад. А. Е. Кримський (а) „Исторія Персії, ея литературы и дервишской теософіи“, т. I, № 4. М., 1915, б) передмова до його майстерного перекладу 30 „робайят“ Омара Хейяма у збірці „Пальмове гілля“, ч. III. К., 1922 та в) відповідні уступи з рукописної праці українського орієнталіста, які він ласкаво дав авторові цієї розвідки), різні інформаційні видання („The Encyclopaedia Britannica“, „Grand Dictionnaire Universel“ Лярусса, „Dictionnaire Encyclopédique“ Грегуара, „Dictionnaire Universel“ Bouillet, „Nouveau Dictionnaire de Géographie Universelle“ par Vivien de Saint Martin, „Konversations-Lexikon“ Мейера „Encyclopedia Powszechna“ Оргельбранда, російські словники Брокгауса та Ефрона, Граната й инші, російські поетичні наслідування Величка („Вѣстникъ Европы“) та переклади Умова („Русская Мысль“, 1911, VIII) й українські поетичні — А. Е. Кримського („Пальмове гілля“, III, стор. 134—44), зрештою, зазначений нарис П'єра Сале.

Доба, що її маємо на оці, була за проміжну поміж звоюванням Персії (й частини теперішнього Туркестану) од спочатку диких турків-сельджуків та наступним серед сельджуків розбратом. Це був період, коли найславетніші турецькі султани вживали заходів, щоб утворити міцні основи своєї нової держави, відновити країну від наслідків недавнього страшного зруйнування, запровадити в ній нормальний лад, відродити добробут та розквіт — правда, не дуже довгочасний — місцевої культури матеріальної й духовної, спорудити між иншим низку видатних і монументальних будівель з громадсько-корисним призначенням та сприяти процвітанню, нарешті, наук і мистецтв. Зосібна, це взагалі була також доба опіки над місцевою, давньою культурою з боку зайд-завойовників, що почали іранізуватися, в особі могутніх султанів з їхніми сподвижниками, які поварварському пишались своїми величезними ресурсами, тіпилися з ефекту пишного зовнішнього представництва й виявляли потяг до зовнішнього також блиску, коли потужні владарі дужої держави не гордували при нагоді розважатися товаришуванням із ученими, як от із славетним Омаром Хейямом, та тлумаченнями небесних явищ від своїх двірських астрономів-астрологів і т. и.

Життєва сила місцевої, доти придушеної, перської національної стихії виявилася як у початках іранізації захожих завойовників, так і в видатній ролі, зосібна, за обох султанів-сельджукідів славнозвісного їх везіра Низам-ель-Молька, перса національністю та мецената, між иншим, другого славетного перса, а власне Омара сина Хейяма.

Омар ибн Ібрагім Хейям (або аль-Хейямій) був обиватель Нішапура (Нісабура), головного міста Хорасану (на північному сході Персії). Син ткача й продавця наметів, він, видимо, спочатку мав чималі матеріальні кошти, і це полегшило йому за молодих років набути всебічного знання та забезпечило можливість віддатися наукам і поезії, не зрікаючись при цьому східнього споглядального неробства, та пройнятися, надто наприкінці, зневагою до помислів про земну, матеріальну величність. Омар Хейям тому не обмеживсь тоді студіюванням богословії, мусулманського права, також історії й філології, але спромігся, збагачуючи себе знаннями та вдосконалюючи свої інтелектуальні здібності, дуже добре обізнатися, в арабському, певна річ, переказі, з грецькою наукою й метафізичною філософією в неоплатонічному її розумінні; їх він, наслідувач ибн-Сіні (Авіцени), згодом авторитетно навчав та з них складав спеціальні трактати. У царині точних наук Омар Хейям був і природознавець, зокрема автор праць природничого змісту, і чи не найзначніший у всенькому мусулманському світі математик, а власне алгебрист, геометр і особливо астроном.

В останній царині знання Омар Хейям відомий, як складач астрономічних таблиць; та найбільше вславивсь він, як творець, разом з иншими своїми товаришами у службі, знаменитої й найдосконалішої календарної реформи (так званої Джемьяледдінової ери), переведеної коло 1074—75 р., тоб-то коли йому було тільки 30 з чимсь років. Мабуть, ще незадовго

перед тим, на самому припочатку Мелік-шахового царювання, Омара Хейяма, за допомогою його патрона, везіра Низам-ель-Молька, призначено завідувати султанською астрономічною обсерваторією в Мерві (згодом столиці одного з паростків сельджуків), яка зажила заслуженої популярності й навіть слави, серед інших подібних наукових закладів у мусулманському світі, як от, наприклад, у Меразі, Самарканді, Мегребі, не кажучи вже за Багдад, Дамаск, Каір та інші.

З Омара Хейяма був не тільки збирач знання, що ним він проте ділився в тій або іншій формі з тими, хто його оточував, — тому-то товаришування з ним шанували й такі тоді видатні особи, як сам султан Мелік-шах або-ж філософ-скептик Газалій та інші. З його була вдумлива натура, глибокий мудрець з ухилами в бік як початкового містицизму, коли за допомогою успадкованої від предків мусулманської віри він силкувався розв'язати життєві загадки, так і наступного скептицизму. Не знайшовши собі заспокоєння в ортодоксальному мусулманстві в часи перемоги обмежених, самозавдоволених мусулманських систематиків, Омар Хейям почав відчувати потребу в ширшій духовній волі та в глибшому внутрішньому житті.

За тимчасовий ратунок від гнітючого настрою стався підхід Омара Хейяма до суфійського містицизму, що нагадував немов-би й індуський буддизм і грецький неоплатонізм. Мудрець тоді проповідував моральну чистоту, зречення егоїзму, тихе й споглядальне життя пантеїста, поривання до царства вічного, світлого й прекрасного, теплу любов до всеосяжного божества в пантеїстичному його розумінні.

А втім, Омар Хейям, що всебічними знаннями збагатив свій розум та методами студіювати точні науки загострив свої інтелектуальні здібності, в своєму духовому розвитку не спинився на суфізмі. Мало не аскет у житті, до того жовчний і гострий, він став за найрішучішого супротивника офіційної богословської святенности й лицемірства, і вузько-догматичне мусулманське духівництво почало викликати в ньому огиду та злість. В ісламському розв'язанні життєвих проблем, як він гадав, повно дивовижностей та суперечностей, а мусулманські уявління, наприклад, про тогосвітнє життя навіть смішні. Правда, й жадна з позитивних тодішніх релігій не давала заспокоєння цьому взагалі невгамовному мислителеві, бо всі вони були ані вищі, ані нижчі від ісламу.

Кінець-кінцем, з Омара Хейяма, що сприйняв від гелленів їх вільний спосіб думання, став отже вільнодумець, скептик-песиміст з пантеїстичним (бо він відчував загальність життя, яке циркулює у всесвіті), тоб-то з атеїстичним відтінком. Мудрець глибокого елегічного настрою, що болів питаннями буття, сумував, сконстатувавши, що народження й смерть непотрібні, маючи на увазі тяжіння тупого фатуму, сліпих, неблаганних законів владного детермінізму, і в скорботі та розпачу прийшов до переконання, що надбане знання та філософські студії марні. Він відчував при цьому обурення духу й дозволяв собі докори за світове безладдя, ба й блюзнірство.

Філософський світогляд глибоко-інтелігентного, тонко-чулого й талановитого перса виявився зовні не в окремих проте, спеціальних трактатах і взагалі не в наукових його працях, що збереглися, до речі, в дуже невеличкому числі й написані по-арабському. Світогляд Омара Хейяма, як він до нас дійшов, знайшов собі вислів тільки в поетичній формі — а власне в численних чотиристишсях („робайят“) рідною йому перською мовою, що характеризуються широким діапазоном настрою — від бакхічно-любовного, в різних тлумачів пояснюваного по-різному гедонізму (з оспівуванням вина, кохання й безтурботного життя) до глибокої елегійності й похмурого песимізму, який кількісно мав у творах поетових перевагу.

Стислість, промовистість і художність так само характерні для цих поетичних творів Омара Хейяма, як і влучна, гостра дотепність та ущиплива, що накладає клейно, сатира, яка є немов класичний вислів огиди життєвого духа арійця-перса до правдивої мертвучої форми ісламу, що його занесли здалека араби-семіти і сприйнято кінець-кінцем у Персії не як суннітство, а як шіїтство.

Чотиристишся Омара Хейяма, якого не зрозуміли й не оцінили сучасники, який рисами своєї вдачі й світогляду не викликав до себе прихильності, якого ненавиділо мусульманське духівництво та який здобув визнання геть згодом, заживають тепер голосної слави, зробившись народними пісеньками персів та глибоко захоплюючи своїм настроєм не тільки житця Сходу або фахівця-орієнталіста. Він має багато прихильників в Європі й надто в Північній Америці, де існують цілі товариства його імені й повстав навіть особливий неначе-б культ Омара. Містика й скептика-філософа, який заглиблювався в тасмниці долі, даремне шукав у божества заспокоєння земних скорбот, зрікся минулого, не вірив у майбутнє, жив лиш у скороминущому теперішньому, Омара Хейяма можна визнати навіть за поета в світовому мірлі.

Окрім спеціальних наукових праць про Омара Хейяма, як поета, дають, певна річ, уявління й переклади його чотиристиш різними європейськими мовами, в тому числі українською (акад. А. Е. Кримського) й російською (наприклад, наслідування Величка й поетичні переклади Умова).

Нарис Salet'a дає лиш декілька додаткових, спеціальних штрихів до з'ясованого й раніш образу великого перса XI—XII вв., що з його визначною глибиною розуму навряд чи міг хто помірятися в сучасній Європі і західній, і східній. У своїй невеличкій характеристиці Омара Хейяма, підсилаючи її уривками з знаменитих поетичних чотиристиш останнього m-iour Salet й констатує, що праця філософської думки привела вченого поета після його астрономічних студій насамперед до переконання, що існує неблаганний детермінізм, який владно царює в цілому всесвіті, а потім і до протесту містичної душі фаталіста, який не поділяв проте резигнації свого народу, а якого обурювали оті сліпі, неблаганні закони. Представник сучасної нам астрономічної науки наприкінці висловлює радість вченого, що астрономія XI століття має досить міцну підвалину в такій сміливій і оригінальній філософії, яку бачимо у творах великого перського поета.

III.

Подані екскурси з відповідними культурно-історичними ремінісценціями з'ясовують інтерес статті Salet'a, що має вагу як звісткою про існування в Києві астрономічної обсерваторії наприкінці XI (або на початку XII) століття, так і природнім звідси висновком про перебування в нас за тих часів такої видатної особи, як Омар Хейям. Останній факт взагалі став-би ніби за вказівку, що поміж нашим Києвом та азійською Персією існували тоді звязки, до того, очевиднож, не випадкові.

Загально відома тепер актуальність інтересу до питання про колишні взаємини між середньою Наддніпряниною й взагалі півднем Східної Європи та Азією Передньою й Центральною, в тому числі Кавказом, Іраном і Туркестаном, особливо після праць низки орієнталістів, а так само Стасова, Потаніна, Всеволода Міллера, акад. Марра й інших, не кажучи вже за недавні спостереження М. І. Ростовцева („Иранизм“) або-ж І. В. Моргилевського („Київська Софія“, стор. 107—8 у збірнику „Київ та його околиці в історії й пам'ятках“. К., 1926). Очевидячки, ці звязки можна по змозі простежити в кількох напрямках: а) на підставі речових, археологічних даних, б) за історично-літературними свідцтвами та в) за відбиттям у царині побутової культури.

У нашому розпорядженні поки-що, на жаль, нема наочного, графічного, систематично з територіяльного та хронологічного погляду виконаного опису знайдених у нас східних монет середньовіччя, як це зробив уже, наприклад, один з місцевих київських учених (покійний археолог і нумізмат, проф. Вас. Гр. Ляскоронський) у „Малі римських монет на території півдня Східної Європи“, за якою повинні були з'явитися подібні праці про монети грецько-македонські, візантійські та інші. Проте є можливість вже констатувати наслідки випадкових, певна річ, знахідок східних монет принаймні на території самого Києва, а власне на Подолі, Печерському та в Старому Місті¹⁾.

У десятиох місцях подібних знахідок констатовано (мало не виключно, окрім одного лиш випадку) монети срібні, здебільша, як арабські грошові знаки (диргеми) часів Аббасидів та Омейядів, так і середньо-азійські — тахіридські й саманідські — у 3-х випадках (VIII, IX і X віків), в тому числі, між иншим, і з двох згаданих вище міст, а власне з тих, що якийсь час мали власні монетні двори — Мерва (2 монети IX й X вв.) та Нішапура (Нісабура) — X століття.

¹⁾ а) Біля кол. Кирилівського монастиря, біля Йорданської церкви, в садибі кол. Марр (на Кирилівській вулиці) та на Воздвиженській вулиці, б) біля Миколаївського монастиря, на косогорах до Дніпра, коли будовано фортеці за часів як Мазепи, так і Миколи I, та в) на місці, де будинок кол. „Присутственныхъ мѣстъ“, і на Великій Житомирській вулиці. Пор. „Монетные клады Киевской губерніи“ Віляшівського (К., 1889), „Археологическую карту Киевской губерніи“ Антоновича. (М., 1895). Про останню знахідку, що зберігається тепер у Музеї при Лаврі, автора розвідки повідомив небіжчик проф. В. Г. Ляскоронський. Пор. також недавню знахідку (на Нестерівській вулиці, коло В.-Підвальної) 4 срібних диргеми IX в. („Веч. Киев“, 1927, № 124: „Ценная историческая находка в Киеве“) і статтю П. Лозієва в цій книзі „Записок“.

Не звертаючись навіть по докладні довідки до нашого літопису, обмежимося з цього приводу лиш вказівками за „Патериком“ київського Печерського монастиря (СПБ., 1911) на вплив, що йшов на Київ із Азії Передньої й Середньої та помічався на ті часи в перебуванні у нашому місті, окрім греків, варягів, ляхів, угрів, половців та жидів, також численних представників східних, азійських народностей, як, наприклад, різні волхви (тоб-то звідарі-астрологи та маги), лікарі й люди чужовірні взагалі (стор. 122), що додержували віри сарацинської (тоб-то мусулманської) або вірменської (стор. 93 й 132), тоб-то, наприклад, обези (тоб-то кавказькі абхазці, стор. 5—6), вірмени (як лейб-медик великого князя, лікар-виходень із Сирії (стор. 83), з яких декому була відома навіть єгипетська Олександрія (стор. 95) та інші. Відомі також випадки навіть споріднення тодішніх руських князів з передкавказькими ясами (осетинами) й закавказькими грузинами (сім'ї — правда, пізнішої доби — Андрія Боголюбського й Тамари). Можливі були, звичайно, за прикладом виходнів із Азії, які одвідували нас, і такі випадки, правда, дуже рідкі, коли предки русів ходили до останньої — не тільки на релігійну прощу (як Данило Мних), але й як звичайні мандрівники (такі, пізніше і типи — Афанасій Никітін або-ж Трифон Коробейников).

Дуже характерні, нарешті, спеціальні спостереження (подібні, наприклад, до тих, що перевів І. В. Моргилевський) надо впливом Передньої Азії на тогочасну кам'яну (церковну) архітектуру в нас, відповідно до цього цілком природне є взаємодіяння і взагалі в царині побуту матеріальної культури...

Отже, нема ніби-то підстав відкидати а ргіогі можливість зносин наших предків з тубільцями середньовічної Азії — Передньої й навіть Середньої, в тому числі й Персії — через Кавказ або-ж Туркестан і узбережжя Каспія. Проте зазначена звістка m-leur Salet, у особи з певною історичною підготовою не може не викликати цілої низки сумнівів.

Коли взяти на увагу нотатки під рядками й цілий зміст статті, то видно, що увесь той нарис скомпоновано не за перводжерелами, і він не має на меті дати спеціальну, наукову розвідку. Далі, зокрема, в тому місці, що нас особливо цікавить, він надто вже лаконічний і категоричний, називаючи Київ і не спираючись на будь-яку фактичну довідку про джерело авторової в даному випадку інформації, тимчасом як спеціалісти питання знають тут лиш Мерв, як місто, де була астрономічна обсерваторія, що нею завідував Омар Хейям. Так само й особам, добре обізнаним (наприклад, В. О. Кордтові або-ж акад. А. Е. Кримському) в літературі подорожей до нас мешканців середньовічної Азії, нічого не відомо про перебування Омара Хейяма, замість Мерва, в Києві. Отже-ж, заява Salet'a зовсім не вважає на тогочасну політично-географічну ситуацію півдня та сходу прикаспійських місцевостей (турки-сельджуки) і північного узбережжя Каспійського та Чорного моря (половці), за якої фактично хоч-би які нормальні, систематичні зносини мешканців закаспійських країн та нашої Наддніпрянщини були неможливі в XI столітті. Не треба, до речі,

забувати про характерну археологічну лакуну, тоб-то повний брак у нас, у Києві, східніх монет власне XI й XII віків.

Визнаючи для далекого минулого, вбого історичними джерелами освітленого, всю вагу простого тільки мовчання свідоцтв наших і східніх, за якого й випадкова поява якого-небудь нового факту завсіді можлива, — доводиться проте, кінець-кінцем, згадати за загально-відомий факт, тоб-то за смерть Омара Хейяма в себе на батьківщині, в звичайній обстанові, в якій провадив свій час учений мудрець, що перед самою смертю читав філософський трактат...

Зазначені приводи до непевности від повідомлення паризького вченого Salet, що заслужено, гадаю, викликають не аби-яку недовіру (згадаймо, наприклад, природній висновок у не-спеціалістів, що Київ XI віку ніби-то перебував у сфері політичного впливу турецько-сельджуцького султана!), можна більше-менше з'ясувати самою тільки випадковістю, тоб-то мимовільною помилкою автора, або-ж складача, які легко могли переплутати назви мало знайомих їм міст нашого Союзу.

Паризька астрономічна обсерваторія першої чверти XX віку немов-би хотіла потішити нас, киян, сенсаційним відкриттям (яке певна річ, побаламутило декого з читачів статті m-ieur Salet), що ніби-то коло 8½ віків тому на нашому київському обрії зійшло таке першорядне світило, як Омар Хейям, та що він заснував у Києві астрономічну обсерваторію. Цього „дару данайців“ з боку сучасного вченого француза науці київознавства доводиться, певна річ, зректися: щоб висвітлити історичне значіння нашого Києва, ми маємо досить матеріалу, який не поступиться перед тим, що був у колишніх панегіристів античних Атен або Риму, як Ісократ, Арістид, Клавдіян, Рутилій Намаціян, Лібаній та інші... ¹⁾.

Леонид Добровольський.

¹⁾ Віддаючи вже до друку статтю, автор на запитання, послане попередю до Парижу, відібрав відповідь, в якій m-ieur P. Salet признається, що допустився в даному питанні необачности: „Je vous remercie de votre rectification — c'est bien Merv et non pas Kiev, qu'il faut lire dans mon article sur Omar Kheyyam“ (ортографія оригіналу). Трошки згодом, у наступному своєму нарисі про того самого Омара Хейяма („L'astronome Omar Khaouam“ у „L'Astronomie“, février 1927) він це признання стверджує вже й офіційно: „M. Dobrowski (sic), de Kiev, nous a signalé une coquille qui s'est glissée... Omar Khaouam fut directeur d'observatoire Merv et non à Kiev“.

Вища освіта на Лівані та в Сирії¹⁾.

II.

Американський Бейрутський Університет.

Перші підвалини для протестантської діяльності в Бейруті поклали американці року 1821. З'явившись тут, протестантські місіонери не забарилися перенести сюди і свою друкарню, що перед тим була на о. Мальті.

Року 1866 покладено початок „Протестантському Сирійському Колледжеві“ (The Syrian Protestant College); на університет переведено його р. 1920.

Уже з 1862 р. невтомний місіонер Даніель Бліс присвятив себе на здійснення цього проєкту. Року 1864 здобуто патент на заснування Колледжу від уряду Нью-Йоркського штату, що утворював Опікунську Раду, — і Колледж відкрито за двох років по тому. Перший випуск був року 1870.

Після 40 років наукової праці д-р Даніель Бліс подався в одставку. Син його, д-р Говард Бліс заступив свого батька на його посту та й залишивсь на цьому аж до самісінької своєї смерті, що сталася року 1924. Опікунська Рада по тому, як він помер, призначила на ректора або, як його називають, президента університету д-ра Баярда Доджа.

Теперішня Опікунська Рада складається з 15 осіб; серед них є скількись мільярдерів, як от Вандербільт, Морган, Додж, то-що.

У теперішньому своїм вигляді „Американський Бейрутський Університет“, або, як його вкорочено звать, Ейюбі (A. U. B.), розкинувся на морському узбережжі на височині кварталу Рас-Бейрут („Бейрутський виступ“) на території по-над 10 гектарів завширшки. На цій площі зосереджено 43 окремих будинки; окремі корпуси розміщено скрізь у певному логічному порядку за американською системою

Великої ваги надають тут майданчикам для фізичних вправ, стадіонів, лави-тенісові, гольфові, футбольному полю, то-що; у французькому університеті всього цього немає.

Далі, відмінно од французької системи, більшість студентів — інтерни, й живуть вони в університетських бурсах, де їм дають дуже гарні кімнати, спільні на скількох чоловіка (2—3—4) або, за невеличку доплату, — окремі кімнати.

З боку наукового американський університет поділяється на шестеро відділів, т. зв. шкіл або факультетів, що мають кожен своє особливе призначення.

Слід одзначити, що й при американському університеті є підготовчі відділи з курсом середньої школи.

Перед веде „Школа мистецтв і наук“, заснована р. 1866, таке-собі сполучення історично-філологічного та фізично-математичного факультетів.

Завдання її — дати закінчену філологічну освіту; опріч того в ній викладають низку дисциплін з технічних наук. Філологічний відділ має курс мов, письменства, — історії й економіки, а тоді вже йде відділ фізично-математичних наук.

¹⁾ Див. Записки, кн. XVIII, стор. 280 і д.

Вибувши один перший рік („фрешман“-ом) на цьому відділі, студент закінчує, власне, середню свою освіту, бо свідоцтво, яке він за цей рік здобуває, відповідає єгипетському урядовому свідоцтву про закінчення курсу середньої школи та палестинському іматрикуляційському свідоцтву. Троє дальших років дають ступінь бакалавра мистецтв; дальші курси дають ступінь ліценціата (Master of arts).

До цієї-ж-таки школи належить той відділ, де викладають вищі комерційні курси й економічні етюди, що дають право на ступінь бакалавра (з економічного відділу).

Що-до „Медичної школи“, відкритої року 1867, то ступінь доктора медицини й хірургії тому, хто закінчив п'ятирічний курс наук, зразу не дають: студенти повинні одбути попереду ще підготовчий курс фізики, хімії й природознавства, подібно до того, як це робиться по французьких університетах.

„Фармацевтична школа“, що існує з року 1872, має трьохрічний курс наук з річним після нього стажуванням в одній з призначених на це аптек. Цей відділ дає ступінь фармацевта-хіміка, а ще за два роки додаткових курсів — ступінь магістра фармації.

„Школа сиділок“, відкрита р. 1905, приймає жінок, що хтять підготуватися до професії шпитальної сиділки. Курс трьохрічний з стажуванням в університетському шпиталі.

„Зуболікарська школа“, що існує з року 1910, має двохрічний підготовчий курс, а за ним чотири роки лекцій, що дають ступінь доктора зуболікарської хірургії.

Нарешті, „Підготовча школа“, заснована року 1871, почасти автономна з адміністративного погляду, перебуває під повним контролем Університету й готує студентів до вищих курсів, даючи їм елементи середньої освіти.

Треба відзначити, що в університеті немає правничого факультету. Опікунська Рада, мабуть, тому його не заснувала, що в провінції й у столиці тодішньої Туреччини вже були правничі турецькі школи. Отож Рада не хтіла робити їм конкуренції.

Як не як, а з цього короткого переліку курсів можна помітити, що американська вища освіта має прикладний, практичний характер. Керуючись відомою приповідкою: „в здоровому тілі — здоровий дух“, — американці багато уваги приділяють фізичній культурі й вихованню характеру.

Так, напр., навіть професори у своїх контрактах зобов'язуються не пити (не забудьмо, що в Америці т. зв. „сухий режим“), а так само по зможі що-неділі одвідувати душпастирські бесіди.

Так зв. „папірці“, себ-то дипломи, свідоцтва, рекомендації, то-що, у американців стоять на другому місці: на першому має ціну вміння робити певну справу швидко й добре її знаючи: напр. між професорами математики, що їх дуже шанують, є особа з неповною російською технічною освітою, що, добре знаючи своє діло, не має, проте, жадного диплома, і це не перешкодило йому обійняти цей пост, коли американці пересвідчилися, що він не аби-як розуміється на своїй спеціальності.

Взагалі, американці вважають, що дипломи це щось другорядне, та й кажуть: „шматок папірця не замінить знання“. Тим-то насамперед дивляться вони на те, як яка особа справляється на практиці, а не в теорії, і коли бачать, що вона ні до чого, то жаден диплом не вратує її від звільнення.

Другий принцип американського університету — нічого не давати дурно. Студент за все мусить платити, хоч і за дешевшими трохи цінами, але все-таки дороженько, надто коли взяти на увагу, що платити треба єгипетськими фунтами.

Хоч як це дивно, але все це дуже сприяє тому, що тубільці аж надто шанують науковий престиж школи: „беруть гроші добрі, то й освіта буде добра: дурно ніхто нічого путящого не дасть“. Цю істину, поширену в комерції, тубільці прикладають і до навчальної справи.

Відмінно од французького університету, що по-за лекціями нічим особливо не зобов'язує своїх слухачів, опріч духовних осіб, — американський університет намагається не тільки навчити, ба й виробити в своїх вихованців характер, такий потрібний у практичному житті. Доходить до того, що часом перше завдання живовидячки поступається першим місцем перед другим.

Встановлені на це правила для студентів кажуть виразно й певно:

„Університет заступає студентові батьків і несе відповідальність за виховання й вплив на величезну та різноманітну студентську корпорацію“.

„Завдання дисципліни на кожному факультеті — виробити мужню, пряму, певну себе вдачу“ і тільки вже тоді: „передати навичку серйозної наукової праці“ — але зараз-же збивається знову на своє: „а так само розвинути лояльність у грі та панування над собою в атлетичному спорті“.

Отже ми бачимо, що власне науці приділено тут середнє місце поміж мораллю й футболом, і це досить симптоматично.

Отож через те: „тютюн можна вважати за шкідливе зілля для молодих студентів, — тому заживати тютюн забороняється на всіх факультетах; надто студенти медичного факультету повинні додержувати цієї постанови, щоб являти собою належний приклад поваги до медичних правил“.

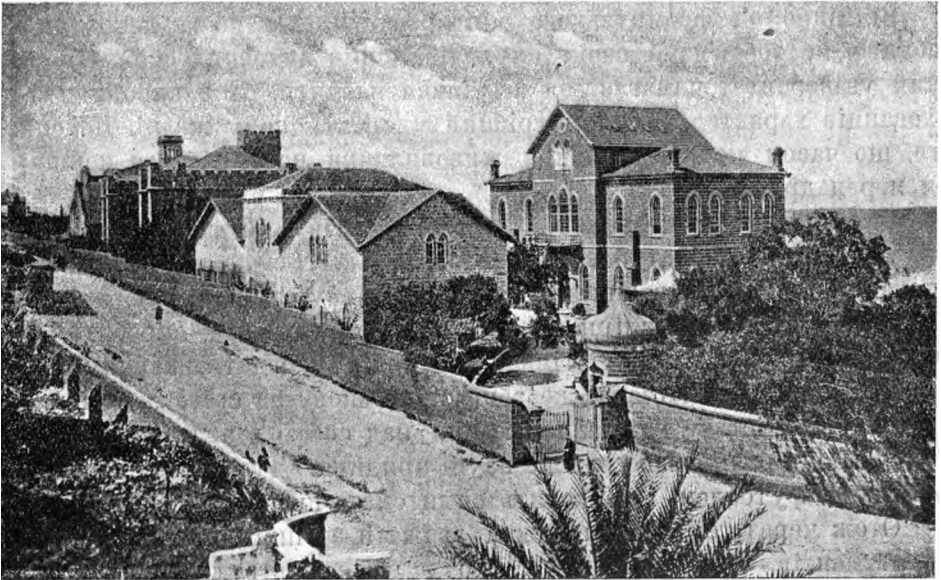
І далі додано: вже багато років студенти-медики непорушно дотримували цієї постанови. А тому: „палити в будь-якому приміщенні університету як-найсуворіше забороняється всім студентам без винятку“.

А як який-небудь студент у бурсі чи на атлетичному полі шкідливо впливає на своїх колег і не виявить нахилу виправитися, то доглядачі попереджують його, що він мусить покинути університет, „хоч-би він з зовнішнього боку нічим не порушив дисципліни“.

Знов-же, університет застерегає собі право запропонувати студентові, щоб покинув університет, коли в нього буде недостатній пересічний бал, або коли студент ослабне на хоробу небезпечну для здоров'я інших, а так само „коли його моральні пересвідчення не відповідають тим принципам, що їх переводить у життя університет“.

Студент, вступаючи до університету, „зобов'язується безсуперечно коритися духові й букві чисто-всіх правил, що їх факультет на своє бажання може змінити, попереду його про це не сповістивши; і студент, вступаючи до університету, зобов'язується приймати й ці можливі зміни; як-же-ж він через що-небудь не захоче їм скоритися, то „обіцяє покинути університет без скандалу“.

Факультет суворо стежить за тим, чи не легковажно часом ставиться студент до одвідання лекцій або інших університетських праць. Коли студент проминув певний відсоток лекцій, він підлягає дисциплінарній карі або навіть звільненню з університету. „Коли студент не одвідає каплицю вдруге або нехтуватиме моральними бесідами, то його має бути покарано звільненням із університету“.

Американський університет у Бейруті над морем (вигляд до шпиталів).

Скрізь на першому плані стоїть піклування про фізичний розвиток студента. Університетську територію розташовано так, що кожен студент може з успіхом користуватися з щоденних вправ на вільному повітрі. Правильні фізичні вправи, що провадяться за пильним керуванням фахівця-інструктора (для нього утворено спеціальний диплом: „бакалавра фізичних вправ“), відбуваються регулярно й є обов'язкові для всіх студентів.

Атлетичне поле забезпечено треком, майданчиками для футболу, баскет-болу, для гри в теніс; ванні приміщення мають холодну й гарячу воду; окрім того, кожен студент мусить купатися в морі під доглядом фахівця. Кожен студент протягом свого перебування в університеті повинен навчитися плавати.

Дбаючи за фізичний стан студентів, періодично роблять їм медично-психологічний огляд — і коли в кого знайдуть якусь небезпечну хворобу,

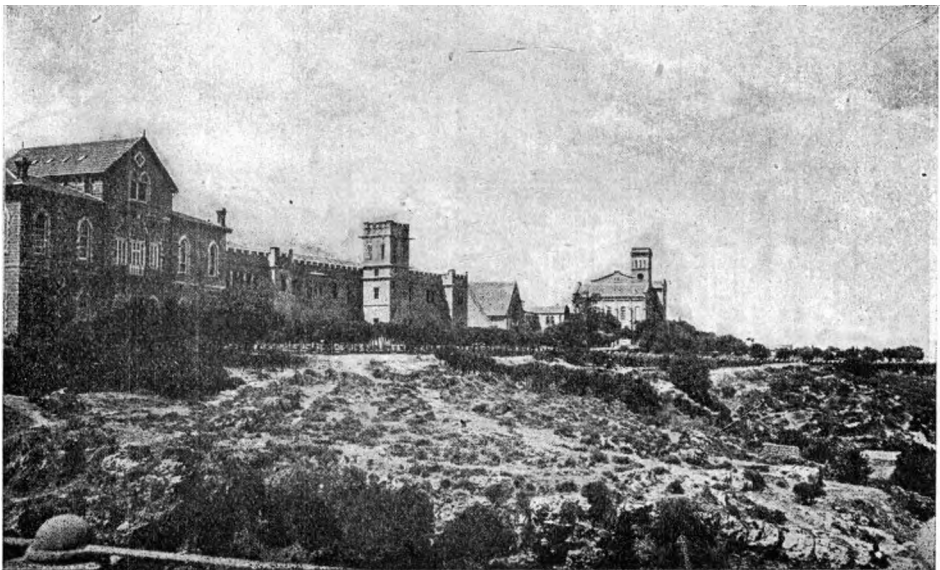
то його зараз-же прохають покинути університет; коли-ж хто потаїть свою заразливу та причіпливу недугу, то він підлягає дисциплінарній карі за постановою факультета.

Окрім цих фізичних вправ є ще вправи моральні.

Всі студенти повинні зорганізуватися й впоряджати мітинги за традиціями, встановленими для цього в університеті; але будь-що-будь санкціонувати їх має факультет.

На цих зборах розглядаються всі загальні питання в дусі лібералізму й толерантності, а міркування на теми сектярського та релігійного характеру як-найсуворіше заборонено.

П'ять разів на тиждень професорів і студентів запрошують на 15 хвилин уранці для вправ, що мають сприяти розвиткові особистости.

Американський університет (Вигляд од зуболікарської школи).

Релігійні зібрання відбуваються що-неділі; бути на них факультативно для тих студентів, котрі мають серйозні підстави не брати в них участі; але для цієї категорії організовано окремі зібрання, і на них моральні та інтелектуальні завдання університету трактуються по-за будь-якими релігійними формами.

Університет, дбаючи за інтелектуальний розвиток своїх вихованців, не забуває й про матеріяльний бік студентського життя, і його організовано дуже старанно.

Окрім бурси, для всіх взагалі студентів року 1924 одкрито спеціальний ресторан; усі студенти, котрі живуть у бурсі, мусять харчуватися в ньому за 20 єгипетських фунтів (щось із 200 золотих карбованців) на рік. Для прожитку — цього досить, але як хто потребує ще додаткових страв, то завсіди може замовити їх, заплативши готівкою або ресторан-

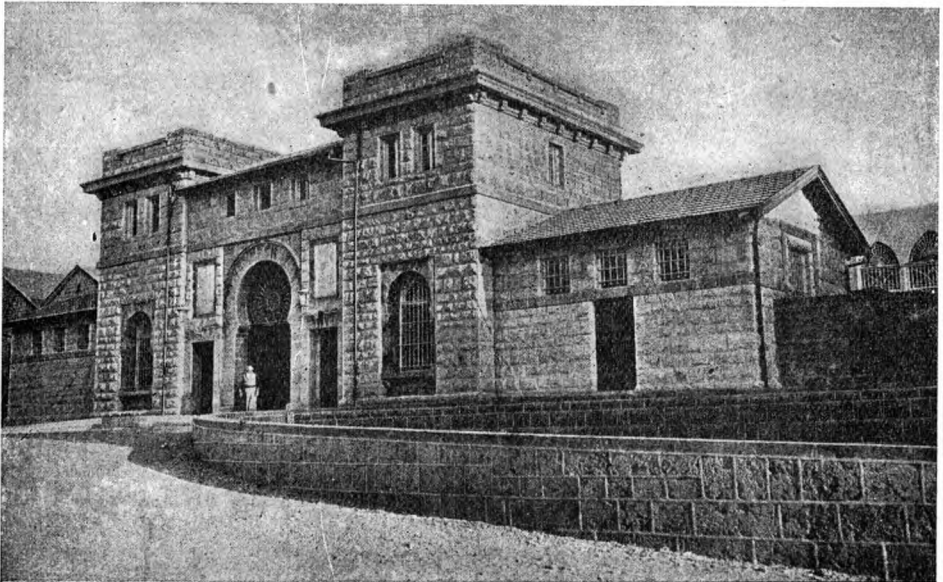
ними марками. Пересічно студент витрачає ще близько 6 фунтів на отакі страви.

Взагалі за своє утримання й навчання студент виплачує близько 90 єгипетських фунтів за рік, без шкільних підручників, що їх вартість, як на якому факультеті, хитається поміж 12 та 20 фунтами за весь курс.

Отже, пересічно утримання кожного студента в американському бейрутському університеті коштує близько 100 єгипетських фунтів за рік, і ця ціна, як на місцеві умови, дороженька.

Перейдімо тепер до опису окремих факультетів.

На чолі їх стоїть

Американський університет у Бейруті. Головний в'їзд і Управа.

Факультет мистецтв і наук.

Факультет цей має при собі й суто-наукові установи:

I. Обсерваторію, відкриту року 1892 й забезпечену всім потрібним устаткуванням: рефрактором на 12 цалів, спектрометром і поляризованим фотометром, пасажним інструментом, то-що.

Метеорологічні спостереження проводяться тричі на день.

II. Археологічний Музей, що має колекції, зібрані в Палестині, Єгипті, Кіпрі й Сирії, а так само велику нумізматичну колекцію.

III. Біблійний Музей, що ілюструє жидівську давнину.

IV. Геологічний Музей, що має багатющу колекцію сирійських копалин, надто тих, котрі стосуються до крейдової системи на Лівані.

V. Гербарій, що містить у собі близько 15.000 примірників, класифікованих, згідно з природньою системою.

VI. Зоологічний Музей, присвячений фавні Сирії й Палестини.

Нормальний курс наук на факультеті наук і мистецтв — чотирьох-річний і дає право на ступінь бакалавра й магістра.

Оцінка знання студентів складна й забарна. Іспити відбуваються в лютому й наприкінці академічного року, окрім того подаються що-місяця відомості про успіхи. Остаточний бал складається з загального висновку за рік і іспитового балу. Найвищий бал — 100, за задоволящий уважається не менше, як 60 з кожного окремого предмету, але загальний підсумок має бути не нижчий за 65 з ансамблю іспитів.

Нормальний розклад лекцій на факультеті — п'ять предметів на тиждень, по 3 й більше годин кожен.

Предмети розподіляються на обов'язкові для всіх і додаткові, зв'язані одні з одними в систему.

Кожен студент повинен вибрати досить предметів, щоб заповнити ту норму годин.

Починаючи з другого курсу, студент повинен вибрати шість основних і шість додаткових у такій схемі:

Основні:

Додаткові:

Арабське письмо	Французьке письмо або історія арабських народів або англійське письмо.
Французьке письмо	Арабське або англійське письмо.
Англійське письмо	Арабське або французьке письмо.
Математика	Фізика, астрономія.
Астрономія	Математика, фізика, геологія.
Фізика	Математика, астрономія, хімія.
Хімія	Фізика, біологія.
Механіка	Математика, фізика.
Історія	Політичні науки, економіка.
Політичні науки	Історія, економіка.
Економіка	Історія, політичні науки.
Педагогіка	Будь-який предмет з першої шпальти.

Решту годин, щоб заповнити розклад, вибирає студент, як хоче, але так, щоб перейти цілий курс протягом даного періоду.

Курси розподіляються на „підготовчий“ (новаки, фрешмен), „попередній“ (софомор), „молодший“ (юніор) і „старший“ (сеніор) — по одному рокові кожен.

Ми тут навели тільки основний розподіл, а насправжки є багато комбінованих курсів з різними фахами; але розглядати їх — річ дуже забарна.

Треба одзначити, що навіть на цьому факультеті, найспекулятивнішому, панує практичний і прикладний дух. У такому дусі складено й усі підручники та порадики, і їхні відомості можна безпосередньо пристосувати до діла.

Тим-то чиста філологія на цьому факультеті стоїть якось непомітно, а на першому плані — механіка, агрикультура й комерція.

Перейдімо тепер до Медичного факультету.

Як уже було сказано, він розподіляється на чотири відділи, чотири окремі школи, відповідно до чотирьох фахів:

I. Медична школа з п'ятирічним курсом, що дає право на ступінь доктора медицини й хірургії.

Курс цієї школи відповідає курсові медичних американських шкіл класи А, з тими самими вимогами й правами. П'ятий рік присвячено переважно клінічній практичній роботі. Кожного року спеціальна комісія Верховного Французького Комісаріату екзамнує тих студентів, котрі хтять мати дозвіл на право практикувати в Сирії й на Лівані.

Ми не зупинятимемося докладно на розподілі лекцій і предметів, бо він приблизно такий самий, як і на всякому медичному факультеті всякого університету.

При університеті є великий шпиталь з різними клініками. В них роблять що-найскладніші операції. Це клініки зажили собі на близькому сході широкої слави.

II—IV. Те саме можна сказати й про Фармацевтичну та про Зуболікарську школи. Новина для Сходу — Школа сиділок, спеціально призначена для тих жінок, котрі хтять підготуватися до цієї клопітної кар'єри.

Підготування їх дуже серйозне, курс трьохрічний разом з довгеньким стажуванням у шпиталі.

Отакі в короткому огляді головні галузі наук, що викладаються в бейрутському Американському Університеті.

При Університеті є, чималою мірою автономна, т. зв. „Американська друкарня“, що свого часу так турбувала о. о. єзуїтів. Вона випускає в світ чимало арабських і англійських книжок, здебільша біблійного й місіонерського змісту, але загалом наукове значіння її не таке велике, як значіння згадуваної попереду „Католицької друкарні“.

Університет має й свій друкований орган, що видається арабською й англійською мовами заразом (у двох виданнях), завбільшки 100—120 стор. що-місяця. Цей збірник, знов-таки, має більше прикладний характер і, як гадають видавці, править за звязок, що об'єднує всіх теперішніх і колишніх вихованців університету.

Там містяться звідомлення про спортивні змагання, університетські свята, наукові екскурсії, а по-за тим наукові статті з усіх спеціальностей і з усіх галузів наук, що їх вивчають в Університеті.

Зветься цей збірник „Аль-Куллія“ (Університет).

Наприкінці нашого огляду не пошкодить навести статистичні дані про діяльність університету протягом найголовніших періодів у його існуванні.

Року 1866, коли відкрито „Сирійський Протестантський Колледж“, було в ньому тільки 16 учнів.

Року 1871 — як відкрито Медичну школу, — 54 і 31, разом 85.

Року 1895, при відкритті Фармацевтичного відділу — 297.

Потім кількість студентів зростала безупинно; і р. 1910, коли відкрито Зуболікарську школу, дійшла 874 чолов.

Року 1920 кількість їх перейшла за 1000; остання статистика року 1926 дала цифру 1183 студенти.

Але до цієї кількості зараховано не тільки власне студентів, а так само й вихованців підготовчого колледжу — середньої школи.

А власне студентів на всіх факультетах було, напр., року 1921 — 229 чоловіка.

Цифри ці мало не такі самі, як і французького університету, і це почасти свідчить про природне розмежування „сфер впливу“ поміж цими двома конкурентними установами, та що вони, як про це вже вище казано, стоять поруч, доповнюючи одна одну й зберігаючи кожна риси своєї нації.

Але треба відзначити, що з 1927 року французький університет неначе-б почав переважати свого конкурента кількістю слухачів; тільки-ж статистику цю ще не налагоджено як слід.

Ол. Боголюбський.

Дамаск (Сирія), 1927 р.

Вільгельм Томсен (Thomsen).

(1842—1927).

Коротка посмертна згадка.

З Томсена був видатний, геніяльно-проникливий лінгвіст, окраса європейської філології ХІХ-ХХ в., гордість своєї батьківщини Данії.

Народивсь Томсен 25 січня 1842 року (у родині поштмайстра), а року 1871 був уже професором у Копенгазькому університеті, потім — член (1876) і (з 1909) президент Данської Академії Наук.

Перша його наукова праця була „Про малярську мову та її племінне споріднення“ (1867). Після неї Томсен заходився студіювати споріднену з мадярами народність — фінську. Для цього він попереду добре вивчив фінську мову в самій Фінляндії. Ідеї, переведені в ерудитній і талановитій його дисертації: „Вплив германських мов на фінсько-лапландські“ (Копенг. 1869; по-німецькому переклав Е. Сіверс, Галле р. 1870), одразу-таки зараховано до геніяльних відкриттів. Книга здобула Боппівську премію од Берлінської Академії Наук, а на батьківщині р. 1876 автора обрано на академіка. Дальший розвиток тої книги — найбільша праця Томсенова: „У чому стикаються мови фінські та литовські“ (1890), а поміж цими розвідками Томсен, чудово володіючи російською мовою, присвятив свою загально-філологічну ученість цікавій для нас темі: „Як повстала руська держава“ (1877; німецький переклад — в Готі 1879; по-російськи переклав Аммон у моск. „Чтеніяхъ въ Обществѣ Истории и Древностей“ 1891); тут він усебічно підтримав норманську теорію.

Усесвітньої слави зажив Томсен, одкривши ключа до незрозумілої доти абетки т. зв. „рунічних“ написів у Монголії на р. Орхоні та на

р. Єнісеї. Дешифрування з'ясувало, що це найдавніші тюркські написи VII—IX в. (1893 і 1896; рос. пер. у „Зап. Вост. Отд.“, т. VIII, 1894, і т. XII, 1899 при розвідці Меліоранського). Це відкриття Французька Академія Написів увінчала Вольнесвою премією, Російська Академія обрала Томсена на свого члена-кореспондента, а в турецькому світі він зажив слави аж рівноапостольної. Дуже цінні й його далші тюркологічні праці, у тому числі викликані археологічними відкриттями у Східньому Туркестані.

Усі визнають Томсенові заслуги і в царині лінгвістики індогерманської (відкриття індо-германського закону небінних звуків, аналіза давньо-грецьких діалектів), визнають його заслуги і в суміжній царині студій над сусідніми мовами — давніми малоазійськими, кавказькими.

З приводу 80-річного юбілею Томсена видано збірку його філологічних творів: „Samlede Afhandlinger“ (Коп. 1919—1922). Звідти з III тому по-німецькому перекладено його працю про давньотурецькі написи в Монголії, що влучно й змістовно підбиває лінгвістичні та історичні підсумки всьому, у цій царині досягнутому (у Zeitschrift der Deutsch. Morgenl. Gesellsch., 1924, т. 78).

Помер Томсен 13 травня 1927 року.

Акад. Аг. Кримський.

До мусулманської нумізматики.

а) Чотири аббасидських диргеми в Києві.

Року 1918 ¹⁾, в Києві, на розі Нестерівської та Великої Підвальної вул., на правому схилі, як спускатися вниз до кол. Фундукліївської вул., перша-друга садиба згори, копаючи рівчака, випадком знайдено малесенького горщика, а в ньому 4 монети. Самого горщика вже немає, але монети збереглися і, тепер, попоблукавши із рук у руки, зробилися власністю кол. завідуючого мюнц-кабінетом київського університету, проф. П. П. Смірнова. Завдяки останньому я зміг ознайомитися з ними і списати їх, а проф. Т. Т. Фасмер ласкаво допоміг мені визначити їх і подав бібліографічні вказівки.

Ці 4 монети — срібні високопробні халіфатські диргеми нормальної ваги, різних матриць, хоч і схожі між собою. Всі вони биті в Самарканді того-ж-таки 194 р. Г., тоб-то в 809—810 р. нашої ери.

№ 1 — відповідає описові, що його подає В. Тізенгавзен під № 1579 — „Монеты Восточнаго халифата“, стор. 175. СПб.—1873.

№ 2 — відповідає екземплярові Маркова № 610 (Аббасиди) — „Инвентарный каталогъ мусульманскихъ монетъ Эрмитажа“.

№ 3 — екземпляр В. Тізенгавзена № 1581 „Монеты Восточнаго халифата“, СПб. 1873, стор. 175.

¹⁾ Час і топографію знахідки подаємо за вказівками наукового співробітника Української Академії Наук, проф. Л. Добровольського.

№ 4 — екземпляр Anderson'a — 154 „Der Chalifenmünzfund von Kochtel, Dorpat, 1926, та Маркова № 609 („Инвентарный каталогъ мусульманскихъ монетъ Эрмитажа“).

Аверс у своєму полі подає першу частину символу віри: „Немає иншого божества, окрім Аллага: єдиний Він і не має собі спільників“. Легенда навколо містить назву міста, де вибито монету, та рік.

Реверс у полі містить:

Б о г у
Мохаммед посол Бога.
Із того; що звелів імам Ма'мун
Наступник престола мусулман
Абдуллаг син еміра правовірних

Ф а д л

Легенда навколо містить 33 бейт дев'ятої сури Корана. Написи на всіх 4 монетах однакові, і тільки на одній із них (№ 3) Ма'муна названо не імамом, а еміром. Це позначив і В. Тізєнґавзен (Монеты Вост. халл-фата № 1579, № 1581).

Цей клад цікавий і тим, що його було знайдено вкупі, в горщечку, і знайдено його на дуже цікавому місці для того, хто знає топографію Києва: горішня тераса Нестерівського взвозу. На превеликий жаль, самого горщечка зберегти не пощастило. Не пощастило одшукати й черепків його. Ці монети говорять про більше-менше достатнє знайомство тодішніх аборигенів Наддніпрянщини (зглядно Києва), початку IX віку, із Сходом (Середньою Азією), про які у нас так мало лишилося писаних відомостів. Свідчення — східних істориків та географів. Та й ті географи — переважно віку X-го (ибн-Росте — 903 р., ибн-Хавкал — 977, ибн-Фадлан — початок X віку): наші-ж монети — самий початок IX віку. Не надто часте знаходження на території України монет IX в. (саманідського періоду) ще збільшує вагу знайденого. Маємо, правда, і такий важливий факт, як те, що в 1850 році підчас будування нової київської фортеці знайшли скарб аж з 2—3 тисячами диргемів. На жаль, тільки 86 екземплярів був розглянув П. С. Савельєв і встановив крайні дати чекану: од 770 до 906 рр. Та ще слід зазначити, що в межах України і навіть у самому Києві раз-у-раз знаходять нові скарби монет, буває разом з прикрасами. Тільки-ж це все якось не засистематизовано в описах і не згуртовано до купи, дарма що у Києві вже зосереджено величезної ваги нумізматичний матеріал і в державних збірках і на руках приватних людей.

Це ставить в інтересах молоді держави питання про те, що час вже розпочати систематичне наукове вивчення нашого нумізматичного архіву. Треба, щоб усі нумізматичні матеріали були одкриті для широкого наукового їх дослідження. Треба створити спеціальний нумізматичний Музей, на мою думку, при Українській Академії Наук, поклавши в основу його мюнц-кабінет кол. київського університета, тепер власність Української Академії Наук, а до нього додавши колекції здебільша навіть неописані з інших київських музеїв, де їх ніхто не знає й не розуміє. Треба особливо уважливо поставитися до паспортизації нових знахідок з монетами. Поруч з історичним та етнографічним порайоновим дослідженням України, треба і час заходитися вже коло складання топографічної мапи для скарбів східних монет та речей на Україні. Все це великою мірою з'ясує темні сторінки українського минулого, освітлятиме факт зносин найстарішого Києва із Сходом, а не тільки з Візантією.

Що-до Ма'муна, ім'я якого вибито на монетах — то Ма'мун (813—833) це син Гарун-ар-Рашида, халіфа аббасидської династії, героя з Тисячі й одної ночі. Ма'мунова мати була персіянка. За життя свого батька (до 809 р.) Ма'мун був намісником в Хорасані, з столицею в Мерві. Смерть Гарун-ар-Рашида поставила була на престолі всього халіфата другого сина його Аміна, креатуру двірської арабської кліки. Халіфство Аміна офіційно обмежують роками з 809 до 813. Цей рік — коли одрубав голову халіфові Амінові в столиці халіфата в м. Багдаді воєвода Ма'муна Тагир Дводесничний, основоположник васальної аббасидам династії Тагирідів ¹⁾. Величання Ма'муна на наших монетах на різних матрицях одного й того-ж року і міста: на одних — імамом, на інших — еміром, нічого ще не каже саме по собі. Але дивна така випадковість 193 = 809 рік — рік міжусобиці у Персії. Це рік двох емірів, братів-ворогів, синів од різних матерів, представників ворожих одне одному політичних угруповань: національного-перського та арабського, центрами яких були Мерв і Багдад. Ф а д л — то Фадл ибн-Сагль, Ма'мунів везір.

Павло Лозієв.

б) Що таке „фута“ і „футунь“ у Афанасія Нікітіна XV віку?

Перегортаючи „Матеріали для словаря древне-русскаго языка“ академ. І. І. Срезневського, я якось звернув увагу в III томі (СПБ. 1909, стовп. 1358) на два слова.

1) Ф у т у н ь — родъ монеты: — „А язъ жеребца своего продалъ въ Бадери да наложилъ есми у него 60 да и 8 футуновъ“ Аван. Никит. 335;

2) Ф у т ь (?) — родъ монеты: — „Со всякыя головы емлють по двѣ шекшени пошлны на Бута, а съ коней по четьре футы“ — Аван. Никит. 336.

Думаю, не зайвим буде зазначити, що монета тая зветься не „футъ“ (чолов. роду), а „ф у т а“ (жін. роду); точніш навіть треба було-б писати „фудда“, з особливим, т. зв. „емфатичним“ характером звука „д“. Цеє арабське слово буквально значить „срібло“, „срібнячок“, а тісніш так зветься ще й до наших часів серед арабського простого люду дрібна монетка „пара“. Двійне число од „фудда“ має протонародню форму „фуддтэйн“, „фуддтын“, діалектично „фуддтун“. Таким чином слово „футунь“ у Аван. Нікітіна має визначати монету в „два срібнячки“.

Акад. Аг. Кримський.

¹⁾ Докладно див. у акад. А. Кримського: Історія Персії, т. I (Київ 1923), ст. 25 і д.

Нова теорія про походження глаголиці.

На прилюдних засіданнях візантологічної та жидівської комісії Української Академії Наук зачитувалася доповідь В. Пожидаєва, що складалася з двох частин. Перша частина — „Кавказская тамга и южнорусские письма — иероглифы“ і друга частина „Южнорусские письма иероглифы и славянская глаголица“. Перша та друга частини тісно звязані одна з одною, як почасти про те кажуть самі заголовки.

На останньому засіданні, коли вже було зачитано другу частину доповіді В. Пожидаєва (23 грудня 1927), я виступив з контр-доповіддю, в якій я зовсім не погодивсь з основними думками нового дослідю. В. Пожидаєв вже робив доповіді про свої досліді в Москві та Ленінграді. Думки вчених, як він каже, поділилися — частина цих вчених визнавала роботу цінною, методи правильними, інша частина не була переконана. На жаль, ми не маємо ніяких друкованих про це даних. Тепер-же я думаю, для історії дуже важливого питання про походження загадкової досі абетки глаголиці цікаво буде передати й нові думки. Моя контр-доповідь складається з двох частин — по-перше коротенький перегляд основних думок про походження глаголиці, а потім коротенько теж — суть нового дослідю та критичні зауваження до цього дослідю.

I.

Багато ще в нез'ясованих сторінок із історії первісного давньо-слов'янського письма, що звязано з життям та діяльністю перших слов'янських вчителів Кирила та Методія. Дослідник, хоч і має про цю добу деякі історичні пам'ятки, проте вони, по-перше, пізнішого походження, по-друге — висвітлюють питання однобічно, не без вигадок, а часом навіть з очевидними протиріччями. Не менш загадкові для дослідника й найстаріші давньо-слов'янські пам'ятки — це переклади чи уривки з священ. письма та богослужбових книг. Їх за всіма даними, не можна застосувати до перших пам'яток давньо-слов. доби, вони, очевиднож, є копії з тогочасних оригіналів.

Передусім вражає те, що настаріші давньо-слов'янські пам'ятки писано двома цілком з першого погляду одмінними абетками — „кирилицею“ та „глаголицею“. Ці пам'ятки однаково старі, вони також близькі й що-до місця свого походження.

На що потрібні були слов'янам дві абетки, хто склав їх та яка, справді, належить Кирилові? Де в графічні джерела загадкової глаголиці, а також де джерела деяких букв глаголиці? Яка саме говірка слов'янська стала за літературну мову первісного письма? Жадне з цих питань досі не розв'язано остаточно. Вже понад 100 років ці питання цікавлять учених; хоч ми й маємо багато праць видатних учених, однак і досі не маємо повного уявлення про цю цікаву для нас добу. Звичайно спричиняється до цього особливо відсутність потрібних історично засвідчених даних.

Старе слов'янське письмо має мало оригінального — літературні пам'ятки тогочасні це в переклади книжок до служби церковної. Хоч ніхто не заперечуватиме їх велике культурне значіння, все-ж потрібно зазначити, що протягом довгого часу слов'яни тільки споживали чужу культуру. Зокрема не можна не визнавати велику культурну роль християнства для слов'ян, що було їм відоме багато раніше, ніж діяльність Кирила та Методія, проте — запровадження старішої абетки пішло лиш од Кирила.

Спинюся на загадковому питанні про походження та взаємини поміж слов'янськими абетками. За найстаріше історичне свідoctво про слов'янське письмо та зокрема про походження абеток вважають „Сказание о письменѣх черноризьця Храбра“. „Прѣжде оубо“, завважує Храбр, „словѣ — не имѣхѧ книгѣ нѧ чрѣтами и рѣзами чѣтѣхѧ и гатаахѧ погани сѧци“. „Чрѣти и рѣзи“ це в, очевидно, первісний своєрідний спосіб відзначати лічбу. „Крѣстивѣше же сѧ римськими и грѣцькими письмены нѧждаахѧ писати словѣнскѧ рѣчь безѣ устроения“. Цей уривок з пам'ятки вказує на спробу вживати латинської або грецької абетки на ознаку слов'янських слів; звичайно, що наведене свідчить не про виникнення письма, а лиш про своєрідну спробу. Серед найстаріших слов'янських пам'яток ми маємо одну пам'ятку — так звані Фрейзінгенські уривки, що їх писано латинською абеткою, але цю пам'ятку застосовують до пізніших часів і посилаються вже на залежність від давньо-слов'янського не латинського письма. „Нѣ како, пише далі Храбр, можна добре писати грѣцькими письмены“ такі слова як Бог, живот ... — це вказує на відсутність в грецькій абетці знаків, щоб визначити звуки слов'янської мови, як *б*, *ж* та инш. Так було багато років, — потом же, говорить далі Храбр, чловѣколюбецъ Богъ строѣи всѧ и и е оставлѣи чловѣча рода безѣ разоума н всѧ к разоумоу приводѧ и спасению помиловавъ родѣ словѣнскѣ посла им свѧтого Константина Философа нарицаемаго Кирила мѧжа праведна и истина и сѣтвори имѣ письменѧ“. Кирило складав абетку на зразок грецької абетки. Греки, складаючи свою абетку, наслідували почасти графіку абетки жидівської. Літери *б*, *ж*, *ц* та деякі инші склав Кирило, як каже Храбр, „по словѣнстѣи рѣчи“. Цей вислів різно тлумачать. Треба гадати, що Кирило додав ці знаки, бо їх вимагала слов'янська мова. Далі Храбр обстоює слов'янське письмо та слов'янську абетку проти тих, хто заперечував проти їхньої доцільності. Хто був цей чорноризець Храбр, палкий оборонець слов'янських інтересів, де й коли він жив — невідомо. Одне речення в цьому „сказанні“: „бо еще живи, иже суть видѣ ли их“, себ-то Кирила та Методія, дає змогу пам'ятку цю застосовувати до X віку й визнати, що автор був якийсь мешканець Македонії або Паннонії. Це речення подибуємо в пізнішому списку лиш в одному, тому й не можна надавати йому такої ваги, бо в найстаріших рукописах часто спостерегаємо різні додатки, зроблені з різних міркувань: напр. надати більшої авторитетності тому, про що писалось, то-що. Отже в дані, що заперечують такий давній вік цього оригіналу. У всякому разі, з цієї пам'ятки

користуються всі ті хто бажає довести давніший вік кирилиці. Останніми часами це роблять і ті, хто обстоює первісність глаголиці, використовуючи для цього новішу теорію грецького походження глаголиці. Отже, чорноризець Храбр знає одну лиш слов'янську абетку, а яку саме — невідомо. Одну абетку визнають і найдавніші, так звані Паннонські Житія Кирила та Методія. В Житії Кириловому говоритьсь про те, що коли Ростислав, моравський князь, звертався до Михайла — імператора грецького, щоб той надіслав проповідника віри Христової і який-би вмів слов'янської мови, — Михайло скликав раду, де присутній Кирило запитав, чи мають слов'яни абетку, бо инакше довелось-б писати, за його висловом, „на водѣ“; на ці слова Михайло відповідає якось дивно, — як могло це статися, коли дід і батько дбали про це, — що-ж він може зробити? А ось Кирилові Бог допоможе скласти потрібну абетку“.

Минаючи інші історичні свідощтва, тут можна згадати хіба що про грецьке Житіє Климента, одного з учнів Кирилових. У цій пам'ятці зазначено, що Климент, перенісши свою діяльність до Македонії, змінив одну абетку на другу, але до цього свідощтва ставляться тепер скептично. Для нас потрібно тут згадати лиш про заміну абетки.

Не знаходячи відповіді в історичних пам'ятках на одне з головніших питань з первісного слов'янського письма, доводиться вдаватися до аналізу системи графіки — може ця аналіза висвітлить це питання. Придивившись до тієї абетки, яку ми зємо кирилицею, нам відразу видасться, що це грецьке уставне письмо. Ці кирилицькі знаки вражають своєю подібністю до тих-же знаків глаголиці.

Що-до походження глаголиці нас вражає ота закручена форма літер, тому-то й вважали її за абетку, що вийшла з слов'янських рун або письмен фінікійських. Дехто гадав, ніби це письмо навмисне вигадане на те, щоб зберегти на ньому службу Божу по слов'янському в тих церковних парафіях, що належали до пап. Маємо й інші гіпотези. Останніми часами панує теорія про походження глаголиці з грецького курсивного письма. Представники та захисники цієї теорії, як Тейлор, Беляєв, Ягіч, Лескин та инш. не зівсїди переконують своїми доводами. Ці вчені не додержуються цієї думки однієї що-до походження глаголицьких букв з грецьких, та й засоби їхні довести та обґрунтувати свої думки не зівсїди можна визнати.

Ось напр., глаг. „Б“ Ягіч виводить із грецької лігатури МП., проте саме глагол М не виводить з гр. „М“. Беляєв виводить із грецьк. „Б“ з зміненою другою частиною, хоч таких написань в грец. рукописах ми не подибуємо. З'ясовуючи гл. „ДЖ“ йдуть ще далі, користуючись із таких засобів, що за їх допомогою кожду літеру можна вивести з якоїсь иншої. Ось напр. Ягіч виводить Ж із двох грец. ϞϞ, а Тейлор із $\frac{\sigma}{\tau}$, Беляєв із ζ.

Ця теорія хибна не тільки що-до спростовання графіки, вона не бере до уваги фактів історичних, а саме: говорячи про те, що графіка абетко-

вих знаків утворювалася помалу, ми повинні припустити й довгу історію цього утворення. Хоч до нас не дійшло жадної пам'ятки, що-б стверджувала думку про будь-яку еволюцію цих знаків.

Аналіза графіки глаг. абетки переконує в тому, що ця абетка виникла з різних джерел. Деякі літери справді походять з грецької, хоч інші пішли, очевидно, з абеток східніх. Ось напр. глаг. *ш, ц, ч* виникли, як гадали й раніше, на ґрунті писань семітських, зокрема — жидів, і як доводив один з дослідників (Вондрак) — самаритських. Він посилавсь на одну характерну одмінність, що свідчить про безперечну спорідненість цих знаків. У жидів. найстаріших пам'ятках *ш* (шаде) писали, як глаг. та кирил. *ш*, хоч у самаритській абетці *ш* вдвоє менше за інші літери. Те-ж явище спостерегаємо в найстаріших глаг. пам'ятках, найбільше в заголовних літерах. У східньому походженні глаголиці переконує й літера *б*, у грецькій абетці немає подібного знаку, бо для нього звуку відповідного не було.

Відкинувши штучні методи й не притягаючи фактів до раніше утвореної теорії, ми мусимо припустити, що глаг. абетку було складено на основі різних абеток. Вона не так залежить од грецького письма, як кирилиця. Глаголицю складено на взірць грецької, латинської та східніх абеток, кирилицю складено, безперечно, за абеткою грецькою (за винятком згаданих вже знаків *жс, ш, ч* та инш.). І ось у формах цих знаків вражає нас деяка подібність до глаголиці. Форма літери *ч* не однакова, хоч дуже близька. Деяку подібність можна вбачати й у графіці глухих голосових. Не можна сказати, що ця подібність є випадкова, а краще припустити переймання. На підставі логічних даних можна певніше припустити переймання цих літер з глаголиці. Навряд чи було потрібно замінити кирилицю на незрозумілу, незручну глаголицю. Коли кирилицю склав Кирило, то повстає питання, на що так скоро здалася инша абетка, та ще тоді коли діяльність його учнів перенесено було до країни, що була під грецьким впливом. Та думка, що глаголицю склали пізніше в Далмації аби уникнути переслідування пап, тепер не має вже підстав одколи знайдено старі болгарські глаголицькі пам'ятки. Чи не було навпаки? Чи не з'явилась згодом потреба реформувати після Кирила слов'янську абетку таким способом, щоб наблизити її до грецької абетки. Тоді в грецькому короткому Житті Климентовому є частина історичної правди. Найпевніше заміну абетки зробив не Климент, хоч це й зроблено десь за тих часів у східній Болгарії. Тоді треба припустити, що глаголиця виникла раніше за кирилицю, та є вона письмо Кирилове. Щоб обґрунтувати цю гіпотезу, можна навести ще такі міркування. У наведених вже Паннонських Життях зазначалось, що Кирило був чоловік із філософським світовідчуванням людиною далекою від життя, глибоким знавцем східнього письма. Людина така й могла скласти абетку не тільки на взірць грецької, а на взірць інших відомих йому абеток. Дивно те хіба, що складач ішов за різними взірцями, тоді як його могла задовольнити грецька абетка. На це можна відповісти, що фонетика мови грецької не відповідала фонетиці мови сло-

в'янської, і Кирило мусів скористатися з абеток інших мов. Я маю на увазі не тільки *ш, ч...* а напр. *е*, у грецькій мові: цей звук там трохи инакший, а тому його графічному знакові надали іншої форми. Ще, звичайно, могла мати значіння його думка зробити абетку іншою, самостійною. Це твердження можна підсилити тим, що цифрові системи однаково відзначали літерами у грецькій абетці та кирилиці, але одмінно від глаголиці. До цього ще додаю деякі спостереження з надрядкових знаків. Відомо, що в грецьких рукописах VIII—IX ст. відзначали два роди придику + + та три роди наголосу \, ˆ. Згодом придики відзначають напівкругло ˘ ˘ і наголос ˆ ˆ ∞. В одній глагол. пам'ятці знаків + + вживано дуже систематично, — цього немає ні в одній кирилів. пам'ятці, а коли й подибуємо ті знаки, то переважно напівкруглі й не так систематично.

Питання про походження та взаємини старослов'янських абеток є дуже старе. Має воно величезну літературу, багато вже чого з'ясовано, проте в цілому воно не розв'язане. Ще прикінці XVIII ст. чеський учений Добнер висловивсь за старіший вік глаголиці. Гіпотезу цю не прийняли та й не могли прийняти, бо добре обґрунтованих доказів не було. Добнер гадав, що Кирило винайшов глаголицю, але винахід цей приписували Єронімові, щоб позбутись утисків з боку римського духовництва. Звідси виходить, що глаголиця ніби не Єронімова абетка, однаково як кирилиця — не Кирилова. Добнерову гіпотезу заперечував знавець слов'янської старовини Добровський. У його листуванні з Дуріхом подибуємо кілька зауважень що-до абетки. Добровський доводив, що глаголицю складала в Далмації десь у XII або XIII віці, і потім приписали Єронімові. Спочатку ця гадка перемогла. І ось року 1836 Копітар видає старослов'янську пам'ятку так зв. „Клоцов Зборник“, писаний глаголицею; старіший вік цієї пам'ятки очевидний. Тоді почала перемагати думка Добнерова. Копітар додержувався того погляду, що глаголиця виникла раніше від початку діяльності Кирила, але він замінив її потім на іншу абетку. Проти Копітарової думки повстали російські вчені — Прейс, Срезневський; цю теорію обстоював Григорович. Прейс додержувався погляду Добровського, застосовуючи глаголицю до X в. — Срезневський спочатку гадав, що вона виникла у Болгарії в IX—X вв., Григорович прийшов до висновків, що глаголиця — абетка Кирилова, а кирилиця — винахід Методіїв. Нові факти, що доводять давніший вік глаголиці, подає Шафарик. Він додержувався спочатку тої гадки, що кирилиця є давніша віком, але потім змінив цю думку на протилежну. Ці думки він виклав у статті „Про походження й батьківщину глаголиці“ німецькою мовою. Тут він приписує глаголицю Кирилові, а кирилицю Климентові. У працях Шафарикових вже є вказівки на джерела деяких з глаголицьких букв у грецькому курсивному письмі. І тому Шафарика можна вважати за прабатька новішої теорії про походження глаголиці з грецького курсивного письма. Були ще інші теорії. Напр. невдала Гейтлерова теорія, що глаголиця походить з албанського письма. Цю теорію після Ягічевої рецензії та невеликого дослідю албанського вченого Пекмезі, можна вважати за помилкову.

В одній з останніх оригінальних робіт покійний акад. Фортунатов „О происхождении глаголицы“ (Изв. Отд. рус. яз. и словес. Р. Ак. Н. 1914, кн. 4), наближує загальний стиль глаголиці та форму деяких її букв до коптського письма. Мені теж доводилося в роботі — „Памятники и вопросы древне-славянской письменности, т. I, в. II“ констатувати в деяких невеличких випадках подібність букв коптського та глаголицького альфаветів, але я підкреслював, що ця подібність дуже невеличка і лиш почасти могла вона повстати на основі спільних джерел. Мені доводилося спеціально працювати над питанням про походження глаголиці (див. II в. вищеназваної роботи). Цю мою працю детально розглядав відомий знавець слов'янознавства, акад. Ягіч, спочатку в своєму Архіві, а потім й „Энциклопедии славянской филологии“ (1911 р.). 1910 р. Ягіч звернувся до мене з листом, де просив в'яснити, як я ставився тоді до головних питань про глаголицю. Цю мою відповідь він надрукував. Я дозволю собі подати її тут і відзначу разом, що після полеміки проти деяких моїх тверджень Ягіч вже не говорить про походження глаголиці з грецького мінускула, а лиш уважає цей мінускул за головне джерело глаголиці, проти чого й я не заперечував і не заперечую.

Ось моя відповідь.

— Я визнавав та визнаю, що дані, які ми маємо, говорять нам, що глаголиця давніша за кирилицю. Я не можу визнати теорію про грецьке походження перш за все тому, що теорія ця домагається вивести всі букви глагол. з грецького курсиву, для цього ми не маємо даних за графічним характером букв (деяких). Вивести всі букви з грецького курсиву цій теорії було потрібно тому, що вона додержувалась погляду про поступовий шлях запозичення та утворення глаголиці. Проти поступового вживання грецької абетки для потреб слов'янських я не заперечую, а навпаки вважаю за можливе, що так утворились деякі з букв глаголиці на основі грецького курсиву. Я не можу погодитись тільки, що глаголиця в цілому, як певна система утворилася таким способом. На утворення глаголиці я визнаю вплив окремої людини. Ця особа, гадаю, що це Кирило, і внесла різні елементи, складаючи абетку, уживши для основи цієї абетки тих даних, які почасти вже існували на слов'янському ґрунті з джерел грецьких. Коли пристати до тих, хто говорить про поступове утворення глаголиці з грецького курсиву, то перш за все треба відповісти на таке питання: чому ми не маємо ніяких пам'яток, які-б свідчили про такий хід утворення. Я не кажу про історичні свідоцтва такого переходу, лиш про пам'ятки, які сами були представниками цього переходового часу. Проте можна було-б покликатися на те, що взагалі ми маємо дуже мало старих пам'яток, і що в тих, що ми маємо, немає графічної одности. Але все-ж-таки, не зважаючи на деяку графічну різницю, всі старі глаголицькі пам'ятки дають суцільну графічну систему. А відсутність пам'яток від тої доби, яку уявляють, як просторінь часу для поступового утворення глаголиці з курсиву, а з другого боку неможливість вивести деякі букви з грецького курсиву, — це такі мінуси, які сами за себе говорять.

До того додаю ще ось що. Мав рацію відомий палеограф Гардтгавзен, зазначаючи, що теоретично треба виводити слов'янські алфавети з грецьких тому, що до слов'ян ішла грецька культура. Але той-же Гардтгавзен, порівнюючи глаг. алфавет з грецьким мінускульним письмом, писав: „навіть чи є два види письма, які на перший погляд здавались остільки різними і справді що-до стилю так різнилися, як ці два письма (себ-то глаг. та грецьк. мінуск.). І далі той-же Гардтгавзен зовсім не нелогічно закінчує свою думку: „а вже те є дивне пояснення, які дають названі вчені, себ-то Лескін та Ягіч, хоч це з'ясування не усуває всіх перешкод, має перевагу над усіма іншими статтями“ („Греч. письмо ІХ—Х ст.“ Енциклопедія слав. філолог. 1911).

II.

Тепер переходимо до нового дослідження. — Тамга — це тавро, знак, що його звичайно випалювали на конях, биках, вівцях, щоб відзначати, кому, якій родині належали вони. Оці ознаки потім взагалі робилися родинними ознаками, своєрідними гербами. Оцих тавро назбирав багато В. Пожидаєв і намагається навести тут не тільки систему, але й вивести основу цих тавро з єгипетських гієрогліфів.

Тамга не кавказьке слово, а слово турецько-татарського походження (воно лежить в основі рос. таможня). У кавказьких племен оці знаки вже мають свою історію — можна накреслити, як одна тамга змінювалася, будучи запозичена від одної родини до другої. Але це все-ж будуть тамги. І я не думаю, що правий Пожидаєв, коли він хоче в цих знаках знайти їх первісну складну природу, хоч знаки ці прості. Потім — неправий він коли намагається, утворивши на підставі різних знаків споріднених родин загальний тип тамги, довести цю тамгу до єгипетського гієрогліфа. Коли йти тим шляхом, яким іде II., неважко хоч з якої фігури вивести зовсім іншу. Коли ці тамги і мали спочатку яке-небудь відношення до культу, то, перейшовши на Кавказ, вони мусіли вже позбавитися цього колишнього значіння і знов-же відтворити їх первісне значіння виходячи з пізніших фігур, пізніших варіацій — не можна. І, може, в якій тамзі і було іноді особливе значіння, то не можна-ж думати — або правильніше, ми не маємо ніяких підстав думати — що взагалі ці знаки були якимись символами. Може, практичніше дивитися на них так, як і примушувало дивитися пізніше життя.

Тамги кабардинські дуже прості, але у дослідника якось задалегідь утворилась думка, що ці простіші форми наслідок довгої еволюції, що спочатку вони були складніші і мали певне значіння, отже це символи. І ось „щасливая мысль осенила меня“ пише автор, коли він мало не в сотий раз переглядав тамги за записом Кастаньяна. Ця щаслива думка допомогла II-у пізнати складні частини тамги кабардинця Щогенова, який вів свій рід від православних священників. І ось у цій тамзі II. побачив фігури двох панотцівських палиць (патериць) та посередині хрест.

На мій погляд, у тій фігурі ніякого хреста немає. Як далі каже П., він дізнався, що дід сучасних Щегонових таврував одного з баранів хрещиком, а не цілою тамгою для того, щоб (як він казав) пам'ятали, яке тавро було первісне. Занадто проблематичний є висновок П., що первісними є найскладніші тамги, а простіші пізніші. Це могло бути, а могло бути й навпаки. Але коли ми маємо деякі найпростіші тамги, то не можна з ними робити різних маніпуляцій, через які один малюнок може зробитися, як хоче той, хто так робить, зовсім іншим. Коли ті, хто тепер володіє цими тамгами, не надають їм ніякого іншого значіння, як тавро, коли ми не маємо в історії для цих тавр ніяких вказівок, коли цих вказівок не дав життя, то ніяка „счастливая мысль“ дослідника не переконає нас.

Збираючи та класифікуючи різні тамги, П. помічає між ними схожість, яка дає йому можливість зробити окремі групи і в кожній групі він намагається знайти прототип. Ось тут, як він каже, робота його синтези дає йому можливість на підставі різних простіших фігур утворити прототип складніший. І ось тепер для нього підходить робота синтези. Але оскільки аналіза носила дуже суб'єктивний характер, така-ж і синтеза. Далі П. помічає, що ті прототипи, які виявлялись уже в найскладніших тамгах, мали якусь близькість до єгипетських гієрогліфів. І ось П. намагається всяке своє узагальнення доводити до фігури єгипетської. Вже характерні такі слова П.: „долго этот знак не поддавался разрешению, наконец мне пришла в голову мысль вытянуть эту фигуру сверху вниз... я прикрепил черточку внизу с краю овала“... Цікаві такі теж завваження автора, як треба ставитися до тої або тої фігури — так він наводить фігуру, яка нагадує йому молодого птаха, але далі йде така фігура, але вона вже „сабля“. Далі: „пересеченные половины зигзага мы соединяем вместе у одного корня и передвигаем их в виде маленькой вилочки на верх змеевидного орудия, получается уже не сабля, а отдаленное подобие змеи с каким-то добавлением на голове, мы ставим на эту развилку маленький кружок и перед нами змей, увенчанный диском, одна из фигур серии священных эмблематических знаков египетского религиозного культа“. Варто подивитися не тільки на метаморфози з цим написанням тавра, але й з іншими, щоб побачити, скільки перекручувань робить П. у своїй праці, щоб досягти того, що він бажав.

Я не буду розглядати деякі дані, які наводить П. за те, що єгипетська культура має свої сліди на Кавказі. Мені тут тільки дуже важливо, що з боку палеографічної методи дослідження я не бачу у П. таких даних, які-б переконали мене в правильності його підходів. Треба зазначити, що коли ми маємо діло з первісною культурою, коли ми маємо діло з малюнковими означеннями думок, то схожість може бути й помимо впливу, але що особливо важно — оцієї схожості малюнки у П. набувають тільки після його праці над ними, а без цієї підготовчої праці (а метода дослідника вже нам відома) оцієї схожості немає. Інтересний матеріал тамг, який зібрав П., у нього перш за все набуває системи, якої цей матеріал не мав. Робота П. над тамгами споріднених семей має значіння

тільки в галузі тамги — справді, споріднені сім'ї мали тамги, які варіювалися і, очевидно, варіації своїм характером не завжди були однакові — іноді складніші давали матеріал для простіших і навпаки простіші давали матеріал для складніших.

III.

У невеличкій статті Османа Акчокракли „Татарские тамги в Крыму“ (материали научно-этнограф. экспедиции по изучению татарской культуры в Крыму 1925 г. Симферополь 1927) ми маємо дуже цікавий матеріал що-до тамг у Криму і цей матеріал яскраво показує, оскільки тамги є неначе ознака певної культури кочовиків — тюрків. Серед цих тамг ми маємо багато знаків, подібних до тих, які наводить Пожидаєв з кавказьких тамг. Правильна, здається, думка автора, що тамги властиві не тільки народам тюркським — первісна культура багатьох народів свідчить про існування таких знаків. Але з цього не слід шукати одного місця, як місця початку — ці явища могли виникати й зовсім самостійно. Оскільки-ж наше побажання шукати споріднености цілком натуральне, набуває ненатуральних форм, показує й ця книжечка, коли автор від тамг переходить до побіжного порівняння з деякими абетками. Він дає таблиці альфаветів хім'єритів, абіссинців, корейців, індійців і знаходить схожість їх з фігурами тамг. Але ця схожість чисто зовнішнього характеру, тому що в основі і різних альфаветів і різних тамг лежать однакові матеріали виробництва. Для того, щоб розшукати зв'язок альфаветів одного з одним, щоб встановити джерела того або того альфавету, треба найдетальніше обслідувати всі дані й іноді деталі тут мають особливе значіння, а не має ніякого значіння якась загальна схожість.

IV.

Ось на такій зовсім зовнішній — і притому дуже далекій — схожості збудована нова теорія про походження глаголиці з тамг у П. Я перехожу до тієї частини досліду, для мене особливо цікавої.

Розділ перший — виникнення кирилиці та глаголиці у слов'ян та коротка історія питання. Автор перш за все наводить дані за історичними відомостями про первісне старослов'янське письменство. Іде він тут за відомими паннонськими житіями Кирила та Методія, але те, що він подає, не відповідає цим житіям, а є передача різних коментарів до цих життєписів. Тут вже намічаються засоби роботи автора — він вивчає питання, користуючись не оригіналами, а вже посередньою літературою. Це відразу ми бачимо на зразках глаголицьких букв, які наводить П.: букви перш за все не типові для старослов. пам'яток, а деяких (як особливе написання А) старослов. глагол. пам'ятки зовсім не знають. Одну букву П. узав уже з стилізації друкарської (іжиця). Саме слово глаголиця П. тлумачить як „говорящая“ — але це зовсім не так — суф. и ця зовсім не

можна порівняти з суф. дієприкметників. Етимологічне значіння „глаголиця“, як і „кирилиця“ пізнішого походження і треба думати, що „глаголиця“ від „глаголіта“ як називали попів у хорватів, що користувалися цією абеткою, і отже шлях утворення цього слова такий-же, як і кирилиці (з боку етимологічного).

Історію питання про глаголицю П. дає за відомою працею акад. Ягіча, але зовсім неповно — багато різних думок вчених тут вже не знаходять собі місця.

II розділ — розгляд найстаріших відомостей про початок письменства у слов'ян. Головніше автор спиняється на вказівках Храбра, що Кирило склав свої письмена. Коли-б це було не так, то могли сучасники Храбра обвинувачувати Храбра в брехні, а потім і латинські місіонери були проти слов'янської абетки та називали її новою, вретичною, поганою. Знов тут занадто побіжні завваження і підстава німецька. Духівництво західне було проти нового письменства, то було цілком зрозуміло і докази його проти слов. абетки були мотивовані не тому, що воно погане, а що таких буковиних знаків не було на Христовому хресті — там були написи тільки грецький, латинський та жидівський.

Розділ III — південно-руські гірогліфи та кавказькі тамги і їх очевидна схожість з глаголицькими знаками. Характерна та позверховність що-до попередніх питань у автора — він поспішає до тої думки, яка опанувала вже його увагу, і весь попередній нарис зроблений неначе з якоїсь наукової пристойности — треба хоч коротко обізнати з історією питання.

Перш за все — основа психологічного характеру, що висуває П. в зв'язку з деякими історичними вказівками. Відомо, що Кирило до своєї місії серед слов'ян був місіонером серед хазар — тут він міг обізнатися з різними знаками — тамгами, потім як розумний агітатор для своєї місії він і бере ці тамги як основу для своєї абетки — треба було не ображати національного почуття, заводячи нову абетку (як робило латинське духівництво, яке таким чином не могло нічого зробити в Мораві), а йти иншим шляхом. Те, що перш за все наводить П., як психологічний доказ, говорить не за теорію П., а проти неї. Не міг Кирило, коли ми уявимо собі його світогляд, покласти в основу своєї абетки які там поганські знаки. І для тої агітації, про яку каже П., не мало ніякого значіння, коли він узав різні знаки поганського, не християнського світу, тому що не в характері знаків була сама річ. Справа йшла про мову. І латинські місіонери не тому не мали успіху, що вони вживали латинської абетки, а тому що вживали незрозумілої латинської мови. Історія латинки серед західних слов'ян це стверджує. Отже все це попереднє будування думок П. цілком хибне. Навпаки — ми можемо собі ясно уявляти ставлення Кирила до оригіналів його абетки — він міг брати тільки з того, що було визнано в християнській церкві, міг він давати й свої додатки, але ні в якому разі ці додатки не могли бути запозичені з того матеріялу, проти якого він вів боротьбу. До всякого історичного явища треба підходити з історичного погляду, а не робити тут хибних анахронізмів.

Порівнюючи тамги з глаголицею, П. помічає, що схожість така, що їй не доводиться говорити, в окремих випадках знаки „тождественны“. Ці вже тамги тут П. називає „южнорусскими иероглифами“. Як далі ми побачимо — справді такої схожості немає. Чомусь для автора особлива загадка є перш за все існування для деяких букв подвійного написання, напр. для *a*, *x* та инш. Без вирішення цієї загадки, він каже, не може йти далі шляхом свого дослідю. І оця загадка — яка зовсім їй не є загадка, тому що в глаголиці були великі букви — титульні та звичайні — наводить автора на шлях різних зовсім несподіваних думок. І ось цікаві тут слова П.: „Вот первое препятствие, без устранения какового, по моему, нельзя было двинуться вперед и даже затруднительно было распределить знаки глаг. алфавита по группам, потому что один знак (внешнее выражение) данной буквы своею физиономиею (внешним видом) тянул в одну группу, а другой в другую...“ Оце дуже характерно для авторової класифікації. І потім ідуть особливо цікаві слова, якими він починає новий розділ (під заголовком — „удачная находка, доказательство логическое смысловое“): „В таком положении я задаюсь определенной целью найти разрешение этой загадки. Я вооружаюсь лупой и шаг за шагом начинаю изучать эволюцию каждого буквенного знака по глагол. памятникам в отдельном издании того же Ягича... Ответа не было, — очевидно, ключ был не здесь. Тогда я собираю все имеющиеся у меня памятники южнорусских письмен иероглифов, почти все в фотографических снимках и начинаю таким же образом штудировать их, и вот в серии Недвиговских письмен я замечаю одну фигуру, которая останавливает мое внимание. Это знак креста или свастика, все концы которого заканчивались такими же крючками, которые мы видим и у нашего знака (*x*) и каковые в египетских и южнорусских иероглифах означали „урей“ и считались признаками святости и царственности. Почти не было сомнения, что это и был прототип нашего глаголического *x*, часть которого от этой фигуры именно $\frac{1}{4}$ изобретатель и взял для обозначения глаголического знака“. — Вже процес роботи автора достатній для того, щоб цілком зрозуміти неправильність цієї роботи. Ключ у тому — що треба перш за все як слід обізнатися з пам'ятками глаголицького письменства, вивчити різні написи різних букв, скласти типові фігури і потім вже йти до инших джерел. Тоді-б автор знав, що особливий знак для глагол. *x*, який має форму, що ми знаходимо її у автора, дуже не характерний для глаг. письменства, він викликає деякий сумнів, в тому, що ми бачимо його як виняток (в ас. єв. та син. пс.), причому в так зван. *abeseniarius bulgaricus* він виступав як *omega*. А Пожидаєв, наближаючи звич. *x* до свастика або хрестика, а цей незвичайний до визначення сонця через диск, складає свого роду математичне рівняння, Між тим незвич. (рідке) написання *x* виходить не з „диска“, для якого додані „урей“, а з того звич. *x* тільки з додатковим колом. Отже тоді їй не можна сказати, що ці знаки „столь непохожи“. А у П. ми бачимо тут об'єднання цих знаків через символи, які відзначили їх фігури — хрест або свастик як символ вогня, вогонь —

джерело життя, сонце — символ вогня. Після аналізу написань *x*, Пожидаєв ставить питання, що, може, інші 4 букви, які мають подвійні написання, теж, як і *x*, в дві половині колишніх знаків — фігур. Отак він бере написання двох *и* (а справді *и* було три написання) і каже, що верхи цих написань неначе „разрезанные“, на це йому показують так звані Київські уривки. І ось це спостереження примушує його прикласти одне написання до другого цими „разрезанными“ частинами і він одержує фігуру, яка знов показує „солнце крылатое“. Ось коли-б П. ближче підійшов до Київських уривків, коли-б він дійсно обізнався з цією пам'яткою, він тоді-б зрозумів, що „разрезанные верхи“ у написанні *и* від того залежать, що букви в К. У. пишуться не над лінією, а під лінією, неначе-б то висять, і верх букви *и* має характер горизонтальної риси. Ясна річ, що в тих пам'ятках, в яких букви писалися над лінією, цього вже не було. Знов здогад і на цьому здогаді припущення, яке далі штовхає фантазію автора. — Те-ж робить П. з іншими буквами — я вже не буду перелічувати. І всюди нарешті фігура сонця. Усі знаки підходять до цієї основної фігури — їх тільки треба то сполучити, то перевернути, то трошки до них додати... І після цього ще автор може казати, що його метода нічим не ризниться від методи Ягіча, Тейлора... І остаточний висновок такий: „Солнце лучезарное — вот тот символ, который лег в основу загадочной своеобразной слав. азбуки. И мы видим, сколько остроумия находчивости составитель затратил, чтобы выдержать этот принцип до конца и сохранить его тайну от инквизиторских глаз ортодоксальной церкви... Это подлинная загадка — шарада, ключ от которой давно уже забыт и утрачен самою глаголицею и только счастливая находка аналогичного знака — символа в родственных письменах позволила наконец вскрыть эту загадку“... Багато, звичайно, затратив праці складач слов'янської абетки глаголиці, але йому й на думці не могло бути те, про що каже П. — тому, що він не належав до людей просякнутих ідеєю сонця — Озириса, що він у своєму творі не міг ставити собі завданням скласти якусь шараду-загадку та й непотрібно це було — він тратив свою працю на серйозну, дуже серйозну роботу...

Проф. Микола Грунський.

РЕЦЕНЗІЇ.

Юбілейний Збірник на пошану акадeміка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річницї життя та п'ядесятих роковин наукової діяльности. У Київі 1927.

В науковому світі віддавна вже повівсь симпатичний звичай позначати ті чи інші річницї життя та діяльности відомих, славновієних вчених, видаючи юбілейні збірники. Найближчі однослуживці, учні та друзі юбіляра, а так само спеціялісти спільної з ним галузи з інших університетів давали свої статті, а давнїш то й кошти на їх видрукування, — і таким робом складавсь юбілейний збірник. Завдяки отакому звичаєві, ми й маємо цього величезного збірника.

Він такий великий завбільшки, такий поважний своїм науковим змістом та громадським характером, що було-б дивно ігнорувати його на сторінках академічних «Записок», дарма що видала його не хто, як сама-ж-таки Академія.

Невсицуща, плідна півстолітня наукова діяльність Д. Й. Багалія, мало не виключно на полі українознавства, не тільки спеціяльні праці, ба й популярні та публіцистичні курси й статті, читання лекцій у вищих навчальних і громадських закладах, керування науковою підготовою стипендіятів та аспірантів, праці архівні та археологічні, плодотворча діяльність у різних громадських установах і, нарешті, жвава та діяльна участь у заснуванні та організації Української Академії Наук, — все це зробило постать шановного юбіляра дуже популярною як на Україні, так і по інших радянських республіках. Саме через це і розрієся отак збірник. Сам юбілейний комітет не міг не помітити його розмірів: «Всього разом Збірник обійняв собою 2040 друкованих сторінок».

Звичайно, довелося розбити їх на скількиєс частин, що кожна з них склала те чи инше число відповідних серій академічних видань. Частина 1-ша — це «Збірник Історично-Філологічного Відділу» № 51 з працями «найближчих товаришів акад. Дм. Й. Багалія, дійєних академиків» і з статтями характеру археологічного та історичного. Друга частина — змісту філологічного та історично-літературного — склала собою кн. XIII — XIV «Записок Історично-Філологічного Відділу». Третя частина — змісту етнографічного — є одночасно 5-та книжка «Етнографічного Вієника». Певна річ, через отаку різноманітність змісту та наукових тем критично оцінити весь рясний матеріал «Юбілейного Збірника» одному рецензєнтові не сила. Я взяв на себе инакше завдання — по-просту побіжно оглянути зміст видання, міркуючи, що спеціялісти не обвинуть кожен того, що його цікавить.

Почну огляд з тома III-го. До нього ввїходять статті аж тринацятьох авторів. Усі ці статті етнографічного змісту, тільки одну, дуже цікаву, випадало-б зарахувати до історично-літературних праць II тома, або частини. Це М. В. Левченка «Вірша про Кирика, як антиправославний, уніятєський витвір». З інших статтів одні стосуютьєся до українського фольклору (про «частушки», шахтарські пієні), инші — українського побуту (про качання й перекидання по землі, як хліборобські обряди, про свято Купала, про похоронний обряд, то-що), ще инші — антропології Українського Поділля, української етнографії загалом,

студій над народнім мистецтвом. Нарешті, дві статті мають теоретичний характер — Проблема «мітичного мислення» і Про деякі паралелі лібідивозного розвитку в філогенезі та онтогенезі.

Том II складають 38 статтів. З них 21 — історично-літературні: 3 присвячені Сковороді (його філософії та «басням»), 3 Кулішеві, 2 творам Котляревського, 2 Д. Яворницькому, по одній — О. Паліцинові, В. Масловичеві, приятелям І. І. Срезневського — збирачам українських пісень, П. Лукашевичеві (що його визнано тут за автора казки «Маруся», Одесса 1834), Пушкінові, Шевченкові як авторів «Букваря», Костомарову, Г. І. Маркевичеві проф. Ор. М. Новицькому (з 2 уривками з його саможиттєпису), акад. Багалеві (його промова з нагоди 200-річчя Всесоюзної Академії Наук), арабському поетові Хейямові XI ст. Зупинюся трохи на Яворницькому, що його ймення не позначено в заголовках статтів. Одна стаття П. О. Єфремова — «Письменник-кольорист», друга — В. В. Білого «Харківські вчені 1880-х років в українській літературі». Автор аналізує повість Яворницького «За чужий гріх», що оповідає за той час, коли герой (себ-то автор повісти) навчався у Харківському університеті. Порівнюючи повість з споминами акад. М. Сумцова, В. В. Білий доводить, що постаті деяких професорів виведених у Яворницького — то фотографічні знімки: так яскраво й правдиво їх змальовано.

Філології, переважно українській, присвячено 8 статтів (з-поміж їх одна — одеського професора Томсона — німецькою мовою). Ще одна цікавиться мовою «Лексикона» Памви Беринди (1627 і 1653 років).

Інші 9 статтів відступають своїм змістом од загального характеру II тома, — в них немає ні філології, ні історії письменства. 2 торкаються педагогіки чи роботи про краєзнавчий напрям у сьогочасних школах західної Європи і про участь українських вчених в організації Кубанського університету на Кубані. 1 стаття каже про становище історичної географії в системі сьогочасного землезнання, 1 хронологічного змісту, 1 історичного («З перших років «земських собраний» на Лівобережжі»), 1 юридична («Давність володіння і гарантія продавців») і 3 про мистецтво (Матеріяли про стару українську архітектуру, про види м. Києва XIX ст. за малюнками Гротса).

Звертає на себе увагу студія М. Г. Павлушкова «Куліш у Тулі на засланні», прилюдно прочитана, в Києві 8/XII 1925 р., на засіданні Комісії для дослідів над історією громадських течій на Україні. Написано її на основі кількох справ з архівів Тульського губернатора та Тульського Губерського Правління. Ці справи, надто одна з них, кидають промінь світла на те, як засланець ставився був до своїх суддів у «III-мъ отдѣленіи». Ця праця розгортає цікаві сторінки з Кулішевого життя в Тулі, але вона зацікавила мене з иншого погляду. Мало не одночасно з зазначеною статтею надруковано иншу докладнішу статтю на цю-ж саме тему — «Куліш на засланні» («Пантелеймон Куліш», 1927 р. — Збірник Істор.-Філол. Відділу). Її написано 4/X 1925 р. на підставі переважно справ кол. «III Отдѣленія», але автор покликнується на папери і київських архівів. Дивна річ, що за таких умов два автори не знали про те, що кожен з них працює над тією самою темою і через те не змогли запобігти деяким недоглядам. Лихо не велике, тільки-ж усе-таки цей випадок дає нагоду поставити питання, як-би зробити, щоб у праці вчених не було паралелізму, щоб сили їхні зайво не розпоршувалися. На таке ненормальне явище в екскурсійній справі, коли два або три наукові товариства виряджали експедиції одночасно до тієї-ж самої місцевости, ще в 1921 р. звернено увагу на 1-й Московській конференції краєзнавчих установ. У царині історичних та історично-літературних студій подібний паралелізм такої шкоди не завдає. Але все-ж було-б добре, коли-б фахівці задалегідь знали, хто з спеціалістів того-ж фаху які питання опрацьовує. Річ зрозуміла, мова тут не про те, що центр має розподіляти теми й питання для розроблення, а про те, що випадало-б, щоб наукові установи й окремі вчені були краще обізнані один з одним та мали жвавіші між

собою стосунки. Ще одне завваження. М. Павлушков розповідає за О. Кониським цікаву історію, як той самий жандар Чулков, що р. 1847 одвозив Куліша до Тули, згодом р. 1860, в Полтаві на бучному бенкеті на пошану Куліша виголосив за нього тост, здивувавши всенюку присутню там громаду й викликавши надзвичайний її ентузіазм та захват... «З уст висложенного жандара — ніби сказав оратор — прийміть, люди добрі, щире бажання, щоб ширилася, зміцнялася і пишалася по нашій рідній Україні та ідея українська, за яку я відвозив Куліша на гаслання в Тулу». Тільки одну помилку спростовує в цьому оповіданні Павлушков: Кониський назвав був жандара Біловодським, мабуть забувши його прізвище — Чулков, бо писав аж 40 років згодом (113, пр.). Але коли це був Чулков, то, мабуть, росіянин, а не українець. Чом-же він тоді розпинавсь на обіді за українську ідею?

Ще змістовніша й різнобірніша I частина. Тут побіч з автобіографією акад. Багалія маємо праці 84 авторів, разом у Збірникові 135 статтів 134 авторів (бо М. З. Левченко дав дві статті — в I і III частинах). Обминаючи тимчасом 3 статті, що висвітлюють спеціально наукову діяльність юбіляра, можна так посистематизувати всі інші 81 статтю: геологія 1, ботаніка й математика по 2, етнографія 4, мистецтво 5, археологія 7, економіка 8, історія письменства 9, право 10 і, нарешті, історія 30. Як до останніх зарахувати 3 статті про самого юбіляра-вченого та 3 історичних статті з II частини, то матимемо 36 статтів, або 27%, суто-історичного змісту, що виразно визначають юбіляріву спеціальність. Тільки-ж певна річ, йому аж ніяк не чужі й інші, адже-ж здебільша вони близько стосуються до України; і в таких галузях науки як археологія, етнографія, історія письменства, економіка, він сам був працював. Взяти хоч-би Сквороду. Ніхто більш за акад. Багалія не працював над відкриттям для науки творів цього оригінального українського філософа-мораліста і над вивченням його ідеології.

Підсумувавши свої вражіння од статтів I частини, я хтів-би трохи зупинитися на деяких розвідках. Певна річ, математичні та природознавчі статті для мене неприступні: *græca sunt, non leguntur*. А втім, статтю акад. В. І. Липського кожен прочитає з надзвичайним зацікавленням: подорожуючи за автором по різних країнах, читач має змогу довідатися про дивовижні рослини всенюкої земної кулі. Величезне з наукового й практичного погляду заповзяття, — адже-ж наука, кінець-кінцем, слугує саме життю людському, — був-би являв Ботанічний сад Української Академії Наук, коли-б його пощастило зорганізувати за планом акад. В. І. Липського, На жаль, у статті не сказано, що-ж сталося з тим планом: чи володіє Академія бодай частиною тієї території, що її спершуприділи ли були для саду? чи вона удовольняється ботанічним садом кол. університету?

Статті з археології порушують різні питання: південно-руського неоліту, пізньо-неолітичних стадій України з їх виробами, пам'яток мустьєрської культури на сході Європи, кімерійців в археології України, нового ольбійського декрету на честь Агатокла-Евоката, старо-кримських нагробків. Одна стаття — акад. Бузескула — має узагальнююче значіння: «Студіювання стародавностей північного чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії».

До економічних статтів я-б зарахував: «Втрати українських садовласників через передчасний збір садовини», про запорозько-російську митну політику за часів Нової Січі, про господарство Кочубеїв у Диканьці, про цукрову промисловість на Україні, про промисловість і торгівлю на Поділлі. Одна стаття є нарис з історії політичної економії на Україні. Дві досліджують економічну політику СРСР на Сході і сільське господарство французьких колоній.

Із 10 статтів правного змісту одна досліджує територію України XVII віку (розвідка з історії права акад. Н. П. Василенка). Акад. О. Малиновський пише про «Кари майнові та кари особисті» з погляду давньо-руського, західно-руського та українського права. Проф. Юшков цікавиться зовнішньою історією Устава кн. Всеволода. Проф. В. І. Пічета —

історією опікунського права на Литві, переважно за статутом 1529 р. Проф. Кристер — духівницями XVI—XVII вв. Проф. Слабченко — історією «Правь, по котрымъ судится малоросійській народъ», І. Ю. Черкаський — судовими реформами Гетьмана К. Розумовського, В. О. Романовський — бюджетовим правом Гетьманщини за Кирила Розумовського. Акад. Яснопольський підходить «до питання про основні принципи податкової політики». А. Введенський аналізує курс дипломатики професора Харківського університету К. Пауловича (Сегедварі).

З приводу статті акад. Василенка доводиться пожалкувати, що до неї не додано мапи, тим більше, що сам автор визначаючи пограничні пункти за Зборівським трактатом (118), допускається помилки.

До мистецтва я зарахував 5 статтів: акад. О. П. Новицького про походження української дерев'яної архітектури, проф. Зуммера про малюнки Врубеля в Кирилівській церкві у Києві, про прапори слобідських полків, про київську міську печатку, та проф. Фармаковського «Боспорські спартокіди в атенському різьбярстві». Мало не всі ці статті ілюстровано.

До етнографічних розвідок належать: акад. А. Е. Кримського, що на основі багатої літератури збиває «вченого» походження казку про «бороду скот'яго бога Волоса»; проф. Г. А. Ільїнського «Що таке Овсень?»; акад. С. Ф. Карського про П. В. Шейна, як білоруського етнографа; акад. Хв. І. Мищенко — «Αδύγατοι — не цигани»; він спростовує хибну думку, що в нас боронив відомий каноніст О. С. Павлов. Усупереч йому й Міклошичеві (він уважав був атинган за самарян) акад. Мищенко доводить, що вони були «синкретичним комплексом різних «ересів», «що з давнього часу оселилися у Фрігії» (193—194).

Історію українського письменства репрезентують ось які досліді: академіка С. О. Єфремова «Вез хліба. (Проблема голоду в українському письменстві)», акад. В. М. Перетца «Ще одна вірша про гетьмана Мазепу», М. З. Левченка — «Богатир Ілля Муромець в старій українській казці», проф. М. К. Грунського — про автора «Слова о Полку Ігоревім», проф. О. І. Вілецького «Симеон Полоцький та українське письменство XVII-го віку», проф. В. І. Резанова «В'їнець Дмитрію. Ростовська драма 1704 р. (До історії українських впливів на Московщину)», П. М. Попова — про невідоме чернігівське видання — Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу (XVII в.), проф. С. І. Маслова — «Етюди з історії стародруків».

До історично-літературної серії належить ще одна стаття — акад. І. Ю. Крачковського, але змістом своєю вона далека від українського письменства. Це «Сулейман аль-Бустаній (1856—1925)». Він був видатний державний діяч у Туреччині з початку 1900 років, а перед тим — співробітник перших арабських часописів у Сирії, редактор арабської енциклопедії, публіцист, перекладач Іліади на арабську мову.

Деякі з історично-літературних статтів викликають з моєї сторони — не докори, а питання й уваги.

Випадково два автори. П. М. Попов і С. І. Маслов — знайшли та дослідили невідомі досі чернігівські видання Лавр. Крщоновича, — перший його Панегірик Лазареві Барановичеві, другий його підручник риторики Πιας oratoria (1698). Звичайно, обидва автори силкуються з'ясувати постать цього письменника, і на підставі передніх праць та нових даних устанавлюють такі основні віхи в його житті та діяльності: архідіяконування при чернігівській катедрі (перед 1676 р.), потім, десь у 1685 р. ігуменство в Троїцькій Іллінській монастирю до 1696 р. (але з перервою наприкінці 80 років), потім архімандритство тут-же — до самої смерті († 1704). Але головна його праця — це завідування Чернігівською друкарнею, з якої він випустив чимало книг — богослужбових, панегіриків, підручників. До шкіл жадного стосунку неначе-б не мав, як сам свідчить у листі до Мазепи в 1696 р. «А любо в школах не училим, моглемъ бы учити, и хотѣдем, кгда-бы мене архіерей Чернѣговій силою не примушил въ послушанія до своего дѣла, що так разумѣю стоить за школьное ученіе» (683, 707—709).

Але, на мою думку, мало звернено уваги на те, що Крщонович був не тільки учень Київської колегії (687), але й згодом як-найближче стояв до шкільної практики та до шкільної мудрости. У своєму панегірикові Барановичеві він оддає перевагу елементові класичному (687). В листі до Мазепи він похваляється, що його «власним тшанієм и початком» пішли в хід конклюдії та афікції, дедиковані «многим особам, почавши от самага монарха, так зь Колегіума Кіевского, яко зь Чернѣгова», — конклюдії, що досі «въ Малой Россіи нѣгде не бывали» (689). «Конклюдії» — це богословські та філософські тези, що їх учні доводили на прилюдних зборах у своїх школах. Їх звичайно друковано на доброму паперові, з малюнками, і присвячувано якійсь видатній людині. Зразок конклюдії — див. 712 дд. Певна річ, завідувач друкарні друкував, що йому приносили, але коли він каже, буцім сам їх був позапроваджував, треба визнати, що він мав якесь відношення до шкіл.

Розуміється, це довід переконливий — власне Крщоновичеве свідоцтво, що він не вчителював. Але окрім того, що часом люди затаюють правду, залишається не висвітленим, чим був Крщонович перед архідияконуванням і де перебував наприкінці 80-х років. Нарешті визнати, що Крщонович якийсь мав звязок з школою — хоч-би вже після того, як було написано листа до Мазепи, примушує мене його твір, що знайшов проф. Маслов: *ИIAS, oratoria, sive brevissima summa Rhetoricae, in gratiam Tyronum Eloquentiae collecta. Atque Illustrissimo Domino D: Basilio Galicin, et Illustrissimo D: Domino Sergio Galicin, Germanis Fratribus Benefactoribus suis clementissimis, in pignus gratitudinis dedicata. Anno Christi 1698.*

Звичайно, С. І. Маслов звертає переважну увагу на те, як автор ставиться до молодих його учнів-князів, що для них він склав і надрукував свою риторіку. Але й цього погляду додержуючись, він вагається точно встановити час, коли саме Крщонович викладав свої лекції молодим князям. З одного боку він припускає, буцім Крщонович жив у Москві наприкінці 1680-х років, «як вчитель і виховник молодих Голіциних», дарма що навіть у 1689 р. старшому Василеві було тільки 8 літ, а молодшому Сергієві 2 роки, і навчати їх риторики, до того-ж латинською мовою, було занадто рано. Отож проф. Маслов виставляє другу, «правдоподібнішу гадку», що присвята *ИIAS* князям вийшла з-під Крщоновичевого пера не раніш од 1697 р., після його нової подорожи до Москви як акт вдячності їм чи їхньому батькові. Все-ж-таки Маслов звязує появу *ИIAS* з родиною Голіциних. «Крщонович, здається, писав *ИIAS* або за безпосереднім замовленням от Бориса Голіцина, або, будь-що-будь, маючи на увазі не так загальні потреби української або московської школи, як інтереси своїх високих протекторів» (712).

Може бути, що до 1698 р. молоді князі вже попідростали й могли читати та навчатися риторики латинською мовою. Але тільки для них складати й друкувати підручник риторики, що обіймає 9—45 сторінок тексту, це вже занадто. Відома річ, що підручник мав на оці інтереси не самих двох князів і не власні лиш інтереси піддесника-автора, ба й загальні потреби школи (Чернігівської колегії), а може бути й узагалі української освіти. Що Крщонович мав саме такий намір, за це каже самий заголовок: *ИIAS oratoria ... in gratiam tyronum eloquentiae collecta* — насамперед, а вже аж тоді — *atque dedicata* двом князям. До речі: ніхто-ж не запевнятиме, що дедикація будь-кому дає йому виключне право на книгу і на користування нею... Що автор мав на оці ширшу лаву читачів, ніж двоє титулованих учнів, для цього першого на Україні друкованого підручника риторики, на це натакає і Присвята. Дарма що спочатку вона дається безпосередньо до князів — у другій особі, але зараз-же переходить на третю: *intelligent vesentur, habeant*. Такий самий характер і значіння має передмова *ad candidum eloquentiae tyrotem* — не до якогось Голіцина, а до новака загалом (703—704). Міру авторської участі в складанню цього підручника треба ще дослідити. Сам Крщонович у присвяті порівнює свою книжку з медом, що бджоли зібрали з різних квітів. У передмові він зовсім відмовляється од права авторської власности на

Ніас: «вона не моя, ба могого професора, під керуванням якого в поезії я досі (adhuc) цю Ніас теж вивчав на пам'ять. А втім коли чого не втямиш, снитай у тих, що такого навчають» (704). І тут постають різні питання. Якщо Ніас — виклад лекцій якогось київського професора, що в нього колись навчався Крщонович, то коли саме могло це бути і хто отой навчитель? Коли правда, що ці лекції записав на пам'ять Крщонович, то коли й де — в Києві ще, чи вже в Чернігові? І чи можна поняти віри, буцім Ніас — тільки плід Крщоновичевої пам'яті, коли він покликається на низку латинських підручників — Сиг. Лавкоміна, Сваріуса, Карла Пайота, Казим. Кояловича, Кнапія, Дрекселія, Мих. Радова, вже не кажучи за Ціцерона, Горація, Сенеку, Августина, Івана Хризостома? Треба-б з'ясувати, хто автори цих підручників, коли їх надруковано і де. Чи не є хто з них — професор Виленської академії? Відомо, що Лазар Баранович навчався у Вільні, і звідти він перетяг до Чернігова не одного культурного робітника (Попов, — 692, пр. 1). Може там і Крщонович навчався? А коли ні, то де він користувався латинськими підручниками — тільки в Києві чи згодом і в Чернігові? Далі, хоч-би звідки набув Крщонович підручники, він очевидячки ввесь час цікавився шкільною наукою [й мабуть мав близькі звязки з Чернігівською колегією. Як Ніас, так і конклюдії, що він надрукував, звязані не з друкарською тільки його посадою.

Зверну ще увагу на Лазаря Барановича. Панегірик, що знайшов П. М. Попов, дає дещо нове про школи, де Л. Баранович навчався і навчав. Ще Галятовський писав у своїйому *Stary Kościół Zachodni* (1678), що Баранович навчався у Вільні та Каліші. Крщоновичів панегірик це стверджує обома своїми текстами — польським і латинським. Попов по правді називає останній не перекладом, а «латинською версією», бо він справді дуже одрізняється від польського і виладом і змістом і, поруч з риторичними фразами, додає дещо нове. Хоч-би те, що він називав каліську езуїтську колегію Академією. Але коли це правда, то треба-б з'ясувати, чом Баранович перейшов до провінціальної академії з Вільні, з «*Athen sławnych Księstwa Litewskiego*». Які ймення каліських вчених привабили його до себе, які дисципліни студював він там і тут і під чім керуванням? Допомогли-б тут і давні й нові польські праці з історії езуїтів у Польщі, з історії їхніх шкіл і зокрема Виленської академії.

Наперекір Галятовському, Крщонович не каже, що Л. Баранович навчався у Києві. П. М. Попов цю одміну тільки визначає, не показуючи, як саме він гадає, і не спитуючись погодити ці звістки. Коли навіть немає нічого про це в «*Актах и документахъ, относящихся до исторіи Киевской Духовной Академіи*», то це не визначає, що Баранович не вчився у Києві. От і про Крщоновича тільки випадково виявилось, що він у Києві побирав був науку (683, 4).

Ті «*Акты*» і різні інші видання з історії Київської Академії треба-б використати, розв'язуючи й инше питання. Темну звістку Крщоновичевого панегірика про те, що Баранович, вже будши професором, керував «*chorągwią zgrupowanej młodzi*», Попов тлумачить, як вказівку на те, що він вів провід над школярськими братствами (*sodalitates*). А може то просто риторичний образ, як навчитель керує учнями? Треба-б поглянути в «*Нові дані для історії школярських братств на Україні*» акад. В. М. Перетца («*Зап. Іст.-Філол. Відділу*», II—III).

Підкреслює ще Попов Крщоновичеве свідоцтво про перехід Л. Барановича на уніятство й пояснює, що він «певне в інтересах науки деякий час перебував в уніятстві, в уніятському базиліянському ордені». Хоч сумову це здавалося неймовірним, мене не дивує така можливість: відомо, що православні, щоб здобути вищу освіту, иноді навіть католичилися, звичайно про людські очі. Але той уступ у панегірикові, де йде про це мова, Барановича змальовує під виглядом сонця, що западає за тінь янгольського Базилянського ордену (*sub Angelicae Basiliana Religiois umbras occidere*) (694), — можна так витлумачити, що тут сказано про прийняття православного чернецького чину, бо й у Східній церкві чернецтво веде свій початок теж од св. Василя Великого.

Латинську мову призабувають у нас де-далі все більше. Отож не пошкоджено-б у таких випадках, як оце трапилися і Попову і Маслову, подавати не самий латинський текст, а й український, щоб не тільки читач, ба й дослідник виразно бачив, що саме хтів сказати автор латинського твору. А то читаєш латину й не тямши, що там таке, — не то фактичні звістки, не то «квітки красномовства» або по-просту «пустецвіт». В даному разі це тям швидше було-б виявилось, що тут ми поставили-б на очі Крщоновича з самим собою — латинський текст з польським.

Статті історичні можна поділити на три групи: а) з історії Греції та грецьких колоній на Чорному морю, б) з історії Росії й в) з історії України.

До перших зараховую в порядку їх уміщення: про обізнаність римлян з північним узбережжям Чорного моря, «Геродот та Арістей», «З матеріалів візантійсько-слов'янської історіографії»¹⁾, про джерела хроніки Теофана Сповідника, «Роля балканських слов'ян в історії Візантії за IV-го хрестового походу».

Російській історії торкаються досліди: про Катерининську генерал-прокуратуру, про секретне слідство 1825 року з нагоди появи «Исповѣди Наливайка» Рилеева, про листування декабристів Пущіна та Матюшкіна, про російське громадянство 1850—60 років за листами німецького дипломата Шлєдера.

Звичайно, найбільш розвідок — з української історії або тих, що хоч будь-як до неї стосуються.

Акад. А. М. Лобода вмістив «З життя на Україні 20—30 років XIX ст.», що знайомить з побутом однієї харківської родини і переважно з складом її книгозбірні. — Проф. І. Огієнко — «Руські» «переклади в Херсонесі в 860 році», проф. В. О. Пархоменко — «Князь Чорний (До питання про добу Сіверянської колонізації Подесення)». — Оповідання арабського історика XI ст. Абу-Шоджі Рудраверського про охрещення Руси — в перекладі Т. Кезми з передмовою акад. А. Е. Кримського. — М. Д. Присьолков — «Південно-руське літописання в стародавньому Суздальському літописанні XII—XIII вв.». Проф. Абрамов — «Літописний Вороніж на Чернігівщині», — оселище, що згадується ще в XII ст. — А. Ковалівський — «Чайки й «чайкісти» на середньому Дунаї» (хоч трохи, а все-ж стосується до української історії). — Проф. Томашівський — «До історії перелому Хмельниччини» — з італійськими текстами листів королівського секретаря Паоло Доні до римського нунція П'єтро Відоні з 1653 року. — А. Яковлев — «Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою р. 1654». — М. П. Олексів — «Українські козаки, як їх змальовує французький поет XVII в.». — Ф. Петрунь — про західно-європейські мапи Правобережжя в московських переробках. — Проф. Ол. П. Оглоблін — «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року». — Н. Д. Василенкова-Полонська — «Історики Запорозжя XVIII в.»²⁾.

А. Ершов обслідує літописні джерела Рігельманового «Літописнаго повѣствованія Малої Росії». О. Д. Татарінова-Багаліўна (цікаво одзначити — юбілярна дочка) дала сторінку з історії військових поселень на Україні, а саме — «Рух побойських козаків 1817 р.».

В. М. Бази́левич розповідає про декабриста Юшневського та про стосунки його до М. І. Гнідича. В. А. Міяківський — про «Епізод 1827 р. в маєтку Поджо» в Чигиринському повіті, — епізод цікавий тим, що два сини дідиčky Поджо були декабристи. Л. П. Добровольський в «Desembriana» підсумовує юбілейну літературу про південний декабризм. Проф. В. П. Рибинський дає сторінку «З історії гетта в Києві» в 1830—1850 роках,

¹⁾ Автора цієї статті, проф. Потапова заклопотало число 7128 на останнім аркуші рукописного Збірника, що він досліджує: «що визначає це число, невідомо» (347). Добре відомо: це дата од створення світа, а від Різдва Хр. 1620 р. (7128—5508). Це як-раз відповідає тому датуванню збірника, що зробив проф. Ільїнський, себ-то XVII в.

²⁾ Через недогляд в авторових вказівках на число списків «Історіи о козакахъ запорозьких кн. Мисельского» в Міллерових портфелях — вийшла суперечність: раз з списки (1812, 824), і раз 2 (813).

а І. В. Галант знайомить з «Київськими проектами землевпорядкування жидів 1841 р.». Нарешті у В. В. Дубровського читаємо про «Знадоби до характеристики обопільних стосунків межі поміщиками й кріпаками в першій половині XIX в.»

Подавши головний зміст усіх історичних статтів, я маю зупинитися тільки на одній, що з нею обізнавсь був двічі — і в збірникові і в великій праці автора — проф. Огієнка: «Костянтин і Методій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Частина I». Варшава 1927. З цієї саме праці, з розділу про Хазарську місію св. братів, автор і подав до збірника §: «Руські переклади в Херсонесі в 860 році».

В Костянтиновому Житті є звітка про те, що слов'янський апостол знайшов у Херсонесі якесь руські письмена. Його текст за Патериком виглядає так: «Обрѣтъ же тоу Евангелъе и Псалтыр, росьскы писмены пьсано, и чловѣка обрѣтъ, глаголюшта тою бесѣдоу, и бесѣдовавъ съ нимъ, и силу рѣчи приимъ, своей бесѣдѣ прикладад, разлучи писмена, гласная и съгласная, и къ Богоу молитву дръжа, въскорѣ начать чисти и сказати, и мнози ся ему дивляяху, Бога хвалаште». Різні вчені передруковували й тлумачили це свідoctво десятки разів, а тимчасом і досі в ньому є багато спірного. Яке воно далеке від остаточного розв'язання та яке ще й тепер актуальне питання про його розум і значіння знати з того, що в 1927 році, коли проф. Огієнко друкував свою книгу й оцю статтю, в Ленінграді здали до друку акад. Н. К. Нікольський розвідку: «Къ вопросу о русских письменах, упоминаемых в житии Константина Философа», а акад. П. О. Лавров — «Евангелъе и Псалтырь, «роусьскыми (роушкыми) писмены писанные, в житии Константина Философа» (Отчет о деятельности Академии Наук СССР за 1927 г., I, 32, 40).

Як розв'язує це питання наш автор, показує по-перше його переклад свідoctва (372) а тоді — підсумки до всієї його праці. Ось вони:

1) В році 860 — 861-м Костянтин знайшов у Херсонесі Евангелію та Псалтир, написані «русською» мовою. 2) Це були переклади з грецької мови на східньо-слов'янську, точніш — на мову київську, потрібних для богослуження уривків з Евангелії та Псалтири. 3) Виелів «сила» в ЖК — це технічний граматичний термін, що визначає наголос, *accentus*, *τόνος* та вимову. 4) Виелів у ЖК: «силу рѣчи приимъ» треба розуміти: й навчившись (київської) вимови. 5) Костянтин, прибувши до Херсонесу р. 860, вчився тут київського наголосу та вимови. Не подаючи низки (6—10) інших висновків, що впливають із перших, треба завважити, що проф. Огієнко склав струнку систему міркувань, де одно з одного виходить пеначе-б логічно; але завжди читачеві боляко, що розсиплеться весь ланцюг доводів, скоро лиш хоч одна ланка одірветься. Не раз здається, що автор подається наперед, не закріпивши позицій. Що висновки тут треба робити не послішаючись, видно з того, як ставиться до свідoctва ЖК акад. М. С. Грушевський. Хоч він і дає велику підставу під антинорманську Огієнкову теорію і ставиться до свідoctва прихильніш, ніж передше, все-ж-таки оцінює його значіння тільки в формі запиту: «Хто знає, чи з нього не дається ще щось в дусі для ілюстрації старих Греко-Слов'янських стичностей на Чорномор'я» (365). Наш автор переносить центр ваги на північ. «Таким чином — пише він — оповідання про переклади, знайдені в Херсонесі, набирає великої культурної сили, бо воно подає нам найцінніші вказівки про початки київської культури» (376). Мене й лякає те, що автор, так рішуче, не вагаючись, перекидає міст з Криму до Києва, і ототожнює слова «русський», полянський, київський (372). Навіть більш. У цю формулу тотожності він вставляє ще один член — хазарський. «Не забудьмо до того, що т. зв. хазарська місія була на ділі місією чи не слов'янською, бо-ж не жида чи мусулмани запрошували Костянтина на боротьбу з юдаїзмом та мусулманством, а певне таки неохрещені слов'яни. От тому цілком можливо припустити, що і в самім «хазарським» посольстві брали участь і кияни» (368).

А все-ж-таки, на мою думку, коли Огієнко не до краю порозв'язував геть-усі питання, сполучені з «русськими перекладами» 860 р., все-ж декотрі з них уже не «висять у повітрі».

Такі — тлумачення висловів: «силу р'вчи приимъ» і «своей бесѣде приклада различная письмена». Залишиться дещо і з його «квівської (скажу так) теорії».

Мені залишилося сказати ще скільки слів про особний відділ І-ї частини, що має окрему нумерацію і характеризує безпосередньо акад. Багалія, його життя, та наукову й громадську діяльність. Складають цей відділ (із 194 сторінок) простора автобіографія Дмитра Йвановича, бібліографія його писань, статті М. О. Барвінського й М. Горбаня про Багалія, як історика Слобідської України і як архівіста, «На згадку» проф. С. Дуброви, ветеринара спеціальністю, що, заохочений од Д. Й. Багалія до архівної роботи, працював над нею до саміснійкої своєї смерті.

Бібліографія робіт акад. Багалія містить у собі 245 №№, але число самих творів його треба рахувати в 322 №№ (1—321 і 345). Під №№ 322—337 ідуть не оригінальні праці, а різні видання, що він був редагував; проте в декотрих він брав участь як автор. №№ 338—344 складають відділ біографічних даних про Д. Й. Багалія.

Як для юбейного збірника — юбілярова автобіографія — це знов-таки оригінальна риза і — дуже влучна. Поляючи свою участь в організації юбілею, що її ініціативу взяла на себе Академія Наук, Дмитро Йванович каже: «Коло складання свого життєпису мусів був заходитися я сам, бо ніхто инший цього зробити не спромігся-б, а тимчасом життєпис цей неминуче потрібен, щоб конкретними й фактичними даними можна було поідбивати підсумки моєї наукової праці». І далі: «Складаючи бібліографію своїх праць, я переконавсь, що її не міг-би скласти ніхто, окрім мене самого» (1, 4).

Як видатний історик, Багалій, складаючи свою автобіографію, має на оці зробити це «в світлі своєї доби, себ-то таку, щоб була вона не тільки мій саможиттєпис, ба й подавала-б тее загальнее тло, що на ньому розгорталосся мое життя, щоб подала вона характерні риси моєї доби, мого соціального оточення». І це все він зробив як-найкраще, давши образ і особистого життя українського професора за царської доби і малюнок громадського життя. І все-ж свій життєпис він уважає за матеріал для оцінки його діяльності, що її, тую «оцінку, робитиме вже громадянство й передусім науковий його осередок». В цьому порука, що автобіографія акад. Багалія і правдива й об'єктивна. Немає чого казати, що, читаючи її, читач зазнає надзвичайної вітхи.

Костянтин Харламович.

„Проф. А. П. Оглоблин, *Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине*. К. 1925, стор. 270.

Його-ж, *Предкапиталистическая фабрика*. К. 1925, стор. 324 (sic!)“.

(З приводу рецензії, вміщеної в журналі „Україна“ за 1928 р., ч. I, за підписом Миколи Ткаченка).

У березні поточного року вийшов між люди збірник Історичної Секції Української Академії Наук «Чернігів і північне Лівобережжя» (Київ, 1928). Там уміщено невеличкого огляда Микола Ткаченка «З нової історіографії Чернігівщини» (ст. 488—500). Даремно шукали ми згадки за деякі наші праці, що безпосередньо стосуються до історії Чернігівщини, що й до тих питань, які найменш освітлено в історичній науці — до історії господарства. Дивом дивним здалася нам відсутність вказівки на «Мануфактуру в Гетманщине», що головну увагу приділила промисловості Північного Лівобережжя. І це тим паче, що автор огляду не пошкодував місця для цілої низки дрібних праць, навіть ще й ненадрукованих. Згадав був М. Ткаченко й за наші праці — «Архів Києво-Межигірської фабрики» (хоч ця розвідка

не стосується до основної теми огляду, а проте вона придалася деякими звістками що-до наукових студій небіжчика В. Л. Модзалевського) та ще рецензію на «Гути на Чернігівщині» того-ж-таки В. Л. Модзалевського (потрібна була, певне, для того, щоб заманіфестувати незгоду з деякими твердженнями нашими, що їх, на жаль, М. Ткаченко не гаразд зрозумів). Отож прикро було це чернігівцеві — авторові цих рядків. Та ось за кілька тижнів у журналі тої-ж-таки Історичної Секції побачили ми цілу рецензію і на тую «Мануфактуру», ще й заразом на «Предкапиталистическую фабрику» (див. «Україна», 1928, I, 147—155).

Хоч автор рецензії й застерігає, що «широке накреслення студій цілком справедливо притягає до себе увагу та викликає потребу спинитися на цих студіях» (ст. 147), а проте здається трохи дивним, чому це звернуло увагу автора рецензії, ще й редакції журналу «Україна» аж на четвертому році з того часу, як згадані праці наші вийшли у світ і здобулися на відповідну наукову оцінку в численних рецензіях і відзивах, а чимало фактичного матеріалу, деякі думки й концепції наші стали набуток української історіографії. Але, звичайно, деякі принципові питання, зняті в «Очерках истории украинской фабрики», і поднесь ще не розв'язано цілком, були й нові публікації відповідного матеріалу; зрешті за цей — довгенький-таки час могли з'явитися нові студії, нові схеми, нові думки. Може й справді потрібна була ще одна наукова рецензія, що не тільки переказувала-б зміст праці, давно вже відомої, або подавала-б загальні від неї вражіння, а й дала щось нове — чи то новим фактичним матеріалом, чи то науково-критичним переглядом попередніх концепцій. Подивімось, може й справді нова рецензія є вкладка в науку економічної історії України.

Насамперед автор рецензії зупиняється на загальній характеристиці «економічного напрямку студій» у сучасній українській історіографії. У зв'язку з цим він відзначає й нашу працю, власне тієї томи її (I і III), що вже побачили світ; наводить він так само проспект дальших томів «Нарисів». Цілком слушно завважив автор рецензії, що «сильно відчувається відсутність ненадрукованої ще «Крепостной фабрики» (ст. 152). Та сталося так не з нашої причини. Рукопис передано було до друку Державному Видавництву України ще наприпочатку лютого р. 1924. Підчас друкування (на початку р. 1925) «Предкапиталистической фабрики» ми ніяк не сподівалися, що «Кріпацька фабрика» й поднесь лежатиме в рукопису.

На жаль, єдине в рецензії завваження що-до плану «Нарисів» є досить дивне. Автор рецензії констатує, що план отой «виник під впливом відомої студії М. Туган-Барановського «Русская фабрика в прошлом и настоящем», де є також поділ на дореформову та пореформову фабрику» (ст. 147). Але-ж поділ на «дореформову та пореформову» доби можна здібати мало не в кожній праці, присвяченій історії України чи Росії, надто-ж соціально-економічній історії XIX в. До того ще I том капітальної праці Туган-Барановського трактує спеціально «историческое развитие русской фабрики в XIX вѣкѣ», лиш у короткому вступі подано огляд «фабрики в XVIII в.» План «Нарисів» побудовано за розвитком великої промисловости на Україні. Отож ми розглядали там зародки великої промисловости по двох головних районах — на Лівобережжі («Мануфактура в Гетманщині») й на Правобережжі («Мануфактура другої половини XVIII в. на Правобережжі») — I частина II тому «Нарисів», присвяченого «Кріпацькій фабриці»), в сферах впливу російського й польського; далі вивчали розвиток кріпацької («вотчинної» й казенної) фабрики (до речі, про казенну фабрику в XIX в. Туган-Барановський нічого не каже), фабрику з вільнонайманою працею в зв'язку з зростанням капіталістичних елементів у промисловості (фабрика переходової доби), до того-ж ставили питання про економічний розвиток України за першої половини XIX в. («Предкапиталистическая фабрика»); потім, систематизуючи відповідний матеріал (звичайно, по певних типах), студіювали організацію дореформної фабрики («Організація дореформної фабрики»); а тоді переходили до фабрики доби капіталістичного господарства («Капіталістична фабрика»). Звичайно, назви окремих розділів нашої праці можуть

збігатися з відповідними назвами в Туган-Барановського, але й тоді зміст їхній не завжди подібний. Не треба забувати й за те, що у книзі Туган-Барановського маємо історію російської фабрики; ми-ж воіліли дати тимчасом «Нариси з історії укр. фабрики» (до речі, останнє, цілком застережене в передмові до «Мануфактури в Гетманщині» й визнане в науковій критиці — див. рецензію проф. М. Є. Слабченка на «Предкапиталистическую фабрику» — автор рецензії чомусь випускає з ока). Коли ще взяти на увагу, що послідовність відповідних розділів у нашій праці зовсім інша, як у книзі Туган-Барановського, ясно буде, що твердження автора рецензії є не доведене й до того ще по суті не серйозне.

Годилося-б докладніше зупинитися й на схемі «Нарисів» і на термінології. Але автор рецензії, скинувши з себе цей обов'язок недоречним покликом на план Туган-Барановського, поспішив далі.

«Автор ставить питання про вироблення «схеми українського історичного процесу» XIX—XX вв. «на нових, научних основах» (ст. 147—148). Справді, у передмові до «Предкап. фабр.» ми зняли питання про витворення схеми українського історичного процесу XIX—XX вв.» «Если до сих пор — писали мы — украинская историческая наука могла вести свою работу в рамках той схемы, которая создана была еще старой украинской историографией во второй половине XVIII столетия, то последующее историческое развитие Украины (с конца XVIII века), обычно вмещавшееся в формах науки русской истории, обязывает нашу историографию выработать схему украинского исторического процесса XIX—XX в.в. на новых, научных основаниях»¹⁾ («Предкап. фабр.», ст. 4). Але, звичайно, ми висували цю думку, як чергове завдання всієї української історіографії, а не нашої тільки монографії про фабрику. Бо-ж таку схему а-ніяк не можна побудувати на підставі самого монографічного дослідження історії фабрики. Нам належало розробити певний матеріал, освітлити його історіографічно, покласти кілька цеглин до нової схеми, якої не було ще тоді, як писалося нашу працю. Відповідні праці М. І. Яворського й М. Є. Слабченка з'явилися трохи пізніше, вже після того, як «Предкап. фабрику» було закінчено. Нагадаймо ще наші завваження що-до схеми укр. історичного процесу XIX—XX вв. у рецензії на I том «Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.» проф. М. Є. Слабченка (Записки Істор.-Філолог. Від. Укр. Акад. Наук, кн. VII—VIII, ст. 560—561). На превеликий жаль, автор рецензії легенько обминає це важливе питання й поспішає заявити, що «авторові не пощастило здійснити своїх планів» — трохи неясно, яких саме «планів». Коли автор рецензії має тут на оці ті завдання, що їх, як він каже, ясно окреслено у передмові до «Мануфактури» — «установить последовательный ход развития украинской фабрично-заводской промышленности, выделить главные моменты этого развития, характеризовать основные формы этой промышленности — коротче говоря, дать историю украинской фабрики» («Мануфактура», ст. 3), — то мабуть передчасно було-б робити категоричні висновки: адже-ж тоді авторові рецензії відомі були тільки два томи (I і III) всієї праці. Слід було-б обмежитися оцінкою кожного тому зокрема і в певних межах з'ясувати, як виконано спеціальні завдання кожної теми. Замість того, автор рецензії зазирає в майбутнє, подає загальні уваги що-до обох розвідок разом, а далі не досить систематично розкидає їх на всьому просторі рецензії — окремо для «Мануфактури» й «Предкап. фабрики». Всі основні завваження можна зібрати до двох груп: 1) велика неповнота матеріалу («певний і дуже неповний матеріал») та не досить повне й критичне його використання й 2) неясні чи хибні твердження. Отож мусимо зупинитися на цих групах закидів, звичайно відокремлюючи іноді відповідні завваження що-до «Мануфактури» й що-до «Предкап. фабрики», як це зроблено і в рецензії.

¹⁾ Розбивка скрізь наша.

За основну перешкоду (чи не єдину, як це видно з контексту) на шляху здійснення наших «планів» автор рецензії визнає те, що працю зроблено «лише на підставі самої друкованої літератури, без архівних матеріалів» (ст. 155). Це, звичайно, нісенітниця й сам автор рецензії каже, що «автор притяг для своєї праці дуже мало архівного матеріалу» (ст. 148). Отже треба зупинитися на питанні про джерела нашої праці. «Які архівні джерела використовував автор? — запитує автор рецензії. — У праці про мануфактуру частково використано збірку О. М. Лазаревського в Києві, напр. «Книга списная (sic! — О.) маестностям городу Почепу»... «Отдточная книга Великотопальской волости» та інше. У книжці... трапляються посилання на архів Марковича у Рум. музеї» (ст. 148). У вступі до «Мануф.» на стор. 13—16 подано коротенький огляд деяких архівних джерел до історії мануфактури й там-же частково позначено, що саме використали ми для своєї праці (див. «Мануф.», ст. 14—15, пр. 22, 24, 25, то-що). На відповідних сторінках книги в покликуваннях точно зазначено, які документи та з якої збірки використано в книзі. І ось коли-б автор рецензії уважніше тії покликування розглянув, він не сказав-би, що її тут використано частково. Звичайно, «Акты Полтавскаго мѣскаго уряду» або компути козацькі ми не використовували — мабуть тому, що анічогісінько для історії мануфактури там немає. Але в межах нашої теми збірку Лазаревського ми використали чи не цілком, і були-б дуже влячні авторові рецензії, коли-б він у своїй рецензії ласкаво вказав бодай на один новий документ з тої збірки, котрий містить якісь матеріали до історії мануфактури. На превеликий жаль, автор рецензії цього не зробив. Ще й помилково каже він, що із збірки Лазаревського взято такі рукописи, як-от «Книга описная» або «Отдточная книга». Обидва рукописи (хоч перший справді колись належав до збірки Лазаревського — див. «Мануфактура», 14) перебувають у загальному відділі рукописів бібліотеки Київського Університету. А ось те «інше», про яке невразно говорить автор рецензії, як-раз і взято головним чином із збірки Лазаревського; тут ми переглянули й цілком для нашої теми використали «Діаріуші Генеральної Військової Канцелярії», багатотомовий «Малорусскій Сборникъ», «Журналъ» Подлузького, «Акты Ломиковскихъ», теки Лазаревського та багато інших (див. «Мануф.» пр. 22, 25 на ст. 14—15, а так само примітки на ст. 32, 36, 41, 71, 73—76, 106, 111, 163—167, 169, 202, 205 і так далі). Це все дуже легко було встановити. Автор рецензії повинен був відзначити, що окрім величенької збірки Лазаревського, ми використали ще (і можемо сказати, вповні) матеріали збірки Судієнка та й відділу рукописів бібліотеки Київського Університету, — все, що було там для історії мануфактури на Гетьманщині. «Трапляються» справді покликування в книзі й на «Архів Марковича» (Москва). Ці покликування цілком точно й мабуть вичерпливо характеризують відповідну групу матеріалів тієї збірки. А «трапляються» покликування на неї мабуть тому, що відповідні матеріали ми в книзі використали.

«Звісно, що це лише невелика частина архівного матеріалу» (ст. 148) пише автор рецензії й додамо — невелика частина всього архівного матеріалу до історії господарства Гетьманщини, але чи не пропорційна до питомої ваги мануфактури в тім господарстві. І мусимо сказати, що це проте чимала частина відповідного матеріалу. Не з нашої причини його взагалі обмаль. Погоджуємось із тим, що «його можна було-б доповнити матеріалами з чернігівських і харківських архівів» і звісно, «могли-б більше дати московські архіви» (ст. 148). Але автор рецензії помиляється, кажучи, що ми не звернули на це відповідної уваги (див. «Мануфактура», ст. 15, пр. 26 і ст. 16). «Масса архивного материала почти не использована в науке и даже не приведена еще в большей своей части в известность. Последнее обстоятельство, в связи с чрезмерной разбросанностью архивных материалов, затрудняло и продолжает затруднять научную работу в данной области» («Мануфактура», 16). Адже автор рецензії пригадав, що писали ми в передмові до «Мануфактури»: «Современные условия научной работы заставили автора значительно сузить рамки своих

архивних изысканий. Ему пришлось временно отложить работу в архивах Харькова и Петрограда, ограничившись Киевскими и частично Московскими хранящимися» (ст. 4). «Мануфактуру» написано було 1921—1922 рр., матеріал почасти збирався й раніш, і мабуть легше авторові рецензії було писати її р. 1928, аніж нам працювати в архівосховищах в 1921—1922 рр. «Але — додає автор рецензії — можна думати, що Київські архівосховища мають, мабуть, далеко більше матеріалу супроти того, що він у книжці використав (напр., Київський Архів давніх актів)» (ст. 148). Треба завважити, що ми ніде не зазначали, ніби-то вичерпали всі київські архівосховища. Але те, що ми на той час (не треба забувати, що тоді ще тільки починалося після «руїни» упорядкування архівних фондів) могли здобути — і в Київському Центральному Історичному Архіві ім. Антоновича, і в Київському Центральному Архіві Давніх Актів, і в відділі рукописів бібліотеки Київської Духовної Академії — для історії мануфактури XVIII в., — це все використано в нашій книзі (див. відповідні покликування). І дивно, що автор рецензії, не підпираючи свої твердження жадними фактичними вказівкам, каже, що «можна думати», що того матеріалу є «далеко більше». Все це треба довести. Бо ось ми гадаємо, що для історії мануфактури на Гетьманщині (перша половина XVIII ст.) у Києві «далеко більше» архівних матеріалів немає. Тепер по суті справи. Новітні публікації відповідного матеріалу (з харківських та чернігівських архівів), напр. праці проф. В. О. Барвінського (Науковий збірник Харківської Науково-Дослідчої Катедри історії української культури, ч. 2—3 — Харків, 1926, ст. 117—124), П. Нечипоренка (Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Ак. Наук, кн. XI, ст. 185—208), П. Смокічева (Ювілейний Збірник Укр. Ак. Наук на пошану ак. М. С. Грушевського, I — Київ, 1928, ст. 92—97), власне небагато додали до вже відомого матеріалу що-до історії мануфактури на Гетьманщині. Характерно, що реєстр мануфактур, поданий у нашій книзі, й досі лишається незмінний. Новітні опубліковані матеріали так само, як і той матеріал, що його зібрали ми пізніше, додають лиш деталі, і то що-до поодиноких підприємств. Немає жадного сумніву, що цих матеріалів можна буде знайти ще чимало. Але автор рецензії тут не взяв на увагу основне. І ті матеріали, що були нам приступні (а не відомі: то-ж поняття ширше), й ті що були неприступні (як відомі, так і невідомі нам) — це все освітлює здебільшого зовнішні умови життя мануфактури, як це ми й зазначили в книзі («Мануф.», ст. 166 та инш.). Внутрішнє життя мануфактури («внутрішнє питання мануфактури» — чомусь каже автор рецензії — ст. 151), нам маловідоме не тому (так гадає автор рецензії), що в нашій книзі використано не весь існуючий матеріал, а просто тому, що відповідного матеріалу сливе зовсім (або й зовсім) немає. У новітній своїй праці «Фабрично-заводські архіви України за передреформної доби» (друкується в черговій книзі «Архівної Справи» ми пишемо. «Вже перші дослідники в царині історії української промисловости віддали увагу тому численному матеріалові, що переховувався по архівах та рукописних збірках, як українських, так і союзних. Це були здебільшого архіви різних адміністративних, судових та фінансових установ... що в їхній офіції так чи инакше перебували ф.-з підприємства України..., — або-ж окремі документи в рукописних збірках, що вони стосуються до історії української промисловости. Проте, всі ці матеріали, мимо великого їхнього багатства, найменше висвітлюють внутрішнє повсякденне життя фабрики». Та, на превеликий жаль, «українські фабрично-заводські архіви XVIII ст. здебільшого не збереглися». Нам відомо, що частково збереглися тільки архіви казенних Вахмутських (і Торських) соляних заводів та ще мабуть архів Шостенського порохового заводу (певне не раніш од 1771 року). Те-ж саме треба сказати й за архіви панських маєтків. Отож треба визнати, що наше становище тут дуже скрутне. Але це є наше загальне лихо, а не дефекти нашої роботи. Тим важливіший той архівний матеріал XVIII в., що ми його знайшли, використали й частково опублікували в книзі. Авторові рецензії тут треба було дати бодай короткий огляд цього матеріалу, з'ясувати, як його використано, позначити прогалини (звичайно конкретно),

додати щось нове (якщо це йому відомо). Автор рецензії волів цього не зробити. До речі, він каже, що, як додаток до «Мануфактури», «подано в уривках архівний матеріал» (ст. 148). Це неточно. Ми подали цілком два описи — Почепівської мануфактури 1727 р. і Топальської мануфактури 1771 р. і знов-же-таки цілком низку документів з Київських і Московських архівосховищ. Автор рецензії не зазначає точно, які то документи, з яких фондів їх узято, то-що. Але він не забуває з чужих слів (рецензія проф. Д. І. Дорошенка в журналі «Суспільство», 1926, III—IV, ст. 171—172) повторити, що док. № 12 вже було надруковано (правда з іншої збірки) у «Кіевской Старинѣ» р. 1882. Це, звичайно, так, але документ справді цікавий¹).

Автор рецензії залюбки повторює, що в нашій праці ми використали здебільшого «друковану літературу». Ми бачили вже оскільки точніше таке твердження що-до «Мануфактури». Але-ж автор рецензії не дав ні огляду, ні характеристики наших джерел, хоча-б отієї «друкованої літератури». Згадує він за це принагідно й дуже сумарно. Приміром, що-до «Мануфактури» він завважує: «використано праці О. М. Лазаревського, томи «Сборниковъ Р. И. Общ.», праці Чулкова, Баранова та інші — взагалі дуже докладно» (ст. 149—150). Даремно не зазначив автор рецензії, що це тільки невелика частина тої бібліографії, яку зібрано в книзі. І треба було мабуть виділити тут такі видання, як-от «Сборникъ Русскаго Историческаго Общества», «Сенатскій Архивъ», «Полное Собрание Законовъ», «Сборникъ военно-историческихъ матеріаловъ», то-що. Що правда, це фахівцям добре відомо, але мабуть не для них призначено було рецензію, — й тоді годилося-б зазначити, що «відповідні томи Сб. Р. И. Общ.» (до речі, всі, що потрібні були для нашої теми) — це видання матеріалів з архівів колишніх вищих установ імперії («Верховный Тайный Советъ», «Кабинетъ Министровъ», то-що). І це, і ПСЗ, і «Сен. Арх.» це-ж є збірки перводжерел видання або офіційні, або відповідних наукових інституцій та товариств. Вага цих матеріалів для історії Гетьманщини цілком безперечна.

Що автор рецензії не відрізняє джерел од літератури, це видно ще з такої нотатки з приводу «Предкап. фабр.»: «Автор використовує друковану літературу: відому працю К. Воблого «Очерки по історії польської фабричної промисленности», праці Лоджинського, Витчевського, «Полное Собрание Законовъ», Аксакова..., Янжула про фабрично-заводську промисловість, та багато іншої літератури» (ст. 152).

Ми думаємо, що автор рецензії обізнаний з «Полнымъ Собраниемъ законввъ» і знає, що то є не «література», а всезбірка законів Російської Імперії, що визначали правне життя всіх інститутів колишньої імперії, отже й України. Це є перводжерело, наукова вага якого безперечна. Але тоді яено, що автор рецензії плутає перводжерела (хай опубліковані) з літературою, тоб-то не орієнтується в елементарних питаннях наукової методології.

Простіша справа з архівними джерелами в книзі «Предкапиталистическая фабрика». Як відомо, в цій праці ми сливе не використовували архівних матеріалів. Немає сумніву, що це є безперечний дефект. Отож автор рецензії особливо це підкреслює, вбачаючи тут основне джерело всіх, на його думку, огріхів. Ми-б не погодилися з таким використанням невикористаного в нас архівного матеріалу. Не кажучи про те, що страшенна розкиданість того матеріалу по центральних архівах к. імперії, й к. губерніяльних архівах України та по багатьох рукописних збірках сливе унеможливує систематичну працю над ним, мусимо завважити, що для історії тих питань, які ми студіювали в «Предкап. ф-ве», архівний матеріал не має виключного значіння, а для деяких питань (приміром,

¹ Автор рецензії в одному місці (ст. 151) пише: «при малому використанню з боку проф. О. П. Оглобліна українського архівного матеріалу»... Адже ми іншого архівного матеріалу й не використовували.

історія фірми Яхненків та Смирненка) його мабуть і зовсім немає. До того, українські фабрично-заводські архіви першої половини ХІХ в. (окрім архівів казенних підприємств), сливе не збереглися. Те-ж саме треба сказати й за панські економічні архіви. Автор рецензії випустив з ока те, що навіть у першій половині ХІХ в. маємо значний розвиток преси, цілу низку журналів і неперіодичних видань офіційних, напівофіційних, приватних, офіційні збірники, правні, статистичні, економічно-статистичні (зокрема багату літературу статистично-економічних описів окремих губернь і окремих галузів господарства). Отже багато матеріалів було опубліковано ще за тих часів, не кажучи вже за публікації пізніші.

Автор рецензії зовсім не характеризує відповідних джерел. Він тільки наводить цитату з передмови до «Предкап. ф-ки», де зазначено, що за основні матеріали були різні статистично-економічні видання, зокрема описи, урядові й приватні, правні збірники та ще частково журнальна література передреформної доби. Автор рецензії, звичайно, повторив наші слова в передмові, що «ряд изданий, отсутствующих в киевских книжных коллекциях, остался автору недоступным» («Предкап. ф.», 4). Проте далі, позначивши (на ст. 152, 154) тільки 6—7 назов (та й то здебільшого з літератури), автор рецензії визнає, що в бібліографії автор, можна сказати, зробив велику роботу, як і в томі про «Мануфактуру в Гетманщині» (ст. 152). Але, не характеризуючи джерел і літератури, що їх використано в «Предкап. фабрике», автор рецензії іноді відзначає або велику неповнність того матеріалу, або його односторонність («офіційна здебільшого література, що її використовується в книжці» — ст. 152). Але й тут ніде він не називає якогось видання, не використаного в книзі, не подає жадної бібліографічної вказівки. Не знати чому: чи за браком місця — рецензія як на загальну таку чималенька вийшла, чи тому, що авторові її не було чого додати.

Ще хочемо завважити таке. Автор рецензії раз-у-раз говорить, що всі матеріали ми взяли здебільшого, мало не виключно з «в і д о м о ї вже друкованої літератури». Звичайно, те, що надруковано, мусить бути відоме. Але між «відомим» і відомим є безперечна різниця. Бо відомим багато чого стає тільки після того, як воно знайшло собі певний науковий ужиток. Так само й у данім разі. Чимало джерел (і почасти літератури), навіть опублікованих, що їх ми використали в нашій праці, вперше оце ввійшли до бібліографічного інвентаря української історичної науки. Отже гадаємо, що багато «відомого» зробилося відомим між иншим і після нашої праці. На жаль, до цього вже тепер справді відомого автор рецензії не додав абсолютно нічого.

Закладає нам автор рецензії й те, що неповно використано відповідний матеріал. У книжці, не завіда цей матеріал (= бібліографічний) використовується. Напр. на с. 115 («Мануфактура») автор каже: «Ряновская мануфактура перешла в казну. Это был, кажется, самый печальный период ее существования. Она ясно падала, и попытки Мануфактур-Коллегии поднять ее оказались неудачными», причому автор не показує джерел, чи літератури, що на ній його погляд спирається. У Лазаревського, «Описание Старой Малороссии» (т. III, с.с. 319—320) маємо таку характеристику: «Отобранная при этомъ въ 1742 г. Ряновская суконная фабрика отдана была въ вѣдомство Мануфактуръ-Коллегии. Но фабрика эта видимо представляла собою очень выгодное имущество, потому что велѣдъ за тѣмъ (въ 1744 году) Ряски были выпрошены кн. Бор. Гр. Юсуповымъ»... Отже з слів О. Лазаревського можна зробити инший висновок» (ст. 150). Авторові рецензії годилося-б виписку з «Мануфактур» продовжити. Там на стор. 115 одразу після вищенаведених слів іде: «С середины 40-х годов на Ряновскую мануфактуру обратил большое внимание президент Коммерц-Коллегии князь Борис Григорьевич Юсупов. В 1746 году он затребовал от заведующего ею Раушерта объяснений о способах улучшения ее. Раушерг писал Юсупову какую-то нескладницу, из которой можно было понять только то, что дела мануфактуры оставляли желать много лучшего, но не были безнадежно плохи: «уповаю — писал он — что несправедливы вымысли против фабрики, как бы они вымышлены ни были, по воле Божией в краткое время, подобно

нинішньому снегу, печезнут и уничтожатся». Юсупов недаром заботился о мануфактуре. В середине 50-х годов она перешла в его владение» («Мануф.», 115). І неправдиво закидає автор рецензії брак покликувань на джерела. Це все позначено в примітці 384 на стор. 115 (голове, це «О родѣ князей Юсуповыхъ», І—Спб., 1866, — ст. 123—125). Такий стан мануфактури за першої половини 40-х років цілком зрозумілий. Ряснівська суковна мануфактура з'явилася за часів російсько-турецької війни 1735—1739 рр., коли перед деякими українськими мануфактурами відкривалися широкі перспективи військових замовлень і поставчань. Зокрема ця мануфактура належала головному командірові російського війська фельдмаршалові Мініху. Закінчення війни р. 1739 не дало змоги мануфактурі розгорнути свою діяльність, а далі падіння Мініха й конфіскація його майна не могли не відбитися на стані мануфактури. Характеристика Лазаревського, що її наводить автор рецензії, нам відома (див. покликування № 385 на ст. 116—117). Але Лазаревський насамперед не каже, що підприємство було в доброму стані. Він тільки припускає («видимо»), що мануфактура «представляла собою очень выгодное имущество». Свою думку він підпирає покликуванням на те, що р. 1744 фабрика перейшла до Юсупова. Інших доводів Лазаревський не подає. Помилка Лазаревського полягала в тому, що він виходив тут з хибної дати 1744 року. Як-би автор рецензії уважніше перечитав відповідні сторінки нашої книги, він побачив-би, що ми спеціально зупинилися на цьому питанні (див. «Мануф.», ст. 115—117). Немає жадного сумніву, що мануфактура перейшла до Юсупова тільки в середині 50-х років («Жалованная грамота кн. Юсупову 12/III р. 1757, наведена в додатках до нашої книги, цілком точно встановлює дату 1757 року). Коли це доведено було, ми мало право одкинути й відповідні висновки Лазаревського. Розквіт фабрики припадає вже на пізніші часи, добу господарювання Юсупових. Але автор рецензії, навівши оцей приклад, завважує: «можна ще подати де-кілька прикладів неповного використання друкованого матеріалу» (ст. 150), проте їх не наводить. Коли й інші «приклади» такі самі, автор «Мануфактур» може бути цілком спокійний.

З приводу тих розділів у «Предкап. ф-ке», що присвячені історії Клицивського осередку суковної промисловости та відомої фірми бр. Яхненків та Симиренко, автор рецензії каже: «Автор лише частково використав відомий уже йому матеріал. П о в н і ш и й м а т е р і а л для історії фірми Яхненків та Симиренко є в «Воспоминанияхъ о фирмѣ братьевъ Яхненко и Симиренко» П. Клебанського (треба Клебановського. О.О.), що ними з д е б і л ь ш о г о користувався автор, л и ш з р і д к а д о д а в ш и інші відомості з друкованої літератури». Досить подивитися на відповідні покликування, щоб виявити неправдивість вищезгаданих закидів автора рецензії. Багато даних знайшли ми в «Стат. Опис. Киевской губ.» (вид. Фундуклея), у «Pamiętniki» Т. Бобровського, в «Opowiadania i Krajobrazy» Падалиці, в Петпольда «Reise im westlichen und südlichen europäischen Russland» у цікавому виданні «Записка администрации, учрежденной по дѣламъ торговаго дома братьевъ Яхненко и Симиренко», в «Обзорѣ различныхъ отраслей Мануфактурной промышленности Россіи», в різних офіційних збірках статистичних матеріалів, то-що. Мало не всі статистично-економічні дані розроблено й таблиці складено без жадної допомоги з боку Клебановського. Автор рецензії мусить це знати, бо скрізь є відповідні покликування. Праця Клебановського — спогади, часто-густо з других і третіх рук, де є багато непевних звісток. Скрізь, де тільки можна було, ми перевіряли дані Клебановського іншими матеріалами (див. «Предкап. ф-ка», ст. 151, пр. 2, 152, пр. 2, 153, пр. 1, 157, пр. 4, 166). Такі важливі питання, як-от крах фірми в 60-х роках, то-що, ми розробили зовсім без Клебановського (див. відповідні покликування). Взагалі треба сказати, що Клебановський ширше каже тільки за походження фірми та її фондаторів, за перші кроки підприємства, стан м. Городища, то-що. Отож помиляється автор рецензії, кажучи, що спогади Клебановського були нам за головне джерело. І смішно казати, що в Клебановського є «повніший матеріал». Ясно, не все, що є в Клебановського, ми використали. Ми уникали дрібниць, повторювань і врешті

легендарних подробиць, що їх рясно є в Клебановського. І мабуть добре зробили. Бо инакше автор рецензії вже цілком слушно міг-би закинути нам некритичне ставлення до джерел.

Незавдоволений автор рецензії також з «використання статистичних таблиць» у «Предкап. фабр», «Бо — каже він, — і в першій, і в другій частині праці автора мало звертається уваги на аналіз «статистичних матеріалів» (ст. 153). Але автор рецензії, певне, не зрозумів нашої думки. Він пише: «Проф. О. П. Оглоблін цілком справедливо зазначає вагу використання цього матеріалу (с. 82), але це залишає в теорії» (*Ibid.*). Відповідну думку нашу автор рецензії не дочитав. На зазначеній сторінці «Предкап. фабрики» маємо таке: «Изучение статистического материала фабрично-заводской промышленности Украины конца XVIII — первой половины XIX столетия (до 1861 года) представляет собой огромной важности задачу. Однако, и современное состояние наших сведений об этой промышленности и — что еще более печально — методы дореформенной статистики не дают почти никакой возможности разрешить указанную задачу». «Подаючи таблиці — пише автор рецензії — він (= О. П. Оглоблін) мало звертає уваги на аналіз їх та на пояснення тих матеріалів, що в них є» (ст. 153). Не заперечуючи, очевидно, наших «некоторых выводов» (ст. 91), автор рецензії одначе завважує: «Тим часом із зазначених таблиць можна було зробити й ширші висновки, ба навіть доповнити цікавими спостереженнями» (ст. 153). На великий жаль, автор рецензії й тут воліє мовчати, які-ж це «ширші висновки» або «цікаві спостереження» він міг-би додати. З свого боку мусимо завважити, що таблиці на стор. 88—91 мають тільки ілюстративне значіння. Вони бо малюють стан української фабрично-заводської промисловости за деякі роки: взято цифрові дані не систематично, а за ті тільки роки, за які автор міг знайти відомості в опублікованих джерелах. Висновки наші тут мають лиш евентуальне значіння. Робити якісь ширші висновки, на нашу думку, було-б необачно. Закид свій автор рецензії пошпрує на всеню книгу: «і в першій, і в другій частині праці... мало звертається уваги на аналіз статистичних матеріалів... Автор не зміг відповідним робом (? — О.) використати статистичного матеріалу і в інших місцях праці» (ст. 153)). В яких саме місцях — автор рецензії знов мовчить. Тому й відповідь доводиться давати загальну. Хай автор рецензії зверне увагу на аналіз статистичних матеріалів у всіх розділах першої й особливо другої частини «Предкап. фабрики».

Переходимо тепер до другої групи закидів рецензії, а саме що-до неясних або хибних тверджень. «З гадкою автора про «досадную невнимательность» (с. 9) до економічної історії Гетьманщини, що є у Лазаревського та інших дослідників, трудно погодитися — пише автор рецензії й далі продовжує: «Сам автор каже «и все же Лазаревский собрал большой материал» — цим визнаючи діяльність О. М. Лазаревського. Очевидячки, такою неясною характеристикою стану української історіографії користуватись тепер не можна. О. П. Оглоблін у своїй історичній (? — О) довідці не взяв до уваги вповні (? — О.) стану української історіографії і тих соціологічних течій, що впливали на розвиток її та важких умов розвитку української історичної науки, і тому в поставленні автора характеристика побіжна, а иноді неправильна (де саме ? — О.)» (ст. 149). Автор рецензії приписує нашій «библиографической справке» забагато чести. Бо-ж зовсім не нашим завданням було тут «визнати», чи не визнавати діяльність О. М. Лазаревського, або давати «характеристику стану української історіографії». Оцінку наукової діяльності О. М. Лазаревського ми дали в іншому місці, й авторіві рецензії та оцінка мабуть добре пам'ятна. У «Мануфактурі» ми торкнулися тільки питання про те, що дав найвидатніший історик Гетьманщини для історії її мануфактури. «Лазаревский — писали ми — собрал большой материал, изображающий промышленную деятельность в Гетманщине; в «Описании Старой Малороссии» заключен, к сожалению, разбросанный, случайный и сырой материал по данному вопросу, материал тем более ценный, что очень часто он является единственным» («Мануф.», 9—10). І це цілком доведено

в нашій книзі. Ми згадали («между прочим») за рецензію Лучицького на I том «Описанія Старой Малороссіи». Хай рецензія тая писана близько 40 років тому (адже й праця Лазаревського теж того часу), деякі закиди Лучицького зберігають свою вагу. Лучицький, приміром, каже, що Лазаревський не використав надзвичайно цінного матеріалу для історії Топальської мануфактури, що був в «Отдаточної книгѣ волости Великотопальской» р. 1771. Тут у Лазаревського подано дуже короткі й неточні відомості. А проте він користувався цим рукописом. Кожен зрозуміє, яку вагу має опис Топальської мануфактури 1771 року, що його ми опублікували цілком у «додатках» до «Мануфактури». Те саме доводиться сказати й за інші матеріали (напр., що-до Почепівської мануфактури). Велика частина того архівного матеріалу, що його використали ми для історії мануфактури, була Лазаревському відома, навіть у збірці його перебувала, і це він не використав. Для історії, приміром, Ряснівської мануфактури він бере не архівний матеріал, а головне рукопис-замітку (кінець XIX в.) Ол. Ковалевського «О суконныхъ фабрикахъ въ Малороссійской губерніи въ 1797 году» («Описаніє Старой Малороссіи, III, 320, пр. 1. «Мануфактура», 116, пр. 385 на ст. 116—117) і деякі її помилкові дані повторює: напр., дату переходу фабрики до кн. Б. Г. Юсупова — 1744 р., коли в тій-же збірці Лазаревського є документ, де зазначено, що р. 1753 фабрика була ще казенна. Хибне також твердження Лазаревського про те, що фабрику збудував Вейсбах (див. «Мануфактура», III, пр. 369 на ст. 111—112). Інша річ, що Лазаревський у великому масштабі своєї наукової діяльності, не міг охопити всі питання. Ми не з'ясували це, не мали аналізувати відповідні причини. Ми не розвідку про Лазаревського писали, ніж про українську історіографію, — ми хтіли тільки констатувати, що дала історична наука для такої теми. І кажучи про «досадную невнимательность», ми мали на увазі тільки оці прогалини в праці Лазаревського¹⁾. Праці Д. І. Багалія, Джиджори, М'якотіна «та инших» нам добре відомі, і в «Мануфактурі» автор рецензії міг-би знайти чимало відповідних покликувань. Але не наше завдання було брати тут у «библиографической справке», до уваги ті «соціологічні течії», що мали вплив на українську історіографію. І знов-таки не мали ми на увазі давати історіографію історії української фабрики. Її просто не було, якщо не рахувати цікавої праці С. Подолінського «Ремесла і хвабрики на Україні». А тяжкі умови розвитку української історичної науки нам відомі мабуть не гірше, як авторові рецензії.

«Неясний» для автора рецензії також розділ у «Мануфактурі», присвячений термінології. «Автора — каже він — цікавить питання в'яснити, що таке єсть поняття фабрики на Україні. Він цілком справедливо робить ширший екскурс, але далі лишає питання без відповіді. «Понятіє украинской фабрики, как такое, еще не установлено: она не изучена» (ст. 149). Так, звісно, було, коли писалося «Мануфактуру». І «Крінацьку фабрику» й «Предкапиталистическую фабрику» написано було пізніше, й безперечно вони дали ширший матеріал для цього питання. Але остаточно воно може бути розв'язано тільки тоді, коли закінчено буде всю роботу над історією української фабрики. Основне завдання «термінологического экскурса» було встановити «название и характер изучаемой формы промышленности», тоб-то української мануфактури. І це зроблено. Наприкінці того розділу ми писали: «В большинстве случаев, почти исключительно, украинская фабрика первой половины XVIII столетия была именно централизованной мануфактурой, крупным предприятием с широко проведенным разделением труда, и слово «Мануфактура» на Украине точно определяло соответствующее понятие... И формально, и по существу мы имеем дело с мануфактурой в том смысле, в каком это понятие утверждено Марксом в современной экономической науке». («Мануф.», 28).

¹⁾ До речі, покликаючися на рецензію Лучицького, ми й мали на увазі тільки відповідні закиди, бо-ж позначили належну сторінку.

«Потрібно також увесь час робити ув'язку з розвитком економічного життя на Лівобережній Україні. На жаль, у роботі дуже мало автор звернувся на це увагу» — пише автор рецензії (ст. 150—151). Тут мимоволі пригадали ми, як недавнечко М. Ткаченко закинув нам (і безпідставно) з приводу нашої рецензії на «Гути на Чернігівщині» В. Модзалевського щось зовсім протилежне. «Автор (= В. Л. Модзалевський) — обережний дослідник — дав більше ніж поставив завданням собі. Тому шукати в роботі широкого історико-економічного підходу, як це робить О. Оглоблін, неможна. Ще не всі моменти в історії економічного життя Лівобережної України вивчені і В. Л. Модзалевський дав цікавий матеріал для його вивчення, але вповні звичайно не міг його вичерпати» («Чернігів та північне Лівобережжя», ст. 499). Нас проте вражає така розбіжність думок. По суті мусимо сказати ось що. Ми зазначали в передмові до «Мануфактури»: «Пока не изучены основные моменты экономической истории Гетманщины, в частности развитие крупно-владельческого хозяйства и влияние на украинское хозяйство XVIII столетия внешней и внутренней политики Империи, правильная постановка вопроса об украинской мануфактуре, история украинской фабрики — немислима». Це писалося р. 1922. Відома капітальна праця проф. М. Є. Слабченка «Організація господарства Гетьманщини» з'явилася тоді, коли «Мануфактуру» було вже написано. Проте, в розділі «Общие условия развития крупной промышленности в Гетманщине в первой половине XVIII в.» ми подали загальну картину економічного розвитку Північної Гетьманщини, де саме й з'явилися перші мануфактури. Це стверджує й автор рецензії. Він пише: «історію мануфактури автор починає з характеристики загальних умов розвитку великої промисловости» (ст. 149). Але далі він знову повторює: «в історії та організації мануфактури на Гетьманщині мало відрізнено елементів української економіки, хоча значну увагу зсунуто на впливах російської економіки» (ст. 151). Останнє твердження цілком безпідставне. Бо-ж не за російську економіку та її впливи на українську мануфактуру говорили ми, а за російську економічну політику на Гетьманщині, як це слушно підкреслив один з наших рецензентів (проф. Д. І. Дорошенко). Він пише: «Проф. Оглоблін, даючи огляд історії української фабрики XVIII в., увесь час зазначає ту роллю, яку відігравала на Україні економічна політика російського уряду... Він спирається що-до цього на праці покійного Ів. Джиджори і на власні архівні, дослідні й приходять до дуже цікавих висновків» («Суспільство», 1926, III—IV, ст. 171). Вагу російської економічної політики в житті Гетьманщини остільки визначено в українській історіографії, надто-ж після праць Джиджори й Слабченка, що мабуть нам нема чого доводити це авторові рецензії. Особливо яскраво це позначилося на історії мануфактури на Гетьманщині. Її зв'язок з російським землеволодінням на Гетьманщині, а також із військовими потребами імперії доведено в нашій книзі. Звичайно, реформи Петрові сюди безпосереднього відношення не мали, і ми про це нічого не казали, а згадували за ті реформи, як це цілком ясно з контексту (див. «Мануф.», ст. 30—32), в зв'язку з проблемою утворення й розвитку мануфактури російської. Автор рецензії цілком не зрозумів нашого погляду на мануфактуру на Гетьманщині першої половини XVIII століття. Повторювати його тут — річ зайва: для цього є видана ще р. 1925 «Мануфактура в Гетманщине».

Характеризуючи I розділ «Мануфактури» — «История мануфактур на Гетманщине», автор рецензії каже, що «вповні (? — 0) назвати цей розділ «історією» — не можна, бо більшість його складається з описового матеріалу та зведення по певних питаннях фактичного матеріалу, що вже відомий з друкованої літератури, і то тут є відомості так-би мовити лише до зовнішньої історії» (ст. 149). Мабуть щоб ствердити кінцеву думку, наведено цитату з «Мануфактури» (до речі, зовсім з іншого розділу книги). Далі автор рецензії знову повертає до цієї теми: «Автора найбільше цікавить зовнішня історія, фундатори та керівники підприємств, їх діяльність, ставлення російського уряду до певної

мануфактури, діяльність самого підприємства» (ст. 149). Тут цілком справедливо завважив автор рецензії, що нас цікавить «діяльність самого підприємства», хоч це мабуть суперечить вищеподаним його твердженням. Адже-ж «діяльність підприємства — це мабуть не тільки «зовнішня» історія. Насамперед маємо таке завважити. План «Мануфактури», як це видно з самої книги, побудовано так: у I частині («I глава») маємо огляд загальних умов з'явлення, розвитку (й занепаду) найдавніших мануфактур (першої половини XVIII в.). І тут кожній мануфактурі присвячено досить докладного — оскільки це дозволяли джерела — нариса, який, звісно, подавав історію підприємства в усіх її моментах і ви- вах і суто зовнішніх, і внутрішніх. Може иноді забагато подано фактичного матеріалу, може подекуди деталі відсувають головні моменти. Але принципові підвалини цього ми застерегли в передмові й мусимо тут повторити: «Внимание неизбежно дробится по мелочам. Истори я отдельных предприятий, в изучении деталей выясняющая форму промышленности, выдвигается на первое место» («Мануф.», ст. 4). Звичайно, в I частині «Мануфактури» не «більшість описового матеріалу» й не «зведення по певних питаннях фактичного матеріалу», а щось инше. У другій частині «Мануфактури» досліджується не організацію поодиноких мануфактур, а організацію української мануфактури (головне першої половини XVIII в.) взагалі. Другий закид автора рецензії — що цей фактичний матеріал вже відомий з друкованої літератури — відкидаємо, як неправдивий — і формально й по суті. Бо-ж автор рецензії добре знає, що більшість того матеріалу взято саме з архівних джерел. Це треба сказати цілком (або мало не цілком) про основні мануфактури Гетьманщини — Топальську, Почепівську, Шентаківську й почасти Ряснівську. Що-до інших мануфактур, то там маємо багато джерел опублікованих. Нарешті знову нагадуємо авторові рецензії про елементарну методологічну вимогу — відрізнати дже- рела (хоч і опубліковані) від літератури.

Кілька слів що-до «зовнішньої» історії. Сюди автор рецензії, очевидно, залічує питання про фундаторів та керівників підприємств та їхню діяльність, тоб-то про «соціальне походження» підприємства та про організацію його адміністрації і далі — ставлення російського уряду до мануфактури, а воно-ж визначало певною мірою, як це в книзі доведено, і розміри підприємства (кількість варстатів, робітників), і характер виробництва, і темп праці підприємства, і розміри продукції, ще й збут виробів. Що-ж тоді, окрім (та й то частково) господарства самої мануфактури та робітників (і приписних селян) залишиться для «внутрішньої» історії, й де врешті межа, що відділяє «зовнішню» історію фабрики від «внутрішньої»? Ми зазначили, що сливе не знаємо внутрішнього буденного життя мануфактури. І це справді так, бо джерела (і не тільки ті, що їх у «Мануфактурі» використано) здебільшого цікавилися «результатами работы мануфактуры, а не самим ходом ее» («Мануф.», ст. 199—200) і відповідні відомості не зберегли. Тим-то й мусимо як-найповніше використовувати отії «зовнішні» відомості, бо-ж вони безперечно відбивають внутрішній стан фабрики. Опріч того, в нарисах, присвячених окремим підприємствам, подано й такі відомості, як кількість робітників, варстатів, розмір виробництва, збут виробів, то-що.

Говорячи за велику фрагментарність розділів 10, 11 та 12 у I відділі («Глава I») «Мануфактури», автор рецензії випустив з ока те, що ці розділи є додаткові. У передмові це точно застережено: «Предлагаемая работа является одной из первых попыток систематизации материалов по истории украинских мануфактур первой половины XVIII столетия и изучения этой мануфактуры, как таковой... Материал по истории мануфактур второй половины XVIII столетия, в частности вотчинной фабрики, которой предположено уделить специальное внимание в дальнейших частях исследования, привлечен лишь постольку, поскольку это необходимо было для уяснения основной темы» («Мануф.» ст. 3).

Переходячи до II частини («2 глава») «Мануфактури», присвяченої «Организации мануфактуры», автор рецензії зупиняється на останньому розділі «Мануфактура и украин-

ское общество», - «в якому — каже він — фактично (? — О.) відповіді на це питання майже (? — О.) немає», причім додає: «Автор можливо ввів цей розділ тому, що аналогічний розділ є в «Русской фабрике» Тугана-Барановського». (ст. 150). Нагадаємо авторові рецензії, що в книзі Туган-Барановського відповідного розділу для фабрики XVIII в. немає. Коли-ж автор рецензії мав тут на увазі розділ «Отношение общества и литературы къ фабриктъ» (очевидячки, першої половини XIX в.), то годилося-б зазначити, що нічого спільного з ним згаданий розділ «Мануфактуры» не має. І не тому ввели ми його, що щось подібне є (або немає) в книзі Туган-Барановського, а тому, що конче треба було, на нашу думку, в'ясувати, що-ж спільного з українським суспільством мала отая «чужа рослина», казенна (і до того ще імперська) мануфактура, або мануфактура Меншікових, Строганових, Мініхів, Юсупових то-що, яка була довгий час ізольована від українського ринку й української адміністрації. Гадаємо, що відповідь на це ми дали (див. «Мануф.», ст. 209, 213—214).

«Неповнота та бідність матеріалів обмежили автора що-до загальних характеристик» — пише автор рецензії й наводить приклад: «хотя фабрику XVIII века мы привыкли свободно считать и называть мануфактурой, все же форма производства остается в значительной неопределенности» (ст. 150). Невдалий приклад, але характерний для автора рецензії. Насамперед автор рецензії не звернув уваги на те, що ми ставили питання ширше — про східно-європейську мануфактуру XVIII в., а не українську тільки, до того ще зважаючи на складний характер даної форми промисловости (ми мали на увазі певні методологічні труднощі що-до типу *manufacture dispersée*, що дуже поширений був того часу). А найголовніше (й найхарактерніше) те, що автор рецензії урвав свою цитату передчасно, не там, де кінчалася наша думка. Ось контекст: «хотя фабрику XVIII века мы привыкли свободно считать и называть мануфактурой, все же форма производства остается в значительной неопределенности. В Гетманщине она несомненно ближе к централизованной мануфактуре... Мы с полным правом можем говорить в данном случае о мануфактуре, со всеми ее характерными для первой половины XVIII века особенностями и несовершенствами» («Мануф.», ст. 173, 174. Див. *ibid.*, ст. 28).

«Є невдалі характеристики, напр. (sic! — О.) на с. 194 «Соответствующее российское фабрично-заводское законодательство распространилось и на Украину; стало быть, жизнь казенных и посессионных украинских фабрик шла в тех же колеях и тем же шагом, как и в России». Така загальна характеристика потребує корективів, хоч-би вже напр. з боку хронології. Не було це все однаково на протязі всього XVIII ст., не кажу вже за інші моменти» (ст. 150). Мусимо завважити (це в загальній формі застережено в передмові до «Мануфактуры»), що наша характеристика (а вона мабуть не обмежена отією фразою, а подана на просторі цілого розділу — див. «Мануф.», ст. 166—173). охоплює взагалі тільки першу половину XVIII в. І по суті вона правильна. Инакше й не могло бути. Бо-ж мануфактури першої половини XVIII в. були або казенні підприємства, зв'язані до того ще з військовою офіцією, або-ж належали великим російським землевласникам, до яких не сягала рука українського уряду. Але ми не обмежилися на цьому. Раз-у-раз ми зазначали певні правні відміни що-до української мануфактури (див. «Мануф.» ст. 66—67, 173, то-що).

«Відомості про умови праці та надзвичайно цікаве питання про робітників — короткі» (ст. 150). Це, звичайно, залежало від матеріалу й не тільки того, щоб був нам приступний, а й того, що взагалі зберігся до нашого часу. До того ще, зважаючи на те, що ми не могли тоді використати всі архівні матеріали, «ряд спеціальних вопросов внутренней жизни украинской мануфактуры... перенесем в дальнейшие выпуски» («Мануф.», ст. 4). Ось чому ми не вважали за потрібне просто повторювати в розділі 5-му II частини те, що вже було зазначено в I частині про поселитих с. Смоші, приписаних до Ряснівської

фабрики (а не тому, що, як дотепно каже автор рецензії, «забули» — ст. 150). Але-ж помиляється автор рецензії, кажучи, що «низка кардинальних питань (яких? — О.) лишилася недослідженими» й даремно тут на наші слова покликується (ст. 151). Ми обминули деякі деталі, не завжди робили остаточні висновки, але будь-що-будь, всі основні питання досліджували.

У бібліографічних нотатках до «Мануфактури» автор рецензії шукав історіографії. Зате в першому розділі «Предкап. фабр.», що є, як відомо й авторові рецензії («у першому розділі даються історіографічні замітки» — ст. 152), «историографические заметки», автор рецензії шукає... бібліографії. Він пише: «автор у бібліографічних замітках лише спинився на відомих уже поглядах, а безпосереднє вияснення питання про економічні праці щодо території України не поставив собі за завдання. Правда ми знаємо, що література ця небагата, але вона все-ж потребує уваги» (ст. 152). Мимоволі спадає на думку, що автор рецензії просто як слід не прочитав відповідного розділу, а подивився на самі покликування. Бо-ж цілком ясно зазначено, що нас там особливо цікавить. «Одним из основных вопросов экономического развития Украины в XIX веке, методологическое значение которого совершенно бесспорно, является в о т н о ш е н и я х у к р а и н с ь к о г о и р у с с ь к о г о капитала» і далі: «переводя интересующий нас историко-экономический вопрос на язык экономических понятий, мы придем к проблеме внешнего и внутреннего рынка» («Предкап. ф-ка», 13, 14). Ось для чого знадобилися погляди Струве та Ілліна, а не для того, щоб з'ясувати, як це гадає автор рецензії, «питання про розвиток капіталізму в східній Європі». Це, справді, «загально відома річ», і ми цього питання зовсім не ставили й ставити не могли, це могло-б бути десь у ширшій праці з історії українського капіталізму. І вже безперечно ставлячи там це питання, ми неодмінно зупинилися-б на працях М. Яснопольського, С. Подолинського, Ю. Бачинського та інших, не кажучи вже за українських економістів ХХ в. Що-ж до бібліографії, то в передмові до «Предкап. ф-ки» ясно зазначено, що «материал, использованный автором, в большинстве своем указан во введении к книге «Крепостная фабрика». Там і подано все те, що автор рецензії даремно шукав у I розділі «Предкап. ф-ки».

Закидає нам автор рецензії, що «автор наприклад майже не звернув у своїй книжці уваги на «процесс накопления укр. капитала» (ст. 152). Цей закид чуємо не вперше. Бо ще р. 1926 у своїй рецензії на «Предкапит. ф-ку» проф. Слабченко писав: «першої точки (= процес накоплення українського капіталу) проф. Оглоблін зовсім не розбірає» (Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н., кн. VII—VIII, ст. 158). І це-ж повторив проф. Слабченко на диспуті, коли ми обороняли докторську дисертацію (улітку р. 1926 в Одесі). Тоді-ж нам довелося з'ясувати цю справу. У «Предкап. ф-ке» ми не відокремлювали «процесс накопления украинского капитала» від «нарастания капиталистических отношений в рамках украинского хозяйства». Це по суті той самий процес. Але цілком природно, що в спеціальній роботі, присвячній історії фабрики (ще й передкапіталістичної) і не можна було широко ставити й досліджувати «процесс накопления украинского капитала». Можна (й конче треба) було вивчати розвиток капіталістичних відносин в українськiм господарстві, в данім разі в рамках промисловости, де, до речей, цей процес за передреформної доби і виявлявся скоріше, повніше й яскравіше проти інших ділянок господарства країни. «Автор воліє спинитися на другій точці (= «нарастание капиталистических отношений»), що й робить дуже вдатно» — пише проф. Слабченко (ibid., 558).

Автор рецензії радить нам «не дуже захоплюватись відомими поглядами, більш критично ставитися до них, притягати нові матеріали» (ст. 153). Цілком погоджуємось з оцією порадою, хоч і не цілком задовольняє нас оте «дуже захоплюватись», і неясно, які то «нові» матеріали має на увазі автор рецензії. Та не знаємо за собою цього гріха.

А ось зовсім не личить — ще й рецензентові — «дуже захоплюватися» бажанням знайти в книзі те, чого там немає. Бо це иноді призводить до прикрий курйозів. «Проф. Слабченко — продовжує автор рецензії — цілком справедливо ставить питання про те, що напр. опосідання російських підприємств на Україні не доведено (Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. VII—VIII, с. 559). Очевидячки ще треба буде перевірити ширшим (? — О.) матеріалом ці погляди та факти книжки Аксакова, що за ними також іде проф. О. П. Оглоблін» (ст. 153). Не можемо не навести відповідне місце з згаданої рецензії проф. Слабченка на «Предкапиталистическую фабрику». «Ідучи за Аксаковим, проф. Оглоблін каже, що в Україну насамперед просовувався рос. торговець... Осідання рос. купців в Україні доведено віддавна й після даних проф. Оглобліна його можна визнавати за непохитне». Зате, що для нас важливіше, не доведено (очевидячки, в «Предкап. фабрике» — О.) осідання рос. підприємств, хоч О. П. сам-же констатує такий факт на стор. 46 своєї книги й ґрунтуючися на даних р. 1832, вираховує прецікаві відсотки національності підприємців на Україні (стор. 49, 51). Тимчасом з «Топограф. Описанія Харьков. губ.», що зберігається в Бібл. Вищої школи м. Одеси¹⁾, знаємо перехід на Україну саме рос. продуцентів. В «Мат. до екон.-соц. історії Укр. XIX ст. <досить докладно з'ясовано цей факт>» (Зап. Іст.-Філ. Відд., VII—VIII, ст. 559). На стор. 10 і тому «Матеріалів до екон.-соц. історії Укр. XIX ст.» читаємо: «Вільний доступ до Чорного моря й повна можливість запровадити там торговельну, а для уряду й військову флоту та розвинути гандлі утворював остільки спокусливі перспективи що-до великих прибутків, що російським підприємцям було чого пересуватися до північної частини України й спускатися на південь, де вступати в конкуруючу боротьбу з західно-европейськими заходнями. Спонукало до того й становище російської обробляючої промисловости... Від початку XIX стол. переносяться російські капітали й переїздять російські купці на Україну. Так, до Харківщини переїхали підприємці — Копейкин, Мішуків, Медведєв, Поляков, Рижков та інші, котрі, оселившись, рвуть звязки з Московщиною. Переносяться иноді не тільки сами вони, а й їхні підприємства, напр., курський купець Ісаков переносить до Харкова й свій кахлевий завод. До Одеси переносяться купці бр. Мешкови та Новіков з Брянського; до Київва купці-підприємці бр. Ходунови, Долбіков, Вубнов, Поляков; в Черкасах оселяються Климів і Кауров, в Кременчуці — купець Рибаків, Курнишев, Євдокімов, Сибірев, Овсянніков, Селезнев, Фатов; в Херсонщині — Сомаєв, Бірюков і т. и.» Коментарі, мовляв, зайві. Тільки-ж мусимо, додати, що автор рецензії не гаразд знає й працю Аксакова, коли каже, що той говорить за опосідання російських підприємств (очевидно промислових) на Україні. А взагалі даремно намагається автор рецензії довести, що ми не перевіряли твердження (а почасти й дані) Аксакова иншим матеріалом. Як видно з покликувань у відповідному розділі, окрім дуже цікавої праці Аксакова ми використали дані «Журн. Мин. Внутр. Дѣл» та «Журн. Мин. Гос. Имуществ» за декілька років, Арандаренка, Пасека, Тверитінова, Шмідта, Павловича, Домонтовича, «Статистическаго описанія Киевской губерніи» (вид. Фундукля), характеристики Коля, Влязіуса, матеріали «Экономич. состоян. городских поселеній Росс. Имперіи», «Описанія Харьковской губерніи» 1802 р., «Новороссійскаго календаря» за 1855 р., монографію Николайчика про Роменський ярмарок та інші, а найголовніше «Списокъ фабрикантамъ и заводчикамъ Россійской Имперіи» 1832 р. й збудовані на даних його таблиці, на які автор рецензії чомусь жадної уваги не звернув (так само як і на факти, наведені на ст. 106—107 «Предкап. ф-ки»).

¹⁾ До речі, р. 1927 проф. М. Є. Слабченко опублікував статтю про «Два топографічні описи Полтавщини й Харківщини».

Щось не до вподоби авторові рецензії й таке твердження про Кримську війну: («с другої сторони») «это все же одно из первых, еще не самостоятельных выступлений молодого украинского капитализма, сделанное в рамках российского». Та, на жаль, автор рецензії не продовжив цитати: «нельзя забывать, что украинское хозяйство было заинтересовано в экспорте хлеба и других продуктов сельского хозяйства, а также некоторых произведений фабрично-заводской промышленности» («Предкап. ф-ка», ст. 54). Дальші дослідч наші над історією української торгівлі (над то-ж транзитної) ХІХ в. ствердили цю думку. Інтереси українського (одеського) транзиту й боротьба його з дунайським і трапезунтським безперечно чимало важили в цій справі. І в кожному разі помиляється автор рецензії, коли каже, що «такий погляд могла дати тільки та офіційна здебільшого література, що її використовується в книжці» (ст. 152). Не знати, за яку «офіційну літературу», що її ніби-то «здебільшого» використано в нашій книзі, говорить автор.

Автор рецензії лопиться в одчинені двері, коли каже, що «були тут (= у розвиткові українського капіталу) не самі тільки російські впливи. Було кілька джерел народження українського капіталу. Цього важливого питання в праці не розв'язано» (ст. 153). Розуміємо, що авторові рецензії хотілося-б мати відповідь на це цікаве питання. Але-ж у «Предкап. ф-ке» ми не могли, не повинні були це робити (це буде зроблено в «Нарисах історії українського капіталізму»). Але хіба не ми весь час доводили в «Предкап. ф-ке» (почасти в новітній своїй праці про «Транспортний торг України за першої половини ХІХ ст.» — Укр. Ак. Наук, Київ, 1927), що Україна, український ринок — є за першої половини ХІХ в. терен боротьби російського й німецького капіталу, російського й польського капіталу, що тут діють інтереси західно-європейського капіталу, котрий впливає сюди через Південну Україну. Не дурно-ж проф. Слабченко констатував у «Предкап. ф-ки» «зовсім справедливу думку», що «вининається протягом усієї книги, а саме, що студювати нашу історію... потрібно в зв'язку з господарчим життям Європи, ба навіть й усе світу»: (Зап. Іст.-Філ. Відд., VII—VIII, 557). І ми в «Предкап. ф-ке» зняли питання про впливи західно-європейського капіталу в українській промисловості. Ширше питання про ролю зах.-європейського капіталу в українській економіці — ми, зрозуміло, не могли розв'язати в праці про «передкапіталістичну фабрику» й обіцяли зробити це далі (в «Організ. дореформн. фабр.), де має бути поставлено питання про ринок.

Переходячи до II частини «Предкап. ф-ки», автор рецензії каже, що «вона більш фрагментарна» й «робить не таке суцільне враження, як перша частина» (ст. 153). Цілком природно: це-ж пояснюється різницею в темі. Але він мабуть не довів, що «всіх їх (= розділи) розроблено неповно» (ibid.) Автор рецензії взагалі не цілком ясно розуміє план нашої праці. Це вже ми констатували в його завваженнях з приводу «Мануфактури». А ось що зазначає він що-до деяких розділів «Предкап. ф-ки». Він каже, що деякі питання з II частини можна було-б перенести до I частини (напр., «Иностранная промышленная колонизация»), а деякі до наступного тому «Организация дореформенной фабрики» (напр. «Изменения в организации отечественной фабрики в середине XIX ст.»). Перше питання справді стоїть на межі I і II частини (так і в книзі), але до II частини прилучено тому, що ми вивчали тут не історію чужоземної промислової колонізації, а одне з джерел впливу торговельного капіталу на українську дореформенну промисловість. Друге питання органічно поєднано з «Предкап. фабр.»; не дурно-ж там подано деякі загальні формули (поняття передкапіталістичної фабрики — див., напр., на ст. 183). Звичайно, деяка частина відповідного фактичного матеріалу знадобиться ще й в «Орган. дореформн. ф-ки». З приводу розділів, присвячених історії клинцівської суконної промисловості й відомої фірми бр. Яхненків та Симиренка, автор рецензії пише: «Бляжче, на жаль, він (= автор «Предкап. ф-ки») не окреслив економіч їх причин, що призвели до утворення цих двох визначних підприємств», і далі: «невповні ясно окреслено умови, що сприяли розвиткові

торговельної та промислової діяльності зазначеної фірми; потім варт було докладніше спинитися на моменті ліквідації підприємства» (ст. 154). Тут автор рецензії, очевидно, не зрозумів органічного зв'язку розділів IV і V частини II з попереднім розділом (III). Там ми вивчали загальну картину поширення впливів торговельного капіталу в найголовніших тоді галузях української фабрично-заводської промисловості — суконній і цукровій. Тут, на прикладі двох найвизначніших промислових осередків, ми подали відповідні ілюстрації, які, проте, мають певною мірою монографічне значіння. Тим-то у кожному розділі ми й окреслили ближче економічні передумови (див. «Предкап. ф-ка», ст. 134—136, 148—150). Але, звичайно, загальні економічні умови зростання суконної й цукрової промисловості подано в «Кріпацькій фабриці», а розвиток капіталістичних елементів у цих галузях промисловості досліджено в розділі III частини II «Предкап. ф-ки». Що-ж до ліквідації фірми бр Яхненків та Смиренка, то вивчати це не було нашим спеціальним завданням: адже ми писали не історію тієї фірми. Ми досить докладно аналізували причину краху фірми в 60-х роках (див. «Предкап. ф-ка», ст. 160—166). Дальша історія підприємства — то була агонія, що так довго затяглася (підприємство остаточно було ліквідовано в 80-х роках). У коротких словах ми про це казали (див. «Предкап. ф-ка», ст. 166—167). Виходити-ж далеко по-за межі доби («передкапіталістичної») й по-за межі нашої теми («Передкапіталістична фабрика») ми, очевидно, не могли.

Автор рецензії покликається також на завваження О. Плевака з приводу питання про цукрову промисловість у III розділі II частини «Предкап. ф-ки» (О. Плевако, «З матеріалів до історії цукрової промисловості на Україні», — У Києві, 1927, — ст. 5, пр. 1 на ст. 6). Свого часу на ці завваження ми не відповідали (принаймні в літературі). Але тепер мабуть доведеться дещо з'ясувати. Завваження О. Плевака, що стосуються безпосередньо до II частини «Предкап. ф-ки», такі: 1) О. Плевако не погоджується з нашим твердженням, що «в середині столеття торгово-промисловий капітал закріплює свої позиції в... производствах не исключая фарфоро-фаянсового и свекло-сахарного». Хоч нижче (ст. 127) — продовжує він — принаймні за критерієм кількості ц-нь, автор собі заперечує («купеческие свеклосахарные заводы появляются лишь с начала 40-х годов... и до самой реформы 1861 г. остаются в значительном меньшинстве»). Вищезазначену фразу висмикнуто з контексту. Мусимо його відновити. На стор. 107 «Предкап. ф-ки» читаємо: «В первой четверти столетия торгово-промышленный капитал специализируется на некоторых отраслях промышленности... Чисто дворянскими (вотчинными) оставались только производства фарфоро-фаянсовое и свеклосахарное. (Повлик на «Списокъ фабрикантамъ и заводчикамъ» 1832 г. — О.) В середине столетия торгово-промышленный капитал закріплює свої позиції во всех этих производствах, не исключая фарфоро-фаянсового и свеклосахарного, и создает ряд новых производств, в связи с потребностями развивавшегося рынка». Думка наша мабуть цілком ясна й зовсім не суперечить тому, що сказано на стор. 127. 2) «Говорячи-ж на ст. 130 за організацію в 50 рр. Т-ва Наталівської цукроварні, автор не згадує за попередні спроб», й називає тут О. Плевако «Малоросійсько-коммерческую компанію» та «Новоросійскую компанію» й додає: «й інші» (які?) Але перша компанія була суто шляхетська, а друга нічого спільного не мала з цукробуряковою промисловістю, бо мала вироблювати рафінад із колоніального піску. За обидві компанії (до речі, невдалі) й згадується у «Кріпацькій фабриці», де подано нарис історії цукроварства за кріпацької доби. Говорити за це в розділі, присвяченому впливам торговельного капіталу на цукрову (цукробурякову) промисловість мабуть не випадало. На інших завваженнях О. Плевака мабуть краще зупинитися десь іншим разом.

У другій частині «Предкапіталістической фабрики» — пише автор рецензії — автор занадто обмежив себе низкою питань, що на них варт було-б докладніше спинитися в економічній (? — О.) студії. Подajući відомості про діяльність підприємства, автор хоч

кидає побіжно, хоч взагалі мало звертає уваги на постачання підприємству робочої сили... Потрібно було докладніше виділити питання про ринки збуту, знизитися на собівартості товарів, на прибутках підприємства. Окреслення характеру транспорту доновило-б низку цікавих ментів для вивчення української фабрики. Як у праці про передкапіталістичну фабрику, так і в попередній — про мануфактуру, автор чи зовсім не спинився на цьому, чи спинився дуже побіжно, чи розкидав відомості, не ув'язавши їх відповідним робом» (ст. 154). Про «Мануфактуру» сказано було вище. А що-до «Предкапіт. ф-ки», то мабуть авторові рецензії відомо, що все це має увійти до «Організації дореформної фабрики». Принаймні ми це не раз застерегали (див. «Предкап. ф-ка», ст. 5, 98, пр. 2, 118, пр. 4, 123, пр., то-що). Дещо (напр. транспорт). можна вивчати в ширших студіях (приміром, наші «Нариси з історії українського капіталізму», що тепер ладиться до друку), а деякі питання (напр., про собівартість товарів) через брак матеріалів, взагалі дуже тяжко, ба й зовсім неможливо дослідити.

«Не взяв автор ближче (? — О) до уваги також географічні умови, що серед них розвивалося економічне життя, не завжди брав до уваги історичні умови окремих економічних територій України, хоча на Правобережжі та Лівобережжі спинявся докладніше. Ми-мусимо сказати, що деякі спроби автор таки робив у зазначених питаннях, але вони в його книжці мають такий неясний характер, що свідчить про якийсь принагідний уступ, бо в основних твердженнях авторових нічого про це нема» (ст. 154). «Таки робив» скажемо й ми словами автора рецензії, а все це безпідставні закиди, що почасти розуміє й сам автор рецензії.

Багато є в автора рецензії закидів неясних, непевних. Ось, приміром, що пише він з приводу «Предкап. ф-ки». Підкреслюючи, що ця праця «сильніша супроти «Мануфактури», він продовжує: «тут більша ув'язка з економічним життям України хоча ще не вповні (? — О.) доведена до потрібних меж» (? — О) (ст. 151). Шкода, що автор рецензії не пояснив, що то за «потрібні межі», і як це «не вповні» доведено до них ув'язку з економічним життям. І далі автор рецензії завважує: «автор подає іноді цікаві гадки, але систематично їх не доводить до кінця, не завжди обґрунтовує» (ст. 152). Це вельми важливий пункт, і можна дуже пошкодувати, що автор рецензії не зазначив ані одної «цікавої» гадки, не навів прикладів недоведення систематично до кінця, або-ж необґрунтування думок. Ясно, що на цей закид не можемо нічого відповідати, або — точніше можемо нічого не відповідати. «З частиною гадок можна сперечатися» — пише автор рецензії й забуває визначити тут бодай одну таку спірну гадку. Те-ж саме треба сказати за ясні завваження про «прогалини», «хибні погляди», «хибні твердження», то-що.

Не завжди щастить авторові рецензії зорієнтуватися у власних міркуваннях. Ось приміром, закидає він нам таке: «У студіях ми не маємо паралелів з умовами та життям неукраїнських фабрик — російських, польських. Це не дає змоги казати, що є тотожного та що нового є в історії української фабрики» (ст. 155). Перед тим автор рецензії закидав нам надмірне «захоплення» російською економікою. Не знаємо, на що з одних закидів і відповідати. Але цікаво те, що все це пояснюється тим, що «в обох студіях... виявляється не завжди достатня обізнаність автора з економічною літературою» (ст. 155). З якою саме літературою — цього, звичайно, автор рецензії не зазначив. Але потрібна велика вже сміливість, або велика обізнаність з усім ходом нашої роботи над «фабрикою», добре знання того, яка література нам взагалі відома, а яка невідома, щоб можна було таки й зробити висновок з того, чого в книзі, за словами автора рецензії, немає.

Підсумки рецензії — то є логічний висновок із тих закидів і тверджень автора рецензії, що їх правдивість і науково-методологічну обґрунтованість ми з'ясували вище.

Праця наша безперечно має свої хиби. Вона бо дитина свого часу й тих важких умов наукової роботи, за яких її писалося. Але вона зняла важливе питання, вона посунула

вперед розроблення історії української промисловости та українського господарства, шкода, що за 3 роки маємо спробу не продовжити відповідні студії, ніжє поглибити їх, а знов повернути до «Мануфактури». На це ми сказали своє слово. І не для того, щоб дати відповідь авторові рецензії, ніжє полемізувати з ним, ми це зробили, а виключно зважаючи на історіографічну вагу питання, а також тому, що вважали це за свій обов'язок перед українською наукою й українським громадянством.

Проф. Олександр Оглоблін.

Всеукраїнська Академія Наук. Académie des Sciences d'Ukraine — Section Historique. **Федір Савченко: Перший збірник українських пісень Максимовича. 1827—1927.** Київ, 1928, ст. 1—57.

Заголовок, що надав Ф. Савченко своїй статті, не відповідає фактичній правді. Кожен етнограф повинен пам'ятати, що перший збірник українських пісень видав Н. А. Цертелєв вісім літ перед Максимовичем. І це не було якесь таке випадкове видання, що його могла-б ігнорувати історія української свідомости та українська етнографія. Присвятив Н. Цертелєв свій «опытъ собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» (СПБ. 1849) Д. П. Трошинському, що коло нього гуртувалися на Україні прихильники української давнини й народности, а сам Н. Цертелєв був не абиякий патріот. В українських думках він добачав «достоинства Іліади и Гомера»; в кінці передмови він писав, що «вспоминанія о роднѣ наполняютъ душу какимъ-то неизвѣстнымъ удовольствіемъ», а наукову вагу своєї збірки українських дум Н. Цертелєв добачав у тім, що вони «удовлетворяютъ любопытству нашему касательно протекшаго» і що в них видко «піитическій геній народа, духъ его, обычаи описываемаго времени». І тому акад. А. Н. Пипін у своїй «Исторіи русской этнографіи» (т. III, «Этнографія малорусская» СПБ, 1891) цілком сираведливо кваліфікує Н. А. Цертелєва, як на й першого українського («малоруссекаго») етнографа.

На жаль, столітня річниця виходу в світ Цертелєва «Собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» припала на таку пору (1919 рік), коли українцям не було ніякої спромоги відсвяткувати століття своєї етнографії. Це був рік напруженої громадянської боротьби (недобитки Гетьманщини, Директорія, Радянська влада, Денікінщина, Махнівщина і т. ин.; ще й цілковита перерва зносин з Галичиною), — годі й думки не могло бути про якесь величне відсвяткування виходу в світ Цертелєва збірки. Довелося чекати аж 1927 року, коли припало століття надрукування «Малороссійскихъ пѣсней, изданныхъ М. Максимовичемъ» (Москва 1827). З цього збірника починається сильніша граця в царині української етнографії; до того-ж, і вся инша наукова діяльність М. А. Максимовича залишила в нашій науковій літературі аж надто поважний, нестертий слід. І тому природна річ, що святкування сотої річници од появи «Малороссійскихъ пѣсней» обернулося у нас у святкування століття української етнографії. Тільки-ж, і видаючи все належне незабутньому Максимовичеві, не слід зменшувати ваги Н. Цертелєва, якому і сам Максимович приносить подяку у передмові до своєї першої збірки, а трохи пізніш у передмові до видання 1834 року просто заявляв: «Настоящимъ богатствомъ мое собраніе обязано участію въ трудѣ моемъ кн. Цертелєва — перваго издателя украинскихъ думъ». І не слід «Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ», титулувати: «Перший збірник українських пісень» вупереч виразній заяві самого Максимовича.

Але можна було-б простити Ф. Савченкові цю його неточність, бо пересади підчас юбілеїв більше-менше дозволяються. Так само можна було-б простити водянкуватість і нудну, несмачну розволіклість його стилю. Можна було-б простити і його негарні помилки проти

мови¹⁾. Але вкльо простити пншу річ: Ф. Савченк) звачлнєя писати свою «юблєйну» статтю, зовєім ненїдготованнй до цього завданнєя. Доки його стаття є проста компїляція з чужих праць, її так-сяк читати можна; але коли він пробує сказати щось самостїнє, то робить помилки, попросту аж неймовїрнї своєю азбучною елементарнїстю. Наведемо два-три приклади.

Проф. М. Н. Сперанський у своїй статї («цїннїй», як її атестує Ф. Савченко): «Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ» («Этнографическое Обзорѣніе» 1909) зареєстрував сімдесять двї українські пісні, розкиданї по російських «Пѣсенникахъ» часів Катерини II та Олександра I-го. Ф. Савченко з цього приводу каже, що ми «довїдуємося із автентичних джерел, що готувавши першого збірника до друку Максимович користувався співанниками, і одного з них завїз навіть до Київа». Тї «автентичні» джерела — чотири листи С. А. Соболевського до Максимовича, що переходять в рукописному відділі нашої Всенародної Бібліотеки. Про них Ф. Савченко пише так: «Першій з них фактично коротенька записочка, належить до московського періоду життя Максимовича, і, можна думати, як-раз до 1827 р., бо датований він 29 квітнем, коли збірник Максимовича лише пройшов цензуру, і в ньому згадується про співанники; другий припадає на початок київського періоду — 28 травня (1835 р.); два останні на 1860-ий рік, датовані 23 березнем і 8 червнем». Того московського листа, що «належить, можна думати, як-раз до 1827 року», Ф. Савченко наводить цілком. Соболевський пише Максимовичеві: «Господину Сызову поручено сходитьъ въ типографію и заказать тамъ приглашенія. Совѣтую тебѣ воспользоваться случаемъ и поручить ему (благо наборъ тамъ есть) приказать напечатать еще дипломы и грамоты на засѣданіе 29 апр. членамъ: 1) Князю Владимиру Александровичу Черкасскому, 2) Александру Николаевичу Попову, 3) Алексею Михайловичу Жемчужникову. Такимъ образомъ все дѣло²⁾ за нынѣшній сезонъ будетъ окончено. Да вручи подателю книги. Вручи любезный другъ общанное подателю: 1) Каффу, 2) Пѣсенникъ³⁾, 3) Тимковскаго, 4) Кіевлянина и пр. Да пришли посмотрѣть книгу морекую, а въ нее вложи Вхонцева. Твой Соболевскій».

Кожному, хто хоч трохи знає ту епоху і життєпис М. О. Максимовича, одразу з першого-таки погляду видно, що цей лист аж нїяк не міг бути писаний 1827 року. Бо хто тїї люди, за яких написано в листі?

1) Князь Володимир Олександрович Черкаський — він народивсь 1824 р., а помер 1878-го. Черкаський був дуже відомий діяч т. зв. «епохи великих реформъ». Здається, непростима річ не знати, що це був і видатний член редакції «Русской Бесѣды» (заснов. 1856), а незабаром експерт у Комісії «для составленія положеній о крестьянахъ» (1858—1861).

2) Олександр Миколайович Попов — відомий історик, народивсь 1821 р., помер 1877-го.

3) Олексій Михайлович Жемчужников — народивсь 1821 р. а помер 1908-го. Росіяни його знають як одного з авторів «Стихотвореній Козьмы Пруткова», а українцям уся сім'я Жемчужникових відома через свою роль в життєписі Т. Шевченка.

Але, видно, для Ф. Савченка ці всі імення, згадані в листі Соболевського до Максимовича, цілком порожні звуки. І через те Ф. Савченкові зовсім не здається чудним

¹⁾ Приміром, дуже прикро вражає вислов Ф. Савченка (ст. 11), що Репнїн був жонатий «на дочці Розумовського» (зам. «з дочкою»). Тепер навіть малих школярів по школах навчають, що це — негарна помилка проти української мови, і що, коли Шевченко написав «не женися на багатій», то він допустився різкого москалізму (так само, коли він написав «і чужому научайтесь» зам. «і чужого научайтесь»). — Дещо у Ф. Савченка так-сяк зрозуміти можна тільки перекавши його українщину на російське. Напр.: «Користання народною мовою не переривалось протягом цілого XVIII ст. з практичною метою кращого зрозуміння з боку народу» (ст. 12). Правдивий ребус.

²⁾ У Ф. Савченка надруковано: «дело».

³⁾ Розбивка Ф. Савченкова.

і ненормальним, щоб С. А. Соболевський радив Максимовичеві надрукувати 1827 року дипломи і грамоти Черкаському, що мав тоді три роки, та Понову з Жемчужниковим, що їм було тоді по шість літ.

В цім самім листі вийшла таким самим мертвим звуком для Ф. Савченка і згадка про «Кієвлянинъ». Очевидячки, Ф. Савченкові не відомо, що Максимович навіть найпершу книжку «Кієвлянина» видав у світ аж тринадцятьма роками пізніш од 1827-го року: допіру року 1840-го; другу книжку надрукував він 1841 р., і третю р. 1850-го¹⁾.

І отож, не знаючи нічого одього, Ф. Савченко не побоявся задатувати лист Соболевського 1827-им роком. А зробив він це єдино на тій підставі, що лист «належить до московського періоду життя Максимовича» (тоб-то 1819—1834). Бачимо, що, беручись писати про Максимовича, Ф. Савченко не постаравсь навіть перестудіювати його життєпис. Інакше, Ф. Савченко знав-би, що до Москви їздив Максимович і після свого повороту на Україну. Як заснувалася у Москві «Русская Бесѣда» (1856), славянофіли навмисне викликали Максимовича до Москви, а 1857-го року Максимович був навіть редактором тієї «Русской Бесѣды». Серед статтів, які він тоді там надрукував, була й його відома полеміка проти Погодіна, що добачав в людності старого Київа великорусів; та не менш відома — етнографічна Максимовичева стаття: «Дни и мѣсяцы украинскаго селянина»²⁾. Коли-б Ф. Савченко це знав, він зміркував-би, що Соболевський міг писати вщенаведений лист до Максимовича саме-іменно не раніш од того часу. І хронологічно в тісному з тим листом звязку являється ще другий лист Соболевського, точно датований 1860-им роком, де Соболевський теж згадує про «Псеєнникъ». Тільки-ж період 1856—1860 р.р. — це вже дуже далекий час після того, як Максимович друкував свої збірники українських пісень (1827, 1834 та 1849 р.р.).

Необізнаність з епохою, коли жив Максимович, з тодішніми діячами — це типове для Ф. Савченка, і тому з хронологією він дуже легко не рахується. А через те, не вагаючися, він робить усякі висновки, (делікатно кажучи) аж надто сміливі. От що він пише про М. Каченовського, намагаючися зробити відкриття, що Каченовський черпав свої українські ідеї з оточення Трошинського: «Каченовський народивсь у Харкові 1775 р. На початку XIX ст. він потрапив бібліотекарем і правителем канцелярії до графа К. Розумовського» (Тут Ф. Савченко забуває додати, що канцелярія графа К. Розумовського — це була канцелярія учебного округа у Москві, куди Розумовський привіз Каченовського з собою)... «В 1806 році Каченовський став професором університету. Через три роки після цього [М. .7.: 1809 р.] він [Каченовський] одружився [М. Л. — у Москві] в сем'ї лікаря Вауера, що скінчив свої дні в 1820 р., яко лікар відомого вже нам українського мецената Трошинського. Знаючи про значення і впливи Трошинського на Україні [М. Л.: підкреслення — мое], можна думати, що ця подія також скріпила українсько-філософські тенденції Каченовського, які ясно виявились на сторінках журналу [М. Л.: «Вѣстника Европы»], що він редагував». Тут ми бачимо у Ф. Савченка дуже своєрідний спосіб встановлювати ідейні впливи когось на когось. Хід аргументації Ф. Савченка такий: а) Одруживсь Каченовський з Вауеровою дочкою у Москві 1809 р. і жив далі в Москві; б) Вауер скінчив свої дні 1820 р. на Україні у Трошинського; в) Цей привіджий з Москви на Україну

¹⁾ А в тім, незнаття збірок і періодичної преси того періоду, про який Ф. Савченко не боїться писати, виявляє Ф. Савченко не раз. Навіть тоді, коли він з готових чужих праць наводить заголовки журналів, він не вмє ті заголовки процитувати. От, про лист Білецького-Носенка з приводу українського письменства Ф. Савченко на ст. 9-ій пише, що він друкувався в «Українському Журналі» 1823 р., а на ст. 12-ій Ф. Савченко титудує той журнал: «Український Вісник». То як-же, на думку Ф. Савченка, звався журнал? «Український Журнал», чи «Український Вісник»?

²⁾ «Дни и мѣсяцы» Ф. Савченко знає тільки (ст. 5) із «Собрания Сочинений М. Максимовича», т. II, К. 1877.

лікар-німець піддався (голослівно фантазує Ф. Савченко) українським впливам Трощинського; г) «Звідеи можна думати, що ця подія також скріпила українсько-філософські тенденції Каченовського», тоб-то, що і Баусерів зять М. Т. Каченовський, у далекій Москві сидючи, (а Москва тоді не звязана була з Україною ще й ніякою залізницею), теж піддався українським впливам Трощинського.

Яку ціну мають такі способи доводити рух ідей, не варто й говорити; а до всього треба піднести (відомий і Ф. Савченкові) факт, що журнал М. Т. Каченовського «Вѣстникъ Европы» почав виходити ще 1804 року.

Навряд, щоб за щасливіші могли вважатися «історичні» екскурси Ф. Савченка в українсько-патріотичну психологію І. Ф. Тимковського (ст. 8). У своїх споминах Тимковський згадує, «як ми в сіножкі виїздили до дядька, які страви готувались коло куреня із коральових раків, як з весни завезені табуни гусей з виведеними дітьми пізньої осені сами прилігали додому й сідали на дворі цілі, дорослі й вигодовані». Ф. Савченко тлумачить ці Тимковського слова так: «В останній фразі Тимковського [М. Л. — про годованих гусей, з яких виїде смачна страва] хочеться бачити також обережний натяк на ту українську молодь, що її вивозили до московського й петербурзького університетів, а відгодувавшись там на російській науці, вони все-ж такі іноді повертались додому, до рідної оселі, до рідного двору, для культурної роботи». Коментарів сюди не треба.

Пробує Ф. Савченко відкрити і певні за х і д н і впливи на Максимовича, або принаймні встановити аналогії. Того самого 1827 року і місяця, коли скінчив до випуску в світ свій збірник пісень Максимович, в Італії поставив дату на своєму романі «Наречені» Олександр Манцоні, якого, чомусь самого-одного з цілого тодішнього західного письменства, хоче висунути Ф. Савченко в питанні про збірник українських пісень Максимовича¹⁾. І ст, про цей збіг дат у Максимовича і Манцоні Ф. Савченко каже, що він «притягає до себе нашу увагу і надзвичайний інтерес». Звідки-ж той аж «надзвичайний» інтерес? Може, Манцоні впливав на Максимовича? Так у нас-же нема ніяких доводів, або підстав, думати, що з літературною діяльністю Манцоні Максимович був хоч трохи знайомий, коли друкував свого збірника пісень того самого 1827 року. А окрім того, це надто поверховна і зовнішня річ — проводити аналогію поміж італійським прозаїчним романом Ол. Манцоні та збіркою ліричних українських пісень Максимовича. Коли-ж Ф. Савченко додає між ними аналогію в тому, що (так він сам каже) обое «наблизилися до загально-людської правди»²⁾ — то це є простієнський трюїзм і порожня банальність. А коли шукати аналогію в тім, що обое вони виявили любов до своєї давнини і народности, то дуже дивно, для чого тут треба було притягати саме-іменно Манцоні. Виходить, Ф. Савченко не знає, що роман «Наречені» Манцоні це ж є наслідування Вальтера Скотта³⁾. І як-що треба вже було, кажучи про Максимовича, притягати до порівняння західно-європейське письменство, то не Манцоні треба було б брати, а саме Вальтера Скотта, — до речі сказати, дуже добре відомого російським читачам узагалі і, очевидячки, Максимовичеві зособна.

Хочеться Ф. Савченкові вяснити, чи міг Максимович знати українську етнографію ще з дитячих літ. Він констатує, що «ані у власних споминах і листах Максимовича,

¹⁾ «При сій вірній okazji» Ф. Савченко присвячує мало не півтори сторінки обклапанню, загально-відомим життєписним даним про Манцоні й про його вагу для італійців та перекладе, теж усім відомий, зміст його повісти «Наречені». Для ког о це Ф. Савченко робить? Навищо було захащувати і так розволіку статтю переклазуванням того, що всім відоме, — а разом з тим не подбати про ознайомлення з життєписами тих осіб, які листувались з Максимовичем?

²⁾ «В цьому ми бачимо найтіснішу паралелю», каже Савченко на ст. 14-й.

³⁾ А про це міг-би він довідатися з першої-ліпшої, навіть компендіальної, історії італійського письменства. Диви приміром Корш-Кіпрічників «Всеобщая история литературы» т. IV, ст. 849, або диви е т а т т ю В. Фриче в енциклопедичному словникуві бр. Гранат, т. XXVIII, М. 1915, ст. 169.

ані в свідoctвах близьких до нього людей не вдалося знайти безпосередніх докладних вказівок про ті чи інші його зв'язки з селом, з його звичаями, з його піснями». Ф. Савченко попередю пробує відшукати потрібні йому вказівки в «Днях і місяцях українського селянина» 1856 («Собр. сочиненій», т. II), де Максимович пише про похорон Кострубонька: «Такъ разыгрывали этотъ весенній танокъ дѣтъ за двадцать подъ Переяславомъ надъ рѣчкою Каранью (на которой, въ Старосельѣ, проходило мое первоначальное дѣтство)». Навіши цю Максимовичеву згадку 1856 р., Ф. Савченко завважає: «Те, що Максимович зв'язав її з Старосіллям, потверджує його інтереси до народнього побуту в же в дитинстві» (ст. 5). Але ж Максимович виразно пише (р. 1856-го), що він постерігав цей весняний танок тому літ з двацятєро, себ-то бл. 1836-го року! А вже ж 1836 рік, це був час Максимовичевої професури і ректорування в київському університеті, а ніяк не дитинства.

Навіть сам Ф. Савченко добачив кричущу хронологічну «неув'язку» в своїм висновку і, тому, вмістив його лиш у нотатці під сторінкою. А натомість вирішив він удатися до дитячих літ не самого Максимовича, а його дядьків Тимковських, гадаючи, що Максимович міг жити в тих самих умовах, в яких і його дядьки. Проти самого принципу, як-би він проводився обережно й логічно, можна було-б і не сперечатися; але, на жаль, проводить свої завдання Ф. Савченко властивою йому чисто-поверховною манірою, і тому, звичайно, з його порівняннів виходять чималі курйози.

От він бере спомини дядька Єгора Тимковського¹⁾. Народивсь той Тимковський, додамо від себе, 1790-го року; а Максимович народивсь року 1804-го, себ-то чотирнацятьма роками пізніш. Савченко каже, що у своїх споминах дядько-Тимковський «докладно й образно оповідає про свою подорож із матер'ю до Києва хлопчиком восьми років (М. Л.: 1798 року), і (про) ті почуття жаху, котрі охоплювали його, коли доводилось переїздити під Києвом сосновий бір, що розкинувся на 30 верстєв, — під впливом народньо-фантастичних страховіть, про які йому розказувала його (М. Л.: Тимковського) няня Христина, починаючи від велетня Гаркуші, крокожадного Мацапури й кінчаючи привидами з київської Лисої Гори»... До цієї випіски з Тимковського Ф. Савченко додає: «Ми не знаємо імени няні малого Максимовича (М. Л. — більше того: ми не знаємо навіть, чи була в Максимовича така няня), про неї ніде він (М. Л.: Максимович) не згадує в своїх статтях, листуваннях і споминах; але традиція була занадто тверда і раз назавжди встановлена на Тимківщині для того, щоб можна було хоч трохи сумніватись, щоб він (М. Л.: Максимович) так само як і його наймолодший дядько, не знав також усього цього у 8 років (М. Л.: Ось бачите як точно! саме в вісім років, як і його дядько!) і не переживав цієї «живої поеми жажливих народніх страховіть», як називає їх автор споминів». І цей здогад Ф. Савченкові так сильно подобається, що він і далі повертається до нього, цілком збиваючи Максимовича і дядьків в одну суцільну купу. Христина, дядькова няня, робиться в уяві Ф. Савченка ще й нянею самого Максимовича; подорож малого Тимковського до Києва через густий зелений ліс, обертається в подорож малого Максимовича; і те, що чув у зеленому лісі дядько Тимковський, — виходить за Савченком, — мав чути в тому лісі і Максимович. Мало того: малі дядьки в Савченковій уяві їдуть тим зеленим лісом під Києвом не самі, а вкупі з Максимовичем. Савченко на ст. 20-ій так і каже: «і в Харкові та Москві, на професорських катедрах, не забувались ті українські пісні, що їх Максимович і його дядьки чули в колісці, на сільському майдані, над Дніпром і в густому зеленому лісі під Києвом». Своім звичаєм Ф. Савченко про погодження хронології не потурбувався. Як їхав малолітній дядько Тимковський отим зеленим густим лісом, то йому було вісім літ (1798), а Максимовича і на світі не було, бо він народився допіро 1804 року. Вісім літ було

¹⁾ «Кіевская Старина» 1894. Не відомо чому, цього Єгора (=Георгія) обертає Ф. Савченко в «Гора».

Максимовичеві вже аж 1812-го року, але ж тоді навіть наймолодшому Тимковському було вже двадцять два роки, — пора зовсім не дитяча. Боїмося, що не одному, навіть дуже вислопому читачеві, який ознайомиться із Савченковим способом збивати в один жмут індивідуальні факти дитячих літ Максимовича та його дядьків, геть аж до густого зеленого ліса під Київом, нехотячи згадається народне прислів'я: «На вгороді бузина, а в Києві дядько».

Вереться Ф. Савченко подавати свої критичні уваги і до тексту тих українських пісень, що були в розпорядженні М. Максимовича. Як і слід чекаги од невідготованої особи, Ф. Савченка уваги дуже примітивні і позверховні, або попросту дивні.

От, до пісні № 51: «Росла калина близько озера» Ф. Савченко знаходить паралелю в галицькому записі кінця XVII в., що опублікував д-р М. Возняк. Висновок у Ф. Савченка такий (ст. 46): «Таким робом верно цієї пісні знаходимо вже в XVII ст.» А до XVII ст. цієї пісні не могло бути? Хіба той випадковий факт, що її випадково записано в XVII ст., може правити за довід, що з верно цієї пісні з'явилося допіро в XVII ст.? Чому не могла вона існувати і в XVI ст., і давніш?

Або от инший приклад критичних підходів до пісень у Ф. Савченка. Він наводить строфу з пісеньки: «Та любив мене, мамо, запорожець», яку подав Максимовичеві М. Каченовський і яка кінчається словами: «Люблю запорожця сильно й дуже». Ф. Савченко «критично» зауважає: «Останні слова цього вірша — «люблю сильно й дуже» викликають сумнів що-до його народнього походження і нагадують про одну з канцелярій, у яких перебував Каченовський за молодих років» (ст. 19). Вся Україна від Бескидів до Кавказу співає: «Під ним кониченько, під ним вороненький сильний-дужий», а Ф. Савченко, що сам уміє писати лиш штучною українщиною, далекою від духу народньої мови, не вагається роздавати патенти на народність, або ненародність таких виразів.

Або от знов: Максимович у передмові до свого збірника, з науковою совісністю, зазначає, що йому «случалось сводить иногда двѣ пѣсни въ одну, либо одну раздѣлять на двѣ». Але поруч цього застереження ми знаходимо в Максимовичевій збірці і такі зазначки: при № 41: «Легко можно видѣть, что эта пѣсня составлена изъ двухъ»; або при № 59: «и тутъ въ извѣстной степенѣ замѣчается объединеніе двухъ пѣсень». З таких приміток добре видно, що вже не сам Максимович робив тут об'єднання двох пісень в одну, але знайшов він таке з'єднання вже готове в своїх джерелах. Ф. Савченко не бере цього до рахуби, і все отаке кладе на карб редакторсько-видавничої методи самого Максимовича. І йому здається, що таким способом він «заглядає до робочого ателіе Максимовича, до його лабораторії підчас видання збірника», та підловлює ті його «маніпуляції, що за нашого часу вважаються за недопустимі для серйозного видання пісенних збірок» (ст. 34). Кожен, хто сам записував пісні із уст народа, або студював записи, пороблені без усяких змін з народніх уст, дуже добре знає, що поплутання декількох пісень в одну, або перескокування строф з однієї пісні в другу чиниться й у самому-таки народі, без усякої участі етнографів. Можуть такі «зліплені» пісні нам не подобатися, можна ставитися до них як до «печального признака упадка народнаго творчества»¹⁾, але треба знати, що ці пісні саме так і співаються і що етнографи тут не винні.

Наскільки невідготований Ф. Савченко до етнографії, найвиразніш може видно з того, що він не зугарен як-слід процитувати навіть якогось етнографічного текста, коли йому доводиться не просто переписати цитату, але ще й перекласти її на українське. От на ст. 51-ій Ф. Савченко перекладає з Максимовича цитату так: «Зелений тиждень звється ще «класчальним»; коло Стародуба цей тиждень звється «греною». Слово грена вийшло у Савченка substantiv. Що-ж має визначати той дивовижний субстантив? За останніх

¹⁾ Це слова В. Грінченка, в передмові (ст. 22) до III т. його «Этнографическихъ матеріаловъ» (Черн. 1899).

двадцятьох-тридцятьох літ, відколи почалися на Україні спроби над шовківництвом, такий субстантив справді став у нас відомий: так звучать яечка шовкопрядної черви. Але-ж якої шовкопрядної г р е н и можна шукати в класичальному тижні, та ще за Максимовичевих часів?— Сміховинна Савченкова помилка вийшла з того, що він захотів перекласти слово «недѣля» не через «неділя» (жін. роду), а через «тиждень» (чол. роду), а прикметника несвідомо залишив в жіночому. Назва неділі «г р е н а» («грена(я)», або «гряная») — то-ж прикметник ж. р., що походить од слова «гра» (те, що по російському можна було-б більше-менше перекласти «недѣля игорная»). Цей термін «грена неділя», як і близькі терміни: «розгри» й т. ін., вони дуже добре відомі кожному етнографові. Але як у Ф. Савченка етнографічних знань не гурт, то у нього й вийшла ота дивовижна цитата: «Коло Стародуба цей тиждень зветься г р е н о ю». І доводиться нам, на жаль, констатувати, що Савченків переклад про «тиждень грену» одбувся більше-менше способом теперішніх «українізованиців», які любісінько можуть написати в своїх заявах, що вони «не одержали змісту за місяць липень» (бо в словникові для слова «содержаніє» вони знайшли переклад «зміст»), або вони подають листовне прохання до «завгоспів», щоб до їхньої шахви з паперами придоблено було джерело» (бо словник на російське «ключ» подає й переклад «джерело»).

Мабуть, не варто розглядати ще інші огріхи цієї «юбілейної» Савченкової статті вистачить либонь і того, що ми позазначали. Безперечно, зовсім не слід було-б над нею так довго синятися, коли-б не те, що вона вийшла під маркою Всеукраїнської Академії Наук (для пишноти, те й з французьким перекладом на обкладинці: Académie des sciences d'Ukraine — Section Historique.). А вже-ж в Українській Академії Наук є своя Етнографічна Комісія, де люди знають і етнографію і її історію, і коли-б Ф. Савченко віддав перед друком свою статтю хоч на побіжний перегляд першому-ліпшому членові Етнографічної Комісії, то напевне утік-би принаймні половини своїх помилок. Бо всі його помилки—це-ж помилки як-найелементарнішого характеру.

Микола Левченко.

В. Коряк. *Нарис історії української літератури. Література передбуржуазна.* Видання друге, змінене. Харків, 1927, ДВУ., стор. 426, ц. 2 крб. 75 к.

На перше видання «Нарису» не було в «Записках» рецензії, очевидячки, через те, що воно починалося з «Передмови», яка рецензента одразу обеззброювала сумлінням зізнанням: «З автора лише газетний робітник, котрому доводилось провадити курс літератури на різних «курсах українознавства». Що з Коряка газетний робітник не абиякий, це річ відома: про це свідчить хоч-би його книжка «Організація жовтневої літератури». Але для написання наукового «нариса історії української літератури» мати тільки перо газетяря, це була річ недостатня. Справедливість вимагає сказати: самий виклад історії письменства у В. Коряка свідчив і свідчить про досить уважне студювання, коли не самої літератури, то головніших оглядів літературної еволюції, ба навіть деяких монографій про окремі з'явища української літератури. А наближаючись до нової літератури, автор показав і певне власне обізнання з літературними з'явищами. У заслугу собі у тій-же передмові автор ставив те, що його «Нарис» — «це перша спроба марксієвського нарису історії українського художнього слова», разом з тим він застерегав, що всякі отакі «перші спроби» бувають фатально зразками того «як не треба починати»... Після такого підходу пригадувалось російське прислів'я: «Повинной головы меч не сечет», і це відбирало охоту стати критичного меча. Очевидячки через те на перше видання «Нарису» й не було в «Записках» рецензії.

Та за два роки після першого — нині вийшло друге, змінене видання «Нарису». Це одно вже свідчить про певний успіх книги. Та й у літературі подибуємо свідчення, що

з Коряковою книгою навчається молодь марксистського розуміння історії української літератури («Журнал Гарт», ч. 8, стаття Микитенка «Легендарна легенда»).

Які-ж зміни пороблено для другого видання? «Зміни» починаються з того, що в ньому не знаходимо вже вищедитованої скромної «передмови». Отже перш за все виникає питання: чи всі інші дальші зміни другого видання змінили таки весь характер «Нарису» в такій мірі, щоб автор мав право вважати себе тепер уже не за «лише газетного робітника»? Доводиться на це питання відповісти негативно. Власне цілий виклад «Нарису» лишився без жадних змін. «Зміни» 2-го видання (окрім того, що, як зазначено, викинуто «Передмову») полягають у тому, що наприкінці проминуто ілюстративні до «Нарису» — «додатки» (стор. 323—365 першого видання); замість кількох слів про «тотемізм» у першому розділі додано кілька сторінок про «Тотемізм і синкретизм» у «Вступі» (стор. 10—31); та на початку другого й третього розділів додано відповідні вступи: «Літературні форми пізнього середньовіччя» (стор. 91—106) та «Літературні форми торговельного капіталізму» (211—225). Зміна ціни книжки з 2 крб. 50 к. на 2 крб. 75 к. закінчує «зміни» другого видання. Зрозуміло однак, що ні зазначені прогалини, ні — тим паче — підвищення ціни на книжку не зміняють її первісного характеру. Та не змінюють його й додатки, зроблені в другому виданні. Кілька десятків нових сторінок не могли змінити характеру дослівно передрукованих сторінок першого видання; та ще й характер цих нових доданих сторінок — той самий що й інших: се-то не самостійно-дослідчий, а газетний. Виклад «історії тотемістичних теорій та критики їхньої» за роботою К. Грушевської, переказування розвитку мистецтва й мистецтва слова особі за лінійстичною теорією з покликуванням на працю Овсянко-Куліковського й приміткою: «використано й інші томи цього видання Лезина» («Вопросы теории и психологии творчества») — оце такий характер викладу всіх додаткових сторінок другого видання «Нарису». Література, яку для цього використано, не дуже обширна й головним чином вичерпується підручниками, компендіальними статтями з «Великої Радянської Енциклопедії» та такими популярними виданнями як «Раб. библ. по литер.». Коли назвемо окрім цієї «Библиотеки» та «Энциклопедии», підручники гр. Гр. Ф. де-ла Варта (Беседы по истории всеобщ. литературы), Дуначарського («Історія зах. европ. літератури»), Фріче (Очерки развития западн.-европ. литературы), Когана (Романтизм и реализм), книжку Оветта «Итальянская литература» та зазначені вже збірники «Вопросы теории и психологии творчества» — то це й усі джерела Корякові, — краще сказати: це все, що він на відповідних сторінках свого «Нарису», скоротивши, переказує. Випадало-б тільки, щоб точніш зазначалися підобні праці В. Коряка. Приміром, коротко викладаючи думки про повстання людського слова, автор виявляє обізнання з думками Нуаре, але не покликається на нього. Коли при цьому автор прохочеться чимсь «своїм», воно не підноситься на рівень наукового досліду, а обмжується напр. на таких неглибоких увагах, як констатування «антисемітського зображення єврея-лихваря в образі Шейлока» у Шекспіра (стор. 214). І кінець-кінцем, усі додатки 2-го видання не усувають основних хиб цілої праці.

Хиби ції «фатальними хибамі перших спроб», як думав це автор у тій-же вже цитованій «Передмові» до 1-го видання, не вичерпуються. Лих не в тім, що маємо — «першу спробу»: хиби найперше полягають у тому, що замість досліду з'являється літературної еволюції марксистською соціологічною методою, автор дає зразок переосвітлювання матеріалу чужих дослідів, зроблених зовсім іншими засобами. В газетній праці це до певної міри річ припустима, в науково-дослідчій — в жаднім разі. По-друге, — і це головне, — сам «марксизм» у В. Коряка — трохи непевний. Це вже й зазначено, до речі, в спеціальній марксистській критиці. — «Метода Коряка дуже часто веде на шлях вульгаризації», завважив напр. з приводу його газетних праць (де вульгаризація подекуди навіть неминуча) письменник, безперечно обізнаний в марксизмі добре. — «Наш критик — писав В. Юринський в рецензії на «Організацію жовтневої літератури» — дуже часто підходить занадто вже схематично

й прямолінійно до справ історичного матеріалізму: ідеології він вважає за чисті відбитки економічної структури суспільства. Він забуває, що в галузі ідеології перед очима ідеолога часто скривається сама суть ідеологічного процесу, що від бази до ідеології йде ціла низка спостережуваних, які треба викрити, виявити, щоб розуміти дійсний процес творчості даного поета. Коряк головну увагу звертає на зміст писань даного автора, але ж зміст в мистецтві не все, і справедливе твердження тих, що говорять, що важливим для критика є не тільки те, що пишуть, але й те, як пишуть“... (В. Юринець, Укр. жовтнева література в марксієвському освітленню, „Вільшовик України“, № 4—5, 1926, стор. 135—136). І далі: „Може бути невідомо для самого Коряка, у нього відзивається струна народництва... Дуже часто від його марксистської аналізи віє духом утилітарного позитивізму“. (ibid., стор. 152). „Апологет тільки змісту, Коряк нехтує проблеми форми, й сам заперечує те, що він раніше говорив про невіддільність форми й змісту... Становище Коряка де в чому нагадує ідеї укр. просвітництва, отже течії далеко не пролетарської“ (ibid., стор. 153). «У Коряка залишилось іще дещо з дрібно-буржуазного народництва“ (ib., стор. 154).

Завданням кожного „марксієвського нарису“ у будь-якому обсягу, мусить бути завдання привчити до марксієвського діалектичного мислення, до вміння — в світлі такого мислення — сприйняти відповідні факти, з'являючі, а не давати готові, катехізичні відповіді на всі питання; інакше кажучи, — треба загострити мислення, а не спинити його. Думати, що зазначити: „З поеми можна довідатися докладно, чим саме торгували чумаки“ (цитата), в поемі „докладно занотовано видатки підприємства під час подорожі — „амортизацію“ засобів транспорту і податки промислові — „мостове“ та заробітну плату наймитам-чумакам, челяді“ (знов цитата) і т. д. (таку аналізу поеми Макаровського „Наталя“ подибуємо на стор. 358—360 в книзі Коряка) — думати, що це значить давати марксієвську аналізу, це значить допускатися великої методологічної наївності. А приклади подібного неприпустимого спрощення складного завдання досліду над літературними творами в „Нарисі“ В. Коряка знайдемо passim, — назовемо ще хоч-би цитати з Квітчиних описів ярмарку (з „Салдацького партрету“), щоб зілюструвати „характер торговельного обігу“ (Доба торговельного капіталізму, стор. 332—334). Дух утилітарного позитивізму, що ним, за компетентною в данім разі кваліфікацією т. Юринця, віє від „марксистської аналізи“ Коряка, примушуючи останнього забувати важливість у мистецтві того, як пишуть, абсолютно не дає йому змоги дати в своїйому „Нарисі історії літератури“ й характеристику стилістичних засобів окремих письменників та картину стилістичних змін... „Чим торгували чумаки“, „характер торговельного обігу“, хоч про це й можна почасти дізнатись з пам'яток літератури (а з відповідної галузі на у ки про це можна дізнатись повніш), це ще не „історія літератури“. Не виходить „історія літератури“ у „газетного лиш робітника“, хоч-би й якого гарного. І це нормально: так-само, як те, що гарному шевцеві не щастить спекти пирога...

Коли самого Маркса за газетною працею ґрунтовно вистудіювати не легко, то-ж єсть в українському перекладі деякі праці Бухаріна, єсть у виданні нашого Держ. В-ва України непогана методологічна праця Н. Черліна „Исторический материализм“ (Опыт методологического построения). Хоч-би обізнанням із цими працями ратувався Коряк від провалу в наївний вульгаризм!

Справжньої аналізи з'являючої української літератури на ґрунті соціально-економічних умов, пристосування до неї Марксієвської методи — в праці О. Коряка нема й зародків. Говорити з приводу таких вирав про спробу „марксієвського нарису“ не доводиться.

Сказати все це нас примушує факт першої „зміни“ другого видання — той факт, що викинуто „передмову“, де було сумлінне зізнання, що „з автора лишиє газетний робітник“...

Петро Чубський.

Dr. Adam Fischer, profesor uniwers. Jana Kazimierza. Rusini. Zarys etnografji Rusi z 33 tablicami i 33 ilustracjami. Wydawnictwo Zakladu Narodowego im. Ossolińskich. Lwów — Warszawa — Kraków. 1928. I—VII; I—192 in 8°.

За наших часів, коли етнографічна праця чим раз усе поширюється, а етнографічні вичування прямують до того, щоб охопити всі народності, які ввійшли до складу нашого Союзу, потреба на підручник етнографії становить питання бойове та й невідкладне. З одного боку розв'язати це питання вимагає широкий обсяг тих предметів, що належать до етнографії, а разом з цим — потреба дати певні орієнтовні вказівки на те, як саме розібратися в тому величезному матеріалі з людського побуту, що тепер під впливом часу швидко змінюється й набуває нових форм, і нарешті, як його вивчати та записувати. З другого боку широкі можливості для етнографічної праці, що склалися в межах нашого Союзу після революції, коли й школа і громадянство зацікавлені в ній та провадять велику працю в цій галузі, дарма що й не мають здебільша відповідної теоретичної підготовки, все це красномовно каже про зазначену потребу й передусім саме для України.

Що правда, у галузі етнографії наукова праця провадиться в нас досить інтенсивно, а в «Етнографічному Віснику» ми можемо вбачати вже певного спадкоємця «Записок» колишнього Юго-Западн. Отділа Р. Г. О. Дарма що досі про окремі питання української етнографії надруковано вже чимало праць, а кореспондентів Етнографічної Комісії У.А.Н. нараховується по-над 600, усе-ж-таки підручника етнографії ми не маємо. Не сиріє цьому либонь те, що скласти такого підручника взагалі важко: спірність багатьох питань, за які наука не могла ще сказати свого останнього слова, невідосконаленість та неповність матеріалів що-до деяких рис побуту з одного боку, а з другого надзвичайна повність в інших питаннях і неналежна упорядкованість матеріалу — все це чималою мірою утримує фахівців од того, щоб заходитися коло такої синтетичної праці. Станніми часами, треба зазначити, ми здобули вже деякі частини такого підручника, як от «Нарис історії етнографії» Є. Кагарова, а з попередніх маємо тільки праці Хв. Вовка (в збірникові «Український народ в його прошломъ и настоящемъ» т. II, вид. 1917), де дві його статті, а саме: «Антропологическія особенності украинскаго народа» і «Этнографическія особенності украинскаго народа» охоплюють усе те, що повинно становити зміст підручника етнографії. Проте цей нарис Хв. Вовка цілком правити за підручник не може; до того-ж він до певної міри застарів і вимагає певних доповнень. Тимчасом відомий польський етнограф, проф. А. Фішер, що бере активну участь у редагуванні часописа *Lud*, користуючись головним чином з праці Хв. Вовка, склав нариса етнографії України під титулом *Rusini*. Примірник цієї праці, що його ласкаво надіслав нам сам шановний автор, накладає на нас прийнятний обов'язок подати наші міркування з приводу цієї, неминучо потрібної, книжки.

Зміст нариса *Rusini* сконструйовано на зразок підручника «*Lud Polski*»¹⁾ й являє 6 частин. Перша під заголовком: «Етнографічна просторинь» містить такі розділи: 1) назва, 2) межі, 3) кількість русинів (ст. 2), 4) руські говірки (ст. 5), 5) стосунки антропологічні (ст. 6), 6) руські групи етнічні (ст. 7), розвиток руських осідків (ст. 10). Друга — «Матеріальна культура» містить розділи: 8) вживання диких рослин (ст. 14), 9) меликетство (ст. 14), 10) рибальство (ст. 17), 11) годівля тварин (ст. 20), 12) бджільництво (ст. 24), 13) хліборобство й знаряддя (ст. 25), 14) виготовлення їжі (ст. 31), 15) виробництво за трьома основними розділами — з мінералів, рослин, тварин (ст. 39), 16) одіж (ст. 56), 17) будівництво (ст. 69), 18) планування села та його типи (ст. 80), 19) хатне приладдя, (ст. 81), 20) транспорт та комунікація (ст. 84). Третя — «Громадська культура» містить розділи: 21) родини (ст. 92), 22) весілля (ст. 98), 23) похорон (ст. 104), 24) хатні звичаї (ст. 113),

¹⁾ Етнографічний Вісник, кн. 6, стор. 195. Наша рецензія з приводу цієї книжки.

25) звичай річні (народн. календар, ст. 116), 26) право звичаєве народне (ст. 125). Четверта — «Духова культура» містить: 27) віра в демонів (ст. 127), 28) чари (ст. 133), 29) лікування (ст. 134), 30) природа (космогонія й космологія, ст. 135), 31) народні знання (лічба та міра, ст. 141), 32) оповідання (ст. 142), 33) народні пісні (ст. 146), 34) драматичні вистави (ст. 148), 35) прислів'я та загадки (ст. 149), 36) мистецтво та оздоби (ст. 150), 37) музика (ст. 153), 38) танки (ст. 156), 39) гри та розваги (ст. 159). П'ята — «Загальні додатки» (ст. 160). Шоста — (ст. 162) нарис історії руської етнографії. До цього додано доповнення й бібліографію, а так само ілюстрації й таблиці.

Нарис проф. А. Фішера, як бачимо, мало не до краю вичерпує основні питання, що повинні виходити до складу тієї праці, яка ставить за своє завдання докладно вистудіювати культуру народу, відсотково найчисленнішого серед національних меншостей у межах теперішньої Польської держави. В обсягові та межах більше-менше усталених наукових здобутків, автор силкується дати стисло, а подекуди конспективно, систему етнографічного знання, про наш народ. Вітаючи цю спробу написати нарис про етнографію України, ми тимчасом не можемо погодитися з деякими поглядами шановного автора.

Передусім з приводу титулу самої праці: *Rusini*, не можемо не завважити, що коли-б проф. Фішер досліджував тільки тих українців, які перебувають у межах колишньої австрійської держави й яких справді дехто так називає, то можна було-б особливо на цьому не спиятися. Але проф. Фішер досліджує всіх українців, як цілоцину етнічну групу що для неї і в житті і в науці усталено загальну назву — Україна. Той мотив, що подає проф. Фішер, будим-то назву *Rusini* встановлено од віків і в ній немає нічого «*obrazliwego i szyderczego*», а так само, що цю назву через те й прийнято ніби-то в польській науці, переконувати не може. Відомо, що назва Україна — теж стародавня (А. Крымській, Грамматика, т. I, с. 18—21. Огієнко Ів.: Курс україн. язика вид. 1918). Окрім того, цю назву захищати вже не доводиться: її закріпило сьогочасне життя та наука і визнається вона, як безперечний факт. А «*Rusini*» на Наддніпрянщині не вживали й не вживають; навіть у тій частині, що межує з Галичиною (Волинь), її цілком не знають. Що-до польської науки, то в цьому питанні досить покликатися на критичні огляди хоча-б відомого польського етнографа К. Мошинського (*Slavia, Rocznik VI, Sesit 4, 809—814*, рец. на працю Д. Зеленіна). Він, кажучи про українців, називає їх не *Rusini*, а «малоруси». Це показує, що твердження проф. Фішера безпідставне. Тимчасом назва «Україна» теж стародавня, й надавати їй відтінку образливості це значить виходити за межі наукової об'єктивності.

Незалежно від цього, називати в с і х у к р а ї н ц і в *Rusinami*, як це робить проф. Фішер, заплутує термінологію й робить її невизрачною: коли ми читаємо: *paecza guskie, grupu guskie etniczne* (стор. 5), *rozwoj osadnictwa guskiego* (стор. 10), то кого ми повинні тут розуміти: чи росіян, чи українців, чи білорусів? Адже перед революцією слово руський уживалося не в етнографічному значінні. Коли-б замість «*guskie*» поставлено було «*gusińskie*», то було-б ясніше, хоча й з цим погодитися аж ніяк неможливо. Ще більші непорозуміння вносять така ономастична неусталеність, коли доводиться проф. Фішерові говорити про руські етнічні групи. Тут родову назву *Rusini* прикладає він тільки до тих українців, що перебувають на Карпатах і до тих, що перебувають на північ від Карпатів (від Сяну й Богу по Случ і на вододілї поміж Богом та Дністром ст. 9). Чому їх називає проф. Фішер «властивими русинами», невідомо, як і не відомо, з якої підстави волиняки зараховуються до «властивих русинів». І тільки тих, що перебувають на простороні від Случа до Дону, проф. Фішер називає «українцями». Отож, довільність уживання термінології та мішання родових назв з видовими, шкодить точності та ясності, якої ми повинні вимагати від такої цікавої і потрібної праці.

Такі непорозуміння постають, як читати книжку проф. Фішера на стор. 17, 22, 27 і ин.; чергування назв: на *sałej Ukrainie*, на *sałej Rusi*, то-що спричиняються саме до такого непорозуміння.

Кількість українців, встановлена на підставі матеріалів року 1921, не погоджується з тим, що ми маємо в праці С. Рудницького, виданій року 1923 («Основи землезнання України» част. I, 1—200, част. II, 201—526). Рудницький загальну кількість українців обраховує в 41.724.000 (проти 29.125.067 у Фішера), а територію — в 1.056.000 кв. кілометрів.

Що-до говірок (ст. 5—7), то варт було-б узяти на увагу працю В. Ганцова в *Zeitschrift für slavische Philologie*. 1925. В. II. Н. 1—3 (213—235) і 1926. В. III. Н. 1—2 (202—217): *Das Ukrainische in neueren Darstellungen russischer Mundarten*. Цю-ж працю надруковано в «Записках Історично-Філологічного Відділу У.А.Н.» за 1924 рік.

Нарис поділено на трое основних розділів, як і підручник польської етнографії проф. Фішера. Головну підвалину для змісту становили етнографічні матеріали з побуту гуцулів, бойків і взагалі тих українців, що перебувають у межах колишньої австрійської держави; що-ж до побуту інших частин України, то за них подано розмірно куди менше матеріалів. У відділі про «Громадську культуру» дивує згадка проф. Фішера про поминки, що буцім-то відбуваються на Україні на «*Wszystkich Świętych*» (ст. 124). О цю пору справді відбуваються поминки, але це зветься: «субота Дмитра», або «Параски» (26—28 жовтня).

Що-до народнього права (звичаєвого, стор. 125—126), то тут, як і в праці «*Lud Polski*», не дається взагалі поняття, в чому полягає сузь народнього права, а так само правність тих відповідних звичаїв, що їх треба зараховувати до народнього права, й далеко менше подано властивих рис, ніж у праці: «*Lud Polski*». Окрім того, одзначені форми: власности, спадкоємства, «завод» і «толока» далеко не вичерпують усіх навіть головних моментів цивільного права. На жаль, ми не можемо погодитися і з тим твердженням проф. Фішера, ніби-то типова форма народнього господарства «*na Rusi*» (?) є хутір. Що правда, ця форма існує, але варт було-б точно визначити, що вона не одна, а так само де вона є, й як вона виконується. Нарешті що-до «вечерниць» і «довіток», гадаємо, що їх не можна прирівнювати до «толоки», як засобу спільної праці. Адже призначення їхне найбільше в тому, щоб розважати сільську молодь. Взагалі-ж у нормах народнього права на Україні є багато спільних рис з поляками; здебільша це ті самі риси, за деякими відміними, що їх подав у підручникові польської етнографії проф. Фішер (ст. 149—154).

У розділі «Духова культура» конспективно з відповідними прикладами подано всі основні питання цієї категорії. Не можемо не зазначити, що загальні висновки (*Wnioski ogólne*) не відповідають цілком поданому матеріалові: коли різниця поміж північною та південною Україною цілком виразно визначається у відмінах говірок, у культурних здобутках, то категорично казати про різницю поміж правобережжям і лівобережжям (кошуля та дах на будівлі) — ознак занадто мало. Звертаючи увагу на впливи, ми не можемо заперечувати проти думки проф. Фішера, що на Україну взагалі, й навіть через посередництво Польщі, діяли західньо-європейські впливи. От тільки ми не можемо погодитися з категоричною думкою, що її висловлено в загальній формі про впливи білоруські, російські та румунські (ст. 162). Ми приєднувалися-б до думки про обопільні впливи там, де межують окремі племена, а що-до білоруських — зокрема, то це питання вимагає ще спеціального виточнення та пояснення.

Історією етнографічних вивчувань України й бібліографією праць про українську етнографію проф. Фішер закінчує свогою нариса. Неприємне вражіння справляє тільки те, що не згадано поміж діячів-етнографів ані про Срезневського, ані про Бодяньського, а так само про Яворського й Павліна Свенцицького. Розмірно надто мало уваги приділено Костомарову й Кулішеві. Варт було-б згадати добрим словом про «Основу» й той гурток, що біля неї згуртувався.

Взначені хибя та прогалини, що правда, не заваджають визнати й цінувати заслугу проф. Фішера. Своїм нарисом етнографії України він дав широким колам української людности в Польщі спроможність, хоча в стислому й конспектовому вигляді, обізнатися

з етнографією своєї країни, а так само історією етнографічних у ній-ввиучувань. У межах Польщі, де цю дисципліну студіюють по середніх школах, ця книжка буде за підручника тим ціннішою, що підручників етнографії окрім Вовквоюї праці немає, і до того-ж вона неприступна своєю ціною. Коли до цього наряду проф. Фішера додати ще проведетичну частину (відповідно до «Ludu Polskiego» — Wiadomości wstępne), внести певні ономастичні спростування й доповнення та додати кращі мапи й повніші ілюстрації, ми мали-б дуже пристойного підручника етнографії України. Закінчуючи свою замітку, не можемо не преднатися до думки проф. Фішера про те, що Україна і Польща мають багато спільних культурно-побутових рис, а так само до бажання його, щоб спільне співробітництво в справі дослідів над цими країнами тривало й поширювалося для обопільної користі. До цього вважаємо за потрібне ще додати, що тепер настала певна можливість sine ira et studio з'ясувати ці риси й провадити як-найґрунтовніші дослідн, що вони тільки й допровадять до тих об'єктивних висновків, які можуть скласти скарбницю певних цінностей для науки й дати незмірну користь для життя обох країн.

В'ячеслав Камінський.

І. Котляревський. Енеїда. Редакція і стаття І. Айзенштока. VII—XLVI + 3—251. Літературна бібліотека. Книгоспілка, in 16, тираж 4000, ціна 1 кар. 30 к.

У цьому виданні ми маємо текст „Енеїди“ і статтю Я. Айзенштока — „Котляревський, як поет“. Автор надто претенсійно каже, що це «чи не перша спроба схарактеризувати творчі прийоми Котляревського, дослідити поему, яко літературний твір» (XLIV), що «самі ті нові методи (яких він ужив) дали змогу в цій статті знову поставити й по новому обґрунтувати стару проблему про вплив на Котляревського російської літературної традиції XVIII ст.» (XLV). Насправді-ж ця стаття не подає, можна сказати, нічого нового.

Я. Айзеншток, розглядаючи І. Котляревського, як поета, по-перше зупиняється на його строфі і рими (стор. 48—49). Але і про це вже говорилося в літературі: ще Минський казав, що у Котляревського ми бачимо «тотъ-же розміръ — четырехстопный ямбъ строфами въ десять строчекъ, то-же расположение римъ въ строфакъ, ту-же канву розказа; тотъ-же колоритъ, ть-же подробности, а мѣстами ть-же слова, выраженія и даже цѣлыя стихи»¹⁾. За наших часів цю думку більше розвинув М. Зеров (Нове українське письменство, 1924 р. Вірш і мова «Енеїди» 148—149). Правдиво кажучи, що «побіжні (хоч і не дуже то такі й побіжні — М. М.) уваги й спостереження М. Зерова далеко не вичерпують усієї низки питань і багатьох із них навіть не ставлять.» (45), Я. Айзеншток тільки, т. б. мовити, деталізує їх, показуючи будову строфи Котляревського, його рими²⁾, звязуючи їх (хоч і не дуже вже тут детально — за браком місця; він обіцяє докладніше про це подати в спеціальній праці про риму в «Енеїді» — 31, примітка перша) з поетичною технікою, що панувала тоді в російській літературі, і бачучи в цьому «зайвий доказ ближчих і тісніших звязків «Енеїди» з російською літературною традицією XVIII століття (33). Але цього звязку поеми Котляревського з поетичною технікою тодішньої російської літератури ніхто не заперечує. Я, між иншим, у своїй праці «Найдавніший список «Енеїди» Котляревського

¹⁾ Новь, 1885 р., т. I. II. № 4 і 5.

²⁾ Що-до твердження Я. Айзенштока про риму Котляревського, то тут у нього є щось неясне: такі рими, як — вишнівку — кондійку, нікчемний — письменний, гішпанець — португалець, празник — набалдашник, Я. Айзеншток вважає за неточні, а такі, як штанах — латках, курохват — назад, унишкла — вишла, сердешним — гречним, громади — поради, вважає «за випадки особливо вдалого й тонкого римування». Діжки — ложки — чогось попадає до асонансу (30). Невже треба радити Я. Айзенштокові, щоб він вивчив хоч би «Науку віршування» В. Якубського?

й деякі думки про генезу цього твору» (К. 1927 р.), кажу, що строфа Котляревського «це була звичайнісінька форма в російській літературі XVIII в., як от приміром, в одах Ломоносова (На день восшествія 1747 р. то-що); — докладно я цього не розглядав, бо це мене не цікавило). Отже-ж і в українському письменстві наприкінці XVIII і на початку XIX вв. вона не була чужа. Адже-ж саме тоді по українських школах уже дуже пильно навчали московського письменства і вже, надто, творів Ломоносова (причому покликуюся на накази по Полтавській семінарії навчителям піти ким студіювати оди «господина Ломоносова» — накази за той самий час, коли там учився Котляревський, стор. 74). Отож формальний вплив російської літератури на Котляревського визнавали й раніше, визнаю й я — про мене це відзначив і В. Коряк у своїй «Нарисі історії української літератури, вид. 2, 1927 р. стор. 290. І тут Я. Айзеншток даремно стукає у відчинені двері. Я тільки не визнаю, що Котляревський розпочав свою поему під впливом «Енеїди» Осипова; але про це далі.

Далі у своїй статті Я. Айзеншток зупиняється на порівняннях І. Котляревського. І цього торкався М. Зеров у своїй «Нарисі» (стор. 51). «Ця конкретність виразу (у порівняннях М. М.), що часто-густо переходить у вульгарність, каже він, прекрасно відповідала формі травестійної поеми» (стор. 52). Я. Айзеншток повторює ці слова. «Порівняння (у Котляревського) своїм нарочитим добором мають підкреслювати й поглиблювати загальний характер утвору» (бурлескної поеми, як каже в попередньому рядку Я. Айзеншток — 38—39) і тільки наводить більше прикладів порівнянь з «Енеїди» Котляревського, причому те, що він каже від себе, не завжди відповідає правді. Він зазначає, що в перших 4 піснях «ми бачимо тільки короткі, часто зведені до одного слова порівняння, що вводяться в речення одним як, мов (39), у двох-же останніх частинах ми вже бачимо й «розширені порівняння» (40). Але це не так.

Наприкінці своєї статті Я. Айзеншток багато говорить про методи досліджувати українське письменство — «з мікроскопом у руках» (46), але — коли й ми підемо за цим образом, то доведеться сказати, що мабуть у нього поганий мікроскоп або він погано через нього дивиться, коли подає неправдиві факти. Поширені порівняння ми знаходимо і в перших частинах поеми Котляревського. Як приклад поширеного порівняння з останніх двох частин, Я. Айзеншток наводить таку строфу:

Як вітри на пісках бушують,
В порогах води як лютують,
Коли прорватися хотять,
Еней так в лютім гніві рветься,
Одметить Палланта смерть несеться,
Сустави всі на нім дривать (VI, 53).

Здається, ось що які порівняння з перших пісень відповідатимуть розумінню Я. Айзенштока про поширені порівняння:

I. На ярмарку як слобожани,
Або на красному торгу
До риби товпляться миряни,
Було на сьому так лугу (III, 56)

II. Як гуша в сирівці грає,
Шиплять, як кваснуть, буряки,
Як проти сонця рій гуляє,
Гуляє сі так небораки,
Харона плачучи прохали,
До його руки простягали,
Щоб взяв з собою у каюк (III, 67).

Таких порівнянь то більших, то менших на розмір, можна знайти чимало й у перших піснях Котляревського.

Не добачив Я. Айзеншток через свій мікроскоп навіть і того, що сцену Дідонинної смерті Котляревський обробив уже в першому виданні, бо Я. Айзеншток з приводу цього

каже: «Пригадаймо, що в перших частинних поеми Котляревський уникав трагічних моментів: смерть Дідони він, напр., обробив аж 1809 р., вже в третьому виданні «Енеїди» (43). У третьому виданні Котляревський тільки поширив цю сцену, увівши розмову Дідони з сестрою Ганною, трагічний-же елемент й у першому виданні є:

Дідона тяжко зажурилась,
Ввесь день не їла, не пила,
Все тоскувала, все нудплась,
Кричала, бігала, ревла.
То бігала, як би шалена,
Стояла довго тороплена,
Кусала нігті на руках (I, 49),

як є й Дідонина смерть.

У своїй статті Я. Айзеншток між иншим приділив багато місця й моїй праці (Най давніший список «Енеїди» Котляревського.. 1927 р.), звертаючись до неї кількома наворотами. Я. Айзеншток негативно ставиться до тої історично порівняльної методи, якої я вжив у своїй праці. «Річ у тому, каже він, що така «метода» зачіпає справу поверхово, не сягаючи в глиб її. Прихильники цієї методи трактують літературні твори шляхом зовнішніх порівнювань, відзначаючи випадкові збіжності або дрібні ремінісценції. Вони зовсім не пояснювали причини «впливів», не виясняли безпосередньої генетичної залежності між творами, що їх порівнювано. Дослідники типу Мих. Марковського йшли по лінії найменшого опору, вихвачували¹⁾ з художніх творів окремі місця — (я не вихоплюю, а епізод за епізодом стежу. *М. М.*), порівнювали їх і з того безапеляційно робили висновок про подібність, а значить і про «зв'язок» та «взаємодіяння». Не було й соціологічної аналізи фактів літературного взаємодіяння, яка, певно, допомогла-б знайти правдивий погляд на речі». (34). Виходить, що, між иншим, огріх мій — той, що у мене нема «соціологічної аналізи», якої дотримується Я. Айзеншток. Соціологічна аналіза, звичайно, річ добра; тільки треба бивши поклони, не розбивати лоба. Що значить: робити соціологічну аналізу? Це справа відома: це, як каже сам-таки Я. Айзеншток, з'ясувати ті політичні й економічні (треба додати й суспільні, *М. М.*) процеси, які утворювали ті чи ті літературні форми. Й Я. Айзеншток досить широко, покликуючись на М. Слабченка, розповідає про остаточне закріплення торговельного капіталу на Україні наприкінці XVIII в., про те, як тут осілились московські підприємці, купці та урядовці, то-що (35). «Сила нових приходьків, каже він далі, принесли з собою й російську літературу» (36). Але все це давно відоме, все це приймаю і я, бо кажу про заведення російської літератури в Полтавській семінарії за часів Котляревського — тільки я не пишу зайвих сторінок. Чого-ж краще, т. Айзенштоку: не тільки хтось щось приносить, а офіційно молодь виховували на російській літературі?

Але Я. Айзеншток аж ніяк мені не довів, що купець московський або якийсь там підприємець завіз й познайомив І. Котляревського з «Енеїдою» Осипова до того, як він сам розпочав свою поему. Тут до речі — про розповсюдження книжок наприкінці XVIII ст. в Росії. Між иншим я в своїй праці кажу, що III частина «Енеїди» Осипова, яка відповідає III пісні Котляревського, скінченій без ніякого сумніву 11 жовтня 1794 р., вийшла з друку тільки 1794 р. Важко собі уявити, щоб Котляревський за короткий час — і року

¹⁾ На стор. 34 у примітці Я. Айзеншток уже каже, що «у своїй книзі Мих. Марковський детально (не «вихвачує»? *М. М.*) розглядає й зіставляє ці джерела — Віргілія, Блюмауера, Скарона, Кохановського і Котельницького і старанно (не так, як Я. Айзеншток рими, порівняння, то-що — Котляревського) відзначаючи що-разу, де і в чому збігаються тексти». Ну, і що-ж? Збігаються вони, чи ні? Мабуть збігаються, бо коли-б ні, то-б Я. Айзеншток не поминув-би заперечити їх; а коли так, то виходить за елементарною логікою, що Котляревський запозичав з цих джерел.

немає — міг написати цілу третю, чималеньку собі, пісню... Треба мати на увазі, що Котляревський під цей час учителював був по глухих кутках України і не міг так швидко дістати «Енеїду» Осипова з Петербургу, щоб зараз-же-таки з неї скористатися для свого твору» (25). З приводу цього Я. Айзеншток зазначає, що так казати, це «значить дуже мало знати побутові умови розповсюдження книги в ті часи» (22). На жаль, Я. Айзеншток не наводить ніяких даних про ці умови; може, він буде ласкавий подати ці факти? Я-ж знаю (і кожен те знає), що умови сполучення того часу були дуже тяжкі, і що, напр., товариші Котляревського — Мартинов й інші, що їхали в-осени 1788 р. з Полтави до Петербургу, довгенько таки «плентались»: «Дороги были тогда отменно плохи, пише Мартинов, (я) дѣлали 20, а то и мевѣ версть въ сутки» (Колбасинъ, Литературные дѣятели прежняго времени, СПб, 1859, 18). Коли люди їхали так не швидко, то мабуть і книжки залітали в глухі кутки не так то скоро. Але не в тому річ. Я й сам не надаю великої ваги, як і кажу у своїй праці, вищенаведеної хронології: могла книжка й швидко залетіти, могла й не залетіти. Головну увагу я звернув на критику текстів у Котляревського й Осипова — «з мікроскопом у руках», кажучи висловом Я. Айзенштока, і показав такі нісенітниця в Осипова, які тільки й можна пояснити тим, що він користувався між иншим і з поеми Котляревського, і користувався недобре. От сюди й треба було звернути увагу Я. Айзенштокові й розбити ці доводи, що я наводжу. Він цього не зробив і словом не торкнувся цих доводів. А потім, коли щось казати, то треба дотримуватися логіки, хоч-би мінімальної. На стор. 22 Я. Айзеншток пише: «Наводячи паралельні цитати, дослідник (= я) разом з тим не минає й завдання довести, що Котляревський знав німецьку та польську мови: що правда, (погоджується критик), про це до цього часу не знали, але в часи Котляревського по семінаріях (не скрізь, а тільки, здається, у Полтавській. М. М.), викладали ці мови, а тому поет міг знати їх». Значить, виходить і на думку Я. Айзенштока, що мої паралельні цитати доводять, що Котляревський читав Влумауера, Кохановського (треба було тут за логікою додати й Скарона, але його чогось Я. Айзеншток поминув; окрім того, я ніде не кажу, що в Полтавській семінарії вивчали польську мову — ніде по православних семінаріях у кол. Росії її не вивчали — це вже вигадка Я. Айзенштока). Але коли паралельні цитати доводять, що Котляревський читав Влумауера, Скарона, Кохановського, то виходить, що він щось і взяв у них, бо, инакше, з цитат не видно було-б, що він їх читав. Це-ж елементарна логіка так кажє. А тоді чого-ж Я. Айзеншток обурюється на мене за те, що я «так прямо й говорю про кожного з цих авторів, як про джерело й зразок для Котляревського, показуючи «в кого і звідкіль саме запозичив поет той або инший образ, вираз, сцену» (34). Окрім того, далі Я. Айзеншток уже починає фантазувати й приписує мені те, чого я не казав: він запевняє, що я уявляю собі Котляревського якимсь ерудитом: «читачеві Котляревський мусять уявлятися, як якийсь ерудит, як людина, що по прочитувала в перед силу літератури до даної теми (Схаменіться, т. Я. Айзенштоку! я кажу, що Котляревський прочитав тільки «Енеїди» Віргілія, якого він вивчав у семінарії, та Влумауера, Скарона і Кохановського. Адже-ж і Осипов користувався з цих письменників, окрім Кохановського, а Ви не звете Осипова ерудитом!), або як олександрійський поет-центоніст, що копітку та старанно, більше довгою та впертою працею, ніж у справжній поетичній творчості, нанизує складну мозаїку з чужих віршів, чужих образів і форм» (34). Ні, ніяким ерудитом я Котляревського не називаю й не визнаю, але ті цитати, що їх я навіть, доводять безперечно, як це визнає й сам Я. Айзеншток, що Котляревський читав і Влумауера і Скарона і скористувався з них. Я. Айзеншток мабуть не знайомий з процесом творчості хоч-би таких письменників, як Гоголь, Коцюбинський; він мабуть не знає, як вони користувалися з різного матеріалу, щоб утворити свої образи (див. про це хоч-би статтю С. Козуба «Тіні забутих предків», де він показує ті матеріали, з яких скористувався Коцюбинський, щоб скласти цей твір (Червоний Шлях, 1925 р., № 4), або статтю того-ж таки

С. Козуба про те, як відбувся 1905 р. у творчості Коцюбинського (Україна, 1925 р., № 4). Але тільки-ж ніхто не називає за це Коцюбинського срудитом і т. ин.

Я. Айзеншток додержується, очевидно, ще старих думок про поета, який творить з падхнення, з ласки Божої. З зазначеної статті С. Козуба ми дізнаємось, що, напр., для «Тіні забутих предків» Коцюбинський користувався з Шухвичевої «Гуцульщини» V частини, з «Матеріялів до гуцульської демонології» Ан. Онищука, з «Гуцульських примівок» Ів. Франка. Окрім цих другованих джерел були ще й писані джерела — власні записи та зазначки на листочку (рукою галичанки) «Фрашки до жінки, мущина, зачіпка до любаски і сварка» (ibid. 233). Як користувався Коцюбинський цим матеріалом? «У розроблюванні джерел у Коцюбинського, каже той-же С. Козуб, можна помітити 2 стадії. Перша — письменник знайомиться з матеріалом шляхом читання відповідних етнографічних праць. Означення це відбувається довго перед тим, коли Коцюбинський брався до пера, щоб писати твір. Все те, що Коцюбинському видавалося придатним, він записує на окремі листки різного формату. Разом їх 7 і т. д. (там-таки, пор. його-ж статтю Про 1905 р. у творчості Коцюбинського, Україна, 1925 р., ч. IV). А як писав Коцюбинський, ми знаємо від нього самого. «В роботі найприємніше мені обдумування... Починаю писати тоді, як усе обдумане. Пишу на аркушках поштового паперу... потім виправляю лиш мову червоним чорнилом — і робота готова». (С. Єфремов, Коцюбинський, 172 стор.). Дослідни над рукописами Коцюбинського це стверджують. Першу редакцію «На крилах пісні», каже І. Лютій (Україна, 1926 р. № 1, стор. 5), Коцюбинський написав дрібною графікою на 16½ сторінках поштового паперу. Дата 14 січня 1895 р. Цю редакцію двічі перероблено. Спочатку автор закреслював одно й надписував друге чорним атраментом (це робилось зараз-же, як писалося М. М.), а потім увесь рукопис остаточно виправив, найбільше що-до стилю, червоним атраментом. Композиційних змін сливе нема. Другу редакцію, очевидно, переписано з першої, бо всі вставки й поправки попередньої увійшли в другу. Усе, що викинуто з першої, сюди не ввійшло. Переписав її Коцюбинський того-ж-таки січня 1895 р. (стор. 51. Про процес творчості Коцюбинського див. ще М. Могилянський, Записки У.А.Н., книжка IX). Очевидячки, треба Я. Айзенштокові трохи почитати розвідок про спосіб писання у наших (і всяких) письменників, щоб змінити свій погляд на «справжню поетичну творчість» (стор. 34). Варго було-б йому заглянути хоч-би, ще, до VI тома творів Гоголевих, видання Тихонравовського, де він побачить, як Гоголь готувався до своєї праці. І Котляревський, коли знаходив у своїх джерелах яке-небудь цікаве трактування події або образа, користувався з них, але подавав багато й свого власного (Венера—маркитантка, Венера—українська пані, Навтес-чумак і т. д. і т. д. — див. у мене). Ніде ні одним фактом Я. Айзеншток не заперечує моїх зближень образів і виразів у Котляревського і в його, на мою думку джерелах, а тільки якось так метода така йому не до вподоби. Але це вже не наука, як не наука й те, що сам каже Я. Айзеншток про образ Котляревського, як поета, — що правда, своїм звичаєм всловлюючись тут не зовсім ясно: він каже, що «мій портрет Котляревського, хоч як він оригінальний і новий, цілком суперечить не тільки тим уявленням про поета, що існують, а й фактам, котрі не можна примусити говорити протилежне тому, що вони свідчать» (21). Які це факти, ми вже бачили — це формальна залежність поеми Котляревського від поетичної техніки в російській літературі кінця XVIII — переважно від «од» Ломоносова; тільки це аж ніяк не говорить про те, відкіля взяв зміст Котляревський для своєї поеми. Що-ж до «уявління» про поета, то ми його складаємо, вивчивши його твори. Я вивчив Енеїду Котляревського і подав свої висновки про залежність її змісту від творів Блаумауера, Скарона, Віргілія. Цього ніде фактично Я. Айзеншток не заперечив, як не заперечив і залежності Осипова від Котляревського.

Далі в иншому місці Я. Айзеншток каже, що «вивчання рукописів Котляревського показує, що писав він дуже швидко і опісля лише в незначній мірі обробляв свої твори» (22).

Що це значить «опісля»? тижнів за два-три-десять? І в мене Я. Айзеншток міг прочитати про те, що Котляревський, утворивши добре на свою думку, текст своїх пісень, уже не докладав до них праці (стор. 57), але поки цього не було, а надто в перших піснях, написаних, як я доводжу, за молодих років чималою мірою бурсацьким стилем, Котляревському довелось попрацювати, хоч ця праця торкалася як теж показано, найбільше окремих варіантів, виразів, то-що, а основа-ж залишалася та сама. Ми вже бачили, як каже Я. Айзеншток про процес творчости Котляревського: писав дуже швидко і опісля лише в незначній мірі обробляв свої твори» (22). В иншій його статті про рукописи «Енеїди» Котляревського, про уривки з шостої її частини ми читаємо таке: «перший зшит (12 аркушів) містить у собі строфи I—XLII, переписані очевидячки, вже начисто; чорнові поправки трапляються тільки вряди-годи, саме письмо свідчить, що переписувач працював старанно. Зшит другий (8 аркушів, строфи XXX—LXII), третій (8 арк., строфа LXIII—LXXXIX), четвертий (8 арк., строфи XC—CXXI) — це раніші (можливо, чорнові) начерки, що можна бачити хоч би з численних перекреслень, виправок та инш.» (Записки Історично-Філологічного Відділу У. А. Н., к. X, 81). Далі Я. Айзеншток додає ще ось що про творчий процес Котляревського: «вивчаючи рукописи Котляревського, бачимо, що в нього творчий акт тісно був сполучений із процесом записування цих думок. Він часто, певна річ, виправляв і зміняв написане, але, опріч рідких і випадкових виївнятків, — зараз таки, як написав (*ibid.*, 95). Але це звичайний процес у всякого поета: підготовившись добре, поет пише одразу, потім тільки вносячи ті чи инші виправки. Так творив і Коцюбинський, хоч і користувався з різних матеріялів¹⁾. Але сам Я. Айзеншток каже, що в чорнових рукописах Котляревського багато перекреслень, виправок, то-що. Цікаво, все-таки перевірити, коли їх зроблено, зараз-же, як тільки накидано текст, чи опісля, бо автор статті про Котляревського в Основі (1861, II), на якого покликається й Я. Айзеншток, каже що «последнія три (зшитки) писаны почти на-скоро, блѣдными чернилами и съ большими пометками... Въ подлинныхъ тетрадяхъ встрѣчаются любопытныя передѣлки сочинителя» (*ibid.*, 174). Отож неначе були цікаві переробки в останніх піснях Котляревського (цікаво, коли їх зроблено, чи зараз, чи опісля — з чорнила це Я. Айзеншток з'ясує мабуть напевне), коли творчість Котляревського вже набрала певних сталих форм. Що-ж казати про перші юнацькі пісні, хоч, знов-таки кажу, що й тут виправки торкались найбільше варіантів і окремих висловів. Що навіть опісля робив Котляревський такого-ж сорту виправки, про які я кажу що-до перших його пісень, про це свідчить те, що наводить Я. Айзеншток про варіанти в Наталці Полтавці, кажучи, що в двох місцях видно авторську працю і над самим текстом, причому виявляється, що автор викреслював «два з половиною рядки», «чотири слова» і т. инше. Це вже було не раніше, як 1829 р., значно «опісля» потому, як було написано «Наталку Полтавку» (1819 р.).

Далі про рукописи, що їх я вивчив і аналізу подав. Відомо, що в рукописній традиції можуть бути і вигадки переписувачів. Але, коли ми бачимо, що Котляревський в своє власне видання наводить варіанти з різних списків, то виходить, що він визнавав ці варіанти за свої — не міг-же він користуватися з чужих вигадок, тому-то я й встановив стільки списків «Енеїди» до власного видання авторового. Здається, мав на це право. Далі Я. Айзеншток вже дуже багато надає уваги заяві Котляревського про те, що рукопис «Енеїди» «досталась издателямъ со многими ошибками и упущениями, случившимся отъ переписки, а сверхъ того и издавшіе ее многое въ ней по-своему передѣляли и почти испорченную выпустили подъ его именемъ». «Ці слова Котляревського, каже Я. Айзеншток, досить рішуче й недвозначно вказують, що поет зовсім був не причетний до появи маси списків» (20). Як каже, здається, зовсім правдиво П. Баліцький, видання «Енеїди» Парпура

¹⁾ Див. про це попередю.

зробив сумлінно і з любов'ю все каже за те, що ця «повна експресія та напруження» заява Котляревського була скерована не проти самого Парпури, а проти Глазунова (див. Життя й Революція, 1927 р., ч. 10, стор. 142—150). Та й такий серйозний вчений, як П. Житецький, зробивши аналіз видання Парпуриноного, робить такий висновок: «Что касается до передѣлокъ въ текстѣ «Энеиды», то мы сомнѣваемся, чтобы Парпура имѣлъ особенную склонность къ нимъ, т. к. въ концѣ своего изданія онъ помѣщаетъ немногіе варианты къ напечатанному тексту, — по всей вѣроятности, изъ другого списка Энеиды, бывшего у него въ рукахъ» (Энеида Котляревскаго и древнѣйшія ея списки, 1900, 166). В іншому місці той-же П. Житецький каже: «Такимъ образомъ ясно становится, что авторъ, исправляя изданіе Парпури, исправлялъ вмѣстѣ съ тѣмъ и первоначальный текстъ «Энеиды», насколько можно судить о немъ по отраженіямъ его въ мѣстахъ, гдѣ нашъ списокъ сходитя съ изданіемъ Парпури, и оставлялъ безъ всякаго исправленія этотъ текстъ въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ нашъ списокъ сходитя съ изданіемъ самого автора» (170)¹). Були звичайно огріхи, більше, коректурного характеру (гусей — замість гусей I, XIV строфа, пизуси — замість пазуси (III, 96, див. П. Баліцький, 147), дечого бракувало, але навмисного пеування тексту не було, не було, звичайно, і свого авторства, та й, як я показав у своїй праці, друга пісня в виданні самого Котляревського найбільше споріднення має з текстом Парпуриним (див. у мене стор. 10). Крім цього я наводжу певні факти, як поводитись переписувачі з поемою Котляревського. Якийсь amator переписав текст трьох пісень Котляревського 1799 р. (рукопис, за яким видав свій список П. Житецький), але коли він придбав друковане Парпурино видання, то старанно, хоч не скрізь виправив за ним не тільки речення, ба й окремі слова, а витерті вислови цього рукопису ми знов-же-таки часто знаходимо у виданні самого Котляревського, значить вони належали йому (у мене стор. 23). Все це свідчить, що різні варіанти рукописів «Енеїди» — це праця самого автора (ми звичайно не беремо на увагу можливих огріхів, то-що). Яким логічним шляхом Я. Айзеншток прийшов до висновків, що з заяви Котляревського до його видання 1809 виходить, ніби «він зовсім не причетний до появи маси списків «Енеїди» з дуже значними іноді варіантами» (20), ми не розуміємо. Помилки, опущення — одне, а варіанти щось інше, і коли ми бачимо багато списків з різними варіантами, які Котляревський визнає за свої, то й маємо, здається, право сказати, що ці списки, звичайно, не всі (у Всенародній Бібліотеці є список «Енеїди», що з нього живовидячки просто переписка Парпуриноного видання; те-ж я кажу й про список бібліотеки Наукового Товариства імени Шевченка в Києві під № 64) — йшли від автора.

Цікава ще та метода, якої додержується Я. Айзеншток, щоб з'ясувати «читацьке обличчя» Котляревського. «Що правда, каже він, ми не маємо прямих указівок про те, що саме читав наш поет замолоду, але за останні роки життя він читав, каже Я. Айзеншток, ось що, і далі покликається на С. Стеблина-Камінського (16). Казати про читацьке обличчя Котляревського на підставі того, що він читав «за останні роки» навряд чи науково. Згадаймо, що і Крилов на старості літах читав тільки романи. Та й сам Я. Айзеншток мабуть тепер не те читає, що читав замолоду. Але-ж усе-таки і «за останні роки» Котляревський мав «нѣ сколько латинскихъ и французскихъ авторовъ классической эпохи» (16); виходить, була з Котляревського таки людина інтелегентна і не можна казати, як це робить Я. Айзеншток, що коло його читацьких інтересів не виходило за межі інтересів читацької маси його часів (по-суті міщанства), що розважалося читанням» (17). Який-же міщанин читає французьких та латинських класиків? Але базуючись на цьому, Я. Айзеншток приходять, як він сам каже, хоч до гаданого, але дуже ймовірного висновку про читання Котляревського «за часів його молодости» (18).

¹) Працю П. Житецького Я. Айзеншток уважає за поважну й ґрунтовну (Записки У. А. Н., кн. X, 71).

Взагалі я не заперечую знайомства Котляревського з російською літературою другої половини XVIII в., хоч воно, мабуть, було взагалі й обмежене, і це видно й з тих відомостей за останні роки, що їх подає той-же С. Стеблин-Камінський, і про що я скажу ще далі. Але ми маємо деякі вказівки що-до літературних умов, у яких був Котляревський і за молодих років — у семінарії: за навчителів його німецької мови були проф. Шаль, що його виписали з Ляйпцигу, і Андрій Пепчій, родом з міста Уйфаха на Угорщині (див. у мене 58). Можна гадати, — таке припущення дозволяється в науці, і воно аж ніяк не гірше за припущення Я. Айзенштока на підставі того, що читав Котляревський за останні роки свого життя, казати про його читацьке обличчя замолоду, — так можна гадати, що ці навчителі, свіжі люди, що прибули з Західної Європи, привезли чи здобули «Енсїду» Блумауера, яка тоді мала дуже велику славу (у мене 58 стор.), та й Скарона, якого нагадував той-же Блумауер. Та й у Котляревського навіть за останні роки його життя було «нісколько классиковъ французскихъ». Я. Айзенштокові дуже хочеться бачити тут Дюкена — *L'Evangile, médité et distribué tous les jours de l'année, suivant la concorde de quatre évangélistes*, що над перекладом його на російську мову Котляревський працював останніми роками свого життя — він каже — *під якими* (французькими класиками) з великою шевністю можна вгадувати «Размышленія» і т. д. (18) — може треба-б сказати серед яких, бо ці-ж «Размышленія» не охоплюють класичної французької літератури). А що таке класична французька література, ми знаємо (сюди входить і Скарон), знаємо так само, що її багато було по бібліотеках українських панів (а семінарія, де вчився Котляревський, містилася в колишньому будинку графа Розумовського, що віддав його під цю школу (див. у мене 79) — може, як це личить, подарував і свою бібліотеку. На жаль, ми про це нічого не знаємо, але, здається, можемо припустити (про бібліотеку). І от підо впливом Блумауера та Скарона, так само, як і Вергілія, якого вивчав Котляревський у семінарії (а латинські класики — виходить і Вергілій, були у Котляревського і за останні роки його життя), і поетали перші три, а то й чотири пісні Котляревського, як я це доводжу в своїй праці. Я. Айзеншток з цим не погоджується, а каже, що на початку поема Котляревського мала всі прикмети типової трагедії бурлеску підо впливом пародії Осипова, але це було, як я доводжу, і чого не збиває ніякими фактами Я. Айзеншток, підо впливом Блумауера і Скарона. І навряд чи можна погодитися з твердженням Я. Айзенштока, що громадсько-сатиричні риси Котляревський додав уже в дальшій часі (19). Знов щось несподіване схопив мікроскоп Я. Айзенштока. Уже в рукопису 1794 р. ми знаходимо славнозвісне пекло Котляревського, повторене і в його власному виданні 1809 р. Коли-ж це був цей дальший час? І тільки здається таким чином — впливом Блумауера і Скарона можна пояснити той «лібералізм» молодого Котляревського, який ми бачимо у нього за молодих років, який залишився і на старість, особливо його випаді проти духівництва, що нагадує дуже Блумауера, і чого нема в Осипова, — ченці, попи і крутопопи мирян, що б знали научать, щоб не ганялись за гривнями, щоб не качались з опадами; ченці до баб щоб не іржали (III, 74) — в Осипова цього нема. Цим пояснюється і його гостра, звичайно на той час, громадська сатира в пеклі, якої сливе нема в Осипова. Але Я. Айзеншток гадає, що ця сатира явилась у «дальшій часі», тимчасом як я наочно показав, що в «дальшій часі» Котляревський по змозі згладжував різкі вирази — ченців замінює ксьондзами, качались — возились і т. инш. (див. 159). З цим «дальшим часом» взагалі якоесь неощастило Я. Айзенштокові. Змалювавши Котляревського, як звичайного читача — «коло читальських інтересів якого не виходило за межі інтересів читацької маси його часів, по-суті мішанства, що розважалося читанням» (17), він уже на стор. 37 каже, що ті нові течії, які з'явилися в російській літературі на початку XIX в., «не могли не захопити такого уважного читача, яким уявляється наш Котляревський». От тобі й маєш; то читач-міщанин, який тільки розважається читанням, то уважний читач! Але

слухаймо далі. І от «уважний читач» Котляревський захопився новими течіями російської літератури і тому в останніх частинах його «Енеїди» ми бачимо риси сентименталізму, яких не було раніше, і як приклад Я. Айзеншток наводить кілька порівнянь, і один уривок (40—41). Що Котляревський в останніх піснях став узагалі серйозніший, про це вже писали, між иншим Мінський, на якого й покликається Я. Айзеншток, але щоб у перших піснях «Енеїди» не було сентиментальних сцен, то цього сказати не можна. Ці сцени я наводжу в своїй праці, але Я. Айзеншток їх не помітив. Нагадую йому деякі: коли Дідона почула від троянців, як вони поневіряться:

Дідона гірко заридала,
Із білого свого лиця
Платочком сльози обтвирала (I, 25).

Ця сцена трохи несподівана, але відповідну їй ми бачимо тільки у Влумауера — Дідона каже у нього — Die Augen gehn mir über, в інших джерелах щось инше (див. у мене 84).

Або

Еней, попливши синім морем,
На Картагену оглядавсь;
Боровсь з своїм сердега горем,
Сльїзми небіжчик обливавсь (II, 1).

Це козак, парубок моторний (тут де речі нехай познайомиться Я. Айзеншток з моєю історично-порівняльною методою, а то він, очевидно, не гаразд її зрозумів) — такий образ несподівано плаксивого Енея у Котляревського ми бачимо у Скарона (див. у мене стор. 87, його нема тут у того Осипова, з якого скористався, на думку Я. Айзенштока, Котляревський. Ось що каже тут Осипов:

По судну своєму гуляя,
Не зналъ чѣмъ грусть разбить Еней,
Ежеминутно обращая
Взоръ къ вдовушкѣ своей.
Услышавъ про ея кончину,
Оставилъ всю свою кручину
И пересталъ онъ горевать (V, 76).

На панахиді по батькові

Як проспівали «со святими»,
Еней обливсь слїзми гіркими (II, XIV).

В Осипова троянці плакали,

Еней же вышелъ на средину
Сію нхъ громкую кручину
Махнувъ рукою утишилъ (V, 87).

Або:

Прокнься, милое дитятко.. каже батько Енеєві (II, 44)
«Прощай же, сизий голубочок».
«Прощай, дитя! прощай, синочок» (II, 47).
«Ох, доцю! ти моя голубко» (I, 17).

Можна ще найти таких прикладів, що показують, що сентиментальність є й у перших піснях, а не з'явилася з «дальшим часом», але звичайно переважає гумор. Згадаймо сцену прощання Енея з батьком у поемі:

Прощалися і обнімались,
Сльїзми гіркими обливались,
Анхиз кричав, як в маргі кіт (III, CXI),

але згадаймо і в V пісні відому, взагалі зворушливу сцену страждання Евріялової матери яка закінчується —

Кричала, гедзалась, качалась,
Кувікала, мов порося (V, 110).

Так, сентименталізм є, як бачить Я. Айзеншток, і в перших піснях Котляревського і нові течії російського письменства, як каже Я. Айзеншток, тут не відіграли ніякої ролі: цей сентименталізм побачив Котляревський у Блумауера і Скарона ще за молодих років. Нові течії в російській літературі з'явилися (я тут стежу за науковою аналізою Я. Айзенштока), як він каже, по 90 роках XVIII в. «На початку дев'яностих років XVIII в. ні в кого з читачів не могло виникнути сумніву про естетичну вартість творів Ломоносова, Сумарокова, Державіна, Хераскова та інших. У двадцятих роках (XIX) мало хто читав Хераскова, а вже нема що й казати про Сумарокова» (37). А вже 1794 р. напевне у Котляревського були всі ті сентиментальні сцени й вислови, що я подав попереду. Ясно, що сентименталізм російської літератури в ранні роки Котляревського тут не міг грати ніякої ролі. Звичайно, що пізнішого деякого впливу цього сентименталізму російської літератури (як певного літературного зразка) у поетичній діяльності Котляревського я не заперечую: доводи — хоч-би «Наталка Полтавка», збільшення сентиментального елемента в останніх піснях «Енеїди», але знов-таки цей сентименталізм, як це вже давно відомо, у Котляревського не фальшивий, запозичений, а розвинутий в душі національної української природи.

Я. Айзеншток каже, що «питання про те, що саме запозичив Котляревський у Оспова, що у Вергілія, Скарона, Блумауера і т. д.» не має істотного значіння (всетаки вже виходить, що якесь значіння має), «головне показати, що пишучи «Енеїду», Котляревський перебував під широким і значним впливом російської літератури XVIII століття» (36—37). Відомо, що ні один серйозний дослідник нічого собі заздаєгідь не ставить довести: він вивчає факти і потім каже, що говорять ці факти. Я. Айзеншток вивчив, хоч і не дуже добре, строфу Котляревського, його рими й каже, що вони походять від російської літератури — це й раніше казали, і ніхто цього не заперече. Я вивчив зміст «Енеїди» Котляревського і показав, що він був наслідком обізнання Котляревського з Блумауером, Скаронем, Вергілієм¹⁾. Що це не так, ніде Я. Айзеншток фактами цього не збив. Не збив він і тієї моєї думки, що Осипов користувався з Котляревського, і що Котляревський спочатку незалежно від цього написав три, а то й чотири перших пісні. І нічого тут форма «Енеїди» Котляревського Я. Айзенштокові не скаже. Це, як я вже казав, звичайнісінька канонічна форма «од» Ломоносівських, яких вивчали в Полтавській семінарії. Цікавий між иншим такий факт. Ми вже бачили, як плутається Я. Айзеншток, кажучи про обізнання Котляревського з російською літературою: то читач-міщанин, то уважний читач. Але цікаво, що Котляревський неначе засвоїв собі тільки одну канонічну форму Ломоносівської оди, яку вивчав у Полтавській семінарії (ухили у Котляревського від цього канону, як показує сам Я. Айзеншток, дуже невеличкі, та й вони є у самого Ломоносова, бо й свою оду кн. Куракіну 1805 р. він написав тою-ж самою канонічною строфою, що й «Енеїду», тільки замість 9—8 складів у рядках ужив 8—7 складів, що теж ми бачимо у Ломоносова. І тільки 1817 р. і то російською мовою він пише «оду» Сафо іншою строфою (Запски Істор.-Філ. Відділу У.А.Н., XIII—XIV, стр. 51). Цікавий так само факт, що Осипов ужив для своєї «Енеїди» такий самий Ломоносівський канон. Чому його вжив Котляревський, це неначе ясно — підштовхнув його, як я це кажу, й Блумауер, у якого Котляревський найшов подібну строфу, з таким самим римуванням, тільки

¹⁾ Коли я показую, що Котляревський несподівано називає Енея й Асканія — князями, як і Блумауер, то ясно, що це він узяв у цього німецького письменника (97).

трохи скорочену (див. у мене 75), а найбільше Ломоносов (товариш Котляревського Мартинов каже, що в семінарії він, Мартинов, написав архієпископові Амвросію, який керував Полтавською єпархією, «оду», за що одержав від нього 25 кар. (Русская Мысль, 1903 р., X, 128). Звичайно, що цю «оду» написано за зразками Ломоносівськими. Нагорода за неї — це каже той-же Мартинов, «была большая сумма, по моему состоянію» (ibid.) — могла захопити й інших «риемачей» писати «оди», а в числі їх був, як кажуть біографи, і Котляревський. І він скористався формою Ломоносівської «оди», але для бурлескної поеми, що більше відповідала його вдачі, бо він сам про себе каже, що

Я сліз і охання боюся
І сам ніколи не журюся (VI, 89).

І так, чому Котляревський ужив такого Ломоносівського канону, це неначе ясно. Але чому його вжив і Осипов, це зовсім неясно. У російській літературі за часів Осипова вже багато було різних поетичних форм, уже вийшов у світ «Елисей или раздраженный Вакхъ» (1771 р), Багдановичева «Душенька» (1783 р.). Чому-ж Осипов не скористувався новими формами поезії, які як-раз підходили до його жанру? Цікаво, що в присвяті своєї «Енеїди» Шишковському Осипов уживає вже пишної форми, ніж в «Енеїді». Чому це так? Все це факти, що примушують замислитися.

Я не належу до впертих людей, і коли мені доведуть, що всі ці факти не мають ніякого значіння, а найголовніше, що та критика тексту Осипова й Котляревського, яку я подав, нічого не доводить, тоді я охоче відступлюся від своєї думки; а голословні заяви, що це не так, не мають ніякої ваги.

А крім того, чим-же моя «порівнююча» метода так одрізняється від методи Я. Айзенштока? Він вивчив форму Котляревського, і каже, що вона залежить від поетичної техніки російської. Це правда, хоч це і не новина. Я таким-же самим способом вивчив зміст «Енеїди» Котляревського і подаю висновки, що він залежить від зразків західно-європейської літератури.

Ще нарешті один факт. Як довід на те, що Осипов скористувався з Котляревського, я наводив у своїй праці ті українізми, які ми бачимо в Осипова. Я знаю відомий факт, що українізми часом з'являлися у російських письменників під впливом знайомства з українською літературою, пісенниками українськими, то-що. Але я зазначив, що ці українізми в Осипова дуже характерні, тепер я маю про це ще один факт, дуже виразний. В Осипова є ще твір «О видіевы любовныя творенія, переработанныя въ Энеевскомъ вкусѣ Николаемъ Осиповымъ 1798 года. Въ Санктпетербургѣ, съ дозволенія Указнаго печатаны въ типографіи Шнора. 1803 года» (81 стр.). Здавалось-би, що коли українізми Осипова в «Енеїді» походять від того оточення, в якому він був, від його обізнання з українською літературою, піснями, то-що, то ми їх знайдемо і в цьому творі Осипова, знайдемо в ньому і всі ознаки того бурлескного тону, яким визначається його «Енеїда», тим більше, що ці «Овидієви любовныя творенія» Осипов написав за два роки (1798 р.) потому, як закінчив свою «Енеїду» (1796 р.). Але нічого подібного, ніякого бурлескного тону нема, неначе Осипов і не розумів, що таке бурлескний тон, і на 81 сторінках нема ні одного слова, ні одного виразу, що нагадували-б нам українську мову: мова, вирази — суто московські:

Ура! Ура! взяла здѣсь наша.
И мы остались съ барышомъ,
Суровая теперь Параша
Поддѣта добрымъ чередомъ. (Торжество любви).

Що-до поетичних форм, яких тут уживає Осипов, то вони різноманітні: маємо строфу в 6 рядків — двічі, у 7 — тричі, у 8 — п'ять разів і в 10 — тричі.

Котляревський уперто відстоював самостійність своєї поеми, покликуючись тільки на Вергілія, який дав йому основну фабулу, бо з Блумауера й Скарона Котляревський не

так то вже багато й запозичив. Посадивши в пекло того (Мацапуру), хто вкрав у нього його Енеїду і видав у світ (ми бачили, що це у всякому разі не Парпура, хоч як спокусливо тут зробити аналогію — Парпура-Мацапура, — див. про це у цитованій статті П. Валіцького, а так само у цитованій книзі П. Житецького — стор. 165, де він доводить що Парпура, видаючи Енеїду, «едва ли имѣлъ въ виду корыстныя цѣли», а це, як каже П. Валіцький, було відомо Котляревському), — так обурюючись дуже на того, хто вкрав у нього його «Енеїду», Котляревський сміливо називає свою поему власним твором у виданні— 1809 р. Навряд чи це він міг-би зробити, коли-б у нього була така залежність від Осипова «Енеїди», як це хтять доказати деякі дослідники та й той-таки Я. Айзеншток. Аджеж — він, Котляревський, пробуваючи у Петербурзі 1809 р. бачився мабуть і з Парпурою (див. того-ж П. Валіцького) і з Мартиновим, своїм приятелем, який його поважав і навіть указав начальству, як на такого учня, якого слід послати до Петербурзької Олександрівської семінарії (див. у мене 57 — примітку): якое соромно було-б Котляревському дивитися в очі тим людям, які знали добре про походження його «Енеїди» (див. у мене ще про це на стор. 66 і 70 — примітки). Я. Айзеншток звичайно розуміє всю важливість питання, чи користувався Котляревський з Осипова, утворюючи свою поему. М. Зеров каже, що Котляревський запозичив у Осипова не тільки більшу частину своїх характеристик, не тільки «гумористичні коментарії з приводу тих чи інших епізодів, але й окремі вирази, порівняння, влучні афоризми, кмітливі спостереження, веселі «словоизвращения», макаронічні промови; — багато дечого, що ставиться на кошт стилістичного хисту Котляревського, часто-густо оказується звичайним собі перекладом з Осипова» (32—33). І це справді так, тільки з застереженням — така справді велика подібність в обидвох поемах; вона давно вже впадала в очі дослідникам, але звідки вона походить? І коли ми дивитимемося очима М. Зерона, Я. Айзенштока й інших, то чи не вийде, що по-при всі свої оригінальні риси, Котляревський був тільки просто якимсь вдалим перекладачем. Я. Айзеншток захищає «справжню поетичну творчість» Котляревського проти того образу, який я подав (тільки не ерудита, як він перекрутив). А я питаю: коли ми побачимо «справжню поетичну творчість Котляревського: чи тоді, коли будемо уявляти собі його за перекладача Осипова, хоч і дуже скажімо, вдалого, чи тоді, коли ми скажемо, що Котляревський, скористувавшись з Блумауера, Скарона і Вергілія, перетопив гарно все це у кузні своєї творчості і дав нам прекрасний і величний твір, який, по-при всі свої хибні, хвилює й приваблює нас і досі» (див. у мене стор. 102—103).

Тому, що Я. Айзеншток атестує свою працю читачеві, як «першу спробу схарактеризувати творчі прийоми Котляревського за новими методами» (44—45) — що тут нового ми бачили вище, а про мою працю каже, що досягнення її мізерні (34), дозволяючи собі сказати хоч-би словами В. Коряка, що є в моїй розвідці: В. Коряк каже: «М. Марковський 1) збиває погляд, уперше висловлений від Штенка, ніби Котляревський використав «Енеїду» Осипова, її фабулу: 2) до друку поеми року 1809 було мало не 8 редакцій, а може й більше цієї поеми, 3) Котляревський використав німецьку травестію «Енеїди» Блумауера і французьку Скарона. Таким чином, мовляв Марковський, «Енеїда» Котляревського не зазнала в основі жадного російського впливу (В. Коряк тут не точно передає зміст могого твердження, що видно і з його дальших слів — треба сказати: не зазнала впливу що-до змісту; формальний вплив був — від од Ломоносовського канону, 4) що до форми (чотиристовний ямб), то Марковський не заперечує того, що вона є наслідок російського виховання (Оди Ломоносова й загалом рос. література XVIII в. панували в Поддавській семінарії); 5) форма строфи в Котляревського від Блумауера (тут В. Коряк не зовсім точно передає мої слова, та й вони суперечать його попередньому твердженню — я кажу, що мало не таку саму строфу, як у Котляревського, ми бачимо й у Блумауера; отож навіть форму своєї строфи він узяв у Блумауера, поширивши її тільки під впливом відомих російських

вряків з другої половини XVIII в. (75 стор.); 6) опис пекла цілком відповідає великодній ін гермедії М. Довгалевського і відомій «пасхальній вірші», проказаній від чорноморців Потьомкінові року 1786 (нічого подібного я не кажу; я тільки зазначаю, що в одному місці опису пекла у Котляревського є збіг з інтермедією М. Довгалевського і «Пасхальною віршею» (76—77), 7) є й місяця подібні в українським списком «Хождение Богородиці» XVIII в. (В. Коряк, Нарис... 2 вид., 290). Порівнюючи тексти всіх Енеїд з Котляревським, Марковський приходить до висновків, каже далі той-же В. Коряк, що 1) у Котляревського немає фантастичного мотиву, присутнього в усіх Енеїдах 2) вкороченою формою оповідання з окремими виразами найближче Котляревський є до Блумауера, 3) гумор Котляревського зазнав впливу Блумауера і Скарона, 4) в обмалюванні образу Харона слідно вплив Кохановського, 5) Осипов і Котельницький позичали в Котляревського» (292). Може ще дещо можна знайти у моїй праці, але досить і того, що зазначив В. Коряк, щоб було ясно, як багато вона порушує питань і так чи инакше розв'язує¹). Ні одного з моїх тверджень Я. Айзеншток фактично не збив.

Таким чином ми бачимо, що претенсійна стаття Яр. Айзенштока не подає сливе нічого нового і тільки деталізує те, що й раніше говорили різні дослідники; до того-ж часом у цій статті ми бачимо твердження то не правдиві (про порівняння у Котляревського, про відсутність сентиментальних сцен і висловів у перших піснях його), то якісь плутані (про читацьке обличчя Котляревського — то читач-міщанин, який тільки розважається читанням, то уважний читач; до того-ж допущено методологічну помилку — обмалювати читацьке обличчя Котляревського замолоду на основі його читання за останні роки життя) У критиці Я. Айзенштока бракує часом елементарної логіки: визнаючи першу половину епілогічну (паралельні цитати доводять що Котляревський знав німецьку і польську мову, ergo він запозичав у них), він не визнає другої його половини. Я мало знайомий з писаннями Я. Айзенштока. Уважно прочитав тільки його «Студії над текстами І. Котляревського» (Записки У. А. Н., к. X), але й там знайшов якусь плутанину що-до процесу творчості Котляревського (днв. попереду). Як видно, недобрий «мікроскоп» у Я. Айзенштока, — треба його полагодити!

У книжці подано текст «Енеїди» за виданням 1842 р., але не зроблено ніяких ні приміток, ні пояснень окремих слів, що так неодмінно потрібно для широкої публіки.

Як популярне видання, ця книжка не має будь-якої вартості, бо Я. Айзеншток, замість подати яскравий образ Котляревського на тлі його сучасності, заплутався в спеціальних дослідах і полемічних випадках.

Михайло Марковський.

До характеристики гуцульського говору.

Бронислав Кобилянський, гуцульський говір і його відношення до говору Покуття — Український Діалектологічний Збірник, кн. I (1928), стор. 1—92.

«Поміж рр. 1870—1880 українська діалектологія завдяки відомим працям Потебні, Михальчука і Житецького могла похвалитися результатами чи не найважливішими в усій Слов'янщині. Та з того часу посунулася вона дуже небагато; це стоїть у зв'язку з надзвичайно слабким зацікавленням до діалектологічних дослідів, яке до недавня було характеристичне для російського мовознавства, що мало не виключно оперувало історично-мовним

¹) «Я не кажу, що В. Коряк погоджується з моїми твердженнями — в одному місці він зазначає, що «ця тенденція потребує перевірки в дальших монографічних студіях» (290— дуже прошу, т.т., перевірте, будь ласка, тільки з фактами в руках).

матеріалом, зачерпнутим із писаних пам'яток. Тому-то сьогочасний стан дослідів над українськими говірками дуже нуждений і залишається далеко позаду в порівнянні з дослідженням говірок польських, сербо-хорватських, чи навіть великоруських» — отакими словами починає свою рецензію на працю Зілинського проф. Тад. Лер-Сплавінські¹⁾. На занедбаність української діалектології вказують й інші дослідники²⁾.

Тим з більшою радістю вітати треба новий орган, спеціально дослідженню українських говорів присвячений, *Український Діалектологічний Збірник*, що оце з'явилася перша його книжка. Побажаймо, щоб те велике завдання, яке стоїть перед ним, Діалектологічний Збірник виконав як-найуспішніше, щоб згуртував він коло себе дружньою сім'єю всіх, не надто численних, дослідників української діалектології та, нарешті, щоб дальших книжок його не довго довелось чекати.

На змісті всього збірника я зупинятися не буду. Я хочу детальніше розглянути тільки першу (найзначнішу) його статтю, присвячену гуцульському говорові, що її заголовок наведено вище.

Праця Бр. Кобилянського складається з чотирьох розділів: вступу, фонетики, морфології та лексики. В такому порядку ми їх і розглянемо.

Вступ (стор. 3—18) починає автор з дуже далека — від констатування факту, що українська мова, як і всі індоєвропейські (чи-ж тільки індо-європейські?), не являє собою суцільно-однорідної одиниці; далі йде мова про вагу діалектології та її методи, а після того подає автор огляд діалектологічних класифікацій української мови (а саме поділ Зілинського, Московської Комісії та Гандова). Все це не має безпосереднього відношення до теми і ведеться в надто загальних фразах, іноді й не зовсім зрозумілих та правдивих. Наприклад, про діалектологічні методи автор говорить: «Діалектологія послуговується двома методами: генетичною (досліджує повстання звуків, місця їхньої артикуляції) і акустичною (нотує експериментальним способом слухові враження мови)» — стор. 3. Навряд чи знайдемо де в науці отаке, як в автора, визначення генетичної методи, а з другого боку цікаво було-б довідатися, як це генетичною (в авторовому розумінні) та й акустичною методою треба досліджувати морфологію й синтаксис живих народніх говірок. До того-ж кількома тільки рядками далі сам автор уже суперечить своєму твердженню про дві діалектологічні методи (генетичну й акустичну), бо заявляє, що він сам «поклав собі за завдання опрацювати (*артикуляційно-дескриптивною* методою) звукові, морфологічні і почасти лексикальні з'явища гуцульського говору» (стор. 3—4). Чим одрізняється ця третя метода від двох попередніх і чому автор на ній зупинився, хоч сам визнає, що «найкраще — коли обидві [тоб-то генетична й акустична метода] взаємно одна одну доповнюють» — автор не зазначає, не згадуючи вже за те, як то він *артикуляційно-дескриптивною* методою опрацьовував морфологічні та лексикальні особливості.

Окремо в цій частині вступу спинитись треба на питанні про те, на якому матеріалі буде автор свій дослід. Бо із його слів (стор. 4) не ясно, чи робив він які діалектологічні записи безпосередньо із живих народніх уст, чи тільки засвоював собі практично гуцульську говірку підчас своїх мандрівок, а потому на підставі оцього «практичного знання говору» по своєму транскрибував уже етнографічні записи чи навіть художні твори (Кам'яна душа). А це-ж багато важить. Бо безсумнівну наукову вартість можуть мати висновки на підставі безпосередніх записів із уст, а не на підставі відтворювання народньої мови, керуючись набутим знанням даної говірки.

¹⁾ Та д. Lehr — Spławinski, Іван Зілинський. Проба упорядкованя українських говорів — Rocznik Slawistyczny, VIII (1918), стор. 205—217.

²⁾ Пор. прим. Ів. Зілинський, Проба упорядкованя українських говорів (= Привіт Іванови Франкови...), стор. 334—335; Вєв Гандов, Чергові завдання української діалектології (= Зап. Етнограф. Т-ва, кн. I, Київ 1925), стор. 37.

Відомості про гуцулів, їх територію, то-що, які й повинні власне бути предметом вступу, — надто уривчасті й непевні. Цілком неясне, прим., визначення гуцульської території (стор. 11). З одного боку за північно-західню межу гуцульського говору подає автор ріку Лімницю, а з другого боку гуцульську територію з галицького боку обмежує трьома повітми: Косів, Печеніжин і Надвірна. А тимчасом між межею надвірнянського повіту і Лімницею ми маємо ще територію повітів богородчанського та калузького. Далі, автор з одного боку зазначає, що північна межа гуцульського говору дуже плавка і важко її визначити, а з другого — перелічує поіменно ті місцевості, де живуть гуцули. До того-ж не зазначає виразно, чи це подає він повний список тих місцевостей, де живуть гуцули, чи назвав ці місцевості тільки для прикладу¹⁾.

Те саме, що території, стосується й дальшого вступного уступу про «історичні відомості про говір» (стор. 13—14). «Із буковинської господарської грамоти 1411 р., що має загальне значіння для розвитку української мови, особливих окремішностей говору не видно» — пише автор. Насамперед, не відомо, чому це автор згадує тільки про цю одну грамоту. Далі, як розуміти його слова, що ця грамота має загальне значіння для історії української мови і не має значіння для гуцульського говору: чи писана вона не гуцульським говором (то для чого було її тоді згадувати), чи не вляпляються в ній сьогочасні риси говору (але-ж тоді вона тим і має значіння, що свідчить, що на початку XV віку не розвинулися були ще сьогочасні діалектичні риси²⁾). Інших якихось джерел для історії гуцульського говору не згадує автор зовсім³⁾, окрім пісні про Штефана-воеводу з-перед 1571 року⁴⁾, яку він визнає за справді важливу пам'ятку гуцульського говору. Тільки-ж навряд чи можна погодитись із автором, що це пам'ятка гуцульського говору. Адже ще 1907 року др. Ст. Томашівський доводив⁵⁾, всупереч попереднім дослідникам, що пісня ця складена угорським говором з домішкою словацькою, тай висловив здогад, що Венатку, де вона записана⁶⁾, — це не адриатичська Венеція (як досі були приймали усі дослідники), а село Бенатки коло Бардієва (Bartfa, Bartfeld), на словацько-українському пограниччі. Висновки

¹⁾ Автор не зазначає, звідкіля бере він ці свої відомості. Що-до Галичини, то список його місцевостей збігається цілком із списком, поданим у Шухевича (Гуцульщина, т. I, стор. 56). Не зупиняється автор цілком на тих відмінностях, що є між списком Шухевича та списком Головацького в III-му томі його Пісень — «Объяснение географической карты», стор. 688—691.

²⁾ Хоч трохи нижче автор уже покликається на свідчення цієї грамоти що-до дієприкметникових форм на *-в* (а не на *-лв*). Тільки-ж це з'являє за загально-українське для початку XV віку визнати не можна — пор. прим. нашу «Морфологію українських грамот» (= Зап. Іст.-Філ. Відділу, кн. XVI), стор. 106.

³⁾ Не знаходимо у нього згадки навіть про ті записи з Розтік на Буковині, які подав Др. Осип Маковей у замітці: Кілька документів з Гуцульщини з другої половини XVIII-го століття — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, т. LXXXVII (1909), стор. 64—69.

⁴⁾ Тут-таки подає автор її текст (в українській транскрипції), не зазначаючи правда, звідки його бере: чи з оригіналу, чи з друкованого видання і якого. Що-до його транскрипції, то треба зауважити отакі неточності: без усякого застереження подає автор у рядку 10-му читання *плачучи*, хоч в оригіналі маємо *pláčisu*; так само у р. 12: *rečet* — *řečet*, у р. 20: *vzal* — *vzal*. У р. 18: *двонку* зам. *двоньку*; у тому-ж рядку правильніш буде читати (за оригіналом): *Не сто* (а не як одне слово *ністо*). Тут одразу зазначу, що Франкове читання воеводиного імення Стефан неправдиве; цілком справедлива його увага, що сполучення *st* треба читати як *st* (а не як *шт* за німецьким правописом), тільки-ж в іменні воеводи ми маємо не S. а Ss (тоб-то сполучення, яким передається, як сам Франко зазначає, звук *ш*).

⁵⁾ С. Томашівський, Замітки до пісні про Штефана воеводу — Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка т. LXXX (1907), стор. 128—134.

⁶⁾ Як про це свідчить її заголовок: *Píseň Slovenská, od Benatek, kdež hogně gest Slováků* neb Charwátů, přinesena od Nykodéma — пор. фототипічний знімок у І. Франка, Студії над українськими народними піснями, т. I, Львів, 1913. Правда наш автор заявляє, що ніби в самій грамоті сказано, що пісня ця «походить з галицького боку», але де саме в грамоті знайшов він на це вказівку, не зазначає.

проф. Томашівського прийняли пізніші дослідники: Франко¹⁾ та Колесса²⁾. Але-ж про все це автор жадним словом не згадує, чи не вважаючи за потрібне збивати ці погляди, чи може просто не знаючи за ці праці, присвячені пісні про Штефана воеводу.

Годилось-би було у вступі, здається нам, згадати й за дотеперішні досліди над гудульським говором, хоч-би й які незначні вони були.

Зате зайвий цілком, на нашу думку, кінцевий уступ: «Напрявні точки», в якому автор перераховує риси, спільні східньо-слов'янській групі³⁾ та риси загально-українські. Бо, досліджуючи якусь говірку, треба докладно знати не тільки оті «напрявні точки», а взагалі історію української мови (а цього саме не достає вноді авторові, як це побачимо далі).

Фонетика розділена в автора на два розділи: «Система звуків і вимова» та «Фонетика»; у першому з них подає автор таблицю звуків і характеристику їх вимови, а в другому — їх походження та зміни в них на гудульському ґрунті. Тільки-ж отакого розмежування автор не дотримується послідовно: часто при характеристиці вимови певних звуків забігає він без потреби вперед і говорить про їх походження та зміни. Прим., подаючи характеристику вимови звука *i* (стор. 21), для чогось згадує про появу звука *i* у префіксі *ви-* та про неоднакову рефlekсацію подовженого *o* в різних частинах гудульського говору. Хіба вимова звука *i* в слові *вітер* одрізняється чимсь від його вимови в словах *вітечи* та *вікна* (де ці слова вимовляються із звуком *i*)?

На описі артикуляцій я зупинятись не буду, не маючи змоги перевірити авторових даних, завважу тільки, що автор трактує *ц* як окремий звук (див. таблицю на стор. 20, а також стор. 24, а на стор. 42 навіть протиставить йому, як окремому звукові, сполуку *сч*). Навряд чи правильно той звук, який повстає із '*а*, транскрибувати через '*е* (а не через '*и*, чи за авторовою системою '*о*).

Самий опис повним і вичерпливим назвати не можна. Особливо не точно буває в значення тих позицій, де трапляється той чи инший звук. Прим. про звук *ц* автор пише: «Тверде *ц* з'являється в словах: ци (= чи), цибух, цес, данцувати та у визвуці слів: хлопц, ш'ведц... то-що» (стор. 23). І взагалі автор часто, замість точно визначити умови, дає певний перелік слів, або ще гірше — наводить якісь категорії, що для даного з'являючись жадної ваги, як визначення, не мають. Наприклад, говорячи про нескладове *у* (*ш*), замість зазначити, що воно трапляється у назвуку і середозвуку перед приголосними та ще в абсолютному визвуку, автор подає отакі граматичні категорії: 1) у п. sg. *ск'іw, віw, ... вовк...*, 2) і. sg. *мноw, собов...*⁴⁾, 3) g. pl *дн'іw, поп'іw...*, 4) III oc. sg. минул. часу *мас. піш'ов...* 5) у невідмінних часточках: *оwва, гow, знов...*, 6) у назвуці перед приголосними: *wдвaт'єсп...* (стор. 23). Хоч на стор. 33 це саме правило здефіньовано коротко й ясно⁵⁾.

¹⁾ ор. *сіт.*, стор. 455—456.

²⁾ Др. Філярет Колесса, Народні пісні з південного Підкарпаття. Тексти й мелодії із вступною розвідкою — Науковий Збірник Т-ва «Просвіта» в Ужгороді, річник II, стор. 122—142 + 1—83; про цю пісню див. стор. 130.

³⁾ Авторів погляд на «праруську» мову висловлений у примітці I на стор. 16, «здивує» не тільки «московських славистів», а й українських, і взагалі всякого мовознавця. Бо приймати, чи відкидати теорію «праруської мови» можна тільки на підставі певних фактів даної мовної групи, а не на підставі порожніх аналогій. І скажім, можна-б теоретично приймати пражихідньо-слов'янську мову, не приймаючи рівночасно «праруської», — коли-б за це свідчили факти західньо-слов'янських мов. І так само, навпаки, можна-б приймати «праруську мову», не приймаючи рівночасно пражихідньо- та пражихідньо-слов'янської, коли-б на це були достатні фактичні дані з царини «руських» мов.

⁴⁾ Описуючи процес переходу закінчення *-ою*, *-ею* в *-ов*, *-ев*, автор зазначає, що після випадку *j* «передостанній голосний набубує наголос» (стор. 22). Як розуміти ці авторові слова? Адже про ті слова, що ще до випадку *j* мали наголос на *о*, *е*, не можна говорити що вони набувають наголос, а ті, котрі не мали наголосу на них, теж не набувають, зберегаючи його на давньому складі (*хатow*).

⁵⁾ Пор. також на стор. 35: «*i* випало... у во к а т и в а х: Сусе, Гнате, Седоре», або на стор. 40: «Приклад так само регресивної асиміляції бачимо в переході звука *т* в *ч* у во-

Про зміну дзвінкх у глухі (у визвуку та перед глухими) згадує автор тільки про-зубні та про з.

Порівнюючи процес переходу /а в гуцульському і покутському говорі (стор. 22)¹⁾, приходить автор до висновку, що «різниця заходить лиш у наголошених (sic! треба: ненаголошених) складах»: *вішц'є, лош'є*, але *молодиц'ї—молодец'є*. Та вже трохи далі автор сам суперечить цьому своєму твердженню, говорячи про перехід в гуцульському говорі «звука а в е та і складове і нескладове»²⁾ (стор. 28) та подаючи такі гуцульські паралельні форми, як: *дес'ет'—дес'ік', ч'єсу—ч'ісу, памн'ет'—памн'іт', ш'іск'є*, а на стор. 47 ще раз ясно зазначає, що «звук а... перейшов в позиції після м'яких приголосних в е (і його варіант і)».

«Хитання в переході а > е в позиції після j виявляють деякі дієслова на -ати (-jати)» — пише автор (стор. 29); як ті, що «зберігають а», названо: «бојатєсн, с'іјатє, сміјатєсн, т'іјатє, віјатє». Проте-ж в етнографічних записах і для цих дієслів вживаються досить послідовно форми з переходом а > u, прим., *бойити си* 179, 181, 183³⁾, *бойит си* (III мн.) 25, [з]бойив си 2, 6, 30, 62, збойили си 53, 114; *засійити* 119, *засійив* 110, *засійили* 110, 119, *посійили* 42, 43; *смійити си* 125, *смієти си* Пох. 270, 276, *си насмієти* Пох. 276, *засміив си* 32, *смійили си* 6. 97; *дійити* 62, 118, 129, *вдієти* Опр. 2, 209, *дійив* 120, 174, *дійило си* 20, 113; *завійив* 59, 133.

Неправдиве пояснення дає автор формам *зделек'є, незабавк'є*. Тут він добачає (стор. 20) фонетичний перехід а > е, причому гадає, що к змякло за аналогією до прикметників із м'яким к (?!). Що це за прикметники з м'яким к, автор не говорить⁴⁾. Коли він має на думці форму чол. роду (далекій > делек'єј), то дивно було-б, чому ці форми могли вплинути на прислівники, а не впливали на ближчу форму прикметника жін. роду (яка так і залишилась — *дагека*, а не **делек'є*). Форми ці зовсім инакшого походження. Що-до форми *незабавк'є*, то паралельна форма: *незабавом, незабавком* (тоб-то форма ор. одн.) ясно показує, що і в *незабавк'є* треба бачити форму ор. мн. *незабавки* (а її перехід в *незабавк'є* жаднісіньких труднощів не викликає)⁵⁾.

кативах слів: брачч'іку, камрачч'іку». Ясно, що категорія вокативу жадного значіння для названих процесів не має; та з приводу перших прикладів сам таки автор додає: «всі три (станні) виступають без початкового і в усіх відмінках».

¹⁾ Говорячи тут про північно-буковинські *молодеца, діјнеца...*, допустився автор великої неясности. Він пише: «Зате північно-буковинські: *молодеца, дівеца...*, головню там, де звук а стоїть після ц, ч, ш, ж, j — змінюються в північних частинах говору на: *молодец'є—молодєц'є...*». Тут мало не кожен вираз викликає непорозуміння. Насамперед, не хотів-же автор, очевидно, сказати, що *молодец'є* повстало з *молодиця* через стадію *молодеца* (північно-буковинське *молодеца* змінюється в автора на *молодец'є*). Не хотів також, очевидно, сказати, що в північно-буковинській частині говору маємо: *жаба, час, яблєко* (там, де звук а стоїть після ж, ч, ж, ш, j), принаймні ніде инде про це він не згадує. Нарешті, як розуміти отее «головно».

²⁾ Автор не визначає точніш, в яких саме позиціях /а переходить в j (і нескладове). Та навряд чи й можна говорити про безпосередній перехід а > j. Насправжк назвукове сполучення *ja > ju*, а це сполучення, коли на ньому немає наголосу, як і сполучення *ju*, що повстало з назвукового *u* (шляхом йотації), переходить ніоди (чи власне чергується) з j: *яквј > јек'ј > јкеј*, так само, як і *Јиван > Јван*. Але-ж *Јек'іw* (із *Јкiv*) ніколи не дає *Јк'іw*.

³⁾ Голі цифри коло прикладів вказують на стор. видання: Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. Пята часть. Львів, 1908; інші позначення джерел (перед цифрами сторінок) такі: IV — визначає четвертий том тієї-ж Гуцульщини; Опр. — Народні оповідання про опришків. Зібрав Волод. Гнатюк (= Етн. Збірник, т. XXVI); Пох. — В. Гнатюк, Похоронні звчачі й обряди (= Етн. Збірник, т. XXXI—XXXII); Дем. — А н т і н О н и щ у к, Матеріали до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірянського повіта, 1907—1908 (= Мат. до української етнології, т. XI).

⁴⁾ О г о н о в с ь к и й, (Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. Львів, 1880) пояснює ці форми спорадичним переходом ненаголошеного кінцевого а в u—див. стор. 44, § 10, I, 3.

⁵⁾ Форма *незабавка* (з якої виводить форму *незабавк'є* автор) зустрічається надто рідко — прим. Дем. 106 (Грінченків Словник не подає її зовсім — див. т. II, стор. 547); очевидно, вона секундарного походження. Правда, Огоновський так само форму *незабавки* виводить із *не-за-бавка* (Studien, стор. 44).

Щодо форми *зделек'е*, то насамперед відзначити треба, що окрім неї зустрічаються й форми на *-а*: прим., з *далека* Дем. 14, з *недалека* 32, не кажучи вже за такі форми, як з *тихонька* 43, з *дрібенька* IV, 58, *из тиха* 52, 163, Дем. 42, то-що ¹⁾. Але-ж *зделек'е* виводити треба не із цих форм на *-а*, а із форми з *далеки* (тоб-то із форми род. одн. жін. роду), яка певне вживалася у сполученні з якимись речівниками жін. роду (прим. дороги, сторони).

За «строго витриманий виняток» із закону про перехід $a > e$ вважає автор форму зворотного займенника *си* ($< ся$) ²⁾, але походження її не пояснює. Нам здається, що при її появленні виходити все-таки треба із закону про перехід $a > u$, а саме: $ся > сви > си$, тоб-то форма *си* повстала через ствердіння *с* із *сви* (нормального рефлексу форми *ся*). Про нахил звука *с* до отвердіння в гупдузьському говорі свідчать такі форми, як *дес*, *колиц*, *шос* 4, *якос* 2, *йкхийс* 5, *сесу* 3, *усу* 2, то-що. Правда в такій позиції (перед *'u* із *a*) якраз м'якість зберігається, але-ж зберігається вона з причин морфологічного характеру: категорія речівників на *-а* ($> 'u$) дуже численна з одного боку, а з другого боку форма, яка через ствердіння мала-б поветати (*-си*) не має собі жадних аналогій в даній морфологічній категорії (як мали прим. форми *цесу*, *усу*). Щодо зворотного займенника, то тут через його відокремленість зазначені морфологічні чинники не діяли, до того-ж може не перебулося без впливу еклітичної форми дав. (*си*), що теж іноді вживався при дієсловах (іноді в досить близькому значенні до зворотної форми дієслова).

Навряд чи можна форму *тр'е* виводити, як робить автор, із форми *тра*, а не безпосередньо із *треба* (пор. *тре* у Грінченковому Словнику, IV, стор. 280).

Надто побіжно згадав автор за перехід *a* в *e* після твердих приголосних, наводячи тільки приклади (та й то усього три) такі, де цю зміну можна пояснювати впливом наступного *e*. Насправжкі з'явще це виступає ширше; пор. прим. *ударив* 174, 176, Пох. 266, Дем. 18, 86, *удери[т]* 174, Пох. 266, *брекує* Пох. 254, *ретунку* Опр. 3, 212, Пох. 259, *решуйте* Пох. 259, *уретувала* Опр. 253, *рехунку* Пох. 260, *крешенєки*, *крешениці* Опр. 72, Пох. 257, *фемілія* Пох. 261, *грейцери* Опр. 293 (і там-же нижче *грейцари*), *учєре* Опр. 293.

Форми *тикий* Дем. 21, *тике* Дем. 21, 119, *тикі* Дем. 21, 103 очевидно краще пояснювати треба аналогією форми *єкий*; так само як форму *тиму* (= тому) 28, 31 — аналогією форм *чиму*, *чиму*.

Якесь непорозуміння трапилось в автора із словом *вч'ара*; замість того, щоб пояснити перехід у цьому слові $e > a$, автор говорить про звук *a* (основний ?!), що повинен був перейти в *e*, та не перейшов. Пор. аналогічне з'явще в слові *величязне* Пох. 263, *плєчя* Пох. 263, 268, Опр. 1, 2, 12, 65, 67, 73, 96, 110.

Чимало плутанини в автора в викладі про звуки *i*, *u*. Уже в самому заголовку (стор. 30) неясність: автор вважає *i* не тільки за рефлекс давніх *ъ*, *e*, *o*, але й за рефлекс давнього *п* — він пише: «Звук *i* (давні: *u*, *e*, *o*, *ъ*)». Але зараз так додає: «Прямого продовження давнього *u* немає». Як погодити цю суперечність, невідомо. Знов-же ті форми з південного Східараття та північної Буковини — III ос. одн. *вч'ит*, *крич'ит*, які ніби свідчать про «пряме продовження давнього *u*», зовсім инакшого походження, ніж подає автор. Насамперед, сконстатування самого факту надто в автора неточне; він пише: «вч'ит, крич'ит ³⁾,

¹⁾ Автор не спробував пояснити, чому в цих формах не виступає вплив «прикметників із м'яким *к*» (не зважаючи навіть на їх безпосередню близькість до прикметників, ніж прим. форми *незавак'е*).

²⁾ Перераховуючи (стор. 22) рефлексі зворотного займенника (*си*, *с'е*), не згадує автор за форму *са*, яка трапляється, як зазначає Огоновський (Studien, стор. 45), на Буковині (zwischen Prut und Seret). Ніде в автора не згадано за асиміляцію цього *си* в *ци*; прим. *шибает ци*, *прошеют ци*, *старают ци*, Пох. 266, *показует ци*, *доправееет ци*, *кажет ци* Пох. 261, то-що.

³⁾ Чому не *вч'ит*, *крич'ит*?

то-що для III ос. sg. ind. praes.). Як розуміти ці приклади? Чи *и* переходить в *і* в закінченні III ос. одн. у всіх дієслів IV класи¹⁾, чи перехід цей відбувається тільки після шпильчих? Коли-ж тільки після шпильчих, то чи тільки в III ос. одн.? — Авторове пояснення цих форм впливом форм вольового способу²⁾ промовляло-б за це останнє. Тільки-ж це зовсім не відповідає дійсності. Перехід *и* в *і* в цих словах чисто фонетичної природи; обмежується він, ясна річ, тільки шпильчими, але-ж зовсім не обмежується, як це подає автор, на III ос. одн. дієслів IV класу. Перехід цей трапляється і в флексіях (не тільки дієслівних) і в суфіксах та в корені слів: *читати, дочитає* Пох. 264, *зачінають* Пох. 262, 264, *зачінують* Пох. 260, *учинив* Опр. 59, *чисто* Опр. 79, *зичити* Пох. 263, *научити* Опр. 61, *щире* 75, 100, 136, 184, *парубочів* Опр. 58, *веречі* Пох. 254, 284, Опр. 78, *печі* Пох. 369, *помочі* Пох. 254, *мочі* Пох. 254, *мечі* Пох. 254, *сміючі* Пох. 266, *паничік* Опр. 58, *клячік* Пох. 262, *огарчік, огарчіка, кавалчік* Пох. 274, *хлчінч* Пох. 265, *Угоршину, Волошину* Опр. 5, *очіма* Пох. 266, *наших* Пох. 294, *мушійин* Пох. 257, 295, то-що³⁾, але автор про ці факти ніде й не згадує.

Ми маємо (всупереч тому, що твердить автор) кілька випадків, де літературна наша мова справді рефлексує давнє *и* не звуком *и*, а звуком *і*. Але-ж про них автор не згадує зовсім, чи, хоч і згадує, але не дає їм належного освітлення.

А саме, як *і* відбивається в літературній мові давнє *и* у назву ці: *ім'я, Іван*, то-що⁴⁾. Але в гуцульському говорі (на що автор зовсім не звернув уваги) послідовно у назвці зберегається звук *и*: *имйи* 1, *имньи* 7, Опр. 97, *име* Дем. 15, *имня* Дем. 65, *имия* 4, 37, Дем. 12, 20, 27, 30, *имила* Опр. 78, *не име си* 6, *ити* 31, Дем. 4, 31, *ишов* 13, 70, Дем. 13, 15, 17, 23, *ишла* 14, 20, *иди* 5, 6, 7, 9, Дем. 18, *и* 5, 7, 8, 9, Пох. 231, 236, Дем. 2, 3, 4, 5, як горит свічка *и* як ксьондз уже *иде* у двері тай *задуї* *и* дим *иде* у гору... Пох. 232, *ива* 23, *Іван* Дем. 3, 77, *Івана* Дем. 22, 45, *Исус* 22, *Ирод* 7, *Илія, Ілії* 9, *Илей* Опр. 74, Дем. 12, 15, 16, *инакше* 5, Дем. 57, то-що.

Так само й як протеза з'являється в гуцульському говорі звук *и*: прим., *ид* 15, 18, Пох. 256, 262, 264, 266, Опр. 4, 9, 79, Дем. 3, 13, 15, 18, 25, 26, 30, 36, *ирта* 116, 118, Дем. 25, 32, 54, *иртом* Пох. 266, Дем. 47, *ирті* 116, Опр. 72, Дем. 2, *ирвати* 180, *ирвут* Пох. 272, *заирже сі* Дем. 55, *заімхом* Дем. 4, *имшьидов* Дем. 58, *си имстив* Опр. 197, *йик исте зачьили* 25, *Ильвів*⁵⁾ IV, 91, 92, *имждати* Опр. 148, *извут* Пох. 280, *исказати* Дем. 44, *изказав* Дем. 20, *исказет* 45, то-що. Але автор виключно говорить чомусь про протетичне *і* (а не *и*). Так само про *і* (а не про *и*) говорить він і в уступі про затрату та появу голосних (стор. 35).

Послідовно *і*, а не *и*, з'являється в літературній мові (і в багатьох говірках) на місці давнього *и* в середозвуку після голосної (чи власне після *ј*): доїти, таїти, Україна, своїми⁶⁾. У гуцульському говорі і тут, не зважаючи на йотацію⁷⁾, зберегається *и* (не переходячи в *і*); а це *и* підлягає тим самим змінам, що і всякий инший звук *и* (із *и* та *ы*). Отож не відповідає дійсності авторове пояснення цього з'явища (єнч'ој, јест'она, појет'о) як «перехід звука *і* в *е* (*је*)»⁸⁾.

¹⁾ До речі, в відділі морфології (стор. 62) про ці форми й словом одним не гадується.

²⁾ Ґрунту для такого впливу немає жадного; додає його автор виключно тільки на підставі зовнішньої подібності цих форм.

³⁾ Пор. також далі сказане з приводу форми *чиму*.

⁴⁾ Пор. St. v. Smal-Stockuj u. Th. Gartner, Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache (Відень, 1913), стор. 43, п. 6. На безпідставність ётакого літературного правопису (назвукового *і*, а не *и*) вказує проф. Е. Тимченко, Курс історії українського язика. Вступ і фонетика (Д. В. У., 1927), стор. 129, примітка.

⁵⁾ Бо так треба читати неправильне написання «попід Львів» (замість попід Ильвів).

⁶⁾ Пор. St. Smal-Stockuj u. Th. Gartner, Grammatik, стор. 69. Тільки-ж неправдиво пояснює ця граматика на иншому місці (див. стор. 24. прим. I) вимову *мойим, мойих, мойими* впливом звичайного закінчення *-им, -их, -ими*.

⁷⁾ Йотація може в гуцульському говорі розвиватися і перед назвуковим *и*, і це тоді стосується однаково і назвукового *йи*, пор. прим. *йива* (= іва), *Йиван*, *ййгла*, то-що.

⁸⁾ Отож випадало-б про це з'явище говорити не в уступі про звук *і*, а в уступі, присвяченому звуковій *и* та його змінам.

Нарешті, неорганічного походження *i* на місці давнього *и* маємо в літературній мові ще в одній досить значній категорії — у заперечних займенниках і прислівниках. Гуцульський говір і тут зберігає нормальний рефлекс давнього *и*: *нихто* 50, Опр. 10, 13, 69, 151, 152, 159, 174, 201, 216, *никого* Опр. 17, 78, 96, *никому* Опр. 11, 178, *ничьо* 11, 18, 49, 85, 116, 132, 182, Пох. 259, Опр. 3, 11, 35, 59, 65, 63, 67, 69, 81, 109, 119, 130, 150, 151, 152, 171, 175, 179, 198, *ничь* Опр. 1, 12, *николи* 17, 146, Опр. 70, 159, 162, 201, *никуда* 19, *нигде*, (*нигде*) Опр. 158, 159, 174, 254, *нискої* Опр. 252, *ниску* Опр. 229, *ни в кого* Опр. 151, *ни одного* 151, Опр. 151, 209, *ни вид чього* Опр. 63, *ни видки* Опр. 159, *ани* Опр. 211¹⁾. Але ж за це з'явище ніде в автора не згадано.

Не на своєму місці говорить (тоб-то неправильно пояснює) автор звук *e* (чи власне *'e*) в гуцульському говорі після *к*, *г*, *х*, тоб-то про це з'явище так само треба було говорити, в уступі про *и* (а не про *i*), бо мова тут мовиться про рефлекси давніх сполучень *кы*, *гы*, *хы*²⁾. За рефлекс давнього *гы* автор не згадує зовсім, що-ж до *г*, то автор забуває додати, що він у гуцульському говорі у цих сполученнях чужого походження, а не континує давнє *g*; до того-ж той приклад на *г*, який наводить автор попав сюди через якесь непорозуміння, бо-ж ясно, що *г'едик* < *дядик* і місце йому серед прикладів для переходу *a* > *e* поруч із *г'ер'о* (стор. 28). Для *ги* > *ге* можна було-б навести такі приклади: *гачугьи* Дем. 58, *бандигі* Дем. 62, *Юринге* Опр. 263.

Не зовсім точно говорить автор про рефлекс чужого *i* (в запозичених словах), а саме, що тут «вимовляється звук *i* як *e*». Уже такі приклади, як *шпताल'*, *метрополет* (літературні: шпиталь, митрополит), повинні були показати авторові, що тут за посередню стадію приймати треба знову-ж-таки *и*. А цеє *и* на місці чужого *i* далеко не обмежується гуцульським говором, пор. прим. загально українське *гвинт* (див. Грінченків Словник, т. I, стор. 278), *римар* (> *лимар*) — ів., т. IV, 16—17 та т. II, 359, *ринва* — т. IV, 17, ба навіть *минерал*, *минута* — т. II, 426, то-що³⁾. Отож — не *i* вимовляється як *e*, а *i* дало *и*, яке, як і звичайне *и*, підлягало в гуцульському говорі заміні на *e*.

Замість на цілу сторінку подавати поясіння проф. Дурново та «дещо глибші міркування» проф. Трубецкого про процес переходу *o*, *e* в *i*⁴⁾, краще було-б авторові проаналізувати детальніше хочби дані гуцульського говору що-до цього переходу в повноголосних формах, або зупинитись хоч побіжно на характері отого нового *i*. Бо-ж, як відомо, українська мова розпадається що-до цього на дві групи говірок: в одних отее *i* однаково чи з *e*, чи з *o* м'якшить попередню приголосну, в інших цей палаталізаційний вплив властивий тільки звуковій *i* із давнього *e* (та із *ь*). До котрої групи належить гуцульський говір, автор не згадує. Та про характер *i* із *o* яскраво свідчать такі приклади, як: *на кім* (свікі, місця) Пох. 233, 234, 246, Дем. 56, 59, 107, *скіл* Пох. 239, *кожгім*, *кужгім* Пох. 232, Дем. 80, 111. Що-ж до самого цього переходу, то зовсім незрозуміло, чому в словах: *на-жк'ім* (= на якому), *Пан Біг*, *госпід'* (та навіть і *гон'ір'*) цей перехід має бути пізніший (стор 33)? А що-до форми *ч'іму* (= чому, дав.), то нам здається, що пояснювати її переходом *o* в *i* в жадному разі не можна. Єдине можливе поясіння цієї форми може бути на нашу думку таке: *чєму* > *чьіму* > *чіму*. Про форму *чєму* свідчать такі приклади з запи-

¹⁾ Трапляються в етнографічних записах і написання в *i* на місці *и*. Та вирішити, чи треба ці написання відносити на рахунок впливу літературного правопису, чи вважати їх за живі форми, — я не зважуюся.

²⁾ Чому тут автор говорить про «давнє *i*» абсолютно не зрозуміло.

³⁾ Із одєї властивості української мови (а не тільки гуцульського говору) виходячи, деякі члени Правочисної Комісії пропонували були і в літературному правописі всяке чуже *i* передавати через *и* — пор. Український правопис. Проект. (Д. В. У., 1926), 82, примітка.

⁴⁾ Та ще з отим наївним підкресленням, що род. *коня*, а не *кіня*, — яке було-б до речі в якомусь елементарному підручнику української мови, а не в спеціальній діалектологічній студії.

сів, як [най]старшого 49, 144, 197, Опр. 63, 75, нашого Опр. 37, 76, иншого (инчего) Опр. 3, 292, Пох. 263, 287, инакшего Опр. 3, бсжего Пох. 261, дужего Пох. 256, шеслившего Пох. 258, мудрішего Опр. 243, моцнішего Опр. 54, ду[ж]шего Опр. 54, 59, 71, 75, розумнішего Опр. 19, славнішего, сильнішего Опр. 54, молодшего Опр. 75, найстаршему Опр. 67, 72, найдушему Опр. 180, дужему Пох. 255, инчому Пох. 259, чюжему Пох. 286, чьму Опр. 61, 71, старшев 10, цілущев, гоощев, живущев 71, 75, 82, 83. Що-до переходу *ч*ему > чьму можна навести такі приклади із тих таки записів: *чьий* (= чей) 99, *з паничьим* (= з панпчем) 112, *чьирвоне* 44, 177, *вжсьи* 26, *шьи* 26, 27, 28, 129, 133, *чьму* 17, 32, Опр. 119, а далі—*вжі* Опр. 1, *печіру* Опр. 71, *течєру-течіру* Опр. 74, *хочіш* Опр. 71, *мечі* (III одн.), Пох. 265, *отчінаш* Пох. 265, 279, 284, *сорочічку* Пох. 258. Пор. також вище сказане з-приводу форм *шчіт*, *крічіт*.

Абсолютно не зрозуміло, чому перехід *e* в *i* в словах: «малічка, смерічка і т. д.» (що саме розуміти під отим «і т. д.»?) мав здбутися «аналогічно до форм: н'іч'ка, р'іч'ка, ч'іч'ка». Не зрозуміло, на підставі яких фактів автор подає, що *e* не переходить в *i*, коли після нього йде склад м'який?! Варто було-б окремо згадати і за такі форми, як *учитіль* 120, 121, Пох. 39, *приякіль* Дем. 18, *неприятіль* Опр. 64, *ангіль* 173, 175, 179, Опр. 60, 65, 71, Пох. 234, Дем. 12, 13, 69, 117.

Але-ж не на всій території гуцульського говору виступає в нових закритих складах звук *i*; в декотрих місцях ми тут маємо *u*. Але це з'явище, на якому парт було зупинитися як найдетальніше, збув автор буквально кількома словами (стор. 21). До того-ж допустився і тут неточности. Бо, насамперед, замість *i* ми в тих місцях маємо *u* не тільки на місці давнього *o*, але й на місці давнього *e*, пор. прим. *ня ний* 7, *ид ний* Опр. 235, *на світї сим* 29, 118, *по сим* Пох. 265, *у ним* Опр. 9, *на ним* 11, 41, 68, *по ним* 30, Пох. 257, *на цим мори* 7, *на цим світї* 46, Пох. 253, 259, 260, *на своій* [= *svojuj*] *гучности* Пох. 253, *в моєй голові* Опр. 55, то-що. По-друге, автор у цьому з'явищу не добачає окремих процес (чи окремих етап процесу), а це для нього тільки инакша вмова: «Так само і те *i*, що повстало з давнього *o* в нових замкнених складах, вимовляється в околицях Вижниць, Пістивня Яблонува як *u* (э)» Та й визначення ізголови цього з'явища не надто точно — названі вище в нас приклади взято із записів з села Голови, яке досить таки далеченько від названих в автора трьох місцевостей (лежить воно на південь від Устерік).

Надто коротко і недокладно викладено уступ про звук *u*. На його підставі та на підставі характеристики вимови цього звука (стор. 21—22) важко зрозуміти авторові транскрипції, бо автор не подає точних даних для зміни звука *u*. До того-ж дивно трохи бачити серед заступників загально-українського *u* на першому місці і звук *i*: «В гуцульському говорі — вище автор — заступлений він (тоб-то звук *u*) різно; як *i* виступає в слові *вім'е*». Та й не так уже різно він заступлений, бо власне як *э*, *э*, а *i* виступає тільки в одній категорії: в префіксі *ви-*. Що-ж до цього останнього, то цілком неправильне уявлення про його історію повинні в читача викликати отакі авторові слова: «за те *i* в применняку *ви-* (північно-східньо-гуцульське і покусцьке) підпадає в деяких околицях південної частини говору зміні на звук *u* чи *э*» (стор. 21), бо-ж не *i* тут змінилося на *u*, а навпаки.

Замість загальних фраз про перехід назвукового *e* в *o* (на підставі підручника Дурнова) краще було-б сумлінно понаводити всі факти гуцульського говору що-до цього переходу, хоч-би оте рідке в українській мові *орібки* Опр. 255. Знов-же випадало-б було згадати й за такі з'явища, як: *Йилена IV*, 73, *Йиленочка IV*, 113, або *єзвіро* (наведене на підставі Шухевича Гуцульщини I, 178, 210 у Грінченковому Словнику I, 467).

Так само й про перехід *e* в *o* після шиплячих обмежується автор загальною фразою не намагаючись подати всі належні сюди факти. До того-ж допустився він тут кількох помилок. Насамперед, серед прикладів для цього переходу навряд чи варто було подавати такі сумнівні форми, як *боч'ок* та *меч'ом* (*o* в них, очевидно, походження).

Неправильно також поширив автор цей перехід на позицію після *j* (коломежоч'ка, гајом) — о в цих формах не такого самого, як пише автор, а цілком іншого походження. Адже в першій категорії цих речивників (здрібнілх) не було навіть умов для такого фонетичного переходу, бо-ж за *e* ішов м'який приголосний! Нарешті, через якесь непорозуміння до прикладів на перехід *e* в *o* перед м'якими приголосними попало слово *ж'ер'ітэ*. Незрозуміло якось визначає автор умови збереження *e* у визвуді, а саме — на його думку тут *e* зберігається, «але під двома умовами: під наголосом, або в позиції після м'яких приголосних» (стор. 32). Насамперед, коли автор говорить «або», то значить не під двома умовами, а під одною з двох умов. А по-друге, умови ціі аж нічогоісінько не визначають: наголос жадної ваги не має, бо *e* зберігається однаково і під наголосом і без наголосу. А що-до м'якості приголосних, то-ж *e* тільки після м'яких приголосних (в історичному розумінні) й могло виступати. А коли виходити із сьогочасного становища, то подана умова теж жадної ваги не має, бо *e* зберігається і після твердих приголосних (поле, сонце).

При описі винови та визначенні позицій говорить автор чомусь тільки про давнє первісне *e*, хоч до прикладів на це *e* попали й такі слова, як ден', вітер, м'єр'тв'єј. Не відповідає дійсності авторове твердження, що ніби давнє *e* зберігається тільки після зубних та в повноголосі.

Надто позверхова частина розділу, присвячена приголосним; широко говориться про з'явища звичайні, властиві всій українській мові, а з'явища спеціально гуцульські збув автор двома-трома неясними словами.

Не відповідає дійсності авторове твердження, що «звуки *p*, *p'* відповідають цілком давнішим твердим і м'яким звукам *p*» (стор. 36). Пор. прим. *двірь* Пох. 233, *дохторь* Опр 65, *солтирь* Пох. 232 та авторові-ж такі приклади: дохк'єр' (стор. 44), лєвізор', лєдахк'єр' (стор. 37), то-що. Та й сам автор суперечить цьому твердженню, коли пробує визначити тії позиції, де виступає м'яке *p*. Визначення ці надто неточні й сами авторові приклади суперечать його визначенням; прим., на його думку, м'яке *p* виступає тільки перед «м'якими¹⁾ дорзальними» та перед *m'*, *ɖ'*, але на стор. 34 в нього знайдемо отакі приклади з м'якими *p*: ч'ор'н'єј, твер'д'єј, дзер'но, а на стор. 45: гар'буз, гар'мата. Знов-же за його словами м'яке *p* виступає перед усіма голосними окрім *a*, *o*, а тверде тільки ніби перед *a*, *o*; але-ж з одного боку сам автор подає такі транскрипції, як: береза, середа (стор. 34)²⁾, а з другого — у зразках відміни (стор. 56) знайдемо та і написання, як тр'ох, тр'ом ш'г'є-р'ох, ш'т'єр'ом. Нарешті, не на всьому просторі гуцульського говору однаково зберігається м'яке *p*. Але детальної аналізи всіх цих складних відносин в автора ми не знайдемо.

У протилежність до *p* звуки *s* та *ɕ* виявляють у гуцульському говорі сильну тенденцію до отвердіння. Але цього з'явища автор жадною мірою не висвітлює. Про *s* у нього тільки й сказано, що «тверде *s* знаходимо в таких позиціях: перед голосними не переднього ряду, перед глухими приголосними (головно губними й зубними) і в визвуді слів» (стор. 42). Тільки всього, та й те не відповідає дійсності, бо на підставі сказаного виходило-б, що по гуцульськи буде не *село* а **с'єло*; знов-же не *цєси*, чи *порос'и*, а **цєси*, чи **пороси*. Так само і про *ɕ*.

Про зубні знов сказано (стор. 40 і 41), що «*m*, що стоїть перед голосною *i* або перед *j*, переходить в м'яке *κ* (*κ'*)», але *ɖ* переходить в автора у м'яке *ɣ* уже при інших умовах, а саме: «перед голосними переднього ряду: *i*, *e* (із давніших *и*, *ь*, *є*, *а*)». Звичайно, жадної відмінності що-до умов для переходу в м'які гортанні між *m* і *ɖ* немає. По-друге, й оцей спільний авторів реєстр не повний — не згадано зовсім за *i* як рефлекс давнього *e* та *o*

¹⁾ Хоч приклади подає і з твердими дорзальними.

²⁾ Так само із його слів виходило-б, що в гуцульському говорі буде не тільки *говор'у*, але й **говор'ити* та *він* **говор'ит*, а так само ніби й **рукал*

Й так само не згадано ніде *ь*; пор. прим. *посліль* Пох. 234, *ківне* Пох. 271 (= тільна), *укі* Дем. 98, 128, 131 та наслідні в автора (стор. 72) *плек'інк'а*, *іск'іч'і*; *скіл* Пох. 239, *скілчика* Пох. 238, *у кі хакі* Пох. 279; *молодіж* Пох. 265, *бугім* Дем. 44, 67, *жигівські* Опр. 125, *г'іметə* (в автора стор. 77); *смеркь* Опр. 264, *слабіскь* Пох. 232, *чискіскь*, *хокь* Пох. 233, *дес'ік'* (в автора стор. 28); *бугь шо* Пох. 250, *бугь якого* Дем. 116. Зате не до речі названо *ј*. Адже в сполученні «от як» *т* переходить у *к* не безпосередньо під впливом *ј*, а, як це зазначає й сам автор, через стадію «отъ якъ» (не кажучи вже за те, що це з'явище виступає в одному тільки наведеному випадку). Знов-же навряд чи можна погодитись з автором, що *і* в закінченні наз. мн. прикметників (тверді, худі) є рефлекс давнього *и* (тоб-то що форми *тверді*, *худі* виводити треба із *тверди*, *худи*). У *pendant* до переходу *д > г* перед *н* не згадує автор за аналогічний перехід *т > к*: прим. *укне* Опр. 69, 73, 78, Пох. 27, *кне* Пох. 258, 262, *полокна* Пох. 281, *єстакний* Опр. 293.

Як бачимо авторів опис подає далеко не повний, вичерплюєвий образ гуцульської фонетики, до того-ж подекуди й не зовсім він вийшов в автора правдивий. Окрім того трапляється в його чимало дрібних неточностей і помилок, на які я тепер і хочу звернути увагу.

Неправдиве (та й незрозуміле) авторове твердження (стор. 30), що «графічне змішування звуків *и* та *ь* тяглося в пам'ятках до XV стол.».

У вкладі про сполучення іраціональних з плавкими не відрізняє автор двох категорій цих сполучень: 1) іраціональні перед плавкими, і 2) іраціональні після плавких, — через що в нього чимало вийшло неясности. При поясненні цього з'явща (власне першої категорії цього сполучення) приймає автор, не відомо на якій підставі, метатезу (стор. 34), бо, на його думку, «за праукраїнські форми можемо прийняти староцерк.: *влякь, тлякчъ, члякнъ, плякнъ, длякъ*, які насамперед підпали так званій метатезі плавких — і дали: *вълкъ, тълеть, чълнь, шълнь, дългъ*»? (стор. 38). Через якесь непорозуміння до прикладів на рефлекс *-fi-* давнього сполучення плавких з іраціональними пошло слово *срібнѣ* (стор. 35). При вивладі знов повноголося (стор. 34) неправдиво пояснює автор форми типу *молоко*; на його думку вже «група *-еле-* після губних і зубних перейшла в *-оло-*».

Неправильно пояснює автор форму *гл'ібок'ај* переходом ненаголошеного *и* в *і* — форма ця инакшого походження (пор. E. Bernker, Etymologisches Wörterbuch, I, стор. 307).

Не зазначає автор (стор. 33), які це слависти добачають споріднення гуцульського *ч'єдо* із л.-ц.-слов. *чюдо*.

Не зовсім вдало пояснює автор повстання форми *ар'стєтə* (стор. 35), бо сполучення *хїрєтєтə* (з якого автор виводить цю форму) могло тільки дати *схїрєтєтə* (а сполучення *сх* вже не можна назвати фізіологічно-неможливим). При поясненні цієї форми треба очевидячки виходити із форми *хрстити* (наведеної у Дурнєво, Очерк, стор. 222, пор. *прорєстив си* Гуд. V, 37), в якій через накопичення приголосних початкове *х* відпало, після чого розвилосся протетичне *и* — *ирстити* (пор. *ирцу*, *ирсту* Дем. 56, *ирчених* Пох. 249, 250, Дем. 104, *ирченого* Дем. 8, *ирченим* Пох. 237).

Неправдивим здається мені пояснення (стор. 35) форм *хоч'*, *хоч'те*, *бач'те* впливом форм імперативу — пояснювати треба їх, мені здається, просто редуцією *е*.

Не можна пристати на авторове пояснення (стор. 35) форм *їдем*, *знаєм* (тоб-то закінчення I ос. мн. *-и*) випадком кінцевого *о*; правова (та й давньо-українська мова) знала в цій формі не одне тільки закінчення *-мо*.

При вкороченні й стягненні (стор. 35) говорить автор чомусь тільки про стягнення в сполученні *-ая*, не згадуючи зовсім за *-оє*, *ую*, *-иї*.

В-уступі про затрату голосних не знаходимо згадки за таке з'явище як: *днако* Пох. 279, *домкло* Опр. 136, Дем. 25, *домкне сі* Дем. 29, 39, Опр. 90, *доперти* Опр. 82, 137, *допер*, *доперла*, *доперло*, *доперли* Дем. 60, 74, 79, 82, 100, 115, Опр. 81, *дотворит* Дем. 39, *дотворена* Дем. 101, *дохривайте* Дем. 121, *додни.и* Дем. 13, *бернув сі* Дем. 114.

Безпідставно вважає автор звук *в* (стор. 36) за первісний органічний у словах *вук'аї*, *вужс'ешка*.

Без усякої потреби додає автор (стор. 37) асиміляцію в сполученні *псом маму* (ніби із *псов маму*), бо, коли тее *псом* висловлює категорію присвійності (як це приймає автор), то цю категорію однаково могла висловлювати і форма родового і форма давального відмінка. Що ця форма (*псом*) не повстала із *псов*, вкazuje залежний від нього прикметник — пор. прим. *є...у ти псом маму издохлим* Опр. 249.

Через простий недогляд тільки запевняє автор (стор. 37), ніби *р* покутському говорі маємо форми **градка*, чи **грудка* (із твердим *р*), **бура* чи **бури*. Те саме і на стор. 42 з приводу звука *ц* — автор запевняє, ніби в покутському говорі маємо **цяп* (а не *цан*), **цябе* (а не *цабе*), то-що.

Навряд чи можна погодитись з авторовим поясненням середнього *л* впливом «західньої вимови (словацько-чеської, а почасти румунської і мадярської)» (стор. 38). Серед змін звука *л* не згадує автор за такі випадки асиміляції, як *менник* 136, Опр. 298, *менники* Пох. 267, 268, *потопенниками* П. х. 269, *громадінники* Опр. 253, *минно* (= мпльно) Пох. 276, *ретенно* Опр. 76, *миндувати*, *миндує* Дем. 128, *заминдував* Опр. 14, 213, *заминдували* Опр. 134, *заминдуй* Опр. 2. 3, *земня* (*земньи*) 7, 21, Опр. 77, *земню* 7, 21, Опр. 12, 67, 78, 119, 145, Пох. 262, 263, 270, *земні* 7, Опр. 60, 61, 66, 119, 150, Пох. 261, *земни* 8, Опр. 59, 142, 152, Пох. 285.

Не згадує автор за випадки дисиміляції *нн* > *мн*: *сомного* Опр. 241, *сомно* IV, 75.

Слабе знайомство з досить елементарними фактами з історії української мови виявляє автор, коли говорить (стор. 41), що українське *жс*, *дж* пішло «із давнього *д*, а в ластиво з його сполук *жд*». Додати треба, що в прикладах на гуцульське *джс'* обмежився автор тільки нехарактеристичними дієслівними формами, в яких *джс'* чергується із *д* в інших формах. Куди цікавіші були-б приклади на зразок *чюджих* Опр. 221.

Не можна фонетичним процесом (заміною *д* > *ј*), як це робить автор (стор. 41), пояснювати форму *порај*. Це-ж нормальне утворення від дієслова *порајати*.

Неправильно пояснює автор форму *зага* (стор. 43) міною звуків *жс* — *з* (ніби *жага* > *зага*); слово це jinakшого походження: *згага* > *зага* (пор. такого самого утворення чеське *žaha* — див. E. Berneker, Etym. Wörterbuch, I, стор. 290, s. v. *-gaga*). Так само неправильно вводить автор форму *джс'міл'* із *жс'міл'*, основна бо форма була *чміль* — див. E. Berneker, E. W., стор. 167 (пор. також A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, стор. 79). Навряд чи й у словах *джс'ур'* та *джс'ігун* виходити треба із основної форми з *жс*. Що-ж до *дз'урітэ*, то воно являє собою звуконаслідне утворення і немає жадної потреби і рації виводити його із *жс'урітэ* (та до речі, чи й засвідчена де отака саме форма — Грінченків Словник її не знає, хоч тут ми знайдемо і *дзюріти*, і *цюріти*, і *чуріти*).

Не одзначено в автора такі (незвичайні) форми, як: *верс* Опр. 114, 141, 179, 184, 197, 208, *поверс* Опр. 242, 288; *тозди* Опр. 12, 13, 119, 141, *пеци* Пох. 292, *пецу*, *пеце*, *упецес*. Пор. 392, *пецут* Пох. 269, 270, 291.

Подаючи до *що* паралельну форму *ш'о* (стор. 43), не пояснює автор її повстання, тоб-то не згадує за інші (дуже звичайні в гуцульському говорі) випадки такої асиміляції: пор. *ше* (*шы*) 129, 133, Дем. 49, 53, 54, 57, 60, 65, *шоби* Пох. 256, 257, 258, Дем. 55, *швисте* 117, *шесте* Опр. 11, *в швистю* 112, *швистив* 184, *шесливішого* Пох. 258, *помашену* Опр. 146, *зашінкуют*, *зашінкану*, *розшінкану*, *зашінков* Пох. 257, *мудрошів* Дем. 53, *хлопчіше* Опр. 96, *на замчішю* Опр. 106, *ватрише* Опр. 140, *ришя* Опр. 149, *нибошка* Дем. 137, *мушінин* Пох. 257, *мушін* Пох. 258, *попрошій си*, *прошїти* 112, [ви]прошїти си, *випрошели*, *прошею*, *проші*, *прошее* Пох. 256, *си випрошев* Опр. 62, *пушю* Опр. 64, *блишїт ци* Опр. 96, *плеше* Опр. 222, *вишьше* 28, *вишьун* 44, *дошь* 110, Опр. 69, *боршь* Опр. 11, *Польшю* Опр. 70, *шербатий*, *шербаном* Опр. 168.

У формі *vidaŭ* не заступлено *j* звуком *v*, як гадає автор (стор. 43), а це дві різного утворення форми.

Безпідставно завів автор слово *гзетаси* до прикладів на перехід глухого *к* в дзвінке *г* (стор. 44; яку-ж тоді етимологію для своєї основної форми **гзетгеси* приймає автор?) — у слові *гзетаси* звук *г* органічний — пор. Е. Веппекег, Е. В., 373.

Навряд чи може бути який сумнів що-до утворення слова *боданпростэ* (стор. 44).

Історія мови не дозволяє говорити про заник звука *z* у формах: *біч'э, л'еч'э*, то-що (стор. 45); навпаки появу звука *z* маємо в формі *бігчи* 146.

Що-до форми *злотнэj*, то не появу звука *и* ми тут маємо (як гадає автор — стор. 45), а це просто прикметник внакшого (ніж *золотий, злотий*) утворення.

Та ще слабше, ніж фонетика, розроблена в автора морфологія; власне автор обмежується мало не голим парадигмами, що звичайно не виявляють усього багатства морфологічних форм гудульського говору. До того-ж зразки для парадигм, як побачимо, вибрано виключно абсолютно невдало.

Відміну речівників подає автор за давньою (праслов'янською) класифікацією основ, щоб мовляв краще виявити, що зберіг гудульський говір давнього і що завів нового. Тільки, щоб одним способом досяг він поставленої мети, сказати не можна. Навпаки, у нього немає повної ясності і прозорості, зате чимало зайвого і частих повторювань. Для чого скажім треба було подавати парадигму «*ніхон'*», коли-ж ця відміна (*i*-чол. р.) не зберегла жадної флексії, спеціально властивої цій давній відміні, а цілком зілялася з відмінною колишніх півів на *-jс⁻¹*). Те саме можна сказати і про парадигму «*д'ім*» (давні півів на *-и⁻¹*). Значно доцільніше було-б, здається нам, подати спершу в коротких рисах ті зміни, що зайшли в системі відміни, а тоді дати систематичний огляд флексій. Це дало-б безумовно повніший образ речівникової відміни, ніж зміг автор дати своїми парадигмами, куди зовсім не понали рідкі (та зате найцікавіші своєю архаїчністю) форми.

Дуже невдало вибрано зразок для відміни давніх півів на *-i*-жін. р., а саме *твар'*, зважаючи на те особливе фонетичне становище, яке займає звук *р* в гудульському говорі (тоб-то його м'якість). Тим більше, що автор ніби вважає свій зразок за нормальну відміну, і про декотрі тільки окремі речівники подає відмінності від поданої парадигми. Але, поперше, і тут, як і скрізь, автор говорить про окремі слова, а не певні категорії слів — із його викладу виходило-б, що тільки слова *смер'т'* та *памн'ет'* мають деякі відмінності супроти поданого зразка (навіть про тут-же згадане слово *кіс'т'* цього не зазначено). А тимчасом, ясна річ, говорити тут треба взагалі про речівники, закінчені не на *р* та не на шиплячі (на *-ль, -ць, -нь, -ть, -сь*). Взагалі скрізь автор зосереджує свою увагу на поданій (не завжди вдало вибраній) парадигмі, не намагаючись охопити всі речівники, що належать до даної відмін. По-друге, не подано усі відмінності. Бо-ж ясно, що ці відмінності не обмежуються, як подає автор, род. і дав. одн. Не хотів-же автор сказати, що скажім клич. одн. від *смер'т'*, *памн'ет'* буде **смер'те, *памн'ете* (а не *смер'те, памн'ете*), а ор. одн. **смер'теw, памн'етеw* (а не *смер'теw, памн'етеw*). Неясності ці виникли через те, що автор узяв для цієї відміни нехарактерний зразок — треба-б було за зразок узяти речівник, що не кінчався-б на *р* та на шиплячий, а тоді в увагах подати всі ті відмінності (фонетичного порядку), які виступають у цих останніх, зважаючи на м'якість цих звуків у гудульському говорі. Нарешті, надто послішний і неправдивий висновок, що ніби ця відміна дуже близька до деклінації *душ'е* і ніби вона «помалу редукується» (стор. 48). Близькість²⁾ до відміни *душ'е* викликана великою мірою тим, що автор і для цієї відміни *-i*,

¹⁾ Не зрозуміло тільки, чим форма ор. одн. свідчить про повну затрату давньої відміни, як це підкреслює автор (стор. 48).

²⁾ Звичайно, відмінність поміж ними не обмежується, як подає автор, знах. одн. та род. мн., до того-ж, як побачимо далі, в род. мн. як раз відмінність затирається.

і для відміни *-ja-*, як побачимо далі, узяв невдалі зразки для парадигми; а говорити про її редукцію підстав жадних немає.

В орудному одн. не зазначено таких форм, як: *сілю* 3, *свекістю* Опр. 104, Дем. 19, *перед смертю* 88, *кровіу* Дем. 68, 73. З другого боку не згадано й за такі форми, як *смертьов* 78, 98, 110, Опр. 37¹⁾, *гатьов* Дем. 41, *віворотьов* Дем. 117, *під пічьов* 165, Опр. 13, *ничьов* Пох. 264, *челідьов* Пох. 265, *обичьов* Опр. 239.

Нічим не оправдана тая недоречність, якої допустився автор, кажучи, що слово *ден'* відмінюється як *с'імн'е*. Коли вже автор не заводив окремої парадигми для пнів на *-п-* гол. р. (а це він, із свого принципового становища виходячи, мав-би був зробити) то вже про відміну слова *ден'* можна було говорити тільки у відміні пнів на *-jo-*. Зайва теж річ притягати для пояснення форми наз.-знах. мн. (*дни*) відміну пнів на *-о-* (пан); — форма ця безумовно іншого походження, виявляючи собою цікавий архаїзм, на який випадало-б було авторові звернути увагу. Що-ж до відміни на *-п-* сер. р., то не відзначено таких форм місц. одн., як: *на кімени* Дем. 47.

Слабе знайомство з історією мови виявляє автор у відміні слова *мати*, кажучи, що форма наз. одн. *мат'ір'* вживається рідко і ї-з а с т у п а ю т ь між иншим і формою *матэ*.

Деяку неясність у відміні пнів на *-t-* викликає форма ор. одн.; окрім основної форми *пац'етем* подає автор в дужках (*'эм*). З аналогії до таких паралельних форм в дав. і місц. мн. треба гадати, що цю паралельну форму читати треба — *пац'ет'эм*. Коли це справді так, то не відзначено таких форм, як: *лошым* 35, 36, 88, *поросьим* 81, *дїтьим* IV, 144, *тилэм* Дем. 119.

Відміну давніх пнів на *-и-* (*-ѣв-*) автор об'єднав з відміною на *-а-* без усякого застереження, ніби всі без винятку давні пні на *-и-* перейшли до відміни на *-а-*. Але-ж це далеко не відповідає дійсності. Навіть саме слово *цер'ква* трапляється (чи не частіш) і в формі *цер'ков* (пор. навіть форму місц. одн. *у церкзи* Дем. 117, 126); так само і *кер'ва* має паралельну форму *кров* (пор. так само: *у кирви* Опр. 125), не кажучи вже за *любов*. Ба навіть слово *голова*, за їх аналогією, виступає в гуцульському говорі в формі *голов* (пор. прим. *голов* 29, 30, 36, 43, 76, 83, 86, 129, 143, 151, Опр. 5, 8, 62, Пох. 253, 254, 257, 258).

Не можна сказати, щоб дуже вдало вибрано було зразки для відміни на *-а-* (*рука*) та на *-ja-* (*душ'е*); тим більше, що автор і не зазначає ні одним словом, що в род. одн. і в наз.-знах. мн. закінчення *'е* виступає тільки в цьому зразку (тоб-то в закінчених на гортанну), а в усіх инших буде нормальне закінчення *-и-* (тоді й виявиться, що між відміною пнів на *-а-* та пнів на *-и-* немає жадної різниці, прим. *корови* — *цер'кви*). Навряд чи справді в м'якій відміні є така різниця в закінченні дав. і місц., яку зазначає автор, тоб-то ніби в давальному тільки *душ'и*, а в місцевому і *душ'и* і *душ'э* (чи *душэ?*), не кажучи вже за те, що закінчення *'и* виступає тільки після шиплячих та *р*, бо скажім для слова *пустан'э*, хоч автор зазначає, що воно відмінюється як *душ'е*, ця форма буде очевидячки *пустанэ* (а не **пустан'и*) — архаїзм, який варто було-б підкреслити; пор. прим.: *до земні* 7, Опр. 60, 61, 66, 119, 150, Пох. 261, але *в земни* Опр. 59, 142, 152, *по земни* 8, Пох. 285, *в скрини* 22, 23, *у кишени* 26, 27, *в стайни* IV, 143, Дем. 20, *у бани* Дем. 112, *на вулици*, *на лавици* Дем. 52, *у дривітни* Дем. 22, *на граници* Дем. 105.

Не згадано в автора, що в піснях подібujemo й повні форми ор. одн. на *-ою*, прим.: Не сам собою, із газдинькою, із газдинькою, із чельидкою, із чельидкою, із худібкою. IV, 54.

Не звернув автор уваги на надзвичайне поширення в гуцульському говорі закінчення *-ий* в род. мн.: *бідий* 10, *хатий* 12, 166, 177, *иглий* 68, *жилий* 83, *служий* 119, *крап-лий* 10, *кобилий* 35, 36, *скриний*, *пивницьий* 34, *коморий* 34, Опр. 170, *жретвий* (*жертвий*)

¹⁾ Конґамінацією²⁾ двох форм: *смертев* й *смертьов* пояснювати треба, очевидячки, форму *смерків* Дем. 18.

70, 78, їдий 30, островий 122, козий 179, Опр. 66, стрюбий Опр. 61, зимий Опр. 207, 244, грубий Опр. 222, бабий Опр. 237, службий Опр. 129, вартий Опр. 109, рибий Опр. 118, касий Опр. 150, старостий Опр. 257, обиймий Опр. 305, бужениций Опр. 118 бриндзий Опр. 69, ватагий Опр. 300, крисаний Пох. 263, забавий Пох. 266, 278, молитвий Пох. 282, буквий Пох. 282, коровий Пох. 273. губий Пох. 293.

Що-до закінчення *-iv*, то автор не дає про нього ясного уявлення; а саме — у парадигмі *цер'ква* форма на *-iv* (*цер'квіw*) поставлена як основна форма, у парадигмі *душе* вона подана тільки в дужках, як паралельна форма, а в парадигмі *рука* вона зовсім не подана, хоч у прикладах (стор. 50) подано й форми: *бабіw*, *вербіw*; пор. ще *ріків* 70, *добів* 109, *всеночнів* 177, *ризів* Дем. 68, *стрільбів* Дем. 33, 116, *службів* Опр. 126, Дем. 98, *гадинів* Дем. 33, *машинів* Дем. 71, *головів* 13.

Не можна сказати, щоб вдало вибрав автор зразки для відмінн пнів на *-o-* та *-jo-*: а саме *брат* та *мол'фар'*, бо-ж навряд чи можна повірити авторові, що слово *пан* має в дав. мн. форму **пан'ем*, чи в ор. мн. **пан'емэ*, **пан'ми*. Так само навряд чи від слова *д'ед'о* дав. одн. буде **д'ед'еви* (а не *д'едеви*), чи ор. одн. **д'ед'ем* (а не *д'едем*), хоч автор запевняє, що *д'ед'о* відміняється як *мол'фар'*. Очевидячки через простий недогляд тільки вийшла в автора якась відмінність між м'якою і твердою відміною в формі знах. мн.; а саме для твердої відмінн автор подає знах. як рівний називному, а для м'якої як рівний родовому. Звичайно, такої відмінности гучульської говір не знає¹⁾. Тільки-ж безумовно треба було авторові звернути увагу на той факт, що в гучульському говорі для осіб (звичайно, однаковісінько і твердої і м'якої відмінн) ще дуже часто вживається давня форма знах., не замінюючись формою родового. Не згадуючи за такі форми, як: *ходить в опришки забрати в некрути*, то-що, наведемо хоч-би отакі приклади: *вібив всі чьорти* 10, *Я тобі дам самі вїйти, начальники, великі пани* 12, *лишив ці хлопці* 43, *уздрів там усьики люде тай ангелі* 44, *Цар спровадив ксьондзи, пани и всьики судові пани* 80, *учинила жинка два золоті хлопці* 84, [по]скликав со(у)сїди 98, 136, *до темної ночі тримають робітники* 122, *Мав оден цар три сини* 123 (так само 139, 143, 152), *скликав цар усі три сини* 123, *лишив три сини* 144, *пішов опришки збирати* 183, *хлопці збирав* 183, *наводить люде* 44, *не сироті діти* 74, *одні діти різав* 76, *закликаєт тоти люде* 122, *берет свої люде* 130, *людські діти бити* 181, *гудувала опришки, сховала опришки* Опр. 13, *наложив на мадари штроф* Опр. 38, *збирав усі 12 ледїні* Опр. 77, *пислав ледїні* Опр. 78, *на великі пани і Жиди маєш пал* Опр. 80, *Добуш лиш Жиди та пани бив* Опр. 87, *вибрав собі 3 легіні* Опр. 87, *за свої хлопці, за товариші не можу побожити* Опр. 88, *скликали всі люди* Опр. 95, *любив ці Зеленці* Опр. 98, *він пани і Жиди не любив дуже* Опр. 123, *наказував свої товариші* Опр. 126, *зачев просити жовніре* Опр. 146, *Я свої хлопці забираю* Опр. 154, *збирав опришки* Опр. 248, *збирав свої хлопці юнаки* Опр. 257, *маєш свідки* Опр. 213, *привести би свідки* Пох. 240, *буде мир на старі люде... на молоді люде* Пох. 254, *закликати три люде* Пох. 256, *розказувати про умерлі* Пох. 259, *їде свої діти* Пох. 260.

Стара форма род. мн. трапляється не виключно тільки у сполученні з числівниками, як зазначає автор (стор. 50). Пор. прим.: *бойир* IV, 104, 128, *жовнір* Опр. 4, 146, 260, 271, *від жовнер* Дем. 127, *мушін* Пох. 258, *усіх хрестян* Опр. 36, з *Венгер* Опр. 273, Дем. 131, *до Чьрновец* Опр. 74, *Волох* Опр. 213, 215, *до обід* 152, Опр. 149²⁾, *хорим* Опр. 73, Пох. 267, 268, 269, 272, 293, 295, *плечь* Опр. 71, з *двер* Пох. 274, ба навіть *ріг* Дем. 19, *пресків* (= престолів): А в тім кораблі ясні престолы, Коло тих пресків снгыя попове IV, 51. Не

¹⁾ Пор. для прикладу: *парубків уберают так само, як і мушін* Пох. 258; *зводи и до купи любасив з любасками* Пох. 259, *зганеє до купи любасив* Пох. 259, *їм дано видіти лиш грїшників* Пох. 26¹⁾, то-що.

²⁾ Що формі *до обід* треба визнати за род. мн., свідчать таке сполучення, як *в обїди* 153, 203. Пор. також наведено далі у *вечеріх*.

згадан) в автора за ширше супроти літературної мови вживання закінчення *-ий*: *ангильй* 10, *брзтий* 120, *зубий* Опр. 78, Дем. 132, *голубий* IV, 86, *левізорий* Опр. 227, *ніхтий* Пох. 250. Дем. 138, *дохторий* Пох. 254, ба навіть і в речівниках сер. р.: *селей* 131, *містий* Опр. 38. Так само і за закінчення *-ів* для сер. роду: *дзернів* Опр. 126.

Про відміну речівників сер. р. на давнє *-нє* обмежився автор тільки короткою згадкою, що вони відміняються як *поле*, не зазначивши навіть різниці в м'якості приголосної (*ж'ит'ем*, а не **ж'ител*).

Далеко не вичерпав автор своїми парадигмами того багатства форм дав., ор. та місц. множини¹⁾, що засвідчені в гуцульському говорі, подає бо він тільки форми з закінченням на *-а*- та *-'а*- (в його фонетичних варіантах)²⁾.

Отож не згадує автор цілком за надзвичайно цікаві форми ор. мн. давнього утворення³⁾, що трапляються зрідка в гуцульському говорі; прим.: *за (перед) вороти* 183, IV, 110, 111, 119, *за воротечки* IV, 114, з *єгнети* Опр. 69, Дем. 87, IV, 120, з *воли* Опр. 7¹, *пид викни* Опр. 167, *межи викни* Опр. 167, Пох. 281, *декотрими сели* Пох. 280, *из сими свїйтки* IV, 18, *И всіма свїйтки бай рожденними* IV, 64, 77, *цими свїйтки бай рожденними* IV, 45, *чотирма воли* IV, 41, *поза престоли* IV, 28, 29, *за тими столи* IV, 58, *ходить за воли* IV, 60, 64, з *пїтьма верхи* IV, 70, 71, 79, *високими верхе* Опр. 182, *штурма вікни* IV, 70, 71, 79, 80, *вськими шовки* IV, —109, з *теляти* IV, 120, з *козяти* IV, 120, *межи тельитки* IV, 143⁴⁾.

Не знайдемо, далі, в автора згадки за такі рідкі архаїзми, як форма місц. мн. за давніми основами на *-о*-, тоб-то з закінченням *-їх* (< *-їхъ*)⁵⁾: *по селїх* Опр. 125, Дем. 87, *у наймитїх* Опр. 88, *по домїх* Пох. 296, *на столїх* IV, 61. Сюди-ж, ясна річ, віднести треба і форму *післїг* IV, 153, якої не зрозумів записувач (чи оповідач) і пояснив: «післїг = післанець». Адже ясно, що дане місце цієї колядки має читатися так: «Бо я післаний в післїх від Бога, В післїх від Бога до господаря»⁶⁾. Що-ж до форми на *-їх* в речівниках м'якої відміни, то, як слушно зазначає проф. Янув (ор. cit., стор. 340), їй уважати треба, очевидно, за рефлекс форми на *-'ах*: *зірницїх* Дем. 110, *крижїх* Дем. 135, *єршїх* Дем. 103, *на плечїх* Опр. 267, *у дверїх* Опр. 267, 280, Дем. 10, 74, *у вечерїх* 131, 132, 143, 154, Опр. 227, 245, *чюботїх* Опр. 68, 251.

Не подає автор зовсім форм, утворених за давніми пнями на *-і*-, тоб-то з закінченнями *-ем*, *-ех* (> *-им*, *-их*): *людєм* 3, 12⁵, 147, 168, 182, 192, Опр. 68, 70, Пох. 254, 287, Дем.

¹⁾ Із авторовим згодою, що поширення давніх закінчень жін. р. *-ам*, *-ами*, *-ах* на відміну чол. р. відбулося за посередництвом нечисленних речівників чол. роду, але жін. відміни (*слуга*), навряд чи можна погодитися.

²⁾ Це тим дивніш, що цьому питанню присвячена спеціальна студія проф. Я. Янова, *Z deklinacji małopolskiej. Celownik, parzędnik i miejscownik liczby mnogiej* — *Prace Filologiczne*, X (1926), стор. 337—356, а коротенький автореферат з неї з'явився ще 1925 р. в *Sprawozdaniach Towarzystwa Naukowego we Lwowie*, V (1925), стор. 8—10.

³⁾ Хоч на цей архаїзм звернули увагу і Волод. Гнатюк у своїй коротенькій характеристиці гуцульського говору (стор. XII—XVII його передмови до XXVI-го тому *Етногр. Збірника*), див. стор. XVI, та проф. А. М. Лук'яненко, *Новыя данныя для характеристики гуцульських говорів* (окр. відб. К., 1904), стор. 10.

⁴⁾ Правда, архаїзм цей не відчувається вже цілком як форма орудного відмінка, через те й можливі такі сполучення як: *Межи тельитки гай маленькїї* IV, 143 (га ще-ж до того приїченник *межи* стоїть у попередньому рядку із знахідним, а не з орудним: *Повклала в стайни межи худобу, Межи тельитки тай маленькїї*). Отож ці форми сприймаються, як це слухало зауважив проф. Лук'яненко (ор. cit., стор. 11), ніби як наз.-знак., через те утворення цієї форми можливе і для речівників жін. роду; пор. наведені в проф. Лук'яненка: прийшли вивчиряки з вівци біленькїї; заплакали сльози дрібенькїї. Тільки-ж навряд чи отаке поширення цих форм ор. мн. можна пояснювати живучістю цього утворення.

⁵⁾ Правда, не згадує за ці форми і проф. Янув, хоч В. Гнатюк їх наводить.

⁶⁾ Пор. аналогічний зворот в іншій колядці: «Ой іду я, іду від Бога в післах, Від Бога в післах до господаря» IV, 68.

8, 60, 68, *дітем* 89, 133, 169, Пох. 258, 264, 279, 285, Дем. 26, 38, 39, *курем* 23, *дверем* Опр. 67, *мушінем* Пох. 274; *людех* 123, 136, Опр. 116, *гостех* 139, *дітех* Пох. 285, *грудех* 91, 114, Опр. 86, 203, 258, Пох. 261, *дверех* 6, Опр. 133, 140, 146, 268, *сінех* Опр. 131, Пох. 240, Дем. 79, 82, 118, 120, 128, *плечех* 38, 66, 139, Опр. 154, *очех* 68, *грошех* Опр. 75, 101, 143, *ззарех* Пох. 259, *Чернівцех* Опр. 259, *на Вилех* Опр. 113, 131, 272, *вилех* Дем. 8, *жменех* 47, *дохторех* Опр. 159, *колінех* Опр. 55, 68. Поруч виступають і їх варіанти *-'ом*, *-'ох*: *братьом* 151, *коньох* Опр. 151, *ликтьох* Опр. 223, *плечьох* Опр. 69, 96, 152 151, 201, 223, 224, 263, Пох. 267, 278, *сусідьох* Пох. 233, *дверьох*, *дверйох* Опр. 140, 146, 212, Пох. 274, *йайцьох* Пох. 249, *гачьох* Опр. 72. 199, 211, 215, *лавицьох* Пох. 265.

Чи форма *дверох* 178, Пох. 269 є результат ствердіння *р* в формі *дверьох*, чи являє вона собою відгук давнього утворення пнів на *-и-*, як форми *ланцох* 11, *горох* Опр. 222, вирішити важко.

Не виразно окреслив автор поширення закінчення ор. мн. за давніми пнями на *-і-*. (воно виступає ніби тільки в давній відміні на *-jo-*); пор. *гітьми* 63, Дем. 20, 94, *людьми* 99, *дверми* Дем. 94, *вильми* 52, 99, Дем. 9, 10, 131, Пох. 259, *крильми* 39, Пох. 259, *чобітьми* 43, *коліньми* Опр. 207, *волми* IV, 100.

Не ясно визначено поширення закінчення *-іма* (його подає автор, як паралельну форму у відміні на *-і-* жін. р. та в відміні на *-ја-*); пор. *пальцьима* Дем. 37, 80, 98, *паничьима* 61, *ключьима* 97.

Зовсім не згадано за такі форми, як *пальцьома* Дем. 61, *ніхтьома* Дем. 65, 66¹⁾.

Для дав. одн. чол. і сер. роду подає автор виключно закінчення *-ови*, не згадуючи ніде за давнє закінчення *-у*; пор. прим.: *пану* 22, Опр. 172, *чоловіку* Опр. 63, Дем. 18, 36, 41, 45, 53, 96, *Господу Богу* 69, 93. 122, *Йсусу Христу* 93, *невільнику* III, 181, *д вечеру* 92, Опр. 198, 293, Дем. 53, Пох. 288, *ид посьвіту* 76, *кілу* Дем. 47.

Не цілком точно визначив автор уживання закінчення *-у* в місц. одн. чол. р. (ніби тільки виступає воно в речівниках, закінчених на *-j*, *-к*, *-2*); пор. прим. *на кривдителю* Опр. 3, *на дідичю* Опр. 66, 68, 70, *на Довбушу* Опр. 96, *на леду* 44, 45, 46, *у саду* Опр. 98, *на поду* 115, 141, Опр. 129, *на заду, по заду* Опр. 262, 282, *в роду* Пох. 263, *в реду* Пох. 275, *на гробу* 103, Пох. 258, *на горбу* Опр. 289, *в хйбу* Пох. 263, *у ставу* 148, 149, *у гніву* Пох. 246, *на лазу* Дем. 29, *у низу* 1 2, *на разу* Пох. 254, 255, 287, *у лісу* Опр. 8, *у міху* 62, *у страху* Опр. 106, *у верху* Опр. 6, 10, Дем. 91, Пох. 291, *на даху* Опр. 173, *в дому* 109, Пох. 286, *на столу* Опр. 139, Пох. 247, *на колу* Опр. 179, *у болю* Опр. 179, *на листу* Дем. 42, *по сьвіту* 55, 85, 116, Дем. 44, Пох. 234, *по двору* Дем. 20, *в табору* Опр. 180. Зовсім не відзначено таких форм, як: *при циганови* 71, *при попови* Пох. 284, *при верхови* Опр. 170, *при краєви* 148, *на припичкови* Дем. 52, *в дубови* 166, *по балеви* 30, *по лісови* 100, *по порогови* Опр. 120, *по стовпови* Опр. 178, *по голосови* Опр. 212, *по чьоловікови* Пох. 254. За закінчення *у* в місц. одн. сер. р. автор не згадує зовсім, хоч воно трапляється не рідко: пор. прим. *на роздор'яжишу* 36, *в Городишю* Опр. 59, *у Вилавчю* Опр. 66, *на замчишю* Опр. 106, *по имню и призвишю* Пох. 257, *у морю* 104, *у воську* 48, 56, Опр. 7, Дем. 95, 138, *у горньитку* Дем. 54, *по полудню* Опр. 238, Дем. 61, *по селу* Опр. 15, *по чолу* Опр. 39, *на плечю* Опр. 65, 71, 121, Пох. 260, *слово по слову* Опр. 1, й особливо: *у повітряю* 35, *по подвирю* Опр. 237, 269, *у задвірю* 110, *в шьистю* 112, *в житю* 104, Опр. 62, *здоровю* 112, Опр. 122, *в поколіню* Дем. 20, *у каміню* Дем. 66, *у мированю* Дем. 41, *на польованю* Дем. 21, *в убранню* Пох. 258, Опр. 211, *в лудиню* Опр. 215, *в лозиню* Опр. 218, *по вінченю* Пох. 255, *по скінчіню* Пох. 256, *на весілю* 51, 79, Дем. 44, 88, 112, *у плитю* Дем. 66, *на сьмітю* 167, Дем. 84, *у волосю* 186, *в зелісю* Опр. 216, Пох. 257, *у Пнівю* Дем. 118, *по Ясіню* 51. Опр. 125, Дем. 51, 52, 60, 80, 120, *на Жьибю* 61, Опр. 11.

¹⁾ Не одзначив цих форм і проф. Януб.

Не згадано зовсім за такі форми наз.-знах. мн., як: *ліса* Дем. 91, *ніхта* Пох. 250, *грунта* 64, *фанта* Пох. 274. Форми наз. мн. *пан-отци* Опр. 72, *Загірце* Опр. 39, *чужосторонци* Опр. 125., *Угорце* Опр. 140, *Буковинце* Опр. 151 не являють собою давнього утворення, а повстали через ствердіння звука *ц* в гуцульському говорі, як про це свідчать форми знах. мн. *Зеленци* Опр. 98.

Щодо форми дав. мн. *по гілом* Пох. 235, 247, Дем. 47, то це очевидячки церковно-слов'янізм.

Відміну прикметників збув автор голою парадигмою (*білај*). І словом не згадав автор за рештки колишньої іменної відміни, що трапляються в наз.-знах. одн.: *за кожден день* 138, *голоден* 165, Опр. 177, *ласкав* 26, 148, *годен* 146, 190, Опр. 59, 62, 77, 100, Дем. 3, 6, 88¹), *рад* Опр. 146, 163, Дем. 57, *повен* Опр. 157, Дем. 94, *здоров* Опр. 270, Дем. 58, 64, *шмыслив* 184, *лакїм* Пох. 295, *золот* (хрест) IV, 73, 125, 132, *шовків* (пояс, рукав) IV, 69, 70, 71, *солодок* (медок) IV, 36, *довжен* Дем. 128, *Бодай тато не прощен, не прощен, Шо я умер не ирщен, не ирщен* Дем. 57; та в наз. мн.: *ласкави* Пох. 235, 237, 240, 263, 280, 284, 285, *годни* 107, Пох. 254, *здорови* Опр. 70, Дем. 44, *винни* Опр. 213, *Дідунцєви сини* Опр. 62, *Пелехови чырвоні* Опр. 184, *Курилови слугї* Опр. 282, *Покритчини сини* Опр. 81, *Месини маєтки* Опр. 120. Рідше трапляється ця форма в наз.-знах. сер. р, прим. *село весело* IV, 100 (хоч тут форма *весело* викликана мабуть асонансом до *село*, бо в дальшому рядку вже маємо — село огрьїдне), *письмо Баганово* Опр. 219, *дїдово слово* Опр. 81, *кіло Христово* Дем. 47, *тіло Дїдушково* Опр. 69, *тіло Довбушево* Опр. 70, *Воздзиженїи Христово* 101 *Петрово пуціньи* Опр. 284, *Грубаєво* Дем. 122, 123, *Єворово* Опр. 14, *Єсеново* Опр. 118. *не годно* Дем. 77. Отож без жадної підстави автор форму *біло* подає як основну для наз.-знах. одн. сер. р. В інших відмінках форми іменної відміни трапляються дуже рідко, прим.: *без сивна цвїту* IV, 108, *від маїка* 112, *по вісоку, по низку* 71, *по простеньку* Опр. 4, *цілом черевом* Дем. 17 (коли це не друкарська помилка). Цікаву рештку іменної відміни прикметників маємо в формі *велиціньни* Пох. 286, *Велицідни* Дем. 3.

Як відомо, прикметники і в давньо-українській і в сьогочасній літературній мові мають дві відміни: тверду і м'яку. Автор про це і словом не згадує, хоч-би на те, щоб упевнити читача, що гуцульський говір втратив цілком м'яку відміну і всі прикметники звів до одної, твердої відміни. Тим більше не згадує автор за наведені в нас вище форми типу: божєго, мудрішого, чожему, найстаршому.

Не згадує автор, що в піснях зустрічаємо в нестягнені форми, прим.: *шыпочка соболевая* IV, 62, *Ой одна трубка бай золотая, Ой друга трубка бай мідьяная, Трета трубочка бай роговая. Ой йик затрубив бай в роговую* IV, 89, *на худобочку На роговую тай нл дрібную, На чельдочку на домовую* IV, 55, *службочки служит все суборній* IV, 65, *Клади й сїдла й крижєвей, А уздочки шовкові, А стрєменї золотї* IV, 93; *в постїлці римьинній, у волоки шовкові, у онучї бавїинї* 183, *дверї тисовї, а замки сталєвї* 183,

Про суфікси вишого ступеня автор зазначає, що вони «утворені за старими зразками, тільки заступлені трохи змодифікованими новими» (стор. 53) але в чому полягала ця модифікація, автор на тому не зупиняється.

Не згадує автор, що прислівники, утворені від прикметників, виступають в гуцульському говорі і з закінченням *-о*, і нерідко з закінченням *-е*: *вдячне* 27, *вірне* 110, 136, Опр. 81, *щїре* 71, 75, 100, 136, 184, *окроме* 41, 71, Опр. 72, *тьїгле* 110, *грєчне* IV, 50, *піше* 34, Опр. 5, IV, 90, *загалїне* 99, *якуратни* Опр. 284, *окрімни* Пох. 297.

Як і прикметники, збув автор величезними парадигмами і відміну займенників. До того-ж і кількість цих парадигм можна було зменшити, подавши тільки один зразок для твердої, а один для м'якої відміни, тим більше, що тверда відміна власне нічим не відрізняється від

¹) Не тільки у значінні: «може, спроможний», але і в значінні: «достойний», прим.: Она єму відповіла: ти не годен мого тіла IV, 188, 191.

відміни прикметникової. Та не зважаючи на багатство парадигм, не вичерпав автор усього багатства форм, до того ж не згадав за найцікавіші, бо архаїчні форми. У відміні особових займенників не згадано за форму дав. одн. І ос. *миї, ні* 8, 120, Дем. 29, 50, 59, 63, 65, 79, 95.

У відміні зворотного займенника не подано енклітичної форми для знах. *сьи*, прим.: *Йик наділа мокру сорочку на сьи* 19, *сам вид се* Пох. 287.

У відміні займенника III ос. не подано прийменникової форми для знах. одн. жін. р., прим.: *у ню* 23, 43, 44, *за ню* 65, Дем. 53, *на ню* 118, 175, 185, 266, Пох. 262, 266, Дем. 58, 110, 111, *крузь ню* Дем. 16, 36. Не одзначено зовсім такої рідкої архаїчної форми, як знах. мн. для займенника III ос., що трапляється в гупульському говорі досить часто: *межи* (поміж) *ні* (тоб-то — них) 96, 101, Опр. 267, *в ні* 208, Опр. 151, *на ні* Опр. 3, 5, 6, 11, 12, 106, 208, 237, Пох. 287, Дем. 60, 113, 132, *через ні* Опр. 3, 201, *над ні* Опр. 158, *попид ні* Опр. 72, *попрі ні* Опр. 109, *про ні* Дем. 98, *за ні* Дем. 99, 101, 106.

Звичайна річ, що як займенник стоїть у сполученні з давньою формою знах. мн. речивників (пор. вище), то він вступає не в формі род., а в формі знах. Але й без речивника вживається вноді (в відношенні до осіб) стара форма знах., пор. прим.: *єк пригнали опришків до Кутив, то загнали у сї до катушя* Опр. 209, *Швед може би був и пустив икого опришка або таки и в сї* Опр. 175, *абис у в сї вистинав* 29.

Для наз.-знах. мн. для вказівного займенника подано в парадигмі форму *тот'і*, хоч звичайно вживається туг архаїчна форма: *ти* 12, Опр. 8, 100, 101, Пох. 250. Дем. 6, 22, 31, 34, 43, 44, 46, 52, 54, 65, 102, *тоти* 28, Опр. 5, 6, 8, 9, 13, 36, 74, 109, Пох. 239, 264, 264. Дем. 3, 5, 6, 10, 14, 15, 23, 26, 33, *ототи* Опр. 4, Пох. 254, *одни* Опр. 4, 5, 8, 109, 146, Пох. 259, 264, 294, *многи* Пох. 231. Для наз. одн. чол. р. подано виключно форму *тот*, а по записах зрідка трапляється і форма *той* (прим. Опр. 91, Дем. 10, 11, 13, 20, 49).

Не відзначено таких форм род. одн., як: *меї* Опр. 132, 268, Дем. 101, *свеї* 5, 39, 41, 52, 75, 116, 177, Опр. 88, Дем. 14, 38, 44, 84, 132, *туй* 77, *теї* 78, що переходять за аналогією і до інших відмінків, прим.: *в цеї хвили* 113, *ід сєї хатї* 116, Опр. 80, Дем. 63, 139, *у сєї голові* Опр. 87, *ід сєїм гітем* Дем. 26.

В ор. одн. присвійних займенників жін. р. вступає не тільки закінчення *-ов*, але й *-ев*: *моєв* 104, 111, *твоєв* 68, 84, *своєв* 54, 132. У род. і дав. одн. трапляються в них і повні форми: *моєго* 138, *моєї* 101, 139, 159, *своєго* 101, *своєї* 66, 73, 75, 107, 112, *своєму* 160.

Не згадав автор за такі форми від займенника *весь* як: *усьий* 50, *усий* 44. 113, Опр. 63, *усей* 70, *из усим добром* Дем. 90, *тим усим* Опр. 129, *вси сторони* 7, *на вси пекла* Дем. 69, *всих* 27.

Неозначені числівники *тільки*, *кілька* вживаються не тільки в такій формі (прим.: *тільки Жидів* 30, *тільки хліба* 38, *тільки грошей* 53, *кілька день* Пох. 259, *кілька рочок* Пох. 39, навіть — *вид кілька літ* 45), але і в займенниковій формі: *тілький світ* 22, *тілький чьис* Опр. 216, *кілький світ* 156, *тільким народом* 13, *кілька згряя* Дем. 54, *за кількы літа* Пох. 250.

Навряд чи правдива транскрипція форм *моїх*, *моїм* (хоч *моємə* та VI одн. *мојем*). Виходячи із фонетичних законів гупульського говору, треба було б сподіватися форм *мојэх*, *мојэм*¹⁾. Про саме отакі форми свідчать такі написання: *их* 13, *своєми* Опр. 161, Пох. 272, *своих* Пох. 298.

У відміні числівників (стор. 56) не одзначено давніх форм типу: *семи* 100, *девети* Опр. 127, *дєсьити* 113, *дванаццѣти* 11, *сїмдєсьити* 30 та такі утворення соток, як *двасто* 34, *дзїстэ* 96, *тристо* Опр. 242. Дем. 59, *чотиристо* 96. Слід одзначити й форму числівника 14 — *штиринацѣть* Пох. 264. Не зрозуміло, на якій підставі визначає автор відміну числівника *тис'єч'і* в множині, як відміну речивника чол. роду.

¹⁾ Отакі саме форми подає прим. проф. Янув в своєму описі говірки Мошковець та Наддністрянської Сівки — Gwara małoruska Mszczowiec i Siwki Naddniestrzańskiej z uwzględnieniem wsi okolicznych. Львів, 1926.

Не відомо, чим керувався автор (визначаючи форми прислівників як відмінкові форми), коли такі прислівники як: [w]задгуз', мож'на, наздогінці', обмал' визначає як місцевий відмінок. Не до речі коло прислівника *помален'ку* подано паралельну форму *помален'к'а*, бо цю другу форму не можна вже визнати за форму давального. Не являють собою форму дав. прислівники *дол'іw*, *доміw*¹⁾.

Кон'югацію, як і речівники, подає автор «за схемою давнішого поділу». І тут можна те саме сказати, що сказано з приводу речівникової відміни: часте повторювання форм найзвичайніших, зате пропущено тії цікаві форми, що в парадгми не вкладалися.

На формах минулого часу типу: *ходешме, косявшехме* я зупиняється не буду — автор тут дослівно переповідає пояснення Потебні (Изъ записокъ по русской грамматикѣ). На формах умовного способу автор не зупиняється. У зразках дієзміни наводить він тільки форми з *бях*, проте трапляються вони і з *бим*: *кричыв бим, свистав бим* Опр. 41, *бим замок* Опр. 131, *мав бим* Опр. 81.

Не зрозуміле авторове твердження про те, що в гуцульському говорі «незвичайно поширена звичка вживати фреквентативних форм дієслова» (стор. 6) — тага «звичка» властива взагалі українській мові (всі наведені в автора приклади фреквентативних форм вживаються і в літературній мові). У цьому пункті справді маємо в гуцульському говорі деяку особливість — тільки-ж не про звичку вживати фреквентативні форми треба тут говорити, а про те, що гуцульський говір може утворювати окремі фреквентативні форми і для дієслів недоконаних, пор.: *ношував* Опр. 224, *ношували* Опр. 13, 263 (в літературній мові — тільки: порозношував), *зимовував* Опр. 6, *зимовували* Опр. 13 (літ. — попережмовували), *мелювали* Опр. 13 (літ. — понамелювали), *пасав* Опр. 54, 60, *хожував* Опр. 129, 158, 159, 175, 179, *хожували* Опр. 8, *співував* Опр. 287, *игрували* Пох. 259, *колисував* Опр. 159. Що-ж до форми *будж'ејут*, то вона не «замість *буд'ат*», як пояснює автор, а це нормальна форма від ітеративного *будж'ети* (пор. літ. ходити — походжати).

Не цілком правильно говорити про форми *поц'омон'кај*, *згам'ченэј* як про здрібнілі форми імперативу та дієприкметника, бо це є звичайні форми (із нормальними своїми закінченнями) тільки від здрібнєлих пнів дієслова. Не відомо також, у чому добачає автор вплив здрібнєлих прикметників на форми дієприкметників: *розбетон'ка*, *згам'ченэј*.

Неправдиве — пояснення форми *мат* (й аналогічних до неї: *легат* Пох. 267, *минат* Пох. 289, то-що) чужим впливом.

Не згадує автор за такі форми минулого для дієслів II групи, як *изжєсих сї* Дем. 54, 71, 80, 99, (пор. *изжєхнув сї* Пох. 252), *изжєххла сї* Дем. 87, *натис* 35, *потис* 59, *пирсла* Дем. 62, 63, *порсла* 30 (але й *порснув* 90), *пук* Дем. 68, 108, *пукли* Опр. 128, *прикльик* 38, *штрик* 32, 50, 55, *віштрик* 30, *віштрикла* 38, *розімок* 34, *вімок* 39, *замкли* 58, *розімка* 37, *добаг сї* Дем. 25, 42, 55, 81, *набаг сї* Дем. 53, 79, 80, *добагли сї* Дем. 30, 58, *виплюв* Опр. 86.

Не згадує тут автор за форми III ос. мн. без закінчення *-т* (у відділі фонетики, згадуючи за них, не дає автор точного визначення цього з'явища).

Для нетематичних дієслів трапляється і для II ос. форма давнього утворення: *даси* 29,

Зовсім не згадує автор за утворення прийдучого часу не з інфінітивом, а з дієприкметником, пор. прим.: *буде молов* 15, *буде гонив* 39, *буду дійив* 120, *буде проходив си* 161, *будете хокіли* Пох. 235, *будете їхали* Опр. 270, *будеш постив* Дем. 50, *будеш ночував* Дем. 107, *будеш мала* Дем. 119, *буде сї допирала* Опр. 80, *будім мали* Опр. 126. Не згадано й за форму *будім* (приказувати, товаришити) Дем. 44, 67, *будім* (зимувати) Опр. 41, 42, 43, *будім* (видіти) Опр. 81, *будім* (іти) Опр. 126.

¹⁾ Це форми місц. давніх основ на *-и-*, це показано у Буліча: Slavische Miscellen: 2. Alttrussisch *dotovъ, dolovъ* — Indogermanische Forschungen, V (1895), стор. 392—393. Пор. також: А. Соболевскій, Изъ истории русскаго языка, XVIII — ЖМНПр., 1897, XI, стор. 67—68 та С. Буличъ, Вынужденное объяснение по поводу *долова, домовъ* — ЖМНПр. 1897, XII, стор. 508—513.

Не згадано зі таке архаїчне утворення інфінітиву, як *веречи* (*веречи*) 116, Опр. 75, Дем. 3, 5, Пох. 254, 264, 284.

Не згадано за такі рештки дієприкметника, як: *хоті не хоті* Опр. 303.

Чимало місця (стор. 64—86) присвятив автор лексичній. Та тут він звертає увагу тільки на два моменти: 1) на багатство і різноманітність лексичного скарбу, яка ніби на авторову думку характеризує гуцульський говір, та 2) на чужі елементи в гуцульській лексичній.

Що-до першого пункту, то треба завважити, що певне уявлення про багатство лексики може дати повний систематичний словник, а не той випадковий матеріал, який подав автор. Навряд прим. чи зможе когось переконати в багатстві гуцульської лексики хоч-би перелік назв птахів (стор. 69) — усього 16 назов. Вистарчить його порівняти хоч-би із тим списком, що поданий у М. В. Шарлеманя, Назви птахів (Словник Зоологічної Номенклатури, ч. I). К. 1927. У здатності творити нові слова навряд чи можна добачати щось оригінально-гуцульське. Неясно, що саме хотів автор показати своїми паралелями в розділі XII: «Говір і літературна мова»¹⁾.

Що-до чужих слів, то входить в детальний розгляд всіх поданих в автора запозичень я не буду — уже й так наші уваги надто розрослися, та й питання це вимагало-б спеціальної над ним роботи²⁾. Я тільки як на курйоз вкажу на те, що автор говорить про слова «московського походження чи посередництва». А саме, навівши цих кільканадцять³⁾ зіставлень, він як свій висновок пише: «Взагалі запозичень з московської мови багато немає; деякі з наведених вище слів — не конче мусять походити з московського джерела; вони могли зберегтись у говорі з давнішої доби, — і тільки сусідам видаються чужими (московськими) через те, що кругом гуцульського говору цих слів у житті немає (колокол, пуговица, говіти)» (стор. 80). Як «сусіди» дивляться на ці слова — це може й бути цікаве, але цим обмежуватися авторові не слід було; він бо повинен був глянути на ці факти не як «сусід», а як дослідник гуцульського говору. Здивування викликає й дальша фраза. «Коли ще й виселінувати слова неслов'янські, — тоді ліквідація цієї групи [тоб-то московських запозичень] дуже легка». Виникає тільки питання: на що-ж було тоді утворювати цю групу, коли її так легко зліквідувати. До того-ж й отії «ліквідаційні» мотиви виходять поза завдання наукового досліду, який повинен ставити собі за мету тільки одне: правдиво сконстатувати факти й належно по змові їх пояснити.

Наприкінці подана в автора чимала бібліографія (стор. 87—92). Тільки характер її не ясний. Навряд чи це праці, що стосуються так чи инакше гуцульського говору (а отакої саме бібліографії ми-б і сподівалися). Щоб визнати її за бібліографію української

¹⁾ Навряд чи правдиве уявлення про їх взаємовідносини дають такі авторові переклади, як: *г'іжметэ — дошкулити* (а не *дійняти*), *лефа — великі відсотки* (і тільки в дужках *лихва*), *пар'ш'ек — жид*, *прош'ек — убогий*. Неправдивий переклад дає автор слову *пр'есло* (ніби — частина церковної огорожі) — див. у Гнатюковому словничку при XXVI-му томі Етнограф. Збірника: — «частина плугу від одного кола до другого»; пор. прим.: «одно не чельди виходит на двір [із хати] и голосит; очи закрие фуетков, або долоньими, зігне сі на пр'есло и плаче-заводит» Пох. 233. При слові *бай* подає автор переклади: *бенькет*, *пвр*, *забава*; — і тільки в скобках та ще до того із знаком запиту «*баль?*», очевидно чини сумніваючись чи є між формою *бай* — і *баль* якийсь зв'язок. Навряд чи може буги сумніє, що слово *бай* являє собою фонетичний варіант слова *баль* (пор. прим. про міну *л' — j* у проф. Ян'ва. *Swaga zmlóguska*...). Цілком инакше справа мається із словом *каланнєк*; ав. ор. цією перекладу «бідний чоловік» подає гак само в скобках із знаком запиту «*безтгллннй?*» припускаючи очевидно якийсь етимологічний зв'язок між ними, якого справді нема (пор. *калай*).

²⁾ Визначу тільки, що великою критичністю автор ~~не~~ грішить; зіставлень своїх він не обгрунтовує, керується більше «слуховою етимологією», пор. прим.: *цотатэ — считатэ*, *пудж'атэ — пугатэ*.

³⁾ Цим автор списку не вичерпав ніби, бо наприкінці додає «і декілька ин.». Чому рін цих «декілька» не навів — не відомо.

діалектології (чи навіть узагалі українського мовознавства), — не дозволяє її неповнота. Навряд чи це буде список тієї літератури, котру простудіював автор, бо декотрі неточності в поданих даних вказують на те, що взяв їх автор з других рук.

Зрезюмовуючи наші уваги, доводиться визнати, що праця Бр. Кобилянського вийшла не цілком вдаю. Почасті виною тут неповна авторова підготовленість, а часті й характер теми. Вона бо безумовно взята зашироко. Краще було-б авторові обмежити свій дослід на говірку навіть однієї якоїсь містини, але зате поглибити аналізу її даних. А то автор поставив собі за мету не тільки описати гуцульський говір у його сукупності, ба ще й проаналізувати (як це обіцjuje заголовок) його відношення до покутського говору. Правда, цього другого завдання автор і не поспитався виконати (бо-ж не можна вважати, що автор показав відношення гуцульського говору до говору покутського, подавши в декількох місцях паралелі з покутського говору).

Та будемо сподіватися, що своєї цінної і корисної праці над гуцульським говором автор і надалі не припинить. І хай може й обмеживши себе територіяльно, поглибить аналізу здобутих даних, міцніший ґрунт під неї підводячи досконалішим опануванням історії української мови. Тим більше, що пророблена над цією працею велика робота це завдання йому значно полегшить.

Наприкінці хотів-би я висловити ще одне побажання загального характеру. При отаких окремих діалектологічних студіях надзвичайно бажано було-б подавати хоч трохи фонетично записаного тексту даної говірки, як це прим. зроблено в праці О. Курпшової про говірку с. Хоробричів, чи в згаданій вище монографії проф. Я. Янова про говірку Мошконець і Сівки.

Василь Дем'яничук.

Б. Шевелів, „Звільнення П. О. Куліша з російського підданства“.
Україна, ч. I, 1928.

Викладаючи за матеріялами кол. міністерства внутрішніх справ (переховуються в Ленінградському Централархіві) історію виходу П. О. Куліша з російського підданства та повороту його до того підданства¹⁾ й освітлюючи цю історію фактами з інших архівних матеріялів, я з того матеріялу, що був у мене, бачив, що в цій справі мусіло відбуватися ще й листування поміж органами місцевої адміністрації. Я, напр., і зазначав, що, коли міністерство вн. справ запитало чернігівського губернатора, «не встрѣчается ли съ Вашей, М. Г., стороны какихъ-либо препятствій къ увольненію Кулиша изъ подданства Россіи», — останній, очевидно, збирав відповідні відомості про Куліша через борзеньку поліцію²⁾. Тепер увесь місцевий матеріял в цій справі (з Чернігівського історичного архіву) подано в цікавій статті Б. Шевелева «Звільнення П. О. Куліша з підданства Росії» (див. журнал «Україна», кн. 1, 1928 р.)³⁾. В ньому поруч з ординарними формальними відписами⁴⁾ знаходимо й надзвичайно характерні (а тому й важливі) «місцеві моменти», в яких як сонце в краплині

¹⁾ Див. нашу статтю в XIII—XIV кн. «Записок».

²⁾ «Записки», кн. XIII—XIV, стор. 154.

³⁾ В примітці до статті автор зазначає, що моя стаття «вийшла друком» вже після того, як закінчено й подано до друку його розвідку. Але розвідка Б. Шевелева не втрачає свого інтересу й після опублікування моєї статті.

⁴⁾ Напр., відповідь борзеньського справника черн. губернаторові: «въ производствѣ о немъ (Кулишѣ) нѣтъ никакихъ дѣлъ и переписокъ, а равно не имѣется и свѣдѣній о томъ, чтобы онъ находился подъ слѣдствіемъ и судомъ по какому-либо уголовному дѣлу».

води відбиваються типові риси доби й адміністративних тодішніх поглядів. Чого, наприклад, відповідає борзенського справника на відповідне запитання черн. губернатора, коли відомостями про Куліша наприкінці 1884 р. зацікавивсь кївський генерал-губернатор Дренгельн? Цікавих одсилаємо до статті Шевелєва. Тут процитуємо тільки характерне посвідчення Кулішевої «благонадійности» від борзенського справника: «Г. Кулішъ никакого вліянія ни на общество, ни на дѣла земства, ни на окружающее крестьянское население не оказываетъ и, насколько я могъ замѣтить, онъ вообще не ищетъ популярности въ крестьянской средѣ, а напротивъ часто и безпощадно преслѣдуетъ со вѣднихъ крестьянъ за снаши, потравы и рубку дерева въ его лѣсу»¹). Дуже цікаве й все листування з приводу правного становища Куліша та документів для його «проживательства».. Та все це, ще раз скажемо, цікавий знайде в статті Шевелєва.

Тут маємо тільки зазначити непорозуміння Б. Шевелєва що-до моєї статті. В зазначеній примітці він пише: «Торкаючись питання про листування в справі повернення Куліша до Росії, яке виникло, мовляв Кулішів біограф Шенрок. «въ административныхъ сферахъ», П. Чубеький висловлює ту думку, що такого листування не було»²). Такій думці суперечило-б не тільки наведене в статті Шевелєва «листування, що дійсно велося в «административныхъ сферахъ», а й те, що з того листування наведено в моїй статті.. Та я зовсім і не висловлював думки, що листування з приводу повороту до Росії Куліша «въ административныхъ сферахъ» не було, а тільки висловив сумнівн що-до характеру цього листування з приводу Шенрокового свідчення: «возникла переписка въ административныхъ сферахъ о ссылкѣ его» (Куліша). В моїй статті тільки й сказано, що чутки про можливі репресії, «можна думати» виникли з побоювань і самого Куліша, і людей до нього близьких з приводу нападів на нього реакційної преси, але «треба думати», що напади ці не мали наслідків і цього «спеціального» листування (а не взагалі листування) — з приводу Кулішевого повороту в адміністративних сферах не виникало³). Це можу повторити й тепер після наведеного в статті Шевелєва листування «административныхъ сферъ» у цікавій для нас справі. Аджеж і сам Шевелєв з неменшою обережністю висловлюється що-до листування про всылку: він зовсім не доводить, що таке листування велося, навпаки пише: «як що й було листування.. що до всылки Куліша»⁴). Я-ж висловився: — «треба думати» — такого листування не було.. І якщо Шевелєв такої думки заперечити не може, що-ж взагалі він у мене заперече?

Користуємось з випадку й зазначимо неточність твердження Шевелєва: — «з протоколу борзенської поліційної управи — бачимо, що борзенська поліційна управа викликала П. Куліша до м. Борзни на 9 квітня 1891 р. (зложити присягу на вірнопідданість Росії). Копію цього викликання (оригінал переходується в архіві Ак. Наує) опублікував ще року 1925 М. Могилянський у статті «П. О. Куліш в 90 х роках» (див. «Черв. Шл.», серпень 25 р., стор. 182). В палері борзенської поліційної управи від 1 квітня 91 р. писалося: «Полицейское управление покорнѣйше проситъ пожаловать въ Присутствіе Полицейскаго Управления въ непродолжительномъ времени для принятія присяги на вѣрность подданства Россіи»... Куліш з'явився до «Присутствія Пол. Управления» і зложив присягу, справді, 9-го квітня 91 р. В протоколі, складеному з цього приводу, мабуть, і за-

¹) Характерна для Кулішевого «обличчя» риса: і в цю справу він вносив властиву йому «гарячість» («часто и безпощадно преслѣдуетъ»). Але «гарячість» ця не тільки «температурного», але й «ідеологічного» походження: воюючи з снашами та порубами, Куліш воював з нащадками «розбишак — руїників козаків».. Драгоманов не помилявся, жартуючи, що Кулішеве ворогування з козаками робить вражіння: «так мов-би вони облягають Ганнину Пустинь, як Хмельницький Львів!». Він, справді, відчував себе в облозі..

²) «Україна», ч. 1, 1928, стор. 134.

³) «Замиски», XIII—XIV кн., стор. 156.

⁴) «Україна», 1, 1928, стор. 129.

писано, що Куліша викликано на 9 квітня, але, як бачимо, з документу, що викликав Куліша «пожалувати вь Присутствіе», — вибір дня для явки було віддано Кулішеві з тим тільки, щоб він з'явився «въ непродолжительномъ времени».

Знайомство з тодішнім листуванням, настроями й планами Куліша не дозволяє також згодитись з категоричним але безпідставним твердженням Шевелєва: «та Куліш і не думав ані залишати Росії, а ні переходити до підданства иншої держави...¹⁾».

Фактично Куліш, справді, так і не вїїхав більш з жінчиного хутора, але це не означає, що він «і не думав»... Вже факт, що прохання про повернення до російського підданства він подав тільки за 6 років і 4 місяці після повороту до хутора примушує сумніватися, щоб таке категоричне твердження було справедливе.

П. Чубський.

З приводу статті проф. Грунського.

(«Зап.», кн. XVIII).

Дарма що в моїй книзі я навмисно не торкався «форми та композиції Слова о полку Ігоревім», усе-ж проф. Грунський у статті під цим заголовком зробив мені честь, приділивши кілька сторінок моїй особі. Це вже не перша ознака уваги проф. Гр. до моєї книги, в якій він невдоволений і з того, що в ній є, і з того, чого в ній немає. Я не прихильник полеміки й не розводитимуся.

1. Проф. Грунський не певний що-до часу, коли поетало «Слово» (стор. 20), я-ж — не вагаючися — застосовую його до часу не ранішого від 1187 р., і не думаю, щоб це був великий гріх: ця дата досить підсилює низка міркувань, висловлених у літературі про «Слово», які я поділяю. Вважати разом з А. Я. Лященком, що воно могло бути написане 1185 р., ґрунтуючися на метафоричних висловах у самому «Слові» — я не наважуюся. Застосовувати-ж його до XIII в. і пізніш, коли низка бурхливих подій повинна була вперти з людської пам'яті мізерний по суті епізод з боротьби Руси проти половців — так само було-б ледві чи доречно.

2. Проф. Грунському (стор. 20) не подобається моя спроба згуртувати до купи дані, які промовляють за тим, що низка пізніших письменників та переписувачів була обізнана з «Словом», — дані, які за наявності нових фактів допоможуть розібратися в питанні про долю тексту «Слова», що до нас дійшов, у писаній традиції. Та це справа смаку. Я-ж гадаю, що всі дрібниці, що хоч трохи освітлюють історію первісного тексту «Слова», треба зібрати.

3. Як і я, проф. Грунський гадає, що «Слово» дійшло до нас не цілком у тому вигляді, як воно вийшло з-під авторового пера: «Слово, пише він, не дійшло до нас у первісному своєму вигляді: те, що ми маємо, попеували часом і переписувачі» (стор. 11), і далі в висновках (стор. 24): «текст Сл. дійшов до нас у такому покаліченому вигляді, що не можна думати про послідовний поділ на стих цього тексту» Тим-то й я у своїй книзі обмінував питання про поділ «Слова» на вірші й узагалі про метричну його будову. Та зрікаючися через це саме відновити вірш «Слова», проф. Грунський хоче вивчати його мову. Це ще менш можливо, і хоч-би як ми намагалися «в основу дослідів класти мову пам'ятки» (стор. 11) — через причину, що її визнає сам-таки проф. Гр., вивчати мову «Слова» — це річ неможлива й через те його висновок (на стор. 24) треба відкинути. Можна-ж і треба вивчати мову Мусіи-Пушкіньського епосу, оскільки вона точно від-

¹⁾ «Україна», № 1, 1928, стор. 128.

булася у виданні 1800 р та Катерин. копії. Ледві чи можна вагаться — і професор мовознавець повинен знати це, — що мова давньої пам'ятки й пізнішого її списку, навіть «покаліченого», можуть бути багато не тогожні. Тим-то й не можна писати (як це робить на стор. 14 проф. Грунський) «той, хто складав пам'ятку, дуже еластично сполучував вноді мало не в однім місці дві цілком різні фонетичні форми». Щоб говорити про мову «Слова» з погляду лексики, синтаксис, почасти — морфології, може вистарчити пізнішого списку, до того-ж надрукованого зовсім не бездоганно; та було-б занадто сміливо й нерозважно казати про фонетичний бік складачевої (авторової) мови, маючи перед себе — працю пізнішого переписувача. Так можна приписати оригіналові «Слова» — зміну *ц — ч, с — ш* і т. п. Та й критикуючи інших¹⁾, і сам проф. Грунський ухиляється від дослідів над мовою «Слова»: не можна-ж справді вважати за досліди його завваження на стор. 14 й дд.

4. Надто не до вподоби проф. Грунському моя спроба — не реконструкції, звичайно — бо я нічого в «Слові» не реконструюю, окрім читання окремих слів, та й, ґрунтуючися, здебільшого, на традиції, — віддати «Слово» в ортографії XV віку, у тому, більше-менше, вигляді, як воно могло бути в рукопису, що передував Мусін-Пушкінському. Це — щира гіпотеза, що її я не видаю за «закон та пророки», і хвилюватися через мою відважність — не варто. До речі, користуюся з нагоди щоб одзначити: аркуші та їх звороти в мойому тексті позначено (здогадно) неправдиво: кожна сторінка слов'янського шрифту повинна відповідати не сторінці рукопису, а цілому його аркушеві; інакше, заснована на лічбі знаків, перестановка, що її пропонував Яковлев (1891), за ним — я (1914) й акад. Соболенський (1916) — неможлива. Що робити, коли потрапили опіски, а за ними друкарські помилки, яких і без того в тексті чимало (то «а ркучи», то — «аркучи» й т. п.). Автім, підраховуючи їх, проф. Грунському випадало-б трохи більше знатися на руських рукописах XV—XVI вв. і знати, що напр. у середині й наприкінці слів *л і м* в руських рукописах з болгаризованим правописом частенько чергуються, а на початку слів — звичайно єживається *ь* отож, його запевнення, ніби «послідовно вживали її (літеру *л*) тільки на початку слів та після приголосних, як це було в багатьох пам'ятках, або може тільки спочатку» (стор. 22) — правдиве лиш на половину. Що-ж до *оу* та *Ѡ*, то за цієї доби *оу* звичайно вживано на початку слів, у середині-ж і наприкінці вживано й *оу* і *Ѡ*, залежно від місця й переписувачевої звички. Нарешті, пропонуючи читання не Мусін-Пушкінського рукопису, а гіпотетичного його попередника XV в. — ясно, що я й не повинен був в усьому вважати на витяги Малиновського.

5. Не згадую за дрібниці, от як закид за поділ слів: ніби не знає проф. Грунський, як люди видають навіть найдавніші списки пам'яток? Усе це не присутне. Не розумію, чомого критика так дратує мій вислів «беру те тільки, що потрібне на мою думку»..., який він зве «характерним», жиновидячки не в дуже доброму для мене розумінні; та узагалі я не розумію цілком того роздратування, що так різко виявляється в прикінцевих словах розд. VI (стор. 24). Цим ми не стаємо ані на ступінь ближче до розкриття наукової істини, що ній покликані служити, скільки кожен має знаннів, сили та снаги.

Акад. Вол. Петру.

¹⁾ Про мову «Слова», окрім Смірнова та Карінського, між иншим писав і я, заперечуючи Карінському, — у збірникові *Scgium bibliologicum* 1922, де вказав, що в мові вид. 1800 р. деякі риси можна застосувати до нековського, а швидше північно-українського діалекта.

З приводу рецензій В. Дем'янчука й проф. М. Грунського на мій „Нарис історії української мови“¹⁾.

Дві рецензії з різними, протилежними висновками. Підсумувавши свої уваги, т. Дем'янчук наприкінці каже, що мою книжку не можна вважати за позитивне надбання українського мовознавства, проф.-же Грунський (якому, очевидно, уже був знайомий зміст рецензії В. Дем'янчука) не тільки не може погодитися із остаточними висновками та дуже негативною характеристикою моєї книжки, але ставить її вище, ніж прим. книжку проф. Тимченка.

Подібне розходження в оцінці така звичайна річ у науці, що годі наводити приклади. Можу тільки зазначити, що частенько суворішими рецензентами бувають молоді, що доніру починають, учені і може в цьому трохи виявляється закон розподілу праці. Поважніші учені, які вже дещо зробили для науки, мають підставу ставитися прихильніш до праць інших учених, знаючи добре з власного досвіду, що не помиляється лиш той, хто нічого не робить; вони не тільки вишукують негативні боки в праці, але намагаються знайти й позитивні її боки.

В обох рецензіях є кілька однакових закидів. Обидва рецензенти, зазначивши, що я за короткий час змінив свої погляди (про це ще говоритимемо далі) і зробився прихильником теорії хвилі, кажуть, що я закидаю Шляйхеровій теорії такі хвиби, яких вона справді не мала (а саме, що вона «зовсім не зважає ні на історію, ані на географію язикових з'явищ»), обидва обвинувачують мене в тому, ніби я не зовсім до пуття переказую чужі думки (напр., фан-Вейкові). Але чимало знайдемо й різного в закидах і надто в оцінці обох рецензентів; через те вважаю за найзручніше відповісти окремо кожному рецензентові.

Зовсім не можу погодитися з проф. Грунським, що йому здається, ніби в «Нарисі історії укр. м.» я вже йду слідом за Смаль-Стоцьким (д. XV т. Зап. Іст.-Ф. В. У. А. Н., ст. 261). Звичайно, мені не боязно було б бути серед прихильників цього вченого, знаючи, що їх, як це зазначає проф. Грунський, цитуючи й фан-Вейка²⁾, є значна меншість; але я гадаю, що мої думки з концепцією шановного мовознавця еднає може висновок що-до праруської мови; але шлях доводів і методи в нас різні; і хоч висновки в мене тоді були зовсім інші, але може ближчі до методи Смаль-Стоцького були як-раз ті методи й шляхи доводів, що я їх ужив у «Короткій історії української мови»³⁾.

План у книжці проф. Тимченка проф. Грунський вважає за цільніший, за кращий (ст. 265), але мені здається, що не можна порівнювати план у моїм «Нарисі» з планом у підручнику проф. Тимченка, бо при такій спробі датувати окремі з'явища як передісторичної, так і історичної доби, що ми її зробили, не може бути іншого плану. З другого боку, цілком слушно вказав проф. Грунський «на деяку непропорційність викладу» (ст. 262); спричинилася до цього подвійна мета нашої книжки, в якій ми не тільки хотіли дати підручника для вищих шкіл. З подякою прочитав я й ті місця, де безсторонній рецензент зазначає й позитивні боки в моїй праці (він знайшов у мене, напр., «більше корисного матеріалу», ст. 262), але особливо щиро подяку складаю я проф. Грунському за те, що він підкреслив моє уважливе ставлення до пам'яток, а так само до наукової літератури (д. напр., ст. 267).

¹⁾ Д. XV т. Запис. Іст.-Філ. В. У. А. Н.

²⁾ Тільки-ж, у тій рецензії фан-Вейка (надрук. в «Slavia»), що на ню покликається проф. Грунський, автор її, закидаючи Смаль-Стоцькому, покликається, м. инш., на мою «Коротку істор. укр. м.»

³⁾ Принаймні так порівнює наші шляхи доводів проф. Дурново у «Введен. в истор. русск. яз.», ст. 100, ув.

Зовсім инакше хоче показати справу другий мій рецензент — В. Б. Дем'янчук.

В тоні його рецензії чується кепкування з приводу того, що я за короткий час устни «грунтовно» змінили свої погляди. Коли погляди змінюються так легко й так швидко, то чи не краще було-б тоді, каже рецензент (ст. 231), стримуватися взагалі будь-що друкувати. З приводу цього обвинувачення ніби трохи й не по суті самої справи, обвинувачування досить таки чудного, можу зазначити лиш одне. Зовсім дарма витратив енергію т. Дем'янчук, з уважливістю слідчого викривши, за скільки місяців я змінив свої погляди. Я йому скажу більш. Можливо, що я змінив свої погляди вже по весні 1924 р.; може навіть у той самий день, коли вийшла в світ «Юр. іст. укр. м.», я вже пошкодував, що її надрукував. І з того дня може й почав готувати нову книжку. Важливим і цікавим для рецензента міг-би бути лиш один факт—за скільки місяців, а може й років, я скінчив оцю нову книжку, що в ній відбилися нові погляди. А з передмови до «Нарису іст. укр. м.» рецензент міг-би довідатися, що зминуло таки бл. двох років, поки скінчив я нову редакцію своєї праці (і бл. трьох років, поки вона була надрукована). А що-до зміни поглядів, то, на нашу думку, ця здібність властива мало не всім ученим, хто в своїй праці не спинився на місці; це не можна вважати за якусь велику хибу, бо мета науки полягає не тільки в вишукуванні безперечної догми, а й в установленні метод цього вишукування. Щоб не йти далеко по прикладу, згадаймо хоч-би про небіжчика Шахматова, що частогусто міняв свої погляди на різні питання слов'янської філології¹⁾.

Переходимо тепер до закидів по суті. З приводу мого розподілу історії слов'янських мов на добу передісторичну й історичну добу, рецензент здивовано запитує: яке це має реальне значіння і для самої мови, і для порівняльного мовознавства? Правду казати, має воно не дуже велике значіння, але все-ж далеко реальніше, ніж розподіл на епохи балтицько-слов'янську, праслов'янську, праруську й до т. п. Що той розподіл, якого ми дотримуємося, має все-таки деяке значіння, видно хоч-би з того, що його беруть під увагу навіть ті вчені, котрі визнають і праслов'янську, і праруську епохи²⁾.

На наступний, досить великий абзац (на ст. 232) докладно не можу відповісти, бо для цього довелася-б повторити мені мою «Спробу гісторії дагісторичнай епохі славянської фонетики»³⁾. А posteriori, після початих дослідів у цім напрямку, можна вже дещо вяснити в цій справі: ясно, що краще говорити, напр., не про балт.-слов'янську й про праслов'янську епохи, а про епоху переваги спільних балт. слов. ізоглос, або про епоху переваги спільно-слов. ізоглос.

Обидва рецензенти невдоволені з того, що я закинув Шляйхеровій теорії, ніби вона «зовсім не зважає ні на історію, ані на географію язикових з'явищ». На жаль, можу зробити тут дуже невелику поступку: «если ве зовсім не зважає».. Якщо на історію трохи й зважала, то в кожному разі на географію зовсім не зважала: адже перші спроби лінгвістичної географії поки-що належать французьким та німецьким ученим; слов'янські ж мовознавці (Ніч, Зеленін, Голанов) поки-що ізоглосували лиш окремі з'явища. Та хіба-ж належну увагу на географію з'явищ звернув, приміром, В. М. Ганцов у своїй «Діалектологічній класифікації укр. говорів»? В. Дем'янчук вірить (звичайно, поки-що в згоді з більшістю мовознавців) у «поступову підлеглість епох», вірить так само і в існування виразних меж

¹⁾ Докладніш про це в нашій статті «Взгляды акад. Шахматова на доисторические судьбы славянства», Изв. ОРЯСГАН, т. XXIII, кн. 2.

²⁾ Д., напр., Дурново, Очерк истор. русск. яз., 1924, ст. 143 і 155.

³⁾ Ані трішки не думаючи, що моя «Спроба» остаточно розв'язала питання про хронологію передісторичних змін, я, з другого боку, не зводжу на нівець усі дотеперішні дослідження: на свою «Спробу» (а так само на відповідні місця мого «Нарису іст. укр. м.») я дивлюсь лиш як на спробу підсумувати те, що в цім напрямку зробили Фортунатов, Шахматов, Ляпунов, Педерсен, Міккола, Ільїнський, Трубецкой, Вубрих та інші; до цього підсумку я лиш дещо додав.

поміж слов'янськими мовами. А мені здається, що твердження про умовність різних класифікацій слов'янських говорів не тільки в майбутньому, ба навіть і тепер — є не лиш «Бузукове тлумачення» (див. ст. 233). Постараюся цю справу висвітлити на конкретному питанні про укр.-блр. межу, в зв'язку з питанням про межі півн.-укр. наріччя. Хоч з приводу деяких півн.-укр. рис В. М. Ганцов (Діалектолог. класифік. укр. гов., ст. 31 і инш.) і зазначає, що нема змоги докладно встановити територіяльне поширення цієї або іншої риси, але навіть з того приблизного окреслення меж з'явищ, яке подає Ганцов, можна зробити висновок, що межі навіть двох яких-небудь з зазначених з'явищ не збігаються. В. М. Ганцову треба було-б, однак, виразніш показати, що не тільки 8-е з'явище (ф. наз. в одн. прикм. чол. р. на *-и, -і*, а не на *-ий ій*) поширене на сусідній білоруській території (д. ст. 31); коли не всі 12 півн.-укр. особливостей, то принаймні 11 з них відомі в південних, а часом і в центральних білоруських діалектах. Існування дифтонгів зам. наголошених *о, е і ь* в півд.-блр. говірках досить відомий факт¹⁾, знайдемо ми в них і голосну *е* на місці ненаголошеного *є*, див. хоч-би записи А. А. Сержпутовського з північної Мозирщини й Случчини в його «Сказкахъ и разсказахъ бѣлоруссовъ-польщукоевъ» (1911)²⁾. Що-до ствердіння *р*, то до блр. діалектів наближаються, головн. чин., ті півн.-укр. говірки, що в них «*р* тверде за всяких умов», пор. Ганцова, ор. сіт., ст. 28. Але на цьому мало. Ганцов перелічив далеко не всі ті півн.-укр. особливості, які становлять протяг відповідних півд.-блр. Коли Ганцов наводить у числі півн.-укр. відзнак, напр., закінч. *-у* в дав. відм. одн. речівників, яке охоплює лиш частину (а саме, східню, д. ор. с., ст. 31) півн. наріччя, то чому-б ще не згадати про цілу низку з'явищ (напр., тверде *ц*, про тк. зв. сакання та и.), які охоплюють коли не більш, то будь-що-будь не менші частини того-ж півн. нар. Про *ц* тверде³⁾ в півн.-укр. говірках уже писали (д. хоч-би «Опытъ діал. карты р. яз. въ Евр.», ст. 66—77), і тому я скажу тут тільки про сакання (зробивса), поширене в значній (західній) частині півн. нар. Ізюгоса цього з'явища проходить на зах. й на півдні від Пінського, а так само від Овруча, доходячи, таким чином, приблизно до смуги перехідових говорів на мапі Ганцова. Про те, що сакання поширюється далеко на півд. і на півд. зах. від Пінського і захоплює Морочне й навіть район Любашова, довідалися ми з записів І. А. Сербова, автора відомої праці про білорусів-сакунів⁴⁾. Ясно, що ці записи Сербова були неприступні В. М. Ганцову, але-ж він міг використати надруковані раніш матеріали Довнар-Запольського⁵⁾ й Булаковського з Пінськ. повіту, а головне, записи В. Камінського та В. Кравченка з Овруцьк. пов. (в V т. «Трудовъ о-ва изслѣдователей Воляни»). З цих останніх записів (з яких, м. инш. В. Ганцов у своїй «Діалект. класиф. укр. гов.» скористався з иншого приводу) можна довідатися про існування сакання навіть у південній частині Овруцьк. пов. — у Лугинській і Нородицькій вол., вже близько коло Коростеня.

Відповідь В. М. Ганцова (а разом і В. К. Дем'янчука) я знаю наперед: Та це з'явище пізнішого походження, з'явилося воно в наслідок блр. впливу. А що-до дифтонгів у блр.

¹⁾ Залежність у цих діалектах дифтонгічної, або краще поліфтонгічної вимови від наголосу вимагається вже самим аканням, яке відзначає ці говірки.

²⁾ Правда там знайдемо ми й '*е < 'а*, але поєс поряд із пам'яті відоме й у півн.-українськ. наріччі, д. Ганцова, Діалект. класиф. укр. гов., ст. 18, прим. 1 і ст. 29. У тих-же півд.-блр. говірках, що-правда, приголосні перед дим *е < є*, '*а* м'які, але це стоїть у зв'язку з тим, що тут, у протилежність українським говіркам, взагалі приголосні м'яко вимовляються перед *е і і*; пор. в цій справі проф. Синявського, «Фонетична контроверса», Зап. Іст.-Ф. В. УАН., XIII—XIV, ст. 271 та н.

³⁾ Про *ц* тверде в північній Чернігівщині В. Ганцов, однак, каже в своїм новім артикулі, що ми його-тільки-що прочитали (Чернігів і півн. Лівобережжя, 1928, ст. 266).

⁴⁾ Сб. ОРЯСРАН., XCIV, № 1.

⁵⁾ Хоч у книжці Довнар-Запольського «Бѣлор. Полѣсье» чимало хиб, які зазначив у своїй рецензії акад. Кримський (Розвідки, статті та замітки, 1928, ст. 231 й д.), але в цьому питанні на неї можна цілком покластися.

говірках, так це — наслідок українського впливу. Може, це й так, але будь-що-будь для подібного твердження нема підстав, бо з глухого Полісся сливе зовсім нема ранніх пам'яток, які дали-б нам можливість довідатися, де-ж був перший осередок зародження тієї чи іншої особливості — на півдні чи на півночі¹⁾.

Узявши під увагу зазначену переходи́вість говорів, ми зрозуміємо, що єдиним виходом із становища може бути проведення межі на підставі однієї якої-небудь відзнаки. З великою втіхою я довідався, що за акад. Карським В. Ганцов вважає за можливе вбрати за критерій при розмежуванні української та білоруської територій вимову приголосних перед *e* і *u* (*i*), Чернігів і півн. Лівобер., ст. 267. Більше-менше те самісіньке й я кажу в своїй «Спробі лінгвістичної географії Беларусі» (ст. 91); тільки там я беру під увагу ще й те, що границя м'якої вимови приголосних зубних не збігається з ізоглосою м'якої вимови губних. На якій-же з цих обох ізоглос (*небо* й *овечка*) треба базуватися, дозволю я собі запитати В. Ганцова (і В. Дем'янчука)²⁾.

Я особисто визнаю за правильніше провести межу між українською й білоруською територіями по ізоглосі м'якої вимови зубних приголосних, але-ж я добре розумію, що це має умовне значіння. Сподіваюся, згодяться з цим В. Ганцов і В. Дем'янчук³⁾.

Питання про українсько-білоруську межу я обрав лиш як приклад; почасти це зробив і тому, що воно більш знайоме мені й моїм рецензентам. Але більше-менше так само стоїть справа і в інших місцях слов'янського світу. Ми добре знаємо, скільки суперечок викликало питання про межу між українською й словацькою мовами або між болгарською й сербською.

Дивна, проте, річ. Слов'янські діалекти становлять, «на думку Бузука», море перехідних говірок, але-ж «сам Бузук, коли він говорить про мову «українську», «сербську» «чеську», то-що, — хіба не приймає певної класифікації говірок?!» (ст. 233, прим. 1). Ось точнісінько так само запитую й я своїх студентів, а так само своїх читачів (д. нашу «Спробу лінгвіст. географ. Белар., ст. 3). Відповідь на це питання для мене дуже ясна. Кажучи про оці мови, що ними ми можемо писати, читати, розмовляти, ми, безперечно, маємо на увазі літературні слов'янські мови; їхня поява з'являється наслідком різних, досить складних історичних, політичних і культурних чинників. Коли з якої-небудь причини тій чи іншій говірці пощастило зробитись мовою літератури, а так само мовою державно-економічних зносин, до неї тоді починають тяжіти сусідні говірки. Розходячись промінними сила цих об'єднуючих чинників слабне, аж поки в якому-небудь місці зрівняється з силою тяжіння до іншого, сусіднього осередку. Коли такі осередки утворилися-б в інших місцях, пересунулися-б в зв'язку з цим і межі слов'янських мов; а може й слов'янських мов було-б більше, ніж їх тепер маємо.

Питання про класифікацію слов'янських діалектів не треба, проте, плутати з питанням про розподіл інших індо-європейських мов; чи не занадто вже велику сміливість виявляє рецензент, гадаючи, що я не визнаю класифікації інших мов, «очевидячки не тільки слов'янських» (ст. 233, прим. 1). Як-раз рецензент помилився, і тому зовсім не варто було лякати мене авторитетом акад. Мейє, який, бувши прихильником Шмідтової теорії, не

¹⁾ У своїм новім артикулі «Діалектичні межі на Чернігівщині» (Чернігів і півн. Лівобережжя, ст. 271) В. М. Ганцов, згідно з думкою акад. Карського, визнає блр. дифтонги за півн.-українську рису, але значно більше рації мав Шахматов, який рішучо повстанав проти думки про запозичення з укр. м. білоруських дифтонгів, д. Уч. др. пер. ист. р. яз., ст. 298—299.

²⁾ Я вже не кажу про те, що можуть бути різні межі для м'яких приголосних перед *e* і перед *i* (*u*), що бере під увагу й сам В. Ганцов.

³⁾ З цією ізоглосою, безумовно, не збігаються ізоглоси інших додаткових критеріїв, що про них каже В. М. Ганцов у згаданім артикулі (ст. 268 і н.). Напр., ф. ф. пом-асс. pl. речівн. сер. р. на *-u*, *-i* почивають уживатись лиш близько лінії Менське-Бобруйське-Річчя (д. нашу «Спробу лінгвіст. геогр. Белар., к. № 14).

цурається, мовляв, генетичної класифікації мов, як «уже своїм заголовком про це свідчить» його праця «Les dialectes indoeuropéens» (ibid.). Безперечно, це зовсім инша річ. Коли йде мова про діалекти, що давно відірвалися один від одного, або-ж про мови, що вже дуже відрізняються поміж собою, то до питання про класифікацію, ба навіть про походження таких діалектів цілком можна пристосувати теорію дерева, бо здебільшого між такими діалектами й не розвиваються зовсім перехідні говірки.

В зв'язку з вищезазначеним стоїть ще один Дем'ячуків закид. В. Дем'ячук втішно викриває в мене суперечки: Бузук рішучо виступив проти праруської мови, а ось, мовляв, механічно зостався в нього термін «руські мови» (ст. 234, прим. 1-а). Так, це правда, я й досі цілком свідомо вживаю оцієї назви що-до трьох східньо-слов'янських мов і не бачу перешкод до того, щоб і надалі вживати її, бо вона до генеалогії східньо-слов'янських говорів аж ніяк не стосується; так само, м. инш., не зобов'язує до прийняття праруської гіпотези й суто-географічного характеру термін «східньо-слов'янські». В наслідок певних культурно-історичних чинників на морі східньо-слов'янських говорів з'явився три об'єднуючі осередки, і таким чином, утворилися три мови, але з причин суто-політичних на ці різні східньо-слов'янські країни поширилася, проте, спільна назва Русь, руський й. Нема чого й говорити, що з цих політичних причин право на цю назву мають насамперед українці деякі свідомі українці українську мову звать «руською»; тільки-ж хіба не одна з руських мов і білоруська, як це може видко рецензентові з другої частини оцієї назви ¹⁾; нарешті ми не маємо права заборонити й москалям звати себе руськими, коли це їм до-вигодби.

В. Дем'ячуківі здається, що так само, ніхто, окрім Бузука, не буде заперечувати проти «поступової підлеглості епох» (ст. 232). «Може вже незабаром після початку існування цієї праслов'янської мови, кажу я в своїй книжці, десь у кутку її розвився лінгвістичний процес, що охопив, прям, лише предків українців, і таким чином історія української мови почалася майже рівночасно з історією праслов'янської мови» (підкреслення рецензентове). «Що якась українська риса сягає ще праслов'янської доби, каже на це Дем'ячук (ibid.), — це теоретично припустити можна. Але-ж одне явище — це ще не є мова». А з чого-ж складається мова, як не з сукупності окремих явищ, і з якого власне явища загадає мені рецензент починати історію української мови? Хіба не можна прим. уважати за характерне явище для української фонетики зміну *л* на *у*, що на нашу думку відбулася за передісторичних часів? Передбачаю закид В. Дем'ячука: так ця-ж риса охоплює й білоруську мову. А хіба, ще раз дозволю собі запитати рецензента, існують явища, характерні, з одного боку, лиш для говорів однієї якої-небудь слов'янської мови, але, з другого боку, характерні в той самий час для всіх-геть говорів оцієї мови. Рішучо запевнюю (нехай дарує мені В. Дем'ячук категоричність тону), що подібних з'явищ нема (звичайно, окрім тієї або иншої окремої риси, що на її підставі ми умовилися-б визнати межі даної слов'янської мови). Може В. Дем'ячук волів-би історію української мови розпочати з часу подовження *е*, *о*, але-ж як-раз і це з'явище властиве значній частині білоруських діалектів ²⁾. Мова, безумовно, розвивається поволі, поволі здобуває прав і на своє відбиття в письмі, — зрозуміла річ тому, що навіть мова старо-української мови XIV—XV вв. дуже неподібна буде до сьогочасної української мови. Послідовно

¹⁾ Спроба деяких білорусів (В. Ластовського, А. Шлюбського та п.) запровадити до вжитку назву *Кривія*, *крюскі* не має успіху. Окрім того, вона й не відповідає історичній дійсності: адже не всі кривичі увійшли до складу білоруського народу.

²⁾ Навіть Карський, що дуже сперечається з тими, хто знаходив дифтонги в блр. говірках далеко на півн., все-ж-таки визнає, що вони доходять до лінії Ліда-Менське-Ігумен-Бобруйське (Білорусь, II, 1, ст. 133). Але на те, що вони були поширені більш, вказує існування опих т. зв. дифтонгів у мові старих і на півн. від зазначеної лінії, д. нашу «Спроба лінгвіст. географії Беларусі», ст. 21.

Йдучи шляхом Дем'януковим, можна буде прийти до висновку, добре знайомого з праць деяких російських учених: мова пам'яток XI—XII та наступних віків, написаних у Києві, Галичині та на Волні, — це не більш, як «южно-руський говор», а справжня історія «нареччя» українського (чи то пак «малоруського») починається допіру з часів Котляревського.

Мало не всі закиди рецензентів у першій частині його рецензії (частині значно більшій, присвяченій розглядові вступу й фонетики) мають загальний характер і зовсім не обґрунтовані: йому не подобається тая чи инша наша формула, він не певний що-до того чи иншого нашого погляду. Спосіб установлення хронологічних стосунків поміж певними процесами, при яким не доводиться звертатися по допомогу до слов'янської археології, який не потребує так само й аналізу лексичних стосунків з иншими, ми назвали суто-логічним способом, бо він виключно базується на дедукції¹). Може й справді не зовсім удатна назва, бо кожне наукове твердження виводиться логічним шляхом, але поки-що не можу підшукати кращої. Може в цій справі допоміг-би мені рецензент. Не зрозумівши суті цього суто-логічного моменту, він, м. инш., не до-речи глузує з нього. «У прим. 4-й на стор. 10-й, каже він (ст. 233—234, прим. 3), проф Бузук констатує, що «для дреговичів не знайшлося місця в жадній з тих трьох частин східнього слов'янства, що про них говорять Пархоменко...» — «Чисто-логічний» момент вимагав-би тоді говорити не про три, а про чотири частини східнього слов'янства (Куяба, Славія, Артанія, Дреговичі). А чому-б і не про чотири? Нічогосінько не маю проти пропозиції В. Дем'янука. Якщо дреговичі не увійшли до складу жадної з трьох перелічених частин східнього слов'янства, цілком ясна річ, що вони становлять четверту частину. В чім-же річ? Абсолютно не розумію, з чого-ж не задоволений рецензент. Я зазначив, що дреговичі не потрапили до жадної з трьох частин східнього слов'янства, зазначив, що вони десь сиділи поміж Славією та Куябою, — але невже рецензентові конче хтілося, щоб я починив на це плім'я нумерок з цифрою 4. Але тоді зовсім дарма рецензент не перевінив чи правильно я розподілив нумерки 1, 2, 3 між трьома зазначеними в Пархоменка частинами (Артанією, Куябою й Славією).

І всі закиди В. Дем'янука — в такому дусі. Чому я покликаюся на мало авторитетний «журнальчик «Малая Русь» 1918 г.» (ст. 233), а, з другого боку, чому я й словом не згадав за теорію Шахматова та Розвадовського (*ibid.*). Теорія Розвадовського, на нашу думку, не є обґрунтована, що-ж до теорії Шахматова, то вважаю за необхідне зазначити ще ось що. Полемізувати за-для полеміки ми не вважали за потрібну річ; згадати за гіпотезу Шахматова, яка має тепер уже лиш історичну вагу, зовсім не було ніякої потреби, особливо в книжці, що має на меті бути й підручником. Міркували ми отак не тому, звичайно, що ця теорія викликала багато закидів, а значною мірою через те, що сам небіжчик трохи не цілком одмовивсь від неї. У своїй розвідці «Древнѣйшія судьбы русскаго племени» (ст. 12—13) Шахматов уже писав: «оставляю вопрос о томъ, откуда именно славяне попали въ Повислинье, открытымъ»²).

А на 234 стор. рецензент став на оборону, мовляв покривджених Погодіна й Максимовича. Чому я так суворо кваліфікував їх, заявивши, що їм не вистарчало відповідного лінгвістичного підготовлення. «На свій час, перекваліфіковує їх Дем'януку, це були люди

¹) Отаким, напр., чисто слогогістичним шляхом можна зробити висновок про те, що за передісторичних часів зміна *и* на *у* відбулася раніш від монофтонгізації дифтонгів *ои*, *аи*, бо коли-б порядок цих процесів був-би відворотний, тоді підпало-б зміні на *у* також і те *и*, що з'явилося з зазначених дифтонгів, д. проф. Богородицького «Кратк. очеркъ діалектології и истор. русск. языка», 1910, ст. 337—338, а так само нашу «Спробу дагістор. епохі сла в. фонет.», ст. 22—23.

²) Коли-ж це треба було, ми аналізі поглядів Шахматова присвятили 30 сторінок (Изв. ОРЯСРАН., XXIII, 2, ст. 150—179). Закидами нашими скористався, між инш., К. Т. Німчинов у своїй книзі «Укр. язык у минулому й тепер»; знав колись про них і В. Дем'януку (д. його рец. на зазначену книжку в Х т. Зап. Іст.-Ф. В. У. А. Н.).

таки добре підготовлені». Та невже-ж Дем'янчук не знає, що так кваліфікують цих учених не тільки я, а й інші мовознавці, невже він не знає, що їм не вистачало відповідної лінгвістичної підготовки тому, що вони були представниками інших фахів¹⁾ (з одного був природознавець, а другого — історик), і що артикул Лавровського, якого відділяють від часу полеміки між Погодіним і Максимовичем усього кілька років, незрівнянно вище стоїть різними сторонами?

Догодити рецензентам це взагалі річ не дуже легка. Пам'ятаю добре, з яким здивуванням незабаром після рецензій Синявського й Гандова прочитав я закиди О. Н. (u)e'ra) у *Listy filolog.* (т. 51, II—III, ст. 319—320). Українські рецензенти обурилися на мене за праруську мову, праруському-ж рецензентові не сподобалось те, що я порівнюю стосунок української мови до російської з стосунком польської мови до чеської або болгарської до сербської. З приводу моїх коротких зауважень що-до історії літературної мови В. М. Гандов захтів, щоб я згадав про Руданського й Свидницького, В. К. Дем'янчук з цього вже не задовольняється; він закидає мені, чому в моїй книжці й словом не згадано Куліша та Старицького (235). І безперечно, коли-б я задовольнив Дем'янчука в новім виданні свого «Нарису», якийсь новий рецензент цим, однак, не задовольнився-б і виявив-би знання інших іменнів з української літератури. А нам здається, що коли-б розмір книжки дозволив-би нам обмежуватися навіть тільки коротким зауваженням що-до Шевченкової мови то й з цього була-б деяка користь²⁾.

Мое речення «особливо рясніє на діалектичні риси мова Франка» дає привід В. Дем'янчукові зробити висновок, ніби про мову літературну останніх століть автор судить «очевидячки на підставі тільки дуже позверховного свого знайомства з відповідними письменниками» (234). Аж дивує мене цей легковажний закид: адже всі добре знають, що в мові Франкової справді є чимало діалектизмів. Можна було-б лиш додати, що діалектичні риси більш відбиваються за ранішої доби його творчості. Прикладів, як хитаєсь, розпадаєсь або орудн. відм. жін. р. на -ов, то-що, така сила, що їх годі й виписувати. Наведу тільки зауваження Зерова: «не можна заперечити, що мова раннього Франка страждає на численні діалектизми, провінціалізми, що в ній зустрічаються ніколи і елементи «рутенщини» (вступна стаття до книжки «Ів. Франко, Поезії», ст. X).

І інші такі самі безпідставні обвинувачування Дем'янчук частенько кидає мені. З приводу мого покликування на статтю фан-Вейка рецензент (ст. 233) гадає, що я, очевидно, не цілком уважно простудіював згадану статтю, бо інакше я не заявив-би, що голандський славіст показав «хибність і тріялістичної і дуалістичної класифікації слов'янських мов». Ні, ми й тепер гадаємо, що фан-Вейк справді показав хибність обох класифікацій, хоч-би своїм певним хитанням у цім питанні. Тріялістичну класифікацію він приймає «pour une certaine période», Шляйхерово-Шахматовську біпартицію відкидає зовсім, але цим самим фан-Вейк обезцінює й свій поділ на північну й південну групи. Принаймні ми особисто в артикулі про Шахматова взяли під увагу особливості спільні східнім і західнім мовам, але зробили це лиш на те, щоб довести яка безпідставна Шахматовська біпартиція, і на нашу думку фан-Вейк і покликується саме-іменно у згаданому місці свого артикулу. Будь-що-будь, зазначений факт (рецензент за його мовчить), доводить, що згаданий артикул фан-Вейка я мусів був уважно простудіювати.

¹⁾ Д. хоч-би Ягіча (*Ист. слав. филол.*, ст. 492), який про Максимовича каже, що він «производитъ впечатлѣніе образованнаго человека, хотя бы безъ спеціальной филологической подготовки», пор. так само акад. Карського, *Оч. научн. разр. русск. яз. в пределах СССР*, ст. 33—34.

²⁾ Ще один приклад. В. Гандов у своїй рецензії (ст. 13) звернув мою увагу на X у назвах Дніпрових порогів у Костянтіна Порфірогенета; Дем'янчук-же, видно, ставиться до поширеного в науці пояснення цього X скептично, д. ст. 238.

У своїй рецензії на мою «Коротку істор. укр. м.» В. Ганцов (окр. відб., ст. 7) закинув мені, що думка про спільні риси в мовах українській та сербській жадного зв'язку не мають з питанням про «сербо-хорватський влин». Погодитися з цим закидом ми не бачили підстави і тому нашу думку повторили й у «Нарисі», і це дало привід В. Дем'янчукові повторити закид Ганцова. Обидва рецензенти не обґрунтовують, однак, своїх міркувань, бо знайти аргументи, що могли-б підсилити ці міркування, і не так уже й легко. Коли-б вони скористалися з наслідків хоч-би дослідів Нідерле (в II т. його *Slovanské Starožitn.*), вони може-б і змінили свої погляди; думка про спільні риси в обох зазначених мовах примушує нас затримати на слов'янській прабатьківщині предків сербів, але-ж можна вважати з другого боку за вирішений факт, що залюднення Балканського півострова вже закінчилось у VI—VII вв.

Особливо полюбає В. Дем'янчук підсилювати свої закиди покликуванням на авторитети. Відповідаючи йому, дозволю й я собі вжити одього способу. «Кумедно, каже він (ст. 235), звучить авторове поєднання Востокова з купцем Савінковим». Закид справді кумедний, а що-до «поєднання», то воно не здається смішним нікому з мовознавців, навіть нікому з учнів вщой школи, хто тримав у руках хоч-би «Христоматію по др. церк.-слов. и русск. языкамъ» (1904), бо вже там на 87 стор. можна прочитати: «Остр. Ев. издапо Востоковымъ (Остромир. еванг. 1056—1057 г., Спб., 1843); затѣмъ купцомъ Савинковымъ два раза въ 1883 и 1889 г.». Отже приписав мені рецензент незаслужену честь, називаючи «авторовимъ» поєднання Востокова з купцем Савінковим. Це поєднання роблять і інші, напр. М. Дурново (Введение в истор. русск. языка, Вгпо, 1927, ст. 32: 1. Остромирово Ев. а. 1056 г... Изд. 1) Востоковъ, О. Е. Спб., 1843... 2) Савинковъ, Спб. 1883; 3) Онъ-же иб. 1889; розбивка М. Дурново).

Недоречна зовсім рецензентова увага що-до схеми розподілу історії звуків у «Нарисі» (ст. 235). Тут знову він бере на себе досить велику відповідальність, гадаючи, що свою теперішню схему поділу на передісторичну добу й історичну я механічно перейняв з 1-го видання (з заміною тільки заголовків). На це можу відповісти, що як-раз при нашій спробі викласти історію мови як історію окремих з'явищ той розподіл, що ми його пропонуємо в «Нарисі», значно доречніший. Спитуючися визначити історію (і географію) окремих процесів (а це ми вже робимо й у «Короткій історії укр. м.»), ми й прийшли якраз до думки, що розподілом, реальнішим будь-що-будь, ніж розподіл на праруську епоху й епоху окремого існування української мови, це буде розподіл на передісторичну добу і історичну. На превеликий жаль, тому я не можу прийняти жадного з тих двох способів викладати історію мови, що досі були знайомі Дем'янчукові і що їх він пропонує мені. А систему українських звуків, що правда, може й краще було-б вмістити в кінці фонетики, як підсумок процесів обох епох.

Зовсім несерйозна, навіть дивовижна увага 1-а на 236 стор.; рецензент просто грає словами: адже, гадаю, зрозумів добре, що слова «два моменти» (це про так звану другу палаталізацію) я вжив у часовому значінні, ссб-то хтів зазначити, що деякі мовознавці визнають, що палаталізація задньопіднебінних після попередньої м'якої голосної та перед *ь*, *и* відбулася у різні часп¹⁾.

Коли М. Дурново (*Slavia*, IV, 3, ст. 584) закидав мені з приводу того, що я підлічував риси в сх.-слов'янських мовах, спільні з іншими групами, і робив на підставі цього підлічування певні висновки, з цим можна було згодитись: М. Дурново слушно зазначив, що зміна *dl, tl* на *l*, перехід *dj, tj* у шиплячі і *l* з *j* поширені не на всьому обширі півд-

¹⁾ Довідатися про це, що оді «два моменти» я розумію як другу й третю палаталізацію, В. Дем'янчук може хоч би з моєї «Спроби історичної дагіст. епохі слав. фонет.» (Зап. Аддзелу Гуманитарн. Навук БК., ст. 22).

слов. мов. В. Дем'янчук, що значну частину своєї рецензії склав із механічного повторення закидів попередніх рецензентів, наводить і вищезгадані закиди М. Дурнова (з приводу хронології східньо-південно-слов'янських ізоглос, д. ст. 236—237). Але-ж тепер ці закиди цілком зайві¹⁾, ба навіть вони ще підкреслюють, що межі мовних з'явищ не збігаються. Щоб датувати процеси, спільні в східніх і південних слов'янських мовах, зовсім непотрібно, щоб ізоглоси цих з'явищ збіглися з межами півд.-східнього слов'янства (а так само одне з одним). Та я перечив-би самому собі, коли-б це припускав. Адже сполучення *trat-*, *tlat-* і т. д., окрім півд.-слов. групи, знають ще чеська й словацька мови, а з другого боку, сполучення *dl*, *tl*, а так само *e* на місці *z*, *ь* ми маємо в півд.-західніх словінських говірках, але й це вже дає досить певну підставу зробити висновок, що відповідні зміни сполучень *tort-* і т. д., а так само *z*, *ь* відбулися ще тоді, коли був зв'язок між південним та західнім слов'янством²⁾. Недоречно порівняння півд.-східніх ізоглос з розвитком *ь* на українському й російському ґрунті; «вузькі голосні» ми маємо не тільки в цих мовах; взагалі рефлекс *ь* досить різноманітні (про них див. у акад. Ляпунова, Arch. f. slav. Phil., XXXII, ст. 515—517), а головне те, що слов'янські діалекти з однаковими нащадками цієї голосної здебільшого не межують один з одним (напр., болгарські й польські говірки, або українські діалекти й сербська «ікавщина»).

Рецензент не зрозумів, як я ставлюся до гіпотези Трубецкого та взагалі й самої гіпотези (д. ст. 237). «Її довідна сила, каже він, підривається найбільше вже тим, що на початку слова сполучення ці трапляються виключно тільки в тих випадках, де відбулася метатеза». Але-ж на підставі таких прикладів, як *dlanjъ*, і побудовано як-раз гіпотезу, що в часі зміни *dl*, *tl* на *l* метатези ще не було, себ-то існували ще сполучення *doln-*, то-що. Але до цього питання ми ще повернемося.

На тій-же 237 стор. з приводу моєї думки про хронологію переходу *g* у *h* В. Дем'янчук наводить слова проф. Флоринського, який каже, що в словацькій мові «господствует *h*, въ которое большей частью (підкреслення рецензентів. *И. Б.*) перешло первичное *g*.. но оно не вытѣснило совѣмъ *g*, какъ въ чешскомъ языкѣ». «Від констатування такого факту валиться уся Бузукова концепція», додає Дем'янчук. Цілком погоджуюсь, що я краще зробив-би, коли-б у прим. 1-й на 30-й стор. замість «У словацькій мові, що правда, іноді знаходимо й це *h*» написав-би «... часто знаходимо...», але все-ж-таки той самий Флоринський завважує, що *h* «не вытѣснило совѣмъ *g*, какъ въ чешскомъ языкѣ»; я підкреслив-би як-раз ці слова зам. тих, що їх підкреслив рецензент. Той самий Флоринський трохи далі покликується на Гатталу, який казав, що «Словаки не относятся въ звуку *g* такъ непріязненно, какъ Чехи». Отже, оскільки не досліджено ще як слід ні географію цього з'явища (про виключне *g* в півн.-словацьких діалектах В. Дем'янчук може знайти хоч-би в того-ж Флоринського), ані його історію³⁾, остільки концепція наша цілком не повалилася і хоч-би як гіпотеза не втрачає прав на своє дальше існування.

З приводу кожної подробиці або добре відомого факту, що на його вказали попередні дослідники, я не вважав за потрібне покликуватися на відповідні попередні праці, але цим безперечно побільшив кількість рецензентових закидів. З пошани до авторитетів, Дем'янчук може не закидав-би проти пояснення написання *господаря* на чарі Володимира Давидовича, коли-б знав, що це пояснення належить Соболевському (Лекц. по ист. р. яз.)⁴⁾, або проти твердження, що випад *z* у сполученні *zgn* можна з'ясовувати фриктив-

¹⁾ Як і закиди Леґа-Сплавінського Шахматову; адже я й сам закидав з приводу бі-
 партитиці Шахматова.

²⁾ Д. нашу «Спробу гіст. дагіет. эп. слав. фонет.», ст. 30 і 31, прим. 6.

³⁾ Не можна, безперечно, вважати за доведену думку кн. Трубецкого, що приймає
 перехід *g > h* для прасловацької мови. Та й узагалі поняття «прасловацька мова» здається
 мені досить невиразним.

⁴⁾ Не закидав проти цього пояснення навіть В. Ганцов, окр. відб. рецензії, ст. 13.

ною вимовою *z*, коли-б був довідався, що ще Шахматов в Оч. др. пер. ист. р. яз. (ст. 181) писав: «сочетаніе *zn*, вѣроятно, при произношеніи *z* какъ *γ*, переходило въ *zn*».

Повторює Дем'янчук закиди попередніх рецензентів (Ганцова, Дурнова) і що-до моєї думки про звуж середній між *z* та *o* в повноголосих формах (*голоова*). Схарактеризувати оцей звук з фізіологічного боку, як цього хоче рецензент, на превеликий жаль, не можу, бо відгоди змінуло таки чимало часу. А приблизну характеристику дати зміг-би, але, власне кажучи, я вже її дав, визначивши оці середні звуки через *o^o* і *eo*. Такою загальною формулою я визначив оці переходи, середні звуки не тільки з боку якісного, але й кількісного; адже *z*, *o* відрізнялися від *o*, *e* так само з квантитативного боку¹⁾. Тому зовсім зайвий є закид М. М. Дурнова (*Slavia*, IV, 3, ст. 586), який, гадаючи, що «Бузук смешивает количественную и качественную стороны», заявляє, що голосні в 2-м складі повноголосих форм «в южно-русском, очевидно, были короче *o* и *e* другого происхождения, но с качественной стороны нет никаких данных считать их отличными от *o*, *e* другого происхождения». Але-ж ми не можемо згодитись із шановним професором і що-до квалітативного боку цих середніх звуків, гадаємо, що вони не менш реальні, ніж те хоч-би *ē²*, що його існування М. Дурново припускає для «обще-слов.» (*Slavia*, VI, 2—3, ст. 209 і наст.).

Погоджуюся з рецензентом, що зміну початкового *je* в *o* не можна відрізнявати від раніших спільно-східньо-слов'янських ізоглос (259). І на розлогій території з'явища поволі можуть поширюватися. Власне кажучи, ізоглосу кожного окремого процесу ми можемо визначити лиш для певного часу²⁾.

Дальший абзац знову становить необґрунтований закид, підпертий авторитетом (239). В. Дем'янчук не може погодитися що дві крапки над приголосними визначали в другого писаря Арх. Єв. пропуск глухого. Ми не будемо тут наводити аргументів на користь нашої думки; докладно про це писали в нашій артикулі про цю пам'ятку (Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Н., XII, ст. 5—6), зазначимо тут тільки, що покликування на акад. Карського («по второмъ почерткѣ... въ группѣ согласныъ надъ вторымъ, особенно надъ *л* ставятся двѣ точки, будетъ ли этотъ согласный твердый или мягкій») абсолютно нічого не доводить. З приводу наведеної в Карського фрази рецензент додає: «жадного, як бачимо, натяку на заміну цими точками *z*, *o*». Цілком погоджуюся, що натяку жадного нема, але нема саме-іменно в Карського, бо, власне кажучи, в даному місці в нього нема й взагалі пояснення цього факту: він просто обмежився його сконстатуванням. В тому-ж абзаці читаємо: «Так само сумнівним здається мені, щоб писар Арх. ев-її уживав уже *o* як знака пом'якшення приголосних». За підставу для цього необґрунтованого закиду звичайно не може правити прим. 4-а на тій-же стор., що в ній рецензент ніби-то зазначає суперечність у моїй книжці «хоч автор сам наводить (стор. 57, прим.) думку Шахматова, що *o* в XI в. не було ще знаком м'яккости, а визначало певну приголосну» (sic! зам. голосну)³⁾.

Свідомо неточність рецензентова в даному місці аж вражає мене. Він добре знає, що на 57 стор. в примітці слова «*o* в XI в. не було ще знаком м'яккости, а визначало певну

¹⁾ Д. хоч-би Шахматова, Оч. др. пер. ист. р. яз., ст. 14 (і інші), де він каже про по-лукраткіє звуки», які були «короче краткихъ».

²⁾ Екстенсивні діалектологічні досліді чимало зможуть виявити таких говорів, що на них не поширилося ще й досі те чи інше окреме з'явище, що його вважали за спільне діалектам даної групи. До відомих у науці прикладів (про два такі приклади ми були писали в артикулі «З лінгвістичних розкопів на Білорусі», Зап. Іст.-Ф. У. А. Н., XIII—XIV) додаю ще такі. Підчас нашої останньої подорожі до Слудської округи мені разом з М. Дурновом довелося сконстатувати, що в цій окрузі існують незмінені сполучення приголосних з *i* перед йотованими голосними (гаїїє, жыціїє, то-що), а так само *u* (або *w*) в усякім становищі (гаўоруць, наўат, суўойчык). Чи не можна в останній особливості вбачати спадщину передісторичної доби (праслов'янської, ба навіть індо-європейської), яка відзначалася відсутністю *v* губо-зубного; пор. арт. Фринтв, Rozpr. Č. Akad. XLII, 1916 р.

³⁾ Про друкарські помилки мова мовитиметься далі.

голосну» становлять лиш переказ думки Шахматова; приєднавшись до небіжчикового закиду акад. Кримському що-до питання про закінчення *-мъ*, я лиш погодивсь з Шахматовим у тім, що тут можна припустити вплив ст.-слов'янських оригіналів. Окрім того, ми не додержуємося такого примітивного погляду на пам'ятки старих часів, що ось, мовляв, у такому віці такі-то особливості, а в наступному зовсім інші: пам'ятка написана на самісінькому прикінці даного сторіччя, могла-б уже й відрізнитися від інших рукописів цього віку. А що в справді-таки живався в Арх. св. як знак пом'якшення приголосних, може переконає Дем'янчука повніший список прикладів у моїм артикулі про мову цієї пам'ятки (Зап. Іст.-Ф. В. У. А. Н., XII, ст. 4, прим. 2 й ст. 6): 1) разъвързи ел (81), 2) разъвързоста ел (81), 3 й 4) погыбъньетъ (127а і 132), 5) съблажню ел (95), 6) изъ нѣго (82) і 7) прѣвълѣкоу (12, себ-то з 1-го почерку). Дивна річ, чому завжди як-раз в, а не ъ, і обов'язково в становищі перед наступною пом'якшеною приголосною і, що наголовніше, в становищі, в якім споконвіку не було ніяких глухих.

Дуже примітивно міркує В. Дем'янчук у тім місці, де каже, що «ніхто» (отже й сам Дем'янчук) не зрозуміє з мого викладу, в чому полягала штучність написаннів *скербь*, *скерба* (239). Трохи може стислий виклад мій у цьому місці пояснюється тим, що це надто добре відомий факт і цілком зрозумілий для того, хто знає, що в д.-церк.-слов. мові *ѣ* і *ь* (що стояли після пливких) могли мінятися незалежно від етимології слова. В такому-ж приблизно стислому викладі цей факт подає й Шахматов хоч-би в Оч. др. пер. пет. р. яз, ст. 158.

Що далі, то гірше. У наступному абзаці рецензент виявляє невелику обізнаність із загально-відомими, елементарними речами. З приводу пояснення *о*, *е* в таких випадках, як *вовка*, *торга*, то-що, він хоче навчати нас, що пливкі тут ні при чому, бо ми маємо не тільки *вовка*, *торга*, але й *лева*, *лоба*, *рота*, то-що. Але-ж навіть кожному слухачеві літерат.-лінгвіст. відділу ІНО відомо, що такі приклади як *лева*, *лоба* (в них *о*, *е* з наголосених *ь*, *ѣ*) становлять усе-таки вийнятки, бо поруч їх знайдемо безліч таких прикладів, як *дня*, *сну*, тимчасом як у сполученнях з пливкими прояснення глухих є загальне правило (і не тільки в укр. м.), мовчати, довгий, повний, перш- або перв-, то-що, блр. маўгаць, доўгі, влр. молчать і т. д.

Трохи слухніші закиди поробив рецензент з приводу відділу морфології (ст. 240 і н.), з яких я з подякою скористаюсь, коли готуватиму до друку нове видання свого «Нарису» (так само, як я скористався з деяких закидів рецензентів на «Коротку історію укр. мови»). До прикладу *цѣрква* додам ще *буква*, *морква*, то-що, до двох прикладів род. мн., що в них відбивається давня ф. основ на *-о-*, додам ще чотири-п'ять нових, скористаюсь, нарешті, з об'єктивною сумніністю з наслідків досліду самого Дем'янчука над морфологією українських грамот XIV й XV в. (Зап. Іст.-Ф. У. А. Н., XVI, 1928); поглиблю дослідні над мовою окремих пам'яток, і в тому числі над Свят. Зб. 1073 р., бо прийняти на віру наслідки Розенфельдового досліду, як це робить В. Дем'янчук у своїх закидах, я не вважаю за можливе; нарешті, трохи більш скористаюсь з даних діалектології¹⁾. Ось більше-менше все те, на що можна вважати у Дем'янчуковій рецензії. А все инше в ній мені не придається, бо значна частина її це необгрунтовані заяви про те, що рецензентові не подобається або сумнівним здається той чи инший наш погляд, або про те, що ось такий-то авторитет га-

¹⁾ У відділі фонетики виправляю справді-таки прикрив ларсус у тому місці, де кажу про зміну сполучень *tert* і т. д., — прикрив особливо тому, що його дуже легко було виправити, як-би що була у мене можливість уважливій прокорегувати відповідне місце. На 31 стор. (7 ряд. зн.) треба було-б зам. «*tert, tort, tolt* (із колишніх *telt, tolt*)» поставити наступне: «*tert, tort, telt, tolt* (у сх.-слов. з двох останніх *toft*)». Цього ларсусу й нема в нашій «Спробі гістор. дагіет. епохі слав. фонет.», ст. 29—31. Та про коректуру казатиму далі.

дав зовсім инакше. Безперечно, сила таких закидів є і в частині рецензії, присвяченій морфології. «Не відповідає дійсності запевнення проф. Бузука, що ф.ф... на *-ого* трапляються в пізніших пам'ятниках», бо, бачите, такі ф.ф. (а саме, 2 на *-ого* і 3 на *-его*. II. Б.) наводить Розенфельд, а за ним К. Маер (243). Але все-таки ці ф.ф. пізніш поширилися у порівнянні, напр., з ф. ф. дав. на *-ому*, що визнають інші авторитети (напр., Дурново, Очерк исгор. русск. яз., ст. 262—'63)¹).

Дозволю перекласти з себе відповідальність на авторитет ще в одному місці. Коли мовляв Дем'янчук (241), з Кульбакіного підручника давньо-церк.-слов. мови студент знатиме, що форми дав. пдн. на *-ови*, *-єви* трапляються вже в д.-ц.-сл. пам'ятках, його тоді спантелечить моя книжка, з якої він довідається, що раніший приклад подібної форми в українській мові з'являється лиш в грамоті 1130 р. Та невже про ці новоутворення в ст.-слов. мові забув сам Кульбакін, який ще передо мною в другій своїй книжці «Украинский язык» (1919) з приводу згаданих форм пише (на 52 стор.): «Уже в Мстиславовой грамоте 1130 г. находим: *георгииєви*. Певно не забув за ці форми й я, як у цьому зможе переконатися й В. Дем'янчук, коли він прочитає мою працю про Мар. ев. (ИОРЯСРАН, XXIX); але ні Мар. Ев., ані Зогр. не є пам'ятки ст.-укр. мови; беручи-ж під увагу присутність зазначених форм у ст.-сл. пам., я, ідучи за Кульбакіним, і надав головне значіння грамоті, а не рукописам, переписаним з д.-слов. оригіналів, що на них звертає мою увагу рецензент. Так справді наче учневі вищої школи, доводиться нам тлумачити Дем'янчукові елементарні речі.

Рецензент каже, що «автор частенько любить аргументацію заступати категоричністю тону» (ст. 240); а я-б сказав, категоричність тону відзначає здебільшого необґрунтовані закиди самого Дем'янчука, який, з другого боку, не підкреслює як-раз обережності, що з нею я пропоную свої думки. Так само, пише Дем'янчук на 242 ст., не дають історичні дані певної підстави припускати вплив закінчення сер. р. — *a* на ці кінцівки» — себ-то на старі кінцівки чол. і сер. р-р. Які-ж це історичні дані, рецензент не каже, а навпаки є кілька фактів, що дали мені підставу з належною обережністю прийняти (слідом за К. Маєром) таке пояснення: «Ці новоутворення, мабуть, виникли під впливом відповідних ф. ф. жіночого р., але деяку роль тут могло відграти також *-a* в наз.-зн. мн. слів сер. р.» (Нарис, ст. 67)²). Візьмім хоч-би отакій факт. У більшості блр. говірок заховуються, як відомо, закінчення чол. і сер. рр. дав. і місц. відм. мн. *-ом*, *-ох*, і здебільшого ці ф.ф. з'являються як-раз у тих діалектах, що в той самий час знають і ф. ф. наз.-знах. множ. на *-ы* (*вдкны*, *сдлвы*), себ-то в тих діалектах, що не мали одного з чинників, який на нашу думку міг спричинитися до поширення кінцівок жін. р. на слова чол. і ніякого р р.

Звичайно, байдуже нам, коли рецензент так безпідставно відкидає всі наші пояснення, але не можемо байдуже поставитися до того, що автор цілком неправдиво переказує мої слова. Більш як півсторінки нашого «Нарису» (56) присвятили ми, щоб пояснити, чому не внесли сонорних звуків до таблиці приголосних укр. мови, зазначили, що найголовнішу їхню відзнаку становить добре помітна музична висота, вказали на те, що місце їх артикуляції в укр. мові (і в інших) значно менш сталі, порівнюючи з шумними приголосними (особливо підкреслюю останній факт), а тимчасом з рецензії Дем'янчукової виходить ніби я не вмістив «декотрих звуків (а саме, сонорних) до таблиці українських приголосних» через те, що «вони инакшої артикуляції в німецькій і французькій мові» (240). «Бачите, кажучи про різноманітність артикуляції сонорних, я насмілюся, між инш., щоб порівняти, згадати й про задньопіднебінне *r* у німецькій і французькій мовах.

¹ Навіть у того-ж Розенфельда (РФВ., 1899, 1—2, ст. 188—189) знаходимо 2 прикл. на *-ого*, 3 на *-его*, тимчасом як прикладів на *-ому* — 8, на *-ему* — 6 і контамінованих (ващешооумоу, прѣчистоооумоу) — 3.

² Теоретичну можливість цього впливу в розмові з нами визнав і М. Дурново.

А як неправдиво переказує рецензент мої слова про Остр. Єв-ію¹⁾! Та хіба-ж я застосував її р і ш у ч е до українських пам'яток. Наводжу слова, що їх я написав з приводу цієї пам'ятки: «Якщо вважати за доведену думку Н. Волкова... про кївське походження діякона Григорія, то тоді ми повинні будемо в Остромировій евангел. 1056—57 рр. вбачати перший пам'ятник української мови» (Нарис, ст. 17). Як-же можна після цього з свідомою неточністю заявити, будім я застосовую Остр. Єв. до укр. пам'яток? А що не доведене й новгородське походження писаря Остр. Єв., звичайно, не було-б великого гріха, коли-б я погодився з думкою Н. Волкова (як це робить, напр., О. Колесса, Погляд на іст. укр. м., ст. 9); але ми й тут обережно поставитися до даного питання. Цитуємо-ж ми «зрідка» Остр. Єв. лиш на те, щоб порівняти, там, де взагалі йде мова про спільні особливості пам'яток так званої «руської редакції».

В Дем'янчук подобляє безапеляційно кидать таке обвинувачення: «автор мало обізнаний...», «автор не згадав», а то й так: «автор зацітував, але очевидно не читав» (д. ст. 235 й 239). А насправду знайшов рецензент лиш кілька дрібних пропусків — я не згадав усіх рецензій на Grammatik Смаль-Стоцького та Гартнера, не згадав за видання Срезневського та Батюшкова напису Евфросинії Полоцької, то-що. Але-ж де тільки нема одних пропусків?²⁾ Останніми часами деякі вчені навіть свідомо не наводять бібліографії. Значно гірш, коли вчені, не вважаючи на попередню літературу, видають за свою яку-небудь думку, що її вже раніш висловили інші. А на жаль таке відкриття другої Америки часом трапляється в науці.

Що два зауваження до відділу морфології. Пояснюючи род. одн. *руки*, ми покликалися на § 26, в якому йде мова про зміну *кы, гы, хы*, на *ки, ги, хи*. «Покликання цілком неправдиве, каже рецензент (ст. 241, прим. 1)... в українській мові ми маємо не тільки *руки*, але й *риби*». Та будь-що-будь, покликання для цього прикладу як-раз цілком правдиве, бо *кы, гы, хы* змінилося на *ки, ги, хи*, раніш, ніж відбувся збіг *ь* з *и*. Хоч в іншому місці (с. 240) хронологічну різницю між 1160 р. і 1120 р. рецензент вважає за невелику, але-ж усе-таки це становить більше-менше півсторіччя.

«Клубок непорозумінь» рецензентових з приводу авторової теорії про кінцівку (II-ої особи одн. тепер. ч. *-ть* (д. ст. 243) викликає не менший клубок непорозумінь у самого автора. Згоден і тут на одну невелику поправку (але й це краще, мабуть, зробити після дослідів): *ть* спершу було відзнакою з де більшого (а не лиш, як було в мене) нетематичних дієслів», решта закидів базується на двох-трьох авторитетах, книжки яких рецензент і не простудював саме як слід. Вирішивши на підставі йменнів Кульбакіна, Ільїнського, Мейє, що відмінність між тематичними й нетематичними дієсловами в даному пункті не могла з'явитися за праслов'янської доби, В. Дем'янчук вирішує, що це сталося в індоєвропейській прамові³⁾. Але-ж у тій-же «Праслав. гр.» проф. Ільїнського (але на 482 ст. себ-то не на тих, що на них покликуюється рецензент) він зможе знайти переказ Фортунатова думки⁴⁾; з нього виходить, що «подвижное» *-tos* (тождественное съ указательным мѣстом. **tos*) набули «еще в балт.-слав. языкѣ (уже трохи полегшало, бо не із так далека) тематическіє глаголы (підкреслення мое. *Л. Б.*) получили въ 3 л. ед. и мн. ч. секундарныя флексіи *-t* и *-nt*: *imetъ < *imet-tos*. А без цього «подвижного» *-tos* сама «секундарная флексія» 3 ос. одн. — *t* (як може це й відоме Дем'янчукові) повинна дати 0

¹⁾ «Остром. ев-ію, каже Дем'янчук (ст. 238, прим. 2), зараховує автор до українських пам'яток і навіть зрідка її цитує».

²⁾ Д. прим. бібліографію хоч-би в «Курсі історії укр. языка» проф. Є. Тимченка, 1927, який зовсім навіть не згадує за праці Верхратського.

³⁾ «Нащо було аж із так далека починати».

⁴⁾ А безперечно, артикул Фортунатова «Ст.-славянское *-tъ* в 3-м л. глаголовъ» (ИОРЯСРАН., XIII, 2) є найкраще з усього, що ми маємо з приводу цього питання.

(ноль). А ні 479 стор. Дем'янчук зможе в додаток до цього ось що прочитати: «Еще болѣе позднее новообразование прасл. яз. представляеть ф. је (при jestь), которая, какъ замѣтилъ еще Фортунатовъ Изв. XIII, 2, 29, возникла «подъ вліяніемъ, съ одной стор., формъ на -е при -etъ и -etъ въ глаголахъ тематическаго спряженія, а съ другой, подъ вліяніемъ формы 3 л. мн. сg». Сам проф. Ільїнскій у такихъ прикладах, як *веде, несе*, бачить відпад -*tb*, але застосовує цей процес до праслов'янської епохи (ibid.). А коли вдається В. Дем'янчук до рецензії проф. Селіщева на «Очерк истории русского языка» М. М. Дурнова (ИОРЯСРАН. 1927, XXXII), він там на стор. 328—329 зможе прочитати такі рядки: «Несомненно, в ряде случаев формы без -*t* были унаследованы от праславянского времени. (Підкреслення мое. П. Б). К таким формам относятся формы 3 л. ед. основ на -*e*: *nese, vede*». З приводу-ж пізнішого відпаду кінцівки в 3 ос. основ на -*i* А. М. Селішев завважує «тут различные условия» (ст. 323)... «Действие аналогии отразилось на утрате -*t* в форме 3 л. ед. осп. на безударное -*i*». Отже не було чого заявляти безапеляційно, що «проф. Бузук сх.-слов. діалекти виводить безпосередньо із індо-європейської прамови» (ст. 244). І так далі¹⁾. Трохи чи не в усьому цьому уривку рецензії що не слово — то нове неправдиве цитування або перекручування моїх слів.

Ще кілька слів до загальної характеристики рецензії. В двох чи трьох місцях рецензент зазначає друкарські помилки або й lapsus'и calami (напр., пригласи замі. голосну в прим. на 57 стор., див. рец., стор. 239, прим. 4-у). І з приводу кожної такої друкарської помилки бачимо у рецензента щире здивування: sic! з знаком оклику. Особливо прикра помилка на 66 стор.: «У Метиславовій грамоті 1180 р.», — sic! зам. 1130, щиро жахається рецензент (ст. 241). Добре ще хоч те, що про цю грамоту згадується (вже без помилок) у інших місцях книжки (напр. на стор. 19, у хрестоматії на 87), а то справді можна було-б подумати, що автор дуже мало обізнаний з пам'ятками. А так читачеві усе-таки видно, що це друкарська помилка. Звичайно, і друкарські помилки пеують книжку, але-ж як-раз за наведені помилки автор ніяк не може відповідати. Він мав змогу прочитати коректуру лиш перших двох (а може двох з половиною) аркушів²⁾, а що-до решти книжки, то його в академічному видавництві заспокоїли, що авторську коректуру доручено фахівцеві, співробітникові У. А. Н. В. Дем'янчукові. І я тоді-ж устиг був ще й подякувати йому!...

Покликується часто Дем'янчук, як ми бачили, на закиди Ганцова й Дурнова, але він не каже, що навіть той самий М. Дурново починає свою рецензію на мою «Коротку істор. укр. м.» загальною характеристикою, в якій зазначає, що книжку написано «в академічеськом тоні», що автор її «обнаруживает более или менее достаточное знание научной литературы и в известной мере умение в ней разобраться. Если не всегда можно согласиться с его возражениями тем ученым, трудами которых он пользуется, и с его собственными объяснениями некоторых фактов, то в большинстве случаев следует признать, что и эти возражения и собственные объяснения не представляют больших погрешностей против принятых в лингвистической науке методов»³⁾. Та брак значних хиб, звичайно, ще не ста-

¹⁾ В пам'ятках д.-слов. справа стоїть не зовсім так, як це здається рецензентові. В них трапляються лиш поодинокі приклади ф. без -*mb*. Що-ж до Супр. рук., на який на підставі Altkirch, Gramm. Вондрака покликується він, то чи не доведеться мені тоді, коли буде доведено, що він написаний дось у Підкарпатті, ще й подякувати Дем'янчукові за новий довід на користь нашої думки. А річ ця дуже можлива. На підставі міркувань того-ж Вондрака Ол. Колесса (Погляд на істор. укр. мови) слушно гадає, що місцем написання Супр. рук. «могла бути східна частина південного Підкарпаття». Як з Altkirch. Gr. Вондрака, так і з Handb. der altbulgar. Spr. Лескіна (1910, ст. 119. Дем'янчук зможе довідатися про те, що ф. ф. без -*mb* при основах на -*u*- уживаються все-таки дуже рідко.

²⁾ І те лиш підчас випадкового перебування в Києві.

³⁾ Я не кажу вже про інші прихильніші рецензії. Автор згаданої рец. в Listy filolog. (т. 51, II—III) писав, що «Кор. іст. укр. м.» становить „Stručné, ale dobře informující dějiny jazyka ukrainsk.“. Не знаю, яку оцінку дав А. Meillet у Bulletin de la Soc. de linguist. de

новить позитивного боку кожної праці. Він повинен полягати в чомусь іншому. Цього боку Дем'янчук і не захтів помітити. Він не захтів помітити того, що книжка становить першу спробу датовати передісторичні з'явища¹). Коли-б навіть можна було згодитись із усією рецензією в цілому (а чотири п'ятих її частини — це необґрунтовані заяви: «мені здається сумнівним», або «не можу погодитись», то-що), то й тоді зостається в «Нарисі» переважна більшість таких місць, проти яких В. Дем'янчук нічого не зміг виставити; а в них, є чимало наслідків власних спостережень і нових пояснень²). Але не мені треба писати автореферат про свою книжку, — безсторонній і повний огляд її повинні були зробити рецензенти.

У своїй загальній оцінці (ст. 245) В. Дем'янчук мало не від слова до слова повторює слова В. Ганцова (окр. відб., ст. 15). Та цього мало. Він повторив навіть слова В. Ганцова (ст. 1 його рец.) про те, що становище викладача в Одеському ІНО примусило мене друкувати мою книжку. Але-ж я ще при кінці 1925 р. переїхав з Одеси до Мюнхенського, а скінчив свій «Нарис» уже в травні 1926 р. Отже не становище викладача в Одеському ІНО «зобов'язувало» мене «неминуче-друкувати» його.

Даю таку довгу відповідь тільки через те, що рецензія з'явилася не де, як у «Записках Укр. Академії Наук».

Квітень 1928.

Петро Бузук.

Enzyklopädie des Islam, Lieferung 35 (Ляйден 1927), ст. 1162—1163: Krim, Halbinsel am Nordufer des Schwarzen Meeres.

Автор статті про Крим в Enzyklopädie des Islam — акад. В. В. Бартольд. Високоавторитетне авторове ім'я наперед каже нам про неабияку загально-наукову вартість тієї статті для ісламознавців, — і так воно справді є. Тільки ж, на превеликий жаль, вона аж надто коротка. Головним чином трактує вона про XII—XV в., і через обмежений її обсяг не змогли в ній бути освітлені ті подробиці, котрі для українського читача були б найцікавіші. Період Кримського ханства Гірей XV—XVIII в. тут, можна сказати, і не зачеплено. Що правда, акад. В. В. Бартольд дав в Enzyklopädie des Islam ще й іншу статтю, спеціально про Гірейв: «Giray, tatarische Dynastie» (т. II, 181—182, один стовпець); але й вона, знов, надто коротка і лиш побіжно зазначає деякі найважливіші моменти в житті тієї династії, а вже ж і зовсім не торкається взаємовідносин Кримського ханства й України. Отже український читач, коли він удасться по якусь практично потрібну йому довідку до Enzyklopädie des Islam, ризкує не знайти там того, чого він шукає.

Через те ми гадаємо, що не зайва буде річ, в додаток до цінної статті акад. В. В. Бартольда, накреслити такий нарис історії Кримського ханства, який був би пристосований для потреб не ісламознавців-спеціалістів, а тіснійш — українців (та й росіян).

Кримське ханство (бл. 1420-1783), або йнакше, в дослівному перекладі, «Перекопське» — то уламок од Золотої Орди, один з її уділів-улусів. У XIII та XIV віках Таврій-

Paris (25, 2, 1925, ст. 164—165), але знаю тільки, що на підставі повідомлення того-ж Меїє А. Mazon у Rev. d. ét. sl. (IV, 3—4, ст. 294) писав з приводу «Кор. іст. укр. м.»: «Cet petit volume est un manuel destiné aux étudiants, mais c'est un manuel écrit par un véritable historien de langue, et l'on y trouvera un guide commode». З приводу-ж «Нарису історії укр. м.» нещодавно Меїє зауважив, що «P. Buzuk vient de donner une histoire substantielle et claire de la phonétique et de la morphologie du petit-russe...» (Revue des étud. slav., VII, 3—4, ст. 282).

¹) З датуванням деяких з'явищ, яке я зробив ще в «Коротк. іст. укр. м.», погодився навіть її не дуже прихильні рецензенти; д. рец. Ганцова, окр. відб., ст. 11—12 й 13, рец. Дурнова в «Slavia», IV, 3, ст. 585.

²) І навіть у тих випадках, де я не даю нового пояснення, синтезування попередніх дослідів само по собі дає вже щось нове або підсилює який-небудь наш погляд; пор., напр., датування переходу *dl, tl* у *l* у зв'язку з хронологією змін сполучень *tort, tolt* і т. д., д. Нарис, ст. 27 та и.

ський півострів, межуючи з розлогими південно-руськими степами на суходолі, мав разом із цілим південно-руським улусом собі таких правителів, що їх або призначувало на уділ із Золотої Орди, або-ж таких, що, висунувшись на місці, діставали од Золотої Орди потвердження. Головне місто тоді був Солхад (або «Солгат», інакше «Крим», або Старий Крим) (за хазарських часів воно, мабуть, звалось «Фулла») — і, наприклад, близько р. 1265 золотоординський хан Берке дав тее місто Солхад, та ще Судак, на уділ сельджуцькому вигнанцеві, малоазійському князеві Иззеддіну-Кейкавусові; а після нього правив тут його син. Обидва вони — люди високої перської культури. Мароканський араб-мандрівник ибн-Батута з чверти XIV в. описує Солхад, як велике й прегарне місто¹⁾; воно підтримувало культурні звязки і з мамлюцьким Єгиптом²⁾.

На початку XV в. виникла на півострові своя династія Гіреїв, що зміцнилася за допомогою литовсько-руського великого князя Витовта і, за перших часів, була васалом Литви. За резиденцію цій династії стала фортеця Кирк-ер (теперішнє Чуфут-калє) і, під її захистом, ханська слобода Біхче-сарай (дослівно «Палац-садок», де камінний палац вибудовано тільки в 1503 р., як воно видно з напису на т. зв. «Залізній брамі»).

Перший хан із цієї династії був довголітній Хадджі-Гірей (бл. 1420—1466). Він брав участь у Витовтовому міжнародньому європейському з'їзді р. 1429 в м. Луцькому на Волині, де обмірковувався план спільного походу християнської Європи на турків-османів. Такі самі васально-дружні відносини підтримував Хадджі-Гірей і з великим князем Казимиром IV Ягайловичем (з р. 1440). З нагоди Хадджі-Гіреєвої смерті польський король-політик Длугош (1415—1480) визнає величезні заслуги цього кримського хана, як оборонця відновленої української колонізації, «охоронця спокою руських земель». Поодинокі надбережні пункти півострова перебували в руках італійців, як їхні факторії: — переважно — в генуезців (найважливіша — Кафа-Теодосія), а почасти й венеціян (призівська Тана, на Танаїсовому-Дінському гирлі). Хадджі-Гірей жив і з ними в злагоді; але, коли в останній рік його життя папський легат, дбаючи за венеціян, з'явивсь був до нього з закликом узяти участь у спільному поході на османів, старий Хадджі ухилився, посадаючися на те, що адже-ж не воюється литовський державець.

Ті дипломатичні зносини напевно, проте, не втікли од уваги турецького султана Мехеммеда II Завойовника. І коли Хадджі-Гірей помер (1466), а проміж синів небіжчикових спалахнула чвара, то султан Мехеммед II послав свою флоту на Крим і підбив під свою османську владу всенський півострів із сумешнім суходолом — з володіннями і ханськими, і генуезькими, і з венеційською Таною (1475). Син Хадджі-Гіреїв, діяльний Менглі-Гірей I (1468—1515), пробувши три роки в царгородському полоні, дістав нарешті од султана інвеституру на Крим. І з цього часу кримська орда, чи то кримське ханство, це вже не приятель, а лютий ворог Польсько-Литовській державі, вічний грабіжник і хижий людолов на Україні; вона, нарешті, щоб забезпечитися од повсякчасної загрози татарських людоловських наскоків (так мальовниче списаних у Михайла Литвина XVI в.), мусіла була в XVI в. створити особливий військовий стан — козацтво з Січею. З Московією, ворогом Литви, Менглі-Гірей жив мирно; але наступники його часто впадали і в московську Русь, доходячи навіть її столиці.

Османи добре забезпечили свою владу над васальним Кримом: вони полишили у своїх руках надбережні військово-торговельні пункти Криму. Теодосія-Кафа, головний вивозовий центр для торгу невідьниками (а їх скільки-завгодно добували татари на Україні), була за резиденцію османському беглер-бегові (генерал-губернаторові). Були ще й інші «сал-

¹⁾ Див. нараз. вид. ибн-Батутиних подорожей, II, 359.

²⁾ Про недавні археологічні розкопки в Старому Криму pp. 1925—1926 див. звітання у московськiм «Новом Востоке», кн. XIII—XIV та XV.

танові городи», так само з османськими залогами: на схід — Керч, Озів (Тана), на захід до Басарабі — Аккермен (Білгород), Бендери та, на Дніпровому гирлі, фортеця Очаків, що її побудував Менглі-Гірей I; у XVI в. вони одійшли безпосередньо до турецького султана. Принципово вважалось, що влада османського беглер-бега припиняється на віддалі гарматного пострілу од берега; тільки-ж, на практиці, беглер-бег міг поширити свою повновасть значно далі, і завсіди він мав змогу сприяти тому, щоб з Царгороду прийшов наказ про скинення небажаного хана. Вже й ця обставина сильно підкопувала твердість ханської влади; а внутрішній лад у ханстві ще більш не сприяв його сталості. Крім хана, що резидував у Бахче-сараї, за його-таки живоття існував ще його майбутній наступник, або віце-хан: «калга» з резиденцією за чотири годні од Бахче-сараю в Ак-мечеті (Ак-мечет — то теперішній Симферопіль), а літ за п'ядесят після Менглі-Гірея заведено було ще й другого майбутнього наступника — «нуреддіна» (з резиденцією на річці Качі, одна година од Бахче-сараю). Калга і нуреддін мали свої двори з везіром, фінансовим дефтердаром, суддею-кадієм та инш. (на зразок ханського двору), та й, не завсіди будучи однієї думки з бахче-сарайським ханом, охочі були вплутувати у свої нелади Порту. Підкопувала ханський авторитет і феодално-поміщицька система на півострові; з-поміж не дуже то покірних феодалних володіннів визначалося чотири (згодом п'ять) бейств, щось ніби автономні губерні-князівства, де в кожного бейа була своя столиця, свій двір із своїм родовим калгою та нуреддіном. Кожен такий бей самостійно виправляв податки з своїх підданців і дуже їх визискував (що правда, вони були вільні: численні невільники були не з татар); він-же чинив у себе і суд і корпитувався з права посланницьких зносин із чужими державами, головни на те, щоб допоминатись подарунків — «упоминків». Вони, бейі тії, безпосередньо або через своїх відпоручників, брали участь у хановому «дівані» (державній раді), куди входили і калга, і нуреддін, і везіри, і ватажки ногайських орд, і відпоручники вельми авторитетного в Криму вищого духівництва. За такого ладу в державі кінець-кінцем сталося так, що рідко-котрий хан та міг-би попанувати довго. Після Менглі-Гірея I (пом. 1515) на кримському престолі до кінця XVIII в. змінялося мало не шідесть ханів, тобто на панування одного хана припадає пересічно менш як п'ять літ. Деякі, видатніші хани, після того як їх скидали, знов відновлювалися на престолі по два, по три, або й по чотирі рази.

Тільки-ж у XVI в. часта зміна володарів не стала ще за норму, а через те ще тоді гостро й не відчувалася шкода од тієї системи. Так, довгенько-таки — після запеклих чвар — продержавсь на престолі лихий на вдачу Сахіб-Гірей I (1533—1550), — той хан, що і Московщина добре його зазнала через його похід на московські землі аж до Оки р. 1541 (та з лайливого листування з Іваном Грізним). Сахіб I старанно запроваджував у своєму ханстві татарську осілість та державний лад на зразок османського; він завів і яничарів (капукулів); прихильно ставивсь до нього і султан Сулейман Пишний. Тільки-ж тую султанську прихильність заступила султанська неласка після ханової сутички із зарозумілим кафеєским беглер-бегом, — і Сахиба-хана після його двадцятилітнього панування змінили на Девлет-Гірея I. Енергійний Девлет-Гірей I (1550—1577) потрапив продержатись на престолі ще довше, понад чверть століття. Він чинив безнастанні наскоки на московські землі, допоминаючися од Івана Грізного, щоб той повернув звоювані допир Казан і Астрахан; він ходив походом на саму столицю Москву та й спалив її р. 1571 (до цього моменту стосується історично-побутовий роман нашого історика Кюстомарова «Кудеяр»); Іванові Грізному довелося сплачувати кримцям відступину данину («тиш»). Визначається ще хан з XVI в. талановитий поет і музикант і діяльний правитель Газі-Гірей II (1588—1608), прозиваний «Вихор» («борà»). Правда, у поході на Москву р. 1591 зазнав він поразки, але був він щасливий у західних походах. А серед свого ханства Газі-Гірей намагався зміцнити ханську владу, почасти винищуючи родичів, а почасти й тим, що призначив собі за калгу не брата,

як перед їм повелося, а свого сина Тохтамиша, і на нуреддіна так само призначив сина. Проте, коли Газі II помер на джуму і сів на царство Тохтамиш (1608), Порта не затвердила Тохтамиша, і його вбили супротивники.

В XVII в. загроза од Кримської Орди для її сусідів трохи зменшилася: кримці вже не тільки нападають на русько-польські та московські України, але й сами терплять од згубних козацьких наїздів. Визначається козацький 1616 року похід Сагайдачного (героя морських козацьких наскоків і на Малу Азію й на Царгород), коли, кажучи словами похвальної вірші, Сагайдачний «за свого гетманства взяв в Турцехъ мѣсто Кафу, ажъ и самъ цесарь Турскій былъ вь великомъ страху». На бахчесарайському престолі сидів тоді Джані-бег Гірей II (1610—1623, 1627—1635); проміжний хан Мехеммед Гірей III (1623—1627) разом із своїм братом Шагіном сам закликав козаків до Криму, щоб боротись із своїм супротивником Джані-бегом та з османами. — А у другій половині XVII в. коли на Україні проти Польщі почалося повстання Богдана Хмельницького, що вдавався по допомогу й до Криму й до Туреччини, і, коли потім, за гетьмана Дорошенка, частина України просто підхилилася Туреччині (султанові Мехеммеду IV, 1648—1687), взаємини кримських ханів і беїв із козацтвом нераз бувають навіть і вельми приятні. А якщо не завсіди приятні для козаків, то в усякому разі кримці тоді беруть аж надто близьку участь у політичних справах і взаєминах України, Польщі та Москви. Кримському скарбові тодішні обставини були дуже на руку: він багатшав. З-поміж ханів Еслям-Гірей III (1644—1654), дуже незалежний од хаотичної Порти XVII в., незлий адміністратор, навіть увільнив просту татарську людність од тяготи податків. Мехеммед-Гірей IV (1654—1665) підтримував Польщу й гетьмана Виговського проти Москви, а козаки-запорожці під Сірковим проводом вдиралися у Перекоп. Як Мехеммеда Гірея IV скинули, він марно звертався по допомогу до козаків, ляхів, московитів; і його легко заступив представник бічної («чобанідеської») лінії малоталановитий Адиль-Гірей (1666—1671), дуже миролюбний. Але саме тоді український гетьман Дорошенко вплутував Туреччину у війну проти Московії та Польщі, — і непридатного для турків, непопулярного й серед кримців, Адиль-Гірея було скинуто (1671). Зовсім не такий — один з найвидатніших кримських ханів, розумний і талановитий Селім-Гірей I (1671—1678, 1684—1691, 1692—1699, 1703—1704). Він повинен був активно допомагати туркам у війні й проти Польщі й проти Московії на Правобережній Україні; і тут, як здобули турки Кам'янець Подільський, р. 1672 складено було переможний для Порти і ганебний для Польщі Бучацький мир, що затвердив за турками Поділля¹⁾. За невдало облогу Чигирина, що Дорошенко встиг його оддати московському цареві, Порта (1678) скинула Селіма-Гірея I, і його на кілька літ заступив Мюрад-Гірей; та коли дано туркам поразку під Віднем (1683), та скинено Мюрада за наказом од Порти, кримське панство забажало, щоб на ханство повернув знов Селім I. Другого й третього разу Селім I уже сам, з доброї волі, зрікся престолу; але виразна недотепність тимчасових його наступників призводила до того, що татари поновляли Селіма I на ханстві. За нього відбувся й невдалі московські походи Голіцина (улюбленця царівни Софії) на Крим (1687—1639) та озвіські походи Петра Великого (1695—1696), що їх наслідком Озів перейшов був до росіян. Кримці й турки тоді-ж цілком виразно з'ясували собі, якою небезпекою погрожує їм нова, петрова Росія: «Наші люди в Криму почали зазирати на події часу крізь двері страху й чекання», каже автор «Сімох планет» (з історії Криму) історик XVIII в. Мехеммед-Риза. Прусської поразки, даної од турків Петрові I (1711), Селім-Гірей не діждав.

По смерті довголітнього Селіма-Гірея (1704), серед чвар, міняються хани за рік, два-три. А з півночі систематично, хоча й із змінним щастям, насуваються на ханство

¹⁾ Відоме листування запорозьких козаків із турецьким султаном Мехеммедом IV (ніби, бл. 1678 р.), що спопуляризувалося через картину Рєпіна, є безперечний апокриф.

росіяни, що, після приєднання України, перебравли на себе історичну місію українського козацтва — боротися проти ординських та татарських наскоків та прямувати до Чорного моря. За період, що відповідає дальшому царюванню Петра I та, згодом, Ганни Іванівни, тричі з'являвся на Бахчесарайському престолі Каїлан-Гірей I (1707-9, 1713—1716, 1730—1736) на череміну з популярним Селімовим сином Девлет-Гіреєм II (1707—1713), Седет-Гіреєм III (1717—1724) та Менглі-Гіреєм II (1724—1730, 1737—1739—1741). За цих ханів, якщо Петро I й зазнав поразки од турків у Молдавшині над Прутом і мусів оддати Озів (1711), то вже фельдмаршал Ганни Іванівни кн. Мініх і, незабаром, і граф Лассі вдало спустошили Крим (1736, 1737, 1738). Мініх спалив (17 червня 1736) столицю Бахче-сарай, при чому загинув ханський палац Гіреїв та соборний мечет із бібліотекою Селіма-Гірея I з XVII в.; тільки частину відновив, п'ять літ по тому, Селімет-Гірей II (1739—1743). Проте, хоч і які скороминущі були Мініхові та Лассієві військові успіхи в Криму, вони вже позначали наперед, яким дальшим ходом підуть події. Зміна ханів, то через заколоти бейів і мурз (шляхти), то за наказом із Царгорода не припинялася й на протязі дальших десятиліттів; а тимчасом нова Росія все зростала на силі. Хана Селіма-Гірея III (1764—1767; 1770—1771) втягла була Порта у дуже тяжку для Криму першу російсько-турецьку війну з Катериною II (1768—1774), і тоді кн. Вас. Долгорукий фактично захопив Крим р. 1771. Татари скинули Селім-Гірея III й прийняли не дуже-то бажаного їм російського призначенця Сахиб-Гірея II (1772—1775); за Кучук-Кайнарджійським миром 1774 р. Туреччина офіційно визнала незалежність Крима, тобто фактичну його залежність од Росії.

Сахиб-Гірей II, поставлений од Росії, своїми спробами європейських реформ викликав незадоволення серед татар. Вони його скинули. Проте, все-ж довелось їм прийняти (1777) накинутаго од Росії деспотичного марнотрата Шагін-Гірея III, що й стався останнім кримським ханом (1771, 1777—1783). Коли, за шість літ, проти цього нелюбого їм Шагін-Гірея повстали його підданці, він, з намови російських представників (Гельстрома, посланого од Потьомкіна) «отдался милостямъ монархини», себто зрікся ханського престолу на користь Катерини II, і тоді проголошено прилучення Криму до Росії (8 квітня 1783). Потьомкін, з нагоди подорожжя імператриці Катерини II р. 1787 до Криму, наказав зреставрувати бахчесарайський палац, що його спалив ще 1736 р. Мініх.

Література. Hammer: «Geschichte der Khane der Krim» (Відень, 1856); В. Смирновъ: «Крымское ханство до нач. XVIII в.» (СПБ 1887; у вступі — огляд джерел і підсобних праць) з продовженням: «Крымское ханство въ XVIII в. (1889, в XI т. «Записокъ Одесскаго Общества исторіи»); О. Ф. Ретовскій: «Die Münzen der Girei» (М. 1905, у II та III т.т. «Записокъ Нумизматическаго Общества») *. Таблиці ханів — у Стенлі-Лен-Пулевих «Мусульманскихъ династіяхъ» (СПб. 1899) інакше у E. Zambaur'a: „Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'islam“ (Ганновер 1927). Про Крим перед XV в. див. Ю. Кулаковського «Прошлое Тавриды» (2-ге видання К. 1914).

Акад. А. Крымскій.

*) Додаток до монографії О. Ф. Ретовського — В. С. Муралевич: «К нумизматике Гиреев» в «Известиях Таврич. Общ. Ист., Археолог. и Этногр.», т. 59 (Симфер. 1928), ст. 141—143.

Звідомлення Відділу за 1927 рік.

Особовий склад Відділу в звітному році: дійсних академиків штатних 8, позаштатних 8; 2 директори з правами академиків Відділу та 6 членів-кореспондентів. Співробітників штатних на Відділі було 69, — збільшилося проти попереднього року наслідком поширення штатів з 1 жовтня; нештатних постійних — 122; всього 191; окрім того чимало осіб працювало при установах Відділу, як непостійні співробітники, або постачаючи матеріал для роботи або виконуючи ті або інші спеціальні завдання. Число таких непостійних співробітників, кореспондентів, збирачів матеріалу доходить до поважної цифри 600—700 чоловіка. Зросли також у числі й установи Відділу, дійшовши цифри 38, — більше проти минулого року на 6. Установи Відділу протягом року мали 250 прилюдних засідань, на яких зачитано було близько 350 доповідів. Співробітники Відділу надрукували за звітний період з 500 праць та одбули 49 наукових подорожів і експедицій. Президія Відділу залишилася в попередньому складі: за голову був акад. А. Ю. Кримський, за секретаря — акад. С. О. Єфремов. Розпорядчих засідань Відділу одбулося 20, — приблизно по 2 на місяць, окрім вакаційного періоду.

Як і попередніх років, наукова робота Відділу провадилася по комісіях та інших установах, утворених при академічних катедрах і органічно з ними звязаних особою голови, звичайно академіка відповідної катедри та загальним планом роботи Відділу. Звичайно, величезна більшість установ минулого року провадила далі свою роботу, що вже визначилася і змістом і обсягом за попередніх років, розгортаючи її відповідно до нових завдань та можливостей. Нові комісії здебільшого закінчили організаційний період свого існування і переходять так само до планомірної роботи. Загалом Відділ мав такі катедри, а при них установи:

I. Історично-Філологічна Катедра — акад. А. Ю. Кримський, при науковому секретарі М. З. Левченкові. Акад. Кримський був Неодмінним Секретарем Академії та Головою I Відділу і редактором його „Записок“, яких вийшло протягом року 5 томів (X — XIV). Наукова праця акад. Кримського зосереджувалася в сфері дослідів над історією української мови: том „Розвідок“ філологічного та фольклористичного змісту видрукувано, а перший

відділ історичної граматики цілком готовий до друку. Окрім того акад. Кримський редагував II-й том Російсько-українського словника, брав участь у працях Державної правописної Комісії та в обробленні остаточної редакції проєкту правопису. У виданнях Академії і по-за межами України (в „Энциклопедическом Словаре“) надрукував низку праць з сфери як української, так і східньої філології. Керував науковою роботою в Комісії для складання словника української живої мови, в Інституті Української Наукової Мови, в Комісії Історії української мови та Діалектологічній, в Кабінеті арабо-іранської філології та Гебраїстичній історично-археографічній Комісії.

1. Комісія для складання словника української живої мови працювала в складі керівничого-редактора В. Ганцова, 3 членів-редакторів, 1 наукового співробітника та вченого діловода і 14 нештатних співробітників. Засіданнів Комісія одбула в звітному році 36. Протягом року Комісія закінчила цілком III-й том Російсько-українського словника під головним редагуванням акад. С. О. Єфремова (I-й вип. випущено на початку року, II-й закінчено друком у грудні); розпочала працю над томами II-м та IV-м. II-го тому оброблено і здано головному редакторові акад. А. Ю. Кримському близько 9 друківаних петитних аркушів, а також приступлено вже й до друку проредагованого матеріялу. Поруч з цією головною роботою Комісія провадила далі працю коло визбірування слів і поповнення карткового матеріялу, потрібного як для Російсько-українського Словника, так і для дальшої роботи, себ-то тлумачного словника української мови. Всього прибуло минулого року 20.941 нових карток (з народніх уст) — записи О. Андрівського, Ів. Галюна, П. Гладкого, Мик. Зерова, П. Колісника, Н. Лазовської, В. Матушевської, П. Михалевича, В. Парасунька, П. Сокидона та з творів українських письменників (Коцюбинського, Кобилянської, Лепкого, Маковея, Заревича та инш.), а з попередніми Комісія визбірала вже 761.119 карток. Комісія, як і попередніх років, давала всякі філологічні поясіння різним установам, що зверталися до неї як з Київа, так і з провінції, а в особах своїх співробітників В. Ганцова та Г. Голоскевича брала активну участь у праці Державної Правописної Комісії, в Комісії для дослідження Дніпрельстану та в урядженні юбілею М. Максимовича. До бібліотеки Комісії прибуло нових книжок 721; користувалося бібліотекою 839 осіб, що використали 2466 книг.

2. Інститут Української Наукової Мови працював у складі 5-х відділів (Природничий, Сільсько-Господарський, Технічний, Соціально-економічний та Мистецький), що поділялися на 34 секції. Особовий склад: керівничий Інституту — Г. Г. Холодний, секретар — М. В. Кривенюк, 12 штатних редакторів, 3 філологи-спеціалісти та 3 науково-технічних; 13 постійних нештатних і 241 членів-співробітників. Наукова робота Інституту зосереджувалася в редактораті, методологічній комісії та філологічній колегії, що з одного боку розробляли загальні питання що-до укладання словників, з другого рецензували вже готові праці, що приходили на розгляд від того, чи иншого з відділів Інституту. Протягом останнього року Ін-

ститут приступив також до видання свого органу — „Вісник Інституту Української Наукової Мови“, випустивши в світ першу його книгу, а також низку інструкцій. Центральна картотека Інституту збагатилася на 31.587 карток загально-природничого словника та на 3000 карток-джерел, що їх використано для складання словників. Кореспондентська мережа складалася з 152 чоловіка, охоплюючи собою всю територію України. Надруковано протягом року: Словник зоологічної номенклатури ч. II М. Шарлеманя та К. Татарка і Словник технічної термінології ч. I, К. Туркала та В. Фаворського. Здано до Держ. Видавництва словники: загально-природничий, електротехнічний, педагогічний, психологічний, загально-технічний, ботанічної номенклатури, зоологічної номенклатури, ч. III — усього 6 словників. З кінцем року були ще готові такі словники: математичної термінології ч. III, мануфактурний, транспортний, механічної термінології, економічний, соціологічний, ділової мови, сільсько-господарської термінології та хімії органічної, — разом 9 словників.

3. Комісія історії української мови, що фактично розпочала була свою роботу давніше, дістала при кінці 1927 р. вже юридичне оформлення, одержавши 1 штатну посаду. Комісія підготувала до випуску в світ, як перший том серії „Пам'ятки і студії з історії української мови“, збірку українських грамот XIV—XV в.в.“ проф. Розова, виробляє план дальших випусків цього видання, а також має готову розвідку В. Ярошенка — „Про мову старих буковинсько-молдавських грамот“. Підготовляючи фототипічне видання корпусу українських грамот, Комісія складала реєстр їх, а декотрі з них (з архівів та музеїв — перемиських, львівських, краківських і варшавських) вже пофотографувала за допомогою своїх закордонних співробітників — д-ра І. Кривецького, проф. Ів. Зілинського та проф. І. Брика. Комісія, в особі штатного співробітника В. Дем'янчука, брала участь у працях Державної Правописної Комісії.

4. Діалектологічна Комісія не має жадного штатного співробітника, не зважаючи на ті широкі й негайні завдання, що стоять перед нею. Це тим ненормальніше, що Московська Діалектологічна Комісія (при Всесоюзній Академії) й досі в програму своєї роботи ставить дослідження української території, а тимчасом річ ясна, що воно тільки місцевими силами й заходами може бути виконано всебічно і планомірно. За звідомний період Комісія склала бібліографію діалектологічної української літератури за р.р. 1914—1927 та розпочала друком перший том „Діалектологічного Збірника“, що незабаром має вийти в світ, об'єднавши навколо себе всіх дослідників у царині української діалектології (і з Галичини проф. Ів. Зілинський, Бр. Кобилянський та ин.). Готується до друку „Описова фонетика української мови“ проф. Зілинського, перша з цієї царини праця.

5. Кабінет арабо-іранської філології, в складі 2 штатних співробітників працював далі над окремими питаннями історії переважно Туреччини; випущено в світ „Історію турецького письменства“ акад. А. Кримського та окремі розвідки й рецензії як голови, так і співробітників. Сильно

поповнилася бібліотека Кабінету придбанням спеціальних книгозбірень довголітніх орієнталістів Томари (Персія) та Горячкіна (Середня Азія).

6. Гейраїстична Історично-археографічна Комісія — в складі керівничого І. В. Галанта, 1 шт. і 2 нештатних співробітників одбула минулого року 25 засіданнів, на яких розглядала й упорядковувала нові архівні матеріали до історії жидів на Україні. Опріч використання місцевих архівів, Комісія звернула увагу на архіви центрів і минулого року відрядила була до Москви співробітника, проф. В. П. Рибінського, що обслідував „Московское Древлехранилище“ й повибірав справи, які торкаються історії жидів на Україні. Опріч праць членів Комісії, що надруковані були минулого року у загальних виданнях Відділу (Д. Бродського, І. Галанта, В. Рибінського), Комісія виготувала до друку окремих збірник своїх праць, що незабаром вийде в світ.

II. Директор з правами академіка Відділу, проф. Є. К. Тимченко з своїх філологічних студій надрукував „Курс історії українського язика“ та викінчив і віддав до друку працю „Акузатив в українській мові“. Як редактор історичного словника української мови зредагував частину словника на літери Г, Г', Е, Є, Ж. Під керівництвом проф. Тимченка працювали: **Комісія Історичного словника української мови та Комісія Заходо-й Американознавства.**

7. Комісія Історичного Словника української мови в складі директора, 2 штатних і 3 нештатних співробітників проробила роботу виготовлення словника на літери Г — Ж, визбирувала новий матеріал з рукописних і друканих джерел (рук. „Печерська Александрія“ XVIII в., рук. „Пересопницька Євангелія“ та ин., Величка „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками“, Резанова „Драма українська“, „Записки Іст.-Філ. Відділу“ та ин.), придбавши нового матеріалу на 10.608 карток. Для роботи над Пересопницькою Євангелією співробітниця Комісії Г'. Петренкова одбула наукове командировання до Полтави. Виготовлений цілком до друку том І-й Словника (А—Д), на жаль, і минулого року не діждався сприятливих обставин для свого надрукування.

8. Комісія Заходо-й Американознавства протягом року одбула 5 прилюдних засідань, на яких зачитано було 8 доповідів та здано до друку Державному Видавництву України Збірник Заходознавства.

III. Катедра усної словесности української. Акад. А. М. Лобода редагував академічне видання „Етнографічний Вісник“, де й надрукував кілька своїх етнографічних студій, і керував роботою Етнографічної Комісії з Музично-Етнографічним при ній Кабінетом.

9. Етнографічна Комісія — в складі керівничого В. П. Петрова, 1 штатного, 4 нешт. пост. і 31 члена-співробітника — минулого року значно поширила свою дослідчу роботу, як у збиранні матеріалу, так і в його популяризації та публікації. Протягом року Комісія одбула 19 прилюдних засіданнів, на яких зачитано 32 доповіді. В серпні за керівництвом В. Петрова Комісія вірядила експедицію на Дніпрельстан, з участю київських і місцевих наукових сил, для дослідження побуту лоцма-

нів (с. Лоцманська Кам'янка), а крім того низку наукових командированих (на Дніпрельстан 2, до Ленінграду та Москви, на Курщину, Чернігівщину, на Поділля, Звингородщину). Брала участь Комісія у Всесоюзному З'їзді патологів, виставивши свої збірки з народної медицини та відповідну літературу. Зросла й кореспондентська мережа Комісії (загальне число кореспондентів — до 700 чоловіка (в складі переважно сількорів, робкорів, учнів вищих шкіл, то-що). Спеціально для інструктування кореспондентів Комісія видала свого „Бюлетеня“ числа 3—6 та чотири окремі програми. „Етнографічного Вісника“, органа Комісії, вийшло в звідомному році три книги (3—5). Окрім надрукованих видань, Комісія виготувала до друку Бібліографічний покажчик українського фольклору, приступила до друку збірників фольклорних матеріалів з Поділля та Шевченківщини, а також назбирала багато матеріалу для окремих корпусів — Народнього Календаря і так званих „частушок“. Роботу Комісії минулого року одзначено тим, що Всесоюзне Географічне Товариство у Ленінграді присудило голові Комісії, акад. А. Лободі, великого золотого, а керівничому В. Петрову, срібного медалів за праці в сфері етнографії та фольклору.

10. Кабінет Музичної етнографії, в складі керівничого К. В. Квітки й 2 нешт. співробітників, збирав і упорядковував народні мелодії та розробляв теоретичні питання з сфери української музичної творчости. Протягом 1927 р. Кабінет одержав од своїх провінціальних кореспондентів близько 400 номерів нових записів українських народніх пісень (од М. Неказченка, Корсовецького, Середовича, Танюри, Середенка та инш.), урядив 5 наукових екскурсій (Гайдай, Харків), на Київщину, Поділля, Чернігівщину; ці екскурсії дали чимало нових мелодій; через командированого до Ленінграду та Москви співробітника (К. Квітка) знайомився з музичними інструментами в тамтешніх музеях, а також з рукописами Державного Історичного Музею в Москві, що стосуються української музики. З попередю зібраних матеріалів Кабінет спинився на вивченні архіву М. Лисенка, впорядкувавши музично-етнографічні його матеріали для присвяченої Лисенкові виставки; впорядкував до друку тексти і систематизував мелодії з рукописних матеріалів А. М. Грабенка (Конощенка); зробив вибір українських літературних та музичних експонатів на міжнародню музичну виставку у Франкфурті; складав бібліографічні покажчики (української музичної етнографії, географічного до українських народніх пісень та речового української музично-етнографічної літератури). Праці співробітників Кабінету друковано переважно в „Етнографічному Віснику“.

IV. Катедра історії новітнього українського письменства, акад. С. О. Єфремов, разом і секретар Відділу, написав монографію про Панаса Мирного, випустив під своєю редакцією IV том академічного видання творів Т. Шевченка та (разом з М. Новицьким) поезії Шевченка в двох томах; зредагував том III-й академічного видання Шевченка (друкується); зредагував (у співробітництві з А. Ніковським) три томи нового видання Українсько-російського словника Грінченка (I і II вийшли 1927 р., III-й

кінчиться друком), закінчив редагування тому III-го Російсько-українського словника (I-й випуск 1927 р., 2-й закінчено друком), надруковано низку статтів і рецензій по академічних виданнях, дав кілька доповідів на засіданнях академічних Комісій; керував роботою в Комісіях: для видавання пам'яток новітнього українського письменства, громадських течій та біографічного словника діячів України і Історично-Літературного Товариства.

11. Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства, в складі 1 штатн., 2 пост. нештатних і 10 непостійних співробітників, і в минулому році провадила головним чином працю над Шевченком. Випустивши в 1927 р. том IV академічного видання його творів, Комісія зараз-же приступила до укладення тому III-го (листування) та т. VI-го (малюнки, виготовував акад. О. П. Новицький), — обидва томи друкуються з колективним коментарем співробітників Комісії. З інших праць Комісії в звідомному році вийшов збірник „П. Куліш“ за ред. акад. С. Єфремова та О. Дорошкевича і підготовано до друку т. I-й збірника, присвяченого теорії й історії письменства під заголовком „Література“. Співробітники Комісії одбули 5 наукових командированнів: до Ленінграду (П. Филипович — студіювання Шевченківського матеріалу та матеріалу з центральної бібліотеки драми), три до Чернігова (С. Єфремов, П. Филипович, М. Новицький — Шевченківський матеріал, архів Мордовцева, участь у юбілей Л. Глібова), одно до Полтави (С. Єфремов: архів П. Мирного). Під редакцією з коментарями співробітників Комісії видано кілька випусків „Літературної бібліотеки“ (Книгоспілка): „Вибрані твори Пушкіна“ за ред. П. П. Филиповича, „Оповідання А. Свидницького“, ред. М. К. Зєрова, „Рання українська драма“, ред. П. І. Рудіна і т. инш.

12. Історично-Літературне Товариство, під головуванням акад. С. О. Єфремова і при секретарі П. П. Филиповичу, в складі 49 членів, одбуло в звідомному році 17 прилюдних засіданнів з 34 доповідями. Спеціальні засідання присвячені були: Шевченкові, Кулішеві (з нагоди 30-ліття смерті), М. Вовчкові (з нагоди 20-ліття смерті), П. Грабовському (з нагоди 25-ліття смерті), Дніпровій Чайці, а також літературним здобуткам за 10 років (з нагоди 10-ліття Жовтневої Революції). До 1927 р. належить і видане заходами Товариства під ред. акад. С. Єфремова та М. Новицького, двотомне видання „Поезій Т. Шевченка“, зроблене на підставі автографів.

13. Комісія для дослідів над історією громадських течій на Україні, в складі 2 штатних і 3 нештатних співробітників, закінчила збирання матеріалу до історії грудневого повстання 1825 р., маючи на увазі видати II-й том Збірника „Декабристи на Україні“; придбала низку матеріалів з історії польських повстаннів на Україні; зібрано й оброблено чимало матеріалу з історії революційного руху на Україні 70-х років; виготовлено до друку текст документів, що мають увійти до I-го тому збірки „Політичний процес 1847 року“. Прилюдних засіданнів Комісія минулого року мала 11 з 24 доповідями; два засідання присвячено було оглядам пожовтневої

історіографії та історично-революційної журналістики. Співробітники Комісії В. Міяківський та С. Буда одбули два наукових командировання до Ленінграду та Москви, для студювання там по архівах матеріялу до історії революційних рухів на Україні 70-х років та документів Кирило-Методіївської справи 1847 р.

14. Комісія для складання Біографічного Словника діячів України, в складі керівничого М. Могилянського та 5 нештатних співробітників, провадила далі роботу систематичного збирання біо-бібліографічного матеріялу, придбавши нових карток 14.978. Менш успішно йшло складання біографій, а саме тому, що редакторську працю зовсім не оплачувано, — проте і в цій сфері до Комісії надійшло чимало нових біографій (на літеру А), особливо з Галичини від співробітника д-ра Ів. Крип'якевича. Взагалі біографічного матеріялу зібралось вже стільки, що Комісія могла-б приступити до видання бодай I-го тому Словника, коли-б зроблено було потрібне асигнування на плату за оброблення біографій. Керівничий Комісії одбув два наукових командировання (до Ленінграду та Чернігова), що мали на меті дослідження біографічного матеріялу про українських діячів (Куліш та инш.).

V. Катедра давнього українського письменства — акад. В. М. Перетц головним чином розробляв питання з історії стародавніх українських та московських пам'яток письменства XVI—XVIII в. в., вивчаючи знайдене в порівнянні до пам'яток польського та московського письменства. Цілу низку праць з цієї ділянки надрукував у виданнях Української та Все-союзної Академії і окремо. („Исследования и материалы по истории украинской литературы XV—XVI. I в. в.“, „Ще одна вірша про Мазепу“, „До питання про опис рукописів“ та инш.). Керував, як голова, працями Постійної Комісії давнього українського письменства, Товариства дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді, а також провадив складання наукової бібліографії давнього українського письменства.

15. Комісія давнього українського письменства, в складі 1 штатного і 2 нештатних, 9 членів-співробітників, організувалася при кінці року, поставивши собі такі завдання: 1) виготовлення наукової систематичної бібліографії давнього українського письменства, 2) висвітлювання репертуару давнього українського письменства через розшукування його пам'яток по музеях та книгосховищах, 3) підготовлення до друку пам'яток XI—XVIII в. в., зокрема художньої прози та віршів середньої доби і 4) філологічне та історичне дослідження тих пам'яток. Цю роботу, що досі переводилася силами поодиноких учених (акад. В. М. Перетц, В. П. Адріанова та инш.), таким чином поставлено на ґрунт колективного розроблення, заснувавши, опріч основного ядра Комісії в Києві, ще групи дослідників у Ленінграді та Москві, що працюють у тісному контакті, вишукуючи та опрацьовуючи матеріял з місцевих архівів. Всі групи, під загальним безпосереднім керівництвом акад. Перетца вже склалися і приступили до роботи. Комісія за останній місяць 1927 р. мала 3 засідання, на яких ви-

рішила організаційні справи, встановила теми роботи для кожного співробітника і заслухала декілька наукових праць.

16. Товариство дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді, в складі 36 дійсних членів та 4 членів-співробітників, минулого року розгорнуло ширшу, ніж за попередні роки діяльність, урядивши 44 прилюдних засідання з 58-ма доповідями. Члени Товариства, розробляючи матеріал, що найближче стосується до їх інтересів, виготовили чимало праць суто-наукового та інформаційного характеру. На черзі стоїть видання праць Товариства, і Президія зняла клопотання перед Главнаукою РСФСР про асигнування потрібних на це коштів.

VI. Катедра новітньої історії українського народу — акад. М. С. Грушевський — минулого року випустив другу половину V-го тому „Історії української літератури“ і працює над дальшими її частинами, а також над підготовкою IX тому „Історії України-Руси“ та українською історіографією (статті про Куліша, Лазаревського та Максимовича); редагував двохмісячник „Україна“ та інші видання Історичної Секції, надрукувавши в них низку розвідок, оглядів, рецензій; керував працею, як голова, в Історичній Секції та Комісіях: Культурно-Історичній, Історичної пісенності, 4-х Комісіях порайонного розроблення історії України, Археографічній, Комісії найновішої історії України, Старої України та Української історіографії.

17—18. Історична Секція з Історично-Географічною підсекцією, і в минулому році урядила низку прилюдних засідань з доповідями (35 засідань з 80 доповідями), між ними урочисті юбілейні збори з приводу 100-ліття першого збірника українських пісень М. Максимовича, а також присвячені Кулішеві, Лазаревському, О. Кобилянській. Секція видала 5 книжок свого органу „Україна“ та I книжку „Науковий Збірник за 1927“. Праці Історично-географічної підсекції, над якою привід має проф. О. С. Грушевський, зачитувано на її засіданнях і друкують в виданнях Академії.

19. Культурно-Історична Комісія, в складі 1 штатного співробітника і 2 нештатних, головною роботою для себе поставила обслідувати найбільш законсервовані частини Української землі для збирання культурних пережитків, які освітлюють світогляд і соціальні стосунки дальших часів, що залишили свої сліди у фольклорі та обрядовості. З цього погляду найбільшу увагу звернуто було на Припетське Полісся та територію Дніпрельстану, а поруч їх на Димерський район, Остерщину, околиці Ніжня, Запоріжжя, Херсонщину. Комісія виряджала в зазначені місцевості наукові екскурсії (Л. Шевченківна, Т. Гавриленко, В. Денисенко, І. Самоненка, В. Стеценка), що дали чимало цінного матеріалу, а також використала й місцеві сили, розсилаючи анкети й програми. Минулого року вийшов у світ третій випуск органу Комісії „Первісне громадянство та його пережитки на Україні під редакцією К. Грушевської“.

20. Комісія Історичної Пісенності, в складі (з кінця року) 1 штатного і 2 нештатних співробітників, що зосередила була свою увагу головним чином на праці над корпусом дум, минулого року видала перший том

цього капітального видання „Українські народні думи“, під редакцією і з передмовою К. Грушевської.

Окрім того проваджено працю над упорядкуванням для видання історичних пісень XVIII в.: головню пісень звязаних з Запоріжжям та опришківських і над студіюванням українського старецтва, як професійного носія української пісні.

21—24. Чотири Комісії порайонного розроблення історії України, за участю 6 штатних і 55 нешт. співробітників-учасників, провадили свою роботу в давніше визначених межах і під керівництвом тих самих осіб, що й попереднього року. **Комісія Київа і Правобережної України** (керівничий член-кореспондент Академії В. І. Щербина), видавши попереднього року збірник, присвячений Київу та його околицям та „Нові студії з історії Київа“ керівничого Комісії, спланувала видання провідника по Київу та історично-археологічного щорічника, продовжувала біжучі праці над дослідом київських пам'яток і історією київського життя, **Комісія Лівобережної України** (в. о. керівничого проф. О. Ю. Гермайзе) всю свою увагу зосередила на складанні збірника, присвяченого Чернігову і північному Лівобережжю. Після довгої затримки **Чернігівський Збірник** минулого року пішов нарешті до друку, самим процесом свого складання розбуркавши місцеві сили й викликавши чимало наукових дослідів. **Комісія Полудневої (Степової) України** (в. о. керівничого М. М. Ткаченко) в звязку з Дніпрельстаном виробила разом з іншими установами перспективний план обслідування території Порогів і Долішнього Дніпра, брала участь у колективній екскурсії на Дніпрельстан і постановила звернути особливу увагу на історію українського руху на Херсонщині й Дніпропетрівщині. **Комісія Західної України** (керівничий Ф. Я. Савченко) кінчає друк першого тому „Матеріалів до соціальної і культурної історії Західної України“, що містить листування Драгоманова і Франка; нав'язала наукові звязки з Закарпатською Україною, діставши звідти цінні матеріяли; організувала низку спеціальних засіданнів з участю західно-українських учених (акад. К. Студинського, проф. І. Свенціцького, проф. В. Сімовича, проф. Ф. Колесси та ин.) і почала комплектування такої потрібної у нас для наукових студій галицької періодики.

25. Комісія Старої України, одержавши тільки з 1 січня 1928 р. одного штатного співробітника, ще перед тим поставила була перед собою такі чергові завдання роботи — проблеми джерелознавства, колонізації, формування Київської держави, державне життя на Західній Україні і т. ин.

26. Комісія для дослідження нової української історіографії в складі нешт. співробітників брала участь в уряджених од Історичної Секції урочистих засіданнях, присвячених Кулішеві, Лазаревському та Максимовичу, та підготовляла поминку Вол. Антоновича з приводу 20-ліття його смерті.

27. Комісія Найновішої історії України в складі нештатних співробітників провадила головню працю над виданням збірника „За сто літ“: перший том його випущено в 1927 р., підготовано другий (друкується) і третій томи.

28. Археографічна Комісія, в складі керівничого проф. О. Ю. Гермайзе, 2 штатн. і 4 нештатних співробітників, 16 дійсних членів — інвентаризувала й копіювала в архівах Москви, одрядивши туди спеціальну археографічну експедицію, та в архівах Польщі й Галичини силами місцевих співробітників джереловий матеріал до історії України XVII—XVIII в. в.; підготовляла до друку зібрані попередніми роками акти московської зверхности над Україною від року 1679, акти з діловодства українських установ XVII в., — матеріали про рух людности на Україні за другої половини XVII та XVIII в. в., українські духівниці XVI—XVIII в. в., витяги з оповідань шведських мемуаристів доби Карла XII про тодішні події на Україні; обслідувала документальні додатки Рум'янцівського опису та його історично-економічний матеріал; опрацьовувала до друку „Пам'ятки українського письменства з XVI—XVIII в. в.“ Протягом року Комісія випустила в світ: другий том „Українського Археографічного Збірника“, що містить матеріали з фамільного архіву Лазаревських та праці присвячені історикові О. Лазаревському, і В. О. Кордта — „Матеріали до історії картографії“; розпочала друкувати перший том „Українського Архіву“, що містить опрацьовані проф. Гермайзе матеріали до історії Коліївщини (так звана „Коденська книга судових справ“). Утворений при Комісії Комітет для описування українських стародруків до 2903 попередю описаних стародруків додав протягом року 833 нових описів з бібліотек Києва, Полтави, Чернігова й Ленінграду.

VII. Катедра давньої історії українського народу — акад. Д. І. Багалій — розпочав друкувати свій курс історії України, написав свою широку автобіографію, цінну з громадського боку (надрукована в Збірнику, на пошану його виданому), зробив огляд української історіографії за післяжовтневу добу, зредагував разом з акад. С. О. Єфремовим том перший „Записок Шевченківського Інституту“ (друкується). Під головуванням та безпосереднім керівництвом акад. Багалія перебували — Дослідча катедра української культури та Шевченківський Інститут у Харкові.

VIII. Директор з правами академіка Відділу, проф. О. С. Грушевський, провадив далі свої історичні студії й надрукував деякі з них у виданнях Академії, керував працями Історично-економічної підсекції в Історичній Секції та Історично-Географічній Комісії.

29. Історично-географічна Комісія, в складі 4 штат. і 4 нештатних, постійних співробітників, провадила звичайну свою роботу — вибирання на картки історично-географічного матеріалу, оброблення в монографічній формі окремих питань, складання статтів словникового типу. Для першого використано низку друкованих і недрукованих архівних джерел (Д. Яворницького — Істочники, Я. Маркевича — „Дневныя Записки“, „Мотыженській Архивъ“, „Сулимовській архивъ“, та ин.). Виготовлені в минулому році статті (О. Барановича, О. Грушевського М. Ткаченка, О. Ткаченка, С. Шамрая та ин.) торкаються Київщини, Південної Волини, Західнього Поділля, Городнянщини, Козелеччини та Кременчуччини. В тісному звязку з цією працею йшли архівні студії, що своїм завданням мали

вияснити склад київських архівних збірок, які не мають докладних описів, з-поміж їх визначити в першу чергу матеріал історично-географічного змісту, що був-би корисний для праці Комісії. З вибраного таким чином матеріалу роблено виписи, які йшли на обробку до співробітника Комісії. Комісія випустила в світ перший том свого збірника і має готового матеріалу на кілька дальших томів.

IX. Катедра візантології — акад. Ф. І. Мищенко — провадив далі свої візантологічні студії з історії візантійської культури, надрукувавши з них кілька етюдів у виданнях Академії, зробив кілька доповідів і взагалі вів привід над працями Комісії для вивчення візантійського письменства та впливу його на Україні.

30. Комісія для вивчення візантійського письменства та його впливу на Україні, не маючи зовсім штатних співробітників, мусіла спиратися в своїй роботі на коло спеціалістів візантологів, що відгукнулися на заклик Комісії й склали гурток з 15 чоловіка постійних учасників у працях Комісії. Окрім розроблення питань з своєї спеціальности, Комісія в звітному році одбула 11 прилюдних засідань з 11 доповідями. В контакті з Комісією почав з кінця року працювати історично-етнологічний відділ Асоціації Сходознавства, уряджуючи спільно з Комісією свої засідання; таких спільних засідань одбулось 5 з 6 доповідями.

X. Катедра історії українського мистецтва — акад. О. П. Новицький — працював над остаточним обробленням VII тому академічного видання творів Шевченка (друкується), між иншим знайшовши підчас свого командировання до Чернігова чимало нових Шевченківських малюнків; надрукував кілька своїх праць в академічних виданнях; виконав низку доручень, що торкаються розвитку мистецтва; головував в Археологічному Комітеті з усіма його Комісіями, в Кабінеті українського мистецтва та Музеях — українських діячів і Театральному.

31. Кабінет українського мистецтва з дослідчим гуртком „Studio“ при йому в складі 1 нешт. співробітника, працював над складанням мап художньої промисловости та визначенням виробничих осередків народного мистецтва, зібрав багатий матеріал з термінології виробництва та елементів народного орнаменту; розробив декілька наукових питань з сфери народного мистецтва (межі поліхромії в житті, територія розповсюдження техніки шиття „низю“ і т. ин.). Наукові командировання голови і співробітників теж дали чималі результати: в Чернігові акад. О. Новицький знайшов нові Шевченкові малюнки і брав участь у перенесенні відомої фрески з Спаського собору до Державного Музею; у Вінниці Н. Коцюбинська обслідувала місцевий архів і музей з мистецького погляду; на Кам'янецьчині (М. Щепотьєва) досліджувано хатні розписи та архітектуру. Мережа кореспондентів зросла до 138 осіб; для них розіслано орієнтаційні анкети й друкується низка анкет з різних галузів народного мистецтва та з окремих наукових питань відповідно до завдання на 1928 р. скласти мапу художньої промисловости Поділля. Колекції Кабінету збільшилися в звітному році на 171 експонат.

32. Музей українських діячів науки та мистецтва, в складі консерватора **І. Я. Рудинської**, 2 нештатн. постійних, 10 непостійних співробітників головну свою увагу за минулий рік віддав систематичному комплектуванню експонатів та окремих збірок Музею. За р. 1927 Музей придбав 3235 нових експонатів, мало не виключно шляхом пожертв (головніше: портрети **Лесі Українки**, **І. Степенка**, **К. Широцького** пензля худ. **Ф. Красицького**, автопортрет і портрети проф. **Г. Павлуцького**, етюди худож. **Мурашка**, речі **Куліша**, **Лисенка**, **Грабовського**, **Карпенка-Карого** та инш.). До Музею перейшли також художні частини з архівів померлих діячів: **акад. Біляшівського**, **Д. Щербаківського**, **А. Терниченка**. На жаль, не маючи відповідного приміщення та умеблювання, — Музей не міг систематично розгортати й експонувати матеріал і через те мусів обмежитися епізодичними виставками. Таких виставок у звідомному році улаштовано трое: пам'яті **М. Лисенка** (єсть і друкований каталог виставки), **жовтневу**, що показала розвиток музичного життя на Україні за 10 літ революції та присвячену **Д. Щербаківському**. Наукове командировання консерватора Музею до **Миргорода**, **Лубень**, **Прилуки**, **Могилева** на **Поділлі**, **Чернігова** та **Борзни** дало нагоду не тільки зазнайомитися з місцевими збірками меморіального характеру, а й безпосередні наслідки в формі великої кількості зібраних на місцях і подарованих Музеєві речей. Музей, нарешті, зложив науковий збірник присвячений пам'яті **М. Лисенка** (редакція **акад. С. Бфремова** та **акад. О. Новицького**), що дожидає свої черги для видання.

33. Український Театральний Музей, в складі керівничого **П. І. Руліна** та 1 нешт. пост. співробітника, одбув у звідомному році свій гострий організаційний період. Одержавши в половині року відповідне приміщення в Музейному городку (на території кол. **Лаври**), Музей міг нарешті приступити до розгортання й експонування зібраного матеріалу, а це відібрало багато часу й напруженої праці. З вересня Музей відкрито для публіки, і це збільшило інтерес до його од громадянства й викликало надходження нових експонатів, як і спеціальні в цій справі публікації (брошура **П. Руліна** „Український Театральний Музей“ та кілька статтів і відозв). Нових експонатів прибуло за звідомний рік 4156 (1858 речей іконографічного характеру, 513 архівних матеріалів, 158 речових пам'яток, 1637 номерів друкованого матеріалу), — між ними дорогоцінний **Галаганівський вертеп**, переданий через **Укрнауку** з **Прилуки**, збірка речей **М. К. Заньковецької** з Музею українських діячів, збірка негативів та макетів з **Франківського театру**, то-що. Всього з попередніми придбаннями Музей має вже по-над 8000 експонатів. Наукові командировання керівничого до **Прилуки** та **Одеси** не тільки дали реальні результати в формі великої кількості здобутих експонатів, а й показали, що персональний об'їзд театрів на місцях — то найкоротший і найдоцільніший шлях до поповнення Музею цінними експонатами.

34. Історичне Товариство Нестора-Літописця, під головуванням **академіка III-го Відділу М. П. Василенка**, в минулому 53-му році свого існування

мало 181 члена. Протягом року одбуло 18 прилюдних засіданнів, на яких зачитано 39 доповідів, присвячених переважно розробці окремих історичних проблем Наддніпрянської України, зокрема Києва, а також різних питань книгознавства, історії письменства та етнографії. Товариство, перебуваючи в постійному науковому звязку з низкою наукових установ, брало участь і в наукових з'їздах та юбілеях (Херсонська археологічна конференція, 3-тя краєзнавча конференція в Москві, юбілеї акад. Д. І. Багалія, проф. С. І. Маслова, проф. Л. М. Беркута та ин.). Звідомного року Товариство приступило до складання чергової книжки свого органу, що припинився р. 1914-го, із звідомленнями за 1914—1927 р. р. та конспектами доповідів, прочитаних за цей час на засіданнях Товариства.

35. Науково-Педагогічна Комісія під головуванням академіка II-го Відділу О. В. Корчак-Чепурківського та керівництвом В. Ф. Дурдуківського, складалася з 3 штатн. і 8 нештатн. співробітників.

I. Секція метод педагогічної праці дбала про поширення обсягу своєї роботи, заснувавши Кабінет наукової організації шкільної праці та шкільної психотехніки, про дальше комбінування колективних студій з індивідуальними, про розроблення певних моментів з історії педагогіки (100-річчя смерті Песталоцці), нарешті про встановлення контакту в роботі з іншими науково-педагогічними установами. Досвідну роботу минулого року довелось згорнути, одмовившись за браком матеріяльних коштів од праці в сільському районі і зосередивши натомість усю увагу на досвідній при Комісії Першій трудовій школі ім. Шевченка у Києві. З цієї сфери розроблено цілу низку питаннів з обсягу комплексової системи, ланкової організації праці в Трудовій школі, тестової методи, гігієнічних умов життя і роботи учня і т. п. Колективно розроблено також питання про перший та другий рік роботи в сільській трудовій школі відповідно до комплексової системи. Співробітники Секції (Гр. М. Іваниця, В. М. Дога і О. І. Соколовський), як члени Пленуму Держметодкому, взяли участь у пленумі що відбувся в травні 1927 року в Харкові.

II. Сенція охорони здоров'я дитини та інфізкультури проробили в звідомному році роботу на оці теми: санітарно-гігієнічна характеристика зайняття фізкультурою в трудовій школі, навантаження роботою дітей в Першій трудовій школі, санітарні умови в спальнях дитячого будинку молодшого віку, електро-ергограма як метода вивчення втоми, санітарна характеристика сільсько-господарської праці та методи викладання й контролю знаннів у вищій школі. Прилюдних засіданнів Інфізкульту одбулося 8 з доповідями. Завідуючий Секцією, проф. В. Я. Підгавцький брав участь у другому з'їзді Професійної гігієни, у всесоюзній конференції по психофізіології та в з'їзді педіятрів у Москві. Він-же мав закордонне наукове командировання до Німеччини та Італії, підчас якого своєю доповіддю брав участь у Міжнародньому З'їзді наукової організації праці („Проблема фізіологічної раціоналізації жіночої праці на цукрових плантаціях“).

III. Бюро педагогічної інформації та консультації. Власне інформаційну та консультаційну роботу Бюро перенесено до досвідної трудової школи, яку одвідало по-над тисячу як окремих педагогів, так і педагогічних екскурсій (між иншим представники вчительства союзних республік, чужоземні делегації з Галичини, Чехословаччини, Франції й Америки). В школі консультації переводив головним чином керівничий Комісії за допомогою педагогічного персоналу, ілюструючи їх експонатами з кабінету дитячої творчости при школі. Саме Бюро провадило в звідомному році головним чином складання картотеки поточної педагогічної літератури та спеціальних покажчиків літератури з окремих актуальніших питаннів у педагогіці. Протягом року до картотеки прибуло по-над 5000 карток. Комісія виготувала до друку збірник своїх праць.

36. Науково-педагогічне Товариство, під головуванням акад. О. В. Корчак-Чепурківського і в складі своїх 203 членів, зібрало круг себе всі визначніші й активніші педагогічні сили Києва. Товариство з своїми 9-ма секціями й комісіями мало минулого року по-над 150 засіданнів, на яких зачитано 65 доповідів. Спеціальні засідання присвячені були 10-м роковинам Жовтневої Революції та 100-річчю смерти Песталоцці.

37. Кабінет дослідження дитячої творчости, під керівництвом акад. Ф. І. Шміта, працював у складі 1 штатного співробітника за допомогою заінтересованих волонтерів. Дослідчий характер мали такі праці Кабінету: аналіза індивідуальних процесів малярського продукування у дітей, перепис дітей м. Києва що-до малюнку та инш., що дали матеріял для наукової праці на тему „Дитячий малюнок“. Зібрано нових малюнків 6820, а також чимало иншого матеріялу, як таблиць, дитячих літературних творів, ігор, то-що. Кабінет, як і попередніми роками, брав участь у різних педагогічних конференціях, давав консультації, а на 10-ті роковини Жовтневої Революції впорядив виставку дитячого малюнку, що наочно демонструвала мистецькі досягнення нашої школи за 10 років.

38. З окремими катедрами звязані і під керівництвом відповідних академиків працюють співробітники з спеціальними науковими дорученнями. Звідомного року таких співробітників при Відділі було 8, з них 5 штатних. Звідомного року —

1. Проф. В. І. Барвінок провадив далі опис стародруків по київських та лєнінградських бібліотеках, склав працю „Бібліографія бібліографії стародруків“, працював у Комітеті для опису українських стародруків та Візантологічній Комісії.

2. О. Б. Курилова зредагувала „Словник української ботанічної номенклатури“ (друк.), виготувала до друку I випуск ілюстрованого подільського діалектологічного словника й написала кілька філологічних розвідок.

3. М. М. Новицький брав участь у виготовленні до друку Шевченківського щоденника (IV том академічного видання) й писав до тексту щоденника коментарі, — а також у редагуванні „Поезій Шевченка“ (вид. Книгоспілки); дав перевірений текст деяких Шевченківських творів („Наймичка“, „Катерина“ та ин.) для видання під редакцією Шевченків-

ського Інституту; розшукав і обробив для друку архівні матеріали про Шевченка й ліберальне панство на Полтавщині в 40-х роках; мав наукове командування до Чернігова для вишукування нового про Шевченка матеріалу.

4. Н. Д. Василенкова-Полонська працювала над історією останніх літ існування Запоріжжя переважно на підставі архівного матеріалу, використовуючи так званій „Запорізький архів“ в Одесі та додатки до його в Дніпропетровському, доставши для цього відповідне наукове командування; обробляла працю над мапами Запоріжжя та Новоросійської губернії XVIII в.; надрукувала кілька розвідок та рецензій у виданнях Академії.

5. П. М. Попов — працював у галузі давнього українського письменства та друкарства (з друкованих праць), провадив обслідування архіву академічної (колись Лаврської) друкарні, продовжував опис інкунабул та стародруків у м. Києві. Наукова експедиція П. Попова до Глухівської та Сумської округ, окрім фольклорних здобутків, дала до 70 пудів найцінніших перводруків, стародруків, рукописів і взагалі коштовних виданнів, що на місцях гинули без належного догляду й охорони, а тепер вступили до Відділу письма й друку в Державному Культурно-історичному Заповіднику в Києві.

6. В. А. Камінський (нешт.) працював у сфері етнографії та звичаєвого права, зібравши й обробивши відповідний матеріал на Волині, Поділлі та Запоріжжі („Юридичний побут лецманів на Дніпрі“, то-що); надрукував переважно в „Етнографічному Віснику“ низку розвідок та рецензій.

7. Проф. В. О. Пархоменко (нешт.) працював далі над даною йому темою „Русь і Степ“, переважно збираючи архівний матеріал; брав участь у Всесоюзній Археологічній Конференції в Херсонесі й надрукував кілька розвідок з давньої історії України.

8. Л. М. Старицька-Черняхівська (нешт.) виконувала дане їй доручення що-до збирання матеріалів з історії українського театру та провадила термінологічну роботу в Театральній секції Інституту Української Наукової Мови, працюючи над складанням Театрального словника.

39. Бібліотека Відділу ім. Антоновича, під керуванням К. М. Антоновичевої, працювала в складі з нешт. співробітників. Саме на початку 1927 р. до Бібліотеки прилучено велику (по-над 22.000 томів) бібліотеку академіка В. С. Іконнікова, вельми старанно дібрану в сфері всесвітньої та російської історії, історіографії, бібліографії та інших споріднених дисциплін. Протягом року провадилось інтенсивне розбирання та реєстрація цього цінного набутку, що разом з попередніми становить вже бібліотеку по-над 40.000 книжних одиниць.

Протягом року було 397 одвідувачів Бібліотеки, переважно з співробітників Академії, видало разом 1.236 томів. Керівниця Бібліотеки, крім звичайної своєї поточної праці, виготовляє до друку систематичний каталог фундаментальної при Першому Відділі Бібліотеки ім. Антоновича.

Подав Секретар Відділу *акад. Сергій Єфремов.*

Список доповідів, зачитаних на засіданнях установ Відділу.

1. Етнографічна Комісія.

1. *Академик Лобода А.* — З пісень на Україні про світову війну р. 1914—1918.
2. *Білий В.* — До планів краєзнавчої роботи в зв'язку з побудуванням Дніпрельстану.
3. *Сенгалевич Ф.* — Київські музики. Гусяри і цимбалісти.
4. *Петров В.* — Вірування в сонце.
5. *Тереженкова С.* — Народній календар (Великий піст та Великдень).
6. *Якимович С.* — Розвідки К. О. Копержинського про обжинкові обряди.
7. *Сенгалевич Ф.* — Сопілка.
8. *Петров В.* — Казковий репертуар діда Нестора з с. Війтовець на Переяславщині.
9. *Камінський В.* — Юридичний фольклор у працях П. П. Чубинського.
10. *Білий В.* — Друге видання „Старосвітського бандуриста“ М. В. За-кревського.
11. *Г. Кононенко, В. Василенко та О. Кащенко.* — Дитячі гри (Записи).
12. *Акад. Єфремов С.* — М. О. Максимович в історії української само-свідомости.
13. *Білий В.* — Укр. нар. пісні р. 1927. М. О. Максимович в одзвах його сучасників.
14. *Петров В.* — Непубліковане листування М. Максимовича з Н. М. Язи-ковим 30—40-х років.
15. *Акад. Лобода А.* — З етнографічного життя в Москві.
16. *Корнилович М.* — Звичай бити хлопців на межі при розподілі земель у Холмщині й Польщі.
17. *Лютый. І.* — Робочі пісні з м. Чигирина.
18. *Витошинський Є.* — Музична етнографія Холмщини та її сучасні завдання.
19. *Макулько-Горбацевич.* — Етнографія та медицина.
20. *Акад. Лобода А.* — Лоцмани і лоцманство. Вступне слово.
21. *Білий В.* — Огляд літератури про лоцманів.
22. *Тарасенко М.* — Плав по Дніпру.
23. *Петров В.* — Лоцманський цех за часи революції.

24. *Демич В.* — Чаклунство у східніх слов'ян за даними народної медицини.
25. *Петров В.* — Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти.
26. *Білий В.* — Археологічна екскурсія на Дніпрельстан у червні р. 1927.
27. *Спаська Є.* — Життя й етнографічна діяльність П. Я. Литвинової-Бартош.
28. *Акад. Лобода А.* — Українська етнографія за 10 років (1917—1927).
29. *Квітка К.* — Наукові й практичні завдання досліду українських народніх інструментів.
30. *Сенгалевиц Ф.* — Айсори (асирійці) у Києві.
31. *Малинка О.* — Діти, як збирачі фольклорного матеріала.
32. *Петров В.* — Звідомлення Етнографічної Комісії за р. 1927-й.

2. Історично-Літературне Товариство.

33. *Акад. Єфремов С.* — Рукопис Шевченкового щоденника
34. *Акад. Єфремов С.* — Характер і завдання дослідів про Куліша.
35. *Акад. Єфремов С.* — Невідомі рядки Шевченка.
36. *Акад. Єфремов С.* — Дніпрова Чайка.
37. *Акад. Єфремов С.* — Марко Вовчок.
38. *Акад. Єфремов С.* — П. Грабовський (літ. характеристика).
39. *Акад. Перетц В.* — З літературного руху кінця XVI віку.
40. *Дорошкевич О.* — Куліш героєм роману.
41. *Дорошкевич О.* — До питання про вплив Герцена на Шевченка.
42. *Дорошкевич О.* — Куліш і Милорадовичера.
43. *Дорошкевич О.* — М. Вовчок за кордоном.
44. *Филипович П.* — Перший переклад з Шевченка рос. мовою.
45. *Филипович П.* — Поема Л. Українки „Одно слово“.
46. *Филипович П.* — Пушкін в українській літературі.
47. *Филипович П.* — Українське літературознавство за 10 років революції.
48. *Петров В.* — З творчости Куліша.
49. *Петров В.* — Аксакови — Гоголь — Куліш.
50. *Драй-Хмара М.* — Поема Л. Українки „Віла-Посестра“ на тлі сербського та українського епосу.
51. *Драй-Хмара М.* — Стиль поеми Л. Українки „Віла-Посестра“.
52. *Шаровольський І.* — Поема Л. Українки „Роберт Брюс“.
53. *Зеров М.* — Оповідання Свидницького.
54. *Ніковський А.* — Бордуляк (літ. характеристика).
55. *Навроцький Б.* — Деякі композиційні особливості Шевченкових „Гайдамаків“.
56. *Могиляньський М.* — Коханя в життю Шевченка і Куліша.
57. *Рулін П.* — Перша драма Л. Українки.
58. *Назаревський О.* — Короленків щоденник.

59. *Назаревський О.* — Новий том Короленкового щоденника.
60. *Якубський Б.* — До соціології Шевченкових епітетів.
61. *Рклицький М.* — З споминів про Павла Граба.
62. *Герасименко В.* — Життя і творчість С. Руданського.
63. *Старицька-Черняхівська Л.* — Відгуки світової війни в сучасній драматургії французькій та німецькій.
64. *Конощенко А.* — З життя Дніпрової Чайки.
65. *Коваленко-Коломацький Гр.* — Спогади про Дніпрову Чайку.
66. *Різниченко А.* — Сторінка з життя Дніпрової Чайки.

3. Комісія для дослідів над історією громадських течій на Україні за 1927 рік.

67. *Добровольський Л.* — Огляд літератури про повстання декабристів на Україні.
68. *Базилевич В.* — Кравзнавчий момент в юбілейній літературі.
69. *Новицький М.* — Рецензія на кн. П. Филиповича „Шевченко і декабристи“.
70. *Берникова-Ганцова В.* — Відгуки декабристського руху.
71. *Міяківський В.* — Архівні публікації.
72. *Назаревський О.* — До історії вищої жіночої освіти на Україні (Вищі Жіночі Курси у Києві в перші роки існування).
73. *Акад. Єфремов С.* — Загадковий декабрист.
74. *Міяковський В.* — Епізод 1827 року в мастку Поджіо.
75. *Акад. Багалій Д.* — Шевченко та селянство.
76. *Акад. Єфремов С.* — Пам'яті В. К. Дебагорія-Мокривича.
77. *Ганцова-Берникова В.* — Революційна діяльність Дебагорія-Мокривича.
78. *Камінський В.* — Спогади про Дебагорія-Мокривича.
79. *Буда С.* — Дві постаті в українському революційному рухові 70-х років.
80. *Акад. Єфремов С.* — Короленко й сучасне йому покоління.
81. *В. Назаревський О.* — Київське студентство перед 1878 роком.
82. *Міяковський В.* — Історія заслання П. Чубинського.
83. *Сластьон О.* — Спомини про М. В. Лисенка та громадське життя 1875—1900 рр.
84. *Авраменко І.* — З листування М. Драгоманова.
85. *Акад. Єфремов С.* — Дві постаті (Ів. Білик і П. Мирний).
86. *Сенгалевич Ф.* — Історія однієї школи.
87. *Міяківський В.* — Історично-революційні журнали за 10 років.
88. *Акад. Єфремов С.* — „Незаконный действительный статский советник“ (Епізод з життя Панаса Мирного).
89. *Буда С.* — Заслання драгоманівця Миколи Ковалевського (з неопублікованих матеріалів за архівом III відділу).
90. *Акад. Багалій Д.* — Досягнення української історіографії за 10 років.

4. Товариство дослідників української історії, письменства та мови (Ленінград).

А. У спільних зібраннях Товариства прочитано було такі доповіді:

91. *Рибаков Ів.* — Освіта на Україні за часів денікінщини.
92. *Боцяновський В.* — Про переклад Гютевого „Фавста“ на українську мову.
93. *Лященко А.* — Український рукописний словник 1835 р.
94. *Сиповський В.* — Історія України в романах першої полов. ХІХ в.
95. *Акад. Перетц В.* — До питання про літературні джерсла давнього літопису.
96. *Червяк К.* — Досліди над похоронним обрядом.
97. *Потоцький П.* — Шевченко в історії кріпацтва.
98. *Боцяновський В.* — Шевченко і гайдамаччина.
99. *Рибаков І.* — Жандар Дубельт про Т. Г. Шевченка.
100. *Срезневський Вс.* — Про збирачів українських пісень з гуртка І. І. Срезневського.
101. *Адріянова-Перетц В.* — Старовинна українська етимологія слова „горілка“.
102. *Сиповський В.* — Гоголь як описувач українського побуту.
103. *Абрамов І.* — З листування Н. О. Білозерської з П. О. Кулішем та инш. особами.
104. *Дроздовський В.* — Я. Г. Кухаренко як літературний діяч.
105. *Лященко А.* — Сороклітня наукова діяльність П. К. Сімоні.
106. *Абрамович Д.* — Повість про Варлаама та Йосафа в перекладі кн. А. М. Курбського.
107. *Пушкаревич В.* — Українсько-чеські літературні стосунки на початку ХІХ в.
108. *Рибаков І.* — Праці М. І. Яворського над найновішою історією України.
109. *Адріянова-Перетц В.* — З історії пародії в українській літературі ХVІІІ в. „Служба пиворізам“.
110. *Перетц Л.* — Матеріяли Пушкінського Дому до історії українського письменства; співробітники альманаху „Сніпъ“ 1841 р.
111. *Акад. Перетц В.* — Вивчення історії та діалектології української мови за часів М. О. Максимовича й до нашого часу.
112. *Данилів В.* — Збірник пісень Максимовича р. 1827 в оцінці його сучасників та успіхи студій над українськими народніми піснями протягом 100 років.
113. *Лящечко А.* — Досліди над історією українського письменства за останнє сторіччя.
114. *Щеглова С.* — Студії над історією старовинної української драми та театру за останнє сторіччя.
115. *Крижанівський Б.* — Студії над українською етнографією та народнім мистецтвом за сторіччя.

116. *Лященко А.* — Пам'яті О. М. Бодяньського.
117. *Данилів В.* — Листування О. М. Бодяньського з М. О. Максимовичем.
118. *Рибаків І.* — Найновіші праці з історії України Мякотіна та Слабченка.
119. *Абрамов І.* — Спогади та вірші П. А. Шрамченка.
120. *Безжкович О.* — Українська людність Семипалатинської губернії.
121. *Акад. Перетц В.* — З історії українського письменства в XV в.
122. *Боцяновський В.* — Відгуки ідей Ж.-Ж. Русо на Україні при кінці XVIII в. та на поч. XIX в.
123. *Акад. Перетц В.* — Нові видання Української Академії Наук з українознавства.
124. *Лященко А.* — Нові книги що-до української бібліографії.
125. *Акад. Ляпунов В.* — Новітні досліді над історією українськ. мови.
126. *Рибаків І.* — Павло Арсенович Грабовський (з приводу 25-річчя з дня його смерті 12 грудня 1902 р.).
127. *Пушкаревич К.* — Сербські народні пісні в українському перекладі М. П. Старицького.

Б. На засіданнях Етнографічної Секції прочитано 23 доповіді, а саме:

128. *Червяк К.* — Похоронний обряд у Коростенській окрузі.
129. *Колаковська А.* — Одяг придністрових молдаванів.
130. *Колаковська А.* — Рибальство в с. Кам'янці.
131. *Крижанівський Б.* — Килим з центральної України.
132. *Крижанівський Б.* — Студії над народнім мистецтвом в ряду етнологічних дослідів.
133. *Червяк К.* — Індивідуальні терміни поминок в українців.
134. *Безжкович О.* — Сільсько-господарські комуни на Кубанщині.
135. *Зарембський А.* та *Фріде М.* — Нові праці з етнографії.
136. *Могилянська С.* — Золотарство на Україні.
137. *Безжкович О.* — Землеробство на Кубанщині.
138. *Безжкович О.* — Розселення українців в Казакстані.
139. *Єльченкова Т.* — Жіночі головні убори на Україні.
140. *Крижанівський Б.* — Пам'яті Д. М. Щербаківського.
141. *Могилянська С.* — Пам'яті Л. Я. Штернберга.
142. *Фріде М.* — Українські глиняні забавки.
143. *Дуйсбург А.* — Українські ткацькі варстатти.
144. *Фріде М.* — Ганчарство в селі Бубнівці.
145. *Крижанівський Б., Зарембський А.* та *Фріде М.* — Про нові видання з етнографії України.
146. *Фріде М.* — Попереднє звітлення з подорожи по Волині влітку р. 1927.
147. *Крижанівський Б.* — Про дерев'яні церкви за малюнками Ознобишина.

148. *Шульгина Л.* — Плетіння брилів за матеріялами зібраними в с. Бубнівці.
149. *Шульгина Л.* — Матеріяли з історії освітлення української хати.
150. *Шульгина Л.* — Форма різьби „коника“ на Чернігівщині.

5. Історична Секція.

151. *Рябінін-Скляревський О.* — З революційного українського руху 1870-х років — доби тимчасових генерал-губернаторів.
152. *Суслов О.* — Подорож української трупи Г. О. Деркача до Парижу 1894 року.
153. *Гермайзе О.* — Епізод з історії народницької пропаганди і селянських рухів на Чернігівщині 1870 р.
154. *Козуб С.* — Уривок з невиданого оповідання Коцюбинського (з революційного руху 1905 р.).
155. *Макаренко М.* — Борзенські емалі.
156. *Покровський О.* — Шевченко і Кабе.
157. *Рябінін-Скляревський О.* — З українського революційного руху 1870-х рр. (Київська Громада).
158. *Акад. Грушевський М.* — Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости.
159. *Житецький Г.* — Куліш і Костомаров.
160. *Абрамович Д.* — Листи Драгоманова до Суворіна.
161. *Житецький Г.* — Листи Лєскова до проф. Терновського.
162. *Ткаченко М.* — Закріплення селян на Лівобережжі в українській історіографії.
163. *Возняк М.* — Журнальні плани Франка у 80 рр.
164. *Акад. Студинський К.* — Голоси галицької преси про діяльність Куліша.
165. *Акад. Грушевський М.* — Наукова спадщина О. М. Лазаревського та її дослідження.
166. *Акад. Василенко М.* — Головні моменти життя і діяльності О. М. Лазаревського.
167. *Лазаревська К.* — О. М. Лазаревський та старе українське мистецтво.
168. *Гермайзе О.* — Значіння праць Лазаревського для української історіографії.
169. *Акад. Грушевський М.* — Вступне слово до оглядів наукового руху на Україні в 1926 р.
170. *Гермайзе О.* — Історична література в 1926 р.
171. *Копержинський К.* — Літературознавство.
172. *Савченко Ф.* — Етнографія і фольклор.
173. *Акад. Малиновський О.* — Публічне право.
174. *Крістер А.* — Цивільне право.
175. *Акад. Малиновський О.* — Позбавлення волі злочинця в минулому і тепер.

176. *Дучинський А.* — До історії РУП на Полтавщині.
177. *Савченко Ф.* — Пісні про Гната Голого.
178. *Акад. Симінський К.* — Техніка в 1926 р.
179. *Дубняк К.* — Сільське господарство.
180. *Черняхівський О.* — Гігієна і медицина.
181. *Шарлемань М.* — Охорона природи.
182. *Попов О.* — Економіка.
183. *Акад. Студинський К.* — Головні моменти розвою українства в Галичині.
184. *Акад. Грушевський М.* — Століття „Малорос. п'сенъ“ і століття української наукової праці.
185. *Житецький Г.* — Головні моменти біографії М. О. Максимовича.
186. *Савченко Ф.* — Перший збірник пісень М. О. Максимовича.
187. *Возняк М.* — Думи про козака-нетягу в записі кінця XVII в.
188. *Грушевська К.* — Перші збірки дум XIX стол.
189. *Коллеса Ф.* — Українська народня пісня в найновішій фазі свого розвитку.
190. *Шевельов Б.* — Тижневик „Чернігівський Листок“ за редакцією поета Л. В. Глібова (1861—1863 р.).
191. *Рудницький Є.* — „Д'яло о ношеніи хлопоманскаго костюма“.
192. *Рябінін-Скляревський О.* — Одеська Громада 1880-х років.
193. *Житецький Г.* — Київська Громада в 60-х роках.
194. *Шевельов Б.* — Звільнення Куліша від російського підданства.
195. *Греков В.* — Запорізький кіш і його відношення до коліївщини.
196. *Дубровський В.* — Гетьманство Данила Апостола.
197. *Бруцкус Ю.* — Перші звістки про жидів у Польщі й на Русі.
198. *Миловидов В.* — З чернігівського акрополю.
199. *Тулуб О.* — Автобіографічний лист Й. Ю. Михальчука.
200. *Мордовцева-Олександрова В.* — М. І. Костомаров і його приятелі.
201. *Акад. Грушевський М.* — Науково-дослідчий і науково-видавничий рух У.С.Р.Р в 1926 році.
202. *Житецький Г.* — Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова.
203. *Осадчий Т.* — Останні роки О. М. Лазаревського на Конотіпщині.
204. *Суліз П.* — З громадської праці О. М. Лазаревського на Чернігівщині.
205. *Федоренко П.* — М. О. Лазаревський і культурні вартості Чернігова.
206. *Лазаревська К.* — Господарство і побут дрібних чернігівських поміщиків (за родинним архівом Лазаревських).
207. *Ткаченко М.* — Бібліографія праць О. М. Лазаревського.
208. *Варнеке В.* — Легенда про походження скитів.
209. *Петровський М.* — З легенд Хмельниччини.
210. *Кравців Д.* — Брюховецький і відьми.
211. *Горбань М.* — Лист П. Мировича.
212. *Щепотьєв В.* — Рукописи Роменського музею.

213. *Граховецький Д.* — Службове листування Котляревського.
 214. *Данилів В.* — Бодянський і його листування з Максимовичем.
 215. *Гнатюк В.* — Впливи збірок Максимовича на польсько-українську школу.
 216. *Петровський М.* — До української просопографії.
 217. *Шамрай Г.* — Станція в Лівобережних містах.
 218. *Нечипоренко П.* — До характеристики податкової політики рос. уряду на Україні XVIII в.
 219. *Некозаченко.* — Старовинні українські пісні с. Баланди.
 220. *Акад. Василенко М.* — Правне становище Чернігівщини XVII в.
 221. *Русова С.* — Мої спомини.
 222. *Рябнін-Скляревський О.* — Повстання дунайців.
 223. *Сулима М.* — Про рідко вживані прийменники в Шевченковій мові.

Доповіді, прочитані на засіданнях Історично-Економічної підсекції.

224. *Виноградський Ю.* — З минулого м. Сосниці.
 225. *Грушевський Ол.* — Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.
 226. *Карачківський М.* — Промисловість на Поділлі в кінці XVIII в.
 227. *Шамрай С.* — Будова „крѣпости св. Єлизаветы“.
 228. *Нечипоренко П.* — „Національня строєнія“ на Посейм'ї.
 229. *Шамрай С.* — Вінницьке селянство 1840 р.
 230. *Бойко І.* — Сулими на Переяславщині в кінці XVII та на початку XVIII віку.
 231. *Донець Л.* — Київські виноградні сади в XVIII і XIX ст.
 232. *Шамрай С.* — Васильківські монастирські бояри XVIII в.
 233. *Тищенко М.* — Київське шовківництво XVIII в.

6. Порайонні Комісії.

234. *Войтков О.* — З минулих часів на Поділлі.
 235. *Ганцова-Берникова В.* — З життя селянства Київщини.
 236. *Могила Я.* — Історія м. Заслава.
 237. *Ленчевський А.* — Літописний город Кам'янець.
 238. *Коперджинський К.* — Дем'ян Наливайко.
 239. *Щербина В.* — К. Говорський і Калістратов.
 240. *Сімзен-Сичевський О.* — Старі київські фотографії і знімки Старого Києва.
 241. *Корнилович М.* — Печатки київських цехів першої половини XIX в. і характер символіки на них.
 242. *Халіпа І.* — Історія залюднення Бердянського повіту в XIX в.
 243. *Шамрай С.* — Хвилювання поміщицьких селян на Правобережжі в середині XIX ст.
 244. *Граховецький Д.* До історії полтавського театру в 1852–82 рр.

245. *Миловидов Л.* — Недільні школи на Чернігівщині.
246. *Возняк М.* — Автобіографічні знахідки до характеристики В. С. Александрова.
247. *Свенціцький П.* — Галицьке малярство XIV—XVI в.
248. *Акад. Грушевський М.* — Пам'яті Д. М. Щербаківського.
249. *Шевченко С.* — Військові поселення Херсонщини 1835 року.
250. *Єгунова-Щербина С.* — Одеська Громада кінця 70-х років.
251. *Возняк М.* — Листування І. Франка з М. Драгомановим.
252. *Симонович В.* — Сучасне положення українців на Буковині.
253. *Акад. Грушевський М.* — Вступне слово про Галичину.
254. *Акад. Студинський К.* — Зв'язки Галичини з Україною (1860—1873 рр.).
255. *Макарушка О.* — Початки українського письменства в Галичині.
256. *Колесса Ф.* — Українська народня пісня на переломі XVII—XVIII ст.
257. *Лозинський М.* — Взаємовідносини Галичини й Великої України в історії розвитку української політичної думки XIX—XX ст.
258. *Акад. Грушевський М.* — Чернігів і Сіверщина в українській історії.
259. *Акад. Тутківський П.* — Передісторична природа Чернігівщини.
260. *Моргилевський І.* — Школи староукраїнської архітектури.
261. *Грушевська О.* — Київські суперечки з приводу шинкування в XVII—XVIII ст.
262. *Сенгалевиц Ф.* — Київський некропіль (Щекавиця й Флорівське).
263. *Щербина В.* — „Преображенський скит“ у Китаїві в його колишньому й сучасному стані.
264. *Павлик О.* — Буковина до 1848 р.
265. *Костащук В.* — Буковина від 1848 р. до війни.
266. *Гаєвський С.* — Творчість Ольги Кубилянської.
267. *Ернст Ф.* — Мазепин дім у Чернігові.
268. *Ткаченко М.* — З нової історіографії Чернігівщини.
269. *Бракер Н.* — Голодні роки на Чернігівщині.

7. Комісія Заходо- й Америкознавства.

270. *М. Вайнштейн О.* — Тенденційність флорентійських хроністів що-до висвітлення гвельфського перевороту.
271. *Горбань М.* — Два листи лондонського студента-українця 1763 р.
272. *Ліберберг Й.* — Франк-масонські ложі напередодні великої французької революції, як форма політичної самоорганізації буржуазії.
273. *Лозинський М.* — Західня Україна після воєнних міжнародніх трактатів.
274. *Мазон А.* — Французький комітет культурного зв'язку з СРСР.

275. *Савченко Ф.* — Соціологія в розумінні французької „Нової Демократії“.

276. *Савченко Ф.* — А. Міцкевич у Ковні та Лозанні.

277. *Шаровольський І.* — Прийдучий час на -му в українській мові, його румунське походження і функції.

8. Комісія візантійського письменства та впливу його на Україні.

278. *Акад. Мищенко Ф.* — 'Αδύγατοι не цигани.

279. *Акад. Мищенко Ф.* — Праці з візантології на Заході за останні часи.

280. *Кудрявцев П.* — Про академічне видання „Журналу“ Т. Г. Шевченка.

281. *Кудрявцев П.* — Боротьба з візантійськими впливами в житті й творчості візантійського письменника „приблудного киянина“ (Н. С. Лєскова).

282. *Кудрявцев П.* — Проф. І. Г. Малишевський та його праці з візантології.

283. *Полулях О.* — Візантинізм та його культурне значіння.

284. *Макаренко М.* — Нові знахідки цинових висячих печаток.

285. *Барвінок В.* — Роля балканських слов'ян в історії Візантії за доби четвертого хрестового походу.

286. *Барвінок В.* — Акад. Никод. П. Кондаков та його праці з обсягу візантології.

287. *Рибинський В.* — З історії жидів у Візантії.

288. *Пожидаєв В.* — Південно-слов'янські письмена гієрогліфи та слов'янська глаголиця.

289. *Грунський М.* — Глаголиця та її походження.

290. *Квітка К.* — Проблеми досліду східної музики.

291. *Пожидаєв В.* — Кавказька тамга та південно-руські письмена гієрогліфи.

292. *Лозієв П.* — Фітцджеролдові переклади з Омара Хейяма.

293. *Лозієв П.* — Ходжа Насреддін (матеріяли з перського фольклору) ¹⁾.

9. Історичне Товариство Нестора-Літописця.

294. *Полонська-Василенко Н.* — Історики Запоріжжя XVIII ст.

295. *Степович А.* — Сто літ історії літератури слов'ян.

296. *Акад. Василенко М.* — Пам'яті І. А. Линниченка й В. М. Малініна.

297. *Ярошевич А.* — Капіталістична оренда на Україні (польська доба).

298. *Романовський В.* — Польський календар XVIII ст. на Україні.

299. *Акад. Василенко М.* — Пам'яті А. Н. Філіпова, В. М. Латкіна та М. О. Рожкова.

¹⁾ Доповіді В. Пожидаєва, проф. Грунського, К. Квітки й П. Лозієва заслухано на об'єднаному засіданні Візантологічної Комісії й Історичного Відділу Асоціації Східнознавства.

300. *Акад. Малиновський О.* — Пам'яті істориків руського права А. Н. Філіпова та В. М. Латкіна.
301. *Черкаський І* — Судові реформи Гетьмана К. Г. Розумовського.
302. *Акад. Василенко М.* — Пам'яті М. Д. Чечуліна та В. З. Завіткевича.
303. *Базилевич В.* — Пам'яті трьох істориків (Рожкова, Чечуліна та Завіткевича).
304. *Акад. Василенко М.* — Конституція Пилипа Орлика.
305. *Кордт В.* — Російське громадянство підчас розкріпачення селян. у листуванні німецького дипломата К. Шлєцера.
306. *Добровольський Л.* — Desembriana. До підсумків юбілейної літератури про південний декабризм.
307. *Добровольський Л.* — Китаїв біля Києва.
308. *Назаревський О.* — Студентські хвилювання 1876 р. у Києві („Цвстаєвська“ демонстрація).
309. *Акад. Василенко М.* — Пам'яті О. М. Лазаревського з приводу 25-річчя во дня його смерті.
310. *Полонська-Василенко Н.* — Запоріжжя в полеміці Болтіна та Леклерка.
311. *Маслов С.* — „Ilias Oratoria“, Лаврентія Крщоновича, Чернігів, 1698 р.
312. *Тимошок П.* — Сучасна Білорусь.
313. *Сенгалевич Ф.* — Легенди на Богуславщині.
314. *Акад. Василенко М.* — Пам'яті І. М. Балінського.
315. *Романовський В.* — До історії бюджетового права Гетьманщини за Кирила Розумовського.
316. *Акад. Василенко М.* — Територія України XVII ст. Розвідка з історії права.
317. *Куриц В.* — Взаємини Росії та Китаю в XVII—XVIII ст.
318. *Рибинський В.* — З історії гетта в Києві.
319. *Берлінер Є.* — Мапа північного узбережжя Чорного моря III в. по Хр.
320. *Корнилович М.* — До питання про назву Польща — „Привислинський край“.
321. *Акад. Малиновський О.* — Старовинний звичай звільнення від смертної кари через одружіння.
322. *Смірнов П.* — Волзький шлях та давні руси (автореферат).
323. *Маслов С.* — До питання про літературну спадщину С. В. Лукомського, хроніста XVIII ст.
324. *Василенкова-Полонська Н.* — Новий дослід М. Є. Слабченка з історії Запоріжжя.
325. *Добровольський Л.* — Київщина та Київ у роботах акад. М. С. Грушевського.
326. *Базилевич В.* (секретар Товариства). — Історичне Т-во Нестора-Літописця за 10 літ.

327. *Беркут Л.* — Про перші середньовічні біографії літописного типу.
 328. *Сингалевич Ф.* — Київський Некропіль.
 329. *Базилевич В.* — Бердичівський Державний Заповідник.
 330. *Добровольський Л.* — Едвард Руліковський — знавець Київщини (1825—1900 рр.).
 331. *Полонська-Василенкова Н.* — Нова праця В. Біднова з історії Запоріжжя.
 332. *Базилевич В.* — Землетруси в давньому Києві.

10. Науково-Педагогічна Комісія.

333. *Підгаєцький В.* — Звідомлення за роботу в 1926 р. та програма роботи на 1927 р.
 334. *Ярослав* — Електроергограма як метода вивчення втоми.
 335. *Куялицький М.* — Санітарно-гігієнічна характеристика зайняття фізкультурою в труд. школі.
 336. *Куялицький А.* та *Берсен* — Навантаження роботою дітей першої труд. школи.
 337. *Підгаєцький В.* — Звідомлення за наукову подорож до Німеччини та Італії.
 338. *Підгаєцький В.* — Методи та організація справи в німецьких вищих школах.
 339. *Підгаєцький В.* — Програма роботи Інституту фіз. культури на 1928 рік.
 340. *Підгаєцький В.* — Методи.

Науково-Педагогічне Товариство.

341. *Іваниця Г.* — Песталоцці в історії західньо-європейської педагогіки.
 342. *Дога В.* — Песталоцці і трудова школа.
 343. *Дурдужовський В.* — Песталоцці і діти.
 344. *Іваниця Г.* та *Дога В.* — Травневий пленум Держметодкому України.
 345. *Іваниця Г.* — Наукова дослідча робота в галузі педагогіки на Україні за 10 років революції.
 346. *Помагайба В.* — Методичні шукання поживтневої педагогіки.
 347. *Пелех П.* — Робота в справі наукової організації шкільної праці за 10 років революції.
 348. *Воскерч'ян С. І.* — Метода тестів, як метода тренування.
 349. *Каравай А.* — Техніка організації дослідження розумової працездатности учнів труд. школи тестовою методикою.
 350. *Каравай А.* — Інструкція для слухо-зорової форми.
 351. *Каравай А.* — Методологічні замітки з приводу пробного досвіду в 57-ій труд. школі.

352. *Кабарівський П.* — Результати та аналіза орієнтаційного досвіду в VI та VII гр. 22-ої труд. школи.
353. *Кабарівський П.* — Інструкція для тестового дослідження розумової працездатності учнів труд. шкіл.
354. *Онацький О.* — Інформація про роботу математичної комісії над тестами успішності.
355. *Пелех П.* — Потреба й принципи координації роботи комісій над тестами успішності.
356. *Пелех П.* — Програма й план праці комісії на 1927 р.
357. *Пелех П.* — Методика й техніка тестових досліджень розумової працездатності учнів трудшкіл у слухо-зоровій та зоро-слуховій формі.
358. *Пелех П.* — Програма й план пробного досвіду в 57-ій трудшколі.
359. *Пелех П.* — Критичні методологічні замітки з приводу пробного досвіду в 57-ій трудшколі. —
360. *Пелех П.* — Проблема введення тестів у пед. процес трудшкони.
361. *Шерехівська К.* — Результати та аналіза орієнтаційного досвіду в V гр. 86-ої труд. школи.
362. *Шерехівська К.* — Результати та аналіза орієнтаційного випробування тестів на розміркованість в V та VI гр. 86-ої труд. школи та IV гр. 6-ої труд. школи.
363. *Шекера Я.* — Результати та аналіза орієнтаційного досвіду в III та IV гр. 22-ої труд. школи.
364. *Буйний К.* — Граматичний матеріал до V гр. трудшкіл.
365. *Буйний К.* — Нова підручна праця з укр. мови для старших груп труд. школи (Рецензія на книжку „Українська мова“ Л. Білецького).
366. *Барик* — Спроба соціологічної та композиційної аналізи творів Винниченка „Голод“, „Кузь та Грицунь“, „На пристані“.
367. *Дога В.* — До питання про методи навчання правопису.
368. *Іваниця Г.* — Програми Держнаукметодкому з мови й літератури для старшого концентру труд. шкіл.
369. *Іваниця Г.* — Десять років роботи в справі викладання укр. мови та літератури.
370. *Ігнат'єва-Панчинська.* — Біографії Тесленка та Л. Українки для пророблення в школі.
371. *Костюченко З.* — Спроба методичного пророблення „Неофітів“ Шевченка в трудшколі.
372. *Костюченко З.* — Матеріали до питання про методичне пророблення „Думи про Бармашиху“ В. Поліщука та народньої думи про Хвеська Андібера.
373. *Клименко.* — До композиції новелі.
374. *Полуботко О.* — Вивчення біографії письменників, як методична проблема.
375. *Страшкевич В.* — Програми з укр. мови для профшкіл.
376. *Смиг Г.* — Письмові вправи в зв'язку з навчанням правопису.

377. *Шевчук А.* — Спроба методичного пророблення „Думи про Бармашиху“ В. Поліщука.
378. *Шевчук А.* — Спроба пророблення Шевченкових автобіографічних творів у V гр.
379. *Шевчук А.* — Матеріяли до методичного пророблення твору М. Хвильового „Солонський Яр“.
380. *Юркова М.* — Спроба методичного пророблення твору М. Хвильового „Солонський Яр“.
381. *Юркова М.* — Нові українські читанки (Рецензія на читанки „У новий світ“ і „Шляхами життя“).
382. *Дорошкевич О.* — Чергові проблеми викладання літератури в проф. школі.
383. *Дорошкевич О.* — Проект програми літератури для проф. шкіл.
384. *Якубський В.* — Десять років еволюції української літератури.
385. *Томасевич Ф.* — Наступна всеукраїнська конференція викладачів української мови й літератури та чергові завдання роботи по лінії проф. школи.
386. *Василівська Р.* — До принципів розташування матеріялу з природознавства в старшому концентрі труд. школи.
387. *Воейков В.* — Методи шкільні та наукові (спроба класифікації).
388. *Воейков В.* — Форми дослідчої методи.
389. *Соколовський О.* — Методика природознавства на першому році навчання.
390. *Білик Г.* — Наближені обчислення в проф. школі.
391. *Бурик І.* — Техніка переведення наближеного обчислення в тривій школі.
392. *Дзюбенко М.* — Математична оцінка поточности оточення.
393. *Гордон* — Логіка та інтуїція в курсі геометрії для труд. шкіл.
394. *Онацький О.* — Наслідки тестування в п'ятих групах труд. шкіл Києва.
395. *Остроменський Л.* — Методика наближених обчислень.
396. *Остроменський Д.* — Програми з математики для старшого концентру труд. шкіл Держнаукметодкому УСРР.
397. *Салум М.* — Математика в дитячій грі.
398. *Карвовський В.* — Підручна книга з географії — її характер та основні вимоги до неї.
399. *Кисленко М.* — Новіші підручні книжки з географії (кілька доповідів-рецензій на книжки Кістяківського В. В., Соколова і Кащенко та ин.).
400. *Кістяківський В.* — Критика на критику.
401. *Шило К.* — Чергові проблеми у викладанні краєзнавства й завдання Комісії.
402. *Дядченко М.* — До питання про мовчазне читання на 1 концентрі труд. школи (наслідки дослідження).
403. *Журбицький К.* — Інформація про працю в труд. школах Ленінграду.

404. *Журбицький К.* — Громадсько-корисна праця в школі.
405. *Лубенець Н.* — Уваги до комплексів „Порадника“ для IV групи.
406. *Лубенець Н.* — До питання про „політкомплекси“ на I концентрі.
(В наслідок дослідження суспільствознавчих уявлень у дітей).
407. *Нижник О.* — Уваги до комплексів „Порадника“ для III гр.
408. *Нижник О.* — Планування праці з дітьми на молодшому концентрі.
409. *Помагайба В.* — Загальні основи й техніка праці над удосконаленням комплексових програм.
410. *Савицька А.* — До питання про арифметичні „стовпчики“ в школі.
411. *Савицька А.* — Уваги до комплексів „Порадника“ для I гр.
412. *Стельмахова Є.* — Психофізіологічні основи процесу писання.
413. *Сторчак* — Спроба тестоподібного триместрового обліку успішності в I гр.
414. *Шекера Г.* — Уваги до комплексів „Порадника“ для II гр.
415. *Шекера Г.* — Вільні дитячі письмові твори на I концентрі.
416. *Левицький О.* — Теми для творів дитячої літератури в зв'язку з комплексовою системою.
417. *Левицький О.* — Про конференцію вчителів в питаннях дитячого читання і шкільно-бібліотечної справи.

Секція фізичного виховання.

Президія: голова — Підгаєцький В. Я., заступник голови — Кудрицький Т. А., секретарі Куницький та Очеретько. Кількість засідань — 10. Розроблюючи низку проблем фізичного виховання, Секція виділила з свого складу кілька комісій для опрацювання окремих груп проблем. Ці комісії такі: 1) Комісія для студіювання системи Лесгафта (відповідальний — Юркевич М. П.); 2) Комісія для складання планів та програм викладання фізичної культури у вищих школах (відповідальні — Підгаєцький В. Я. та Куницький); 3) Комісія для вивчення фізичної культури в дошкільних установах (відповідальна — Толмачевська).

Теми основних доповідей:

418. *Куницький Л.* — Методика дослідження моторової здібності в дітей.
419. *Підгаєцький В.* — Інститут для вивчення біологічних типів людини.
420. *Підгаєцький В.* — Огляд закордонної фізкультурної преси.
421. *Толмачевська.* — Вплив психічного стану на фізіологічні реакції.
422. *Берсен О.* — Бюро Праці при Всеукр. Учит. Спілці.
423. *Берсен О.* — Бюро Праці при Всеукр. Учит. Спілці та Спілці учителів укр. м. Києва в цифрах.
424. *Крупський М.* — До історії організованої боротьби за українську школу (про Всеукр. Учит. Спілку 1906 р.).
425. *Корнієнко І.* — Пропаганда революційно-українських ідей серед українського вчительства з 1896 р.

426. *Ковальський Г.* — Математично-термінологічний гурток укр. учителів у Києві в 1916—17 р. (перед революцією).
427. *Левицький О.* — Революційно-освітня робота на Кубані з 1900 до 1906 р.
428. *Цимбал Л.* — Спогади про спілку вчителів-українців м. Києва.
429. *Цимбал І.* — Про кооператив Українська Школярська Крамниця в 1919—20 р.
430. *Страшкевич В.* — Про складання статуту Всеукр. Спілки вчителів і діячів народної освіти в 1906 р.
431. *Страшкевич В.* — Про переслідування вчителів перед революцією з боку „Клуба націоналістів“ і газ. „Кіевлянинь“.

11. Жидівська Історично-Археографічна Комісія.

432. *Вайнштейн.* — Участь жидівських капіталістів у справі утворення жидівських хліборобських колоній.
433. *Рибинський В.* — Виселення жидів з 50-верстової прикордонної смуги.
434. *Бродський Д.* і *Вайнштейн* — Матеріяли до історії рабинської школи в Житомирі.
435. *Рибинський В.* „Ревізькі сказки“ жидівської людности за 30—40 рр.
436. *Рибинський В.* — Жидівська громада м. Хмельника за 30 рр. XIX ст.
437. *Бродський Д.* — Питання про одяг у жидів в 50-рр.
438. *Рибинський В.* — Про жидівський цех пекарів у м. Радивиліві.
439. *Рибинський В.* — Справа землевпорядкування жидів на Київщині в 40-х рр.
440. *Бродський Д.* — „Вбивство Гамана“.
441. *Рибинський В.* — Нові матеріяли до історії жидів на Лівобережній Україні в половині XVIII в.
442. *Рибинський В.* — Про заборгованість жидівських кагалів на початку XIX ст.
443. *Вайнштейн* — Участь жидів у постачаннях за документами 1837—1838 рр.
444. *Рибинський В.* — Огляд літератури про жидів за десятиріччя після Жовтня (1917—1927).
445. *Любкін* — Про жидівську самооборону за часів громадянської війни.
446. *Бродський Д.* — Привилеї кагалам Острога, Гайсина та ин.
447. *Бродський Д.* — Документи про оренди жидів на Україні XVI ст.
448. *Бродський Д.* — До історії ритуальних процесів у Польщі на початку XVIII ст.

Бібліографія писаннів співробітників Історично-Філологічного Відділу, що друкувалися протягом року 1927—1928¹⁾.

- Адріанова-Перетц Варвара. Чл.-кор. З діяльності єзуїтів на Україні і Білорусі на прикінці XVI ст., за новими документами. — „Україна“, кн. 3, 1927 р.
- Юмористические лечебники XVIII в. — „Сборник в честь акад. А. И. Соболевского“, 1927.
 - Сцена и приемы постановки в русском школьном театре XVII—XVIII вв. — Збірник „Старинный спектакль в России“, Лнг., 1928.
 - „Служба пиворізам“ — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XVIII, 1928, ст. 35—50.
 - Библиография русской школьной драмы и театра XVII—XVIII вв. — Збірник „Старинный спектакль в России“, Лнг. 1928.
- Андрієвський Олександр. До історії видання „Литературы украинского фольклора“ Б. Д. Грінченка. — „Етногр. Вісн.“. Кн. 4, 1927, ст. 135—141.
- Багалій Дмитро, акад. Автобіографія (= „Збірник Іст.-Філ. Відд. № 62), К. 1927, ст. 163.
- Листування В. Б. Антоновича і Д. І. Багалія. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XVI, 1928, ст. 267—269.
 - Т. Шевченко і селяни в переказах і історичній дійсності. — Харків, 1928.
- Балухатий С. Проблема драматургического анализа (Чехов). — Ленинград, 1927, ст. 187.
- К поэтике мелодрамы. — Збірн. „Поэтика“, кн. 3, Лнд. 1927.
 - К истории текста и композиции драматических произведений Чехова. І. Иванов — „Известия отд. рус. яз. и слов. Рос. Ак. Н.“, т. 32, 1927.
 - Чехов-сапожник и поэт. — „Красная Газета“, вечірн. вип. Лнг. 1927, ст. 12.
 - Избранная библиография по поэтике в книге Б. Томашевского. — „Теория литературы“ вид. 3-е Лнг. 1927, вид. 4-е Лнг. 1928.
 - Памятка-справочник о Горьком. — Ленинград, 1928.
 - К апокрифическому деянию ап. Фомы. — „Сборник в честь акад. А. И. Соболевского“.
- Баранович Олексій. Панське місто за часів польської держави (Старий Костянтинів) — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“. кн. XVII, 1928, ст. 1—63.
- Барвінок Володимир. Роля балканських слов'ян в історії Візантії за IV-го хрестового походу. — „Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія“, ст. 1175—1187.
- Беркут Леонід. Про основні елементи в походженні феодальної системи. — „Зап. К.І.Н.О.“ кн. 2, 1927.
- Етюди з джерелознавства середньої історії (= 36. Іст.-Філ. Відд. № 69), К. 1928, ст. XII + 144 з мапою.

¹⁾ Значна частина нижчеподаного бібліографічного матеріалу йде від самих авторів, що попросили бібліографічні вказівки, згідно з обіжником, розісланим од І Відділу та Видавництва. Котрі-ж співробітники не прислали відомостей про те, що вони надрукували протягом 1927—1928 року, тих бібліографію, за дорученням од голови І Відділу, призирили ми самотужки, без допомоги від авторів, тоб-то доволі випадково, — і не дивно буде, коли в цьому покажчикові виявляться в таких випадках недогляди та прогалини. Сподіваємося, що зацікавлені люди пришлють для найближчої книжки „Записок“ свої доповнення.

- Берло Ганна. Біографічна згадка про В. М. Доманицького — „За сто літ“, кн. I.
— П. П. Чубинський й Баришпільський пансіон. — „Укр.“ кн. 3, 1927.
- Білий Володимир. Краєзнавство і сількори — „Селькор України“, 1927, № 2.
— З неопублікованих матеріалів М. Закревського. — „Етногр. Вісник“, кн. 4.
— Харківські учені 80-х р.р. в укр. літературі — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XIII—XIV, 1927, ст. 190—205.
— 100 років української пісні — „Глобус“, № 26.
— „Їх життя“ (безпритульні) — „Глобус“, № 1.
— За матеріялів до історії української етнографії — „Етн. Вісник“, кн. V, 1927, ст. 189—201.
— Уваги до біографії М. Закревського — „Етн. Вісник“, кн. VI, 1^а 3, ст. 87—109.
- Бродський Давид. До історії „ритуальних“ злочинів — „Збірник праць жидівської Іст.-Археогр. Ком. У.А.Н.“, кн. I, 1928, ст. 116—122.
- Буда Сергій. Заслання М. В. Ковалевського. — „За сто літ“, т. II, 1928.
- Бузук Петро. Становішча беларуской мовы сярод іншых славянскіх моў, Працы Акадэмічн. Конфэрэнц. па рэформе белар. правап. і азбукі. — Мінське, 1927, ст. 15 + 5.
— З лінгвістичних розкопін на Білорусі. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн., XIII—XIV, 1927, ст. 277—280.
— Українська літаратура пасья Кастрычніка. — „Маладняк“, 1927, № 10, ст. 65—73.
— Спроба гісторыі дагістарычнай эпохі славянскай фонэтыкі. — „Зап. Аддз. Гуманітарн. Навук І.Б.К.“, т. I, ст. 1—44.
— Спроба лінгвістычнае географіі Беларусі. Ч. I. Фонэтыка і морфолёгія. Вып. 1-ы. Гаворкі Цэнтральн. і Ўсходн. Беларусі і суседніх мясцовасьцяў Украіны і Вялікарасіі ў першай чвэрці XX в., — Мінське 1928, ст. 111 + 20 мап.
— К вопросу о границах белорусского языка. — „Сборник в честь акад. Соболевского“. Лнд., 1928.
— Новыя працы ў галіне беларускай дыялекталёгіі (рец. на праці Расторгуева, Сержпутовскаго й Полевого), — „Зап. Аддз. Гуман. Нав. І.Б.К.“, т. I.
— З прыводу рецензій на мій „Нарис історії української мови“ — „Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.“, кн. XIX, 1928, ст. 367.
— З лінгвістично-історичних матеріялів. — „Збірн. Одеської Центральної Наукової Бібліотеки“, О. 1928, ст. 59—60.
— Некалькі слоў аб грамаце рыжан к. 1300 г., — „Працы Б.Д.У.“, № 16, 1927, ст. 65—67.
— Вкупі з С. Некрашевичем: Програма для збірання асаблівасьцяў беларускіх гаворак і гаворак пераходных да суседніх моў. Мінське, 1927, ст. 45.
— Увагі аб мове і стылю маладнякоўцаў — „Маладняк“ 1927, V, ст. 65—73.
- Галант Ілля. Київські проекти землевпорядкування жидів 1841 р. — „Юбіл. Збірник на пошану акад. Багалія“ К. 1927, ст. 956—966.
— Из прошлого. — „Еврейский Вестник“, Ленінград 1928.
- Ганцов Всеволод. Особенности языка Радзивиловского (Кенигсбергского) списка летописи. — „Известия Отделения рус. яз и словесности“, т. XXXII, 1927, ст. 177—242 і окремою відбиткою (Ленінград 1927).
— Діалектичні межі на Чернігівщині — „Чернігів і Північне Лівобережжя“, К. 1928, ст. 262—280.
— „Російсько-український словник“ (Редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський. Головний редактор акад. С. Єфремов), т. III, в. 2 (Поле-Пячение), — К. 1928, ст. 337—654 і цілим томом — т. III, Київ 1928, ст. VII + 654.
- Гайдай Михайло. Жебрацькі рецитації. — „Етн. Вісн.“ кн. 6. 1928, ст. 85 + нотні додатки.
— Народні голосіння. — „Етн. Вісн.“ кн. 7 з 18 нотн, зразками голосінь.
— 25 пісень. Зразки народньої поліфонії. — Київ, 1928.
— Дві балкарських народніх пісні для одного голосу з фортепіяно. — Київ, 1928.
- Герасименко Володимир. С. Руданський. — Вступна стаття до „Поезій С. Руданського“. Вибір і стаття В. Герасименка, — К. 1927 в серії „Літературна бібліотека“ Книгоспілки.
— Наші письменники в школі (С. В. Руданський в педагогічній оцінці) — „Записки Одеського Інст. Нар. Освіти“. т. I. 1927.

- Гермайзе Осип. З історії селянських хвилювань та народницької пропаганди на Чернігівщині 1870-х рр. — „За сто літ“, кн. I, К., 1927.
- Десятиліття жовтневої революції і українська наука. — „Україна“, 1927, кн. 6.
 - Рання творчість Винниченкова на ниві громадського життя. — Передмова до „Вибраних творів“ В. Винниченка, К., Книгоспілка, 1927, ст. 1—XL.
 - Руїна і Дорошенко. — Передмова до М. Костомаров. „Чернігівка“, К., Книгоспілка, 1928, ст. I—LXXXVIII.
 - Огляд української історичної літератури за р. 1926. — „Україна“, 1927, кн. 3.
- Гладкий Микола. Рец. на „Зачарована земля“ Карла Гловка. — „Прол. Пр.“ № 1616, 1927.
- Рец. на „Словник українсько-російський“ А. Ніковського. — „Пролетарська Правда“ № 1620, 1927.
 - Проблема культури українського слова. — „Життя й Революція“ кн. 2, 1927.
 - Мова нашої преси. — „Червона Преса“, Харків, 1927 № 3—4.
 - Лексика наших газет. — „Червона Преса“ кн. 6 та 7 \ 1927 рік.
 - Синтакса нашої газетної мови. — „Червона Преса“ кн. 8—9 і 10 за 1927 р.
 - Фразеологія газетної мови. — „Червона Преса“ кн. 1 й 2 за 1928 рік.
 - Суть популярного викладу. — „Червона Преса“ кн. 3 й 4 за 1928 рік.
- Гладкий Петро. Говірка села Блоставиці на Київщині. — „Український Діалектологічний Збірник У.А.Н.“ кн. I, К., 1928, ст. 93—141.
- Голоскевич Григор. Російсько-Український Словник, т. III, вип. 2, Поле-Пячение, ст. 337—654 (редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський. Головн. ред. акад. С. Єфремов).
- Грінченкова Марія. Російсько-Український Словник, т. III, вип. 2, Поле-Пячение ст. 337—654. (Редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський. Головн. ред. акад. С. Єфремов).
- Вкупі з А. Верзиловим: Чернігівська українська Громада. Спомини. — „Чернігів і Північне Лівобережжя“. К. 1928, ст. 463—487.
- Грунський Микола. Завдання наукових підручників української мови. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XV, 1927, ст. 260—270.
- Київські листки та фрейзінгенські уривки — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XVI, 1928 ст. 7—25. Та окремим випуском (= 36. Іст.-Філ. Відд. № 54), К. 1928 з факсимільними знімками.
 - Рец. на А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка. В. 1 та 2-ий, Лнг. 1925—1927. -- „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XVIII, 1928, ст. 296—313.
 - Композиція та ритм „Слова о Полку Ігоревім“. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XVIII, 1928, ст. 1—24.
 - Урочисте вшанування імени О. Потебні. — студ. журн. „Молоді Загони“. К. 1928.
 - Зв'язок науково-дослідних кафедр з виробництвом. — Студ журн. „Кузня Освіти“ К. 1928.
- Грушевська Катерина. Людський колектив, як підвалина пам'яті. — „Первісне Громадянство“ 1926, в. III, К. 1927, ст. 93—104.
- До соціології старцівства., — там-таки, ст. 125—131.
 - Українські народні думи. т. I: Тексти і вступ (= 36. Іст.-Філ. Відд. № 56) К. 1927, ст. ССXX—176.
 - Іван Богуславець і Маруся Богуславка. — „Sbornik prací vinovaných prof. K. Tillovi“. Praha, 1927, ст. 85—98.
 - Рец. на: Aleš Hrdlička, The Origin of the amer. Indians. — „Первісне Громадянство“ 1926 в. III, Київ 1927, ст. 178—179.
 - Рец. на „Етнографія“ № 1, 1926, там-таки, ст. 198—204.
- Грушевський Михайло, акад. Історія Української Літератури, т. V, кн. 2: перше відродження 1580—1610 рр. — Київ 1928.
- Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості. — „Україна“ 1927, кн. 1--2.
 - Передмова до оглядів науково-дослідного і науково-видавничого руху Радянської України в 1926 році. — „Україна“ 1927 р. кн. 3.
 - Кілька слів про наукову спадщину Ол. М. Лазаревського та її дослідження. — „Україна“, 1927 р. кн. 4.

- Він-таки. „Малоросійські пьсни“ Максимовича і століття української наукової праці. — „Україна“ 1927 р. кн. 6.
- Сто літ українського народництва (з нагоди століття „Малор. пьсеня“ Максимовича). — „Первісне Громадянство“, 1927 р. кн. 3.
- Галицько-українські взаємини (вступне слово). — „Україна“ 1928, кн. 2.
- Техніка і умілість палеолітичної доби в знахідках Мізинського селища. — „Чернігів та Північне Лівобережжя“. К. 1928.
- Чернігів і Сіверщина в українській історії. — „Чернігів та Півн. Лівобережжя“, К. 1928.
- Археографічна експедиція Істор. Секції Укр. Акад. Наук. — „Україна“ 1927, кн. 1—2.
- Рец. на: L. Eisenmann, The imperial idea in the History of Europe. — „Україна“, 1927, кн. 1—2.
- Рец. на: I. Łoś, Początki piśmennictwa polskiego. — Ibid.
- Рец. на: V. Lednicki, Existe-t-il un patrimoine commun d'études slaves? — „Україна“ 1927, кн. 3.
- Рец. на: P. Panaitescu, L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kïev dans les principautés roumaines. — „Україна“, 1927, кн. 4.
- Рец. на: Й. Ивановъ, Богомилски книги и легенди. — „Україна“ 1927, кн. 5.
- Рец. на: проф. Ф. Вовк, Студії з української етнографії та антропології. — „Укр.“ 1927, кн. 6.
- Рец. на: Записки Київського Инст. Нар. Освіти, т. I. — „Україна“ 1928, кн. 1.
- Рец. на: Ю. Бруцкус, Письмо хозарского еврея от X века. — „Україна“ 1928, кн. 2.
- Рец. на: Е. Перфецький, Русские летописные своды и ихъ взаимоотношения. — „Україна“ 1928, кн. 2.
- Этнографический отдел Государственного Русского Музея; Материалы по Этнографии, т. I—III. — „Первісне Громадянство“ 1926, в. III.
- Зредагував: Записки Історично-Філологічного Відділу кн. XVII, 1928 ст. XXV+348.
- Зредагував: „Україна“ кн. 3—6 за 1927 та 1—2 за 1928 р.
- Зредагував: „За сто літ“ кн. 2, К. 1928.
- Зредагував: Чернігів та Північне Лівобережжя. К. 1928.
- Зредагував: Матеріяли для культурної й громадської історії Західньої України. т. I, К. 1928. ст. IV+504.
- Грушевський Олександр. Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в. — „Істор.-Географ. Збірник“ кн. II, 1928 ст. 1—9.
- Універсали та грамоти лівобережним ратушам у XVII в. — „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. Грушевського“ т. I, К. 1928 ст. 217—224.
- Любецькі справи другої половини XVI в. — „Чернігів і Північне Лівобережжя“ К. 1928, ст. 281—289.
- Історичні статті Костомарова в „Основи“ — „Україна“. 1928 р. кн. 1 ст. 71—90.
- Зредагував „Історично-Географічний Збірник“, кн. 2, К. 1928 та вкупі з акад. М. Грушевським „Записки Історично-Філологічного Відд.“ кн. XVII.
- Грушевська Ольга. Гетьманські універсали м. Києву. — „Історично-Географічний Збірник“ т. II, ст. 23—34.
- З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині — „Історично-Географічний Збірник т. II, ст. 147—157.
- Данилевич Василь. Цікавий серп. — „Антропологія“. Річник Кабінету Антропології ім. Вовка, кн. 1. 1927. К. 1928 та окремою відбиткою.
- Професор В. Б. Антонович та Археологічний Музей І. Н. О. — „Записки“ К. І. Н. О.“ кн. III, К. 1928.
- Дем'янчук Василь. Рец на: Проф. Петро Бузук, Нарис історії української мови. У Києві, 1927. — „Зап. Істор.-Філ. Відділу“, кн. XV, 1927, ст. 231—245.
- Морфологія українських грамот XIV-го і першої половини XV-го віку. — „Зап. Іст.-Філ. Відділу“, кн. XVI 1928, ст. 73—109.
- Бібліографічний огляд української діалектології за р.р. 1914—1927. — „Український Діалектологічний Збірник“, т. I, К. 1928 ст. 171—180.
- Чи румунського походження форми прийдучого на -му? — „Зап. Іст.-Філ. Відділу“, кн. XVIII, 1928, ст. 313—317.
- До характеристики гуцульського говору. — „Зап. Іст.-Філ. Відділу“, кн. XIX, 1928.

- Добровольський Леонід. Декабрист М. И. Муравьев-Апостол. Воспоминания и письма. П., 1922. — „Україна“, 1924, кн. III.
- Десятиріччя. — „Ювіл. Збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія“. К. 1927, ст. 901—921.
- Новини літератури з шкільного суспільствознавства за 1927 р. — „Бюлет. Метод. Консул. Бюро при К. І. Н. О.“, ч. IV.
- Київщина та Київ у працях М. С. Грушевського. — „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського“, кн. I.
- Е. Л. Руліковський, знавець Київщини. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XVIII, 1928, ст. 75—112.
- Київ чи Мерв? — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XIX 1928.
- Рец. на видання Центрархіву про південний декабризм. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XIX, 1928.
- Дорошенко Володимир. Василь Наріжний. — „Життя і Знання“, Львів, ч. 1, ст. 26—30.
- Гоголь українською мовою. — „Бібліографічні Вісти“ Київ № 3, ст. 57—63.
- Жандармські фантазії про український рух. — „Діло“ Львів, чч. 100—103.
- Марко Черемшина. [Некрольог]. „Діло“, ч. 92, ст. 1—2.
- Марко Черемшина. [Некрольог]. — „Літературно-Науковий Вістник“ Львів 1927, кн. 6, ст. 97—99.
- Марко Черемшина. [Некрольог]. — „Світ“ Львів, ч. 9, ст. 2.
- Огляд українського наукового руху по-за межами У. С. Р. Р. — „Україна“ Київ, 1927, кн. 5, ст. 131—150.
- Олександр Барвінський. [Некрольог]. — „Світ“ Львів, ч. 1, ст. 13.
- Ольга Кобилянська. — „Життя і Знання“, ч. 2, ст. 48—49.
- Свято української пісні. (З приводу століття появи збірника українських пісень М. Максимовича). — „Світ“, ч. 17—18, ст. 5—7.
- Ś. p. Iwan Kałupowicz. [Некрольог]. — „Przewodnik bibliograficzny“ Львів, № 11, ст. 479—480.
- Творчість М. Черемшини. — „Світ“, ч. 9, ст. 4—5.
- Дорошкевич Олександр. Твори Марка Вовчка за редакцією і з критично-біографічною розвідкою Ол. Дорошкевича. Друге видання. Т.т. I, II і III. К., 1928.
- Пам'яті Марка Вовчка. — „Глобус“, 1927 р., № 16.
- На Михайловій Горі. — „Прол. Пр.“, 1927, № 220.
- На могилі Марка Вовчка. — „Прол. Пр.“, 1927, № 225.
- Остання репліка (з приводу дискусії про „Літературу в школі“). — „Життя й Революція“, 1927, кн. 2, ст. 213—216.
- Куліш і Милорадовичівна (стаття „Урваний роман“. Листи. Примітки). Київ, 1927, ст. 119.
- Куліш на засланні. — „Пантелеймон Куліш“ (= Зб. Іст.-Філ. Відд № 53), К. 1927, ст. 12—72.
- Куліш — героєм роману (з додатком тексту „Евгеній Онегин нашого времени“). Ibid. ст. 157—200.
- Михайло Лобач-Жученко (некролог). — „Глобус“, 1928, № 2.
- До питання про вплив Герцена на Шевченка. — Збірник Інститута Т. Шевченка. — „Шевченко“, Харків 1928, ст. 113—135.
- Коцюбинський в українській літературі. — „Прол. Пр.“, 1928 р. № 96 (25 квітня).
- Вкупі з акад. С. Єфремовим зредагував збірник „Пантелеймон Куліш“, К. 1927, ст. 200.
- Дурдуківський Володимир. — Програма вивчення ланкової системи роботи в трудшкoлі. — „Рад. Осв.“ 1927, № 1.
- Українська школа за Денікінщини. — „Рад. Осв.“, 1927, № 2.
- Євфимовський Володимир. До історії військового суду та земельних відносин на Україні за Хмельниччини. — „Науковий Збірник Істор. Секції У.А.Н.“ за 1927 р.
- Археографічна праця в московських архівах катедри історії України У. А. Н., (спільно з В. Д. Юркевичем). — „Україна“, 1927 р., кн. 1—2.
- Єршов Анатоль. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII в. — „Наук. Збірник Іст. Секц. У.А.Н.“ за р. 1921.
- Матеріяли до історії цін в Лівобережній Україні XVIII в. — „Бюлетень Научно-Исслед. К-ры при Неж. И.Н.О.“, 1924, № 1—2.
- До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII в.в. — „Записки Ніжен. Ін-ту Нар. Осв.“ кн. 6.

- Він-таки. Сторінка з українського джерелознавства (До питання про літописні джерела праці О. Рігельмана). — „Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія“, кн. 1, К. 1927, ст. 841—848.
- Ніженські цехи в першій половині XVII в. — „Чернігів і північне Лівобережжя“. К., 1928.
- До питання про час написання „Історії Русовъ“, а почасти й про автора її — „Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського“, кн. I. 1928.
- Про літописні джерела історичних праць Ст. Лукомського. — „Записки Ніж. Ін-ту Нар. Осв. й Наук.-Досл. К-ри“, кн. 8.
- Єфремов С. акад. — Вол. Дебагорій-Мокрієвич (посмертна згадка). — „Зап. Іст.-Філ. Відд. Укр. Акад. Наук“, кн. XV, 1927 ст. 135—137.
- Максимович в історії української самосвідомости. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XVI, 1928, ст. 1—6.
- Звідомлення Іст.-Філ. Відділу за 1926 р. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XV, ст. 278—290 і окремо — Київ, 1927.
- Без хліба. Проблема голоду в українському письменстві. — „Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія“. Т. I. Київ, 1927 ст. 53—73.
- Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша. — Збірник „Пант. Куліш“. Київ, 1927.
- Як повстав Грінченків Словник. На підставі документів. — Передмова до II-го тому „Словника української мови“ Б. Грінченка. Київ, 1927.
- Зламане життя. (Пам'яті Д. М. Щербаківського). — „Етн. Вісн.“, кн. 6, ст. V—VII.
- Невідомі рядки Шевченка. — „Збірник Шевченківського Інституту“. Харків 1928.
- Олександр Кониський. — Передмова до „Вибраних творів О. Кониського“, т. I. Київ 1927.
- Михайло Коцюбинський, український письменник. — Вінниця, 1927.
- Головна редакція „Російсько-українського Словника“, т. III, в. II. Вид. Д.В.У. Київ, 1928.
- Редакція (разом з А. Ніковським) „Словника української мови Б. Грінченка“, т. II. Вид. „Горно“. Київ, 1927.
- Редакція (разом з А. Ніковським) „Словника української мови Б. Грінченка“, т. III. К. 1928.
- Редакція (разом з О. Дорошкевичем) Збірника „Пантелеймон Куліш“. Київ, 1927.
- Редакція (разом з акад. Д. Багалієм) „Збірника Шевченківського Інституту“. Харків, 1928.
- Редакція „Вибраних творів Ол. Кониського“, вид. „Часу“, т. 1 і 2. Київ, 1927.
- Житецький Гнат. Куліш і Костомаров — „Укр.“, кн. 1—2, 1927.
- Листування М. С. Лескова з проф. Терновським. — Ibid.
- Листування О. М. Лазаревського з М. І. Костомаровим. — „Укр.“, кн. 4, 1927.
- Південно-Західний Відділ Географічного Товариства. — „Укр.“, кн. 5, 1927.
- Життя і твори М. О. Максимовича. — „Укр.“, кн. 6, 1927.
- Рец. на „Спогади“ Чикаленка. — „Укр.“, кн. 4, 1927.
- Рец. на „Пам'яті П. Стебницького“. — „Укр.“, кн. 6, 1927.
- О. О. Потебня — „За сто літ“, кн. 1.
- Примітки до поеми „Кочубей“ 1828 р. — „За сто літ“, кн. 2.
- Бібліотечні рукописні відділи та рукописи В.Б.У. — „Бібліотечний збірник“ ч. 2, К. 1927.
- Жуковська Марія. Етнографічні курси в Празі. — „Укр.“, 1926 кн. 1.
- Святкування річниці Франка в Галичині і на Україні — „Укр.“, 1926 кн. 2—3.
- Слов'янські інститути за кордоном. — „Укр.“, кн. 4, 1927.
- Культурні взаємини Заходу і Сходу. — „Укр.“ 1927, кн. 5.
- Іваницький Віктор. Міжнародне співробітництво бібліотек. — „Бібліот. Збірн. В.Б.У.“ кн. 1, ст. 136—146.
- З життя закордонних бібліотек. — Ibid.
- Бібліотекознавча література чужими мовами за 1927 р. — Ibid. ст. 157—164.
- Жидівська мова у Г. С. Сковороди — „Збірник Жид. Іст.-Археогр. Ком. У.А.Н.“ кн. 1, 1928.
- Іваниця Григор. Зміст та принципи будовання курсів методик на факультеті професійної освіти І.Н.О. — „Записки К.І.Н.О.“ кн. II, 1928.
- Матеріали до методики ознайомлення з поняттями „тема“, „сюжет“, „фабула“ — „Плужанин“ 1927, № 8.

- Він-таки. Перший рік навчання в сільській трудовій школі. (Методичні uwagi до роботи за комплексовою системою) Київ, 1927 (в спів з Астрябом Ол., Догою В., Ссоковським Ол.).
- Десять років роботи в справі викладання української мови й літератури. — „Шлях Освіти“ 1927, кн. XI.
- Десять лет работы в области преподавания украинского языка и литературы в Советской Украине. — „Родной язык в школе“ 1927, кн. 5.
- „Метода“ чи „метод“. (До перегляду поширеної узуальної форми). — „Вісник Інституту Наукової Мови У.А.Н.“, 1928, кн. 1.
- До принципів будування програми з української мови та літератури для старшого центру трудової школи. — „Радянська Освіта“ 1928, кн. IV.
- Відділи підвищення кваліфікації робітників освіти в І.Н.О. — Мет. дод. до часоп. „Нар. Учитель“ № 33.
- Проблема вивчання підручника та його стандартизація. — Мет. дод. до час. „Нар. Учитель“ ч. 44.
- Рец. на О. Білецький та Л. Булаховський, Методичні uwagi для вчителя старшого центру трудшколи, Хар. 1927. — „Шлях Освіти“, 1927, № 8—9.
- Рец. на Рубинштейн М., Основы общей методики. — „Шлях Освіти“ 1927, кн. XII.
- „Життя та слово“ Част. I—II. Вид. 4-е, перероблене.
- Курс українського языка в кратком практическом изложении с хрестоматией, вид. 2-е, К. 1927.
- „Шляхами життя“, ч. I—II, Вид. 3-е, перер. К. 1927 (в співр. з Б. Якубським).
- „До світла“. Буквар. Вид. 3-е, перер. К. 1927 (в співр. з Астрябом Ол., Догою В., Соколовським Ол.).
- „До світла“ Підручна книжка після букваря. Вид. 3-е, перер.
- „До праці“. Робоча книжка для другого року навчання в сільській трудовій школі. Вид. 3-е, перер.
- Ільїнський Григор. Значение языкознания для истории первобытной культуры. — „Научно-педагогич. Сборник Казанского Восточного Педагогич. Института“, кн. II, Казань, 1927.
- Заслуги В. А. Богородицкого в области языковедения. — „Вестн. Научного Общества Татароведения“ № 7.
- Nochmals der Name von Moskau — „Zeitschrift für slavische Philologie“, IV.
- Διεξήγησις Константина Багрянородного. — „Slavia Occidentalis“ кн. VI.
- Река Tanew. — „Slavia Occidentalis“ VI.
- К морфологии праслов. глагола. — „Сборник в честь акад. А. И. Соболевского“. Лнг. 1927.
- Що таке овсень? — „Збірник на пошану Д. І. Багалія“ К. 1927, ст. 514—522.
- K sprawie o dekompozycji prefiksów w słowiańskich językach. — „Prace filologiczne“ XI.
- Prípegala. Księga pamiątkowa w cześć prof. Losia“. — Warszawa 1927.
- Одно неизвестное древнеславянское божество. — „Изв. Акад. Наук“. 1927, № 5—6.
- К вопросу о происхождении названия „Белая Русь“ — „Slavia“ VI (1927).
- Рец. на: „Slovanský Sborník“, věnovaný Prof. Pastrnkovi — „Slavia“ VI (1927).
- Как возникло окончание -ě в род. п. ед.ч ж. р. местоимений и прилаг. в русском языке? — „Symbola grammatica“ in honorem Ioannis Rozwadowski II (Cracoviae 1927).
- Каміньський В'ячеслав. Свято Купала на Волинському Поліссі. — „Етногр. Вісн.“ 1927 кн. 5, ст. 11—23.
- Етнографія в науковій діяльності Д. М. Щербаківського. — „Етн. Вісн.“, 1928, кн. 6, ст. XX—XXVI.
- Парубоцькі громади на Поділлі, як звичаєво-правний інститут. — „Праці Комісії звичаєвого права“ ч. 3—4, ст. 89—106.
- Нарис звичаєво-спадкових норм селянства у Вінницькому повіті на Поділлі. — Ibid., ст. 125—149.
- Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині. — Ibid. ст. 150—168.
- Рец. на: Українські узори. Зібрала О. Пчілка (О. Косач). — „Етногр. Вісник“ кн. 6. 1928, ст. 118.

- Він-таки. Рец. на: Труды Комисии Р.А.Н. по изучению племенного составанаселения Рос-
сии. — „Етн. Вісн.“ кн. 6. 1928, ст. 123—125.
— Рец. на: „Ziemia“ №№ 1—12 1927. — „Етн. Вісн.“ кн. 6 1928, ст. 132—133.
— Рец. на: „Этнограф исследователь. Журнал научно-исследовательского этнографического
кружка этно-отделения геофака Ленинградского Госуд. Университета“ № 1. Август 1927.—
„Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XIX, 1928.
- Карачківський Михайло Архівна спадщина Київських цехів. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“
кн. XI, 1927.
— Статут цеху олійників 1774 р. (до історії Кам'янецьких цехів). — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“
кн. XVII, ст. 235—242.
— Рец. на: Л. Харевиचовой, Ograniczenia gospodarze nacyj schizmatyckich i żydów we Lwowie
XV i XVI wieku. — „Україна“ 1927 кн. 4.
— Рец. на: Л. Біялковського, Na gubieży podolsko-ukrainnej. — „Україна“ 1927, кн. 6.
- Квітка Климент. Композитор Шарль Лефлер і Україна. — „Україна“ 1925, кн. V, ст. 186—7.
— Первісні тоноряди. — „Первісне Громадянство“, вип. 3, 1926 р., ст. 29—84.
— Віддих у народніх співах. — „Етн. Вісн.“, кн. 5, 1927, ст. 179—188.
— Некролог П. Демуцького. — „Україна“ 1927 кн. 6, ст. 210.
— Ангемітонічні примітиви і теорія Сокальського. — „Етн. Вісн.“, кн. 6, 1928, ст. 67—84.
— Порфирій Демуцький. — „Етн. Вісн.“, кн. 6, 1928, ст. XXXV—LXVII.
- Кезма Товфік. Оповідання арабського історика Абу-Шоджі Рудраверського XI в. про те,
як охрестилася Русь. — „Юб. зб. на пошану акад. Д. Багалія“ т. I, ст. 383—395 і окре-
мою відбиткою, К. 1927.
— Грамматика арабського языка — К. 1928 (= Зб. Іст.-Філ. Відд. № 70).
- Клименко Пилип. Золота фібула з Дебальца. — „Ювіл. Збірник на пошану акад. М. Гру-
шевського“ кн. 1, 1928, ст. 26—30.
— Промисловість і торгівля в Подільській губернії на початку XIX ст. — „Збірник на пошану
акад. Д. І. Багалія“ т. I, 1927, ст. 1032—1057.
— „До історії м. Ніжени“ та „Відомість про скарб український 1780 року“. — „Зап. Іст.-Філ.
Відд.“ кн. XV, 1927, ст. 215—226.
— Роздільний акт на маетки Ходкевичівські 1587 року. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XVI,
ст. 216—223.
— Рец. на: L. Białkowski „Podole w XVI w.“ — „Україна“, 1924, кн. 1—2.
— Fr. Ravita-Gawroński „Ostatni Chmielniczenko“. — „Україна“, 1924, кн. 3.
— H. Paszkiewicz „Z dziejów cywilizacji polsko-węgierskiej na terenie Rusi galickiej w XIV w.“
та Zdz. Stroński „Swawola ukraińska u schyłku XVI w.“ — „Україна“ 1925, кн. 3.
— S. Zakrzewski „Wpływ sprawy ruskiej na państwo polskie w XIV w.“ — „Укр.“, 1925, кн. 5.
— I. Galnbuck „Linn und Zinngisser in Finland, Leminger. Umieieckne řemeslo kustarne hořa.“ —
„Укр.“, 1928, кн. 1.
— В. Романовський „Нариси архівознавства“ та „Архівна справа“ в.в. 1, 2 та 3—4. —
„Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XVI, 1928, ст. 312—315.
- Козловська Валерія. Бронзові прикраси з с. Підгірців на Київщині. — Збірн. „Укра-
їнський Музей“ в. I, вид. Укрнауки У.С.Р.Р. К. 1928.
— Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині. — „Чернігів та північне Лівобережжя“,
кн. 1, К. 1928.
— Скарб срібних речей часів переселення народів з с. Фативіж на Чернігівщині. — Збірн.
на пошану акад. М. С. Грушевського“, кн. 1, К. 1928, ст. 44—52.
— Память дорогого товариша Д. М. Щербаківського. — „Етн. Вісн.“, кн. 6, 1928, ст. VIII—XIX.
— Відраження у с. Тулинці Ржищ. району. — „Коротке Звідомл. В.У.А.К.-у за 1926 р.“ К. 1928.
— Розшуки та розкопи на правому березі Дніпра між м. Ржищевим та с. Балики. — Ibid.
— Розкопи біля с. Сушківки на Гуманщині. — Ibid.
— Розкопи в Баришпільському районі біля с. Сеньківки і с. Іванькова. — Ibid.
— Місяч комунальних робіт у Києві (Екскурсії та догляд за знахідками). — Ibid.
- Козуб Сергій. Джерела „Тіней забутих предків“. — „Черв. Шлях“, 1925 р. кн. 4, ст. 231—244.
— 1905 рік у творчості Коцюбинського. — „Укр.“, 1925 р., кн. 4, ст. 129—148.

- Він-таки. Рец. на: М. Коцюбинський „Вибрані твори за ред. Ан. Лебеда К. 1926“. — „Черв. Шлях“, 1926, кн. 9, ст. 271—273.
- Рец. на: М. Коцюбинський *Fata Morgana* за ред. Ан. Лебеда К. 1926. — „Черв. Шлях“, 1926, кн. 2, ст. 192—194.
- Рец. на: *Fata Morgana*. Ювілейне комент. видання. — „Черв. Шлях“, 1926, кн. 4, ст. 244—247.
- Коцюбинський, як учень М. Драгоманова на полі публіцистики. — „Черв. Шлях“, 1926, кн. 3, ст. 184—197.
- Конспект ненаписаного оповідання М. Коцюбинського з революційного руху 1905 року. — „За сто літ“, кн. 1, К., ст. 233—235.
- Мопсан і Коцюбинський. — „Черв. Шлях“ 1927, кн. 3, ст. 113—128.
- Ранній Коцюбинський. Вінницька доба в житті й творчості, розд. 1-6. — „Зап.“ кн. XV, ст. 102—132 і окремою відбиткою, К. 1928.
- З біографії М. Коцюбинського. — „Комуніст“ 1928, № 96 (2480).
- Новий документ до літературно-організаційних заходів Михайла Коцюбинського. — „Глобус“ 1928, № 8 (105), ст. 119—122.
- Історія цензурного „Кобзаря“. — „Більшовик“ 1924 р. березня 11.
- Кордт Веніамін. Російське громадянство підчас розкріпачення селян. — „Збірн. на пошану акад. Д. Багалія“ т. I, К. 1927, ст. 1058—1079.
- Кордуба Мирон. Нові причинки до початків Хмельниччини. — „Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“ т. CXLIV—CXLV, Львів, 1926, ст. 209—215.
- *Nécessité et organisation de la collection des noms géographiques*. — „Bulletin de la Conférence des Historiens des États de l'Europe orientale et du monde Slave. Varsovie, le 27—30 juin 1927“.
- Конференція істориків у Варшаві. (Звідомлення про наради Конференції). — „Україна“, 1927 кн. 5, ст. 196—199.
- Зредагував: Студії з поля суспільних наук і статистики. Видає Статистична Комісія Наук. Тов. ім. Шевченка т. IV, вип. 1. У Львові 1927.
- Де лежав старинний город Хмелів? — „Юв. Збірн. на пошану акад. М. Грушевського“ кн. 1, 1928, ст. 153—155.
- Корнилович Михайло. Біженська трагедія Холмщини й Підляшшя. — „Україна“, кн. 3, 1927 р., ст. 115—143.
- Печатки 16 київських цехів XIX віку й характер символіки на них. — „Ювіл. Збірн. на пошану акад. М. С. Грушевського“, 1928 р., т. I, ст. 306—311.
- Народний звичай на Холмщині і в Польщі бити хлопців на копцях, міряючи землю. — „Етн. Вісн.“, 1928 р., кн. 6, ст. 16—22.
- Рец. на: В. Zaborski. *O kształtach wsi w Polsce*. — „Етногр. Вісник“, 1928 р., кн. 6, ст. 133—135.
- Кравцов Дмитро. Брюховешський і відьми. — „Україна“ 1927, кн. V.
- Крижановський Всеволод. Проповідь на Україні-Русі в XIII—XV в.в. — „Рідна Церква“, ч. 10 за 1927 р.
- Канон до прич. сваяч. митрополіта Петра Могили. — „Рідна Церква“, ч. 12 за 1927 р.
- „Порфирій Данилович Демуцький і Данило Михайлович Щербаківський“, некролог. — „Рідна Церква“, ч. 16 за 1927 р.
- Непростима необережність. — „Рідна Церква“, ч. 21—24 за 1927 р.
- Церква апостола Андрея Первозваного в Києві (історичний опис). — „Рідна Церква“, ч. 21—24 за 1927 р.
- Дещо про літургічні особливості в минулому української церкви. — „Укр. Прав. Благов.“ ч. 22 за 1925 р.
- Кримський Агатангел акад. Розвідки, статті та замітки. I—XXVII (= 36. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н. № 57), К. 1928, ст. 408.
- (Акад. А. Кримський та О. Боголюбський). До історії вищої освіти у арабів (= 36. Іст.-Філ. Відд. № 83), К. 1928, ст. XXIV+92.
- Кримське ханство (історичний нарис, — у звязку з статтею акад. В. В. Бартольда „Krim“ в *Enzyklopädie des Islam* 1927). — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XIX, 1928, ст. 367—371.

- Він-таки. До мусулманської нумізматики: що таке „фута“, „футун“ у Афанасія Нікітіна XV в.—Ibid. ст. 265.
- На „Історію Туреччини“ дав рец. в празькій „Slavia“ 1927, II—III, 627 проф. В. Мякотін („Вся книга г. Крымскаго написана чрезвычайно живо, увлекательно, опирается на глубокое изучение первоисточниковъ и широкую эрудицію“).
- Вільгельм Томсен, данський філолог. — Ibid. ст. 261—262.
- В московськiм Енциклопедическом Словаре „Русского Библиографического Института Гранат“ статті: „Тимур“, „Томсен“, „Тохарский языкъ“, „Фатымиды“, „Фирдовси“ (автор Книги царей), „Шанфара“ (араб. поэт), „Шараній“ (суф. пис.), „Шафий“ (имам), „Шах“, „Шах-Алем“, „Шах-Джехан“, „Шах-заде“, „Шах-наме“, „Шахристаний“ (истор. религий), „Шахрох“ (тимурид), „Чалма“ та ин.
- Нарис історії українського правопису: вступна стаття до видання Державної Правописної Комісії: „Український Правопис“ (X. 1928), для якого акад. А. Е. Кр-кий був один з редакторів.
- За редакцією акад. А. Е. Крымського вийшли: а) Записки Історично-Філологічного Відділу, кн. XVI (1928) ст. IV+328;—б) Записки Іст.-Філ. Відділу кн. XVIII (1928) ст. IV+344;—в) Записки Іст.-Філ. Відділу, кн. XIX (1928) ст. IV+432; г) Український Діалектологічний Збірник, кн. 1, ст. IV+180
- Декотрі поезії К-го передруковано на звороті стінного календаря „Книгоспілки“ 1928 (прим. з Хейяма, 31 січня) та в збірці „Сатира і гумор“ (з Абулалі); бейрутське оповідання „Імениник“ — в „Досвітніх огнях“ (К. 1927, ст. 384—401).
- Статтю про Кр-го подав „Вечерний Киев“ 1928, № 14 (фельетон). Про переклад із Сапфо— П. Филипович в „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XIII—XIV, ст. 53—54.
- Кудрицький М. Я. Вплив фізкультури на організм учнів. — „Укр. Мед. Вісти“, 1927, № 2.
- Здорове та хворе тіло (підручник для трудшколи). К. 1927.
- До методики дослідження часу учня (вкупі з О. Берсеном). — „Рад. школа“, 1927 № 9.
- Куріло Олена. До питання про умови розвитку дисимілятивного акання. — „Зап. Іст.-Філ. Відділу“ кн. XVI, 1928 ст. 48—72.
- Спроба пояснити процес зміни *o*, *e* в нових закритих складах у південній групі українських діалектів. — Збірн. Іст.-Філ. Відд. В.У.А.Н. № 79, К. 1928.
- Зредагувала „Словник української ботанічної номенклатури“, вид. ІУНМ. К. 1928.
- Лазаревська Катерина. О. М. Лазаревський та старе українське мистецтво. — „Укр.“ 1927 кн. IV, ст. 83—97.
- Господарство неможливого панка на Конотопщині на початку XIX в. — „Археограф. Збірник“, т. II, ст. VIII—XXI.
- „Памяти мои“ Матвія Лазаревського. — „Археогр. Збірник“, т. II, ст. 19—55.
- Листування родини Лазаревських та деякі родинні документи. — Ibid., ст. 74—235.
- Прибутково-видаткові та господарські записи А. О. Лазаревської. — Ibid. ст. 236—263.
- Листи Олександра Лазаревського. — Ibid. ст. 264—370.
- Покажчики до Археограф. Збірника т. II. — Ibid. ст. 371—390.
- Левченко Микола. З поля фольклористики й етнографії, вип. 2-ий К. 1928 (= 36. Іст.-Філ. Відд. № 55 б) ст. 73—92.
- Богатир Ілля Муромець в старій українській казці. — „Юб. зб. на пошану акад. Багалія“. т. I, ст. 396—404.
- Вірша про Кирика, як антиправославний, уніятський витвір. — „Етн. Вісн.“ кн. 5, ст. 72—93.
- Знадоба до життєпису Андрія Івановича Димінського. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XVI, 1928, ст. 255—266.
- З листування В. Б. Антоновича. — Ibid. ст. 270—272.
- Леонід Миколайович Беркут. — Ibid. ст. 280—283.
- Сергій Іванович Маслов. — Ibid. ст. 283—287.
- Про споріднення між формами множини: „тьї люди“, „тої люди“ і „тії люди“. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XVIII, 1928, ст. 291—292.
- Видавництво Української Академії Наук та його продукція (одкритий лист). — „Америка“ й дискусія з цього приводу в „Америці“ та „Українських Щоденних Вістях“.
- Оповідання селян за часи німецької окупації. — Календар Укр. Роб. Союзу в Скрентоні“ 1928, ст. 52—56.

- Левченко Микола. Рец. на: Хв. Савченко „Перший збірник українських пісень — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XIX, ст. 304—311.
- Упорядкував: Бібліографічний покажчик писань, що їх надрукували співробітники I Відділу У.А.Н. р. 1927-1928. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XIX.
- Впорядкував: Список видань Академії за час. 1919—1928. — „Звідомлення У.А.Н. за 1926 р.“.
- Лобода Андрій акад. Гоголеві риси у Квітки. — „Зоря“, квітень-травень 1927 р.
- З життя на Україні 20—30 років XIX в. — „ЮС. 36. на пош. акад. Д. Й. Багалія“, 1927 р. т. I-й. ст. 92—102.
- Українська етнографія після Жовтня — „Прол. Пр.“, 1927 р. 30/X (№ 219—1852).
- (Разом з В. Петровим) зредагував 4, 5 та 6 книгу „Етнографічного Вісника“.
- Лозієв Павло. Віршовані переклади з Хафиза — в виданні А. Кримського „Хафиз та його пісні“, Київ, 1924, ст. 68—70, 75—78, 85—86, 100—101.
- Всеукраїнская Академия Наук — „Заграничный Вестник“ № 28, 1926.
- „Всеукраїнская Н. Ассоциация Востоковедения“. — Ibid.
- Рец. на: Начальная арабская хрестоматия К. В. Оде-Васильева, под редакцией и с предисловием И. Ю. Крачковского. — „Прол. Пр.“, 31-XII, 1926 р. № 303.
- М. П. Павлович (Вельтман), (Некролог) — „Прол. Пр.“ № 138, 22-VI-1927 р.
- Українська Академія Наук. — „Прол. Пр.“ № 255, 6-XI-1927 р.
- Знадоби до життєпису М. О. Максимовича — „Література“ К. 1928 р. ст. 126—130.
- Е. Фітцджеролдів переклад робайятів О. Хейяма та причини його успіху. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XIII—XIV, 1927 р. ст. 416—421.
- Рец. на: Осман Акчокракли. Старокримские и отузские надписи XIII—XIV вв та Татарские тамги в Крыму. Симф. 1927. — „Етн. Вісн.“ ч. 6 ст. 137—138.
- Україна в турецькій пресі (рецензія). — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XV, ст. 280—281.
- Всеукраїнская Академия Наук (вкупі з акад. Д. Багалієм). — „Педагогическая Энциклопедия“ Москва, т. „В“.
- Новий шлях В.У.Ф.К.У. („Проданий апетит“, „Звенигора“). — „Радянське Мистецтво“ № 1 К. 1928, ст. 13—15.
- Організація сходовознавчої освіти на Україні (тези) „Східний Світ“ № 2. Харків, 1928 ст. 56—57.
- Омар Хейям-вільнодумець. — „Східний Світ“, ч. 2, X. 1928 р., ст. 238—255.
- Рец. на: „Бахтіяр-наме“ Е. Бертельса Лнг. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XVIII, ст. 341—342.
- Любинський Микола. Уваги до проекту елементарної граматичної термінології Державної Правопописної Народи. — „Вісник Інст. Укр. Наук. Мови“ 1928 р. кн. I.
- М. Коцюбинський у лікарні. — „Життя й Рев.“ 1928, кн. 5.
- Лященко Аркадій чл.-кор. Біліна про Івана гостиного сина. — „Чернігів і півн. Лівоб.“ К. 1928 ст. 235—261.
- Український рукописний словарь 1838 г. — „Сборник Отдела Гуман. Наук Ак. Н. С.С.С.Р.“ кн. I, 1928.
- Марковський Михайло. Деякі праці про Шевченка (С. Таранушенка 1924 р., П. Филиповича 1924 р., А. Багрія 1925 р.). — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XII, ст. 334—339.
- „Наталка Полтавка“. І. П. Котляревського за рукописом 1820 р. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XIII—XIV, ст. 44—50.
- Рец. на: Акад. В. М. Перетц, Эннеты в „Слове о полку Игореве“ и в устной традиции 1926. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XVI, ст. 288—291.
- Рец. на: М. Грушевський, Історія української літератури т. V, в. 1, 1926 р. — „Україна“, 1927 р., № 3, ст. 183—187.
- Рец. на: А. Музичка, Шляхи поетичної творчости Ів. Франка, 1927 р. — Ibid. № 3, ст. 188—190.
- Рец. на: Anthologie de la littérature Ukrainienne, 1921. — Ibid., № 4, 182—184.
- Рец. на: А Шамрай, Українська література, 1927 р. — Ibid., № 4, 184—188.
- Рец. на: М. Возняк, Іст. україн. літератури, т. I—III, 1920—1924 р. — Ibid., № 6, ст. 167—172.
- Рец. на: В. М. Перетц, Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII в., 1926 р. — Ibid., № 6, ст. 175—180.
- Рец. на: Українські народні думи, т. I корпусу. — Ibid., 1928, № 2, ст. 135—146.

- Маслов Сергій. Всеяродня Бібліотека України та стародруки. — „Бібліотечний Збірник“ № 2. К. 1927, ст. 74—77.
- Обсяг та план українського бібліографічного репертуару XVI—XVIII вв. К. 1927. — Відбитка з „Бібліотечного Збірника“ № 3, К. 1927, ст. 60—64.
 - Етюди з історії стародруків. IX—X. К. 1927. — Відбитка з „Юбілейного Збірника на пошану акад. Д. Й. Багалія“. К. 1927, ст. 698—719.
 - К истории изданий киевского „Синописа“. — „Сборник статей, посвященных акад. А. И. Соболевскому“ Ленинград 1927.
 - Нові роботи з історії українського друкарства. — „Бібліологічні Вісті“ 1927 р. № 2, ст. 97—101.
- Мищенко Хведір. 'Αντιγυαροι не цигани. — „Юб. Зб. на пошану акад. Д. І. Багалія“ т. I, К. 1927, ст. 183—196.
- Міяківський Володимир. Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні) — „За сто літ“. II, 1928, ст. 33—98.
- Кирило-методіївці в Археографічній Комісії. — „Ювілейний Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського“ К. 1928, ст. 312—323.
 - Епізод 1827 року в маєтку Поджіо, — „Ювілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія“. К. 1927, ст. 879—882.
 - Про реконструкцію архівних фондів. — „Архівна Справа“ 1927, кн. 4, ст. 22—27.
 - Історія заслання П. Чубинського. — „Архівна справа“ 1927, кн. 4, ст. 6—13.
 - Б. Л. Модзалевський (Некролог). — „Прол. Пр.“ 1928 № 82 (6 квітня).
 - Будинок, зв'язаний з іменем Шевченка — „Глобус“ 1928 № 6, ст. 88—89.
 - Рец. на: „Архивное Дело“ Вип VIII—IX, X — „Архівна Справа“ 1927, № 4, ст. 107—110.
 - Рец. на: „Архивное Дело“ кн. XI—XII — „Архівна Справа“ 1928, № 5—6, ст. 114—115.
- Моргилевський Іполіт. Київська Софія в світлі нових спостережень. — „Київ та його околиця“, К. 1926.
- Собор Спаса в Чернігові. — „Черн. та Півн. Лів.“ К. 1928
 - Церква Єлецького монастиря. — Ibid.
- Навроцький Борис. Проблема мітичного мислення. — „Етногр. Вісник“ ч. 5. 1927, ст. 126—142.
- Композиційні особливості „Гайдамаків“. — Збірник „Шевченко“ Інст. Т. Шевченко X. 1928.
 - Передмова до „Наймички“ Т. Шевченка. — X. Інст. Т. Шевч. 1927 р. т. II (перер. вид.) 1928 р.
 - Рец. на: Етногр. Вісник У.А.Н. ч. 3. — „Черв. Шлях“. X. 1927 р. ч. 4.
 - Рец. на: „Поетика“. Временник Отд. Слов. иск. Гос. Инст. ист., иск. Ленинград. 1927 р. № 2. — „Черв. Шлях“. X. 1927 р. ч. 5.
- Назаревський Олександр. До історії вищої жіночої освіти на Україні. — „Життя й Рев.“ 1927 р., № 4, ст. 111—118.
- Студентські хвилювання в Києві р. 1876. — „Життя й Рев.“ 1927, № 6, ст. 389—397.
 - Київське студентство 50 років тому — „Зап. Київ. І.Н.О.“, кн. II, ст. 59—68.
 - Рец. на: „Дневник В. Г. Короленко“. — тт. I—II — „Черв. Шлях“, 1927, № 1, ст. 320—323. т. III — Черв. Шлях, 1927, № 12, с. 213—215.
 - Рец. на: Збірник „Сказочная Комиссия“... — в 1924/5 рр — „Черв. Шлях“, 1927, № 4, ст. 244—245.
 - Рец. на: „Сказочная Комиссия“ в 1926 р. — „Черв. Шлях“, 1927, № 12, ст. 200—201.
 - Рец. на збірник: „За сто літ“, кн. I. — „Черв. Шлях“, 1927, № 9—10, ст. 245—248.
 - Рец. на: 22-й та 24-й тт. „Собрания сочинений В. Г. Короленка“. — „Черв. Шлях“, 1927, № 7—8, ст. 365—367.
 - До студій над українською давньою повістю. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XVIII, 1928, ст. 25—34.
 - Ювілей київського університету і студентські заколоти 1884 р. — Збірник „За сто літ“, кн. II, К. 1927.
 - Рец. на журнал: „Архівна Справа“ (кн 1—4) — „Жит. й Рев.“ 1928, № 2, ст. 189—191.

- Ніковський Андрій. Російсько-Український Словник. т. III вип. 2, Поле-Пячение. К. 1928 ст. 337—654 (редактори В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова, А. Ніковський, головн. ред. акад. С. Єфремов).
- Редакція (разом з акад. Єфремовим) Словника української мови Б. Грінченка т. II, К. 1927.
- Теж, т. III, К. 1928.
- Новицький Михайло Упорядкував текст Т. Шевченка: Кобзар. К. 1927. Вид. Книгоспілки.
- Новий документ до історії „Товариства мочемордія“. — „Глобус“ 1928 р. ч. 5.
- Новицький Олексій акад. До питання про походження дерев'яної української архітектури. — „Юб. Зб. на пош. акад. Д. І. Багалія“ К. 1927, ст. 152—160.
- Примітки до „Творів Т. Г. Шевченка“, т. IV, К. 1927, понад 50 сторінок.
- Діяльність В.У.А.К. в р. 1925. — „Коротке звіттовлення за 1926 рік“. К. 1927, ст. 3—5.
- Діяльність Мистецького Відділу Археологічного Комітету. — Ibidem. ст. 175—176.
- Здобутки українського мистецтвознавства та археології за десятиріччя після жовтвеної революції. — „Прол. Пр.“ 1927 р. ч. 255.
- Відбудований малюнок Т. Шевченка. — „Глобус“ 1928 р. ч. 5.
- Прийоми композиції в Шевченкових картинах. — Ibidem.
- Носів Анатоль. До питання про розвиток на Україні антропологічних наук. — „Наука на Україні“, кн. 1, 1926.
- До антропологічного типу українського народу. — „Вісник Природознавства“ № 3—4. Харків, 1927 р.
- Матеріали до антропології України. Українці Поділля. — „Етн. Вісн.“, кн. 5, ст. 94—117.
- Матеріали до антропології України. Українці Кубани. — „Антропологія“ кн. I, 1927.
- Петрогліфи з долини р. Орхон (Монголія). — „Антропологія“ за р. 1927, кн. 1.
- Редагування Річника Кабінету Антропології ім. Вовка У.А.Н. — „Антропологія“.
- Кабінет антропології ім. Ф. Вовка. — „Антропологія“ за р. 1927.
- Досягнення української антропології за останнє десятиріччя. — „Вісник Природознавства“ № 5—6 Харків 1928.
- Оглоблін Олександр. Транзитний торг України за першої половини XIX ст. — Відбитка із „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XII та XV. К. 1927, ст. 48.
- Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р. — „Юб. Зб. на пош. Д. І. Багалія“, К. 1927, ст. 720—744.
- До історії Руїни — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XVI, 1927, ст. 200—215.
- Рец. на: В. А. Фесенко. Статті з історії міста Луганського й Луганського заводу (за матеріалами Луганського Округового Архіву). — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XV, 1927, ст. 257—260.
- До історії повстання Петра Іваненка (Петрика). — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XIX, 1928, ст. 226—230.
- Бібліотека Волинського Ліцею — „Бібліол. Вісті“, 1927, кн. IV, ст. 47—59.
- До історії української політичної думки на початку XVIII в. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XIX, ст. 231—241.
- Пархоменко Володимир. Киевская Русь и Хазария. — „Slavia“ Прага, 1927, кн. 6, ч. II.
- Князь Чорний. — „Зб. на пош. акад. Д. Багалія“ т. I К. 1927, ст. 379—382.
- До питання про політику гетьмана І. Самойловича. — „Юв. зб. на пош. акад. М. Грушевського“ кн. 1, ст. 225—227.
- Слов'янська колонізація Лівобережжя в дотатарську добу. — „Зап. Дніпропетр. І.Н.О.“ в. 1.
- Передісторичні часи на Полтавщині. — „Полтавщина“ в. 2.
- Древяне і поляне. — „Изв. Русск. Яз. и слов. Ак. Н. С.С.С.Р.“.
- Перетц Володимир акад. Ще одна вірша про Мазепу. — „Юб. Зб. на пош. акад. Д. Багалія“, т. I, ст. 161—166.
- До питання про опис рукописів, що переховуються в книгозбірнях м. Київ. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XII, 1927.
- Работы по истории русской и украинской литературы — В збірникові Акад. Наук С.С.С.Р. „За десять лет 1917—1927“.
- „Слово о полку Игореве“ и исторические би блейские книги — „Сборн. в честь акад. А. И. Соболевского“, Лнг., 1927.

- Вин-таки. Театральніе ефекты на школьной сцене в Киеве и Москве в XVII и нач. XVIII вв. — „Старинный спектакль в России“. Лнг. 1923.
- Материалы и исследование по истории старинной украинской литературы, т. II, Лнгр. 1928.
- Археографічна подорож до Москви в листопаді 1927 р. (Звідомлення). — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XVIII, ст. 193—201.
- Вимушена відповідь (проф. В. І. Резанову). — Ibid. ст. 326—329.
- До історії тексту „Наталки Полтавки“. — „Література“, кн. I, ст. 114—118.
- Петров Віктор. Перебування Куліша влітку р. 1856 на Україні. — „П. А. Куліш“. Збірник, К. 1927, 73—101.
- Теорія „культуриництва“ в Кулішовому листуванні р. 1856—57. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XV, ст. 146—165.
- Рец. на: Б. Навроцький. „Мова та поезія“. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XII, ст. 328—334.
- Різдво р. 1846. (До історії Кир.-Мет. Т-ва) — „Т. Г. Шевченко“. Річник I, Харків, 1928.
- Михайло Чарнишенко. Валь. ер-Скоттівська повість з укр. минувшини. П. Куліш: М. Чарнишенко. Київ, 1928. В-во „Сяйво“, ст. 5—35.
- „Чорна Рада“ П. Куліша, як соціальний роман. — „Література“, кн. I, Київ 1928, ст. 29—37.
- До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про маєрїю). — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XIII—XIV, 1927, ст. 30—43.
- Нові українські варіанти легенди про походження злих жінок. — „Етн. Вісн.“, кн. VI, 1928, ст. 55—66.
- Петровський Микола. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 році. — „Чернігів і Північне Лівобережжя“.
- З легенд Хмельниччини. — „Юв. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського“ т. I, ст. 176—178.
- До української просопографії XVII в. Юрій Дунін-Борковський. — „Науковий Збірник Історичної Секції У.А.Н.“ за рік 1927.
- До історії Руїни. — „Зап. Ніж. І.Н.О. та Наук.-Досл. Кат.“ кн. VIII.
- Псевдо-діяріуш Самійла Зорки. — Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XVII, ст. 161—204.
- Рец. на: Проф. Пилип Клименко. „Місто й територія на Україні та Гетьманщини. — „Україна“ 1927 р., кн. V.
- Рец. на: Іван Крип'якевич, Студії над державою Богдана Хмельницького. III. Державні межі, IV. Дороги. — „Україна“ 1927 р. кн. VI.
- Рец. на: Alexander Czołowski, Kudak, przyczynki do założenia i upadku twierdzy. — „Україна“ 1928, кн. II.
- Зредагував VIII книгу „Записок Ніжинського Інституту Народньої Освіти та Науково-Дослідчої Катедри історії культури й мови при Інституті“.
- Підгаєцький Володимир. Гігієна с.-г. праці. — X. 1927, ст. 90.
- Вопросы с.-х. трудоведения на III международном Конгрессе по Н.О.Т. в Риме. — „Сельхоз — Жизнь“, Москва, 1928. № 8.
- Санітарна характеристика с.-г. робіт (Звіт за науково-закордонну подорож). — У.М.В. 1927. Грудень.
- К вопросу о постановке опытов по организации труда в сельском хозяйстве. — „Вопросы теории и практики Н.О.Т.“, К. 1927.
- Принципи й методи наукової організації праці в сільському господарстві у нас і за кордоном. — „Записки К.С.Г.І.“ зб. 3, 1928.
- „Die Länge des Arbeitstages und ihr Einfluss auf die Arbeitsleistung — „Die Landarbeit“, 1928. № 2, 3.
- О питании рабочих и служащих на совхозах. — „Профилактик. Медицина“. 1927, № 6.
- Problem der physiologischen Rationalisierung der Frauen-Arbeit auf den Zuckerrüben-Feldern. — „Deutsche Landwirtschaftliche Presse“, 1927, 36. und Atti del III° Congresso Internazionale di Organizzazione Scientifica del Lavoro“. Parte II: memorie. Volumi II e III. fascicolo.
- Применение индивидуально-защитных приспособлений рабочими у паровых молотилок, — „Труды“ II Всесоюзного Съезда по Профгигиене. М. 1928.
- До методики змірення функціональної працездібності дітей у німецькій школі, — „Освіта Донбасу“. 1927. ч. 5.

- Він-таки. Інститути фізичної культури німецьких ВИШ'ів. — „Вестник Физической Культуры“, 1928, № 5.
- Наукові установи та вчені Італії. — „Бюлетень Київської Секції Наукових робітників“ ч. 1, К. 1928.
- Покровський Олексій. Геродот та Арістей. — „Юб. Зб. на пош. Д. Й. Багалія“, т. I, 1927, ст. 323—340.
- К истории общенародных повинностей. — „Юв. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського“, т. I, ст. 466—492.
- Шевченко і Кабє. — „Україна“ 1927, 3, ст. 15—16.
- Полонська-Василенко Наталя. Історики Запорожжя XVIII в. — „Юб, зб. на пош. акад. Д. I. Багалія“, т. I, ст. 811—824.
- Рец. на: Известия Тавр. Общества Истор. Арх. и Этнографии, вип. I. Симф. 1927. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XV, 1927, ст. 245—247.
- Рец. на: В. Біднов. „Атакування“ Січи 1774 р. — Ibid. ст. 247—249.
- Рец. на: В. Біднов. „Устне пов'єствованіє Н. Коржа“ та його походження. — Ibid. ст. 250.
- Полулях О. I. Кабінет бібліотекознавства В.Б.У. — „Бібліотечний Збірник“ ч. 2, Київ, 1927.
- Попов Павло. Матеріяли до словника українських граверів. Додаток I. — „Бібліологічні Вісти“, 1927 р., кн. 3, ст. 81—110, і окремою відбиткою: Київ, 1927, ст. 34.
- Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу — невідоме чернігівське видання 80-х років XVII в. — „Юб. Зб. на пош. акад. Д. I. Багалія“, т. I ст. 668—697, і окремою відбиткою: Київ, 1927, ст. 32.
- Ксилографічні дошки Лаврського Музею. Випуск I. (Українські старовинні гравюри типу „народніх картинок“). Обробив і написав вступний нарис. Київ, 1927. Ст. IV+20+XXXII таблиці.
- До іконографії письменників XVII в. Мелетія Смотрицького та Йосипа Веляміна-Рутського. — „Юв. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського“ т. I, 1928, ст. 84—91.
- Пчілка-Косачева Олена, чл.-кор. Українські узори. Вид. 5-те, К. 1927. (Рец. у „Етн. Вісник“, кн. 6, ст. 118, В. Камінського).
- Резанов Володимир. „В'єнець Дмитрію“, ростовська драма 1704 р. — „Збірник на пош. акад. Д. I. Багалія“. т. I, ст. 649—667.
- З приводу рецензії акад. Перетца. — „Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.“, кн. XV, 1928, ст. 227—230.
- Рибинський Володимир. З історії гетто в Києві. — „Юв. Зб. на пош. акад. Д. I. Багалія“ т. I, ст. 938—955.
- До історії жидів на Лівобережній Україні в полов. XVIII ст. — „Зб. праць жид. Іст.-археогр. ком.“, кн. 1, ст. 1—97.
- Романовський Віктор. Іван Федорович — перший друкар. Київ, 1926.
- Хто був Самовидець? — „Україна“. 1926.
- До історії Архіву Малоросійської Колегії. — „Україна“ 1927, II.
- Архів давніх актів у Києві. — „Архівна Справа“ № 1.
- До історії архівних фондів старої Гетьманщини. — „Архівна Справа“, № 3.
- Причини невдачі 1825 року. — „Декабристи на Україні“. К. 1926.
- Боротьба з архівними шкідниками. — „Архівна Справа“ № 3.
- З іст. бюджетового права Гетьманщини. — „Збірн. на пош. Д. I. Багалія“, т. I, ст. 779—785.
- Сторінка з недавнього минулого. — „Юв. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського“, т. I, ст. 428—432.
- Рец. на: „Археограф. збірник“ кн. I, — „Архівна Справа“ № 5.
- Нариси з архівознавства. Харків 1927.
- Рудинська Івга. Листи Василя Горленка до Панаса Мирного. К. 1928. (= Зб. Іст.-Філ. Відд. № 60) ст. IV+106.
- Рудинський Михайло. Кварцитові вироби в інвентарі пізньо-неолітичних стацій України. — „Збірник на пош. акад. Д. Багалія“, К. 1927, ст. 263—285.
- Археологічні досліди р. 1926. — „Коротке Звідомлення ВУАК'у за р. 1926“. К. 1927.
- Смячка. — Ibid.
- Досліди на Кам'яничині. — Ibid.

Винтаки. Досліди на Полтавщині. — Ibid.

- З приводу годинника роботи Томірової в колекції Картинної Галерії Полтавського Музею. — „Український Музей“, Вип. I. К. 1927.
- Археологічні збірки Полтавського Державного Музею. — „Збірник присвячений 35-му ювілею Полт. Музею“. П. 1928.
- Кілька зауважень до праці Ф. Вовка „Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні“. — „Антропология“ кн. I. К. 1928.
- З приводу знахідки в м. Журавці на Прилуччині. — Ibid.
- До питання про культури мезолітичної доби. — Ibid.
- Пам'ятки Лоханського острова. — Ibid.

Рудницький Євген. До історії козакофільства. — „За сто літ“ кн. I 1927 р.

- До проекту укр. правопису. — „Бюлетень“ № 5, 1927 р. (додаток до „Вістей“).
- Діалекти Гуманщини. — Краєзнавчий збірник „Уманщина“ 1927 р.
- Софійка. — Ibid., ст. 68.

Рулін Петро. Образи М. К. Заньковецької. — „Червоний Шлях“, 1927. № 3, ст. 156—174.

- Сторінка з минулого життя Києва. — „Музыка“, 1927, № 1, ст. 20—24.
- Акторський стиль М. К. Заньковецької. — „Червоний Шлях“, 1927, № 4, ст. 183—203.
- Історія сільських театрів. — „Сільський Театр“, 1927, № 5, ст. 1—3.
- Український театральний Музей. — Київ. У.А.Н. 1927, ст. 21.
- Лист Я. Щоголева до П. Куліша. — „Україна“, 1927, № 3, ст. 114—115.
- Рання українська драма. Редакція, стаття й примітки, ст. VII—LXXXI, I—XIII. Київ. 1928.
- Рец. на: Тарас Слабченко, З листування М. Л. Кропивницького. — „Червоний Шлях“, 1927, № 2, ст. 162—164.
- Рец. на: Т. Шевченко. „Назар Стодоля“. Вступна стаття А. Шамрая. — „Життя й Революція“. 1927, № 3, ст. 186—188.
- Русские переводы Мольера в XVIII веке. — „Известия Отделения Гуманитарных Наук Академии С.С.С.Р.“, кн. I, вип. I. (1928) ст. 222—244.

Рябинін-Склярєвський Олександр. Гурток М. М. Левченка та „Колоколь“ Герцена (1860 роки). — „Юв. Зб. на пош. акад. М. С. Грушевського“, т. I, ст. 342—348.

- Єлисаветградський гурток (1878—1892). — „Україна“ 1927 р. кн. 4, ст. 112—123.
- В добу тимчасових генерал-губернаторів (1879—1881 рр.). — „За сто літ“ т. I, ст. 154—165.
- Одеська Громада 1870-х років. — „Україна“, 1926 р. кн. 5, ст. 117—137.
- Запорозькі бунти Дунайців 1771—1774 рр. і початок Задунайського Коша. — „Науковий Збірник Іст. С. У.А.Н. за рік 1927“. т. XXVI. ст. 65—83.
- Українські мотиви в поемі О. С. Пушкіна „Полтава“ — „Україна“ 1928 р. кн. 1, ст. 34—56.

Савченко Хведір. а) Вшанування пам'яті П. Куліша й О. Лазарєвського в Історичній Секції У.А.Н; б) Ювілейні Збірники на честь акад. М. С. Грушевського; в) Всеукраїнська конференція в справі упорядкування українського правопису. — „Україна“, кн. 3. 1927, ст. 197—198.

- Бібліографічний огляд Фольклору й Етнографії за 1926 р. — Ibid., ст. 159—163.
- Засідання Комісії Західної України У.А.Н. — „Україна“, кн. 4. 1927 р., ст. 215.
- Сторіччя Збірника Народніх пісень Максимовича. — „Прол. Пр.“ 27 травня 1927 р. (замітка).
- Святування сторіччя появи в світ першого Збірника укр. пісень Максимовича 1827 р. в Істор. Секції У.А.Н. — „Україна“ кн. 5, 1927 р., ст. 183—188.
- Потрійне Свято української народньої пісні. — „Прол. Пр.“ з 2. X. 27 р.
- Перший Збірник укр. пісень Максимовича (1827—1927). — „Україна“ кн. 6. 1927 р., ст. 25—79 і окремою видбиткою.
- Святування 100-літнього ювілею збірника Максимовича по-за Києвом. — Ibid., ст. 205.
- Соціологія в розумінні французької „нової демократії“. — „Первісне Громадянство“, вип. III.
- Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні. — Ibid.

Сагарда Микола. Основні проблеми українського бібліографічного репертуару. — „Бібліотечний Збірник“. Ч. 3. К. 1927. ст. 43—59.

- Організація бібліографії на Україні. — „Журнал Бібліотекознавства та Бібліографії“. К. 1927. Ст. 1—13.

- Сіциньський Євфим. Нариси з історії Поділля, ч. I, нарис 1: загальний огляд історії Поділля; нарис 2: передісторія Поділля, з 48 малюн. та іст.-археол. мапою. Вид. Вінницької філії В.Б.У. В. 1927.
- Оборонні замки західного Поділля (з 69 малюн. і планами). — „Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.“ кн. XVII, 1928, ст. 64—160 і окремою відбиткою.
- Степович Андроник. З перших років „Земських Собраній“ на Лівобережжі. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ т. XIII—XIV, ст. 185—189.
- Ярослав Врхлицкий и русская литература. — „Сборник посвящ. А. И. Соболевскому“ Лнг., 1927.
- Рец. на: а) Auguste Vierset: Un peuple martyr. б) Savremenik. Godina XIX, 1926. в) Slovanský Přehled. XVIII, 1926. г) Гласник Скопскога научног дружства. кн. I, 1925. — „Зап. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н.“ т. XV, ст. 251—257.
- Рец. на: а) Sveučilište kraljevine SHS u Zagrebu. 1925. б) Sbornik praci, věnovaných pr. dr Janu Máchalovi. 1925. — „Известия Отд. Русск. Яз. и Слов. Ак. Наук С.С.С.Р.“ 1927 кн. XXXII.
- З подробиць реформи 1861 р. — „Україна“ 1927.
- Пятидесятилітте Историческаго Общества Нестора-Льтописца. — „Slavia“ 1927 кн. 4.
- До діяльности „Временной комиссії по прекращенію обязательныхъ отношеній крестьянъ къ помѣщикамъ въ Югозападномъ Краѣ“. — „Юв. зб. на пошану М. С. Грушевського“ т. I, ст. 332—341.
- Рец. на: Є. Рихлик. З етнографічних студій. — „Етн. Вісн.“ кн. 6, ст. 118—119.
- Студинський Кирило акад. Переписка М. Драгоманова з В. Навроцьким (з початків соціалістичного руху в Галичині). — „За сто літ“. К. 1927, ст. 83—153.
- Остап Терлецький про Археологічний З'їзд у Києві. — „Україна“ кн. 5, 1927, ст. 38—49.
- До історії взаємин Галичини з Україною р.р. 1860—1873. — „Україна“ кн. 2, 1928, ст. 4—40.
- Тимченко Євген. Льокатив речівниковий в українській мові. — „Юв. зб. Наукового Товариства ім. Т. Шевченка“ Львів 1925.
- Курс історії українського языка. К. 1927, ст. 170.
- Акузатив в українській мові. К. 1928 (= 36. Іст.-Філ. Відд. У.А.Н. № 67).
- Язикознавство (бібліогр. огляд за 1927 р.). — „Україна“ 1928, кн. 3.
- Ткаченко Михайло. 25-ті роковини з дня смерті О. Лазаревського. — „Життя й Революція“ 1927, № 3.
- З нової історіографії Чернігівщини. — „Чернігів і північне Лівобережжя“. К. 1928.
- Список праць О. М. Лазаревського і праць про нього. — „Археографічний Збірник“ т. II, К. 1928.
- М. І. Зібер у Києві. — Збірник на пошану акад. М. С. Грушевського“ т. I, ст. 349—358.
- Тулуб Олександр. Невідомий автобіографічний лист К. Михальчука (з Архіву І. Стешенка). — „Україна“ 1927, ч. 5.
- Матеріяли до „Словника псевдонімів українських письменників“. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, 1928 р., кн. 16 і окремою відбиткою.
- Туркало Костянтин. Рец. на: Російсько-український технічний словник В. Дубровського, вид. друге, ст. 102. Київ, 1926 р. — „Науково-Технічний Вісн.“ № 1 Харків 1927.
- Рец. на: М. і Л. Дармороси. Словник технічної термінології, з російським покажчиком. К. 1927, ст. 291. — „Науково-Техн. Вісн.“ № 1 Харків 1927.
- К. Туркало і В. Фаворський. Словник Технічної Термінології. Том I, Комунальне Господарство (проект), К. 1928.
- Вісник Інституту Української Наукової Мови. — „Прол. Пр.“ № 50 (1962) 28. II. 1928 р.
- Филипович Павло. Пушкін в українській літературі. — Вступна стаття до „Вибраних Творів“ А. Пушкіна за редакцією П. Филиповича. К. 1927 р.
- „Русалка“ Лесі Українки. — „Твори Л. Українки“ т. III. Поєми. За заг. ред. Б. Якубського. К. 1927.
- „Місячна Легенда“ Л. Українки. — (ibid.).

Вин-таки. „Одно Слово“ Л. Українки. — (ibid.).

— Переклад Котляревського із Сафо. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“, кн. XIII—XIV, 1927, ст. 51—56.

— О. Кобилянська в літературному оточенні. — „Життя й Революція“, 1928. № 2.

— Рец. на: М. Гоголь. Тарас Бульба. Переклав на укр. мову М. Садовський. Вст. стаття Ф. Якубовського. К. 1927. — Ibid. № 4.

— Невідомий лист Некрасова до Шевченка. — „Глобус“, 1928, № 6.

— Перший переклад з Шевченка російською мовою. — Інститут Тараса Шевченка. „Шевченко“. Річник перший. X., 1928.

— Програма до курсу: Історія нового українського письменства (XIX і XX в.в.) з темами для семінару і короткою бібліографією. — „Бюлетень методичного консульційного бюро при Київському Інституті Народної Освіти“. Ч. 4. 1928 р. Березень.

Харків Володимир. Зредагував „Мелодії т. зв. „Калинівських пісень“. — „Етн. Вісн.“, кн. 4, в додатку.

— La Musique Ukrainienne — „La Nervie“. Revue illustrée d'arts et de lettres. Bruxelles, 1928, № IV—V, ст. 17—20.

Харлампович Костянтин акад. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI—XVII st. (z niedrukowanego oryginału rosyjskiego przetłumaczył i wstępem zaopatrzył Alojzy Wańczura, Львів 1924, ст. 9—47.

— Рец. на: R. Grodecki, St. Zachorowski, I. Dąbrowski, Dzieje Polski Średniowiecznej. I—II. Kraków. 1926. — „Україна“ 1927, кн. 5.

— Рец. на: Archeion. Czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwalnym. I. — „Україна“, кн. 6, 1927.

— Рец. на: Гісторычна-археолёгічны зборнік. № 1. Выданьне Інстытуту Беларускае культуры. У Менску. 1927. — „Укр.“, кн. 1928.

— Рец. на: Archeion. II. Warszawa. 1927. — „Укр.“, кн. 2, 1928.

— Рец. на: Юбілейні збірники на пошану акад. Д. І. Багалія. — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XIX.

Шамрай Ганна. Стация в лівобережних містах XVII в. — „Науковий Збірник Істор. Секц. У.А.Н.“ за рік 1927, ст. 39—43.

— До історії лівобережних міст у половині XVIII в. — „Історично-Географічний Збірник“, т. II.

Шамрай Сергій. Диви — „Зап. Іст.-Філ. Відд.“ кн. XV, ст. 317.

Шміт Федір акад. Was wir mit unserer altrussischen Ausstellung in Berlin wollen — „Ost-Europa“, II, 1927, р. 77—86.

— Die Koimesiskirche von Nikaia, das Bauwerk und die Mosaiken. Berlin und Leipzig, 1927, 56 р., 5 fig., XXXV pl.

— Die Mosaiken von Nikaia. „Archäologischer Anzeiger“, 1926, № 3/4, col. 457—464.

— Виставка копій древнерусської монументальної живописи в Берліне. — „Печать и Революция“, 1927, № 3, ст. 78—83.

— Предмет и границы социологического искусствovedения: Ленинград, Academia, 1927, 65 стор.

— Художественная культура в Советской стране. — „Художник“, збірник вид. „Академією Художеств“, 1928, ст. 29—41.

— Государственный Институт истории искусств. — „Печать и Революция“, 1927, грудень, ст. 70—75.

Штепа Кость. Нариси з історії античної й християнської демонології, ч. II, розд. IV—VIII. — „Зап. Ніженськ. Инст. Народн. Освіти“, кн. VII, 1927 р.

Щеглова С. О. Декламация Симеона Полоцкого. — „Сб. в честь акад. А. И. Соболевского“. Лнг. 1927.

— Актеры и зрители светского театра XVII — нач. XVIII вв. — „Старинный спектакль в России“, Лнг., 1928 г.

Щербина Володимир, чл.-кор. Рец. на: Ateneum Wileńskie 1923—1924. — „Укр.“ 1927 кн. 4.

— Говорський та Калістратів (з київського життя 60-х років XIX ст.). — „Укр.“ 1927 кн. 5.

Якимович Сергій. Рец. на: Музей Слоб. України. Бюл. № 2—3, 1927. — „Етн. Вісн.“, кн. 6, ст. 117.

19 аркуш друкувалося тоді, коли автор (проф. О. П. Оглоблін) позбавлений був змоги переглянути коректуру. Отож трапилися певні друкарські огріхи, що з них позначено тут головні.

Сторінка:	Рядок зверху:	Надруковано:	Треба:
288	15	XIX—XX вв.“	XIX—XX вв.
”	21	ст. 4	ст. 3
289	23—29	примітки на ст. 32	примітки 32
”	42	архівів і звісно	архівів“; звісно
290	20	Смолічева	Смолічева
”	31	151), нам	151) нам
”	32	сливе	с л и в е
”	34	Справи“ ми	Справи“) ми
291	16	рецензії, ще	рецензії, що
”	21	„відповідні томи Сб.	відповідні томи „Сб.
”	42	імперії, й	Імперії й
292	33	книжці, не	книжці не
”	48	несправедливы	несправедливые
293	25	наводить	наводитъ
294	4	фабр“, „Бо	фабр “. „Бо
”	7	(ibid.)	(ibid)
295	18	„Мануфактура“, III	„Мануфактура“, 111
”	29	на у к и	г а к и
”	43	„Мануфактура“	„мануфактура“
296	30	архівні.	архівні
297	1	м а н у ф а к т у р и	мануфактури
”	27	і далі	; далі
298	22	передчасно,...	передчасно, а
”	29	напр. (sic!	напримеr (sic!
”	36	166—173).	166—173)
”	42	ст. 66—67	ст. 166—67
”	47	перенесем	перенесен
299	22	не могли,	не могли;
”	33	(= процес	(= „процес
”	34	ст. 158	ст. 558
300	11	непохитне“.	непохитне.
”	17	XIX ст. «досить	XIX ст » досить
”	27	П о л я к о в	Поляков
”	28	Рижков	Рижов
”	31	Долбіков	Долбілов
”	33	Сомаяв	Сомлев
301	17	„Нарисах історії	„Нарисах з історії
”	19	„Транспортний	„Транзитний
302	25—26	производствах не	производствах, не
”	26	Хоч	„Хоч
303	10	пр., то-що	пр. 1, то-що
”	”	транспорт).	транспорт)
”	43	„фабрикою“	„Фабрикою“
”	44	зробити	з р о б и т и
304	2	шкода	і шкода

Окрім того, на стор. 292 (31, 38—39, 44 рядки), 293 (5 г.), 295 (12 р.), 297 (22 р.), замість „Рясківська“ (фабрика), скрізь надруковано „Ряснівська“.

Пропущено також дату, коли написано було статтю: 1—5 квітня р. 1923.

До статті „До мусулманської нумізматика“.

Стор.	Рядок	Надруковано:	Треба:
285	12	193 = 809 р.	194 = 809.

В И Д А Н Н Я

ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

I. Записки Історично-Філологічного Відділу: кн. I (1919)—1 крб. 50 к.; кн. II—III (1920—1922) та кн. IV (1923) — по 2 крб.; кн. V (1924—1925) — 2 крб. 50 коп.; кн. VI (1925)—2 крб.; кн. VII—VIII (1926)—7 крб.; кн. IX (1926) та кн. X (1927)—4 крб.; кн. XI (1927)—3 крб. 50 к.; кн. XII (1927) — 4 крб.; кн. XIII—XIV (1927)—4 крб. 25 к.; кн. XV (1927) і кн. XVI (1928) по 3 крб. 50 к.; кн. XVII і кн. XVIII (1928) — по 4 крб., кн. XIX (1928) — 4 крб. 60 к., кн. XX (закінч. друк.), кн. XXI—XXII і кн. XXIII (друк.).

II. Етнографічний Вісник: кн. I (1925) — 90 коп.; кн. II (1926) — 1 крб. 80 к., кн. III (1927), кн. IV (1927), кн. V (1927) та VI (1928) — по 2 крб.; кн. VII (1928) — 2 крб. 60 к. кн. VIII (закінч. друк.). **Бюлетень Етнограф. Комісії (1925—1927)** по 5 коп.

[III] Україна: (1924) кн. I—IV — 5 крб.; (1925) кн. I—VI — 6 крб.; (1926) кн. I—VI — 6 крб.; (1927) кн. I—IV — 5 крб. 90 к. (продається тільки в Держвидаві).

IV. Збірник Історично-Філологічного Відділу:

№ 1 — акад. Дм. Багалій. Нарис української історіографії. Вип. I: Джерелознавство (1923) — 1 крб.; вип. II: Козацькі літописи (1925) — 1 крб.

№ 2 — Т. Сушицький. Західньо-руські літописи, як пам'ятки літератури (1921) — 1 крб.

№ 2а — О. П. Сушицький. Зап.-русскія лѣтописи, какъ памятники литературы (1921) — 1 крб.

№ 3 — акад. Аг. Кримський. Історія Персії та її письменства. I. Як Персія, зойована од арабів, відродилася політично (1923) — 1 крб.

№ 4 — Давній Київ: а) Хв. Ернст. Контракти й контрактний будинок у Києві. Економічно-історичний нарис (1924), 2-ге вид. (з 20 малюнк.) — 50 коп.; б) Збірка — Київ та його околиця (1926) — 6 крб. 25 коп.; в) В. Щербина. Нові студії з історії Києва (1926; з 26 мал.) — 2 крб. 50 коп.

№ 5 — В. Науменко. З історії початків української літератури XIX в. (1924) — 50 коп.

№ 6 — акад. Аг. Кримський. Перський театр, звідки він узявся та як розвивався, з 5 малюнками (1925) — 1 крб.

№ 7 — проф. Вол. Резанов. Драма українська (Старовинний театр). Вип. I. Сценічні вистави в Галичині (1926) — 2 крб. 75 коп. Вип. 2. Як устатковувано сцену (з мал.) (друк.). Вип. 3. Шкільні дієства великоднього циклу (1926) — 4 крб. Вип. 4. Шкільні дієства різдвяного циклу (1927) — 2 крб. Вип. 5. Драматизовані легенди агіографічні (1928) — 3 крб. Вип. 6. Пієси характеру „мораліте“ (друк.).

[№ 8] — Ол. Курило. Уваги до сучасної української літературної мови, 1923 і 1925.

№ 9 — акад. Аг. Кримський. Хафиз та його пісні, в його рідній Персії XIV в. та в Європі (1924) — 1 крб. 25 коп.

№ 10 — акад. Аг. Кримський. Історія Туреччини та її письменства, т. I (1924) — 1 крб. 50 коп.; т. II, вип. 2 (1927) — 1 крб. Вступ (1926) — 75 коп.

№ 11 — Ів. Каманін. Водяні знаки українських паперів до 1650 р. (1923) — 2 крб. 50 к.

№ 12 — акад. О. Шахматов та акад. Аг. Кримський. Нариси з історії української мови та хрестоматія старописьменської українщини (1924) — 1 крб.

№ 13 — Програми для збирання етнографічних матеріалів: 1. Ол. Курило. Початки мови (1923) — 25 коп. 2. Клим. Квітка. Професійні народні співці та музиканти (1924) — 60 коп. 3. Проф. Є. Тимченко. Діалектологічні вказівки (1925) — 15 коп. 4. Програми до збирання пісенного матеріалу (1925) — 5 к. Див. № 29.

№ 14 — В. Ганцов. Діалектологічна класифікація українських говорів (з мапою) (1923, відб. з IV-ої книги „Записок“) — (випродано).

- № 15 — Найголовніші правила українського правопису (1927, 165-та тисяча)—10 к. (випродано).
- № 16 — акад. П. Гутнівський. Бібліографія українського мапознавства (1924) — 50 к.
- № 17 — проф. Хв. Тітов. Історія книжної справи на Україні (із 221 знімком) (1924) — 10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко. Локатив в українській мові (1925)—(вичерпано).
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко. Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма мал. та вступною промовою акад. С. Єфремова) (1926)—3 крб. 25 коп.
- № 20 — проф. Хв. Тітов. Стара вища освіта в київській Україні (із 180 мал.) (1924).
- № 21 — О. Нурило. Особливості говірки села Хоробричів (1924)—60 коп.
- № 22 — проф. М. Марковський. Як утворивсь роман «Хіба ревуть воли як ясла повні?» (вичерпано).
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво (етнол.) (1925)—40 к.
- [№ 24]— Російсько-український словник. Т. I-й, під головним редагуванням акад. А. Кримського (1924) — 2 крб. 50 к. Т. II-ий в. 1 (закінч. друк.). Т. III-ій вип. 1-й — 1 крб. 60 коп. (1927), вип. 2-ий — 1 крб. 50 к. (1928).
- [№ 25]— акад. Д. Багалій. Майдорований філософ Г. Сковорода (1926)—4 крб.
- [№ 26]— Наук. збірник Істор. Секції за р. 1924—3 крб. 40 к.; за р. 1925—3 крб. 50 к.
- [№ 27]— а) Н. Грушевська. З примітивної культури (1924)—2 крб. 50 к.; — б) Первісне громадянство та його пережитки на Україні (1926)—2 крб. 70 коп.
- [№ 28]— Шевченко та його доба. 1-й Збірник (1925) — 1 крб. 75 к.; 2-ий Збірник (1926) — 2 крб. 70 коп.
- № 29 — Див. № 13. I, Програми до збирання оповідань, казок і пісень (1925)—5 коп.
- № 30 — акад. С. Єфремов. Поет і плантатор (1925)—20 к.
- № 31 — проф. В. Данилевич. Археологічна минувшина Київщини (з 5 таблицями малюнків та 9 мапами). 1925—1 крб. 25 коп.
- № 32 — проф. Є. Тимченко. Номінатив і датив (1925) — 75 коп.
- № 33 — акад. В. Перетц. Слово о Полку Ігоревім (1926) — 4 крб. 25 коп.
- № 34 — проф. Є. Нагаров. Нарис історії етнографії, I (1926) — 75 коп.
- № 35 — Археол. досліді 1925 р., з мал. (трипільської культури) (1926)—2 крб. 25 к.; за 1926 р. з мал. й табл. (1927) — 2 крб. 75 к.
- [№ 36]— акад. М. Грушевський. Історія української літератури, т. IV (1926)—6 крб. т. V (1926-1927) — 6 крб.
- № 37 — Декабристи на Україні. Збірник Комісії для дослідів громадських течій на Україні за ред. акад. С. Єфремова та В. Міяківського (1926)—3 крб.
- № 38 — проф. В. Кордт. Подорожні по Східній Європі до 1700 р. (1926)—2 крб. 25 к.
- № 39 — Вад. Модзалевський. Гути на Україні (1926)—2 крб. 25 коп.
- № 40 — Трипільська культура на Україні. Збірник I (з малюнками) (1926)—3 крб. 25 к.
- № 41 — Російсько-український словник правничої мови, під головним редагуванням академіка А. Кримського (1926) — 4 крб.
- № 42 — Літопис Величка, т. I (1926) — 3 крб. 25 к.
- № 43 — Український Археографічний Збірник, ред. акад. М. Грушевський, т. I (1926) — 3 крб. 75 коп.; т. II (1927)—4 крб. 50 к.
- № 44 — проф. М. Марковський. Євєїда Котляревського (1927) — 1 крб. 50 коп.
- № 45 — проф. Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь (1926)—1 крб. 40 к.
- № 46 — Історично-Географічний Збірник, ред. проф. Ол. Грушевський, т. I (1927) — 1 крб. 75 к.; т. II (1928) — 2 крб. 25 к.
- № 47 — Кл. Квітка. Пісні про дівчину-втікачку (1926)—50 коп.
- № 48 — проф. П. Бузуи. Нарис історії української мови (1927)—1 крб. 35 к.
- [№ 49]— Щоденник Т. Г. Шевченка, за ред. акад. С. Єфремова (1927)—5 крб. 25 к.
- № 50 — проф. Г. Павлуцький. Історія українського орнаменту (з 11 табл.) (1927) — 2 крб. 25 к.
- № 51 — Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. Ред. акад. А. Кримський (1927) — 15 крб.

Де що є:

	Стор.
Іван Фетісов, Збірник легенд Агапія Критянина „ <i>Αμάρτωλων σωτηρία</i> “ в українському та московському письменствах та народній словесності. I	1— 41
Олена Маслова, Життя й літературна спадщина Лодовіка Гвіччярдіні (<i>далі</i>)	43— 92
Проф. Борис Курц, Звістки чужоземців, як історичне джерело .	93—102
Проф. Михайло Слабченко, Запорозькі печатки XVIII в. .	103—109
М. Суслопарів, Гайдамаччина в 80-х роках XVIII століття. II—III.	111—129
К. Сивков, Селяни українських вотчин кн. Куракіних наприкінці XVIII в.	131—152
В. Дроздовський, Р. Гонорський, „формаліст“ початку XIX в.	153—166
Олена Курило, Спроба пояснити процес зміни <i>о, е</i> в нових закритих складах у південній групі українських діалектів . .	167—183
Сергій Смеречинський, Куди йде українська мова?	185—203

МАТЕРІЯЛИ.

Лев Перетц, Матеріали з української літератури, що перебувають у Пушкінському домі, та співробітники Альманаху „Снізь“ 1841 р. О. Корсуна	205—214
Павло Филипович, Невідомий вірш Амвросія Метлинського .	214
Волод. Герасименко, До літературної спадщини 1860—1870 рр.	215—221
М. Ралів, До біографії Олександра Кониського	222—225
Павло Филипович, Перша друкована поезія Я. Щоголева . .	225—226
Проф. Олександр Оглоблін, До історії повстання Петра Іваненка (Петрика)	226—230
Проф. Олександр Оглоблін, До історії української політичної думки на початку XVIII в.	231—241
Проф. Пилип Клименко, До українського портретознавства .	241
Проф. Пилип Клименко, Рештки невідомого приватно-власницького архіву з м. Козельця на Чернігівщині	242
Леонид Добровольський, Київ, чи Мерв?	243—252
Ол. Боголюбський, Вища освіта на Лівані та в Сирії. II . . .	253—261
Акад. Агатангел Кримський, Вільгельм Томсен (Thomsen) .	261—262
Павло Лозієв і акад. Агатангел Кримський, До мусульманської нумізматики	262—265
Проф. Микола Грунський, Нова теорія про походження глаголиці	266—277

РЕЦЕНЗІЇ.

Костянтин Харлампович, Юбілейний Збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. К. 1927	278—286
Проф. Олександр Оглоблін, З приводу рецензії М. Ткаченка на „Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине“. К. 1925	286—304
Микола Левченко, Ф. Савченко. Перший збірник українських пісень Максимовича 1827—1927. К. 1928	304—310
Петро Чубський, В. Коряк. Нарис історії української літератури. Література передбуржуазна. Вид. 2-ге. Х. 1927	310—312
В'ячеслав Камінський, Dr. Adam Fischer. Zarys etnografji Rusi. Lwów-Warszawa-Kraków 1928.	313—316
Михайло Марковський, І. Котляревський, Енеїда. Редакція і стаття І. Айзенштока	316—328
Василь Дем'янчук, До характеристики гуцульського говору (Б. Кобилянський, Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття. Укр. Діалектолог. Зб., І. К. 1928)	328—349
Петро Чубський, Шевелев, Звільнення Куліша з російського підданства, 1928	349—351
Акад. Володимир Перетц, З приводу статті проф. Грунського.	351—352
Петро Бузук, З приводу рецензій В. Дем'янчука і проф. М. Грунського на мій „Нарис історії української мови“	353—367
Акад. Агатангел Кримський, Enzyklopädie des Islam, Lief. 35 (Ляйден 1927) ст. 1162—1163: „Krim“.	367—371
<hr/>	
Акад. Сергій Єфремов, Звідомлення Історично-Філологічного Відділу за 1927 рік	372—386
Список прилюдних доповідів, що їх зачитали співробітники Відділу протягом 1927 р.	387—402
Бібліографія писаннів співробітників Іст.-Філ. Відд. за 1927—1928 рр.	403—420

